YU ISSN 0352-5007 | UDK 880.1+881(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

Покренут 1970. године
До књ. 25. (1983) под називом *Зборник за славистику*

Главни уредници
Од 1. до 43. књиге др Милорад Живанчевић,
од 44. до 53. књиге др Миодраг Сибиновић,
од 54—55. књиге др Предраг Пипер

Уредништво
мр Мирјана БОШКОВ, др Петар БУЊАК, др Маја ЂУКАНОВИЋ,
др Корнелија ИЧИН, др Лили ЛАШКОВА,
др Љиљана ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ (секретар Уредништва),
др Људмила ПОПОВИЋ, академик Зузана ТОПОЛИЊСКА,
др Михал ХАРПАЊ, Др Вјачеслав ОКЕАНСКИ

Главни и одговорни уредник
др ПРЕДРАГ ПИПЕР

YU ISSN 0352-5007 | UDK 880.1+881(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

МАТИЦА СЕРБСКАЯ
ОТДЕЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

МАТИЦА СРПСКА
DIVISION OF LITERATURE AND LANGUAGE

СЛАВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК
REVIEW OF SLAVIC STUDIES

НОВИ САД

САДРЖАЈ — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Међународна научна конференција
Матица српска, 27—29. X 2005.

Реферати првог дела конференције СЛОВЕНСКЕ СИНТАКСЕ:
Седница Комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика
Међународног славистичког комитета

Милка Ивић, *О једном специфичном синтаксичком средству за овремењавање српских назива људи* 13
Zuzana Topolińska, *Ekspresywne wzmacniacze ekstensji grupy imiennej* 19
Александр В. Бондарко, *Аспекты категоризации семантики в сфере грамматики* 27
Jan Kořenský, *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze jako prostředek porovnávání (syntaktických) struktur slovanských jazyků* 43
Юрий Д. Апресян, *Семантические основы глагольного управления* 49
Елена Падучева, *Зеркальная симметрия прошедшего и будущего* . 63
Виктор Храковский, *Грамматический потенциал глагольной лексемы* 73
Руселина Ницолова, *Темпоральная специфика имперфективных глаголов с „пустыми" приставками в болгарском языке* 89
Markéta Lopatková, Jarmila Panevová, *Valence vybraných sloves pohybu v češtině* 101
Иван Куцаров, *Славянские лексические средства выражения специфических грамматических значений болгарского глагола* 117
Ivo Pranjković, *Glagoli govorenja i njihove dopune* 133
Andreja Žele, *Valenčni primitivi — slovarska verbalizacija valence* . 143
Maciej Grochowski, *Opozycja leksemów auto- i synsyntagmatycznych (w świetle homonimów gramatycznych o postaci aż)* 161
Ludmila Uhlířová, *Volný morfém se/si u substantiv verbálních na -ní/-tí v současné češtině (s využitím českých korpusů)* 173
Francesca Fici Giusti, *The reflexive particle si in bulgarian-czech-macedonian* 189
Милорад Радовановић, Наташа Бугарски, *Номинализације: два лика* 199
Борис Норман, *Участие лексического компонента в синтаксических моделях* 209

Magdalena Danielewiczowa, *Przymiotniki nieprzymiotniki (O pewnym niezwykłym typie wyrażeń w języku polskim)* 223
Адриан Барентсен, *Об ограничительных временных союзах в сербском, руском и польском языках* 237
Лилјана Минова-Ѓуркова, *Посесивниот датив со постпозитивно употребени куси личнознаменски форми во македонскиот јазик* . . 255
Предраг Пипер, *Анафора у српској простој реченици* 261

Реферати другог дела конференције СЛОВЕНСКЕ СИНТАКСЕ

Vera Vasić, *Pragmatička i gramatička komponenta u konstituisanju i interpretaciji rečenice* 273
Живојин Станојчић, *О вредности традиционалног граматичарског приступа синтаксичким системима* 283
Егон Фекете, *Између пасива и адјектива* 293
Душко Витас, *Локалне граматике српског језика* 305
Срето Танасић, *Из проблематике безличних реченица: реченице са глаголом „имати”* 319
Владислава Ружић, *Допунска клауза у систему зависних реченица српског језика* 329
Ивана Антонић, *Синтакса и семантика падежа у новој „Синтакси савременога српског језика”* 343
Софија Милорадовић, *Дијахрони и синхрони аспект аналитичких појава у српским народним говорима* 357
Nada Arsenijević, *Tranzitivnost i padeži objekta u srpskom jeziku* . . 377
Branko Tošović, *Neke tendencije u ekspresivnoj sintaksi glagola* . . 391
Јелица Стојановић, *Место предлога „према” у предлошкопадежном систему српског језика (у дијахронији и синхронији)* 405
Јасмина Грковић-Мејџор, *Развој синтаксичке транзитивности* . 417
Слободан Павловић, *Старосрпски квалификативни генитив у светлу посесивних релација* 435
Стана Ристић, *Семантички пасив у деривираним метонимијским значењима глагола са улогом доживљавача* 445
Лили Лашкова, *Из структуре просте реченице у српском и бугарском језику* 461
Ана Кречмер, *О синтакси предстандардних фаза језичког развоја (на материјалу руске и српске писмености)* 465
Људмила Поповић, *Аргументска структура глагола емотивног стања у словенским језицима* 481
Душанка Мирић, *Предикати емоционалног односа жаљења у руском и српском језику* 499
Марија Стефановић, *О синтаксемама са глаголима — стимулусима у асоцијативним реченицама српског и руског језика* 519
Александар Киклевич, *Ассоциативная синтаксическая связь в семантической структуре предложения* 537

Дойчил Войводич, *Об инфинитивных предложениях с субъектом в дательном падеже в русском языке и их эквивалентах в сербском и польском* 557
Биљана Вићентић, *Синтаксичка деривација у руском и српском (теоријски поглед)* 581
Милена Ивановић, *Конгруенцијске класе именица у руском и српском језику* 587
Мотоки Номати, *О посессивно-результативной конструкции в славянских языках (на материале польского языка в сравнении с другими славянскими языками)* 599

Индекс кључних речи 611

Упутство за припрему рукописа за штампу (Уредништво Зборника Матице српске за славистику) 615

САРАДНИЦИ У 71—72. СВЕСЦИ *ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ*

Др Ивана Антонић
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Јуриј Апресјан, академик
РАН, Москва

Др Нада Арсенијевић
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Адријан Баренцен
Славистички семинар Амстердамског универзитета

Др Александр Бондарко, дописни члан
РАН, Санкт-Петербург

Мр Наташа Бугарски
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Вера Васић
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Душко Витас
Математички факултет у Београду

Мр Биљана Вићентић
Филолошки факултет у Београду

Мр Дојчил Војводић
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Јасмина Грковић-Мејџор
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Мађеј Гроховски
Институт за пољски језик у Торуњу

Др Магдалена Дањелевичова
Факултет за неофилологију у Варшави

Др Андреја Желе
Институт за словеначки језик у Љубљани

Мр Милена Ивановић
Филолошки факултет у Београду

Др Милка Ивић, академик
САНУ, Београд

Др Александар Киклевич
Институт за новинарство и комуникацију, Олштин

Др Јан Коженски
Филозофски факултет у Оломоуцу

Др Ана Кречмер
Катедра за словенску филологију, Беч

Др Иван Куцаров
Филолошки факултет у Пловдиву

Др Лили Лашкова
Филолошки факултет у Софији

Др Маркета Лопаткова, професор
Праг

Др Софија Милорадовић
Институт за српски језик САНУ, Београд

Др Љиљана Минова-Ђуркова
Филолошки факултет у Скопљу

Др Душанка Мирић
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Руселина Ницолова
Филолошки факултет у Софији

Мр Мотоки Номаћи
Филолошки факултет у Београду

Др Борис Норман
Филолошки факултет у Минску

Др Слободан Павловић
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Јелена Падучева, академик
РАН, Москва

Др Јармила Паневова
председник Граматичке комисије МКС, Праг

Др Предраг Пипер
Филолошки факултет у Београду

Др Љубомир Поповић
Филолошки факултет у Београду

Др Људмила Поповић
Филолошки факултет у Београду

Др Иво Прањковић
Филозофски факултет у Загребу

Др Милорад Радовановић
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Стана Ристић
Институт за српски језик САНУ, Београд

Др Владислава Ружић
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Живојин Станојчић, редовни професор у пензији
Београд

Др Марија Стефановић
Филозофски факултет у Новом Саду

Др Јелица Стојановић
Филозофски факултет у Никшићу

Др Срето Танасић
Институт за српски језик САНУ, Београд

Др Зузана Тополињска, академик
МАНУ, Скопље

Др Бранко Тошовић
Институт за славистику, Грац

Др Људмила Ухлирова
Институт за чешки језик ЧАН, Праг

Др Егон Фекете, редовни професор у пензији
Београд

Др Франческа Фичи-Ђусти
Универзитет у Фиренци

Др Виктор Храковски
РАН, Санкт-Петербург

Зборник Матице српске за славистику
Излази двапут годишње
Издавач Матица српска

Славистический сборник
Полугодовой выпуск
Издательство Матица сербская

Review of Slavic Studies
Published semi-annually
Published by Matica srpska

Уредништво и администрација
Редакция и администрация
Editorial Board and Office:
21000 Нови Сад, улица Матице српске 1
Телефон — Phone
(021) 420-199, 622-726
e-mail: jdjukic@maticasrpska.org.yu

e-mail: piperm@eunet.yu
http://www.rastko.org.yu
http://www.maticasrpska.org.yu

Зборник Матице српске за славистику, св. 71—72
закључен је 16. фебруара 2006.

Лектори
Др ЉИЉАНА ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ
Мр ДОЈЧИЛ ВОЈВОДИЋ

Технички секретар Уредништва
ЈУЛКИЦА ЂУКИЋ

Коректор
ВЕРА ВАСИЛИЋ

Технички уредник
ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Слова на корицама
ИВАН БОЛДИЖАР

Компјутерски слог
Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа
ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање завршено децембра 2006.

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије

Зборник Матице српске за славистику у свесци 71—72. доноси реферате са међународне научне конференције Словенске синтаксе, одржане у Матици српској 27—29. октобра 2005. године уз подршку Министарства за науку и заштиту животне средине Републике Србије, Извршног већа Аутономне покрајине Војводине и Извршног већа Новог Сада.

У првом делу конференције Словенске синтаксе одржана је седница Комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика Међународног славистичког комитета, због чега је конференција била подељена на два дела па је тој чињеници саображена структура овога зборника.

Реферати се објављују редоследом излагања. У зборник су укључена и три реферата која су била пријављена за конференцију, али из објективних разлога нису могла бити на њој саопштена.

Уредништво

Реферати првог дела конференције
СЛОВЕНСКЕ СИНТАКСЕ: Седница Комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика Међународног славистичког комитета

UDC 811.163.41'373.232.4

Милка Ивић

О ЈЕДНОМ СПЕЦИФИЧНОМ СИНТАКСИЧКОМ СРЕДСТВУ ЗА ОВРЕМЕЊАВАЊЕ СРПСКИХ НАЗИВА ЉУДИ

Српски преводни еквиваленти енглеских конструкција ex-wife, ex-boss *гласе:* бивша жена, бивши газда, *што се своди на чињеницу да се овремењавање оног што дати назив људског створа саопштава у српском, за разлику од енглеског, не исказује морфолошким, већ синтаксичким средством. У раду се обелодањује семантички принцип који, кад су посреди називи људи, у неким случајевима допушта, а у другим искључује, употребу атрибутске одредбе* бивши (-а, -е).

Кључни појмови: *Релевантност лексичке семантике именице за прихватљивост/неприхватљивост синтаксичког споја са* бивши (-а, -е). *Зависност успостављања тога споја од могућности дезактуализовања информације исказане лексичким значењем дате именице.*

Захваљујући истраживачком труду когнитивиста, данас међу водећим синтаксичарима света преовлађује уверење да се научно осветљавање синтаксичких конструкција не може адекватно обављати без одговарајућег вођења рачуна о лексичком значењу оних језичких јединица чијим се удруживањем такве конструкције устројавају. За актуелну широку распрострањеност тог уверења посебну заслугу имају они поједини истакнути лингвисти неидентичног стручног профила који су, током протекле деценије, разматрали у својим радовима, било директно, било успутно, ту својеврсну спрегу синтаксе с лексиком. Практични исход разглашености њихових разматрања у најширој стручној јавности јесте чињеница да данас, у многим светским срединама, изнета обавештења о синтаксичкој ситуацији неког конкретног језика обухватају, по правилу, и одговарајуће податке о његовој лексици.

Исти ти меродавни, о чијим је утицајним разматрањима реч, заокупљени жељом да што дубље проникну у то шта све језик својим отелотворењем може да открије о когнитивним процесима, не мање снажно подстичу и детаљно упознавање науке са могућностима да иста, односно приближно иста, појмовна садржина буде исказана паралелно и лексичким, и морфолошким, и синтаксичким средством.

Још крајем девете деценије претходног века, на те су могућности упозоравале изјаве сличне овој Апресјановој: „Очигледно... да лексе-

ме, морфолошки и деривациони афикси, синтаксичке конструкције и сви други семантизовани језички ентитети могу исказивати исто, или бар приближно исто, значење" („It is obvious… that lexemes, morphological and derivational affixes, syntactic constructions and other meaningful items may express the same or near-synonymous meanings" — Apresjan 1998, стр. 23), док је J. A. Lucy, такође тих година, прекоревао своје колеге из струке због тога што, упркос општој упућености у оправдани захтев когнитивиста да се што разноврсније језичке ситуације ревносно међусобно пореде, имају обичај, чак и при компаративним проучавањима, да се усредсреде само на оно што је својствено једном језику, занемарујући целовиту компаративну перспективу („common defects in existing research include working within a single language, privileging the categories of one language or culture in comparative studies" — Lucy 1966, стр. 37).

Сада су ствари потпуно измењене. Стручна литература нам, такорећи свакодневно, ставља на увид податке прикупљене са најразличитијих језичких терена, што неминовно проширује наша сазнања о томе са којих би све страна било умесно осветљавати датости сопственог језика ако желимо не само допринети даљем проширивању научних увида у когнитивне процесе, него и обезбедити нужну информативну базу за израду што адекватнијих уџбеника који се намењују језичкој настави.

Из недавно објављеног рада Nordlinger and Sadler 2004, на пример, најшира стручна јавност упознала се са нечим што се готово ни слутило није: у свету има и таквих говорних средина које, при уобличавању својих исказа, придодају не само глаголима већ и именицама ознаке овремењености, аспекта и модалности („A general assumption in linguistic theory is that categories of tense, aspect, and mood are inflectional categories of verbal classes only. There are a number of languages around the world, however, in which nominals and other NP constituents are also inflected for tense, aspect and mood" — Nordlinger and Sadler 2004, стр. 776). У наведеном раду се, при том, али сасвим узгредно (в. стр. 778, нап. 5), напомиње како не треба, додуше, смести с ума ни то да се и у енглеском неке именице, употребом специфичног префикса *ex-*, дакле — морфолошким путем, такође подвргавају овремењавању. Таквих је именица, међутим, додаје се, релативно мало; прихватљиво је, рецимо, рећи *ex-wife, ex-boss*, али не и **ex-dog* или **ex-desk*.

Оно о чему се у стручним написима, по правилу, не говори јесте чињеница да су истом таквом поступку овремењавања подложни и српски преводни еквиваленти енглеских именичких лексема с префиксом *ex-*, али с том битном разликом што се у односу на њих временска детерминација не остварује морфолошким, већ синтаксичким средством.

Коришћено синтаксичко средство је израз *бивши (-а, -е)*, који се у нашим стручним написима оправдано помиње као адјективизовани облик глаголског прилога прошлог (в. на пример Станојчић-Поповић 1999, стр. 134). Оно, међутим, што, по правилу, остаје непоменуто јесте питање које ту неминовно искрсава, а које гласи: Због чега се само један ограничен круг назива људи спаја с атрибутом *бивши (-а, -е)*, док је осталима такво спајање недоступно? Овом приликом покушаћемо да на то питање одговоримо.

Анализа прикупљеног језичког материјала (прикупљеног првенствено из конверзационих иступања аутентичних представника стандардног језика) обелодањује следеће:

Да би назив људског створа могао бити ближе одређен атрибутском одредбом *бивши (-а, -е)*, неопходно је да оно што се о том створу тим називом износи буде, бар у принципу, лако податно накнадном дезактуализовању; уколико накнадна дезактуализација никако не долази у обзир, остварености синтаксичког споја са *бивши (-а, -е)* искључује се.

Посебно уверљиву илустрацију тог тврђења пружа синтаксичко понашање оних назива који разврставају људе по родбинским односима.

Ако су, рецимо, у питању именичке лексеме као *муж* или *свастика*, синтаксички спојеви типа *њен бивши муж* и *његова бивша свастика* свима су потпуно прихватљиви; међутим, ако се ради о изразима као *деда* или *братанац*, ствари стоје управо супротно — нико не би рекао **њен бивши деда* или **његов бивши братанац*. Ово стога што су, обављеним чином одговарајућих развода, у неповрат отишли некадашњи (социјални) статуси „њен муж" и „његова свастика", док су ситуације „бити деда некоме" и „бити братанац некоме" биолошки условљени односи и, самим тим, недоступни произвољном поништавању.

Социјално опредељени називи се, међутим, људима не дају искључиво с погледом на међусобне односе чланова исте породице, већ и по разним другим критеријима. И кад су ти други критерији посреди, синтаксичка конструкција са *бивши (-а, -е)* није апсолутно доследно остварљива, а и кад се оствари, њена семантизованост може бити у специфичном смислу комплексна. Такав случај специфичне значењске комплексности егземплификује собом, рецимо, спој именице *распуштеница* с атрибутском одредбом која се у овом разматрању има у виду. С једне стране лексичко значење употребљене именице ставља на знање да је реч о разведеној женској особи, али је, истовремено, изразом *бивша*, саопштено да је тај податак о њој сада дезактуализован, што се своди, у ствари, на додатну информацију да је дотична женска особа у међувремену поново са неким успоставила брачну везу.

Удовица је такође назив за жену која је имала свог брачног партнера, па затим остала без њега. И у лексичком значењу тог назива садржан је податак о начину на који је дошло до уништења брака — женин муж је умро. Тај факат нежељеног, насилног губитка брачног друга ни на који се начин не може дезактуализовати. Жена која је тако „вишом силом" остала без свог мужа може се накнадно опет за неког удати, али ће њени познаници ипак, у појединим приликама, њу и даље помињати као удовицу тога и тога човека. Што се, пак, тиче конструкције **бивша удовица*, она ни на коју женску особу, ни у којој ситуацији, није примењива.

На људе се упућује и називима датим им с погледом на то шта они чине, односно шта су они учинили, својим ближњима. Тако се, на пример, у својој средини неко помиње као *доброчинитељ*, неко као *убица*, неко као *саветодавац*, неко као *гњаватор* и сл. Додуше, то своје специфично „чињење" другима, по којем је назван, човек, најчешће, може накнадно да обустави, па да се потпуно преокрене, да постане, у извесном смислу, сасвим друга, нова личност. У том случају, ако га његови познаници у разговору и помену под оним њему некад примереним називом, употребиће обавезно и атрибутску одредбу *бивши*: *бивши доброчинитељ, бивши саветодавац, бивши гњаватор* и сл. Међутим, дезактуализовање ни ту није баш увек могуће. Онај, наиме, ко је једном убио друго људско биће не може тај факат поништити тиме што после тог убиства није починио ново. Другим речима, извршилац злочина остаје заувек упамћен у својој средини као злочинац, што добија свој одговарајући одраз на језичком плану у чињеници да је именичкој лексеми *убица* онемогућено спајање с атрибутском одредбом *бивши*.

Све што је досад у овом разматрању изложено, намењено је остварењу следећих циљева:

Прво, подстицању језичких стручњака да у своје описе граматичке ситуације (стандардног) српског укључују и информацију о томе да се одређени семантички типови назива људских бића могу временски ближе одредити атрибутским изразом *бивши (-а, -е)*.

Друго, пружању нових доказа о умесности тврдње когнитивиста да је, ради правилног осветљавања синтаксичких датости, неопходно истовремено осветљавати и лексичку семантику оних речи које непосредно учествују у конституисању тих датости.

Треће, пружању одговарајуће потврде и томе да је сасвим правилан савремени „тренд" у општој лингвистици да се што детаљније претражују и (ширем стручном свету иначе најчешће недовољно познати) језици забитих, малих социјалних средина, будући да су њима понекад својствени и неки граматички поступци (на пример — факат овремењавања именица!) који могу инспирисати стручњака да запази дотле непримећену, а теоријски релевантну граматичку појаву у свом језику.

Четврто, да се прибави што обимнији чињенични материјал, прикупљен са што разноврснијих језичких терена, зато што такав материјал може потом бити, од стране представника разних научних дисциплина, детаљно проучен и адекватно искоришћен за стицање нових, свестранијих, дубљих увида у то како функционише оно најважније — људски ум.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Apresjan 1998: Jurij D. Apresjan, „Linguistic theory and systematic lexicography", *Anzeiger für Slavische Philologie*, Band XXVI, Graz/Austria, 1998, 21—36.

Lucy 1996: J. A. Lucy, „The scope of linguistic relativity: an analysis and review of empirical research", *Rethinking Linguistic Relativity*, Cambridge 1996, 57—69.

Nordlinger and Sadler 2004: Rachel Nordlinger and Louisa Sadler, „Nominal tense in crosslinguistic perspective", *Language*, vol. 80, No 4, 2004, 776—806.

Станојчић — Поповић 1999: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, VI прерађено издање, Београд 1999.

Milka Ivić

ON A SPECIFIC SYNTACTIC MEANS MARKING SERBIAN HUMAN TERMS FOR TENSE

Summary

The English morphological constructions like *ex-wife, ex-boss* etc. are translated into Standard Serbian by means of syntactic constructions in which the function of the appropriate temporal marker belongs to the attributivly used adjective *bivši (-a, -e)*: *bivša žena, bivši gazda* etc. This paper considers the question of the principle according to which such a temporal modification applies only to a small class of human terms, and demonstrates that this follows from the relevance of the idea of nonactuality. Namely, if the information given by the nominal item about the person under consideration cannot be interpreted as nonactual, the occurrence of *bivši (-a, -e)* is precluded (thus *bivša žena* = *ex-wife*, but not **bivša sestra* = **ex-sister*).

UDC 811.162.1'367.626:811.163.3'367.626

Zuzanna Topolińska

EKSPRESYWNE WZMANIACZE EKSTENSJI GRUPY IMIENNEJ

W artykule mowa o specyficznej funkcji zaimków typu: wszyscy, cały, (ten) sam *jako ekspresywnych „wzmacniaczy" grupy imiennej. Autorka koncentruje się na sytuacji polskiej, porównując ją z sytuacją w innych językach słowiańskich.*

Słowa kluczowe: *grupa imienna, ekstensja, zaimek, linearyzacja*

Szczególna służba syntaktyczna zaimków, o których będzie tutaj mowa, przyciągnęła moją uwagę, kiedy zajmowałam się zasadami linearyzacji grupy imiennej w bałkańskich językach słowiańskich. Ogólnie biorąc, linearyzację grupy imiennej określają dwa porządki: jeden odwzorowuje historię derywacji semantycznej pojęcia, które ta grupa nazywa, charakteryzuje ją jako, powiedzmy, jednostkę słownikową; drugi porządek, pragmatyczno-semantyczny, jest odpowiedzialny za aktualizację grupy użytej w konkretnym tekście, tj. przede wszystkim za jej charakterystykę referencyjną. Wykładniki referencji, *ex definitione*, otwierają ciąg imienny, który stanowi dana grupa. I macedoński i bułgarski to języki rodzajnikowe, tj. języki, w których pozycja rodzajnika — wykładnika referencji (ew. pozycja leksemów pozostających w dystrybucji komplementarnej z rodzajnikiem) eksponuje nieodmiennie początek grupy imiennej. Konkretnie: rodzaj nik w słowiańskich językach Bałkanów lokuje się w postpozycji w stosunku do pierwszego wyrazu otwierającego ciąg imienny składający się na daną grupę i funkcjonującego jako człon konstytutywny tej grupy lub modyfikator członu konstytutywnego. Ograniczenie związane z funkcją ma na celu eliminację modyfikatorów drugiego stopnia, tj. przysłówków, jako nosicieli rodzajnika, por. np. mac. Студентот... / Младиот студент... / Детињастиот млад студент... / Новодојдениот детињаст млад студент... / Добро подготвениот детинјаст млад студент ми се допадна на прв поглед., itp., a także: Тој... / Овој... ? Оној студент... lub Томе... / Петре..., i tp., z zaimkiem wskazującym lub imieniem własnym jako wykładnikiem identyfikującej referencji. Pozycję linearną właściwą rodzajnikowi i konkurującym z nim „inherentnie określonym" elementom ciągu imiennego określam jako pozycję „1". Leksemy zaimkowe, o których będzie tutaj mowa, zdolne są (ze specyficznymi semantycznie i/lub formalnie motywowanymi ograniczeniami) przyjąć rodzajnik, jednak zarazem — i to właśnie

przyciągnęło moją uwagę — zdolne są występować w pozycji PRZED konkurentami rodzajnika, tj. przed *demonstrativum* i/lub przed imieniem własnym. Innymi słowy, zdolne są wystąpić w pozycji „0". Są to w każdym z dwu słowiańskich języków rodzajnikowych, leksemy z czterech gniazd etymologicznych, przyczem gniazda te tylko częściowo się pokrywają; ich reprezentanty macedońskie to odpowiednio *сиот̄, цел, сам* i *ист̄*, a bułgarskie: *всички, цял, сам* i *същ*. Leksemy te, jak to wyniknie z dalszych rozważań, reprezentują trzy wielkości semantyczne. Porównania z sytuacją w innych, nie-rodzajnikowych językach słowiańskich i z sytuacją w nie-słowiańskich językach rodzajnikowych przekonały mnie, że mamy do czynienia ze zjawiskiem obecnym we wszystkich znanych mi językach, tj. z wielkościami semantycznymi, które we wszystkich tych językach przekładają się na specyficzne i *mutatis mutandis* paralelne zachowania syntaktyczne ich wykładników zaimkowych.

Postaram się w tym tekście:

— zdefiniować odpowiednie wielkości semantyczne,

— określić ich zachowanie jako składników syntaktycznych grupy, wskazać słowiańskie rdzenie zaimkowe pełniące odpowiednie funkcje,

— zbadać zdolność tych rdzeni do przyjmowania rodzajnika i ew. opozycje funkcjonalno-semantyczne między postacią rodzajnikową i bezrodzajnikową.

Zdaję sobie sprawę z tego, że jest to program zbyt ambitny jak na jeden krótki referat. Tak więc, z konieczności, będzie to tylko szkic odpowiedzi na odpowiednie pytania i apel o włączenie przedstawionej problematyki do opisu języków słowiańskich.

Wyniosłam do tytułu referatu problem ekstensji grupy, ponieważ interesujące mnie zaimki z punktu widzenia ich służby semantycznej należą do dwu różnych zbiorów, które — przynajmniej w moim pojęciu — łączy ekspresywne wzmacnianie denotatywnej (a nie konotatywnej) charakterystyki grupy.

Pierwsza grupa zaimków, którą — o ile mi wiadomo — reprezentują na całym terytorium słowiańskim dwa i tylko dwa rdzenie, *vьs- i *cěl-, podkreśla kompletność zbioru denotatów nazwanego z pomocą danej grupy imiennej pojęcia w danym kontekście, tj. w konkretnym tekstualnym użyciu tej grupy. Chciałabym tu od razu odciąć się od logizujących interpretacji, które w polskich *wszystko, wszyscy* i ich innojęzykowych ekwiwalentach widzą wykładniki tzw. wielkiego kwantyfikatora. Język naturalny nie ma, w moim pojęciu, jednoznacznego wykładnika odpowiedniej treści, a rozpatrywane przeze mnie zaimki funkcjonują w planie ekspresywnym, a nie komunikatywnym: nie niosą nowych treści, tylko uwypuklają, eksponują dodatkowo treści komunikowane przez inne elementy tekstu, pomagają modyfikować perspektywę funkcjonalną tekstu. Por. np. zdania polskie jak:

(1) *(Wszyscy) studenej zgłosili się do dziekanatu… (tylko dwu nie mogło stawić się w terminie)*

(2) *Wszyscy studenci są tacy sami. Tylko nieliczni odbiegają od normy.*

(3) *(Wszyscy) ci studenci oddali już prace semestralne…. (tylko kilku jeszcze się ze mną nie skontaktowało.*

(4) *(Wszyscy) jesteśmy śmiertelni. Nie słyszałam jeszcze o człowieku, który by uniknął śmierci.*

Powyższe przykłady dowodzą, że obecność lub brak formy wszyscy nie wpływa na nasze rozumienie kompletności nazwanego zbioru, ani też nie wyklucza możliwości istnienia wyjątków. Rzecz jasna, nie jest to cecha wyłącznie polszczyzny. Tak więc *wszyscy / wszystkie* i innojęzyczne ekwiwalenty tych form nie wnoszą w planie komunikatywnym nic nowego. Nawet jeśli grupa sprowadza się do odpowiedniej formy zaimkowej, co na gruncie polskim najczęściej zdarza się formom wszystko i wszyscy, *ex definitione* mamy do czynienia z anaforą lub kataforą. Odstępstwo stanowią jedynie użycia genetyczne, które wypada interpretować jak konwencjonalne skróty, por. *Wszystko się zmienia*, tj. ’(wszystko) to, co istnieje…’; ’(wszystko) to, co nas otacza…’, czy (jak wyżej w naszym czwartym przykładzie): (*wszyscy jesteśmy śmiertelni*, tj. ’(wszyscy) my, ludzie…’, itp.

Ekspresywny marker ekstensji (w skrócie: EME) zdolny jest łączyć się z rodzajnikiem na zasadach różnych w różnych językach, ale ogólnie biorąc podobnych do tych, które określają zachowanie innych nie wykluczających rodzajnika modyfikatorów zaimkowych, jak np. mac. *ѿаков, друг*, itp. Specyficzną formę, która określa równie specyficzną dystrybucję, ma mac. *сиоѿ* (*сеѿа, сеѿо, сиѿе*), które trwale morfologicznie zrosło się z rodzajnikiem; bg. *всички* dowodzi, że jest to rozwiązanie idiosynkratyczne, nie motywowane semantycznie.

Formy EME syntaktycznie zachowują się podobnie jak inne modyfikatory w grupie imiennej, wyjąwszy dwie cechy szczególne:

— po pierwsze, jak pokazuje statystyka, odznaczają się znaczną ruchomością w granicach grupy, czyli, innymi słowy, często występują w funkcji kontaktowej lub niekontaktowej apozycji; jest to, jak się wydaje, związane z ich ładunkiem ekspresywnym; por. np. pol. *Wszyscy studenci zdecydowali się jechać na wycieczkę / Studenci, wszyscy, zdecydowali się jechać na wycieczkę / Studenci zdecydowali się, wszyscy, jechać na wycieczkę / Studenci zdecydowali się jechać na wycieczkę, wszyscy…*

— po drugie — a to jest właśnie owa cecha, która pozwala widzieć w nich szczególną klasę syntaktycznych modyfikatorów — zdolne są tworzyć z wykładnikami referencji identyfikującej zestroję akcentowe, przyczem, z wariacjami od języka do języka, najczęściej lokują się w tych zestrój ach w prepozycji, tj. z punktu widzenia grupy imiennej jako całości, na pozycji „0”. Por. np. pol. *Wszyscy ci ludzie oczekują pomocy*, mac. *Сиѿе ѿие луѓе очекувааш да им се ѿомоѓне*, srb. *Сви ови људи...*, fr. *Tous ces hommes…*, ang. *All these people…*, itd. W połączeniu z zaimkiem

osobowym linearyzacja jest zmienna, ale jednolitość zestroju pozostaje, por. mac. *Сиѿе ние..., Сиѿе ѿие...*, bg. *Вие всички...*, ale: *Те всичките...*, podobnie: pol. *My wszyscy…*, fr. *Nous tous…*, itd., jednakże zasadnicza różnica dzieli np. pol. *My wszyscy…* — jeden zestrój, od: *My, wszyscy…* — dwa zestroję, z EME w funkcji apozycji, itp., por też: *Wszyscy oni…* obok *Oni wszyscy…* — jeden zestrój, różna topikalizacja, itp.

Strefa funkcjonalna EME typu *wszyscy* jest obsługiwana na ogół przez dwa różne leksemy zależnie od tego, czy referent grupy imiennej jest rozumiany dystrybutywnie, jako zbiór wielu elementów, czy kolektywnie, jako zbiór części jednej całości. W polszczyźnie z *wszystkie, wszyscy* konkuruje tu *cały*, por. np. *wszystkie drzewa* ale *cały las, wszyscy muzycy* ale *cała orkiestra*, itp. Jak wynika z tych sformułowań, '*cały X*' rozumiem tutaj jako 'pełny zbiór części X-a, wszystkie części X-a', por. np. *Cała się trzęsę, Całe mieszkanie zalane*, itp. W stosunku do wielu referentów możliwa jest tylko jedna interpretacja, tak np. przy odmierzaniu wszelkiego rodzaju substancji możliwa jest tylko interpretacja kolektywna, przyczem w pewnych kontekstach, np. przy nazwach kontenerów, z *cały* konkuruje *pełny*. *Zużyłam całą mąkę, Wypiłam całą / pełną szklankę wody…*

Granica między strefą *wszyscy* i strefą *cały* ewoluuje. W dzisiejszej polszczyźnie singularne formy typu *wszystek, wszystka…* odczuwamy jako archaiczne, jednak w przeszłości leksem wszystek był zdolny obsługiwać cały wachlarz użyć EME. Podobnie uniwersalny jest dzisiaj *сиоѿ* w języku macedońskim, podczas gdy *цел* w języku standardowym pojawia się wyłącznie przy interpretacji kolektywnej; natomiast w pewnych gwarach południcwo-zachodnio-macedońskich *цел* z kolei pokrywa również strefę dystrybutywną, por. *цели луѓе* jak *цел народ.*

Dystrybutywne rozumienie zbioru podkreślają ze szczególną emfazą konstrukcje z zaimkmi typu poi. każdy, mac. *секој…* Warto wspomnieć, że tu również obserwujemy opisywaną tendencję w zakresie linearyzacji, por. polskie kolokwialne *każdy ten, każdy jeden*, por. i francuskie *chacun — chaque*, ang. *anyone, everyone* itp. z charakterystycznym rozszerzeniem strefy użyć EME na zestawy z rodzajnikiem nieokreślonym.

Drugą grupę EME stanowią te, które a) podkreślają i/lub b) potwierdzają tożsamość skądinąd zidentyfikowanego referenta grupy.

a) Wykładnikiem ekspresywnego podkreślenia tożsamości referenta jest w polszczyźnie i w obu słowiańskich językach rodzajnikowych zaimek *sam*.

W polszczyźnie *sam* pełni przynajmniej cztery zasadniczo różne funkcje.

aa) Po pierwsze, występuje w funkcji predykatu (czy to predykatu konstytuującego zdanie, czy to apozytywnego modyfikatora w grupie imiennej) o znaczeniu 'bez niczyjej pomocy', 'bez towarzystwa', itp. Por. np. *Janek zrobił to sam; Anna poszła tam sama*, itp. W językach rodzajnikowych sam występuje w tej funkcji *ex definitione* bez rodzajnika.

ab) Po drugie, *sam* pojawia się jako apozycja w grupach imiennych o skądinąd zidentyfikowanych referentach. Wyraża wówczas zastrzeżenie co do udziału referenta grupy w akcji nazwanej konstytutywnym predykatem. Por. np. *Anna, sama, nie chciała się do tego mieszać*, co moglibyśmy parafrazować jako: 'jeśli chodzi o Annę, to ona/Anna nie chciała się do tego mieszać'. Por. jeszcze: *Janek, sam, nie był świadkiem tej sceny*, tj. 'jeśli chodzi o Janka, to nie był on świadkiem tej sceny' itp. W tej funkcji *sam* w językach rodzajnikowych z reguły wiąże się w trwały zestaw z rodzajnikiem, por. np. mac. *Ана, самата, не сакаше во ова да се меша, Јане, самиот, не ја гледал оваа сцена*, itp. W tej samej funkcji *sam* może również wiązać się z konstytutywnym członem grupy w jeden zestrój akcentowy, por. np. *Sama Anna nie chciała się do tego mieszać, Sam Janek nie był świadkiem tej sceny*, itp. Linearyzacja takiego zestroju zależy od członu konstytutywnego grupy. Jeśli jest nim imię własne, jak wyżej, lub *appellativum* o jednoznacznej, identyfikującej referencji, wówczas *sam* stoi w prepozycji, por. np. *Sam dyrektor był tego dnia nieosiągalny*, itp. Jeśli członem konstytutywnym jest zaimek osobowy, *sam* stoi w postpozycji, por. *Ja sama wolałam trzymać się od nich z daleka*, podobnie *my sami, on sam*, itp. W językach rodzajnikowych opcja zestroju akcentowego również istnieje, ma jednak znacznie niższą frekwencję niż typ z apozycją. *Sam* stoi niezmiennie w prepozycji.

ac) Po trzecie — i to jest funkcja, która znajduje się tutaj w centrum naszej uwagi — *sam* może być wykładnikiem ekspresywnego potwierdzenia, że to właśnie zidentyfikowany skądinąd referent grupy jest argumentem konstytutywnego predykatu, por. np. *Sam profesor dał mi ten klucz; On sam mi to powiedział*, tj. 'nie kto inny / nie ktoś mniej powołany…', por. i: *Podeszłam do samego brzegu przepaści*, tj. 'nie na inne, bardziej oddalone miejsce…', itp. Tu również (jak w sytuacji ab)) linearyzacja zestroju zależy od charakteru członu konstytutywnego, i tu również obok zestrojowego możliwy jest model z apozycją. W językach rodzajnikowych rdzeń **sam-* w tej funkcji z reguły powiązany jest z rodzajnikiem, ew. innym wykładnikiem referencji identyfikującej; por. mac. *Тој самиот ми го даде клучот; Се доближив до самото место...* Jeżeli członem konstytutywnym grupy jest *appellativum*, dominuje model z apozycją, przyczem człon konstytutywny, podobnie jak EME, występuje w formie rodzajnikowej, por. *Професорот самиот ми го даде клучот*, itp.

ad) O czwartej funkcji polskiego sam będzie mowa poniżej.

Jak to ilustrują przykłady, również w wypadku *sam*, podobnie jak w wypadku *wszyscy* itp., mamy do czynienia z wykładnikiem ekspresji, który nie wnosi nowej informacji w planie komunikatywnym. W językach francuskim czy angielskim dwa typy funkcji słowiańskiego **sam-* (aa) ~ ab) i ac)) obsługują odpowiednio po dwa leksemy, fr. *seul* ~ (*moi, toi, il…*) *même*, ang. *alone* ~ (*my…, your…, him…*) *self*.

W kontekście interesujących nas użyć *sam* warto przypomnieć i ros. *самый* w funkcji formantu superlatiwu.

b) Jak już wspomniałam, w omawianej grupie EME obok wyrażeń podkreślających tożsamość referenta grupy występują wyrażenia, które tę tożsamość dodatkowo potwierdzają, czyli funkcjonują jako wykładniki koreferencji. W polszczyźnie odpowiednią funkcję pełni zleksykalizowany zestaw *ten sam*, por. np. *To jest ten sam człowiek, który wczoraj zaczepił nas w tramwaju*, tj. 'ten, nie inny' czy *Daj mi ten sam ołówek, którym pisałam przed chwilą*, itp. Trzeba tu od razu wspomnieć o charakterystycznym ograniczeniu strefy funkcjonalnej zestawu *ten sam* w funkcji wykładnika koreferencji — jest on zdolny pełnić tę funkcję jedynie w grupach imiennych, których referentami są przedmioty o określonych parametrach czaso-przestrzennych, tj. przedmioty, które poddają się jednoznacznej identyfikującej charakterystyce referencyjnej. W stosunku do innych 'obiektów naszej myśli' *ten sam* znaczy tyle, co *taki sam*, tj. 'o podobnych cechach', nawet 'identyczny', tj. 'o podobnych wszystkich cechach', ale nie 'koreferencyjny' czyli 'tożsamy'. Por. np. *Ten sam sweter nosiłaś wczoraj — Taki sam sweter nosiłaś wczoraj; czy masz dwa takie swetry?*, ale: To jest to samo / *takie samo uczucie, jak kiedy coś cię rozczaruje; Chciałabym znaleźć ten sam / taki sam odcień czerwieni; On stosuje te same / takie same metody, jak Janek*, itp. W słowiańskich językach rodzajnikowych odpowiednią funkcję pełnią dwa różne zaimki, w mac. *исти(от)*, w bg. *същ(ия)*, ale zachowana jest pełna paralela: forma rodzajnikowa odpowiada znaczeniu 'ten sam', a bezrodzajnikowa znaczeniu 'taki sam'. 'Ten sam' to ekspresywne potwierdzenie tożsamości skądinąd zidentyfikowanego referenta, stąd możliwość jego wystąpienia w pozycji '0', por. mac. *Истиот тој човек вчера зборуваше поинаку; Истата таа Маре во други ситуации знае да се однесува пристојно!*, itp.

W języku angielskim wykładnikiem znaczenia 'ten sam' jest zestaw *the same*, natomiast we francuskim mamy zestaw *le même*, a więc paralelną dystrybucję rdzeni zaimkowych, jak w polszczyźnie.

Ten krótki z konieczności przegląd dystrybucji i funkcji EME w pozycji '0' upoważnia mnie, jak sądzę, do sformułowania ogólniejszych wniosków, jak też do stwierdzenia potrzeby dalszych szczegółowych badań w dwu zakresach, semantyki składniowej i semantyki leksykalnej; wnioski brzmią jak następuje:

— istnieje szczególna kategoria pragmatyczno-semantyczna: potrzeba ekspresywnego wzmacniania informacji dotyczącej ekstensji konkretnej, zaktualizowanej, tj. użytej w tekście, grupy imiennej; źródłem ekspresji jest wbudowana w odpowiednie ekspresywne predykaty negacja, por. parafrazy typu: *wszystkie X p* 'nieprawda, że jest taki *X*, który nie *p*', czy *(ten) sam X* 'nieprawda, że nie (ten) *X*'

— wykładniki tej kategorii, zaimki, operują na całym ciągu imiennym, na który składa się tzw. grupa jądrowa łącznie z wykładnikami re-

ferencji i kwantyfikacji ilościowej, i lokują się *ex definitione* na początku tego ciągu; jest to szczególna, im tylko właściwa, pozycja syntaktyczna;

— wydaje się, że kategoria EME jest kandydatem na *universale* językowe;

— w słowiańskich językach rodzajnikowych obserwujemy charakterystyczne rozdwojenie funkcjonalne rdzeni zaimkowych, które w funkcji EME wchodzą w trwałe zestawy z rodzajnikiem.

Kończę te rozważania apelem o wprowadzenie opisu realizacji kategorii EME do kanonu opisu gramatycznego, a także opisu odpowiednich funkcji zaimków / zestawów zaimkowych, które tę funkcję pełnią, do kanonu opisu słownikowego. W znanych mi gramatykach i słownikach odpowiednia informacja jest w najlepszym wypadku fragmentaryczna, a odpowiednie zaimki tułają się w nieprzewidywalnych i niedekwatnych do omawianej funkcji klasach wyrażeń.

Zuzanna Topolinska

ON PRONOMINAL MARKERS OF NOUN PHRASE EXTENSION

Summary

The author analyzes functional distribution and syntactic behavior of a small group of Slavic pronouns, derivatives of the roots **vьs-*, **cěl-, *ist-, *sam-*. They are functionally equivalent to the English (a) *all, -whole*, (b) *the same*, (c) *my-/your-/him-/her-self…* They insist on (1) the wholeness of the extension, (b) the identity of the items named in the noun phrase with the previously mentioned items, (c) the referential identity and uniqueness of the items named in the given NP, respectively. Their specific function is encoded in their syntactic behavior. They appear in two-component sequences with variable linear order, where the second component is a demonstrative and/or a personal pronoun.

In the focus of the author's interest is the situation in Polish as opposed to that in Macedonian.

UDC 81'37

А. В. Бондарко

АСПЕКТЫ КАТЕГОРИЗАЦИИ СЕМАНТИКИ В СФЕРЕ ГРАММАТИКИ*

В статье рассматриваются аспекты категоризации семантики, связанные с понятиями „функционально-семантическое поле" и „категориальная ситуация". Основное внимание уделяется анализу категориальных ситуаций.

Ключевые слова: *категоризация семантики, функциональная грамматика, функционально-семантическое поле, категориальная ситуация, семантическая категория, аспектуальность, аспектуальная ситуация, таксис, таксисная (аспектуально-таксисная) ситуация, межкатегориальные связи.*

1. Вступительные замечания

1.1. Истолкование понятия „категоризация" зависит от теоретических оснований исследования и от предмета анализа. В работах по когнитивной лингвистике чаще всего речь идет о „категоризации мира". Мы используем сочетание „категоризация семантики", имея в виду, что категоризация мира осуществляется „через семантику".

Один из возможных подходов к рассматриваемой проблематике заключается в выделении следующих аспектов категоризации: 1) стратификация семантики; значение и смысл; 2) взаимодействие системы и среды; 3) инвариантность / вариативность в сфере семантического содержания; 4) центр и периферия; прототипы и их окружение; 5) межкатегориальные связи; 6) принцип естественной классификации; 7) эксплицитность / имплицитность семантического содержания в его отношении к средствам формального выражения; 8) грамматические категории и лексико-грамматические разряды; 9) функционально-семантические поля; 10) категориальные ситуации.

1.2. Выскажем краткие замечания по поводу первого из указанных аспектов категоризации семантики. В широкой сфере семантического содержания выделяются различные уровни и аспекты. Проблема стратификации семантики включает не только дифференциа-

* Работа выполнена при содействии Фонда Президента РФ на поддержку ведущих научных школ, грант № НШ-1510.2003.6.

цию уровней семантического содержания, но и взаимосвязи разных сторон семантики как сложного целостного объекта. Идея стратификации семантики, восходящая к языковедческой традиции (ср. теории В. Гумбольдта и А. А. Потебни), получила дальнейшее развитие в разных направлениях лингвистических исследований (ср. концепции Э. Кошмидера, представителей Пражской школы, Э. Косериу, С. Д. Кацнельсона).

Основными понятиями, отражающими дифференциацию уровней семантики, являются з н а ч е н и е и с м ы с л. Значение трактуется как содержание единиц, классов и категорий данного языка. В отличие от значения, смысл — это содержание, не связанное лишь с одним средством формального выражения (в области грамматики — лишь с одной формой или системой форм). К сфере смысла относятся семантические категории и элементы речевой семантики, заключающие в себе то общее, что объединяет синонимичные высказывания, а также высказывания, сопоставляемые при переводе с одного языка на другой. Смысл опирается не только на языковые формы, но и на другие разновидности „носителей". Для проблемы категоризации семантики особенно существенны такие вопросы, как языковая интерпретация семантического содержания, интерпретационный компонент языковых значений, значение и функция (см. [Бондарко 1978; 1996: 4—98; 2002: 15—156]).

При анализе стратификации семантики может быть использовано соотношение „глубинная — поверхностная семантика". Речь идет о соотношении универсальных в своей основе семантических структур и опирающихся на них значений тех или иных языковых единиц и их сочетаний в языковом содержании высказывания и целостного текста. Иначе говоря, ставится вопрос о порождении значений одного уровня на базе семантики другого уровня. С этим связан процесс порождения высказывания на основе глубинного смысла, проходящего на разных уровнях внутренней речи различные стадии вербализации. Такая постановка вопроса имеет то преимущество, что она сохраняет связь с речемыслительными процессами, изучаемыми психологией и психолингвистикой.

Понятие „стратификация семантики" может быть использовано и для анализа различий внутри сферы смысла, а также в рамках сферы значений. В понятии „смысл" мы различаем два аспекта: 1) системно-категориальный и 2) речевой (используется сочетание „речевой смысл"). Системно-категориальный аспект смысла находит отражение в таких семантических (понятийных) категориях, как темпоральность, модальность, качественность, количественность, локативность, бытийность, посессивность. Речевой смысл может быть охарактеризован как та информация, которую передает говорящий, и та информация, которую воспринимает адресат. Компонентами речевого смысла, передаваемого говорящим (пишущим) и воспринимаемо-

го адресатом, являются: 1) языковое содержание высказывания, 2) контекстуальная информация, 3) ситуативная информация, 4) энциклопедическая информация, 5) прагматические элементы дискурса. К речевому смыслу относятся разного рода импликации и пресуппозиции. Следующий этап дифференциации: речевой смысл, с одной стороны, может рассматриваться в аспекте мыслительно-речевой деятельности — как процесс, а с другой — как результат (смысл „готового текста").

Далее рассматриваются аспекты категоризации семантики, непосредственно отражающие основания разрабатываемой нами теории функциональной грамматики.

2. Функционально-семантические поля

2.1. Функционально-семантическое поле (ФСП) трактуется как семантическая категория, рассматриваемая в единстве с комплексом средств ее выражения в данном языке. Поле интегрирует различные (морфологические, синтаксические, лексико-грамматические, лексические) языковые средства, взаимодействующие на семантической основе.

В шеститомной коллективной монографии *Теория функциональной грамматики* (ТФГ 1987; 1990; 1991; 1992; 1996 а; 1996 б) анализируются следующие поля: аспектуальность, временная локализованность, таксис (1987), темпоральность, модальность (1990), персональность, залоговость (1991), субъектность, объектность, коммуникативная перспектива высказывания, определенность / неопределенность (1992), качественность, количественность (1996 а), локативность, бытийность, посессивность, обусловленность — комплекс полей условия, причины, цели, следствия и уступительности (1996 б).

Возникает вопрос: является ли „список выделенных полей" исчерпывающим? В настоящее время становится ясно, что представленная в серии *Теория функциональной грамматики* система ФСП допускает различные варианты расширения. Перечислим некоторые из них. 1. В последние годы в составе „аспектуально-темпорального комплекса" помимо аспектуальности, временной локализованности, темпоральности и таксиса в моих работах выделяется поле временного порядка (см. [Бондарко 1996: 167—196; 1999: 204—230; 2002: 519—540]). 2. Есть основания для включения в рассматриваемую систему ФСП одушевленности / неодушевленности (см. Володин 2001: 36—43). 3. Принятое в данной серии истолкование компаративности в рамках поля качественности — в сфере пересечения с количественностью — не является единственно возможным решением: думается, что имеет основания и трактовка компаративности как особого поля. 4. Интенсивная разработка проблемы перцептивности в публикациях

последних лет позволяет поставить вопрос о перцептивности как особом поле. Несомненна значимость анализа семантики перцептивности для грамматических исследований, в частности, для изучения категории вида и всего аспектуально-темпорального комплекса. 5. Может быть выделено самостоятельное поле эвиденциальности. 6. В систему анализируемых ФСП может быть включена категория респективности, о которой писал А. А. Холодович, имея в виду категорию, различительным признаком которой является иерархическое отношение говорящего к слушающему (Холодович 1979: 60). По-видимому, существуют и другие возможности некоторого расширения „списка основных ФСП".

Иногда задается вопрос: сколько существует полей? В шести томах *Теории функциональной грамматики* речь идет о 25 полях. Однако это количество весьма условно. Так, традиционно выделяемая сфера модальности может рассматриваться как комплекс полей, включающий такие поля, как императивность, ирреальность, потенциальность и т.д. Аспектуальность может быть представлена (в зависимости от целей исследования и от языкового материала), с одной стороны, как единое поле, включающее ряд „микрополей", а с другой — как комплекс ФСП (в I томе *Теории функциональной грамматики* выделяются поля лимитативности, длительности, кратности, фазовости и перфектности).

2.2. Выделяются два основных структурных типа ФСП — поля моноцентрические и полицентрические. Моноцентрический тип наиболее четко представлен полями, в центре которых находится определенная грамматическая категория, концентрирующая в целостной системе специализированное и регулярное выражение данного круга функций (ср. отношения „глагольное время и темпоральность", „вид глагола и аспектуальность", „лицо и персональность", „залог и залоговость"). К полицентрическому типу относятся такие поля, как таксис (зависимый и независимый), качественность (атрибутивная и предикативная), бытийность (дискретная и недискретная), посессивность (атрибутивная и предикативная).

При анализе ФСП исследуются межкатегориальные связи. Различные стороны проблемы связей между категориями в сфере грамматики представлены в ряде работ (см., в частности: Храковский 1990; Пупынин 1990; Poupynin 1999; 2002; Козинцева 1991; Межкатегориальные связи 1996; Грамматические категории 2003). Существенны такие аспекты данной проблематики, как выделение типов системных связей между ФСП и их компонентами, анализ отношений взаимозависимости и односторонней зависимости; изучение связей рассматриваемых категорий в языковой системе и в вариантах речевого функционирования (см. Бондарко 2002: 193—204; 2004: 86—102).

Понятие ФСП заключает в себе не только системно-категориальные, но и коммуникативные аспекты. Оно отражает реальные

процессы мыслительно-речевой деятельности, элементы связи с динамикой речевого акта. В языковом знании говорящих существует способность выразить тот или иной элемент данной семантической категории или субкатегории (например, отнесенность ситуации к будущему, ту или иную разновидность побуждения) языковыми средствами, соответствующими смысловой направленности формирующегося высказывания.

3. Категориальные ситуации

3.1. Понятие категориальной ситуации (КС) рассматривалось в ряде ранее опубликованных работ (см. Бондарко 1982; 1983 а: 115—200; 1983 б; 1984: 99—124). В дальнейшем изложении характеристика этого понятия дополняется суждениями, отражающими развитие разрабатываемой нами теории функциональной грамматики. КС трактуется как выражаемая различными языковыми средствами типовая содержательная структура, а) репрезентирующая в высказывании определенную семантическую категорию и соответствующее функционально-семантическое поле; б) представляющая собой один из аспектов выражаемой в высказывании „общей" сигнификативной ситуации. Речь идет о родовом понятии, интегрирующем видовые понятия аспектуальной, таксисной, персональной, квалитативной, квантитативной, локативной, экзистенциальной, посессивной, кондициональной ситуации и т.п. Ср., например: *Долго уговаривал и наконец уговорил* — аспектуальная ситуация; *Волка ноги кормят* — ситуация временной нелокализованности; *Поставьте чемодан на полку!* — императивная ситуация; *Он умен* — квалитативная ситуация; *Куда вы идете?* — локативная. В подобных случаях представлена категориальная фокусировка передаваемой в высказывании „общей ситуации": в ее составе выделяется доминирующая КС.

Разумеется, КС отражают денотативные ситуации, однако предметом анализа являются семантические структуры, выражаемые определенными языковыми средствами, т.е. ситуации с и г н и ф и к а т и в н ы е (ср. суждения В. Б. Касевича о сигнификативных ситуациях в их отношении к ситуациям денотативным; по мысли автора, сигнификативная ситуация трактуется как „содержание высказывания, которое выделяет некоторый единичный 'кадр' описываемой реальности, семантическое соответствие денотативной ситуации" — Касевич 1988: 57). В описании сигнификативных КС важную роль играет интерпретационный компонент языковых значений, т. е. способ представления смысловой основы семантического содержания в речевых реализациях языковых значений.

Термин „категориальная ситуация" отражает производность стоящего за ним понятия, с одной стороны, от семантической катего-

рии, лежащей в основе определенного ФСП, а с другой — от той „общей ситуации", которая представляет собой содержание данного высказывания.

Понятия ФСП и КС дополняют друг друга. Если понятие ФСП соотносится с представлением о семантической категории и упорядоченном множестве средств ее выражения в данном языке, то понятие КС служит для изучения функциональных вариантов данной семантической категории, выражаемых в высказывании. В отличие от понятия ФСП, отражающего план парадигматики, понятие КС связывает элементы парадигматической системы языка с речевой синтагматикой.

Для исследования типовых сигнификативных ситуаций существенно изучение их многоуровневневой вариативности. Этот аспект анализа КС дает возможность представить категоризацию семантики на уровне высказывания во всем многообразии выявляемых семантических оттенков.

Типовые категориальные ситуации рассматриваются в ряде разделов коллективных трудов по теории функциональной грамматики; см. анализ ситуаций лимитативных (ТФГ 1987: 85—98), аспектуально-таксисных (Там же: 256—294), императивных (ТФГ 1990: 80—89), ситуаций возможности (Там же: 134—140), необходимости (Там же: 142—156), оптативных ситуаций (Там же: 174—175), ситуаций качественной характеризациии (ТФГ 1996 а: 79—93), ситуаций бытийных (ТФГ 1996 б: 53—80), посессивных (Там же: 100—118), ситуаций обусловленности (Там же: 170—174). Сошлюсь также на использование понятия КС в ряде монографий (см., в частности, Voeikova 2000: 112—121; Матханова 2000; Смирнов 2001).

Далее следуют фрагменты анализа некоторых разновидностей КС.

3.2. Аспектуальные ситуации. В центре внимания находится аспектуальная характеристика высказывания. Один их типов аспектуальных ситуаций — процессные ситуации, например: *Тут они услышали стук коблучков и подняли головы. По лестнице* ***спускалась*** *девушка* (С. Смоляницкий. Торопись с ответом).

Одним из признаков процессных ситуаций, выражаемых при участии форм несовершенного вида, является „срединность" — представление действия как уже начатого, но еще не законченного. С выделением фиксируемого срединного периода связана перцептивность (наблюдаемость и другие виды восприятия). Признак перцептивности отражает изобразительную (описательную) функцию высказывания — его направленность на описание наблюдаемой, так или иначе воспринимаемой ситуации. Перцептивность может быть эксплицитной, так или иначе выраженной в контексте, например: *Посмотри, там кто-то идет*, или имплицитной, например: *Утро еще только-только* ***начиналось****. Их дом на задворках, с белой шиферной*

*крышей, **сиял** как розовый шатер, и много-много юрких ласточек **резвилось** вокруг него* (Ф. Абрамов. Алька). Хотя наблюдаемость в подобных случаях специально не обозначается, она представлена в данном высказывании, поскольку речь идет о наблюдаемых действиях.

Другие признаки процессных ситуаций: длительность (эксплицитная, как в случаях типа *Он долго поднимался по лестнице*, или имплицитная — *Он шел по переулку* и т.п.) и динамичность — выражение динамики течения действия в фиксируемый период вместе с течением времени.

Изучение и описание видовой семантики на основе понятия аспектуальной ситуации не исключает возможности и целесообразности анализа в терминах „частных видовых значений". Выбор термина зависит от общей направленности исследования. Обращение к „частным видовым значениям" связано с формоцентрической направленностью анализа: на передний план выдвигается вопрос о категориальных значениях видовых форм и их семантической вариативности в зависимости от контекста и других элементов аспектуально значимой среды. Использование понятия „аспектуальная ситуация" связано с изучением и описанием всех элементов высказывания, участвующих в выражении аспектуальной семантики.

3.3. Таксисные ситуации. Говоря о таксисных ситуациях, мы имеем в виду выражаемые в полипредикативных конструкциях типовые содержательные структуры, представляющие собой тот аспект передаваемой высказыванием „общей ситуации", который связан с отношениями одновременности / последовательности и другими вариантами соотнесенности действий в рамках единого временного плана.

Значение временной соотнесенности действий выступает в следующих основных вариантах: а) отношения одновременности / неодновременности, например: одновременность: *Когда он туда **входил**, санитары скорой помощи как раз **проносили** мимо него раненную Ирину...* (Б. Кузин. Воспоминания); неодновременность (предшествование — следование); например: *Только они **кончили**, как ветер **стих*** (Н. Дубов. Беглец); б) временная соотнесенность действий в сочетании с элементами обусловленности (причинными, условными, уступительными); например: *Осознав это, он изменил свое решение*; в) взаимосвязь действий в рамках единого временного плана при неактуализованности хронологических отношений. Например: ***Рассматривая** этот вопрос, мы **выделяем** следующие различные аспекты данной проблематики.*

Таксисные ситуации представлены в полипредикативных конструкциях, которые в одних случаях являются бинарными (таков существенный структурный признак зависимого таксиса), а в других (в сфере независимого таксиса) могут включать и более двух членов. Таким образом, выявляется тесная связь семантической структуры

таксисных ситуаций с определенными типами синтаксических структур.

Рассматриваемые типовые ситуации отражают взаимодействие элементов полей таксиса и аспектуальности. По существу это ситуации аспектуально-таксисные (см. ТФГ 1987: 256—296). Аспектуально-таксисные ситуации — одна из разновидностей сопряженных КС, репрезентирующих различные варианты пересечения ФСП.

Аспектологический анализ на уровне предложения (в речи — высказывания) проводится в разных терминах (ср. Comrie 1976: 44—48; Маслов 1984; 2004; Мелиг 1985; Мехлиг 2001; Thelin 1990; Барентсен 1995; Храковский 1997; Смит 1998; Падучева 2004), при этом во всех случаях функции видовых форм рассматриваются в их речевых реализациях. Анализ, проводимый на основе понятия аспектуальной ситуации, — один из возможных подходов к изучению и описанию аспектуальной семантики, выражаемой в высказывании.

3.4. Семантическая структура высказывания далеко не во всех случаях представляет собой общую ситуацию, в которой выделяется единая категориальная („монокатегориальная") доминанта. Нередко встречаются более сложные структуры. В доминирующем ядре общей ситуации, передаваемой в высказывании, может проявляться взаимодействие элементов, репрезентирующих разные семантические категории. Рассмотрим несколько примеров. *Неумные люди в любой шутке усматривают насмешку над собой, явную или замаскированную* (Б. Кузин. Воспоминания). В данном случае доминирующей в составе общей ситуации является „обобщенно-квалитативная" КС с взаимодействующими признаками квалитативности, генерализованной субъектности и нелокализованности во времени (в данном случае — узуальности): „таково обычное свойство неумных людей". Квалитативность как центральный компонент обозначаемой общей ситуации интегрирует атрибутивную характеристику генерализованного субъекта (*неумные люди*) и предикативную характеристику этого субъекта, заключающуюся в обозначении типичной для таких (охарактеризованных прилагательным) людей реакции на *любую шутку*. Предикативная квалитативность (именно на ней сосредоточено основное внимание) — это актуальная для данного высказывания характеристика исходного (атрибутивно охарактеризованного) субъекта, конкретизированная „типичным поведением". Еще один пример обобщенно-квалитативной ситуации: *Всех умней, по-моему, тот, кто хоть раз в месяц самого себя дураком назовет, — способность ныне неслыханная* (Ф. Достоевский. Бобок). В данном случае в ситуации, передаваемой высказыванием, четко выражена доминанта квалитативности, тесно связанной в своем конкретном проявлении с временной нелокализованностью: сама конкретизация повторяемости *-хоть раз в месяц* — участвует в представлении качества субъекта; высокая степень качества, приписываемого обобщенному субъекту, представлена как обу-

словленная способностью совершить характеризующее его необычное действие. (см. анализ взаимосвязей квалитативности и нелокализованности ситуации во времени в кн. Смирнов 2001: 71—108).

Следующий пример иллюстрирует сложный комплекс межкатегориальных связей при выражении кондициональности: *Скажи он мне об этом раньше, я бы уехал*. В этом высказывании доминирует ситуация гипотетического условия, тесно связанного с характеристикой темпоральных отношений: высказываемое предположение основано на условии, сопряженном со временем: „если бы сказал раньше..." (к прошлому относятся и смыслы, вытекающие из модально-кондициональной семантики: „на самом деле не сказал" и, как следствие, „и я не уехал"). Эти связанные друг с другом КС выступают на фоне других категориальных признаков, включенных в содержание данного высказывания; таковы: а) таксисное отношение „предшествование — следование", б) аспектуальный признак — обозначение ограниченных пределом конкретных фактов; в) залоговый признак актива; г) персональные признаки „я" и „он", д) обозначение субъекта. Как и во многих других случаях, между доминирующим семантическим комплексом и его окружением нет резкой грани: в семантическую доминанту может быть включено таксисное отношение „предшествование — следование".

Особенно четко „системная поликатегориальность" представлена в тех отношениях между семантикой субъекта, предиката и объекта, которые фигурируют в функционально-грамматическом описании как субъектно-предикатно-объектные ситуации (см. ТФГ 1992: 29—54).

3.5. Некоторые фрагменты анализа КС сближаются с лингвистикой текста. Одним из направлений функционально-грамматического анализа является рассмотрение актуализационных категориальных признаков целостного текста (ср., например, тексты с доминантой узуальности, отнесенности к 1-му или 3-му лицу, активности или пассивности). Речь идет, в частности, о признаках темпоральности, временной локализованности, модальности и темпоральности. По отношению к разным типам текстов могут быть использованы такие выражения, как темпоральный ключ текста, ключ временной локализованности, темпоральная доминанта текста, доминанта узуальности.

На уровнях высказывания и целостного текста реализуется семантика персональности. Существуют типы текстов и типы речи, характеризующиеся определенным „ключом персональности". Ср. историческое повествование в 3-м лице, отрешенное от личности говорящего, повествование в условном 1-м лице, живой рассказ от реального 1-го лица, изложение, характеризующееся образным включением обобщенного адресата-читателя (как в первом из „Севастопольских рассказов" Л. Н. Толстого: *Вы подходите к пристани* —

особенный запах каменного угля, навоза, сырости и говядины поражает вас... и т. д.). Таким образом, исследование персональности может представлять собой один из элементов функционального анализа текста. Персональность высказывания и персональность текста — характеристики, находящиеся в отношениях взаимной связи.

Связь уровней высказывания и целостного текста характерна для реализации категории временного порядка. Имеется в виду отражаемое в высказывании и целостном тексте языковое представление временной оси, включающее различные комбинации динамичности / статичности на основе аспектуальных семантических признаков „возникновение новой ситуации" и „данная ситуация", а также таксисных признаков последовательности / одновременности при возможном участии обстоятельственных показателей типа *потом, через пять минут* и т. п. Например: *Небо* ***расчистилось****, и вдруг луч* ***лег*** *на паркет.* ***А потом*** *мы* ***прошли*** *мимо странных дверей, и,* ***видя*** *мою заинтересованность, Ильчин соблазнительно* ***поманил*** *меня пальцем внутрь. Шаги* ***пропали****,* ***настало*** *беззвучие... Небо расчистилось, и вдруг луч лег на паркет* (М. Булгаков. Театральный роман). Тот факт, что изучение и описание категориальной семантики может выходить за пределы „элементарного высказывания", соответствующего предложению или сложному синтаксическому целому, и распространяться на более широкие фрагменты текста и на текст как целое, свидетельствует о тесной связи понятий ФСП и КС в рассматриваемой модели функциональной грамматики с лингвистикой текста.

3.6. В лингвистической литературе исследование и описание представленных в высказывании типовых ситуаций далеко не всегда связано с термином „категориальная ситуация"; ср. выделяемые на семантической основе типы синтаксических конструкций, рассматриваемые в типологиеских исследованиях (Типология итеративных конструкций 1989; Типология императивных конструкций 1992; Типология условных конструкций 1998; Типология уступительных конструкций 2004). Важно подеркнуть, что при всех отличительных признаках разных научных школ выявляется сходство, заключающееся в исходно-семантическом принципе классификации анализируемых высказываний. Специфика проводимого нами анализа КС заключается в следующих особенностях: а) выделяемые типовые ситуации рассматриваются в их связи с анализируемыми ФСП; речь идет о своего рода „проекции поля на высказывание"); б) проводится разграничение и соотнесение понятий „категориальная ситуация" и „общая ситуация".

Понятие КС используется не во всех разделах *Теории функциональной грамматики*; см., например, анализ полей персональности и залоговости (ТФГ 1991), определенности / неопределенности (ТФГ 1992) и количественности (ТФГ 1996 а). Таким образом, даже в рамках рассматриваемой теории функциональной грамматики выявляет-

ся возможность различных форм анализа семантических категорий и соответствующих ФСП на уровне высказывания (при использовании разных терминов). Возможно (и уже реализовано) описание репрезентаций того или иного поля в конкретных высказываниях на основе таких выражений, как семантические элементы, признаки, семантические комплексы и т.п.

Возможность и целесообразность „категориально-ситуативного подхода" особенно четко представлена в тех случаях, когда данная категориальная характеристика высказывания проявляет способность к дискретной выделяемости в составе „общей ситуации" и к смысловой актуализации (ср., в частности, КС с семантикой аспектуальности, временной нелокализованности, таксиса, императивности, персональности, локативности, бытийности, посессивности, условия, причины, цели и уступительности). Не все ФСП в их речевой реализации допускают анализ на основе понятия КС. Один из примеров: в разделе коллективной монографии (ТФГ 1992), посвященном семантике и выражению определенности / неопределенности (автор раздела — В. Гладров), рассматриваемое ФСП детально анализируется на уровне высказывания (учитывается и семантическая характеристика текста как целого), но не используются сочетания типа „ситуации определенности / неопределенности" (см. Гладров 1992: 232—266). Для этого, на наш взгляд, есть достаточные основания. В данном случае речь идет о содержательных элементах, существенных для семантической характеристики высказывания, но не обладающих способностью быть доминирующим элементом „общей ситуации". Элементы определенности / неопределенности (О / НО) участвуют в выражении различных вариантов значений категорий падежа, числа и лица, а также вариантов ситуаций локализованности во времени, но семантика О / НО не обладает признаками, которые позволяли бы говорить о „ситуациях О / НО".

Анализ на основе понятия КС является дополнительным по отношению к исследованиям, базирующимся на таких традиционных понятиях, как значение или функция грамматической формы. Значимость этих понятий несомненна. Нет никаких оснований отказываться от них в работах, ориентированных на изучение грамматических форм и категорий. Вместе с тем „формоцентрическая" ориентация описания языкового материала закономерно дополняется исходно-семантическим описанием содержательных структур, выражаемых различными средствами высказывания.

Значимость понятия КС в рассматриваемой модели функциональной грамматики не менее существенна, чем роль понятия ФСП. Если определенная система полей детерминирует строение грамматики, ее структуру, а описание каждого поля дает представление о парадигматической системе разноуровневых языковых средств, служащих для выражения вариантов определенной семантической кате-

гории в исследуемом языке, то КС, представленные в многоступенчатой системе вариативности, отражают репрезентацию семантических категорий в речи. В конкретных исследованиях основным предметом анализа являются именно КС. Собирая и анализируя высказывания, в которых заключен тот или иной комплекс КС (например, тендентивно-предельных и нетендентивно-предельных, статальных, реляционных и других аспектуальных ситуаций, а также ситуаций таксисных, модальных, персональных, квалитативных, локативных, бытийных, посессивных и т.п.), исследователь стремится отразить существенные признаки семантических категорий в многообразии их речевых вариантов.

Понятия ФСП и КС могут использоваться в сопоставительных исследованиях (см. Козинцева 1991; Гусман Тирадо 1998; Петрухина 2000; Гладров 2001). Поля в разных языках, связанные с одной и той же семантической категорией, могут существенно различаться по своей структуре. Необходима детальная разработка системы субкатегоризации в рамках аспектуальных, темпоральных, персональных и других КС. Особое значение имеет выявление различий в типах употребления грамматических единиц, определение эквивалентности / неэквивалентности сопоставляемых типов и вариантов функционирования форм и конструкций.

В анализе КС выявляются выделенные выше аспекты понятия „категоризация семантики": 1) соотношение системно-категориального и речевого аспектов семантического содержания; 2) взаимодействие элементов системы и среды (парадигматической и речевой) в категориальной характеристике высказывания; 3) инвариантность семантических категорий, лежащих в основе ФСП и КС, — многоступенчатая вариативность, представленная в анализируемых разновидностях КС; 4) центр и периферия в структуре ФСП и КС; прототипические КС; степени прототипичности; 5) отражение межкатегориальных связей в „сопряженных КС" и в соотношении категориальных элементов в составе „общей ситуации"; 6) принцип естественной классификации в системе КС и в комплексе их вариантов; 7) эксплицитные и имплицитные элементы КС; 8) взаимосвязи грамматических категорий и лексико-грамматических разрядов в рассматриваемых вариантах типовых ситуаций.

ЛИТЕРАТУРА

Барентсен А. А. (1995). *Трехступенчатая модель инварианта совершенного вида в русском языке* // Семантика и структура славянского вида. I. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.

Бондарко А. В. (1978). *Грамматическое значение и смысл*. Ленинград: Наука.

Бондарко А. В. (1982). *Аспектуальные ситуации и вопрос о „категориальных ситуациях" в грамматике* // Ученые записки Тартуского гос. университета. Вып. 625.

Семантика аспектуальности в русском языке. Вопросы русской аспектологии. Тарту: Тартуский университет.

Бондарко А. В. (1983). *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*. Ленинград: Наука (изд. 2-е, стереотипное, — Москва: УРСС, 2001; изд. 3-е, стереотипное, — Москва: УРСС, 2003).

Бондарко А. В. (1984). *Функциональная грамматика*. Ленинград: Наука.

Бондарко А. В. (1996). *Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии*. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.

Бондарко А. В. (1999). *Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени*. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета (дополнительное изд. — СПб., 2001).

Бондарко А. В. (2002). *Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка*. Москва: Языки славянской культуры.

Бондарко А. В. (2004). *Теоретические проблемы русской грамматики*. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.

Володин А. П. (2001). *О функционально-семантическом поле одушевленности / неодушевленности* // Исследования по языкознанию. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.

Гладров В. (1992). *Семантика и выражение определенности / неопределенности* // Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность. Санкт-Петербург: Наука.

Гладров В. (2001). *Функциональная грамматика и сопоставительная лингвистика* // Исследования по языкознанию. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.

Грамматические категории: иерархии, связи, взаимодействие. Материалы международной научной конференции (*Санкт-Петербург, 22—24 сентября 2003 г.*). (2003). Санкт-Петербург: Наука.

Гусман Тирадо Р. (1998). *Функционально-семантическое поле аспектуальности в русском и испанском языках: опыт функциональной грамматики* // Типология вида: Проблемы, поиски, решения. Москва: Школа „Языки русской культуры".

Касевич В. Б. (1988). *Семантика. Синтаксис. Морфология*. Москва: Наука.

Козинцева Н. А. (1991). *Временная локализованность действия и ее связи с аспектуальными, модальными и таксисными значениями (на материале армянского языка в сопоставлении с русским)*. Ленинград: Наука.

Маслов Ю. С. (1984). *Очерки по аспектологии*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.

Маслов Ю. С. (2004). *Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание*. Москва: Языки славянской культуры.

Матханова И. П. (2000). *Высказывания с семантикой состояния в современном русском языке*. Новосибирск: Издательство Новосибирского гос. педагогического университета.

Межкатегориальные связи в грамматике (1996). Санкт-Петербург: Наука.

Мелиг Х. (1985). *Семантика предложения и семантика вида в русском языке* // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV. Москва: Прогресс.

Падучева Е. В. (2004). *О семантическом инварианте видового значения глагола в русском языке* // Русский язык в научном освещении. 2004. № 2 (8).

Петрухина Е. В. (2000). *Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлениии с чешским, словацким, польским и болгарским языками*. Москва: Издательство Московского университета.

Пупынин Ю. А. (1990). *Функциональные аспекты грамматики русского языка: Взаимосвязи грамматических категорий*. Ленинград: Наука.

Смирнов И. Н. (2001). *Категория временной локализованности действия в современном русском языке*. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена.

Смит К. С. (1998). *Двухкомпонентная теория вида* // Типология вида: Проблемы, поиски, решения. Москва: Школа „Языки русской культуры".

Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. (1987). Ленинград: Наука (ТФГ 1987; изд. 2-е, стереотипное, — Москва: УРСС, 2001: изд. 3-е, стереотипное, — Москва: УРСС, 2003).

Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность (1990). Ленинград: Наука (ТФГ 1990).

Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость (1991). Санкт-Петербург: Наука (ТФГ 1991).

Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность (1992). Санкт-Петербург: Наука (ТФГ 1992).

Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность (1996). Санкт-Петербург: Наука (ТФГ 1996 а).

Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность (1996). Санкт-Петербург: Наука (ТФГ 1996 б).

Типология итеративных конструкций (1989). Ленинград: Наука.

Типология условных конструкций (1998). Санкт-Петербург: Наука.

Типология императивных конструкций (1992). Санкт-Петербург: Наука.

Типология уступительных конструкций (2004). Санкт-Петербург: Наука.

Холодович А. А. (1979). *Проблемы грамматической теории.* Ленинград: Наука.

Храковский В. С. (1990). *Взаимодействие грамматических категорий глагола (Опыт анализа)* // Вопросы языкознания. 1990. № 5.

Храковский В. С. (1997). *Понятийная база и опыт классификации семантических типов множества ситуаций* // Труды аспектологического семинара Филологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. Т. 2. Москва: Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова.

Comrie B. (1976). *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems.* Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press.

Mehlig H. R. (2001). *Überlegungen zur sog. allgemeinfaktischen Verwendungsweise des ipf. Aspekts im Russischen* // Functional Grammar: Aspect and Aspectuality. Tense and Temporality / Ed. by A. Barentsen and Y. Poupynin. München: Lincom Europa.

Poupynin Y. A. (1999). *Interaction between aspect and voice in Russian*. München: Lincom Europa.

Poupynin Y. A. (2002). *The Category of Voice in Connection with Other Grammatical Categories in Russian*. Göteborg: Göteborgs Universitet.

Thelin N. B. (1990). *Verbal Aspect in Discourse: on the State of the Art* // Verbal Aspect in Discourse / Thelin N. B. (ed.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Voeikova M. D. (2000). *Russian existential sentences: A functional approach.* München: Lincom Europa.

Александар В. Бондарко

АСПЕКТИ КАТЕГОРИЗАЦИЈЕ СЕМАНТИКЕ У СФЕРИ ГРАМАТИКЕ

Резиме

У раду се издвајају следећи аспекти категоризације: 1) стратификација семантике; значење и смисао; 2) међусобна повезаност система и средине; 3) инваријантност / варијантност у сфери семантичког садржаја; 4) центар и периферија; прототипи и њихова околина; 5) интеркатегоријална повезаност; 6) принцип природне класификације; 7) експлицитност / имплицитност семантичког садржаја с обзиром на његов однос према средствима формалног израза; 8) граматичке категорије и лексичко-граматичке групе; 9) функционално-семантичка поља (ФСП); 10) категоријалне ситуације (КС). У чланку се разматрају појмови ФСП и КС, који непосредно одражавају основе теорије функционалне граматике, чијом се разрадом бави управо аутор.

Поставља се питање о томе да систем ФСП, који је презентован у серији од шест томова „Теорије функционалне граматике” (1987—1996), допушта различите варијанте проширења; поред осталог, у овај систем могуће је укључити таква поља као што су временски поредак, аниматност/инаниматност, компаративност, перцептивност, евиденцијалност, респективност.

КС се посматра као типска семантичка структура изражена различитим језичким средствима, (а) која у исказу репрезентује одређену семантичку категорију и одговарајуће ФСП и (б) која представља један од аспеката „опште” сигнификативне ситуације изражене у исказу. Речи је о родном појму, који интегрише врсне појмове аспектуалних, таксисних, квалитативних, локативних, егзистенцијалних, посесивних и других типских ситуација. Разматра се интеркатегоријална повезаност у сфери КС. Истиче се значај појма КС за конфронтативна истраживања. Аутор се дотиче питања о могућностима анализе категоризације семантике на нивоу целовитог текста.

UDC 811.163'37

Jan Kořenský

KONSTRUKCE GRAMATIKY ZE SÉMANTICKÉ BÁZE JAKO PROSTŘEDEK POROVNÁVÁNÍ (SYNTAKTICKÝCH) STRUKTUR SLOVANSKÝCH JAZYKŮ

V současnosti je třeba program slavistiky v oblasti porovnávací a areálové lingvistiky v souladu s dominujícími tendencemi vývoje jazykovědné metodologie chápat v zásadě v dvojím smyslu: je třeba nejen lišit, ale i systematicky promýšlet a. porovnávání systémové, b. porovnávání komunikativně-textové. Porovnávání systémové navazuje pochopitelně na dosavadní tradice, je však třeba připomenout, že jeho úspěšnost je závislá na tom, aby teoretickým východiskem byly srovnatelné typy gramatik. Mělo by jít o takové typy gramatik, které mají explicitní charakter a nejsou příliš závislé na tradicích jednotlivých národních jazykovědných škol. Porovnávání komunikativně-textové je v současnosti třeba chápat velmi komplexně. Jde o hlediska, mající vysloveně interdisciplinární charakter s orientací především sociolingvistickou, psycholingvistickou a s orientací lingvopolitickou. Jde o širokou oblast témat následující struktury:

— Zvláštnosti situace dané vztahem pojmů národ/národnost/etnos — stát — státní/národní jazyk

— Základní problémy funkční existence národního jazyka

— Loajalita nositelů jazyka, hodnotové, hodnotící postoje, schopnost sebereflexe jazykového společenství

— Komparace dynamických tendencí jednotlivých slovanských jazyků — vývoj, vývojové tendence, synchronní dynamika

— Komparace uskutečňování kodifikačních aktivit

— (Charakter materiálové báze)

— Komparace gramaticko-sémantických procesů

Komparaci gramaticko-sémantických procesů lze chápat nejen ve smyslu komunikačně textovém, ale také ve smyslu systémovém. Při porovnávání systémovém jde o paradigmatické porovnávání způsobů komplexní reference skutečnosti, o porovnávání struktur pojmenování v širokém smyslu, tedy ve smyslu formace týchž „obsahů vědomí" jako slov, víceslovných pojmenování, větných (tradičně řečeno predikačních, v současnosti však spíše valenčně pojatých) syntagmat, i syntagmat nevětných — v rozsahu základových větných struktur a jejich derivátů. Jde o to vyjít z takových

aparátů, které umožňují formálním způsobem zachytit vyjadřovací potřeby a sledovat shody a rozdíly v jejich gramaticko-lexikálním vyjádření v jednotlivých slovanských jazycích.

Chci ukázat, že pro tento účel je vhodná teorie sémantické báze — založená na následujících principech:

— Jde o konstruování gramatiky (v širokém smyslu slova) od obsahu k formě, od významu k výrazu. Jsou to obecně vzato takové přístupy, které zejména v 60. a 70. letech reprezentovaly práce Mc Cawleye, Lakoffa, Fillmora, Breklea — práce Gakovy, Alisovové, Mel´čuka, Žolkovského, Arutjunovové, — práce Bondziovy a práce české a polské sémantické školy. Samotné pojetí teorie sémantické báze se opírá o přístupy zakladatelského období analytické filozofie, především těží ze zjištění, která učinil Russell v Logical Atomism. Právě v tomto smyslu je do jisté míry paralelní dalšímu vývoji logických sémantik a některých aparátů kognitivních věd.

— Východisko je sémantická báze jako relativně nevelký soubor základních a komplexních „relačních entit" a soubor formačních pravidel, jejichž prostřednictvím lze ze sémantické báze konstruovat slova, slovní spojení (mající tradiční charakter pojmenování) a větná i nevětná syntagmata. Sémantická báze je po formální stránce soubor tzv. sémantických formulí (formule = symbolicky zapsaná relace) komplexního charakteru, které lze konstruovat ze základních formulí a minimálních elementů pomocí určitých pravidel. Sémantická báze jako soubor komplexních formulí derivovaných ze základních formulí může mít charakter „extrémně relacionistické" sémantiky (srov. dále (1) d.), kde všechny významové kvality jsou vyloženy vztahově. Prostřednictvím derivačních pravidel lze konstruovat tzv. bázová slova, bázová syntagmata, bázové věty. Slovy, syntagmaty a větami v běžném lingvistickém smyslu se stávají teprve v procesu formace prostřednictvím morfosyntaktických prostředků jednotlivých jazyků. Sémantickou bázi jako soubor transparentně konstruovaných komplexních formulí lze pro účely porovnávání chápat jako základnu sémantiky přirozeného jazyka vůbec, nejčastěji s určitým typologickým omezením, v našem případě např. s omezením na slovanské jazyky spolu s jazyky příslušných areálových kontextů.

(1) (Předpokládají se základní sémantické vztahy s významem statické relace(xSy), procesu (xPy), popř. okolnosti (xCy). Právě tuto složku je možné chápat několikerým způsobem — v zásadě spíše tradicionalisticky nebo ve smysly výše již konstatovaného „extrémního relacionismu". Tato východiska je možno stanovit v návaznosti na a. tradiční logické pojetí predikace, b. Dokulilovskou onomaziologii lišící substance, vlastnosti, děje, okolnosti, c. kritéria logiky vztahů — s tradičním lišení vlastností a vztahů, d. důsledně na principech predikátové logiky vztahů, kde platí obecně Px, kde a = 1…a, a.

e. ve von Wrightovském pojetí s diferenciací na stavy a události, mutační a nemutační procesy za předpokladu platnosti d. apod.

(2) (Zavádí se minimální sémantický element jako sémanticky prázdná proměnná, jenž funguje jako signál ukončení relační interpretace formule

(3) (Sémantické vztahy je možno chápat ve smyslu různých stupňů abstrakce. Např. xPy (x je ve vztahu procesu k y) je abstraktnější než xZy (x zasahuje y) nebo xRy (y je rezultátem působení x). formule xPy a xRy jsou abstraktnější než formule (xZy) T (xŹy) s významem „vztah Z mezi proměnnými x,y se mění na vztah Ź". Jinak řečeno specifikační (viz (4)) procedury reprezentují mimo jiné i diferenci mezi mutačnímu a nemutačními procesy

(4) (Přeměna abstraktnějších formulí na formule specifičtější se nazývá specifikací formulí, opačný proces se nazývá zobecňováním formulí

(5) (Formálním prostředkem specifikace je pojem nabývání hodnot, jenž je obdobou teorie typů v logických aparátech. Proměnné x,y,z,… abstraktnější formule nabývají hodnot formulí z hlediska stupně abstrakce nejblíže nižších. Je-li veškerá sémantika relačně interpretována, nabývají proměnné hodnoty minimálního elementu.

(6) (Do teorie sémantické báze je třeba zavést sémantické operátory, které reprezentují takové vztahové významy jako je fázování dějů, vymezování platnosti relací, kvantifikace formulí, diktální modalita atp.

Struktura morfosyntaktické reprezentace bázových formulí má dvě fáze:

A. Bázově sémantickou realizaci, jejímž prostřednictvím vznikají bázová slova, bázová syntagmata a bázové věty

B. Slovotvornou a morfosyntaktickou formaci, jejímž prostřednictvím vznikají slova, syntagmata a věty v běžném lingvistickém smyslu

A. 1. Lexikální bázově sémantická realizace

jestliže jsou R, x, y, z,… jsou symboly formule, pak v rámci lexikální realizace se stává jeden ze symbolů onomaziologickým základem, ostatní onomaziologickými příznaky. Z toho vyplývá, že takovou onomaziologickou strukturu má každé slovo daného jazyka, a to bez ohledu na to, zda tato struktura je úplně, zčásti, či vůbec není odhalena strukturou slovotvornou (ve smyslu významovém i výrazovém). Tato výrazová stránka je již záležitostí formační struktury B.

2. Syntagmatická bázově sémantická realizace

V tomto smyslu představuje sémantická báze soustavu sémantických relací, které mohou být významovou základnou nepredikativních, nevětných syntagmat. Jestliže R, x, y, z,… jsou symboly formule, pak v rámci syntagmatické bázově sémantické realizace se stává jeden symbol syntagmatickým základem, ostatní syntagmatickými příznaky. Způsob formace morfosyntaktickými prostředky je již záležitostí struktury B.

1. Větná (predikativní) bázově sémantická realizace

V tomto smyslu představuje sémantická báze soustavu sémantických relací, které mohou být významovou základnou větných syntagmat. Jestliže R, x, y, z,… jsou symboly formule, pak jeden z nich se stává větným

základem, ostatní větnými příznaky. Morfosyntaktické prostředky tohoto procesu (včetně úlohy tzv. gramatického subjektu) jsou již záležitostí formační struktury B.

Je zřejmé, že stanovení základu a příznaků je ve všech případech záležitostí ryze bázově sémantickou, která má charakter sémantické perspektivizace, sémantického akcentu, onoho příslovečného „rozestavení na scéně" dané sémantické struktury. Přesněji řečeno, je to hierarchizace sémantické relace v tom smyslu, že je daný vztah nazírán se zřetelem k prvku, který byl stanoven jako základ. Vedlejší sémantické rysy, které diferencují v bázově sémantickém smyslu jednotlivé typy realizace navzájem, mají sémantiku aktuálnosti, neaktuálnosti, statičnosti, dynamičnosti, samostatnosti, nesamostatnosti apod. pojetí dané sémantické relace. Tyto vedlejší bázově sémantické diferenční rysy se výrazně projevují právě obsahovou složkou morfosyntaktických formačních prostředků B.

B. Slovotvorná a morfosyntaktická formace

Předpokladem slovotvorné a morfosyntaktické formace je konstrukce slovotvorné struktury a konstrukce relací morfologických slovních druhů a jejich gramatických kategorií pojatá tak, že zahrnuje i konstrukce syntaktických větných členů jako funkčních míst zpravidla v pojetí valenční teorie.

Pokud jde o slovotvornou formaci, plně odkazuji na slovotvornou teorii M. Dokulila.

Morfosyntaktická formace je založena na principech, které byly jako teorie slovních druhů vyloženy nejprve v publikaci Vědecká synchronní mluvnice spisovné češtiny (Základní koncepce a problémy), Praha 1974, v úplnosti pak v Mluvnici češtiny II, Tvarosloví, Praha 1984

Diference mezi slovanskými jazyky se mohou týkat:

— „úplnosti" realizačních a formačních možností jednotlivých bázových formulí,

— protikladu slovotvorně odhalené a neodhalené onomaziologické struktury v lexikální realizaci a formaci formulí,

— proporcí dynamické a nedynamické realizace a formace bázových formulí,

— úplnosti diatetických možností větné realizace a formace formulí (diference v deagentizačních možnostech),

— vázanosti a volnosti realizace a formace formulí z hlediska základu a příznaků zejména v případě lexikální a větné realizace formulí,

— rozdílů v symetrii realizace.

LITERATURA

Alisova, T. B.: *Opyt semantiko-grammatičeskoj klassifikacii prostych predloženij*. Vjaz. Č. 2, s. 91—98, 1970.

Arutjunovova, N. D.: *Predloženie i jego smysl. Logiko-semantičeskije problemy*. Moskva 1976.

Bondzio, W.: *Valenz, Bedeutung und Satzmodelle*. In: Beiträge zur Valenztheorie. Hague, s. 85—103, 1971.

McCawley, J.: *The Role of Semantik in Grammar*. In: Universals in Linguistic Theory, E. Bach — R. T. Harms (eds.) New York, 1968.

Dokulil, M.: *Tvoření slov v češtině I*. Praha 1962.

Gak, V. S.: *K probleme sintaksičeskoj semantiky*. In: Invariantnyje sintaksičeskie značenija i struktura predloženija, s. 77—85, Moskva 1969.

Karolak, S.: *O programie skladni wyrażeń predykatywnych v gramatyce języka polskiego*. In: O predykacji, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, s. 7—23, 1974.

Lakoff, G.: *On Generative Semantics*. In: Semantics, ed. D. D. Steinberg, L. A. Jakobovits, London, 1971, s. 233—296.

Meĺčuk, I., Žolkovskij, A.: *K postrojeniju dejstvujuščej modeli jazyka „smysl — text"*. In: Mašinnyj perevod i prikladnaja lingvistika 11, 1969, s. 5—35.

Russell, B.: *Logical Atomism. Contemporary British Philosophy: Personal Statements*, First Series, London, s. 356—383.

Jan Kořenský

SEMANTICALLY BASED GRAMMATICAL CONSTRUCTIONS AS AN INSTRUMENT OF COMPARISON OF THE (SYNTACTIC) STRUCTURE OF SLAVIC LANGUAGES

Summary

Comparation of grammatical-semanthic processes can be comprehended not only in the communicative-textual sense — it can also be seen as comparation within language as a system. The linguistic (or systemic) comparation is based on paradigmatic comparing of modes of comprehensive reference to reality, comparing of appellative structures in a broad sense, i.e. in the sense of formation of the same „subject matters" as words, compound lexemes, sentential or non-sentential syntagms. It is crucial to find such methods that will enable us to describe formally our needs to express ourselves and to find correspondences and differences in the way they are realized (grammatically and lexically) in individual Slavic languages. The semanthic basis theory could be used for that purpose.

UDC 811.161.1'367.625

Юрий Д. Апресян

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГЛАГОЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ[1]

В докладе предлагается трехуровневая теория управления, включающая: а) принципы установления семантических актантов лексем; б) теорию соответствия семантических и синтаксических актантов; в) теорию соответствия семантических актантов и внешних (лексико-морфологических и иных) способов их выражения. Ключевой вопрос — о числе и составе (в том числе ролях) семантических актантов лексемы — решается на основании двух взаимосвязанных семантических факторов: а) принадлежности лексемы к определенному классу и подклассам фундаментальной классификации предикатов; б) аналитического толкования лексемы.

Ключевые слова: *трехуровневая теория управления, фундаментальная классификация предикатов, аналитическое толкование лексемы, семантические основы управления, семантические актанты, синтаксические актанты, способы выражения актантов, соответствия между актантами*

Основы той концепции управления, которая является предметом рассмотрения в данной статье, были сформулированы в работах Жолковский и Мельчук 1967, Апресян 1967, 1974 и Мельчук 1974. Она развивалась в ряде позднейших публикаций и получила лексикографическое воплощение; см. Апресян, Палл 1982, Мельчук, Жолковский 1984, Апресян 1996, НОСС 2004. Дальнейшая работа над русской частью словаря Апресян, Палл 1982, а также над недавно законченным НОСС'ом, позволила развить новую версию этой концепции, в ряде отношений существенно дополненную.

Следуя принципам модели „Смысл ⇔ Текст" И. А. Мельчука (см. названные выше работы) и принципам интегрального описания языка как оно понимается автором этих строк (см. Апресян 1995), мы рассматриваем управление на трех уровнях — семантическом, синтаксическом и лексико-морфологическом. В соответствии с этим к важнейшим вопросам общей теории управления относятся: (а) прин-

[1] Эта работа была поддержана грантами РГНФ № 04-04-263а, № 06-04-289а и № 06-03-00090а, грантом РФФИ № 05-06-80361, грантом Программы фундаментальных исследований ОИФН РАН „Русская культура в мировой истории" и грантом Президента РФ № НШ-5611.2006.6 для поддержки научных исследований, проводимых ведущими научными школами РФ. Она представляет собою фрагмент более обширной работы, написанной для Festschrift'а в честь Романа Лясковского, с некоторыми дополнениями и уточнениями.

ципы установления числа и состава семантических актантов (аргументов) данной глагольной лексемы;[2] (б) описание соответствия семантических и синтаксических актантов; (в) описание соответствия семантических актантов и способов их внешнего лексико-морфологического выражения. В данной работе, по соображениям места, мы сумеем обсудить только первый вопрос.

Число и состав семантических актантов любого предиката определяются двумя главными семантическими факторами: (а) принадлежностью к определенному классу и подклассу фундаментальной семантической классификации предикатов;[3] (б) его аналитическим толкованием. Эти факторы определяют мотивированные управляющие свойства лексем и дают разбиение всего словаря на более или менее крупные классы с похожими семантическими и синтаксическими свойствами.

Очевидно, что два названных фактора связаны друг с другом: принадлежность к определенному классу и подклассу семантической классификации предикатов так или иначе отражается в аналитическом толковании данной глагольной лексемы. Это значит, что на основе толкований, вообще говоря, можно было бы описать все существенные управляющие свойства лексем. Однако глаголов в развитом языке тысячи, и многие из них имеют десятки значений, так что число объектов, с которыми приходится иметь дело лексикографу, может составлять десятки тысяч. Даже лексикограф с практически безошибочной интуицией, руководствующийся самой безупречной семантической теорией и располагающий сколь угодно большим корпусом текстов, не может последовательно описать такой огромный массив фактов, переходя от одной лексемы к другой в алфавитном порядке. Путь к пониманию отдельной лексемы, когда она рассматривается на фоне других лексем того же семантического класса, оказывается гораздо более коротким.

В таких условиях безусловные преимущества имеет перебор материала „сверху вниз” — от крупных классов глаголов к все более мелким классам и подклассам, пока мы не доберемся до конкретных лексем. Поэтому в методических целях обзор семантических факторов, влияющих на глагольное управление, удобнее начинать с наиболее общих семантических классов, которые определяют систематические (повторяющиеся) управляющие свойства больших классов лексем.

---

[2] Лексемой называется слово, рассматриваемое в одном из имеющихся у него значений.

[3] Так мы называем классификацию Маслова-Вендлера, см. Маслов 1948 и Vendler 1967. В последней четверти века началось лавинообразное нарастание исследований по этой проблематике. Из числа наиболее известных работ упомянем следующие: Булыгина 1982, Гловинская 1982, 2001, Guiraud-Weber 1984, Падучева 1996, 2004, Зализняк, Шмелев 2000. Ниже я опираюсь на версию фундаментальной классификации, изложенную в Апресян 2006.

1. Фундаментальная классификация и глагольное управление

Мы предлагаем называть классификацию Маслова-Вендлера фундаментальной (без каких-либо оценочных оттенков), потому что принадлежность лексемы к какому-то семантическому классу или подклассу определяет не только ее аспектуальные свойства, как считалось вплоть до самого последнего времени, но и другие ее свойства — морфологические, словообразовательные, коммуникативно-просодические, сочетаемостные и т. п. К числу таких свойств относится и глагольное управление.

Назовем наиболее крупные классы той версии классификации, которая изложена в упомянутой выше работе автора: действия (*атаковать, идти, писать, рубить*), деятельности (*воевать, воспитывать, преподавать, торговать*), занятия (*гулять, играть, отдыхать, читать* [без дополнения]), поведения (*баловаться, капризничать, скандалить, шалить*), воздействия (*Река вымыла глубокое русло, Солнце прогревает воздух до 20 градусов, Дожди размывают железнодорожное полотно*), процессы (*выздоравливать, кипеть, расти, сокращаться*), проявления (*блестеть, звенеть, вонять, горчить, жечься*), события (*встречать* [случайное], *находить, происходить, случаться*), положения в пространстве (*висеть, лежать*, *сидеть, стоять, опираться*), локализации (*быть 2, заваляться, находиться, очутиться*), состояния (*знать, радоваться, хотеть, чувствовать*), свойства (*виться* [о волосах], *заикаться*, *картавить*, *тонуть* [*Железо тонет в воде*]), способности (*владеть шпагой, говорить по-русски, ездить верхом, ходить* [*Ребёнок уже ходит*]), параметры (*весить, вмещать, длиться, достигать, насчитывать*), существования (*бывать*, *водиться, существовать, появляться*), отношения (*включать 2, равняться, содержать*), интерпретации (*грешить, клеветать, ошибаться, подводить* [*Вы подводите коллектив*]).

Каждый из названных классов задается определением, сводящим его интенсионал к определенному семантическому примитиву, конфигурации примитивов (такой конфигурацией является, например, смысл ’цель’, входящий в ряд приводимых ниже определений) или к семантическому кварку (коротко говоря, семантический кварк — это настолько мелкий смысл, что он не вербализуется ни одной лексемой данного языка, т. е. оказывается проще семантического примитива; более подробно см. Апресян 1995: 478—482). Сверх этого в определениях используются нестрогое, но самоочевидное понятие „раунда наблюдения” и ряд общепринятых лингвистических понятий (толкование, ассерция, модальная рамка, ступень (шаг) семантической редукции).

Так, действием мы называем глагол, у которого в вершине ассертивной части толкования на последней ступени семантической редукции обнаруживается семантический примитив ’делать’, причем время существования ситуации, называемой этим глаголом, уклады-

вается в один раунд наблюдения. Деятельность — это глагол, обозначающий совокупность разнородных и разновременных действий, имеющих одну конечную цель, причем время существования ситуации, называемой данным глаголом, растягивается на несколько или много раундов наблюдения. Занятие — это глагол со значением действия, целью которого является само это действие. Воздействие — это глагол, у которого в вершине ассертивной части толкования на последней ступени семантической редукции обнаруживается семантический примитив 'быть причиной P', где P — какое-то действие (*Шорох в кустах заставил его остановиться* [P = *остановиться*]), процесс (*Солнце прогревает воздух* [P = *прогреваться*]), пространственное положение (*Ветер повалил дерево* [P = *лежать*]), состояние (*Встреча с Рихтером пробудила у него интерес к музыке* [P = *интерес*]), свойство (*Ожог обезобразил его лицо* [P = *безобразный*]) или существование (*В этом месте река намыла песчаную отмель*). Процесс — это глагол, обозначающий самопроизвольное изменение объекта, т. е. изменение, протекающее без вмешательства чьей-либо воли. В вершине ассертивной части толкования такого глагола на какой-то ступени семантической редукции обнаруживаются компоненты 'начинает <перестает> находиться где-л.' (*перемещается, дует, льется, падает, сыплется, течет*), 'начинает <перестает, продолжает> быть каким-л.' (*выздоравливает, заболевает, болеет*, *растет, сокращается*), 'начинает <перестает, продолжает> существовать' (*загорается, гаснет, горит*) и, может быть, еще некоторые подобные. Положение (в пространстве) — это глагол, у которого на определенном шаге семантической редукции в вершине ассерции обнаруживается идея контакта между частью Z объекта X и местом Y; см. примеры выше. Локализация — это глагол, у которого на последнем шаге семантической редукции в вершине толкования обнаруживается семантический примитив 'находиться', причем между объектом и местом его нахождения нет органической связи (*ногти на столе* — локализация, а *ногти на ногах* — нет). Свойство — это семантический примитив, а состояние — семантический кварк (стативность). Проявлением называется свойство, состояние или процесс, актуально воспринимаемые наблюдателем (*блестеть, звенеть, вонять, горчить, колоться*). Интерпретационными называются глаголы, с помощью которых говорящий подводит конкретное действие или состояние П под какой-то тип действий или состояний P с точки зрения их отношения к логической (*ошибаться*), этической (*надругаться*), юридической (*злоупотреблять властью*), религиозной (*грешить*) или утилитарной (*сплоховать*) норме; ассерция у них совпадает с модальной рамкой.

Названные классы могут пересекаться, так что одна и та же лексема может входить более чем в один класс. Например, глагол *дышать* в большинстве употреблений обозначает процесс, но в некоторых специальных условиях, скажем, в ситуации врачебного осмо-

тра, может обозначать и действие; ср. *Дышите. Не дышите.* Ср. также старый пример из Fillmore 1968, а именно, фразу *Цон упал*, где *упал* обозначает действие „агента", если Цон упал намеренно, и событие с „объектом", если он упал случайно. Из сказанного следует, что классификация не является (да и не может быть) строго иерархической.

Внутри каждого из фундаментальных классов возможны дальнейшие подразделения на все более мелкие подклассы, которые в Падучева 1996, 2004 называются тематическими. Внутри класса действий выделяются конструктивные действия, деструктивные действия, намеренные перемещения и т. п. Конструктивные действия дальше подразделяются на физические (*махать*), физиологические (*мочиться*), волевые (*решил* (*ехать*)), эмоциональные (*утешать*), ментальные (*Все время думал о вас*), социальные (*жениться*) и т. п. Аналогичным образом класс состояний подразделяется на физические (*видеть*, *слышать*), физиологические (*болеть* [о пальце], *зудеть*), волевые (*хотеть*), эмоциональные (*надеяться*), ментальные (*помнить*), социальные (*замужем*), материальные (*нуждаться*) и т. п.

Принадлежность к любому из названных классов и подклассов позволяет формировать определенные ожидания относительно числа и состава семантических актантов глагола, а в случае небольших по объему классов — с большой долей уверенности предсказывать и более специальные свойства, в частности, способы внешнего (в том числе морфологического) оформления актантов, их порядок в различных типах предложений и т. п.

Так, у действий, деятельностей, занятий и поведений есть обязательная семантическая валентность агенса, заполняемая именем человека или другого подобного ему существа или предмета. Действия, деятельности и занятия способны подчинять дополнение или обстоятельство цели, причем для действий это обычно непосредственная цель (ср. *вести лошадей на водопой*), а для деятельностей — конечная (ср. *воевать за передел мира*).[4]

В классе действий сосредоточены самые многоактантные предикаты; ср. *выбирать* (*кто, кого / что, из чего, по какому признаку, для чего*, ср. *Выбирать не из чего, Выбери селедку пожирнее, Выбери место для палатки*), *писать 4* (*кто, кого / что, на чем, чем, чем*, ср. *писать батальную сцену на огромном холсте, писать кистью, писать масляными красками*; *везти* (*кто, кого / что, куда, откуда, на чем / чем,*

---

[4] Полезно привлечь внимание к тому, что хотя у поведений, т. е. глаголов типа *баловаться, безобразничать, бесчинствовать, буянить, дебоширить, дурачиться, капризничать, кривляться, озорничать, паясничать, привередничать, ребячиться, скандалить, скоморошничать, фиглярствовать, хулиганить, шалить* и т. п., есть агенс, у них нет конструктивной цели. Последнее сближает поведения с процессами, с одной стороны, и проявлениями, с другой. Впрочем, и от процессов, и от проявлений поведения отличаются тем, что в них входит элемент интерпретации.

для чего, ср. *везти лошадей на грузовиках <поездом>, везти детей в город на экскурсию*), *командировать* (*кто, кого, куда, откуда, с какой целью, на какой срок*, ср. *командировать трех сотрудников на пять дней в Пермь для участия в региональной конференции*). У других классов предикатов число актантов, за редкими исключениями, не превышает трех-четырех (см. ниже).

Поведения (*проказничать, шалить*) и проявления (*жечься, колоться*) — это принципиально одноактантные глаголы.

Параметры — двухактантные глаголы с именем объекта на первом месте и значением параметра на втором, ср. *Мешок весит пять пудов, Зал вмещает до тысячи человек, Лекция длится полтора часа, Город насчитывает сто тысяч жителей*.[5]

Интерпретации — принципиально двухактантные глаголы, причем их второй актант обозначает конкретное действие, являющееся предметом интерпретации, и часто выражается деепричастием; ср. *Вы ошибаетесь* [R], *думая* [P], *что он вас боится*. Очевидно, что кроме двух базовых актантов (предикатов P и R), образующих собственно интерпретацию, у интерпретативов могут быть и другие актанты, наследуемые от P или R; ср. *Вы клевещете* [R] *на него* [A], *говоря* [P], *что он бросил семью*.

Деятельности обычно не более чем трехактантные предикаты, ср. *бороться (кто, с кем, за что), договариваться (кто, с кем, о чем), торговать (кто, с кем, чем)*.

Глаголы со значением положения в пространстве (*валяться*, *висеть, лежать, облокачиваться, опираться, прислоняться, сидеть, стоять*) имеют по крайней мере три базовых актанта — локализуемого объекта, опоры (*висеть на перекладине, лежать <сидеть, стоять> на полу, опираться <облокотиться> на перила*) и рабочей части предмета, на которую он опирается (*висеть на руках, лежать на боку, сидеть на корточках, стоять на одной ноге, опираться локтем*).[6]

Подклассы каждого последующего уровня внутри данного фундаментального класса (общее число таких классов и подклассов — около 100) позволяют делать все более точные предсказания относительно состава актантов и их семантических ролей. Рассмотрим с этой точки зрения несколько подклассов основного фундаментального класса предикатов, а именно класса действий.

---

[5] Под параметры маскируются некоторые глаголы со связочным значением; ср. *Глубина реки в некоторых местах достигает <доходит до> десяти метров, Длина самой большой улицы Мехико равняется 50 километрам, Численность города составляет более полумиллиона человек*. На это обстоятельство внимание автора на материале глагола *равняться* обратила (устно) И. Б. Левонтина. Обманчивое впечатление сходства таких связок с параметрическими глаголами возникает из-за того, что их первым актантом может быть только параметрическое существительное. Это — не единственная группа идиоматичных связок в русском языке; ср. глаголы *доводиться* и *приходиться* в сочетании с названиями родства (*Он доводится <приходится> мне дядей*).

[6] Все эти актанты наследуются, в преобразованном виде, каузативными глаголами действия *валить, вешать, класть, опирать, прислонять, сажать, ставить* и т. п.

У большого класса глаголов со значением конструктивных (более точно — креативных) физических действий типа *бурить (скважину), валять (валенки), ваять (скульптурную группу), вязать (шарф), гнать (спирт), долбить (лунку), ковать (меч), копать (яму), кроить (юбку), лить (колокола), метать (стога), набирать (текст), плести (венок), прясть (нить), резать (фигурки), рубить (избу), сбивать (сливки), строить (плотину), ткать (гобелены), чеканить (монеты), шить (блузку)*, а также многочисленных производных на *вы-* и *про-* (*выковать (меч), выкопать (яму), выкроить (платье), выпилить (смешную фигурку), вырезать (ложку), высечь (надпись на камне), вытесать (доску), выткать (узор), пробурить (скважину), продолбить (отверстие), прокопать (траншею), пропилить (отверстие), прорезать (дыру), прорыть (ход сообщения), просверлить (дырочку)* и т. п.)) есть валентности агенса, результата („внутреннего объекта"), пациенса („внешнего объекта", в данном случае — материала) и инструмента; ср. *бурить скважину в земле турбобуром, ваять скульптуру из мрамора резцом, выбить узор на камне долотом, выбрить кружок на голове безопасной бритвой, выпилить раму из фанеры лобзиком, вырезать ложки из березы ножом, долбить лунку во льду ломиком, пробить отверстие в стене ломом, прожечь отверстие в сейфе газовой горелкой, просверлить дырочку в стене дрелью, чеканить монеты из серебра на станке, шить рубашку из фланели на швейной машинке* и т. п.

Глаголы прикрепления одного физического предмета к другому могут иметь до пяти актантов — агенса, пациенса, второго пациенса и одновременно места (то, к чему прикрепляют), инструмента и средства. Таковы глаголы *прибить1, привинтить, приколотить, припаять, пришить* и ряд других, которые из-за общности смысла и словообразовательной структуры (префикса *при-*) имеют в точности совпадающую модель управления — *кто, что, к чему, чем, чем*. Ср. *прибить <приколотить> вывеску к двери детским молотком, прибить <приколотить> доску к воротам ржавыми гвоздями, привинтить розетку к стене крестовой отверткой <электродрелью>, привинтить металлочерепицу к стропилам винтами-саморезами, приклепать металлический лист к днищу клепалом, приклепать металлический лист к днищу медными заклепками, приметать заплату к рукаву старой бабушкиной иглой, приметать заплату к рукаву белыми нитками, припаять ручку к кастрюле электропаяльником, припаять ручку к кастрюле свинцом, пришить рукав к рубахе костяной иглой, пришить рукав к рубахе черными нитками*. Ср. похожий класс четырехвалентных глаголов — *привязать, приклеить, приковать, приколоть, прикрутить, прилепить, примотать, пристегнуть, прицепить, пришпилить*: у них есть актант, выполняющий семантическую роль средства, но нет актанта со значением инструмента.

Для глаголов травматического воздействия на объект типа *бить, колотить, лупить, молотить, полосовать, тузить* можно прогнози-

ровать модели управления с валентностями агенса, пациенса, непосредственно страдающей части пациенса (*по чему*) и инструмента; ср. *бить <полосовать> лошадь по крупу хлыстом, колотить <лупить, молотить, тузить> кого-л. палкой <кулаками> по спине.*

Для глаголов передачи денежных средств другому лицу можно с большой вероятностью прогнозировать способность управлять четырьмя именными или предложно-именными группами вида *кто, что / сколько, кому / куда* и *на что / для чего.* Ср. глаголы *ассигновать <пожертвовать, передать> городу миллион рублей на строительство школы, выделять (сыну деньги для поездки за границу), выкроить (ему деньги на путевку в санаторий), направить (в городской бюджет большие средства на постройку храма), отпустить (институту огромные суммы на закупку иностранного научного оборудования)* и т. п.

Глаголы со значением квантованного (прерывистого) движения[7] имеют два актанта — Агенса и Пациенса, причем Агенс у них это живое существо, а Пациенс — его часть, конечность и т. п., обычно в форме творительного падежа: *бить (хвостом), блуждать (глазами), болтать (ногами), вертеть (головой), взмахивать (гривой), вилять (хвостом), вихлять (бедрами), вращать (глазами), встряхивать (гривой), двигать (ушами), дергать (щекой), качать (головами), крутить (головой), махать (крыльями), мотать (головой), покачивать (бедрами), размахивать (кулаками), трепетать (крыльями), трясти (головой), шевелить (пальцами), шмыгать (носом).*

Существования (*быть, бывать, водиться, возникать, появляться, расти, существовать*) характеризуются инверсией подлежащего и сказуемого в нейтральном контексте, прямым порядком подлежащего и сказуемого под отрицанием и высокой вероятностью локативных детерминантов, дополнений или обстоятельств; ср. *В Москве появился серийный убийца, В Москве серийных убийц давно не было.*

Как ясно из предшествующего текста, в связи с семантической классификацией предикатов была пересмотрена номенклатура семантических ролей актантов. Новая, более полная номенклатура семантических ролей содержит около 50 единиц. Примеры новых или обновленных ролей: ’Аудитория’ (*кичиться <чваниться> перед кем-л., рисоваться <щеголять> перед кем-л.*), ’Время’ (*проспать два часа, длиться минуту*), ’Дата’ (*назначить на час, перенести на вторник*), ’Значение (параметра)’ (*вмещать два литра, стоить двести долларов*), ’Изображение’ (*рисовать льва, изображать зимний лес*), ’Инструмент’ (*рыть лапами, стрелять из пушек*), ’Мотивировка’ (*арестовать за участие в демонстрации, вознаграждать за преданность*), ’Направление’ (*бегать из конца в конец, ползать туда и сюда*), ’Образ’

---

[7] Прототипические движения — это перемещения в ограниченном и обычно небольшом пространстве таких объектов, у которых есть стационарное место крепления к другому предмету.

(*видеть ангелов, вспоминать свое детство*), 'Опора' (*вешать на стену, лежать на диване, опираться на спинку стула*), 'Признак' (*выбирать по цвету, отличаться по размеру*), 'Рабочая часть' (*висеть на руках, лежать на боку, опираться локтем*), 'Результат' (*вызывать кризис, красить в синий цвет*), 'Содержание' (*запрещать выходить из дому, ошибаться, думая что P*), 'Средство' (*стрелять дробью, шить белыми нитками*), 'Срок' (*вербовать на два года, командировать на пять дней*), 'Цель' (*ассигновать на строительство, командировать для чтения лекций*).[8]

Обратим внимание на различие между семантическими ролями актантов и актантными производными предикатных слов. Воспользуемся удобным и хорошо послужившим лингвистике примером — глаголом *покупать*, у которого есть четыре актанта со следующими семантическими ролями: агенса (кто покупает), пациенса (что покупает), контрагента (у кого покупает) и второго пациенса (за сколько покупает). Те же самые роли есть и у глагола *арендовать*, у которого, правда, есть еще один актант — срок. Похожий набор актантов есть также у глаголов типа *занимать* (кто, что, у кого, на сколько — агенс, пациенс, контрагент, срок), *отнимать* (кто, что, у кого — агенс, пациенс, контрагент) и многих других.

Как показывает этот пример, каждая семантическая роль представляет собой результат обобщения формы участия определенного объекта в классе в чем-то похожих друг на друга ситуаций. Класс ситуаций представлен семантически близкими предикатами, которые, однако, не находятся ни в отношениях синонимии, ни в отношениях конверсии друг с другом.

С другой стороны, от большинства перечисленных глаголов возможны актантные лексико-функциональные производные типа S_i (в смысле И. А. Мельчука) по всем или по крайней мере некоторым валентностям. Такие производные от разных предикатов не совпадают — они представляют лишь данный предикат или его конверсив или синоним, но не класс семантически близких предикатов. В частности, S_1 (*покупать*) = *покупатель*, S_2 (*покупать*) = *товар*, S_3 (*покупать*) = *продавец* и S_4 (*покупать*) = *стоимость, цена*; S_1 (*продавать*) = *продавец*, S_2 (*продавать*) = *товар*, S_3 (*продавать*) = *покупатель* и S_4 (*продавать*) = *стоимость, цена*;[9] S_1 (*арендовать*) = *арендатор*, S_2 (*арендовать*) = *лизгольд*,[10] S_3 (*арендовать*) = *арендодатель*, S_4 (*арендовать*) = *арендная плата, аренда*; S_1 (*занимать*) = *должник*, S_2 (*занимать*) =

---

[8] О новых номенклатурах семантических ролей см. также Fillmore 1976, Fillmore and Baker 2000, Gildea and Jurafsky 2002, Кибрик 2003, Падучева 2004.

[9] Ср. трактовку слов *покупатель* и *продавец* как семантических ролей в Падучева 2004: 66.

[10] Перевод из „Англо-русского банковского энциклопедического словаря" Б. Г. Федорова; очевидно, что на нынешнем этапе этот термин еще не освоен русским языком, но в данном случае существенно, что в нем возникла нужда.

долг, S_3 (*занимать*) = *кредитор*; S_1 (*одалживать*) = *кредитор*, S_2 (*одалживать*) = *долг*, S_3 (*одалживать*) = *должник*.

Семантические роли — элементы семантического метаязыка, актантные производные — слова естественного языка. Первые нужны для построения определений лингвистических понятий, например, понятия диатезы; их нельзя использовать ни в каких языковых правилах. Вторые нужны для описания семантических отношений между конкретными словами и формулировки правил перифразирования; ср. *Я занял у него деньги — Я его должник — Он мой кредитор.*

В частном случае семантические роли и актантные производные могут внешне совпадать. Так, первый актант глагола *вызывать* в чисто каузативном значении (*Неурожай вызвал резкое повышение цен на фрукты*) выполняет семантическую роль причины, а второй актант — семантическую роль следствия. С другой стороны, существительное *причина* является актантным производным типа S_1 от *вызывать*, а существительное *следствие* — актантным производным типа S_2 от *вызывать*. Однако это внешнее сходство никак не отменяет того более глубокого факта, что в первом случае ’причина’ и ’следствие’ — смыслы, а во втором *причина* и *следствие* — слова.

В связи с семантическими ролями необходимо сделать еще одно замечание. Существуют обширные классы глаголов, синтаксическим актантам которых, в сущности, не соответствует никакой семантической роли. Таковы, например, вторые актанты полувспомогательных глаголов типа OPER и первые актанты глаголов типа FUNC. Действительно, существительным *влияние, контроль* и *обстрел* в словосочетаниях типа *оказывать влияние* и *испытывать влияние, осуществлять контроль* и *находиться под контролем*, *производить обстрел* и *подвергаться обстрелу* и т. п. нельзя приписать никакой сколько-нибудь содержательной семантической роли, если не считать таковой роль ’ситуация’.

Можно сформулировать и ряд более общих тенденций, частным случаем которых окажется только что сформулированное правило: семантическая роль данного синтаксического актанта глагола тем неопределеннее, чем более метафорично значение данного глагола и чем менее экстериоризованную ситуацию он обозначает.

2. Аналитические толкования лексем

Помимо принадлежности к какому-то классу и подклассу фундаментальной классификации предикатов, которая предопределяет управляющие свойства больших групп глаголов, управляющие свойства конкретной глагольной лексемы зависят от ее лексического значения, или, говоря более формально, — от ее полного аналитического

толкования. Последнее является основным инструментом установления управляющих свойств любого предикатного слова.[11]

Ядром толкования любой предикатной лексемы является выполненное на упрощенном и стандартизованном естественном языке исчерпывающее описание ситуации (физической или ментальной), которая ею обозначается. Описать ситуацию исчерпывающим образом значит назвать всех ее участников и указать существенные для данной ситуации характеристики (действия, положения, состояния, свойства и т. п.) каждого участника и отношения между ними.

Обычно такое ядро образует ассерцию толкования. Помимо этого во многие толкования оказывается необходимым включать пресуппозиции, модальную рамку (ментальную оценку ситуации говорящим или адресатом), рамку наблюдения (положение наблюдателя относительно реальных участников ситуации), мотивировку (указание причинной связи между ассерцией и одной из пресуппозиций) и, может быть, некоторые другие элементы.

Приведем несколько аналитических толкований и покажем, какие управляющие свойства глаголов они предопределяют.

Бить 1. 'Человек A1 ударяет живое существо A2 или его часть A3 много раз подряд частью своего тела или инструментом A4 с целью причинить ему боль или наказать его болью за его действие или свойство A5'. На основании этого толкования получается следующая модель управления глагола *бить 1*: A1 (агенс) *кто*; A2 (пациенс) *кого*; A3 (пациенс!, т. е. непосредственно страдающая часть пациенса) *по чему* (ср. *по спине*) / *во что* (*в солнечное сплетение*) / *под что* (*под лопатку*); A4 (инструмент) *чем* (*кулаками, ремнем*); A5 (мотивировка) *за что* (*за малейшую провинность*).

Определить2. 'Восприняв объект A2 или думая об этом объекте, человек A1 решил, что A2 относится к классу объектов A3, потому что у A2 есть характерное для этого класса свойство A4'. На основании этого толкования получается следующая модель управления глагола *определить 1*: A1 (агенс) *кто*; A2 (объект) *кого-что*; A3 (содержание решения) *как кого-что*; A4 (признак) *по чему* (ср. *По выговору он сразу определил этого мужчину как иностранца*).

---

[11] Аналитические толкования строятся на основе следующих принципов: (i) метаязык, на котором выполняются толкования, должен быть одним и тем же для лексических и грамматических единиц языка; при этом в качестве метаязыка используется подъязык данного естественного языка, составленный из относительно простых лексем, синтаксических конструкций и морфологических форм в их основных значениях; (ii) толкования должны быть полными и неизбыточными; (iii) они должны в явном виде содержать все смысловые компоненты, на основе которых данный глагол участвует в правилах семантического взаимодействия с другими единицами языка в тексте; (iv) они должны в явном виде (т. е. в виде буквально совпадающих смысловых компонентов) отражать все семантические связи данного глагола с другими единицами словаря, включая другие лексемы этого глагола; (v) они должны предсказывать модель управления данного глагола и представляемого им класса глаголов с точностью до способов оформления семантических актантов.

Выкопать1. ’Копая землю А3 или подобную ей субстанцию с помощью инструмента А4, человек А1 сделал так, что в А3 получилось углубление А2’. На основании этого толкования получается следующая модель управления глагола *выкопать 1*: А1 (агенс) *кто*; А2 (результат) *что* (ср. *яму, колодец, траншею, ход, норку*); А3 (пациенс) *в чем* (*в земле, в песке*); А4 (инструмент) *чем* (*заступом, лапой, саперной лопаткой, экскаватором*).

Описания семантической актантной структуры данного глагола сверху (со стороны классов и подклассов фундаментальной классификации предикатов) и снизу (со стороны аналитических толкований) взаимно дополняют друг друга. Описание сверху позволяет установить ожидаемые число и состав типовых семантических актантов большого класса глаголов. Описание снизу позволяет уточнить, как эта принципиальная актантная структура реализуется на конкретном материале данной глагольной лексемы.

Выше был описан ряд синонимичных глаголов со значением травматического воздействия на объект (*бить, колотить, лупить, молотить, полосовать, тузить*) и предложена общая модель управления для этого класса, включающая до четырех актантов. Доминанта этого ряда, т. е. глагола *бить*, ввиду большей общности своего значения и, следовательно, применимости в прагматически более широком круге ситуаций, имеет две заслуживающие внимания особенности. Поскольку, как следует из его толкования, этот глагол может использоваться в ситуации наказания, у него закономерно появляется валентность мотивировки (*за что бьет*); ср. *бить рабов за лень*; *Бью сам себя за просьбы и все-таки прошу* (Ю. Даниэль, Письма из заключения). Кроме того, поскольку в действии *бить* легко различимы отдельные, иногда даже прицельные удары, возможна точечная область поражения, обозначаемая предложно-именными группами вида *во что* (*в пах*) и *под что* (*под лопатку*). Ср. идею неприцельного удара или „смазанной” области поражения в случае *бить по чему-л.*

Глагол *молотить* (ср. *молотил его по спине палкой*), один из относительно близких синонимов *бить*, отличается от него тем, что обозначает не отдельные удары и даже не серию, а целый каскад ударов, очень быстро наносимых, интенсивных, ожесточенных и более или менее беспорядочных, т. е. неприцельных. Поэтому становится невозможной точечная область поражения, т. е. (лингвистически) — предложно-именные группы *во что* и *под что*. С другой стороны, *молотить* в такой мере сосредоточивает внимание на самом факте агрессии, что ее мотивы отходят на второй план. Поэтому группы вида *за что* если и допустимы при *молотить* (в „Национальном корпусе русского языка” не встретилось ни одного такого примера), то исключительно в роли сирконстантов, а не семантических актантов.

Глаголы *полосовать, стегать* и *хлестать*, обозначающие каскад наносимых гибким инструментом ударов, тоже не могут управлять

предложно-именными группами вида *во что* и *под что* со значением точечной области поражения, хотя у них отсутствие такой способности объясняется другими причинами, а именно с к о л ь з я щ и м характером удара. Мотивировка допустима, но далеко не обязательна.

Аналогичные модели управления обнаруживаются еще у четырех тематически близких к *бить* групп глаголов: а) глаголов квантованного травматического воздействия на объект с помощью какого-то инструмента или органа, у которых в норме нет валентности мотивировки, ср. *жахнуть <огреть, стукнуть, трахнуть, треснуть, ударить> (кого-л. по спине кулаком <поленом>), пнуть (кого-л. в живот ногой)*, *толкнуть (кого-л. в грудь руками), щелкнуть (кого-л. по носу пальцем <картой>)*; б) глаголов со значением агрессии со стороны живых существ, ср. *жалить (кого-л. в шею), клевать (кого-л. в руку), кусать (кого-л. в ногу)*, которым приписать валентность мотивировки было бы еще меньше оснований; в) глаголов со значением физического наказания, у которых есть валентность мотивировки, но нет валентности непосредственно страдающей части, потому что у них в фокусе весь пациенс, ср. *драть <избивать, метелить, пороть, сечь> (кого-л. за малейшую провинность)*; г) глаголов травматического воздействия на объект с помощью какого-то инструмента или органа, у которых, наоборот, в фокусе внимания непосредственно страдающая часть и которые поэтому присоединяют пациенса в форме ДАТ, ср. *дать <врезать, заехать> кому-л. по морде <в морду>*.

Как видим, „личные" семантические особенности предикатов предопределяют не только состав их семантических актантов, но — во многих случаях — и некоторые внешние способы их оформления.

ЛИТЕРАТУРА

Апресян 1967 — *Ю. Д. Апресян.* Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967.

Апресян 1974 — *Ю. Д. Апресян.* Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974.

Апресян 1995 — *Ю. Д. Апресян.* Интегральное описание языка и системная лексикография. Избранные труды, т. II. М., 1995.

Апресян 1996 — *Ю. Д. Апресян.* О толковом словаре управлений и сочетаемости русского глагола // Словарь, грамматика, текст. М., 1996, 13—43.

Апресян 2006 — *Ю. Д. Апресян.* Основания системной лексикографии // В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева, О. Ю. Богуславская, Б. Л. Иомдин, Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, А. В. Санников, Е. В. Урысон. Языковая картина мира и системная лексикография. М., 2006.

Апресян, Палл 1982. *Ю. Д. Апресян*, *Палл Эрна.* Русский глагол — венгерский глагол. Управление и сочетаемость. Будапешт: Танкеньвкиадо, 1982, тт. 1—2.

Булыгина 1982 — *Т. В. Булыгина.* К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. М., 1982, 7—85.

Гловинская 1982 — *М. Я. Гловинская.* Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. М., 1982.

Гловинская 2001 — *М. Я. Гловинская.* Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола. М., 2001.

Жолковский, Мельчук 1967 — *Жолковский А. К., Мельчук И. А.* О семантическом синтезе // Проблемы кибернетики, 1967, вып. 19, с. 177—238.

Зализняк, Шмелев 2000 — *Анна А. Зализняк, А. Д. Шмелев.* Введение в русскую аспектологию. М., 2000.

Кибрик 2003 — *А. Е. Кибрик*. Константы и переменные языка. Спб., 2003.

Маслов 1948 — *Ю. С. Маслов.* Вид и лексическое значение глагола в русском языке // Изв. АН СССР, Серия литературы и языка, 1948, № 4, с. 303—316.

Мельчук 1974 — *И. А. Мельчук*. Опыт теории лингвистических моделей „Смысл ⇔ Текст". М., 1974.

Мельчук, Жолковский 1984 — *Мельчук И. А., Жолковский А. К.* Толково-комбинаторный словарь современного русского языка. Вена, 1984.

НОСС 2004 — Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. 2-е издание, исправленное и дополненное. Под общим руководством акад. Ю. Д. Апресяна. Авторы: В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева, О. Ю. Богуславская, И. В. Галактионова, М. Я. Гловинская, С. А. Григорьева, Б. Л. Иомдин, Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, А. В. Птенцова, А. В. Санников, Е. В. Урысон. Москва — Вена, 2004.

Падучева 1996 — *Е. В. Падучева.* Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. М., 1996.

Падучева 2004 — *Е. В. Падучева.* Динамические модели в семантике лексики. М., 2004.

Fillmore 1968 — *Charles Fillmore*. Lexical Entries for Verbs // Foundations of Language. International Journal of Language and Philosophy, 1968, vol. 4, No. 4, 373—393.

Fillmore 1976 — *Charles Fillmore*. Frame Semantics and the Nature of Language // Annals of the New York Academy of Sciences: Conference on the Origin and Development of Language and Speech. New York, 1976, vol. 280, 20—32.

Fillmore and Baker 2000 — *Charles J. Fillmore and Collin F. Baker.* Framenet: Frame Semantics Meets the Corpus // Linguistic Society of America, January.

Gildea and Jurafsky 2002 — *Daniel Gildea and Daniel Jurafsky*. Automatic Labeling of Semantic Roles // Computational Linguistics Archive, 2002, vol. 28 (3), 245—288.

Guiraud-Weber 1984 — *M. Guiraud-Weber*. Les propositions sans nominatifs en russe moderne. Paris, 1984.

Vendler 1967 — *Zeno Vendler*. Linguistics in Philosophy. N. Y., 1967.

Jurij D. Apresjan

THE SEMANTICS BASES OF VERBAL GOVERNMENT

Summary

A new three-level theory of verbal government is proposed. It includes: a) the principles of identifying the semantic actants of a lexeme; b) the theory of correspondence between the semantic actants of a lexeme and its syntactic actants; c) the theory of correspondence between the semantic actants of a lexeme and the outer lexico-morphological forms of their expression. The crucial claim is that the number and composition of the semantic actants of a lexeme are determined by the following two interdependent factors: a) the semantic class and subclasses of the fundamental classification of predicates to which it belongs; b) its analytical definition. Those two factors are further examined in greater detail.

UDC 811.161.1'366.582
811.161.1'366.584

Елена В. Падучева

ЗЕРКАЛЬНАЯ СИММЕТРИЯ ПРОШЕДШЕГО И БУДУЩЕГО

В семантике несовершенного вида в русском языке большую роль играет перспектива (ракурс). Значение актуального действия — это синхронный ракурс. Ему противопоставлены два несинхронных — ретроспективный и проспективный. Эти два ракурса по-разному взаимодействуют с исходной лексической семантикой глагола. Показано, что многие значения, которые есть у НСВ ретроспективного в прош. времени, отсутствуют и НСВ проспективного — в форме буд. (и в контексте семантики будущего, например, в императиве).

Ключевые слова: *аспектология, лексическая семантика, перспектива, ретроспекция, синхронность*

Всем известная сложная семантика славянского вида связана с тем, что значение видовой формы по многим разным линиям зависит от контекста. Это контекст прагматический, синтаксический, лексический и грамматический — например, значение формы времени зависит от формы вида.

Сама по себе семантика русского вида очень проста. В сильной позиции перфектив, СВ, — это ретроспекция, а имперфектив, НСВ, — синхронная перспектива (ракурс), синхронная позиция наблюдателя:

(а) Иван *показывает* мне твои фотографии [В ответ на вопрос: *Что вы там делаете*?];
(б) Иван *показал* мне твои фотографии.

Однако если СВ всегда выражает ретроспекцию, даже в будущем времени (*К понедельнику сделаю*), то НСВ, в маркированном контексте, может выражать и ретроспективную точку зрения на ситуацию:

(в) Иван *показывал* \ мне твои фотографии.

Это так наз. общефактическое значение НСВ. Оно имеет три разновидности:

(1) Я их однажды на Фонтанку *подвозил* [⊃ 'подвез'] (пример из Бондарко 1971) — общефактическое результативное;

(2) Машина *выезжала* \ из гаража (пример из Апресян 1980) — общефактическое двунаправленное;

(3) На этой стене *висела* картина (пример из Апресян 1980) [в одном из значений, а именно, в речевом режиме, когда прош. обозначает предшествование] — общефактическое нерезультативное.

Что общее во всех трех примерах — это ретроспекция.

Приращение 1 „достижение результата" возникает у глаголов, входящих в результативную видовую пару, и имеет характер импликатуры, т.е. может подавляться.

То, что приращение 1 имеет характер импликатуры, подтверждается, скажем, следующим диалогом (пример из Grønn 2002):

А. Ты убирала квартиру?
Б. Убирала, но не убрала.

Говорящего А постигла коммуникативная неудача, поскольку Б пренебрег его импликатурой.

Приращение 2 „аннулированный результат" (в примере (1)) обусловлен противопоставлением формы НСВ форме СВ, которая обозначает, по умолчанию, *сохранение* результата в МН.

Приращение 3 „противоположно направленное действие" (в примере (2)) — это семантическая проработка аннулированного результата: он аннулирован противоположно направленным действием или событием.

Наконец, в примере (3) нет ничего, кроме ретроспекции.

Итак, общее у всех общефактических значений — это только ретроспекция. Общефактические значения, ретроспективные, противопоставлены актуально-длительному, прогрессиву, синхронному (с синхронным наблюдателем), которое выделяет срединный момент в ситуации, см. (а).

Открытие наблюдателя (синхронного vs. ретроспективного) в семантике вида было важным достижением: соединение терминов момент наблюдения в работах Гловинской, Бойерле, Кратцер; точки отсчета по Рейхенбаху и наблюдателя по Апресяну. Сейчас, однако, нужно принять во внимание новые факты.

Одно из первых недоумений вызвала форма несов. вида в императиве, которая обнаружила целый ряд „странностей" в аспектуальном поведении (Падучева 1996: 66—71). А именно, ряд систематических отличий от обычного значения формы несов. вида — актуально-длительного. Если актуально-длительное значение НСВ в индикативе (прошедшего времени) фиксирует некий с р е д и н н ы й момент в развитии ситуации, то императив выделяет в ситуации н а ч а л ь н ы й момент: многочисленные факты подтверждают, что в семантике императива несов. вида имеется компонент „внимание на начальной фазе".

Прежде всего, это непосредственно значение. Так, в (4) *говорите* без специального контекста будет означать 'начинайте говорить':

(4) *Говорите*, пожалуйста! Я вас слушаю.

Начинательное значение императива несов. вида проявляется и в сочетаемости:

(5) Говори \ *скорей*! [ср. *говорил \ *скорей*]
(6) *С этого момента* сиди тихо!

Особенно показательны глаголы движения — приставка сов. вида придает глаголу движения преимущественно начинательное значение. И императивы сов. вида от этих глаголов практически не употребляются — их заменяют бесприставочные глаголы несов. вида: вместо *побеги, понеси* обычно говорят *беги, неси*; даже *пойди* часто заменяется на *иди*.

Показательно также отличие текстовых функций несов. вида императива от обычных функций индикатива. В тексте форма несов. вида прош. времени обычно выражает одновременность текущему моменту текста и неспособна, без участия обстоятельств времени, обозначать начало последующего действия (есть исключения, на которых здесь нет возможности останавливаться). Между тем несов. вид императива может обозначать действие, которое начинается **вслед** за другим:

(7) Вымой руки и *накрывай* на стол.

Вся эта совокупность фактов свидетельствует о том, что значение несов. вида в императиве не может быть актуально-длительное. Было высказано предположение (Рассудова 1968), что у несов. вида в примерах типа (1) — (3) значение общефактическое. Но как тогда быть с ретроспекцией как основой общефактического?

Важный шаг вперед был сделан тогда, когда была обнаружена общность поведения формы несов. вида в контексте императива и будущего времени.

Различается два значения несов. вида будущего времени — проспективное, как в (8а), и синхронное, как в (8б) (о двух значениях будущего времени см. Зельдович 2002). Пример — на базе Grønn 2002:

(8) а. Манеж, все-таки, *будут восстанавливать*;
б. Завтра в это время я *буду сидеть* в вагоне поезда Москва—Берлин.

Интерес представляет проспективное будущее, потому что начинательность в получила объяснение, когда в буд. времени обнаружи-

лись те же эффекты, что в императиве. Синхронная перспектива — это внимание на срединном моменте в развитии ситуации:

(9) Он сейчас *звонит* матери.

А внимание на начальной фазе порождается *проспективной* точкой зрения на ситуацию, которая характеризует и императив и будущее время:

(10) а. *Звони* сейчас = 'сейчас *начинай* звонить' [императив];
б. Сейчас *буду звонить* матери = 'сейчас *начну* звонить' [будущее время].

Идея начинательности в семантике несов. вида будущего времени была в свое время отмечена в Рассудова 1968, с. 90:

(11) а. Когда *будете уходить*, оставьте ключи ['прежде, чем уйти'];
б. Если *будете открывать* окно, уберите цветы ['прежде, чем начать'];
в. Позавтракаю, а потом *буду убирать* квартиру ['а потом начну'].

Скорее речь шла о состоянии намерения. Так что проспектива в формах будущего не была поставлена в связь с идеей ретроспекции, заключенной в семантике прошедшего.

Если же сопоставить, то получается что прогрессиву, с его синхронной позицией наблюдателя, противопоставлены *две* других позиции — это ретроспективный ракурс для прош. времени и проспективный для будущего (в том числе — для императива). Возникает своего рода **зеркальная симметрия** прошедшего и будущего.

Результативность, свойственная ретроспективному значению НСВ, проявляется и в буд. времени. Так, в (12), из Рассудова 1968, говорится о начале действия (или даже только о намерении его совершить), но подразумевается, что оно дойдет до конца:

(12) а. Вы *будете выходить*?
б. Что *будете заказывать*?

Однако есть различия. В случае прош. времени результативность порождена ретроспекцией (т.е. прош. временем речевого режима) и предельностью глагола: раз ситуация перестала иметь место, то это, скорее всего, потому, что она дошла до своего естественного предела.

В будущем времени, когда нет ретроспекции, результативность можно объяснить разве что тем, что для совершения данного действия достаточно его начать — или даже намерения его совершить:

(13) Если тебе *будут предлагать* (≈ *предложат*) работу в редакции, соглашайся.

А в целом ретроспективный и проспективный ракурс по-разному взаимодействуют с исходной лексической семантикой глагола. И многие значения, которые возникают у несов. ретроспективного, т.е. у НСВ прош., отсутствуют у несов. проспективного — в форме буд. (и в контексте семантики буд.). Целый ряд глаголов допускает понимание в значении единичного результативного действия в прош. времени, но не в будущем. Так, в (14а) у глагола НСВ прош. значение однократное результативное, а в (14б) форма НСВ буд. может быть понята только как итератив:

(14) а. Мы с Вами где-то *встречались*; б. Мы *будем встречаться.*

То же касается других моментальных глаголов — они допускают понимание в значении единичного результативного действия в прош. времени, но не в будущем:

(15) а. Он меня *приглашал* [быть может, единичное действие];
б. Он меня *будет приглашать* [только итератив].
(16) а. Я его *предупреждал*; [быть может, единичное действие];
б. Я его *буду предупреждать* [только итератив].

Различие между ретроспективным и проспективным ракурсом особенно ясно видно на двунаправленных глаголах. Двунаправленные глаголы несов. вида интерпретируется в буд. времени иначе, чем в прошедшем. А именно, в буд. времени значения единичного двунаправленного действия не возникает. Это важное наблюдение сделано в работе Grønn 2004. Например:

(17) а. Я *брал* эту книгу в библиотеке [= 'и вернул'; единичное действие];
б. Я *буду брать* эту книгу в библиотеке [только итератив].

В предложении (17а) несов. прош. понимается в значении единичного двунаправленого действия, а несов. вид в (17б), с глаголом будущего времени, может быть понят только как итератив. В известном примере (18а) из Апресян 1980 допустимо понимание в значении единичного действия, однонаправленного или двунаправленного; а в (18б) м.б. только итератив или однонаправленное значение:

(18) а. Машина *выезжала* из гаража;
б. Машина *будет выезжать* из гаража.

В буд. времени несов. вид предельного глагола не несет импликатуру достижения предела (т.е. результативности), а тем самым не может возникать и импликатура аннулированного результата, которая заставляет понимать действие как двунаправленное.

Аналогично:

(19) а. выходил, навещал, посещал, заходил, открывал [допустимо понимание в значении единичного действия];
б. будет выходить, будет приходить, будет приезжать, будет навещать, будет посещать, будет заходить, будет открывать [итератив или однонапр.].

Еще один факт, связанный с двунаправленными глаголами. Обстоятельство намеченного срока характеризует целостное действие; результативная (целостная) интерпретация — закончившаяся ситуация — возникает в прош., но не в буд.:

(20) а. приезжал на два дня; б. *будет приезжать на два дня.

Различное поведение в прош. и буд. обнаруживают degree achievements:

(21) а. температура *повышалась* [= 'повысилась и потом спала'];
б. температура *будет повышаться* [нет движения в прямом и обратном направлении].

Для *видеть* и *слышать*, которые в „зрелищном значении" причисляются к глаголам с результативным значением несов. вида в прош. времени (Апресян 1980), нет аналогичных употреблений в будущем — надо употребить сов. вид:

(22) а. Я *видел* „Покаяние", *слышал* „Блоху" в исполнении Шаляпина;
б. Я *увижу* „Покаяние", *услышу* „Блоху" в исполнении Шаляпина.

В сочетаниях *буду видеть, буду слышать* у несов. вида нет зрелищного значения — значение либо итеративное, как в (23), либо синхронное, прогрессив — как в (24):

(23) А мне показалось, что теперь она в каждом покупателе *будет видеть* режиссера или его ассистентку. (Нац. корпус)
(24) <...> жалко вдруг стало, что не *будет слышать*, как он [Спирька] скажет про жизнь, эта маленькая женщина, хозяйка. (Нац. корпус)

Еще два характерных примера:

(25) а. Я *оставлял* сумку в гардеробе <когда ходил на выставку> [однократное значение];
б. *Я *буду оставлять* сумку в гардеробе [однократное значение невозможно].
(26) а. Это произошло уже после того, как я *был* у вас [*был* = 'побывал'];

б. Это проийдет уже после того, как я *буду* у вас [надо сказать — *побываю*].

Все сказанное относится не только к грамматическим формам с проспективной семантикой, будущему времени и императиву. Наши заключения носят более общий характер. Так, начинательный компонент может проявиться в семантике практически любого инфинитива, если он в своем контексте обозначает ситуацию, отнесенную к будущему:

(27) хочу *строить дачу* [= 'хочу начать строить']; могу *идти* гулять.

Начинательный компонент в семантике будущего проспективного позволяет дать объяснение запрету на употребление форм НСВ буд. от глаголов движения. Почему, например, допустимо (28а), но не (28б)?

(28) а. Завтра я буду *строить* гараж, *писать* тезисы на конференцию;
б. *Завтра я буду *идти* к зубному врачу, *ехать* в Крым.

Дело в том, что у глаголов направленного движения начинательное значение выражается идиоматично — в словообразовании (ср. *поеду, пойду* и *построю, напишу*). Можно думать, что форма НСВ буд. исключается по принципу системного вытеснения — как **коровина* из-за *говядина*, при потенциально возможном *ежатина, барсучина*. При этом на употребление несов. вида в синхронном значении запрета нет:

(29) Завтра в это время я *буду ехать* в Крым.

Зеркальная симметрия прошедшего и будущего нетривиальным образом проявляется на частице *еще*. С сов. видом прош. времени безударное *еще* сочетается только у четырех глаголов (*еще остался, еще сохранился, еще застал, еще успел*), поскольку *еще* требует состояния, которое ориентировано на конец, а перфектное состояние глагола СВ ориентировано на начало (Падучева 2004: 508). Между тем в буд. времени состояние, ориентированное на начало, возникает у всех глаголов СВ (состояние ненаступления события, которое должно кончиться):

(30) *еще пришел — еще приду;
*еще пожалели — еще пожалеете;
*еще поняли — еще поймете.

Удивительный факт (отмеченный еще Форсайтом) — что однозначно целостная интерпретация НСВ порождает частица *уже*:

(31) а. Я убирал квартиру [неоднозначно; при ударении на *убирал* — целостная]
б. Я уже убирал квартиру [только целостная].

С будущим *уже* вообще не совместимо.

Еще один пункт различия — контекст обстоятельства кратности. При ретроспекции, как в (а), нормальное результативное значение, а (б) с проспективным ракурсом не имеет разумного смысла:

(а) *целовал* три раза; (б) *буду целовать* три раза.

Итак, очевидно различие в семантике форм буд. и прош. времени несов. вида. Можно говорить о своего рода зеркальной симметрией ретроспективной и проспективной позиции наблюдателя. В речевом режиме время наблюдателя — это МР, точка наст. Прошлое предстает в ретроспективном ракурсе, а буд. в проспективном. Оказывается, что это влечет ощутимые различия в семантике несов. прош. и буд.

Так что форма НСВ буд. подтверждает важную роль фигуры наблюдателя в семантике вида (очевидно, не только русского, ср. близость понятия время наблюдения и тематическое время в Klein 1994).

ЛИТЕРАТУРА

Апресян 1980 — *Апресян Ю. Д.* Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели „Смысл <= => Текст". Wien, 1980.

Апресян 1986 — *Апресян Ю. Д.* Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Семиотика и информатика. Вып. 28. М., 1986. С. 5—33.

Апресян 1988 — *Апресян Ю. Д.* Глаголы моментального действия и перформативы в русском языке // Русистика сегодня. Язык: система и ее функционирование. М.: Наука, 1988. С. 57—78.

Бенвенист 1974 — *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. М., 1974.

Бондарко 1971 — *Бондарко А. В.* Вид и время русского глагола (значение и употребление). М., 1971 — 239 с.

Бондарко 1990 — *Бондарко А. В.* (отв. ред.). Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Л.: Наука, 1990.

Булыгина 1982 — *Булыгина Т. В.* К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов / Отв. ред. О. Н. Селиверстова. М., 1982. С. 7—85.

Гловинская 1982 — *Гловинская М. Я.* Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. М.: Наука, 1982.

Гловинская 2001 — *Гловинская М. Я.* Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола. М.: Азбуковник: Рус. словари, 2001.

Зельдович 2002 — *Зельдович Г. М.* Русский вид: семантика и прагматика. Toruń, Universytet Mikolaja Kopernika, 2002.

Золотова 1973 — *Золотова Г.А.* Очерк функционального синтаксиса русского языка. М.: Наука, 1973.

Маслов 1984 — *Маслов Ю.С.* Очерки по аспектологии. Л., 1984 — 263 с.

Падучева 1986 — *Падучева Е. В.* Семантика вида и точка отсчета // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. 1986. Т. 45. № 5. С. 413—424.

Падучева 1996 — *Падучева Е. В.* Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. М.: Языки рус. культуры, 1996.

Падучева 2004 — *Падучева Е. В.* Динамические модели в семантике лексики. М.: Языки славянской культуры, 2004.

Петрухина 2000 — *Петрухина Е.В.* Аспектуальные категории глагола в русском языке. М.: МГУ, 2000, 254 с.

Рассудова 1968 — *Рассудова О.П.* Употребление видов глагола в русском языке. М.: Изд-во МГУ, 1968 — 140 с.

Смит 1998 — *Смит К.С.* Двухкомпонентная теория вида. // Типология вида. Проблемы. Поиски. Решения. М., 1998. С. 404—422.

Татевосов 2005 — *Татевосов С.Г.* Акциональность: типология и теория. ВЯ, 2005, № 1, 108—141.

Klein 1994 — *Klein W.* Time in language. London and New York. Routledge, 1994.

Smith 1991 — *Smith C.S.* The parameter of Aspect. Dordrecht, 1991.

Wierzbicka 1967 — *Wierzbicka A.* On the semantics of the verbal aspect in Polish // To Honor Roman Jakobson. The Hague; P.: Mouton, 1967. P. 2231—2249.

Grønn 2004 — *Grønn A.* The semantics and pragmatics of the Russian factual Imperfective. University of Oslo, 2004.

Elena V. Paducheva

THE GLASS SYMMETRY OF THE PAST TENSE AND THE FUTURE TENSE

Summary

Contextual meanings of the Russian Imperfective crucially depend on viewpoint (= perspective). The meaning of the progressive (the so called „aktual'no-dlitel'noe") is connected with the synchronous viewpoint, which is opposed to two non-synchronous ones, namely, to retrospective and prospective viewpoints. These two viewpoints act upon the inherent semantics of the imperfective in two different ways. It is demonstrated that many contextual meanings that the form of the imperfective can acquire in the contest of the past tense do not arise in the context of the future tense or imperative.

UDC 811.161.1'367.62

Виктор С. Храковский

ГРАММАТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСЕМЫ[1]

В стате на базе анкеты, включающей вопросы по морфологии, синтаксису и семантике, проведен анализ глагольных лексем СТРОИТЬ, СИДЕТЬ И ЛЮБИТЬ, которые представляют акциональные классы действий, пространственных положений и состояний. Анализ показал, что эти лексемы обладают различными грамматическими и сочетательными свойствами, что детерминируется акциональными особенностями их семантики. Соответственно обнаруженные различия, очевидно, можно распространить на акциональные классы действий, пространственных положений и состояний, к которым относятся эти три лексемы. Таким образом, гипотеза о различных грамматических и сочетательных свойствах разных акциональных классов глагольных лексем имеет полное право на существование.

Ключевые слова: *акциональный класс, валентность, вид, классификация, категория, лексема, параметр, семантика*

I. Вводные замечания

К числу принципиально важных достижений современного теоретического языкознания безусловно следует отнести концепцию интегрального описания языка, недавно сформулированную академиком Ю. Д. Апресяном [Апресян 1995, 2005]. В соответствии с этой концепцией грамматика (совокупность всех правил языка) и словарь (лексикон), которые до последнего времени обычно выступали как относительно независимые объекты описания, должны взаимодействовать друг с другом. Такое взаимодействие заключаться, во-первых, в том, что при формулировании грамматических правил необходимо учитывать, на какое множество лексем это правило распространяется, а, во-вторых, — в том, что при описании конкретной лексемы в словаре бывает необходимо указывать, какому грамматическому правилу эта лексема подчиняется. Последняя ситуация неизбежна, если правило распространяется на ограниченное количество лексем, а тем более на одну лексему.

[1] Работа финансировалась грантом Президента Российской Федерации для поддержки ведущих научных школ. Грант № НШ-2325.2003.6 и грантом РГНФ № 03-04-00216а.

Вместе с тем из этой концепции вытекает важное следствие, в соответствии с которым, очевидно, каждая лексема имеет свой грамматический потенциал, т. е. детерминирует свои грамматические и сочетательные способности. Если говорить о глагольных лексемах, то впервые в пионерской работе Ю. С. Маслова [Маслов 1948] было показано, что грамматическое значение вида любого конкретного глагола обусловлено его лексической семантикой, точнее, ее акциональной спецификой. Этот результат показал обоснованность поисков такой классификации глагольных лексем, которая бы опиралась на их акциональные свойства.

Первую фундаментальную классификацию глагольных лексем (точнее их употреблений), в основу которой были положены их акциональные свойства, предложил З. Вендлер [Vendler 1967]. В рамках этой, ставшей очень популярной, классификации глагольные лексемы распределяются между четырьмя акциональными классами: состояния (states), деятельности (activities), совершения (accomplishments), достижения (achievements). С того времени появился целый ряд одноуровневых и многоуровневых акциональных классификаций глагольных лексем [Булыгина 1982, Падучева 1996, 2004, Comrie 1976, Mourelatos 1978, Moens 1987, Chung & Timberlake 1985, Bache 1985, 1995, Bach 1986, Durst-Andersen 1992, 1994, Breu 1994, Dik 1994, Klein 1995, Smith 1997, Xiao & McEnery 2004]. Особенность всех этих классификаций состоит в том, что в них в роли параметров классификации используются те или иные грамматические свойства глагольных лексем, в частности, возможность/невозможность образования перфективных форм, сочетаемость с различными аспектуально-темпоральными обстоятельствами и т. п.

От перечисленных классификаций принципиальным образом отличается акциональная классификация предикатов (= глагольных лексем), недавно предложенная Ю. Д. Апресяном [Апресян 2003: 8—10, 2005]. Эта „классификация строится на строго семантических основаниях. ... Классы определяются через системообразующие смыслы; это смыслы, которые входят в состав языковых единиц разной природы (полнозначных и служебных слов, граммем, синтаксических конструкций и т. п.) и через которые формулируются лингвистические правила. В их число входят: (а) семантические примитивы, ср. *делать, находиться, существовать, мочь, время* и т. п.; (б) некоторые более сложные смыслы, важнейший для данной работы — ’цель’; (в) некоторые семантические кварки, т. е. смыслы, более простые, чем семантические примитивы, и поэтому не вербализуемые лексемами данного языка, но реально в нем существующие; ср. кварк стативности. Кроме них, в ряде определений используется нестрогое, но самоочевидное понятие раунда наблюдения. ...**Предлагаемая... классификация нацелена на выявление закономерных связей между семанти-**

ческим классом лексических значений и всеми прочими свойствами входящих в него лексем" (выделено нами В. Х.). В рамках данной классификации выделяются следующие акциональные классы: (1) **действия** (*строить, идти*), (2) **деятельности** (*торговать, воевать*), (3) **поведения** (*баловаться, капризничать*), (4) **занятия** (*играть, гулять*), (5) **воздействия** (*размывать, прогревать*), (6) **процессы** (*расти, падать, гореть*), (7) **события** (*встретить, найти, происходить*), (8) **существования** (*бывать, водиться*), (9) **пространственные положения** (*стоять, сидеть*), (10) **состояния** (*знать, любить, хотеть*), (11) **свойства** (*заикаться, виться*), (12) **проявления** (*светить, звучать, пахнуть*), (13) **параметры** (*вмещать, насчитывать*), (14) **отношения** (*равняться, соответствовать*), (15) **интерпретации** (*ошибаться, подводить*) [Апресян 2005:12]. Данная классификация, очевидно, еще не сложилась в окончательном виде. Об этом можно судить хотя бы потому, что в публикации [Апресян 2003] упоминаются два акциональных класса: **способности** (*ездить верхом*), **оценки** (*превосходить, уступать*), которых нет в работе [Апресян 2005], и потому, что в опубликованных работах говорится о наличии еще ряда других акциональных классов, относительно которых, читатель пока, к сожалению, остается в неведении. Тем не менее эта классификация представляет для нас значительный интерес.

Если мы располагаем акциональной классификацией глагольных лексем, построенной на семантических основаниях, то мы можем проверить, каковы грамматические и сочетательные свойства лексем каждого акционального класса, отличаются ли они у разных классов или возможны совпадения, т. е. действительно ли различные акциональные свойства глагольных лексем детерминируют специфические грамматические и сочетательные особенности. Иначе говоря, можно ли говорить о специфической грамматике каждого акционального класса глагольных лексем или нет.

Принимая в качестве точки отсчета акциональную классификацию глагольных лексем, предложенную Ю. Д. Апресяном, мы хотим обратить внимание и на подход Е. В. Падучевой [Падучева 2004], которая настаивает на необходимости учитывать ряд п а р а м е т р о в, которые определяют лексическую систему языка. При описании глагольных лексем, с ее точки зрения, необходимо учитывать следующие четыре параметра: тематический класс, иначе — семантическое поле; онтологическую категорию, т.е. аспектуальный класс по Вендлеру, актантную структуру и диатезу и таксономический класс актанта-участника ситуации. Для нашей работы существенно прежде всего обратить внимание на различение и противопоставление таких параметров, как тематический и аспектуальный класс. По мнению Е. В. Падучевой деление на тематические и аспектуальные (= акциональные) классы проводится по разным основаниям, тогда как в

классификации Ю. Д. Апресяна такое различие в явном виде как будто бы не проводится. Покажем это на примере класса пространственных положений (*сидеть, стоять, висеть*). В классификации Ю. Д. Апресяна это самостоятельный акциональный класс, тогда как Е. В. Падучева полагает, что это всего лишь самостоятельный тематический класс, глаголы которого относятся к аспектуальному (= акциональному) классу деятельности. Если тематический класс, как правило, предопределяет всю актантную структуру — набор участников (семантических ролей) глагола, то аспектуальный класс отвечает за аспектуальные особенности лексем, входящих в этот класс. Иначе говоря, по мнению Е. В. Падучевой, между аспектуальными и другими грамматическими и сочетательными особенностями глагольных лексем прямой корреляции как будто бы нет. Справедлив этот тезис или нет, покажут дальнейшие исследования.

Предлагаемая публикация преследует весьма ограниченную цель. Я попытаюсь сравнить грамматические и сочетательные свойства всего трех глагольных лексем. Одна из них — лексема *строить*, представляющая акциональный класс действий, другая — лексема *сидеть*, представляющая класс пространственных положений, и третья — лексема *любить*, представляющая акциональный класс состояний. Результат такого сравнения должен, как мне кажется, всего лишь показать, что гипотеза о том, что каждый акциональный класс глагольных лексем обладает индивидуальным набором грамматических и сочетательных свойств, имеет полное право на существование. Сравнение проводится в соответствии с анкетой, включающей ответы на следующие вопросы: 1. Какова акциональная характеристика лексемы?, (2) Каковы особенности категории вида?, (3) Каковы особенности категории залога?, (4) Имеет ли лексема форму императива и если имеет, то каково значение этой формы?, (5) Какова валентность лексемы, какие роли выполняют участники ситуации, называемой лексемой и какие синтаксические актанты им соответствуют?, (6) Возможно ли включение целевого оборота в состав конструкции с данной глагольной лексемой (7) Употребляется ли данная глагольная лексема в фазовой конструкции?, (8) Употребляется ли данная глагольная лексема в итеративной конструкции?, (9) Сочетается ли данная глагольная лексема с темпоральными и аспектуальными обстоятельствами (момента речи, временной точки, временного периода, неограниченной длительности, ограниченной длительности, темпа, срока)?. Ниже приводятся ответы на вопросы этой анкеты, которые предваряет толкование анализируемых лексем, принятое в толковых словарях, указание на принадлежность к акциональному классу и элементарные предложения с этими лексемами.

II. Анализ лексем *строить, сидеть, любить*

Лексема СТРОИТЬ ***'сооружать, возводить, воздвигать (здание, постройку, сооружение)'.***

Акциональный класс — ДЕЙСТВИЯ.

Элементарные предложения: *Рабочий* ***строит*** *дом/Рабочий* ***построил*** *дом.*

Лексема СИДЕТЬ ***'занимать положение, при котором туловище поддерживается вертикально, опираясь на ягодицы'.***

Акциональный класс пространственные положения.

Элементарное предложение: *Петя* ***сидит*** *на стуле.*

Лексема ЛЮБИТЬ ***'испытывать любовь к кому-нибудь'.***

Акциональный класс — СОСТОЯНИЯ.

Элементарное предложение: *Петя* ***любит*** *Машу.*

II.1. Акциональная характеристика лексем

Лексема СТРОИТЬ обозначает контролируемое, динамичное, длительное и предельное действие агенса, которое завершается единственным состоянием, предопределяемым этим действием.

Лексема СИДЕТЬ обозначает контролируемое, статичное, длительное, но непредельное положение агенса, которое может начаться в какой-то определенный момент времени и прекратиться в какой-то другой определенный момент времени.

Лексема ЛЮБИТЬ обозначает неконтролируемое, статичное, длительное, непредельное состояние экспериенцера (живого существа), которое может начаться в какой-то определенный момент времени и прекратиться в какой-то другой определенный момент времени.

II.2. Категория вида

Переходный глагол *строить* представлен как формами НЕСОВ, так и формами СОВ. Граммемы НЕСОВ и СОВ этого глагола неоднозначны. Основным значением граммемы НЕСОВ принято считать актуально-длительное значение, которое характеризует ситуацию в одной из ее последовательных временных фаз (= одна из фаз процесса) — *Вчера в 11 часов утра рабочий* ***строил*** *дом.* Основным значением граммемы СОВ принято считать конкретно-фактическое значение, которое представляет собой переход в новое состояние — *Вчера в 11 часов утра рабочий* ***построил*** *дом.* Наряду с основными значениями у граммем НЕСОВ и СОВ есть и другие (неосновные) значе-

ния, которые возможны в особых контекстах и только у определенных видовременных форм. В частности, у граммемы НЕСОВ есть итеративное (хабитуальное) значение (*Рабочие **каждый год строят** новый дом*), потенциально-характеризующее значение в форме настоящего времени (*Рабочие **строят дома***), общефактическое значение в форме прошедшего времени (*Этот дом **строили** какие-то заезжие рабочие*). В свою очередь у граммемы СОВ есть неосновное потенциальное значение в форме будущего времени (*Кто **построит** такой дом?*).

Непереходный глагол *сидеть* представлен только формами НЕСОВ. У граммемы НЕСОВ глагола *сидеть* как минимум есть (основное) актуально-длительное значение — *Петя **сейчас сидит** на стуле* и (неосновное) итеративное (хабитуальное) значение *Петя **каждый день** сидит на стуле.*

Переходный глагол *любить* представлен только формами НЕСОВ. У граммемы НЕСОВ нет основного актуально-длительного значения. Ее, очевидно, единственным значением является континуальное (длительное) значение (*Петя **любит** Машу*), ср. [Падучева 1996: 10].

II.3. Категория залога

И формы НЕСОВ, и формы СОВ лексемы *строить* представлены соотносительными формами актива и пассива. Формы пассива НЕСОВ, как и формы актива являются глагольными, образующимися с помощью постфикса *-ся* (*Дом **строится** рабочими*), а формы пассива СОВ в отличие от форм актива являются аналитическими, состоящими из связки, в частном случае нулевой, и пассивного причастия (*Дом **был построен** рабочими*). У формы НЕСОВ лексемы *сидеть* помимо стандартного актива, может быть и нестандартный аналитический пассив, состоящий из связки, в частном случае нулевой и пассивного причастия: *Вот старинные стулья с атласной обивкой и гнутыми спинками — как много славных часов **сижено было** на них вокруг уютного стола на витых ножках под сенью вон того розового шелкового абажура с бахромой, над прозрачными чашечками китайского фарфора с душистым коричневым чаем из приветливо поющего самовара!* (Н. Воронель. Воспоминания).[2]

У формы НЕСОВ лексемы *любить* наряду с активом есть и (на практике редко встречающийся) аналитический пассив, состоящий из связки, в частном случае нулевой, и пассивного причастия настоящего времени: *Простите меня, если я скажу, что я любил свою*

[2] Приводимые примеры из русского языка собраны по преимуществу из источников, размещенных в интернете. Особенно активно использовался „Национальный Корпус русского языка” (www.ruscorpora.ru).

первую жену, мать моих дочерей, и что я тоже ***был любим*** *ею.* (С. Михалков. Эцитоны бурчелли).

II.4. Императив

Формы императива НЕСОВ и СОВ лексемы *строить* допускают все стандартные интерпретации повелительного значения.

Императив НЕСОВ лексемы *сидеть* возможен лишь в частном значении 'оставайся в том же положении Р': *Женщина усадила меня на высокий табурет у стены и, сказав: „Спокойно* ***сиди***", *— вышла.* (И. Полянская. Прохождение тени).

Императив НЕСОВ лексемы *любить* возможен лишь в частном, не собственно императивном, оптативном значении: *Отныне нахожусь я в совершенном твоем подданстве, — сказал он ей, — как все земное, я сам подвластен этому перстню; не употребляй во зло моей доверенности;* ***люби****, о* ***люби*** *меня, моя Мария* (Е. А. Баратынский. Перстень)

II.5. Валентность, роли и актанты

Лексема СТРОИТЬ является, очевидно, четырехвалентной. У действия, обозначаемого переходным глаголом *строить*, есть агенс и объект, который создается в процессе строительства. Объект тем самым является т. н. (конечным) накопителем, т. е. участником, который „затрагивается действием/процессом постепенно, часть за частью" [Падучева 2004: 46]. Этим ролям в активной конструкции соответствуют обязательные синтаксические актанты: подлежащее и (прямое) дополнение. Это действие может выполняться с помощью специальных средств и инструментов, которым соответствуют факультативные синтаксические актанты: (косвенные) дополнения (*Рабочие* ***строили / построили дом из кирпича с помощью специального подъемного крана***).

Лексема СИДЕТЬ является, как минимум, двухвалентной, (а возможно, трехвалентной). У положения, обозначаемого глаголом *сидеть*, есть агенс и опора, т. е. некоторый предмет, с которым приходят в соприкосновение ягодицы сидящего агенса. Кроме того, возможно, в валентностную рамку входит название некоторого пространства, в котором находится опора. Роли агенса в активной конструкции соответствует обязательный первый синтаксический актант подлежащее, а роли опоры и пространства соответствуют (факультативные) косвенные дополнения: *Он курит на кухне и думает о том, как она* ***сидит в комнате на краю несложенной постели*** *и красится,*

глядя в вытянутое, вмонтированное внутрь косметички зеркало (Н. Искренко. Оставленные женщиной).

Лексема ЛЮБИТЬ является двухвалентной. У состояния, обозначаемого переходным глаголом *любить*, есть экспериенцер и стимул этого состояния. Роли экспериенцера в активной конструкции соответствует обязательный первый синтаксический актант (подлежащее), а роли стимула соответствует обязательный второй синтаксический актант (прямое дополнение): *Он* ***любил*** *жену и хотел ей устроить светлое будущее уже сегодня.* (Л. Измайлов. Мишка Рябой).

II.6. Целевой оборот

У действия *строить*, как впрочем и у любых действий, по мнению Е. В. Падучевой [Падучева 2005] есть внутренняя цель, которая сводится к осуществлению самого действия. Наряду с внутренней целью у действия может быть и внешняя цель которая может быть эксплицирована в предложении с помощью целевого оборота: *Дом* ***построил*** *не человек,* ***чтобы в нем жить****, а некий Обуплесхоз —* ***чтобы обозначить на берегу свою власть и свое присутствие, чтобы пикником и охотой убеждать в своем существовании тех, от кого зависит существование****.* (А. Дмитриев. Воскобоев и Елизавета)

Положение *сидеть в* принципе может иметь только внешнюю цель, которая эксплицируется в предложении с помощью целевого оборота: *— Где ты пропадал сегодня после полудня? — Гулял.* ***Сидел*** *на скамейках в парке,* ***чтобы убить время****.* (Лесли Уоллер. Банкир)

У состояния *любить* в принципе не может быть какой-либо цели.

II.7. Употребление в фазовой конструкции

Как и у всякого действия, у действия *строить* могут быть обозначены с помощью стандартных фазовых глаголов фазы его начала, завершения и прекращения: *— Я понимаю, у вас сегодня нет нужды строить собственный дом. Но если б такая нужда была или просто желание, смогли бы построить этот дом от первого колышка и до конька крыши? — Сейчас бы не взялся. Хотя в 1986 году такая попытка у меня была. Я* ***начал строить*** *дачу.* (Дом радости для Вячеслава Володина // Российская аграрная газета. 01. 07. 2003); *К октябрю уже* ***кончили строить*** *собор. В именины наследника происходило его „освящение".* (Л. Добычин. Город Эн); *В январе этого года рядом с кистинским селением Омало отбомбилась авиация, скорее всего российская, ведь больше некому. Поэтому Алекси Дуишвили* ***перестал строить*** *дом для сыновей, достигших совершеннолетия: нет никакого на-*

строения. Мы построим, а они разбомбят. (Родина без опасности // Новая газета. 18.03.2002)

Как и у всякого положения, занимающего определенный временной интервал, у положения *сидеть* могут быть обозначены фазы начала и прекращения. Фаза начала актуального положения *сидеть*, т. е. переход в это положение обозначается с помощью знаменательного глагола *сесть*: *Папа молча отошел в сторонку и* ***сел*** *на лавочку.* (Г. Горин. Ежик). Фаза прекращения актуального положения *сидеть* обозначается с помощью знаменательного глагола *встать*: *Он* ***встал*** *со стула и подошел к матери.* (Ф. М. Достоевский. Село Степанчиково и его обитатели).

С помощью служебных глаголов *начать* и *перестать* чаще обозначается абсолютное начало и прекращение положения *сидеть*, но может обозначаться актуальное начало и прекращение положения *сидеть*: *Он опять* ***начал сидеть*** *в своем углу по ночам, уставившись в одну точку, автоматически мучая гитару* (www.zhurnal.lib.ru); Эрмитаж напоминает вокзал. Народ ***перестал сидеть*** *на полу и уже прилег. Все диванчики заняты. Мамаши кормят детей из пакетиков.* (www.arteria.ru).

Как и у всякого состояния, занимающего определенный временной интервал, у состояния *любить* могут быть обозначены фазы актуального начала и прекращения. Однако эти фазы обычно обозначаются не с помощью стандартных фазовых глаголов *начать* и *перестать*, а с помощью производных глаголов СВ, образуемых с помощью префиксов *по-* и *раз-*: ***Полюбила*** *ты меня, красавица ненаглядная, в образе чудища безобразного, за мою добрую душу и любовь к тебе;* ***полюби*** *же меня теперь в образе человеческом, будь моей невестой желанною.* (С. Аксаков. Аленький цветочек); *Я понимаю, что он ушел от нас, что он нас* ***разлюбил***. (Д. Самойлов. Памятные записки).

Конструкции типа *Петя начал любить Машу* и *Петя перестал любить Машу* вполне допустимы, но встречаются достаточно редко: *Думая о ней, он начал ею гордиться, а потом* ***начал*** *ее и* ***любить***. (В. Соллогуб. Тарантас); *Может быть, он* ***перестал любить*** *её?* (В. Гроссман. Жизнь и судьба).

С помощью префикса *от-* образуется глагол *отлюбить*, который обозначает и прекращение чувства любви, и неспособность вновь испытать это чувство: — *Я не полюблю, маменька: я уж* ***отлюбил***. (И. Гончаров. Обыкновенная история).

II.8. Употребление в итеративной конструкции

У граммемы НЕСОВ глагола *строить* есть итеративное (хабитуальное) значение, которое стандартно реализуется в контексте соответствующих обстоятельств: *Конечно, внимания заслуживают не толь-*

ко сами птицы и звери, но также их гнезда и убежища. Покинутое птичье гнездо можно взять с собой: большинство птиц ***каждый год строит*** *новое.* (Л. Агальцова. Натуралистический блокнот).

У граммемы НЕСОВ глагола *сидеть* также есть итеративное (хабитуальное) значение, которое стандартно реализуется в контексте соответствующих обстоятельств: ***Каждый день*** по многу часов ***сидит,*** *бедняга, давит стул.* (Г. Щербакова. Ах, Маня 2002).

Поскольку глагол *любить* обозначает стабильное (непрерывное) состояние экспериенцера, он не может употребляться в итеративной (хабитуальной) конструкции.

II.9. Сочетаемость с аспектуальными и темпоральными обстоятельствами

Глагол *строить* в форме НСВ может сочетаться с обстоятельствами момента речи (типа *сейчас*), временной точки (типа *в 9 часов*), временного периода (типа *в прошлом году*), неограниченной длительности (типа *долго, недолго*, *в течение многих лет*), ограниченной длительности (типа *два часа, два года, в течение двух часов*), темпа (типа *быстро, медленно*). Это действие может также сочетаться и с обстоятельством срока типа *за два часа*, однако в этом случае форма НСВ имеет потенциально-характеризующее значение (*Рабочий* ***строит*** *такой дом* ***за два месяца***). Это действие в форме СВ может сочетаться с обстоятельствами срока (типа *за два часа, за два года: Рабочие* ***построили*** *дом* ***за два года***), а также — с обстоятельством временного периода (типа *в прошлом году: Рабочие* ***построили*** *дом* ***в прошлом году***). Кроме того это действие может сочетаться с обстоятельством *быстро* в значении ’за короткий срок’ (*Рабочие* ***быстро построили*** *дом*), в то же время сочетаемость с обстоятельством *медленно*, обозначающим темп процесса, представляется сомнительной (**Рабочие* ***медленно построили*** *дом*).

Глагол *сидеть* может сочетаться с обстоятельствами момента речи (типа *сейчас*), временной точки (типа *в 9 часов*), временного периода (типа *в прошлом году*), неограниченной длительности (типа *долго, недолго*), ограниченной длительности (типа *два часа, в течение двух часов*), но не с обстоятельствами темпа (типа *быстро, медленно*).

Глагол *любить* может сочетаться с обстоятельствами момента речи (типа *сейчас*), временного периода (типа *в прошлом году*), неограниченной длительности *долго, недолго, всю жизнь, в течение многих лет*), ограниченной длительности (типа *два года*), однако не с обстоятельствами временной точки (типа *в 9 часов*) и обстоятельствами темпа (типа *быстро, медленно*).

III. Заключение

Настало время подводить итоги. Приступая к работе, мы не строили иллюзий относительно того, что анализ грамматики лексем, представляющих всего три акциональных класса из пятнадцати, выделенных Ю. Д. Апресяном, может внести серьезный вклад в теорию акциональных классов. Тем не менее, ни выбор классов, ни выбор лексем, представляющих эти классы, нельзя считать совершенно случайным. Если говорить о классах, то, с одной стороны, были отобраны классы, занимающие полярные позиции на шкале акциональных классов. В этом смысле класс действий противостоит классам положений и состояний. С другой стороны, были взяты классы, занимающие соседние позиции на шкале акциональных классов: имеются в виду класс положений и класс состояний. Каждый из трех отобранных классов представлен прототипическими лексемами: СТРОИТЬ (класс действий), СИДЕТЬ (класс пространственных положений), ЛЮБИТЬ (класс состояний), при этом СТРОИТЬ и СИДЕТЬ являются локализованными во времени предикатами (предикатами стадиального уровня по Карлсону), а ЛЮБИТЬ — вневременным предикатом (предикатом индивидного уровня по Карлсону).[3] Тем самым, как мы полагали, анализ всего трех лексем мог дать интересные результаты. Так в общем и получилось. Анализируя грамматические свойства, присущие трем лексемам, мы, во-первых, обнаружили такие свойства, которые скорее всего являются универсальными для каждого из рассмотренных универсальных классов, а во-вторых, выявили такие свойства, которые характерны только для грамматики рассматриваемого акционального класса, т.е. составляют его грамматический потенциал. Кроме того, оказалось, что акциональные классы, располагающиеся рядом на шкале, имеют более близкие наборы грамматических свойств, по сравнению с акциональными классами, занимающими на шкале полярные позиции.

Как и следовало ожидать, все учитываемые свойства без всяких ограничений характерны для лексемы СТРОИТЬ, представляющей класс действий. Тем самым нашло подтверждение, неоднократно высказывавшееся утверждение, что глаголы действия обладают максимальным набором тех грамматических свойств, которые в принципе могут быть у глаголов. Важной приметой класса действий является то, что у лексем этого класса, как мы видим на примере лексемы СТРОИТЬ, есть как формы НСВ, так и формы СВ. У лексемы СТРОИТЬ есть залоговые формы актива и пассива, что также явля-

---

[3] Различение предикатов стадиального уровня, обозначающих изменение положения вещей, и предикатов индивидного уровня, фиксирующих стабильные свойства индивидов, введено в работе [Carlson 1977]. Особенности грамматического поведения и тех, и других предикатов в дальнейшем рассматривалось в работах [Diesing 1988; Carlson, Pelletier 1995].

ется важной приметой класса действий. У лексемы СТРОИТЬ есть широко употребительные формы императива, что следует считать характерной приметой класса действий. Лексема СТРОИТЬ свободно образует фазовые конструкции со значением ’начать Р’, ’прекратить Р’ и ’окончить Р’. Из этих трех конструкций самой показательной следует считать конструкцию со значением ’окончить Р’, которая определенно мотивируется семантикой акционального класса действий. Семантикой акционального класса действий мотивируется и возможность осложнения конструкций с лексемой СТРОИТЬ целевым оборотом, реализующим внешнюю цель действия. Последнее свойство, присущее лексеме СТРОИТЬ и соответственно всему классу действий — это способность употребляться в итеративной (хабитуальной) конструкции. Если поставить вопрос о связи всех грамматических свойств, присущих классу действий, с акциональной семантикой этого класса, то наиболее адекватным представляется следующий ответ. Эти грамматические свойства либо детерминируются акциональной семантикой класса, либо не противоречат этой семантике.

Что касается грамматических свойств лексемы СИДЕТЬ, представляющей акциональный класс пространственных положений, то о них можно сказать следующее. Прежде всего отметим, что эта лексема употребляется только в форме НСВ, что принципиально отличает класс пространственных положений от класса действий. Говоря о залоге, следует упомянуть, что формы пассива образуются нестандартным образом и требуют особых контекстов. Императивные формы у лексемы СИДЕТЬ есть, однако они употребляются только в одном маргинальном значении ’продолжай оставаться в положении Р’. Целевой оборот в предложении с лексемой СИДЕТЬ возможен, но в текстах встречается значительно реже чем в предложениях с лексемой СТРОИТЬ, представляющей акциональный класс действий. Лексема СИДЕТЬ употребляется в фазовых конструкциях со значением ’начать Р’, ’прекратить Р’, но не употребляется в фазовой конструкции со значением ’окончить Р’, которая является важным признаком класса действий. Вместе с тем лексема СИДЕТЬ, равно как и другие лексемы класса положений, также как и лексемы класса действий могут употребляться в итеративных (хабитуальных) конструкциях.

Если говорить о лексеме ЛЮБИТЬ, представляющей класс состояний, то ее грамматические свойства мало чем отличаются от грамматических свойств лексемы СИДЕТЬ. Отличия сводятся к следующему. Императив лексемы ЛЮБИТЬ выражает не императивное, а оптативное значение: ’говорящий желает Р’ и кроме того, лексема ЛЮБИТЬ, представляющая класс состояний, не может употребляться в итеративных (хабитуальных) конструкциях.

Общий вывод, который можно сделать из сравнения грамматических свойств лексем СТРОИТЬ, СИДЕТЬ и ЛЮБИТЬ, предста-

вляющих акциональные классы действий, положений и состояний, сводятся к следующему. Если располагать акциональные классы на шкале по степени сокращения и/или сужения сферы действия диагностических грамматических свойств, то начальную позицию на этой шкале займет класс действий, которому в полном объеме присущи все выделенные диагностические свойства. Полярную позицию на этой шкале займет класс (вневременных) состояний, который резко отличается от класса действий и по количеству диагностических грамматических свойств и по сужению сферы действия отдельных диагностических свойств. В свою очередь классы положений и состояний занимают соседние позиции на шкале, имея незначительные отличия в своих грамматических свойствах.

Говоря о грамматических свойствах лексем, мы пока не учитывали их сочетаемость с различными аспектуально-темпоральными обстоятельствами. Вместе с тем та или иная сочетаемость с аспектуально-темпоральными обстоятельствами служит важным синтаксическим свойством акциональных классов и представляющих их лексем. В качестве диагностических были выбраны обстоятельства: момента речи (типа *сейчас*), момента времени или временной точки (типа *в 9 часов*), интервала времени (типа *в прошлом году*), неограниченной длительности (типа *долго, всю жизнь*), ограниченной длительности (типа *недолго, два часа, два года*), периода времени (типа *в течение двух часов, в течение многих лет*), срока (типа *за два часа, за два года*), темпа (типа *быстро, медленно*). Многие из этих обстоятельств, если не все, неоднократно использовались в аспектологической литературе в рамках акциональной классификации глагольных форм и лексем. Наш анализ показал, что та или иная сочетаемость с аспектуально-темпоральными обстоятельствами определяется двумя факторами: во-первых, семантикой лексемы и представляемого ею акционального класса, а, во-вторых, имперфективным или перфективным прочтением глагольной формы, представляющей лексему.

Если говорить о лексеме СТРОИТЬ и соответственно об акциональном классе действий, то для этого класса характерна самая широкая сочетаемость со всеми диагностическими обстоятельствами. Как мы помним, этот класс лексем представлен и формами НСВ и СВ, тогда как другие два акциональных класса представлены только формами НСВ. Так вот формы НСВ лексемы СТРОИТЬ, представляющей класс действий, практически сочетаются со всеми диагностическими обстоятельствами. Однако с обстоятельством срока формы НСВ сочетаются ограниченно. Такая сочетаемость допустима только для форм настоящего времени, выражающих в этом случае потенциально-характеризующее значение. Зато с обстоятельствами срока без ограничений сочетаются формы СВ этой лексемы. Формы СВ этой лексемы сочетаются и с обстоятельством типа *быстро*, но не в значении темпа, а в значении короткого срока исполнения.

Сочетаемость с диагностическими обстоятельствами форм НСВ лексем СИДЕТЬ и ЛЮБИТЬ, представляющих акциональные классы положений и состояний, очень похожа и отличается от сочетаемости форм НСВ лексемы СТРОИТЬ тем, что для форм НСВ этих двух лексем исключается сочетаемость с обстоятельствами темпа. Такой запрет безусловно детерминируется семантикой акциональных классов, к которым относятся эти лексемы. Из собственных отличий в сочетаемости с обстоятельствами лексем СИДЕТЬ и ЛЮБИТЬ отметим следующие. Формы НСВ лексемы СИДЕТЬ сочетаются с обстоятельствами момента времени, а формы НСВ лексемы ЛЮБИТЬ не сочетаются. Если сочетаемость с обстоятельствами неограниченной длительности типа *всю жизнь* естественна для форм НСВ лексемы ЛЮБИТЬ, то она прагматически ограничена для форм НСВ лексемы СИДЕТЬ. Вообще можно сказать, что семантика лексемы ЛЮБИТЬ стимулирует сочетаемость с обстоятельствами, обозначающими неограниченно-длительные периоды времени, что не характерно для семантики лексемы СИДЕТЬ. Завершая обсуждение этой темы, мы можем сказать, что в сочетаемости с обстоятельствами лексем СТРОИТЬ, СИДЕТЬ и ЛЮБИТЬ отчетливо проявляется та же тенденция, которую мы наблюдали, рассматривая грамматические свойства этих лексем. Самая широкая сочетаемость характерна для лексемы СТРОИТЬ и представляемого ею акционального класса действий. Более узкая сочетаемость отличает лексемы СИДЕТЬ и ЛЮБИТЬ, причем различия в сочетаемости у этих лексем минимальны. Результаты проведенного анализа суммированы в следующих трех таблицах:

Таблица 1. Грамматические свойства анализируемых лексем

		строить	*сидеть*	*любить*
аспектуальные формы	имперфективные	+	+	+
	перфективные	+	–	–
залог	актив	+	+	+
	пассив	+	(+)	(+)
императив	начать	+	–	–
	продолжать	+	+	–
	желать	–	–	+
цель	наличие	+	(+)	–
фазы	начало	+	+	+
	прекращение	+	+	+
	окончание	+	–	–
хабитуалис		+	+	–

Таблица 2. Сочетательные свойства анализируемых лексем

			построить	*строить*	*сидеть*	*любить*
обстоятельства	момента речи	*сейчас 1*	–	+	+	+
	временной точки	*в 9 часов*	+	+	+	–
	временного периода	*в прошлом году*	+	+	+	+
	темпа	*быстро1*	–	+	–	–
		медленно	–	+	–	–
	неограниченной длительности	*долго*	–	+	+	+
		недолго	–	+	+	+
		всю жизнь	–	(+)	(+)	+
		в течение многих лет	–	+	(+)	+
	ограниченной длительности	*два часа*	–	+	+	–?
		два года	–	+	(+)	+
		в течение двух часов	+	+	+	–?
	срока	*за два часа*	+	(+)	–	–
		за два года	+	+	–	–

Таблица 3. Ролевые и валентностные свойства анализируемых лексем

строить		*сидеть*		*любить*	
Агенс	П	Агенс	П	Экспериенцер	П
Пациенс	$Д_{п}$	Опора	$Д_{к1}$	Стимул	$Д_{п}$
Инструмент	$Д_{к1}$	Пространство	$Д_{к2}$	Средство	$Д_{к2}$

Все изложенное можно свести к следующим трем выводам... Первый неоспоримый вывод заключается в том, что лексемы строить, сидеть и любить определенно обладают различными грамматическими и сочетательными свойствами, что детерминируется акциональными особенностями семантики этих лексем. Второй вывод заключается в том, что обнаруженные различия, очевидно, можно распространить на акциональные классы действий, положений и состояний, к которым относятся эти три лексемы. Третий вывод заключается в том, что гипотеза о различных грамматических и сочетательных свойствах разных акциональных классов глагольных лексем имеет полное право на существование.

ЛИТЕРАТУРА

Апресян Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря. *Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография.* М., 1995, 135—155.

Апресян Ю. Д. Фундаментальная классификация предикатов и системная лексикография. *Грамматические категории: иерархии, связи, взаимодействие.* СПб, „Наука”, 2003, 7—21.

Апресян Ю. Д. О московской семантической школе. *ВЯ*, 2005, 3—30.

Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке. *Семантические типы предикатов*. М., 1982, 7—85.

Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в русском языке. *Изв. АН СССР. Сер. Лит. и яз.*, 1948, 7, 4, 303—316.

Падучева Е. В. *Семантические исследования*. М., „Языки русской культуры", 1996.

Падучева Е. В. *Динамические модели в семантике лексики*. М., „Знак", 2004.

Падучева Е. В. О параметрах лексического значения глагола: онтологическая категория и тематический класс. *Русский язык сегодня. Т. 3. Проблемы русской лексикографии*. М., 2004, 213—238.

Bach, E. The algebra of events. *Linguistics and Philosophy*, 1986, 9, 5—16.

Bache C. *Verbal aspect: A general theory and its application to present-day English*. Odense, 1985.

Bache C. *The study of aspect, tense and action: Toward a theory of the semantics of grammatical categories*. Frankfurt-am-Main, 1995.

Breu, W. Interactions between lexical, temporal, and aspectual meanings. *Studies in language*, 1994, 18.

Comrie, B. *Aspect. Cambridge*: Cambridge University Press, 1976.

Carlson, G. *Reference to Kinds in English. Ph. D. Dissertation*, University of Massachusets, Amherst, 1977.

Carlson, G., Pelletier, F. J. (eds.). *The Generic Book*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.

Chung, S., Timberlake A. Tense, Aspect and Mood. *Language Typology and Syntactic Description. Vol. III: Grammatical Categories and the Lexicon.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 202—207.

Dik, S. Verbal semantics in functional grammar. *Tense, aspect and action: empirical and theoretical contributions to language typology*. Berlin, 1994.

Diesing, M. Bare plural subjects and the stage / individual contrast. *Generecity in Natural Language. Proceedings of the 1988 Tübingen Conference*. Tübingen, 1988, 107—154.

Durst-Andersen P. *Mental Grammar. Russian aspect and related issues.* Ohio, 1992.

Klein, W. A time-relational analysis of Russian aspect. *Language*, 1995, 71.

Moens, M. *Tense, aspect, and temporal reference. Ph.D. dissertation*, University of Edinburg, 1987.

Mourelatos, A. Events, processes and states. *Tense and Aspect (Syntax and Semantics 14)*. New York: Academic Press, 1981, 191—212.

Smith, C. *The parameter of aspect*. Dordrecht: Kluver, 1997.

Xiao, Z. & McEnery, A. A corpus-based two-level model of situation aspect. *Journal of Linguistics*, 2004, 40, 2, 325—363.

Vendler, Z. *Linguistics in philosophy*. Ithaka, New York: Cornell University Press, 1967.

Victor S. Khrakovsky

THE GRAMMATICAL POTENTIAL OF VERBS LEXEMES

Summary

The paper, based on a morphology-syntax-meaning questionnaire, provides an analysis of the verbs BUILD, SIT and LOVE that represent, respectively, the action classes of the verbs of action, spatial location and states.

The analysis revealed that these lexemes show different grammatical and compatibility properties determined by the action attributes of their meaning. Correspondingly, the established differences may be extended to cover the entire respective action classes of the verbs of action, spatial location and states represented by the three verbs. This fully validates the hypothesis that various action classes of verbs lexemes may be classified based on their different grammatical and compatibility properties.

UDC 811.163.2'366.582.2

Руселина Ницолова

ТЕМПОРАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА ИМПЕРФЕКТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ С „ПУСТЫМИ" ПРИСТАВКАМИ В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается семантика и прагматика четырех употреблений настоящего времени в предложениях с имперфективами с „пустыми" приставками в болгарском языке, т.е. с приставками, с помощью которых образуется очень близкий синоним базового глагола НСВ — пиша — напиша — написвам. Два из этих употреблений наст. вр. названы *наст. ближайшего будущего* и *наст. ближайшего прошлого* (наст. репортажное), т.к. их действия непосредственно связаны с моментом речи, симметричны двум другим употреблениям — *наст. предсказанного будущего* и *наст. исторического*, действия которых не связаны непосредственно с моментом речи.

Ключевые слова: *аспектология, вторичные имперфективы с „пустыми" префиксами, семантика, прагматика, отношение времени и вида.*

Болгарский язык отличается от других славянских языков очень высокой степенью грамматикализации в области имперфективации. Одним из аспектов этой грамматикализации, как показали работы Андрейчина (1938, 1944, 1958/ 1976) и Маслова (1955, 1959), представляет факт, что почти от каждого глагола совершенного вида (далее: СВ) возможно образование глагола несовершенного вида (далее: НСВ). При этом регулярность охватывает целые семантические разряды глаголов СВ, которые в других славянских языках регулярно или с ограничениями не образуют глаголов НСВ, ср. напр.:

пол. *pisać — napisać — Ø, czytać — przeczytać — Ø*, но *radzić — doradzić — doradzać, redagować — przeredagować — przeredagowywać*, чеш. *učit se — naučit se — Ø, léčit — vyléčit — Ø*, но *sušit — vysoušet — vysušovat, zrát — uzrát — uzrávat, pálit — spálit — spalovat*; рус. *писать — написать — Ø*, но *читать — прочитать — прочитывать*, *солить — засолить — засаливать, зреть — созреть — созревать*; в болг. яз. *пиша — напиша — написвам, чета — прочета — прочитам, зрея — узрея — узрявам, суша — изсуша — изсушавам, соля — осоля — осоляваm, горя — изгоря — изгарям, уча се — науча се — научавам се* и т.д.

Одним из этих разрядов глаголов являются глаголы с так. называемыми „пустыми" или десемантизированными, видовыми приставками. Мы используем термин „пустые приставки" по традиции, осо-

знавая, что „пустые приставки" не являются вполне „пустыми". Как точно отметил еще Маслов, „пустые приставки" в минимальной степени все же изменяют (в частности, суживают) значение глагола, что они тем самым создают новый глагол, хотя и почти равный по значению первому, что приставочный и бесприставочный глагол (например глагол *напиша/написвам* и глагол *пиша*, или глагол *ослабеть/ослабевать* и глагол *слабеть*) являются очень близкими синонимами во многом, но не полностью покрывающими друг друга" (Маслов 1959: 176).

Лексическое значение вторичного имперфектива с „пустой" приставкой зависит от лексического значения основного глагола, от его принадлежности к определенным таксономическим разрядам с точки зрения распределения действии во времени, от семантики самой приставки и от семантики имперфективирующего суффикса. В этих глаголах сочетаются маркеры обоих видов — СВ вида (префикс) и маркеры НСВ — суффиксы *-ва, -ава, -ява* в болгарском языке. При видовой деривации существует одно общее правило: когда в одной глагольной основе сочетаются маркеры двух видов, определяющим для вида глагольной лексемы оказывается последний добавленный аффикс. В рассматриваемом случае таким является имперфективирующий суффикс. Надо отметить, что изменяя вид глагола, имперфективирующий суффикс не отстраняет полностью значение „пустой" приставки. Поэтому Иванчев называл вторичные имперфективы с „пустыми" приставками семантическими перфективами (Иванчев 1971), а Кароляк делает вывод о „законе наследования, т.е. о сохранении семантемой ее первичного видового значения, когда она, подчиняясь механизму видовой деривации, сочетается с граммемой, не тождественной ей по виду, и образует вместе с ней вторичный, производный, сложный вид, т.е. видовую конфигурацию" (Кароляк 1998: 176). Вторичный имперфектив различается от базового глагола НСВ, который выражает непредельное действие, тем, что при помощи приставки обозначает действие, развивающееся к достижению предела, в отличие от соответствующего глагола СВ, который обозначает действие как достигшее своего предела (см. Станков 1968, Guencheva 1990 и др.).

Как показывает исследование Петрухиной (2000), славянские языки различаются в области приставочных глаголов НСВ, входящих в видовые тройки, тем, в какой степени они могут развивать процессуальное значение и использоваться в настоящем актуальном времени. Автор подчеркивает, что этот процесс в славянских языках нуждается в обстоятельственном исследовании.

В болгарском языке глаголы СВ и НСВ с десемантизированными приставками исследованы подробно в основополагающей монографии К. Ивановой (1966). Автор разграничивает десемантизацию глагольных приставок от их грамматикализации, используя при

этом грамматический (функциональный) критерий, сформулированный Л. Андрейчиным. Базовые глаголы НСВ используются в реальном наст. времени, а вторичные имперфективы с чисто видовыми приставками — в многократном настоящем или в настоящем историческом времени (Андрейчин 1957: 29). Исследовав все глаголы в трехтомном *Словаре современного болгарского литературного языка*, К. Иванова устанавливает, что грамматикализация приставок имеет место лишь в 3,26% всех глаголов, т.е. в около 200 глаголах, при этом очень часто грамматикализация затрагивает лишь часть из значений лексем при полисемии. По отношению к проценту грамматикализации приставочных глаголов приставки образуют следующую нисходящую градацию: *из-, о-, на-, с- (съ-), по-, у-, до-* и др. с очень незначительными стоимостями. Очень важен вывод К. Ивановой, что грамматикализация глагольных приставок не может сравниваться с закономерностью и поступательным развитием вторичной имперфективации, так как эта грамматикализация все еще несит следы лексической абстракции в рамках словообразования (Иванова 1966: 135). Что касается темпорального употребления глаголов с „пустыми" приставками, то при грамматикализации вторичных имперфективов К. Иванова подчеркивает прежде всего невозможность употребить их в настоящем актуальном времени, отмечая при этом, что этот факт не всегда можно с полной уверенностью потвердить при всех глаголах и при употреблениях в разных контекстах.

В. Станков отмечает случаи, когда возможно употребление вторичных имперфективов с „пустыми" приставками в актуальном наст. времени и в актуальном имперфекте, напр. на вопросе *Какво правиш*? 'Что ты сейчас делаешь?' можно ответить:

Изпивам последните капки от виното 'Выпиваю последние капли вина' или *Изкопавам* дупка, за да посадя това дръвче 'Вырываю яму, чтобы посадить это деревцо', также: *Защо се закашля?* 'Почему ты закашлялся?' — Задавих се, като *оглозгвах* (актуальный имперфект) кокала 'Я подавился, когда обгладывал кость.'

Станков считает, что эти употребления являются результатом все большего распространения в болгарском языке настоящего исторического времени, в котором данные глаголы очень часто используются. (Станков 1968).

В данной работе более подробно рассмотрим употребление вторичных имперфективов с „пустыми" приставками в некоторых темпоральных разновидностях настоящего времени. Описание их употребления во всех временах индикатива в деятельном и страдательном залогах — это задача специального исследования.

Предварительно подчеркнем, что в общем темпоральное употребление рассматриваемых глаголов НСВ может быть обусловлено семантикой определенного класса глаголов (т.наз. таксономическими категориями глаголов), может быть связано и с контекстом предло-

жения, а в некоторых случаях — и с более широким контекстом или даже типом текста, где имеет особое значение временной порядок (по терминологии Бондарко 2001: 214—231). При описании семантики глаголов мы используем метод толкований, который дал отличные результаты в работах Вежбицкой (1967), Апресяна (1995 и др.), Гловинской (2001), Падучевой (1996).

В аспектологии существует множество семантических классификаций, которые учитывают и формообразование, и сочетаемость видов с обстоятельствами времени [см. Маслов (1948), Бондарко (1987: 41), Данеш (1971), Апресян (1980), Гловинская (1982, 2001), Мелиг (1985), Падучева (1996), Петрухина (2000) и др.], большинство которых так или иначе связаны с известной классификацией Вендлера (1967: 101). Независимо от различий между отдельными авторами, несомненной является важность таких признаков при классификации как статичность выражаемых ситуаций: динамичность, контролируемость динамических ситуаций: неконтролируемость, терминативность: нетерминативность, фазисное разпределение действия : отсутствие такого распределения, действия обычные : действия с акцентом на результате (последние два термина принадлежат Падучевой 1996: 107) и др.

Сначала отметим, что вторичные имперфективы с видовыми приставками в болгарском языке в своем большинстве являются терминативными, т.е. в их семантике содержится указание на итоговое состояние как последнюю возможную фазу процесса, который стремится к нему в своем внутреннем развитии. К этому мы можем добавить, что вторичные имперфективы с „пустыми" приставками, у которых действие с фазисным распределением, часто акцентируют на приближение к итоговому состоянию, а не обозначают преимущественно серединную фазу, как базовые глаголы. Ср.

1. *Пилето вече се вари*, т.е. Цыпленок уже варится, т.е. он начал вариться, он уже затронут данным процессом;

2. *Пилето вече се сварява* — Цыпленок уже почти готов, т.е. близок к итоговому состоянию данного процесса.

Несомненно, что в этих предложениях важную роль играет обстоятельство времени *вече* 'уже', которое выражает, что имеется ввиду наступление новой фазы процесса. В первом случае, когда используется базовый глагол НСВ — это переход от не-процесса к процессу, а во втором случае, когда используется вторичный НСВ выражается близость к окончанию процесса, т.е. к переходу от процесса к не-процессу.

Следующий пример, который ясно показывает разницу в фазовости между базовым глаголом и вторичным имперфективом с „пустой" приставкой:

3. *Снегът се топи, но още не се стопява напълно* — Снег тает, но полностью еще не растаял, т.е. процесс еще не достиг своей конечной фазы, после которой снег уже не существует.

Показательно, что в обоих случаях в предложениях употребляются обстоятельства времени, которые сигнализируют расчленение процессов на фазы в момент наблюдения. При том одна фаза находится уже в прошлом (фаза не-процесса перед его началом), а другая фаза (фаза не-процесса после его окончания) еще не реализовалась, хотя и процесс близок к итогу. Это показывает как две формы настоящего времени базового НСВ и вторичного имперфектива в актуально-длительном значении по-разному связывают настоящее с прошлым и с будущем. В связи с этим очень интересно припомнить один пассаж о настоящем времени из „Исповедей" блаженного Аврелия Августина: „Настоящим можно назвать только тот момент во времени, который невозможно разделить хотя бы на мельчайшие части, но он так стремительно уносится из будущего в прошлое! Длительности в нем нет. Если бы он длился, в нем можно было бы отделить прошлое от будущего, настоящее не продолжается" (Аврелий Августин, 4—5 в.н.е. 2003: 219).

Языки по-разному стремятся связать формами настоящего времени ту коротенькую фазу действия, которая воспринимается в момент наблюдения, совпадающего с моментом речи, с прошедшими и/или с будущими его фазами (лишь в незначительной группе моментальных глаголов мы не различаем фаз). Особо подходящими в этом отношении оказываются рассматриваемые глаголы НСВ. Давно известно, что вторичные имперфективы с „пустыми" приставками, которые не только десемантизировались, но и грамматикализировались, не используются в настоящем актуально-длительном — это считается одним из важных признаков их грамматикализации.

Так невозможно ответить на вопрос *Какво правиш сега?* 'Что ты сейчас делаешь?' предложением **Сега написвам един доклад*, а лишь *Сега пиша един доклад.*

В болгарском языке однако рассматриваемые имперфективы могут выражать формой настоящего времени ближайшее будущее действие, у которого интервал отсчета в будущем прямо связан с моментом речи. Назовем это употребление настоящего времени *настоящим ближайшего будущего.*

Рассмотрим следующие примеры:

4. *Почакай ме малко!* ***Изсвирвам*** *пиесата до край и излизаме.* 'Подожди меня немножко! Я сыграю пьесу до конца и мы выйдем.'

5. *Сега* ***намазваме*** *филийките и сядаме да закусваме* 'Сейчас намазываем ломтики хлеба и усаживаемся завтракать'. Формы наст. времени *изсвирвам, намазвам* выражают ближайшее будущее действие, непосредственно следующее после момента речи, т.е. итоговое со-

стояние этих действий будет налицо непосредственно после момента речи.

Как настоящее ближайшего будущего можно определить и цитированные выше примеры Станкова ***Изпивам*** *последните капки от виното,* ***Изкопавам*** *дупка, за да посадя това дръвче* как ответы на вопрос *Что ты сейчас делаешь?*

Надо отметить, что настоящее ближайшего будущего отличается от т. наз. настоящего предсказанного будущего (рус. настоящего предстоящего действия) тем, что в последнем могут употребляться и базовые глаголы НСВ, напр. *Строим Дунав-мост* (газетный заголовок — стройка еще не началась, но проектируется в будущем), а в настоящем ближайшего будущего используются преимущественно вторичные имперфективы — базовые глаголы в этом случае часто неуместны, ср. *Почакай ме малко! *Свиря пиесата до край и излизаме.*

В семантическом плане разница между этими двумя употреблениями форм настоящего НСВ для выражения будущих действий прежде всего состоит в том, что настоящее ближайшего будущего следует непосредственно за моментом речи, а настоящее предсказанного будущего всегда отдаляется некоторым интервалом (его длина может варьировать) от момента речи. Обычно субъект действия в настоящем ближайшего будущего является сам говорящий, он ответственен за свое действие, которое совершается в самой речевой ситуации, что определяет и полную уверенность говорящего в реализации действия. Начало действия может быть и синхронным с моментом речи. Настоящее ближайшего будущего используется в разговорной речи и в речи перед публикой (в телевизионных программах, в школе, в цирке и др.), когда в речевой ситуации говорящий сам совершает реальные действия, о которых сообщает адресату, т.е. речевой акт комбинируется обязательно с определенным действенностным актом, и оба акта перемещаются паралелльно во времени, что не наблюдается при употреблении настоящего предсказанного будущего. Следовательно, между двумя употреблениями настоящего времени для обозначения будущих действий различия не только семантические, но и прагматические. Напр.:

6. *Ето сега* ***начертавам*** *темпоралната ос,* ***отбелязвам*** *границите на двата интервала и над тях* ***написвам*** *буквите на съкращенията* — Вот теперь я черчу ось времени, отмечаю границы интервалов и над ними пишу буквы сокращений — речь профессора перед студентами, когда он рисует схему на доске.

7. *Сега* ***намазвам една тавичка*** *с масло и* ***изливам*** *сместа в нея.* ***Изпичаме*** *сладкиша при температура 200 градуса.* — 'Теперь я намазываю / мажу противень маслом и выливаю смесь в него. Печем пирожное при температуре 200 градусов'. Речь повара в кулинарной передаче по телевидению, когда он показывает как приготовляет пирожное.

В настоящем ближайшего будущего используются глаголы исполнения, означающие контролируемые предельные действия (accomplishments по Вендлеру). Для настоящего предсказанного будущего характерно, что оно может обозначать не только запланированные контролируемые действия, но и вполне воображаемые действия, обычно в художественной литературе, когда герои говорят как они себе представляют будущее. При этом не обязательно, чтобы глаголы были только глаголами исполнения. Ср.

6. *Утре* ***заминавам*** *за Пловдив* 'Завтра уезжаю в Пловдив'.

7. *Знаеш ли как си представям нашия бъдещ живот? ... Ти* ***ставаш*** *много богат и знаменит.* ***Купуваме си*** *ние една прекрасна вила в Банки или Княжево.* ***Обзавеждаме си*** *там хубава градинка* (К. Зидаров) — (пример из ГСБКЕ, 2, 1983: 300). 'Ты знаешь как я себе представляю нашу будущую жизнь? Ты становишься очень богатым и известным. Мы покупаем себе прекрасную дачу в Б. или К. Разбиваем там хороший сад.'

Абсолютно симетричным по своему значению настоящему ближайшего будущего с интервалом отсчета непосредственно *перед* моментом речи, в плане прошлого является настоящее репортажное время, которое можно назвать *настоящим ближайшего прошлого.* Давно известно, что вторичные имперфективы с десемантизированными приставками используются в настоящем репортажном времени, которым передаются события, развивающиеся перед глазами говорящего в моменте речи. Напр.:

8. В *момента гимнастиците* ***написват*** *с телата си юбилейната дата и нова група, този път от девойки,* ***се появява*** *на стадиона.* 'В этот момент гимнасты пишут своими телами юбилейную дату и новая группа, теперь составленная из девушек, появляется на стадионе.'

Так как настоящее репортажное время выражает действие, которое является симметричным действию, обозначаемому настоящим ближайшего будущего, его можно назвать настоящим ближайшего прошлого, так как между интервалом действия и моментом речи нет никакого разделяющего их интервала, а возможно, что и в момент речи некоторые из действий еще продолжаются (см. и Desclés 1980: 222, цит. по Guentcheva 1990).

Симметричным настоящему предсказанного будущего с точки зрения его темпоральной характеристики является настоящее историческое, которое обозначает прошедшие действия, отдаленные интервалом от момента речи. В болгарском языке у настоящего исторического времени существуют две разные функции в художественной литературе и разговорной речи, с одной стороны, и в исторических сочинениях, биографиях, публицистике, с другой стороны. В первом случае говорящий представляет действия так, „как будто он сам находится в том времени, к которому относится действие, и оно как бы разворачивается на глазах у самого говорящего и адресата"

(Гловинская 2001: 187). Очень важным для прагматической и стилистической характеристики этого употребления настоящего исторического является упоминание адресата, сделанное Гловинской при описании русского настоящего исторического времени — говорящий именно перед адресатом хочет представить живо и картинно прошлые действия, чтобы он их пережил так, если бы они были настоящими. Напр.:

10. *Вчера бях на цирк. Там участваше един много добър илюзионист. Представи си: излиза той на сцената,* ***размахва*** (размахивает) си празните ръце в различни посоки и изведнъж ***измъква*** *(вытаскивает) не знам откъде не един, а повече от десет гълъба, които кацат на един обръч, след това* ***изважда*** *(вынимает) от цилиндъра си заек и накрая едно малко кученце — цяла менажерия събра на сцената.*

'Вчера был в цирке. Там участвовал один очень хороший иллюзионист. Представь себе: выходит он на сцену, размахивает свои пустые руки в разных направлениях и вдруг вытаскивает неизвестно откуда не одного, а более десяти голубей, которые садятся на кольцо, потом вынимает из цилиндра зайца и наконец одного маленького щенка — целую компанию собрал он на сцене'.

Настоящее историческое время — излюбленная сфера употребления вторичных имперфективов с десемантизированными префиксами. Характерная особенность болгарского литературного языка — это невозможность употребления СВ в настоящем историческом времени, так что рассматриваемые вторичные имперфективы используются для того, чтобы подчеркнуть целостность или результативность прошедших действий.

Исследование К. Ивановой о развитии вторичных имперфективов в истории новоболгарского литературного языка показывает, что увеличение частотности вторичных имперфективов прямо связано с установлением настоящего исторического времени в качестве основного нарративного времени в некоторых стилях и жанрах — в публицистике, в исторических сочинениях и особенно в биографиях (Иванова 1965: 91).

Если настоящее историческое время в разговорной речи и в публицистике передает более живописно прошедшие действия, то же самое время в исторических сочинениях, биографиях и в публицистике в болгарском языке используется для объективной передачи исторических событий как установленных фактов независимо от источника информации о них. Из-за существования грамматической категории эвиденциальности в болгарском языке в отличие от других славянских языков индикатив выражает информацию, основанную на личных восприятиях, на личном опыте, или на общепринятом опыте данного общества, на том, что уже известно и принимается как факт. В последнем случае имеет значение лишь то, что передаваемая информация уже вошла в фонд сильных знаний говорящего,

причем и не имеет значения источник информации. Из-за этого настоящее историческое время не может пересказываться. (см. и Мутафчиев 1964: 130—131). Напр.:

11. ***Намесват*** *се обаче и други фактори: новият папа Йоан VIII е в обтегнати отношения с немското духовенство(...) Това* ***проличава*** *от острия тон на разменените писма между папа Йоан VIII и сина на крал Лудовик Немски — Карломан...* (Граматика на старобългарския език 1991: 25). 'Однако включаются и другие факторы: новый папа Йоан VIII находится в натянутых отношениях с немецким духовенством.(...) Это видно из острого тона переписки между папом Йоан VIII и сыном короля Л. Н. Карломаном...'

Сделанный нами анализ показывает, что настоящее время однократного действия (кроме него существует и настоящее многократных действий) вторичных имперфективов с „пустыми" приставками в болгарском языке образует две симметричные группы употреблений, что касается локализации действия, а именно: темпоральной близости действия по отношению к моменту речи. Первую группу составляют настоящее репортажное время (настоящее ближайшего прошлого) и настоящее время ближайшего будущего. Эти две разновидности настоящего времени непосредственно связаны с моментом речи. Этот момент даже часто включается в интервал отсчета в прошлом у настоящего репортажного времени и в будущем — у настоящего ближайшего будущего. Между этими двумя употреблениями настоящего времени нет резкой границы, так как ближайшее будущее действие очень легко переходит в ближайшее прошлое. Интересно, что субъектом действия у настоящего ближайшего будущего обычно является сам говорящий, а в случае настоящего репортажного времени роль говорящего — это роль экспериенцера, который сообщает адресату то, что он воспринимает в данной речевой ситуации.

Во второй группе употреблений настоящего времени, в которую входят настоящее историческое время и настоящее время предсказанного будущего, действия темпорально не связаны с моментом речи, а отделены от него интервалом, который может быть разной длины. В этом случае момент речи определяет лишь темпоральный план — прошлый или будущий, в котором находится интервал отсчета при локализации действия по оси времени, которое одновременно с этим интервалом. При этом говорящий выражает точку зрения участника-наблюдателя в прошлом или будущем событии, для которого *сейчас* — это не момент речи, а интервал отсчета, который одновременен с действием.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1938: L. Andrejczyn, *Kategorie znaczeniowe konjugacji bułgarskiej*. Kraków.

Андрейчин, 1957: Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов. *Съвременен български език*. Част II, София.

Андрейчин, 1958: Л. Андрейчин. *Към морфологичната характеристика на видовата система в съвременния български език*. В: Славистичен сборник, т. I, София.

Апресян, 1980: Ю. Д. Апресян, *Нетривиальные семантические признаки и правила выбора значений*. В: Восприятие языкового значения. Калининград.

Апресян, 1995: Ю. Д. Апресян, *Интегральное описание языка и системная лексикография. Избранные труды*, т. II. Москва, 1995.

Бондарко, 2001: А. В. Бондарко. *Основы функциональнй грамматики. Языковая интерпретация идеи времени*. Изд. С.-Петербургского университета, Санкт Петербург, 2001.

Вежбицка, 1967: A. Wierzbicka, *On the Semantics of the Verbal Aspect in Polish*. — In: To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of the Seventieth Birthday. The Hague—Paris. Mouton, 1967.

Вендлер, 1967: Z. Vendler, *Verbs and times. Linguistics and philosophy*. Ithaca, New York.

Генчева, 1990: Zl. Guentcheva, *Temps et aspect: l'exemple du bulgare contamporain*. Éditions du Centre national de la recherche scientifiqie, Paris.

Гловинская 1982: М. Я. Гловинская, *Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола*, „Наука", Москва.

Гловинская, 2001: М. Я. Гловинская, *Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола*, Москва, „Азбуковник", „Русские словары".

ГСБКЕ, 1983: *Граматика на съвременния български език*. Т. 2. *Морфология*. Изд. на БАН, София,

Данеш, 1971: Fr. Daneš, *Pokus o strukturní analyzu slovesných významů*. Slovo a slovesnost, № 3.

Декле 1980: Desclés, J.-P. *Construction formelle de la catégorie grammaticale de l'aspect (essai)*, Colloque de Metz sur l'aspect (18—20 mai 1978), Notion d'aspect, J. David & R. Martin (eds.), Klinksieck, Paris.

Иванова, 1966: К. Иванова. *Десемантизацията на глаголните представки в съвременния български книжовен език*. София, 1966.

Иванова, 1967: К. Иванова, *Развой на употребата на вторичните несвършени глаголи в новобългарския книжовен език*. Известия на Института за български език, т. XV.

Иванчев, 1971: Св. Иванчев. *Проблеми на аспектуалността в славянските езици*. София.

Кароляк, 1998: Ст. Кароляк. *К вопросу о типологии вида в славянских и романских языках.* — В: Типология вида. Проблемы, поиски, решения. Studia Philologica. (Отв. ред. М. Ю. Черткова). Москва, 1998.

Маслов, 1948: Ю. С. Маслов, *Вид и лексическое значение глагола в современном русском языке.* Изв. АН СССР, Сер. лит. и яз., т. VII.

Маслов, 1958: Ю. С. Маслов, *Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида.* — В: Славянское языкознание. В Международный съезд славистов, Москва.

Маслов, 1959: Ю. С. Маслов, *Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление)*. В: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. Москва.

Мелиг, 1985: Х. Р. Мелиг, *Семантика предложения и семантика вида в русском языке (к классификации глаголов Зино Вендлера).* — В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XV, Современная зарубежная русистика, „Прогресс", Москва.

Мутафчиев, 1964: Р. Мутафчиев, *Сегашно историческо време в съвременния български език*, Изд. на БАН, София.

Падучева, 1996: Е. В. Падучева, *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива.* Школа „Языки русской культуры", Москва.

Петрухина, 2000: Е. В. Петрухина. *Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками.* Москва. Изд. Московского университета, 2000.

Станков, 1968: В. Станков, *За темпоралната дефективност на някои вторични несвършени глаголи в съвременния български език*. — В: Славистичен сборник, Изд. на БАН, София.

Руселина Ницолова

ТЕМПОРАЛНЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ИМПЕРФЕКТИВНИХ ГЛАГОЛА С „ПРАЗНИМ" ПРЕФИКСИМА У БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ

Резиме

У раду се разматра семантика и прагматика четири употребе облика садашњег времена у реченицама са имперфективним глаголима с „празним" префиксима у бугарском језику, тј. са префиксима помоћу којих се образује врло близак синоним базног глагола НСВ — *пиша — напиша — написвам*. Две од тих употреба презента означене су као садашње време блиске будућности и садашње време блиске прошлости (репортажно садашње време), јер су њихове радње непосредно повезане с говорним тренутком и симетричне двема другим употребама — *садашњег времена прогностичке будућности* и *историјског презента*, чије радње нису непосредно повезане с говорним тренутком.

UDC 811.162.3'367.625

Markéta Lopatková, Jarmila Panevová

VALENCE VYBRANÝCH SLOVES POHYBU V ČEŠTINĚ[1]

Při studiu valenčních vlastností sloves nás zaujal fakt, že víceznačný prostředek poskytuje významy, které jsou navzájem antonymní. V příspěvku tento jev ilustrujeme na vybraných slovesech pohybu s homonymní předponou od(e)-*, která implikuje jednak směr „(odněkud) pryč / zevnitř ven", jednak směr „(odněkud) někam". U jiných sloves pohybu předpona vnáší významy komplementární, což ukazujeme na předponě* vy-*, která vyjadřuje směr „zevnitř ven" a směr „zdola nahoru", a na předponě* s(e)-*, která vyjadřuje směr „shora dolů" a směr „dohromady na jedno místo". Tato pozorování dokládáme výskyty v korpusech.*

Klíčová slova: *valence, lexikální desambiguace, víceznačnost, antonymní a komplementární významy*

1. Motivace

Při studiu valenčních vlastností sloves nás zaujal fakt, že víceznačný prostředek poskytuje významy, které jsou navzájem antonymní. Tuto vlastnost mají v češtině slovesa jako *bojovat, hrát, válčit* s povrchovým doplněním *s + Instr.* Toto doplnění se objevuje jako: (i) valenční člen inherentního reciproka (kde toto doplnění hraje roli protivníka a je synonymní s *proti + Dativ*), (ii) volné určení doprovodu (accompaniment), srov. rozdíl (1) vs. (2) a (3) vs. (4):

(1) Po vystoupení z Trojspolku bojovala Itálie s Rakousko-Uherskem v první světové válce (= bojovali proti sobě) *[… vojevala Italija s Avstro-vengrijej… (= protiv neje)]*

(2) Jan Roháč z Dubé bojoval s husity (proti křižákům) (= po boku husitů) *[… vojeval (vmeste) s gusitami (protiv krestonoscev)]*

(3) Sparta hrála s družstvem Real Madrid v poháru družstev *[… igrala s komandoj R.M. (= protiv neje)]*

(4) Otec hraje s dětmi počítačové hry *[Otec igrajet (vmeste) s det'mi komp'juternyje igry]*

[1] Stat' vznikla na základě výzkumu podpořeného grantovými projekty GA ČR 405/04/0243 a GA UK 352/2005.

Analogický jev lze vidět u některých českých sloves pohybu (zejména u sloves s předponou *od-*), u jiných stejná předpona vnáší významy, které nejsou přímo protikladné, ale jsou komplementární (*vy-, s(e)-*). Jedním z praktických cílů tohoto výzkumu je návrh na provedení **lexikální desambiguace**, i s ohledem na to, že analyzovaným významům odpovídají v různých jazycích různé ekvivalenty, jak je vidět z ruských ekvivalentů některých příkladů.

(5)(a) Studentka **odnesla** učiteli (omylem) aktovku ze stolu [… ***unesla*** *(po oshibke) u uchitelja sumku*]

(b) Studentka **odnesla** (nemocnému) učiteli aktovku domů [**…** ***otnesla*** *uchitelju sumku domoj*]

(6)(a) Sestra **odnesla** pacientovi jídlo (z pokoje) (= *vzala mu ho*)

(b) Sestra **odnesla** pacientovi jídlo (do pokoje) (= *přinesla mu ho*)

Pro lexikální desambiguaci budou sloužit následující kritéria (s důrazem na kritérium (c)):

(a) lexikální parafráze, popř. synonymie (*vzít* vs. *přinést*)

(b) tvoření/absence vidového protějšku (*vybíhat — vyběhnout*, ale v přeneseném užití je to impf. tantum — *lesy vybíhaly hluboko do kraje*)

(c) hypotetické valenční rámce příslušné jednotlivým významům a jejich realizace v textu

Abychom ověřily své hypotézy, **vyhledaly jsme zkoumané lexémy v korpusech češtiny** (PDT a ČNK).[2] Využití korpusového materiálu pro výzkum valence má ovšem i své nevýhody spojené se skutečností, že předpokládaná valenční doplnění se velmi často z různých důvodů v povrchové struktuře vynechávají. Setkáváme se tedy s případy (i) — (iii):

(i) valenční doplnění směru/adresátu není v textu (na povrchu) přítomno

(ii) příslušné doplnění je realizováno, ale není valenční, jde o jiný význam, než jaký napovídá povrchová realizace

(iii) v textu je realizováno více doplnění, ale nejsou všechna valenční

Typ (i) je ilustrován příklady (7), (8), typ (ii) je reprezentován příklady (9), (10), typ (iii) příklady (11) a (12):

(7) Sportovec **si odvezl**-1[3] tři body (*z kontextu* — z Brna) [***uvez*** *iz Brno tri ochki*]

---

[2] **PDT** — Prague Dependency Treebank (syntakticky anotovaný korpus češtiny o rozsahu cca 830 tisíc slovních tvarů); **ČNK** — Český národní korpus (verze SYN 2000 100 milionů slovních tvarů). Citované příklady jsou doloženy z korpusu; ve výjimečných pšípadech, kde tomu tak není, je za příkladem zkratka (vl).

[3] Číslice za lexémem odpovídají jednotlivým významům, jak je analyzujeme dále v odd. 2—4.

(8) Pokud ještě cestovní zavazadlo **nebylo odesláno**-1 (= *z místa přepravy*), smlouva nevstoupila v platnost [*Poka bagazh* ***ne byl otpravlen****, dogovor ne voshel v silu*]

(9) (losují se partnerky) Pak **jsou** chlapci **odesláni**-1 *za dveře* (= *odtamtud/z místnosti*) [*… mal'chiki* ***otpravleny/poslany*** *za dver'*]

(10) *Ze Země* splněných přání **jsme si odnášeli** (= *přinášeli s sebou tam, kam jsem šli*) jedině ty úkoly, které… [*Iz Strany ispolnennyx zhelanij my* ***unosim*** *tol'ko te zadachi, kotoryje…*]

(11) Jeden náklad jde do stoupy a *z redakce* už **odesílají**-1,2 *do tiskárny* další vydání (*polysémie*, *zbavují se ho (1) nebo zasílají, dopravují do tiskárny (2)* [*…iz redakcii* ***posylajut*** *v tipografiju ocherednoje izdanije*]

(12) ENTER **odesílá**-2 pokyn *z obrazovky do počítače [ENTER* ***otpravljaet*** *komandu s ekrana v kom'pjuter*]

V oddílech 2—4 provedeme analýzu vybraných sloves pohybu postupně s předponami *od(e)-, vy-* a *s(e)-* takovým způsobem, že napřed vyloučíme přenesené, ustálené a frazeologické významy doložené v korpusovém materiálu, poté se podíváme, zda se vybraná slovesa v této skupině navzájem v něčem liší, a konečně shledáme, kde se jejich valenční vlastnosti shodují.

2. Předpona od(e)-

2.1 Předpona *od-* u sloves ***odnést/odnášet, odvést/odvádět, odvézt/odvážet***

2.1.1 Významy přenesené, idiomatické, frazeologické

(a) odvádět pozornost, odvádět práci/výkony (= *odpracovat/být výkonný*),

(b) odvádět daně/poplatky/pojistné (= *platit, s placením poplatků je spojeno i* odvádí na sociální pojištění X korun, z něho/za něho odvádí X korun),

(c) odvádět dluh (= *vrátit/vracet*),

(d) někdo odnáší/odnese něco (za někoho/něco) (= *něco se na něm vymstilo*)

(e) přenesené významy jako v (13), (14)

(13) … **odvádí** občany od afektů k přemýšlení

(14) … **odvádí** hráče od hokeje

2.1.2 Odlišnosti mezi slovesy s předponou *od(e)-*

Uvedená skupina sloves je homogenní.

2.1.3 Shoda ve valenčních rámcích

2.1.3.1 Význam (1) „pryč" (*odstranit/dopravit z nějakého místa pryč*) — valenční rámec (dále VR): **ACT (1) PAT (4) DIR1**[4]

(15) Kováři Stejskalovi **odnesla** voda z pole u řeky řepu a vyplavila brambory [*U kuzneca S.* ***unesla*** *voda s polja u reki sveklu*]

(16) Jdete po ulici, zafouká vítr a dámě to **odnese** její široký klobouk (= *z hlavy*) [*…podujet veter i* ***uneset*** *u damy jeje shirokuju shljapu*]

(17) Marie **odvedla** Heleně manžela (vl) (= *pryč/od Heleny*) [*Marija* ***uvela*** *u Jeleny supruga*]

(18) … stůl, **z něhož odnášeli** číšníci hned prázdné talíře [*…stol, s kotorogo oficianty* ***unosili*** *pustyje tarelki*]

(19) Sdělte mi, kdy a **odkud** chcete **odvézt** [*Soobshchite mne, kogda i otkuda vas nado* ***uvezti***]

2.1.3.2 Význam (2) „dopravit někam" — VR **ACT (1) PAT (4) (ADDR (3)) DIR3**[5]

(20) **Odnesl jsem** povadlé růže do koupelny (= *donesl*) [*Ja* ***otnes*** *vjalyje rozy v vannuju*]

(21) … krůpěje vody **odnášel** ten vichr na jiný hrob (= *přinášel/donášel*) [*… kapli vody veter* ***snosil*** *na druguju mogilu*]

Dativ u významu 1 je vždy volný beneficient (BEN) parafrázovatelný posesívním zájmenem (ze *Stejskalova pole* v (15), *Helenina manžela* v (17) nebo předložkovým pádem *od+2*. Dativ ve významu 2 je fakultativní Adresát, srov. např. *odnesli matce/od matky miminko* [*vzjali u materi rebenka]* (1, vzali matčino miminko), *odnesli miminko pěstounce* [*otnesli rebenka njane] (*2, dopravili miminko k pěstounce). Homonymie mezi významem 1 a 2 je podporována nepřítomností směrového určení (22)—(26), kontext a pragmatické znalosti řeší příklady (24)—(30) ve prospěch významu 2 *(přinést).* Srov. však též (27), (28), kde jsou přítomna určení obě:

(22) … listiny **jsou odváženy** a ukládány do bezpečných skrýší [*…dokumenty* ***uvozjat*** *i ukaldyvajut v…*]

(23) Celou noc **se odváželi** zatčení [*Vsju noch'* ***uvozili*** *zakljuchennyx*]

(24) **Odnesl** jsem **Gabriele** půl gramu morfia. (Snídala zrovna v posteli. Oči měla uslzené, tvář vlhkou a šedivou.) [*Ja* ***otnes*** *Gabriele pol gramma morfija*]

(25) Neomluvil se ani v těch případech, kdy mu to uložil soud? **Odnesl prezidentovi** kufřík plný padělků? Jezdil na výlety do Bamberku, o nichž se snažil lhát?

---

[4] Pro valenční doplnění užíváme zkratek ACT = aktor/konatel, PAT = Patiens, ADDR = adresát, DIR1 = směr „odkud", DIR2 = směr „kudy", DIR3 = směr „kam". Fakultativnost aktantu je ve VR zachycena závorkami. K vymezení valenčních členù viz Panevová (1980).

[5] (Kvazivalenční) určení Záměru/Účelu tady necháváme stranou.

(26) Lupínek po lupínku **odnášel** vlaštováček ryzí zlato **chudákům** a děti růžověly ve tvářích a smály se a hrály si na ulicích.

(27) Mnoho rodičů alergických dětí se domnívá, že jim prospěje, když je *z městských bytů* ***odvážejí*** *na venkovské chalupy* (*přesněji* „z městských bytů odvážejí a přivážejí na venkovské chalupy") [*Mnogije roditeli detej-alergikov dumajut, chto detjam budet polezno, esli ix iz gorodskix kvartir* ***uvozit'*** *na derevenskije dachi*]

(28) (na této svatbě)… bylo absolutně nutné, aby ji *na radnici* a *z radnice odvezl* Willys (*přesněji* „na radnici přivezl a z radnice odvezl…") [*… chtoby on jeje v municipalitet* ***otvez*** *i ottuda* ***privez/svozil*** *v municipalitet*]

Analýza příkladů ukazuje, že povrchová nepřítomnost směrového určení je nejčastěji interpretovatelná jako význam (1), kde DIR1 je místo, kde se Patiens nacházel *(odtamtud)*, srov. (29), (30):

(29) … dovolili Spirovi, aby mě **odvezl**, snad by bylo moudřejší, kdybych odjel

(30) Celé letní dny jsem zase kolečkem a lopatou **odvážel** ten písek a suť

2.2 Předpona *od-* u slovesa ***odeslat/odesílat***

2.2.1 Význam (1) „pryč" (*vypravit něco odněkud pryč*) — VR **ACT (1) PAT (4) (ADDR (3)) DIR1**

(31) Oba (balíčky) **byly odeslány** z Plzně [*Oba paketa* ***byli otpravlen/poslany*** *iz g. Pilzen'*]

(32) Některé z úředních dopisů **byly odeslány** jménem panovníkovým přímo z královské kanceláře

2.2.2 Význam (2) „dopravit někam" (*synonymní s* poslat) — VR **ACT (1) PAT (4) DIR3**

(33) …výtěžek **bude odeslán** na konto kostní dřeně

(34) Já jsem povinen denně **odeslat** fotky do centrály, ať se nacházím kdekoli [*Gde by ja ni naxodilsja, ja ob'jazan jezhednevno* ***posylat'*** *snimki v central'noje upravlenije*]

2.2.3 Význam (3) „určit přesláním do něčích rukou/adresovat" — VR **ACT (1) PAT (4) ADDR (3)**

(35) Padesát pět projektů **odeslali** Pozemkovému fondu

(36) Adéla měla každý druhý den **odesílat** manžílkovi milostné listy [*Adela byla ob'jazana kazhdyj vtoroj den'* ***otpravljat***' *muzhu ljubovnyje pis'ma*]

Asymetrie mezi 2.1 (*odnést/odnášet, odvést/odvádět, odvézt/odvážet*) a 2.2 (*odeslat/odesílat*, kde se osamostatnil význam s oblig. ADDR) souvisí

podle našeho názoru s tím, že 2.1 jsou klasická slovesa pohybu, 2.2 nikoliv. Rozdíl 2.2.2 a 2.2.3 je ovšem velmi jemný. Levinová (1993) jej hodnotí jako slovesnou alternaci. Dativní adresát (ADDR) a směrové určení „kam" (DIR3) spolu bojují o „třetí pozici" ve VR. Přítomnost Dativu zařazuje slovesný výskyt jasně k významu (3), akce odeslání má adresáta, nikoli jen „vágní" cíl, srov. (37) vs. (38):

(37) Šel jsem na poštu **odeslat-**1,2,3 balíček (*polysémie, bez kontextu žádná preference*) [*Ja shel na pochtu* ***otpravit'*** *paket*]
(38) Rodiče **odeslali**-3 balíčky sladkostí dětem na tábor (vl)

Frekvence lemmat analyzovaných v odd. 2.1 a 2.2 je zachycena v Tabulce 1.

Tabulka 1:

	ČNK	PDT
odnést	3.560	9
odnášet	829	21
odvést	2.802	11
odvádět	1.783	21
odvézt	3.721	13
odvážet	1.150*	6
odeslat	1.319	0
odesílat	238	8

* Číslo zahrnuje i případy chybné lemmatizace (tvar slovesa odvážit se a odvážit (na váze))

3. Předpona *vy-* (vedle dílčích významů stojí proti sobě význam „zevnitř ven" a „zdola nahoru")

3.1 Slovesa *vyběhnout/vybíhat, vyjet/vyjíždět*

3.1.1 Významy přenesené, idiomatické, frazeologické

(a) vyjel na někoho/po někom
(b) lesy/hory/výčnělky vybíhají (*impf. tantum*) (= *tvořit výběžek*)
(39) Avenidy vybíhají k oceánořece
(c) vyběhnout s někým, vyjel s důkazy
(d) opona/dýka vyjela
(e) idiomy: vyjelo mu to z úst (uniklo/ujelo)
vyjet stopu (jízdou vytvořit stopu)
vyjet účet (vytisknout účet)
(f) přenesené:
(40) …nic, co by vybíhalo z rámce

3.1.2 Odlišnosti mezi *vyběhnout/vybíhat* **a *vyjet/vyjíždět***

3.1.2.1 Lemma **vyjet si/vyjíždět si** (*vyběhnout si) (= vydat/vydávat se) — VR **ACT (1)**

(41) Byla sobota odpoledne a maminky **si vyjely** s kočárkama [… *i materi* ***ezdili/vyxodili*** *s koljaskami*]

(42) Také **si vyjíždějí** na kole [*Oni takzhe* ***ezdjat/katajutsja*** *na velosipedax*]

(43) … a jistě i z pýchy **vyjel si** za děvčetem na vojenském koni

3.1.2.2 Lemma **vyjíždět** synonymní s jezdit (opakovaně podnikat cestu/jízdu) — VR **ACT (1)**

(44) Občas **jsem vyjížděl** s bratry na moře [*Ja vremja ot vremeni* ***vyjezzhal*** *s brat'jami na more*]

(45) Když jsem byla ještě malá, **vyjížděla jsem** s rodiči na vesnici

(46) Dvakrát týdně s psy a s Elsou **vyjížděl** do údolí

Rozdíl mezi 3.1.2.1 a 3.1.2.2 je nejen formální (přítomnost zvratné částice si v 3.1.2.1), ale i sémantický — děje v 3.1.2.1 se dějí z vlastní iniciativy konatelů, v 3.1.2.2 vlastní iniciativa konatele není nutná.

3.1.3 Shodné valenční rámce

3.1.3.1 Význam (1) „jízdou/vlastním pohybem se dostat zevnitř" — VR **ACT (1) DIR1** (parafráze: opustit/opouštět)

(47) Julinka **vybíhá** z vody a rychle se vysvléká [*Julija* ***vybegajet*** *iz vody i pereodevajetsja*]

(48) Rolníci **vybíhali** ze svých chatrčí se starou loveckou puškou

(49) Mimořádný rychlík Praha — Kolín **vyjede** z hlavního nádraží v 1,35 hod […*skoryj poezd* ***otpravljaetsja*** *s glavnogo vokzala*]

3.1.3.2 Význam (2) „jízdou/vlastním pohybem se dostat nahoru" — VR **ACT (1) DIR3**

(50) Tomášovi vyhovovalo, že na svah **vybíhám** rád [… *na xolm ja* ***vzbezhaju*** *s udovol'stvijem*]

(51) … vklouzl rychle do domu, **vyběhl** do prvního patra… [*on …* ***vzbezhal*** *na pervyj etazh*]

(52) My **vyjeli** až na Sněžku [*My* ***podnjalis'*** *na pik Snezhka*]

(53) Na vyhlídkovou plošinu Empire State Building **vyjíždějí** každým rokem dva miliony turistů [*Na smotrovuju ploshchadku …* ***podnimajutsja*** *kazhdyj god dva milliona turistov*]

3.1.3.3 Význam (3) „tranzitivní" varianta 3.1.3.2 (nazývaná někdy diatezí, jindy alternací) — VR **ACT (1) PAT (4)**

3.1.3.2 a 3.1.3.3 vykazují sémantický rozdíl: vyjet kopec/vyběhnout schody (3.1.3.3 = zdolat celý úsek), vyjet na kopec/vyběhnout po schodech/ (3.1.3.2 = není nutno zdolat celý úsek), srov. (54):

(54a) ? Jan **vyběhl schody**, v polovině schodiště se však zastavil (vl)

(54b) Jan **vyběhl po schodech**, v polovině schodiště se však zastavil (vl)

3.1.3.2 a 3.1.3.3 lze sice někdy užít jako vzájemnou parafrázi, její výsledek však není vždy „idiomatický" a ukazuje sémantickou odlišnost: *vyběhl tři patra (? vyběhl do tří pater) vs. vyběhl do třetího patra (? vyběhl třetí patro)*, jindy není akuzativ použitelný (srov. **vyběhl rozhlednu vs. vyběhl na rozhlednu*):

(55) Když spěchá, **vybíhá** tři patra do svého pankráckého bytu pěšky [*Kogda on speshit, **bezhit/vzbezhajet** na tretij etazh v svoju … kvartiru peshkom*]

(56) V sobotu mi bylo strašně zle, sotva jsem ten kopec **vyjel** [… *ja jedva **podnjalsja** na etot xolm*]

3.1.3.4 Význam (4) inchoativní význam synonymní se startovat/vystartovat — VR **ACT (1)**

(57) … běžec **vybíhá** po výstřelu gongu [… *begun **vybegajet** posle vystrela…*]

(58) Císař **vyjížděl** před obědem [*Kajzer **vyjezzhal** pered obedom*]

(59) Tisíce vlaků **vyjíždějí** v této vteřině [*Tysjachi poezdov **otpravljajutsja** v etu minutu*]

Víceznačnost je u tohoto typu častým jevem, kontext není vždy tak jasný jako v (57). Za pomoci pragmatických znalostí je někdy homonymie řešitelná, viz (60):

(60) Na Sněžku lanovka *opět* **vyjede** *1. května (je 3.1.3.4, bez přítomnosti časových určení by mohlo být 3.1.3.2)* [*Na pik Snezhka funikuljor snova nachnet **jezdit'** 1-ogo maja*]

Nepřítomnost směrového určení (v materiálu z ČNK) spíše indikuje význam (1), přechod od 3.1.3.1 k 3.1.3.4 je ovšem plynulý:

(61) Václav **vybíhá**, současně zní údery klepadla na domovní dveře [*Vaclav vybegajet*]

Přítomnost DIR3 nezaručuje, že jde o význam (2), viz (62):

(62) Ona nám teď blázní, řekla a **vyběhla** na chodbu a zavřela za sebou dveře (*3.1.3.1 = odtamtud, kde byla*) [… *ona **vybegla** v koridor…*]

3.2 Slovesa *vyvést/vyvádět, vyvézt/vyvážet, vynést/vynášet, vyhnat/vyhánět*

3.2.1 Významy idiomatické, frazeologické, přenesené

(a) jahodník vyhnal novou odnož, obilí vyhnalo do klasů, tráva vyhnala do výšky

(b) vyhnat ceny (nahoru)

(c) vyhnat zdi do výšky

(d) vyhánět strach
(e) vyhnat něco/někoho z hlavy
(f) vynést (někomu) jmění/peníze/jméno/renomé/pověst/přezdívku…
(g) vynést (nad někým) rozsudek/trest/ortel/rozhodnutí/soud…
(h) vynést/vynášet 0 — to nevynáší
(i) vynést kartu/eso/desítku/0 (= *kartu*)
(j) vynést spaní
(k) vynášet někoho (= *oslavovat*)
(l) vyvést z míry/z omylu/z rovnováhy…
(m) vyvést lumpárnu/neplechu/hloupost/blbost…
(n) vyvádět 0 (*impf. tantum*) (= *dělat scény*)
(o) vyvést mladé (*o zvířatech*)
(p) vyvést něco v barvách (= *prezentovat barevně*)

3.2.2 Odlišnosti mezi slovesy *vyvést/vyvádět, vyvézt/vyvážet, vynést/vynášet, vyhnat/vyhánět*

3.2.2.1 Sloveso **vyvézt/vyvážet** má specifický podvýznam „exportovat" sdílející VR s 3.2.3.1 níže — **ACT(1) PAT(4) DIR1**, ale často má jiný překladový ekvivalent (*eksportirovat'*), někdy je hranice 3.2.2.1 a 3.2.3.1 nejasná, viz (65):

(63) Od října 1966 **se** začínají z republiky **vyvážet** za devizy knihy [*S oktjabrja 1966 nachinajut **vyvozit'** iz respubliki knigi…*]

(64) Přesto se Grónsko dodnes snaží **vyvážet** svůj cukr (= *z Grónska*)

(65) … do ciziny se nesmí **vyvážet** (*exportovat nebo vézt s sebou*) či posílat skoro nic

3.2.2.2 Slovesa **vyvézt/vyvážet** a **vynést/vynášet** mají VR s alternací/diatezí **ACT (1) PAT (4)** a významem *„vyprázdnit/vyprazdňovat obsah kontejneru"* (jejich PAT je neživotný), zatímco slovesa **vyvést/vyvádět**, **vyhnat/vyhánět** s životným PAT tuto alternaci/diatezi neumožňují.

(66) Nepotřebuješ pořezat dřevo, odklidit rumisko, **vyvézt** žumpu [*Ne nuzhno li vam vyvezti **soderzhanije** pomojnoj jamy!!*]

(67) Pan Alfréd Pivoňka, který čtvrt století **vyvážel** městské záchody,…

(68) … o svátcích **budou vyvezeny** popelnice a kontejnery 24., 25. a 26. prosince

(69) Po odchodu ze školy **vynášel** v Ermitáži popelnice [*Posle uxoda iz shkoly on **vynosil** v Ermitazhe musornyje baki*]

3.2.3 Shodné valenční rámce

3.2.3.1 Význam (1) „pohybem/jízdou dostat patiens ven z nějakého prostoru" — VR **ACT(1) PAT(4) DIR1**. Směrové určení často není na povrchu přítomno.

(70) Oldřich měl odemčenou márnici a **vyvážel** z ní na kolečku potřebné nářadí [… *on **vyvozil** iz morga …neobxodimyje instrumenty*]

(71) Režim dal vykopat Palacha z hrobu a **vyvézt** mrtvolu z Prahy [*…**otvezti** trup iz Pragi*]

(72) Za hlavní důvody, proč není možné označit současné volby za demokratické, pokládá … fakt, že většina příslušníků opozice **byla** násilně **vyhnána** ze země. [*…**byli izgnani** iz strany*]

(73) Zůstaň tu, **nevyháním** tě! [*Ostan'sja zdes', ja tebja **ne vygonjaju***]

(74) Ze dveří sálu **vynesli** někoho na nosítkách

(75) Zkvalitněný lesní humus **je vynášen** (= *z lesa*) do okolí

(76) Za hodinu nato **ho vyvádějí** z cely a odvážejí do Kobylis [*Cherez chas oni **vyvodjat** jego iz kamery i otvozjat v K*]

(77) Když jsem po setmění **vyváděl** svého hosta na vzduch (= *z domu*) [*… ja **vyvodil** svojego gostja na vozdux*]

(78) Z hotelu stoupal dým, všichni hosté **byli vyvedeni** (= *z hotelu*) [*… vsex gostej **vyveli***]

3.2.3.2 Význam (2) „pohybem/jízdou dopravit předmět směrem vzhůru" — VR **ACT(1) PAT(4) DIR3** (zpravidla lze doplnit „*nahoru*", pokud tam není přítomno)

(79) … pak se nechat **vyvézt** někam na kopec [*… **podnjat'** ego na xolm*]

(80) Tak ho **vyvezli** na Hradčany a ukázali mu Prahu

(81) Výtah mě **vyváží** nahoru [*Lift menja **podnimajet** naverx*]

(82) … **vyvedl** Jakuba a jeho bratra na vysokou horu [*… on **privel** Jakuba i jego brata na vysokij xolm*]

(83) Nedokáží ho **vyvést** do vyššího patra, tj. do kultury, umění [*Oni ne sumejut **podnjat'** jego na vysshij uroven', t.e. v kul'turu, isskustvo*]

U ***vyhnat/vyhánět*** není tento význam v datech doložen, doložen je v přeneseném významu, viz (84), (85):

(84) **Vyhnal** děti poklusem na samý vrcholek kopce (vl)

(85) Kurs **vyhánějí** nahoru spekulace menších akcionářů

3.2.3.3 Význam (3) „pohybem/jízdou způsobit dopravení/přemístění předmětu někam" — VR je shodný s významem (2), **ACT(1) PAT(4) DIR3**. Na povrchu je směrové určení často implikováno (nepřítomno), u **vyhnat** pak často vyplývá z (nepovinného) určení záměru/účelu.

(86) To jim ovšem bránilo **vyvážet** na pole hnůj [*Eto jim meshalo **vyvozit'** navoz na pole*]

(87) Denně **vyháněl** dobytek na pastvu za Mokrý háj

(88) Žena ho každý den **vyháněla** do práce jako nočního hlídače (*někam, aby tam pracoval jako noční hlídač*)

(89) Otec **vyvezl** rodinu lyžovat v Alpách (*do Alp, aby tam lyžovali*) (vl)

(90) Ráno ho **vyháněly** sbírat bylinky (*někam, aby tam sbíral bylinky*) [*Utrom **gnali** ego sobirat' lechebnyje travy*]

(91) Vybral jsem si esterházy, anglickou látku, kterou jsem prosil, aby mi ji **vynesli** před obchod

(92) Když nás ovšem maminka … **vyvedla** poprvé na operu… [*Kogda mat' nas vpervyje **povela** v operu*, …]

(93) …terasa, kam **byli** pacienti **vynášeni**, je v rekonstrukci [*terrasa, kuda **vynosili** pacietov, naxoditsja v rekonsrukcii*]

Frekvence lexémů probíraných v odd. 3 v korpusech je zachycena v Tabulce 2.

Tabulka 2:

	ČNK	PDT
vyběhnout	1.546	2
vybíhat	378	0
vyjet	2.600	18
vyjíždět	949	2
vyvézt	1.310	34
vyvážet	1.858*	35
vynést	2.885	23
vynášet	827	0
vyvést	1.968	5
vyvádět	583	0
vyhnat	1.728	18
vyhánět	511	2

* Včetně chybné lemmatizace (*vyvážit*).

4. Předpona *s- (se-)* (vedle dílčích významů jsou tu přítomny komplementární významy „shora dolů" a „dohromady na jedno místo")

4.1 Slovesa *sejít/scházet, sjet/sjíždět, seběhnout/sbíhat* (včetně recipročních variant)

4.1.1 Významy přenesené, idiomatické a frazeologické:

(a) sníh sešel (= *zmizet*)

(b) dědeček sešel (= *zchátrat*), někdo schází před očima (= *chátrá*)

(c) z akce sešlo (= *neuskutečnit se*)

(d) na tom (mi) nesejde (= *nezáležet*)

(e) sejde z očí, sejde z mysli, *ale i* sešel s cesty, sjel ze silnice (*ve významu ztratit cestu*)

(f) sjet někoho (= *ostře kritizovat*)

(g) seběhnout_se (= stát se) — *reflexivum tantum, perfectivum tantum*

(94) …, sotva jsem mu v kostce sdělila, co **se seběhlo**.

(h) přeneseně: přímky/nitky se sbíhaly, sliny se (mu) sbíhaly (v ústech)

4.1.2 Odlišnosti mezi slovesy této skupiny

Význam (3) „dostat se dohromady/na jedno místo//shromažďovat se" (viz níž) u sloves *sejít/scházet* a *sjet/sjíždět* má reciproční **variantu** lemmatu *sejít_se/scházet_se, sjet_se/sjíždět_se (Jan se sešel s Pavlem, Jan a Pavel se sešli, Češi a Slováci se 1. ledna sjíždějí na hranicích, Češi se se Slováky sjíždějí 1. ledna na hranicích)*. Sloveso *seběhnout_se/sbíhat_se* je inherentně reciproční (*Jan a Pavel se seběhli kolem učitele, *Jan se s Pavlem seběhl kolem učitele*, srov. Panevová, 1999 a příspěvek prezentovaný v Marburgu, říjen 2004*)*. To se odráží i v podobě VR, viz níže odd. 4.1.3.2.

4.1.3 Shodné valenční rámce

4.1.3.1 Význam (1) „pohybem/jízdou se dostat/dostávat shora" — VR **ACT(1) DIR1**

(95) Během dvou hodin **sešli** z dun na pláň vymetenou větrem a plnou oblázků. …

(96) Ovce žijící ve Skalnatých horách jsou v říji v listopadu a prosinci, kdy **scházejí** z letních pastvin. [*Ovcy … **spuskajutsja** s letnix pastbishch*]

(97) Leslie, …, se převlékl do šortek a vyzbrojený tlustospisem … a krejčovskou mírou **sešel** zas k vodě zachránit loďku. … [*Leslie … **soshel** k vode, chtoby spasti lodku*]

(98) **Sjeli** z mírného kopce, po pravé straně minuli rezidenci britského velvyslance se zaparkovaným roycem na příjezdové cestě. [*Oni **spustilis'** s xolma…*]

(99) **Sjížděli** prudce ze svahu, ale vtom Majda zajela levou lyží pod kleč, lyže zůstala stát a Majda padala dopředu, zabořila se obličejem do sněhu a zůstala ležet.

(100) … ale nemohl to slyšet, teprve **sbíhal** ze schodů […*on tol'ko **spuskalsja** po lestnice*]

(101) … pět set mužů nově vytvořeného praporu **seběhne** z hory Sión k Berlínu [… ***begom spustjatsja***…]

(102) Zaradoval se a čapíma nožkama **seběhl** do sklepa (= *shora*)

Směr „odkud" (DIR1) je tu často povrchově nepřítomen, ale je implikován (přítomnost adverbia *dolů* implikuje *shora*), u *seběhnout/sbíhat, sejít/scházet* je často přítomno směrové určení „kudy" (DIR2) — *po schodech*, které rovněž implikuje *shora*. (Ve **330** vybraných **příkladech** lemmatu *seběhnout/sbíhat* bylo 40x přítomno *dolů*, 38x *po schodech/schodišti*.)

4.1.3.2 Význam (2) „pohybem/jízdou se dostat dolů a zdolat dráhu celou" (diateze/alternace sémanticky odlišná od 4.1.3.1; sémantický rozdíl je analogický jako 3.1.3.2 a 3.1.3.3) — VR **ACT (1) PAT (4)**

(103)…, nešel jsem po schodech nahoru, ale **sešel** jsem čtyři schody k suterénnímu dvorku a zmáčkl jsem zvonek.

(104)…, tak po procházce k Petřínské rozhledně a vyhlášení výsledků hry **scházíme** Kinského sady na tramvaj a frčíme domů.

(105) O hodinu později, když **sjížděli** kopec od Imperial View, spatřili první konkrétní známky sabotáže. [… *oni* ***spuskalis'*** *s xolma*]

(106) … magistrála je za mnou, **sbíhám** Václavák […*ja* ***spuskajus'*** *po Vaclavskoj ploshchadi*]

Frekvence významu (2) je poměrně nízká — ve 200 náhodně vybraných výskytech lemmatu *sjet/sjíždět se* v ČNK bylo přítomno 10x, ve 330 výskytech lemmatu *seběhnout/sbíhat_se* se vyskytl 8x, v 600 výskytech lemmatu *sejít/scházet* pouze 2x. (Počet prozkoumaných dokladů z ČNK zčásti odráží jejich zastoupení v korpusu.)

4.1.3.3 Význam (3) „dostat se/dostávat se na jedno místo", tj. směr dohromady, lemmata u tohoto významu jsou modifikována reflexivní částicí: (i) *sejít_se/scházet_se, sjet_se/sjíždět_se*, resp. (ii) *seběhnout_se/sbíhat_se* — VR **(i) ACT(1) PAT(s+7)**, resp. **(ii) ACT(1)**

(107) **Sejde se** rovněž **s předsedou** Poslanecké sněmovny Milanem Uhdem a **s premiérem** Václavem Klausem. [*On* ***vstretitsja*** *s predsedatelem… i prem'er-ministrom…*]

(108) Více než deset let **se** v Belfastu pravidelně **schází** skupina lidí všech vyznání v katedrále sv. Anny. […ˇ *v Bel'faste* ***vstrechajetsja*** *gruppa ljudej…*]

(109) V té chvíli **se** již **sbíhaly stráže** a najížděla auta s hasiči […ˇ ***begut*** *storozhi so vsex storon*]

(110) … všichni **pinglové se seběhli** […ˇ *vse oficianty* ***sbezhalis'***]

(111) Do Ústí nad Labem **se** začali **sjíždět zelení mužíčkové** a jejich squaw […ˇ ***priezhzhajut*** *so vsex storon…*]

(112) Do Katalánska **se sjíždějí sportovci se svými soupeři** (upr. ČNK) [*V Katalanii* ***vstrechajutsja*** *sportsmeny so svoimi sopernikami*]

Frekvenci lemmat analyzovaných v odd. 4 v korpusech odráží Tabulka 3.

Tabulka 3:

	ČNK	PDT
seběhnout/seběhnout (se)	381	2
sbíhat/sbíhat (se)	280	2
sejít/sejít (se)	9.391	72
scházet/scházet (se)	3.959	19
sjet/sjet (se)	1.433	8
sjíždět/sjíždět (se)	693	5

5. Závěry

(a) Předpony modifikují význam základového slovesa a jejich víceznačnost se podílí na polysémii sloves (u *od(e)-* jde o významy „odstranit/vzít zevnitř (ven)" a „dopravit/doručit někam", tedy o významy v podstatě antonymní; u *vy-* jde o významy „dostat se zevnitř (ven)" a „dostat se zdola (nahoru)", tedy významy komplementární, podobně u *s(e)-* jde o významy „shora (dolů)" a „směřování dohromady"). Pro každý z navržených významů hledáme slovesa s nimi synonymní nebo alespoň jejich parafráze (*odeslat-3* ≈ adresovat, *vyjet-1* ≈ opustit, *vyběhnout-4* ≈ startovat), popř. adverbia, jejichž vysunutím by daný význam byl ještě zesílen (*ven* u *vyběhnout/vyjet/vyvést/vyvézt/vynést/vy hnat*-1, *nahoru* u *vyběhnout/vyjet/vyvést/vyvézt/vynést/ vyhnat*-2).

(b) Valenční vlastnosti jednotlivých slovesných lexií jsou nezbytným prostředkem pro proceduru lexikální desambiguace.

(c) Korpusový materiál je vhodným nástrojem pro zachycení nejen centrálních, ale i periferních významů lexikálních jednotek (včetně jejich užití přenesených a idiomatických). Výskyt valenčních doplnění na povrchu (v korpusových dokladech) však není bezprostředně určující pro (hloubkový/tektogramatický) valenční rámec. Hypotéza o VR musí předtím existovat a na korpusovém materiálu je pak možno ji ověřovat.

(d) Vytváření protikladných a komplementárních významů prefixálních odvozenin je specifické pro jednotlivé jazyky. Ukazují to i sporadicky představené ruské překlady našich příkladů. Přistupují tak k významům centrálním významy periferní (*odnést* synonymní s *přinést, vyjet/vyběhnout* ve významu *startovat*, (tranzitivní) diateze *vyběhnout, vyjít, sejít* s akuzativem).

LITERATURA

Levin: Beth C. Levin, *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation.* University of Chigago Press. Chigago, IL, 1993.

Lopatková: Markéta Lopatková, *Valency in the Prague Dependency Treebank: Building of Valency Lexicon*. Prague Bulletin of Mathematical Linguistics, No. 79—80, 2003, 37—60.

Panevová 1980: Jarmila Panevová, *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Academia: Praha.

Panevová 1999: Jarmila Panevová, *Česká recipročních zájmena a slovesná valence*, Slovo a slovesnost 60, 269—275.

Panevová 2004: Jarmila Panevová, *Reciproka a valence*. Handout pro 29. zasedání Komise pro gramatickou stavbu slovanských jazyků, Marburg 21—23. X. 2004.

Маркета Лопаткова, Ярмила Паневова

ВАЛЕНТНОСТЬ ВЫБРАННЫХ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В работе рассматривается валентность некоторых глаголов движения, образованных при помощи префиксов. Подход к описанию валентности исходит из принципов *функционального порождающего описания* (см. Panevová, 1980). В статье показывается, что (а) многозначный префикс вносит в глагольное образование полисемию, которую можно с лексической точки зрения охарактеризовать как антонимию (у префикс *od-*) или как комплементарность значений (у префиксов *vy-*, *s(e)-*) (б) разные значения характеризуются разной валентностью, (в) валентность глагола служит хорошим средством для устранения лексической многозначности, (г) материал в электронных корпусах является ценной базой для описания значений многозначных лексем (в том числе и идиоматических и периферийных значений), однако не является надежным средством для установления глагольных рамок, (д) описываемая здесь многозначность является специфической для отдельных (даже родственных) языков.

UDC 811.163.2'367.625:811.16

Иван Куцаров

СЛАВЯНСКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ СПЕЦИФИЧЕСКИХ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ БОЛГАРСКОГО ГЛАГОЛА

В статье рассматриваются конклюзивные (КФ) и пересказывательные (ПФ) формы болгарского глагола в сопоставлении с их эквивалентами — конклюзивными (КМ) и пересказывательными (ПМ) модификаторами (частицами и наречиями) в других славянских языках (в русском, украинском, белорусском, польском, чешском, словацком, верхнелужицком, сербохорватском и словенском). Выделяются прямые лексические выразители (модификаторы) семантики КФ (универсальные, предположительные, умозаключительные КМ) и ПФ (нейтральные и дубитативные ПМ) болгарского глагола. В сопоставительном анализе иллюстративного материала славянских языков проводится — на лексическом уровне — разграничение граматических значений конклюзива и вторичного высказывания.

Ключевые слова: *конклюзив(ностъ), пересказывательность, результати(вность), конклюзивные формы (КФ) и модификаторы (КМ), пересказывательные формы (ПФ) и модификаторы (ПМ), универсальные, предположительные и умозаключительные КМ, нейтральные и дубитативные ПМ, болгарский язык, славянские языки.*

Средства выражения пересказывательности и конклюзива в славянских языках были частичным объектом исследования двух наших объемных трудов (Куцаров Ив. 1977 и Куцаров Ив. 1991) и многих публикаций. Мы исследовали и выражение адмиратива преимущественно в болгарском и в западных славянских языках (Куцаров Ив. 1984, стр. 65—70; Куцаров Ив. 1994, стр. 178—180; Куцаров Ив. 1997, стр. 141—143; Куцаров Ив. 1991а; Куцаров Ив. 1993). Что касается восточных славянских языков, мы имели в виду исследование З. Шановой (Шанова З. К. 1985). Здесь мы представим и проиллюстрируем употребление самых характерных пересказывательных и конклюзивных модификаторов (так мы называем средства выражения грамматических значений в рамках функционально-семантических полей — о функционально-семантическом поле см. Бондарко А. В. 1971, Бондарко А. В. 1984. и др.) в славянских языках — специализированных частиц и наречий. О некоторых из них (*prý* и *vraj* соотв. в чешском и словацком) Зд. Штибер (1973) утверждает, что они являются началом грамматикализации пересказывательности. Таким образом, наш обзор не коснется лексико-синтаксических модифика-

торов — вводных или же подчиняющих verba dicendi, sentiendi, cogitandi et declarandi предложных выражений и др.

Представим модификаторы в сопоставлении с болгарским языком на основе примеров из болгарских произведений художественной литературы, переведеных на остальные славянские языки, и примеров из славянских произведений, переведенных на болгарский. Исходными при сопоставлении являются пересказывательные или конклюзивные формы, употребленные в болгарском тексте.

Принимаем, что болгарский перфектовидный комплекс (термин Иванчева Св. 1978 и др.) объединяет три грамматикализованных значения: значение результативности (из категории вида действия, построенной на оппозиции *результативность ~ нерезультативность*, выражающей отношение действия к результату действия), передаваемое аористной морфемой + *-л* + глагол-связка; значение конклюзивности (из категории наклонения, построенной на оппозиции *субъективность ~ несубъективность*, выражающей отношение говорящего к действию), передаваемое имперфектной морфемой + *-л* + глагол-связка в настоящем времени, и значение пересказывательности (из вида высказывания, построенной на оппозиции *пересказывательность ~ непересказывательность*, выражающей отношение говорящего к высказыванию), передаваемое дополнительной морфемой *-л* (+*л*), независимо от основы, + отсутствие формы настоящего времени глагола-связки в третьем лице. Поскольку результатив и конклюзив содержат причастие на *-л* (эловое причастие) + глагол-связка, то и первый, и второй сигнализируют об актуализирующих операциях. Разница между ними состоит в том, что результатив актуализирует действие в ближайший последующий во времени ориентационный момент (прошедший, настоящий, будущий и будущий по отношению к прошедшему), а конклюзив — всегда в настоящий момент (глагол-связка при конклюзиве всегда в настоящем времени). И так как результативные формы типа *писал е* актуализируют действие в настоящий момент (в момент речи), то они могут выполнять и функции конклюзива, т. е. они являются одновременно настоящим результативным временем (перфектом) индикатива и прошедшим временем (аористом) конклюзива. При этом результативные формы могут быть относительными и неотносительными (*беше писал — писал е; щеше да е писал — ще е писал*), тогда как конклюзивные — только относительными, они актуализируют только действия, события в прошлом. То, что объединяет результатив и конклюзив и в целом их противопоставляет пересказывательности — это вид высказывания: результатив и конклюзив выражают первичные высказывания, а пересказывательность — вторичное высказывание. Именно поэтому и результативные (*писал е + беше писал — бил писал; ще е писал + щеше да е писал — щял да е писал*), и конклюзивные формы (*пишел е — бил пишел; щял е да пише — щял бил да пише; щя е да е писал — щял бил*

да е писал) подвергаются пересказыванию. Так называемые „формы более-сильного пересказывания" (Андрейчин Л. 1944), „усиленные пересказывательные формы" (Стоянов Ст. 1964), „эмфатические пересказывательные формы" (Демина Е. И. 1959), „инверитативные пересказывательные формы" (Герджиков Г. 1984), „дваждыпересказывательные формы" (Пашов П. 1994), „forme médiatives surcomposées" (Guentchéva Zl. 1996) не что иное, как пересказывательные конклюзивные формы. Это основные значения болгарских перфектовидных форм. В различном контексте и в разнообразных целях они могут выражать дополнительные значения — дистанцированность или индифферентность говорящего к информации о действии, степень дистанцированности и т. д. Что касается пересказывательных форм, в сочетании со специфической интонацией они могут сигнализировать о дубитативе и адмиративе. В этих случаях их транспозиция в сфере непересказывательности (так как при дубитативе и адмиративе нет никакой пересказывательности) усиливает эмоциональный эффект (о подробностях, связанных с пересказывательностью и конклюзивом, см. Куцаров Ив. 1984; 1994; 1997).

В этом докладе мы не будем останавливаться на выражении значения результативности (о его выражении в чешском языке см. Куцаров Ив. 1997а), а что касается адмиратива, мы считаем, что в болгарском языке он имеет комплексное значение (см. выше), передаваемое в остальных славянских языках единственно интонацией и усиливаемое некоторыми междометиями.

1. **Конклюзивные модификаторы** — частицы и наречия. Они делятся на три условные группы — универсальные, которые мы принимаем наиболее типичными выразителями конклюзивного значения, т. е. наиболее точными эквивалентами, передающими семантику болгарских конклюзивных форм (далее — КФ); преимущественно предположительные и преимущественно умозаключительные. Следует подчеркнуть и факт, что и в так называемых универсальных конклюзивных модификаторах преобладает предположительный оттенок. Большинство из них связано с семантикой verba sentiendi, cogitandi et declarandi. Во всех славянских языках существуют конклюзивные модификаторы (далее — КМ), которые называем дополнительными. Они являются сигналом различной степени убежденности или сомнения в реальности предположения или умозаключения. В разных языках это: в русском языке — *действительно, в (на) самом деле, правда, вряд ли, едва ли* и др.; в украинском — *справді, насправді, правда, навряд (наврад ли)* и др.; в белорусском — *сапрауды, прауда, на самой справе, науряд* и др.; в польском — *prawda, napravdę*, *istotnie, rzeczywiście* и др.; в чешском — *pravda, opravdu, doopravdy, skutečně, sotva* и др.; в словацком — *naozaj, veru, skutočne, sotva* и др.; верхнелужицком — *woprawdźe, poprawom, zawěrno* и др.; в сербохорватском — *zacelo, izvesno, zaista, jedva da* и др.; в словенском — *res,*

resniučno, zares, v resnici, pač и др.; в болгарском — *наистина, действително, едва ли, падали* и др. В огромном эксцерпированном нами материале они редко выражают семантику КФ. В принципе они употребляются параллельно с другими КМ. Ввиду ограниченного объема работы, мы остановим свое внимание только на тех КМ, для которых мы установили, что являются прямыми выразителями семантики болгарских КФ.

1.1. Восточные славянские языки.

1.1.1. Русский язык.

1.1.1.1. Наиболее характерные универсальные КМ — это *ведь* и *уж*. И. А. Киселев (1976, стр. 127—143) определяет их как усилительные частицы, относящиеся к более общему классу эмоционально-экспрессивных частиц, но наши наблюдения категорически установили их употребление именно как КМ. Ведь восходит к **vědě* — индоевропейскому перфекту **věděti* с медиальным значением (Фасмер М. 1964, стр. 284—285), а уж должна отличаться от типичного результативного (перфектного) модификатора *уже*.

„*Бяла Черква* ***е била*** *едно от гнездата на Левски*". „***Ведь*** *Бяла Черква была одним из пристанищ Левского*" (Ив. Вазов). „*Те* ***са посели*** *досега гердани само от раковини и от зъбите на животни...*" „***Ведь*** *они носили ожерелья из раковин или звериных зубов*" (М. Марчевски). „*Много* ***си бил*** *злопаметен*" „***Уж*** *очень ты злопаметен*" (Э. Станев).

1.1.1.2. Преимущественно предположительные КМ в русском языке — это *может, может быть, возможно, вероятно, верно, наверное (наверно), наверняка, небось, не иначе, должно быть, кажется, похоже, вроде, пожалуй, чай, знать* и др.

„*...той споменува още за някаква буря — дали* ***не сме щели да бъдем нападнати*** *тука и* ***уловени?***" „*Он упоминает о каких-то других тучах.* ***Может***, *сегодня нас хотели застать врасплох и арестовать?*" (Ив. Вазов). „*Той* ***е станал и е излязъл*** *на шосето*". „*Он*, ***наверное***, *встал и выбрался на шоссе*" (Л. Стоянов).

1.1.1.3. Преимущественно умозаключительные КМ в русском языке — это *значит, стало быть, видно, очевидно, видать, ясно, оказывается* и др.

„*Верните ми приятели...* ***не са кръстосвали*** *ръце*". „*Верные мои друзья все они*, ***значит***, *не сидели сложа руки*" (Ив. Вазов). „*Такова* ***е била*** *съдбата ти, аз да ти бъда палач...*" „***Видно***, *писано было тебе на роду, чтобы я стал твоим палачом...*" (А. Дончев).

1.1.2. Украинский язык.

1.1.2.1. В первую очередь среди универсальных КМ здесь отметим *мабуть* из группы так называемых вводных слов, выражающих предположение о достоверности определенного явления с оттенком надежды и даже скрытой уверенности (Киселев И. А. 1976, стр. 97—99). Сюда мы отнесем и частицу *жа* (*ж*), которую И. А. Киселев считает соответствием русского *ведь*.

„*Ба, кюпенци* ***са били***, *слугинята пак* ***се е измамила***". „*Ба! Це*, ***мабуть***, *десь грюкали неприв'язані віконниці, а служниця знову обманулась*" (Ив. Вазов). „***Пратили са*** *го*". „*Його* ***ж*** *підіслано*" (Д. Талев).

1.1.2.2. К преимущественно предположительным КМ относим *може, можливо, певно, напевно (напевне), либонь, не инакше, здается, немовби* и др.

„*Тя просто* ***е била принудена*** *да върши това, което й заповядва нейният баща*". „***Можливо***, *дівчина просто змушена виконувати накази батька*" (М. Марчевски). „***Уплела си е*** *кошницата*" „*Вона*, ***лібонь***, *і себе не забула*" (Г. Караславов).

1.1.2.3. Преимущественно умозаключительные КМ — это *значить, отже, адже, видать, видно, видимо, очевідно, звісно, виходить, виявляється* и др.

„***Решила си*** *да бъдеш храбра!*" „***Значить***, *ти вирішила стати хороброю!*" (Д. Димов). „*По страните му проблясваше влага — той пак* ***е плакал***". „*Чоловікові щоки були мокрі —* ***отже***, *знову плакав*" (Д. Талев).

1.1.3. Белорусский язык.

1.1.3.1. Наиболее универсальные КМ в белорусском — это *мабыць, жа (ж)* и *ўжо*. Два первых являются полными эквивалентами украинских *мабуть* и *же*. Т. П. Ломтев (1956, стр. 279) определяет *мабыць* как модальное слово, выражающее отношение говорящего к высказываемой им мысли. В более тщательных характеристиках отмечается, что *мабыць* сигнализирует: о приблизительной оценке действия со стороны говорящего, о его неполной уверенности в реализации действия, о степени вероятности действия (Бурак Л. И. 1974, стр. 216), о предположении о достоверности действия (Киселев И. А. 1976, стр. 97—99). Опять же И. А. Киселев (стр. 130) считает *жа* (*ж*) эквивалентом русского *ведь*. В то же время *ужо* может быть и результативным модификатором, т. е. он соответствует как русскому *уж*, так русскому *уже* (Грабчиков С. М. 1975, стр. 213; Киселев И. А. 1976, стр. 139—140).

„***Били са*** *го днес... говедарите* ***са*** *му* ***правили*** *кушия...*" „*Яго сёння білі..., пастухі*, ***мабыць***, *гоняліся за ім...*" (Г. Караславов). „*Бяла Черква* ***е била*** *едно от гнездата на Левски*". „*Бјала Чэрква была-* ***ж*** *адным з прыстанішчаў Леўскага*" (Ив. Вазов).

1.1.3.2. В белорусском языке КМ с преимущественно предположительной семантикой — это *можа, можа быць, магчыма, пэўна, напэўна, мусіць, здаецца, нябось, не инакш, видавочна* и др., большинство которых являются фонетическими разновидностями рассмотренных выше русских и украинских КМ.

„*Ба, кюпенци* ***са били***, *слугинята пак* ***се е измамила***". „***Напэўна***, *гэта проста аканицы бразнули, а служанцы зноў нешта здалося*" (Ив. Вазов). „***Пратил*** го ***е*** *някъде проклетникът...*" „***Нябось***, *паслаў яго куды-небудзь*" (Г. Караславов).

1.1.3.3. Преимущественно умозаключительные КМ — это *відаць, значыць, вядома, выходзіць, аказваецца* и др.

„*Те за това* ***са си приказвали***". „*Яны*, ***відаць***, *і пра гэта гаварылі*" (Г. Караславов). „*Верните ми приятели...* ***не са кръстосвали*** *ръце*". „*Верныя моя сярбы... — це яны*, ***значыць***, *не сядзелі склаўшы рукі*" (Ив. Вазов).

1.1.4. Общей характерной особенностью восточных славянских языков является обособление в них „универсальных КМ", что не так отчетливо проявляется в остальных языках. Другая важная общая особенность — это функционирование КМ типа „сравнительных частиц" (Киселев И. А. 1976, стр. 102—103), которые, выступая в роли союзной связи, вводят придаточное предложение, при этом модифицируя его, но иногда являются типичными частицами. Такие КМ в русском языке — это *словно, будто, будто бы как будто, якобы*; в украинском *наче, неначе, начебто, неначебто, буцімто, нібы, нібыто*; в белорусском *быццам, быццам бы, нібы*, *нібыта, хосць, хоць-бы*. Обращает на себя внимание, что это единственный тип КМ, при которых переводчики смешивают конклюзив и пересказывательность. В некоторых более ранних работах они названы нами и пересказывательными модификаторами, вносящими дубитативный оттенок (см. напр. Куцаров Ив. 1977; см. еще о jakoby Rakhilina E. V. 1996). В более поздних наших исследованиях, однако, мы категорически относим их к дополнительным КМ. На наш взгляд, такое смешивание связано с фактом, что они вводят придаточные предложения, в которых пересказывательность сигнализирована другим модификатором. Сочетание обоих модификаторов создает дубитативный эффект, близкий к эффекту пересказывательных КФ (см. 2.2). И третья общая особенность — это наличие вопросительных КМ, традиционно относимых к большой группе „вопросительных частиц" (Киселев И. А. 1976, стр. 85—97). Речь идет о частицах, выражающих такой вопрос, в котором обязательно содержится модальный оттенок: в русском *неужели, неужто*; в украинском *невже, хіба*; в белорусском *няўжо*. Эти модификаторы не имеют однозначного эквивалента в болгарском языке — *нима наистина, дали наистина*. Этот факт (касающийся и „сравнительных частиц" — см. выше), на наш взгляд, связан с наличием КФ в болгарском языке — еще Л. Андрейчин доказал, что перфект в вопросительных предложениях — это конклюзив (Андрейчин Л. 1944, стр. 290).

1.2. Западные славянские языки.

1.2.1. Польский язык.

1.2.1.1. Самым близким к универсальным КМ в польском языке мы считаем модификатор *przecież (przecie)*, являющийся эквивалентом русского *ведь* (Стыпула, Ковалева 1975, стр. 472), *więc, chyba, na pewno (pewnie)*. Действительно, в большинстве справочников *chyba* и *na pewno* характеризуются как предположительные (*na pewno* мы об-

наружили в украинском и белорусском именно как предположительный КМ), но наш материал и прежде всего факт, что чаще всего они выступают в качестве выразителей семантики болгарских КФ, дают нам основание отнести их к универсальным. В *więc*, однако, в большей степени проявляется умозаключительный оттенок.

„*Това* ***е било*** *най-лошото*". „***Przecież*** *to byio by najgorsze*" (Э. Станев).. „*Ти* ***си решила*** *да го забавляваш като леко момиче*". „***Więc*** *zgodziłaś się być jego zabawką jak dziewczyna lekkich obyczajów*" (Д. Димов). „*Ага, тая сутрин* ***си стъпил*** с левия крак". „*Aga*, ***chyba wstałeś dziś lewą nogą***" (А. Дончев).

1.2.1.2. Преимущественно предположительными КМ в польском языке являются *może, zapewne, pewnikem, z wiewnością, prawdopodobnie* и др. По существу сюда относятся и рассмотренные выше *chyba, na pewno (pewnie, pewno)*.

„***Казала*** *му е за писмата...*" „***Może*** *opowiedziała mu o moich listach*" (Э. Станев). „*И* ***не съм подозирала***, *че си била нелегална*". „***I prawdopodobnie*** *nie przypuszczałam, że się ukrywasz*" (Д. Димов).

1.2.1.3. Преимущественно умозаключительные КМ — это *widać, widocznie, zatem, snadź, otóż*, указанное выше *więc* и др.

„*Той го* ***е разбрал***, *защото е оценил стойността му*". „***Widocznie*** *zrozumiał_ to, bo słusznie ocenił*" (Э. Станев). „*Той* ***е подушил***, *че ние с хиляди грошове си играем*". „*Wyęszył* ***widać***, *że chodzi tu wiersze sumy*" (Д. Талев).

1.2.2. Чешский язык.

1.2.2.1. В чешском языке трудно можно выявить КМ универсального типа. Все-таки к ним можно отнести *přece (přece jen)*, являющиеся эквивалентами восточнославянских КМ типа русского *уж*, как и скорее предположительные *asi, snad, zřejmě, určitě*.

„*Бяла Черква* ***е била*** *едно от гнездата на Левски*". „*Bílá Cerkev je* ***přece*** jedno z hnízd Levského" (Ив. Вазов). „*Сутринта* ***е излязло*** *с други деца*". „*Ráno* ***určitě*** *odešel zevsi s jinými dětmi*" (Г. Караславов).

1.2.2.2. Преимущественно предположительные КМ — это *možná, možná že, třeba (třebas), samozřejmě, jistě, zajisté patrně, nejpíš (nejspíše), pravděpodobné, nahodou* и др.

„*...той споменува още за някаква буря — дали не сме щели да бъдем нападнати тука и уловени?*" „*Zmituje se ještě o nějaké bouřce —* ***třeba*** *nás tu měli přepadnout, a pochytat?*" (Ив. Вазов). „*Едно време* ***е можело***, *ама сега и паша няма*". „*Tenkrát to* ***možná*** *šlo, ale ten není kde psát*" (Г. Караславов).

1.2.2.3. Преимущественно умозаключительные чешские КМ — это *tedy (teda), ovšem, zatím, vždit', vlastně, tak* и др. Среди них наиболее частотен *tedy (teda)*, который тоже можно отнести к универсальным КМ.

„*Такава* ***е била*** *съдбата ти...*". „*Bylo ti* ***tedy*** *souzeno...*" (А. Дончев). „*Ти* ***си се омъжила*** *само за парите му...*". „***Ovšem***, *provdala ses za něho jen pro peníze...*" (Д. Димов).

1.2.3. Словацкий язык.

1.2.3.1. И в словацком не выделяются типичные универсальные КМ. Здесь отметим *veď* — точное соответствие русскому КМ (см. 1.1.1.1.), квалифицированный как модальное вводное слово (Ondrus P. 1964, стр. 177, который ссылается и на J. Misrík). К этой группе отнесем и наиболее фреквентные предположительные КМ *iste, zrejme, určite*.

„*Това диване* ***не ме е разбирало***". „***Veď*** *ten blízon neporozumel*" (Э. Станев). „*Емо, и тая вечер ни* е ***шпионирал***". „*Pozrite sa*, ***veď*** *aj dnes večer nás špehoval*" (Ив. Вазов).

1.2.3.2. Преимущественно предположительные КМ — это *možno, azda, asi, hádam, akiste, pravdepodobne, vari, snád', iste, zaiste, doista, naisto, istotne, zrejme, samozrejme, určite* и др.

„*Синът му ни* ***е чул и е побягнал***". „*Jeho syn nás* ***asi*** *počúl, a ušiel*" (А. Дончев). „Нещо те ***е наскрбила калугерицата***". „***Azda*** *ti oblížila tá mníška*" (Ив. Вазов). „***Казала*** *му* ***е*** *за писмата*". „***Možno*** *mi povedala o mojich listoch*" (Э. Станев).

1.2.3.3. Преимущественно умозаключительные КМ в словацком — это *teda, nuž, vlastne, totiž (totižto), však, tak, predsa* и др. И здесь наиболее частотен КМ *teda*.

„***Решила си*** *да бъдеш храбра!*" „*Rozhodla si sa* ***teda*** *byť hrdinkou!*" (Д. Димов). „*Едно време* ***е можело***, *ама сега и паша няма*". „***Nuž*** *kedysi sa to možno aj dalo, ale teraz ani paši niet*" (Г. Караславов).

1.2.4. Верхнелужицкий язык.

1.2.4.1. Универсальным КМ в верхнелужицком языке определяем прежде всего *dźě*, эквивалентный русским *ведь* и *же* (Trofimowič K. 1974, стр. 39), *da, pak*, эквивалентные русскому *же* (Trofimowič K. 1974, стр. 23 и 162), как и наиболее фреквентный КМ *drje*.

„*Мъжът* ***е знаел*** *мъките на своето паство*". „***Muž*** *dźě znaješe žedźby swojich wowcow*" (Сч). „*Те* ***ца можели*** *да броят само до три*". „*Woni* ***dźě*** *móžeja jenož hač do tři ličić*" (Сч). „*Това* ***е било*** *известно на този и онзи...*". „*To bě* ***drje*** temu a tamnemu wědomne…" (Сч).

1.2.4.2. Преимущественно предположительные КМ — это *snadź, snano, po zdaću, zawěsće, wěsće (cyje wěsće), najskerje, káž by* и др.

„*Ами нещо да* ***си излъгал!***". „*Abo sy* ***snadź*** *łžał?*" (Элин Пелин). „*Оня със сабята нема за добро* ***е дошъл***" „*Tón z tesakom* ***zawěsće*** *z dobrymi wotpohladami domoj prišoł weje*" (Элин Пелин).

1.2.4.3. Преимущественно умозаключительные КМ — это те, которые мы определили как универсальные, а также и *wězo, runje* и др.

„*Това* ***не е било*** *нищо за повърхностния читател*". „***Wězo*** *to njeje ničo za zwjeršneho citarja*" (Сч). „***Не си*** *му* ***избрал*** *времето*". „*Njejsy sej* ***runje*** *najlěpši čas wupytał*" (Элин Пелин).

1.2.5. Как видно, в западных славянских языках не выделяется отчетливо группа универсальных КМ. И здесь присутствуют КМ типа „сравнительных частиц" (см. выше) и специально комментированный выше КМ *jako by*, присутствующий во всех языках. Опять же для этой группы характерно и сравнительно частое употребление основного результативного модификатора и в функции КМ: в чешском и словацком — *už*, в польском — *już*, в верхнелужицком — *hižo*. Считаем, что это объясняется фактом, что иногда переводчики не различают семантику изъявительного перфекта и конклюзивного аориста.

1.3. Южные славянские языки.

1.3.1. Сербохорватский язык.

1.3.1.1. Наиболее близко к универсальным КМ в сербохорватском языке — это наречие *sigurno*, типичное и для болгарского языка. Вопреки тому, что в нем преобладает выражение предположительного оттенка, оно является сигналом различной степени убежденности говорящего в реальности предположения или умозаключения.

„*Оня ги* ***е откраднал***". „*Онај их је* ***сигурно*** *украо*" (Иван Вазов). „*Много* ***си се сетил*** *за моята снага и* ***си мислил*** *за мене...*". '***Sigurno*** *si trpeo za mojom snagom i mislio na mene*" (Д. Чосич).

1.3.1.2. Преимущественно предположительные КМ в сербохорватском — это *možda, može bití, može da, mora da, treba da, biće, vjerojatno, valjda, svakako, izgleda, zacijelo, izvesno, kao da, naravno* и др.

„*Ба, кюпенци* ***са били***, *слугинята пак* ***се е измамила***". „Бре, ***мора да*** *су то они били, служавка се није преварила*" (Ив. Вазов). „*Помислих, че* ***е отишъл*** *във вагона да прегледа да не е опънал някой килимчето му*". „*Помислих да је* ***можда*** *отишао до ваґона да види да му неко није здипио ћилимче*" (А. Константинов).

1.3.1.3. Преимущественно умозаключительные КМ — это *dakle, značí, vidi se* и др.

„***Решила си*** *да бъдеш храбра*". „*Odučila si*, ***dakle***, *biti hrabra*" (Д. Димов). „*Погрешно* ***са сложили*** *в тебе мъжко сърце*". „***Vidí se***, *muško su srce greškom u tebe zakucali*" (Д. Чосич).

1.3.2. Словенский язык.

1.3.2.1. Самым универсальным среди словенских КМ определяем *gotovo*. В различных ситуациях он выражает как умозаключение, так и предположение. К этой констатации нас приводят и его разнообразные эквиваленты в русском (Kotnik J. 1950, стр. 75). Подобной универсальностью может быть обладают и *menda, torej, seveda* и др.

„***И не съм подозирала***, *че ти си била нелегална*". „***Gotovo*** *nisem vedela, da si živela v ilegali*" (Д. Димов). „*Това мазане ми* ***е помогнало***...". „*To maziljenje mi je* **gotovo** *služilo v korist…*" (Ив. Таучар). „***Случило*** *му* ***се е*** *нещо*". „***Gotovo*** *se mi je kaj pripetilo*" (А. Константинов).

1.3.2.2. Преимущественно предположительные КМ — это *morda, morebiti, menda, najbrž, verjetno, nemara, mogoče, lahko da, kakor da, kakor da bi, češ, češ da* и др.

„*Ти* ***си чул*** *вече какво ме изпитваха там и бедиха*". „*Saj si* ***menda*** *že izvedel, kako so te tam ispraševali in česa so me dolžili*" (Ив. Вазов). „*Да* ***е заспало*** *някъде?*". „***Morda*** *je kje zaspal?*" (Г. Караславов).

1.3.2.3. Преимущественно умозаключительные КМ — это *torej, seveda, vendar, jasno, kajpak, očividno, očitno, brez, (ni) dvoma, saj, vsaj* и др.

„***Решила си*** *да бъдеш храбра*". „***Torej*** *hočeš biti pogumna*" (Д. Димов). „*Той добре* ***си е угаждал***". „*Ta si je* ***očitno*** *dobro stregel*" (Л. Стоянов).

1.3.3. Болгарский язык.

Независимо от грамматикализации конклюзива, в болгарском языке тоже имеются разнообразные частицы и наречия — КМ. Они могут сочетаться с КФ и таким образом конкретизировать предположение или умозаключение, но могут употребляться и без КФ, т. е. могут выражать конклюзивность так, как это происходит и в остальных славянских языках (этот эффект получается, когда модификаторы связываются с грамматическими формами, отражающими прошедшие события).

1.3.3.1. О ярко выраженном универсальном КМ в болгарском языке трудно можно говорить. Может быть — это все-таки наречие *сигурно*, имеющее как предположительное, так и умозаключительное значение с оттенком категоричности.

1.3.3.1.1. „***Сигурно е бил затворен*** *в полицейских участък и вече си е отишъл*" (Э. Станев). „*И никой* ***сигурно не е идеал*** *да виды как работите*" (Д. Талев).

1.3.3.1.2. „*Крепеше го още една надежда: детето* ***сигурно*** *е отвлечено (= е било отвлечено) я от цигани-катунари, я от овчари-каракачани*" (Г. Караславов). „***Сигурно*** *са прекъснали (= били са прекъснали) шосето и железопътната линия*" (Д. Димов).

1.3.3.2. Преимущественно предположительные КМ в болгарском языке — это *може би, може да, вероятно, навярно, трябва да, ще да, сякаш, като че (ли), гаче, чунким, май, изглежда* и др.

1.3.3.2.1. „*Какви минути и аз не знаех,* ***може би съм се смеела*** *тук*" (Ив. Вазов). „*Той* ***вероятно*** *те* ***е ухажвал***" (Д. Димов). „*Косата му на времето* ***навярно е стърчала*** *нагоре, защото кичурът имаше твърди, правы косми*" (А. Дончев).

1.3.3.2.2. „*При размяната на паролата той се представи с името Атанас, но това име* ***вероятно*** *бе измислено (= е било измислено) само за нейното посрещане*" (Д. Димов). „*И* ***навярно*** *нямаше да направи (= нямало е да направи) това с пламенното и доверчиво добродушие на Чингис*" (Д. Димов).

1.3.3.3. Преимущественно умозаключительные КМ — это *значи, види се, очевидно, следователно, всъщност, разбира се, явно, ясно* и др.

1.3.3.3.1. „***Значи, успокоила се е, забравила е*** *неговото присъствие*" (Э. Станев). „*Този* ***очевидно е мислел*** *същото*" (Л. Стоянов).

1.3.3.3.2. „***Значи***, *този младеж беше уволнен (= е бил уволнен)*" (Д. Димов). „*В болницата са извънредно внимателни — да*, ***очевидно***, *тия са възпитани (= са били възпитани) не като нашите санитари*" (Л. Стоянов).

1.3.4. Похоже, и в южных славянских языках нет отчетливо выделенных универсальных КМ. Надо учитывать, что они имеют ряд глагольных форм, которые, выступая в несобственной функции (см. Бондарко А. В. 1971, стр. 61—65) или же в сочетании с модальными глаголами, могут выражать конклюзивность.

2. **Пересказывательные модификаторы** — частицы и наречия (далее ПМ).

2.1. **Нейтральные пересказывательные модификаторы** — наиболее характерные средства сигнализации вторичного высказывания. Семантика большинства из них непосредственно связана с verba dicendi.

2.1.1. Для русского языка отметим частицу *мол*, полученную от сокращения глагольной формы *молвит* (Фасмер М. 1967, стр. 641), и частицу *-де*, восходящую к древнеболгарскому глаголу *děti* (Фасмер М. 1964, стр. 498).

„*Никой вече* ***не се съобразявал*** *с него*". „*Никто*, ***мол***, *с ним уже не считается*" (Д. Димов). „***Нямали сте*** *работна ръка*, ***тежало ви***". „*Тяжело*, ***мол***, *вам, рабочих рук нет*" (Э. Станев). „*Царкинята и трона скоро* ***щяла да заповяда*** *в нейната стая да го замъкнат*". „*Царевна-****де*** *и трон скоро велит в светлицу к себе приволочь*" (А. Толстой).

Как утверждает И. А. Киселев (1976, стр. 109), в диалектах существует ряд других подобных частиц, напр, *грыт* от *говорит*.

2.1.2. Самыми характерными нейтральными ПМ в украинском языке являются частицы *мовляв* и *мов*, восходящие к глаголу *мовляти*. Их функции идентичны с функциями русского *мол* (УРС 1971, стр. 479):

„*Да, Арики* ***бил*** *виновен за всичко*". „*Це він*, ***мовляв***, *у всьому винен*" (М. Марчевски). „*Най-ужасното нещо тук* ***била*** *скуката и баронът решително* ***искал*** *да се отърве от нея*". „*Йому*, ***мов***, *дуже нудно, и він хотів би якось розвиятись*" (Д. Димов).

2.1.3. В белорусском языке отметим частицу *маўляў* и ее сокращенную разновидность *моў*, восходящие к глаголу *маўляць*.

„*Ако* ***не искал*** *собственикът*, ***не можело*** *да му го вземат носила*". „*Кали гаспадар не хоча*, ***маўля***ў, *дык силою нельга браць*" (Ст. Даскалов). „*Голото си тяло с кръпки* ***закрил***". „*Голае цела*, ***моў***, *латкамі прыкрыў*" (Ив. Мележ).

2.1.4. Основным средством, сигнализирующим вторичное высказывание, в польском языке является наречие *podobno* и образо-

вавшиеся от него частицы *pono* и *ponoć*. В славянских языках это один из немногих ПМ, которые не связаны непосредственно с семантикой verba dicendi.

„*Пианото на Мария* ***започнало*** *да свири една вечер само*". „*Pewnego wieczoru* ***podobno*** *pianino Marii zaczęło grać samo*" (Д. Димов). „*Казваха, че ги* ***заровил*** *в земята*". „***Pono*** *zakopał je w ziemi*" (А. Дончев).

2.1.5. Генерализированное средство выражения вторичного высказывания в чешском языке — это частица *prý* от глагола *praviti*. Другой довольно распространенный ПМ — частица *že*. По существу — это самый фреквентный подчинительный союз. Его использование в роли ПМ объясняется сигнализированием об элизии verbum dicendi.

„*Майка му пък* ***просела*** *от бакалите сирене*". „*A matka* ***prý*** *žebrá po hokynařstvích o kousíček sýra*" (Д. Димов). „***Били*** *четирима братя*". „*Byli* ***že*** *čtyři bratů*" (А. Дончев).

2.1.6. В словацком языке тоже имеется генерализированное средство пересказывания — частица *vraj* от глагола *vravieť*. И здесь в роли ПМ употребляется частица *že*.

„*Пианото на Мария* ***започнало*** *да свири една вечер само*". „*Mariin klavír* **vraj** *jedného večera začal hrať sám*" (Д. Димов). „***Намерили*** *му в дрехата бунтовни книжа*". „*V kabáte mu* ***vraj*** *našli nejaké buričské tlačiva*" (Ив. Вазов).

2.1.7. Основной ПМ в верхнелужицком языке — частица *pječa*.

„***Служило*** *нейде на южната граница*". „*Služi* ***pječa*** *něhdźe na južnej hranicy*" (Ю. Брезан). „***Имал*** *там нещо надраскано*" „*Tón ma tam* ***pječa*** *nešto zaškrabane*" (Ю. Брезан).

2.1.8. Специфическим ПМ в сербохорватском языке можно считать наречие *navodno* от глагола *navoditi* (болг. цитирам), а также *bajagi (kobajagi)*, связанные с праславянским глаголом **bajati* (Младенов Ст. 1941, стр. 14), к чему восходит и специфический словенский ПМ *baje* (см. 2.1.9.) и *бива*. Однако, наши наблюдения показывают, что этот тип ПМ не отличается большой фреквентностью и значительно уступают паратактически вставленным глагольным формам *vele, kažu*.

„*Казват, че* ***изказал*** *работата горкият, под мъката*". „*Kazao je све*, ***наводно***, *под мукама, сиротах*" (Ив. Вазов). „***Обичал***, *кай, българите*". „***Бајаги*** *воли Буґаре*" (А. Константинов).

2.1.9. И в словенском языке существует специализированный ПМ — частица *baje* от праславянского глагола **bajati*. Эта характерная особенность приближает его к западным славянским языкам.

„***Намерили*** *му в дрехата бунтовни книжа*". „***Baje*** *so mu našli v žepu površnika papirje uporniške vsebine*" (Ив. Вазов). „*Пианото на Мария* ***започнало*** *да свири една вечер само*". „*Nekoč zvečer je* ***baje*** *Marijin pianino začal sam igrati*" (Д. Димов).

2.1.10. Несмотря на то, что в болгарском языке есть пересказывательные формы, в нем тоже существуют характерные лексические ПМ, образовавшиеся от verba dicendi. Это частицы *кай, каже*, образовавшиеся от *кайш, кажа* (Младенов Ст. 1941, стр. 226). Они употребляются как в сочетании с пересказывательными формами, так и самостоятельно. В современном болгарском литературном языке обе частицы относятся к просторечию.

2.1.10.1. „*Не* ***бил кай*** *практичен българинът*" (А. Константинов). „***Обичал кай*** *българите*" (БГ). „*Котаракът* ***кай прескочил*** *дувара и съборил керемиди*" (Чудомир).

2.1.10.2. „*Тясна ми* ***кай*** *(= била) квартирата*" (А. Константинов). „*Тя*, ***кай***, *беше (= Тя била) жива още тогаз*" (И. Йовков). „*Не ща*, ***каже*** *(не щял), днеска е празник*" (Г. Караславов).

2.2. **Дубитативное (субъективно-модальное) пересказывание**, является сигналом сомнения, недоверия прежде всего к информации о действии (событии). Мы не раз подчеркивали, что дубитатив не грамматикализован в болгарском языке, что он — комплексное значение, при выражении которого основная функция принадлежит интонации, но в нем могут участвовать и пересказывательные формы (Куцаров Ив. 1984, стр. 70—74; 1994, стр. 180—182; 1997, стр. 143—144). Удобным средством для этой цели являются так названные Зл. Генчевой „formes médiatives surcomposées", „формы более сильного пересказывания" (Л. Андрейчин), т. е. пересказывательные формы конклюзива, при которых, наряду со специфической интонацией накладываются маркированные значения двух категорий — конклюзивности (из категории наклонения) и пересказывательности (из вида высказывания). В остальных славянских языках обычно дубитативный эффект достигается „двойным модификатором" типа русского *дескать* или сочетанием двух модификаторов — конклюзивного и пересказывательного, двух конклюзивных или же двух пересказывательных. Целостное рассмотрение этого вопроса здесь невозможно, и мы ограничимся иллюстрациями только в рамках рассматриваемой темы — лексическими модификаторами типа частиц и наречий и их сочетанием с verba dicendi, sentiendi, cogitandi и declarandi, которые также являются КМ и ПМ. Употребленные самостоятельно, КМ типа „сравнительных частиц" (см. выше) сигнализируют об эллипсисе упомянутых глаголов, т. е. они функционируют как „двойные модификаторы".

2.2.1. Типичный дубитативный ПМ в русском языке — это *дескать: де* от *dĕti* и *скать* от *сказать* (Фасмер М. 1964, стр. 506). Сюда можно отнести и прокомментированные выше „сравнительные частицы" типа *будто, якобы* и др.

„*Гдето казват, господ* ***прощавал*** *на враговете си и* ***заповядал*** *ние да им прощаваме, а?*". „*Бог*, ***дескать***, *прощал врагов и нам велел или как?*" (М. Шолохов). „*Пращаха го с подигравки да донесе вода от*

най-далечната чешма — водата оттам ***била*** *по-хубава...*". „*Они посылали его за водой к самому дальнему колодцу, где* ***якобы*** *была вода получше...*" (Д. Талев). „*Румънците* ***уж били стигнали*** *до Враждебна...* „. „*Румыны* ***будто бы*** *уже дошли до Враждебны...*" (Л. Стоянов).

2.2.2. Украинский язык: „*А сега в щаба* ***пищят***, *че* ***било*** *трудно да се изтегли артилерията по кози пътеки*". „*А тепер у штабі* ***скиглять***, *што*, ***мов***, *важно було вивезті артілерію по козячих стежках*" (Д. Димов). „***Казват***, *че нашите* ***отстъпили***, *вярно ли е?*". „***Кажуть, ніби*** *відступили наши — чи правда це?*" (Л. Стоянов).

2.2.3. Белорусский язык: „***Чуваше се***, *че още на отиване за Клисура той се* **наканил** *да направи това*". „***Казалі, быццам*** *ен пагражаў Бяла-Чэркве яшчэ тады, калі ішоў на Клісуру*" (Ив. Вазов). „*Хляба им* ***щяла да изяде***, *дано ги църве изядат*". „***Нібы*** *яна и іх увесь хлеб з'ела, каб іх чэрві зжралі*" (Г. Караславов).

2.2.4. Польский язык: „***Били искали май*** *някого другиго да гръмнат и по погрешка чукнали тия двамата*". „***Że*** *chcieli* ***podobno*** *kogo innego strzelać i tych dwóch przez pomyłkę ukatrupili*" (Йежи Анджейевски). „*А чул ли си, че сега в горен Египет* ***се бил излюпил*** *фениксът...*". „*Ale czy słyszałeś, że Feniks* ***jakoby napravwdę*** wyłągł się teraz w górnem Egipcie..." (Х. Сенкевич).

2.2.5. Чешский язык: „*Мравките* ***прегризали*** *въжетата му, та избягал!*". „***Že prý*** *ти mravenci překousali pouta, a tak utekl!*" (А. Дончев). „***Чува се***, *че румънците* ***били окупирали*** *Северна България*". „***Povídá se***, *že Rumuni* ***prý*** *obsadili severní Bulharsko*" (Л. Стоянов).

2.2.6. Словацкий язык: „*Той* ***уж бил нямал*** *издател*". „*On*, ***že vraj*** *nemá nakladateľa*" (Я. Йесенски). „***Уж било*** *нещо много важно!*". „***Že vraj*** *čosi veľmi vážne*" (И. Йесенски).

2.2.7. Верхнелужицкий язык: „*Шефът* ***е чул*** *отнякъде, че селото ви е съвсем малко: даже бълхите* ***се познавали***". „*Šéf je někak* ***wučuł***, *zo je waše hnězdo přemałe:* **pječa** *so tu samo pchi mjez sobu znaja?*" (Ю. Врезан). „***Била забравила*** *чешки*". „***Zo*** *bě* **pječa** *česky zabyła*" (М. Андрицки).

2.2.8. Сербохорватский язык: „*Ти тамам си му намерил времето да ме набедяваш, че* ***съм бил уж*** *опозиция*". „*Па зар си ти баш сада нашао да ме бедиш како сам ја*, ***кобајаги***, *опозиција*" (А. Константинов). „*Сега пък се научава, че нашите сеновчани* ***уж били нападнали*** *вашия чифлик*". „*Sad se, međutim, doznaje da su naši Senovčani*, ***tobože***, *bili napali na vaš čifluk*" (И. Йовков).

2.2.9. Словенский язык: „*Госпожа София казваше:* ***дошъл бил*** *да си поправи здравето*". „*Sestra Zofija* ***je povedala***, *da se je* ***menda*** *prišel zdravit*" (Ив. Вазов). „*Отровен* ***бил, казват...***" „***Menda je pokvarjena, pravijo...***" (Д. Димов).

3. В заключение следует отметить еще раз, что иллюстративный материал всех славянских языков на лексическом уровне категорически разграничивает конклюзив от вторичного высказывания. Обра-

щает на себя внимание факт, что переводчики могут и не передать одно или другое, если они его не почувствовали или же если решили, что это не нарушает смысл, но никогда их не смешивают. Это, без сомнения, подтверждает тезис, что, хотя конклюзив и вторичное высказывание привидно близки в формальном отношении, в современном болгарском языке они являются самостоятельными грамматическими значениями и принадлежат к разным морфологическим категориям.

СОКРАЩЕНИЯ

ЕМ — *L'énonciation médiatisée. Bibliothèque de l'Information Grammaticale 35. Editions Peeters*. Louvain — Paris.

НТПУ — *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски", Научни трудове. Филология.*

СЕ — *Съпоставително езикознание* (София).

БИБЛИОГРАФИЯ

Аидрейчин Л. 1944: *Основна българска граматика*. София.

Бондарко А. В. 1971: *Грамматическая категория и контекст*. Ленинград.

Бондарко А. В. 1984: *Функциональная грамматика*. Ленинград.

Бурак Л. И. 1974: *Сучасная белорускам мова*. Минск.

Герджиков Г. 1984: *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София.

Демина Е. И. 1959: Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. — *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва, стр. 313—378.

Грабчиков С. М. 1975: *Белорусско-русский словарь*. Минск.

Guentcheva-Desclés Zl. 1996: *Le médiatif en bulgare. — EM*, p. 47—70.

Иванчев Св. 1978: *Приноси в българското и славянското езикознание*. София.

Киселев И. А. 1976: *Частицы в современных восточно-славянских языках*. Минск.

Kotnik J. 1950: *Slovensko-ruski slovar*. Ljubljana.

Куцаров Ив. 1977: *Явлението преизказност и преизказването н славянските езици*. София.

Куцаров Ив. 1984: *Преизказването в българския език*. София.

Куцаров Ив. 1991: *Конклузивът в славянските езици*. Пловдив.

Куцаров Ив. 1991а: Българският адмиратив и средствата за изразяването му в полския език. — *НТПУ*, Т. 29, стр. 13—21.

Куцаров Ив. 1993: Адмиративът в българския език и средствата за изразяването му в чешкия и словашкия език. — *НТПУ*, Т. 31, стр. 29—39.

Куцаров Ив. 1994: *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София.

Куцаров Ив. 1997: *Лекции по българска морфология*. Пловдив.

Куцаров Ив. 1997а: Значенията от българския перфектовиден комплекс и средствата за изразяването им в чешкия език. — *Práce z dějin slavistiky*, XVIII, Praha, стр. 147—159.

Ломтев Т. П. 1956: *Грамматика белорусского языка*. Москва.

Младенов Ст. 1941: *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София.

Ondrus P. 1964: *Morfologia spisovnej slovenciny*. Bratislava.

Пашов П. 1994: *Практическа българска граматика*. София (II допълнено издание).

Rakhilina E. V. 1996: Jakoby comme procédé de médiatisation en russe. — EM, стр. 299—304.

Stieber Zd. 1973: *Zarys gramatyki porównawczej języków slowiańskich. Fleksja werbalna*. Warszawa, 1973.

Стоянов Ст. 1964: *Граматика на българския книжовен език*. София.

Стыпула Р., Г. Ковалева. 1975: *Польско-русский словарь*. Москва—Варшава.

Haarmann H. 1970: *Die indirekte Erlebnisform als grammatische Kategorie. Eine eurasische Isoglosse*. Wiesbaden.

Шанова З. К. 1985: Адмиратив в болгарском языке и способы его передачи на русский язык. — *СЕ*, №6, стр. 5—9.

Trofimowič K. K. 1974: *Hornjo-serbsko-ruski slownik*. Budyšin—Moskwa.

УРС 1971: *Українсько-російский словник*. Київ.

Фасмер М. 1964, 1967, 1971, 1973: *Этимологический словарь русского языка*. Т. I—IV. Москва.

Иван Куцаров

СЛОВЕНСКА ЛЕКСИЧКА СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЖАВАЊЕ СПЕЦИФИЧНИХ ГРАМАТИЧКИХ ЗНАЧЕЊА БУГАРСКОГ ГЛАГОЛА

Резиме

У раду се разматрају конклузивне и индиректно саопштене форме бугарског глагола у поређењу с њиховим лескичким еквивалентима-модификаторима (речцама и прилозима) у другим словенским језицима (руском, украјинском, белоруском, пољском, чешком, словачком, горњолужичком, српскохрватском и словеначком). На основу контрастивне анализе реченица ексцерпираних из савремених књижевноуметничких текстова аутор издваја директна средства-модификаторе лексичког израза семантике како конклузивних форми (универзални, хипотетички и конклузивни модификатори) тако и индиректно саопштених форми (неутрални и дубитативни модификатори) бугарског глагола. У закључку се истиче да илустративни материјал свих словенских језика на лексичком нивоу категорички разграничава конклузив од индиректног исказа. Такође се наглашава да ови искази, без обзира на то што су привидно формално блиски, у савременом бугарском језику имају самостална граматичка значења и припадају различитим морфолошким категоријама.

UDC 811.163.42'367.625

Ivo Pranjković

GLAGOLI GOVORENJA I NJIHOVE DOPUNE

U prilogu se analiziraju neki od najčestotnijih glagola govorenja u hrvatskome jeziku, i to glagoli govoriti, reći, kazati/kazivati, razgovarati *i* pričati*, prije svega s obzirom na semantička svojstva po kojima se selektivno kombiniraju s drugim riječima, posebno onima koje funkcioniraju kao dopune ili raznovrsni dodaci tim glagolima.*

Semantičku narav riječi (a i drugih jezičnih jedinica), osim značenjskih obilježja u užem smislu, tj. obilježja koja se tiču izravne relacije između označitelja i označenoga, i pragmatičkih obilježja,[1] čine i sintaktička obilježja riječi, tj. ona obilježja „koja pobliže određuju osobine riječi da se selektivno kombiniraju s drugim riječima (ili točnije, osobine značenja da se kombiniraju s drugim značenjima) i koja određuju njihovu gramatičku prirodu" (Berruto 1994: 117). Ima naime dosta riječi koje se međusobno vrlo malo ili čak nimalo ne razlikuju u osnovnome značenju, ali se razlikuju u (ne)mogućnostima povezivanja s drugim riječima i/ili oblicima u većim sintaktičkim cjelinama.

Među takvim riječima posebno mjesto pripada glagolima govorenja, mišljenja, osjećanja i sličnih značenja, koji su u svim jezicima brojni ne samo zato što govorenje pripada „najvažnijim konceptualno-iskustvenim kategorijama čovjekova poimanja svijeta" (Žic Fuchs i Tuđman Vuković 2000: 141), te što su obavijesti o sadržaju, naravi i posebnostima pojedine govorne manifestacije bitni za govorni čin, pa onda i za svaki jezik u cjelini, nego i zato što glagoli govorenja često imaju izrazito različita spojidbena (sintagmatska, sintaktička) svojstva. To je svakako bio bar jedan od razloga što se toj skupini glagola (verba dicendi, sentiendi, affectuum, voluntatis) već u latinskim gramatikama posvećivala posebna pozornost. Ovdje će se u tom smislu, bar u naznakama, pokušati provesti analiza najčestotnijih glagola govorenja u hrvatskome jeziku, i to glagola *govoriti*, *reći*, *kazati/kazivati, razgovarati* i *pričati*.

Naravno, kad koji od glagola govorenja ima više značenja, ili više nijansi jednoga značenja, u pravilu se događa da u različitim značenjima ima

[1] Pragmatička se obilježja definiraju kao ona obilježja „koja pobliže određuju pripadnost riječi pojedinim registrima, učestalost njihove upotrebe, konotacije koje se povezuju s pojedinom situacijom ili okolinom, komunikacijsku namjeru govornika" (Berruto 1994: 117—118).

i različita spojidbena (valencijska) svojstva. Tako npr. glagol *govoriti* ima, kao temeljno, značenje kojemu je u fokusu „sama radnja izgovaranja ili formiranja riječi ili sposobnost usmenog kazivanja" (Žic Fuchs i Tuđman Vuković 2000: 145).

Kad ima ovo drugo, kvalifikativno značenje, tj. kad znači „imati sposobnost prenošenja poruke riječima" (Anić), taj glagol u pravilu nema dopune, usp. *To dijete (već)* ***govori***, *Ima dvije godine, ali (još)* ***ne govori*** i sl.

Kad taj glagol označuje sam proces prenošenja poruke, ili kad je taj proces iz bilo kojih razloga izrazito u fokusu, onda je također u pravilu bez dopune, ali je tada za nj karakterističan dodatak sa značenjem kvalitativne cirkumstancijalnosti, npr. *govoriti* ***isprekidano***, *govoriti* ***preglasno***, *govoriti* ***lijepo***; *govoriti* ***s prekidima***, *govoriti* ***na uvjerljiv način***, *govoriti* ***uz gestikuliranje*** i sl.

Analogna je stvar i sa značenjem „držati govor, predavanje ili sl.", s tim da tada uz kvalitativnu cirkumstancijalizaciju, koja je također česta (npr. *govoriti* ***patetično***, *govoriti* ***kao Cicero*** i sl.), u prvi plan može doći i prostorna cirkumstancijalizacija (npr. *govoriti* ***u parlamentu***, *govoriti* ***na znanstvenom skupu*** i sl.). Takva je cirkumstancijalizacija, bilo vremenska bilo prostorna, posve nesvojstvena spomenutom kvalifikativnom značenju, usp. **To dijete već govori preglasno / govori u svojoj sobici* ili sl.[2]

Kad glagol *govoriti* znači „verbalno (ne) kontaktirati s kime", onda ima prijedložnu dopunu (prijedlog *s* uz instrumental) i dolazi obično u niječnim konstrukcijama, npr. *Ona* ***s nama*** *već dugo* ***ne*** *govori*. Ako se takvi izričaji kvalitativno cirkumstancijaliziraju, glagol više ne može imati značenje „(ne)održavati s kime verbalni kontakt", nego opet dobiva značenje konkretne govorne manifestacije, same radnje govorenja, usp. *Ona s nama ne govori preglasno*.

Kad je značenje glagola *govoriti* takvo da pretpostavlja i/ili fokusira temu govorenja (tj. ono o čemu je riječ u govornoj manifestaciji), a upravo to bi se moglo označiti kao jedno od temeljnih, ako ne i temeljno značenje toga glagola, onda on ima dopunu, i to prijedložno-padežnu: prijedlog *o* + lokativ, npr. *govoriti* ***o vremenu***, *Ovdje govorimo* ***o glagolima govorenja***, ***O tome*** *se ne govori*.

Posebna, uglavnom sužena, ustaljena ili čak manje ili više frazeologizirana značenja taj glagol ima kad pretpostavlja dopunu u akuzativu. Tada je govorna manifestacija na neki način u drugom planu, a u prvi plan izbija predmet govorenja, koji (kao i kod mnogih drugih prijelaznih glagola ulazi u samu narav manifestacije koja se označuje glagolom), usp. *govoriti* ***istinu*** prema *ne lagati*, *govoriti* ***misu*** prema „*misiti*" i sl. Zato je takvo značenje svojstveno ustaljenijim ili čak frazeologiziranim konstrukcijama, a katkad se događa i to da se imenskom riječju u akuzativu zapravo ne označuje

[2] Navedeni se primjer nikako ne bi mogao smatrati ovjerenim uz kvalifikativno značenje. Ovjeren bi bio samo u značenju kojemu je u fokusu sam proces govorenja.

predmet nego kvaliteta govorne manifestacije, usp. *govoriti* ***gluposti***, *govoriti* ***pametne stvari*** prema *govoriti* ***glupo***, *govoriti* ***pametno***.

Posebno značenje, i to značenje koje se približava značenju glagola *znati*, glagol *govoriti* ima u izričajima tipa *govoriti* ***engleski*** *(jezik)*. Za to je značenje tipično da je izbor mogućih predmeta uključenih u radnju govorenja sveden na riječi koje označuju kakve (jezične) idiome. I tu se dakle radi o izrazito suženom značenju koje je (i u ovom slučaju) u izravnoj vezi sa spojidbenim svojstvima.

Specifično je i značenje glagola *govoriti* uz izravni objekt u rečenicama tipa *Govorio je* ***stihove Tina Ujevića*** ili *Sinoć su na književnoj večeri govorili* ***Matoša***, u kojima je izbor mogućih objekata (opet) posve sužen, a suženo je i značenje samoga glagola *govoriti*, koji u takvim izričajima (rečenicama) zapravo znači 'izgovarati nešto napamet naučeno'.

Glagol *govoriti* može dobiti i nijansu predstavljačkoga, supstitutivnoga značenja, tj. može označavati govorenje u nečije ime, odnosno može imati (još uopćenije) značenje 'zastupati čiju stranu, interes; svjedočiti' (Šonje). Tada se kao dopuna javlja konstrukcija *u* + akuzativ, npr. *govoriti* ***u njihovu korist***, ili, rjeđe, *za* + akuzativ, npr. *govoriti* ***za koga***.

Glagol *govoriti* može uvoditi i zavisnu surečenicu, i to kao i drugi glagoli govorenja, mišljenja, osjećanja i sl. zavisnu surečenicu kompletivnoga tipa, tj. zavisnu surečenicu koja funkcionira kao dopuna takvim glagolima, i to u pravilu kao nužna, obvezatna dopuna (opširnije o kompletivnim rečenicama usp. Pranjković 2001: 587—592). I tada je u prvom planu tema govorne manifestacije, a ne sama ta manifestacija, niti ono što je doista rečeno (tj. sam sadržaj govorenja).[3] Zato su rijetke, pa i obilježene rečenice tipa *Govori da će doći*,[4] dok su, naprotiv, tipične rečenice u kojima se tema govorenja samo naznačuje kakvim kataforičnim elementom, a onda zavisna surečenica zapravo eksplicira sadržaj toga elementa (tj. temu govorenja), pa i ovisi o njemu, a ne izravno o glagolu *govoriti*, npr. *Govori* ***o tome*** *da će biti problema, Govorili su* ***o tome*** *kako se u tim situacijama treba postaviti, Govori* ***(ono)*** *što zna*. U svojstvu kataforičkoga elementa može doći i imenica uopćena značenja, npr. *Govori* ***o načinu*** *na koji taj problem treba riješiti, Govorio je* ***o problemu*** *s kojim se svi suočavamo, Govorit će* ***na temu*** *koja je svima zanimljiva* i sl.

Glagol *reći*, koji je specifičan po tome što je svršen, a nema (u neprefigiranu obliku) svoga nesvršenoga parnjaka, komplementaran je glagolu *govoriti* između ostaloga i sa stajališta dopuna (u širem smislu). On naime, kad dolazi u funkciji predikata, u prvom redu pretpostavlja izravni objekt, npr. *Reci* ***nešto***, *Rekao je* ***istinu***, *Reći će* ***pravi razlog svoga nedolaska***, ili objektnu rečenicu kojom se eksplicira sam predmet (a ne tema kao kod glagola *govoriti*) govorne manifestacije, ono što se doista kaže, a ne ono o

---

[3] Nije dakle u fokusu ono što se kaže, nego ono o čemu se što kaže.

[4] Puno su češće rečenice tipa *Govore da je bolestan*, ali u njima glagol *govoriti* u 3. licu množine ima značenje koje se približava značenju bezličnih konstrukcija, tj. ima značenje „govori se", „priča se".

čemu se što kaže, npr. *Rekli su da će doći, Reći će kako nemaju vremena, Reci što te muči* i sl.

U rečenicama toga tipa često se imenuje i onaj kojemu (oni kojima) se govorna manifestacija upućuje, npr. *Rekao* ***vam*** *je svašta, Reci* ***im*** *istinu, Reci* ***mami*** *gdje si bio, Rekli su* ***svima*** *da ne moraju dolaziti* i sl.

Glagol *reći* dakle, nasuprot glagolu *govoriti*, nema tematski organizirano semantičko ustrojstvo (ne pretpostavlja povezivanje s onim o čemu je riječ, nego s onim što se kaže), pa su posve neovjerene konstrukcije tipa **Rekao je o vremenu* ili **Reći će o glagolima govorenja*. Takve rečenice zapravo uopće ne dolaze u obzir ako se ne precizira, ne kontekstualizira (ili na neki drugi način ne presuponira) i ono što (stvarno) biva rečeno, npr. *O vremenu je rekao* ***da će biti lijepo*** ili *Reći će vam* ***zanimljive stvari*** *o glagolima govorenja* i sl.

Značenje glagola *kazati/kazivati* posve je blisko značenju glagola *reći*. I ono je naime usmjereno na ono što se govori (kazuje), a nije organizirano tematski, pa također bez dodatne kontekstualizacije ne dolazi u obzir **Kaže o vremenu*, **Kazuje o vremenu* ili sl.

Glagol *kazati* dvovidan je, i to rekao bih tako da je jedan vid više okrenut glagolu *reći*, a drugi glagolu *kazivati*. Kad je u relaciji s glagolom *reći* (tj. kad funkcionira kao svojevrsni supletiv toga glagola), onda u pravilu funkcionira kao nesvršen, usp. ***Kaže*** *da će doći* prema ***Rekao je*** *da će doći*. Uglavnom se dakle upotrebljava u prezentu, kao svojevrsni supletivni prezent glagola *reći* (jer prezent glagola *reći* ne može označavati apsolutnu sadašnjost), a u drugim se oblicima neusporedivo češće upotrebljava glagol *reći*, npr. ***Kaže*** *da će doći*, ali ***Reci*** *što misliš*, ***Rekao je*** *sve što zna*, ***Reći će*** *vam gdje su bili* (znatno će rjeđe biti: ***Kaži*** *što misliš*, ***Kazao je*** *sve što zna*, ***Kazat će*** *vam gdje su bili*).

Glagoli *kazati* i *kazivati* zapravo i nisu pravi vidski par (već i zbog toga što je *kazati* dvovidno, pa je *kazivati* u značenju „opće govorne manifestacije" zapravo suvišno), nego *kazivati* označuje ili iterativnu radnju, usp. ***Kazao je*** *ono što je znao* prema ***Kazivao je*** *ono što je znao*, ili radnju kojoj je svojstvena neka vrsta intenzivnosti (a koja dolazi do izražaja posebno u imperativu), usp. ***Kaži*** *što se zapravo dogodilo* prema ***Kazuj*** *što se zapravo dogodilo*.

Glagol *razgovarati*, za razliku od glagola *govoriti*, koji je „usmjeren na pošiljatelja", ponajprije „ističe komunikacijski odnos između pošiljatelja i primatelja" (Žic Fuchs i Tuđman Vuković 2000: 145). U njegovu je značenju dakle u fokusu govorna interakcija, što se opet izravno ogleda i u njegovim spojidbenim svojstvima. Naime s obzirom na ta svojstva za taj je glagol karakteristična izrazita (izravna) neprijelaznost, tj. nepovezivanje s akuzativom. Uza nj će primarno dolaziti prijedlog *s* uz instrumental: *razgovarati s kim*, a sekundarno (ili zajedno s *razgovarati s kim*) prijedlog *o* s lokativom: *razgovarati (s kim) o čemu*. Lokativnim se prijedložnim izrazom precizira tema interakcijske govorne manifestacije, a instrumentalnim se imenuje sudionik u takvu tipu (raz)govorne komunikacije.

Interaktivno značenje glavni je razlog što taj glagol nema svršenoga vida. Naime glagol *razgovoriti* nije svršeni parnjak glagolu *razgovarati*. Taj se glagol rabi izrazito rijetko i ima posve drukčije značenje od glagola *razgovarati*. Ono bi se moglo opisati kao „razgovorom zabaviti koga, učiniti da tko postane razgovorljiv", „utješiti koga razgovorom u njegovoj nevolji ili žalosti" (usp. bilj. 8) ili sl. Zato se taj glagol s obzirom na spojidbena svojstva ponaša posve suprotno glagolu *razgovarati*. On je naime naglašeno prijelazan, s tim da je ta prijelaznost usmjerena na sugovornika (*razgovoriti* ***koga***), a ne ni na sam proces govorenja, ni na temu o kojoj je riječ, ni na sadržaj govorne manifestacije.

Glagol *pričati* semantički je, naravno, blizak glagolu *govoriti*, s tim da on nije usmjeren na pošiljatelja poruke, nego je „usmjeren na poruku ili sadržaj" (Žic Fuchs i Tuđman Vuković 2000: 145). Kod njega je u fokusu ono o čemu je u govornoj manifestaciji riječ, ono što se može opisati kao sadržaj govornoga čina (pričanja), a uopće nisu prisutni elementi samoga govornoga čina, same govorne manifestacije, samoga procesa govorenja. Kod glagola *govoriti*, s druge strane, vidjeli smo da je upravo to u prvome planu.

Da je riječ o posebnim tipovima semantizacije značenjskoga polja govorenja (dicendi), vidljivo je i po tome s kojim se semantičkim tipom priloga ti glagoli mogu ili ne mogu kombinirati. Tako se primjerice i glagol *govoriti* i glagol *pričati* mogu kombinirati s prilogom *zanimljivo* (*govoriti* ***zanimljivo*** i *pričati* ***zanimljivo***), ali se glagol *pričati* ne može kombinirati s prilozima koji semantički upućuju na bilo kakve aspekte samoga procesa govorenja. Zato je posve obično *govoriti* ***promuklo***, a nikako nije obično **pričati* ***promuklo***.[5]

Kod glagola *pričati* podrazumijeva se i to da je tema o kojoj je riječ na neki način prikladna za usmeno izlaganje, da u neku ruku ima „oblik priče" ili da se može uobličiti kao priča. Zato se glagol *pričati* načelno ne povezuje s konkretnim objektima niti dolazi u objektnim rečenicama u kojima je riječ o čemu konkretnome, o nečemu što se stvarno događa, što je izvjesno. Nije npr. obično **Priča istinu* niti **Priča da pada kiša*.

Navedeni primjeri pokazuju također da značenje glagola *pričati* podrazumijeva „nefaktičnost", neku vrstu „fikcionalnosti", „subjektivnosti", hipotetičnosti, suzdržanosti s obzirom na činjeničnost onoga o čemu je riječ. To je svakako razlog što su posve neobični spomenuti faktički izričaji **Priča istinu* ili **Priča da pada kiša*, a posve obični npr. izričaji *Priča priču*, *Priča laži*, *Priča svašta, Priča o svemu što mu padne na pamet, Priča da je bio u Parizu, Priča kako se nekad živjelo, Pričao je da voli putovanja* i sl. Glagol *pričati*, drugim riječima, podrazumijeva da je ono o čemu

---

[5] To relevantno i vrijedno zapažanje iznosi Milka Ivić, koja u komentaru dodaje da spomenuta (ne)kombinabilnost glagola *govoriti* i *pričati* s pojedinim semantičkim tipovima priloga očigledno pokazuje da je kod glagola *pričati* „spoznajna komponenta informisanja prevagnula po značenju nad spoznajnom komponentom glasovne materijalizacije" (usp. Ivić 2004: 2).

se priča na neki način podložno interpretaciji onoga ko priča, tj. interpretaciji govornika.

U značenju glagola *pričati* čini se da postoji i svojevrsna okrenutost prema prošlosti i/ili svevremenosti. Kad se odnosi na sadašnjost ili budućnost, taj glagol nerijetko dobiva novo značenje ili bar novu nijansu značenja vezanu za (dodatnu) hipotetičnost, navodnost, čak i neistinitost, lažnost onoga o čemu je riječ, npr. *Priča da ima jake bolove* (značenje je zapravo: 'navodno ima jake bolove'), *Pričaju da imaju tri auta, Pričaju da će putovati u Ameriku* i sl. Prema tome, glagol *pričati* ima u fokusu sadržaj onoga o čemu je riječ, a kako je taj sadržaj „priča", prirodno je da je ona okrenuta prošlosti (priča se „pričâ" o onome što je bilo, a ne o onome što se događa ili što će se tek dogoditi).

U vezi s glagolom *pričati* primijećeno je i to da se u posljednje vrijeme u hrvatskom standardnom jeziku često upotrebljava umjesto glagola *govoriti* ili *razgovarati*, npr. *Pričaju engleski, Priča telefonom, Sutra ću pričati s njome* i sl. To se tumači, između ostaloga, i utjecajem slenga (šatrovačkoga govora) i u svakom slučaju ide nauštrb značenjskoj raznolikosti (djelomice i ovdje opisanoj) koja je svojstvena glagolima govorenja, posebno glagolima *govoriti* i *pričati* (usp. opširnije o tome Jelaska 1997, te Žic Fuchs i Tuđman Vuković 2000: 142—143).

Posebno je zanimljivo analizirati što se sve događa sa spojidbenim svojstvima glagola govorenja (i uopće glagola) kad se prefigiraju. Čini se da se u tom smislu može općenito zapaziti da će se spojidbena svojstva tim više izmijeniti što se prefiksacijom više izmijeni osnovno značenje glagola. Drugim riječima, često će to biti ovisno i o tome kojem „leksikografskom tipu"[6] pripadaju pojedini prefigirani glagoli. Kad prefiks samo modificira osnovno značenje glagola, odnosno kad manje ili više zadržava ono značenje koje ima kad dolazi u službi prijedloga, kao u primjerima tipa *progovoriti / progovarati, izreći / izricati, dopričati* i sl., obično se bitno ne mijenjaju ni spojidbena svojstva,[7] a kad prefiks na neki način (kao da) postane nositeljem temeljnoga značenja prefigiranoga glagola (a sam glagol kao da

---

[6] O različitim „leksikografskim tipovima" prefigiranih glagolskih tvorbi usp. opširnije u Ivić 2002: 18—22. M. Ivić naime različitim leksikografskim tipovima smatra glagole tipa *dokupiti* („kupiti još onoga što je već kupljeno") i *doplakati* (u značenju „doći plačući"). U prvom slučaju značenjem „dominira" osnovni glagol (*kupiti*), a u drugom prefiks, koji zapravo označuje osnovnu radnju (u navedenom primjeru radnju „doći"), a glagol označuje pratilačku radnju, tj. znači „plačući").

[7] Pritom svakako treba uzeti u obzir činjenicu da na spojidbena svojstva može utjecati i promjena glagolskoga vida kao jedna od posljedica prefiksacije. Tako npr. glagol *progovoriti*, koji se prefiksacijom glagola *govoriti* perfektivizira, ili uopće nema dopune (npr. *Napokon je progovorio*) ili u prvi plan dolazi akuzativna dopuna (npr. *Nije progovorio ni* ***riječ***), a posve u drugi plan lokativna, usp. *Nije progovorio (ni riječ)* ***o stvarnim problemima***. Osim toga, određenu ulogu pritom može imati i Aktionsart, u slučaju glagola *progovoriti* npr. inkoativnost. Naime, značenje „obaviti početak radnje govorenja", „početi govoriti" svojstveno glagolu *progovoriti* bitno utječe na smanjenje stupnja obvezatnosti dopune, odnosno na to da glagol *progovoriti*, za razliku od glagola *govoriti*, puno češće dolazi bez ikakve dopune, usp. npr. *Dijete je progovorilo* prema *Dijete je govorilo*.

označuje neku popratnu radnju), bitno se mijenjaju i spojidbena svojstva. Štoviše, u mnogim je takvim slučajevima opravdano postaviti pitanje radi li se uopće o prefigiranom glagolu ili se radi o posve drugom glagolu, kojemu veza s osnovnim glagolom više uopće nije tvorbena, pa ni semantička, nego eventualno samo povijesna, etimološka. Takav je npr. slučaj s glagolima tipa *dogovoriti / dogovarati (se), ugovoriti / ugovarati* ili npr. *dokazati / dokazivati*.[8]

S obzirom na prefiksaciju zanimljivo je također analizirati situaciju vezanu za (ne)realizaciju nekih prefiksalnih glagolskih tvorbi. Na tom području analogije često izostaju, događaju se i posve neočekivane ili čak i nepredividive stvari. Tako npr. imamo „pravilno" i *prigovoriti* i *prigovarati* i *prigovor*, a nemamo **pogovoriti*, nego samo *pogovor*. *Pogovarati* doduše ima (rijetko), ali sa značenjem koje više nije u izravnoj relaciji s imenicom *pogovor*, nego znači otprilike 'povremeno komentirati, prepričavati što', često i s negativnim konotacijama, npr. ***Pogovara se*** da bi opet moglo biti rata u Bosni.[9]

Izvanredno je također zanimljivo pozabaviti se i temom dopuna glagolima govorenja s povijesnoga stajališta, i to ponajprije zato što su promjene u sintaktičkome ustrojstvu hrvatskoga jezika na tom području vrlo brojne, raznovrsne, pa i radikalne. Tako ćemo primjerice zapaziti da su u starijim tekstovima (još i u 18, pa čak i u 19. stoljeću) izuzetno brojne konstrukcije uz glagole govorenja koje imaju dopunu *od* + genitiv, nastalu bez sumnje i pod utjecajem talijanskoga jezika, npr. *Govorahu* ***ot opata Agatona*** (usp. Hudeček 2001: 101), *govoriti* ***od rečenijeh grijeha***, *Odlučio je reći nikoliko riči* ***od one strahovite vatre*** i sl. (usp. Hudeček 2003: 110—111), *ne govoraše dobra* ***od raje i fratara*** (Pranjković 2000: 55), *što vaši kazuju* ***od ovih stećaka*** (nav. dj.: 103).[10]

---

[8] Zanimljivo je ovdje usput spomenuti da se na prefigirane likove glagola *govoriti* osvrće i Ivo Andrić u svojim *Znakovima pored puta* te da taj njegov impresionistički osvrt nije ni lingvistički nezanimljiv (posebno kad govori o tome da prefiksi „daju", odnosno „oduzimanju" smisao glagolu *govoriti*, jer time zapravo upozorava na spomenute različite „leksikografske tipove"): „U pitanju je ovde predmetak (prefiks). Evo kako: Nisu svi naši ljudi ni gori ni bolji od ostalog sveta, ali nevolja je u tom što se u međusobnim odnosima i poslovima nedovoljno *do*govaraju, što više *raz*govaraju nego što *pre*govaraju i *u*govaraju, a posle, kad vide da im *do*govoreni posao ne *od*govara i kad među njima nastanu nesporazumi i sporovi, previše *po*govaraju, *pri*govaraju i *o*govaraju; *iz*govaraju se ili nastoje da jedni druge *pod*govore i *nad*govore. Pa onda nije čudo što o čistim i razumnim odnosima ne može biti govora. Verujem da ovde nisu nabrojeni svi prefiksi koji mogu da daju ili da oduzmu smisao glagolu *govoriti*. Postoji, na primer, glagol *razgovoriti*, u značenju: utešiti koga razgovorom u njegovoj nevolji ili žalosti. Zatim *zagovarati* (neku stvar, neku ideju) itd., itd." (Andrić 1977: 570—571).

[9] Imenica *pogovor* ima relaciju prema glagolu *pogovarati* samo u izričajima tipa *prihvatiti što* (ili *poslušati koga*) ***bez pogovora***, ali su takvi izričaji izrazito ustaljeni, o čemu svjedoči već i činjenica da nije obično reći npr. *(ne) prihvatiti što* ***s pogovorom***.

[10] Ima, dakako, i dosta primjera u kojima prijedlog *od* s genitivom dolazi i iza imenica (u pravilu deverbativnih) koje označuju govorenje, mišljenje, osjećanje i sl., npr. *pogodba od mira, skazanje od pošastja s ovog svita* (Pranjković 2000: 33), *svidočanstvo od njihova vladanja*, *raspra od naših desetina* (nav. dj.: 103).

Slično je i s konstrukcijama s prijedlozima *vrh (vrhu, svrhu)* + genitiv, npr. *govoriti* ***vrh tega posla*** (usp. nav. dj. 118), zatim s konstrukcijama s prijedlogom *k* + dativ, npr. *Isus govori* ***k mnoštvu*** od Ivana (nav. dj. 119) te o konstrukcijama s prijedlogom *na* + akuzativ (umjesto konstrukcija s prijedlogom *protiv* + genitiv kakve imamo u suvremenom jeziku), npr. *govorahu* ***na arhijereje i starješine*** (usp. Hudeček 2001: 105) umjesto *govorahu* ***protiv arhijereja i starješina***.

Ovaj kratki osvrt na čestotnije glagole govorenja u hrvatskome jeziku i na njihova spojidbena svojstva upozorava, između ostaloga, i na to da su spojidbena (valencijska) svojstva tih glagola u vrlo uskoj vezi s njihovim značenjima. To se, mutatis mutandis, odnosi i na druge riječi, posebice samoznačne, ali na glagole govorenja bez sumnje u još većoj mjeri negoli na druge riječi i zato što su ti glagoli vrlo brojni (pa često jedan drugomu izravno konkuriraju), što su im denotativne i konotativne vrijednosti u većoj mjeri negoli kod drugih riječi semantički, pa onda i valencijski nijansirane te zato što su ti glagoli u pravilu izrazito „viševalentni", što se mogu povezivati s većim brojem (formalno) raznolikih dopuna i/ili dadataka.

LITERATURA

Andrić, Ivo (1977) *Znakovi pored puta*, Svjetlost Sarajevo, Mladost — Zagreb, Sarajevo.

Anić, Vladimir ([3]1998) *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb.

Berruto, Gaetano (1994) *Semantika*, Antibarbarus, Zagreb.

Gladrow, Wolfgang (1984) *Kompletivsätze und Attributivsätze im Russischen. Eine Studie zur Struktur und Bedeutung zusammengesetzter Sätze* (Linguistische Studien, 115), Berlin.

Hudeček, Lana (2001) „Glagoli govorenja i mišljenja u hrvatskome čakavskom književnom jeziku do 17. stoljeća — strani sintaktički utjecaji", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 27, Zagreb, str. 95—112.

Hudeček, Lana (2003) „Dopune glagolima govorenja, mišljenja i srodnih značenja u hrvatskome književnom jeziku od 17. do polovice 19. stoljeća — strani sintaktički utjecaji", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29, Zagreb, str. 103—129.

Ivić, Milka (2002) „Neka razmišljanja o leksikografsko-leksikološkim problemima", u: *Red reči. Lingvistički ogledi, četiri*, Beograd, str. 18—25.

Ivić, Milka (2004) „O odredbi *razgovetno* i povodom nje", *Južnoslovenski filolog*, LX, Beograd, str. 1—6.

Jelaska, Zrinka (1997) „Je li svejedno govorim li ili pričam?", *Jezik*, 45/2, Zagreb, str. 68—70.

Kuna, Herta (1977) „Talijansko-latinski uticaji u jeziku bosanskohercegovačkih franjevaca XVII i XVIII v.", *Naučni sastak slavista u Vukove dane*, VI, Beograd, str. 373—385.

Petrović, Vladislava i Kosta Dudić (1989) *Rečnik glagola sa dopunama*, Beograd—Novi Sad—Sarajevo.

Pranjković, Ivo (2000) *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb.

Pranjković, Ivo (2001) „Kompletivne rečenice u hrvatskome standardnom jeziku", *Drugi hrvatski slavistički kongres*. Zbornik radova, I, Zagreb, str. 587—592.

Pranjković, Ivo (2001a) *Druga hrvatska skladnja*. Sintaktičke rasprave, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I—XXIII, JAZU, Zagreb, 1880—1976.

Rječnik hrvatskoga jezika (gl. ur. Jure Šonje), Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga, Zagreb, 2000.

Vinja, Vojmir (1951) „Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb.

Žic Fuchs, Milena (1994) *Znanje o jeziku i znanje o svijetu*, Biblioteka SOL, Zagreb.

Žic Fuchs, Milena i Nina Tuđman Vuković (2000) „Pričati: novi lik u priči o glagolima govorenja", *Filologija*, 35, HAZU, Zagreb, str. 141—150.

UDC 811.163.6'367.625

Andreja Žele

VALENČNI PRIMITIVI — SLOVARSKA VERBALIZACIJA VALENCE

Prispevek odpira vprašanje določanja neke vrste pomensko-izraznih primitivov v slovenščini — jezikovnih enot, s katerimi lahko pomensko in izrazno (tj. slovarsko) razlagamo vse oz. večino besedja v določenem jeziku. Obravnava s pomensko-izraznimi primitivi povezuje seme kot pomensko primitivne oz. nedeljive enote in se pri tem omejuje na možnost izrazitve oz. slovarske verbalizacije valenčnih semov z valenčnimi primitivi.

Ključne reči: *valenčni primitivi, slovarska verbalizacija, valence, slovenščina, glagol, subkategorialni semi*

Namen obravnave je predstaviti valenčne primitive kot najosnovnejše pomensko-izrazne enote predvsem za npr. slovarske pomenske razlage.[1] Nujno je že na začetku ločevanje med semi, ki so opredeljeni kot najmanjše pomensko nedeljive enote leksikalnega pomena in nimajo svojih izrazov oz. načelno niso izrazljivi, in t. i. primitivi (v tej obravnavi valenčni primitivi), ki kot osnovne pomensko-izrazne enote, ki osnovne/bazične vsebine oz. pomene in pomenske sestavine tudi verbalizirajo.[2] Sicer pa se valenčni semi kot kategorialni semi in hkrati kot integralne/univerzalne sestavine leksikalnih pomenov lahko ubesedujejo z neke vrste valenčnimi primitivi,

---

[1] V teh primerih se mi zdi oznaka **primitiv** oz. **primitivni** upravičena, ker združuje 'prvotnost', 'osnovnost' oz. 'bazičnost' in 'enostavnost'.

[2] Za pomenske lastnosti oz. pomenske sestavine ali seme določenega pomena/semema navaja Ju. D. Apresjan ([2]1995: 8—9) različna poimenovanja in delitve. Tako npr. N. I. Tolstoj (*Nekotorye problemy sravnitel'noj slavjanskoj semasiologii, Slavjanskoe jazykoznanie*, 1968) deli na a) oporne seme (konkretne in nezaznamovane) in na b) spremstvene seme (abstraktni in zaznamovani); V. G. Gak (*Semantičeskaja struktura slova kak komponent semantičeskoj struktury vyskazyvanija, Semantičeskaja struktura slova*, 1971) ločuje a) izvorne seme ali „arhiseme" in b) dopolnilne seme ali „diferencialne seme"; G. Helbig in W. Schenkel (1969) trdita, da so za pomen — semem pomembni tako kategorialni kot subkategorialni semi; J. Filipec in F. Čermák (1985) pomensko odločilne seme opredeljujeta kot generične seme in specifične oz. diferencialne seme; L. G. Heller in J. Macris (*Parametric linguistics*, 1967) sta izoblikovala slovarsko hierarhijo pomenskih sestavin ali „parametrov" z a) glavnimi sestavinami in b) odvisnimi sestavinami. Pri nas so bili semi oz. pomenske sestavine prvič obdelane v SKJ 2 (1966) J. Toporišiča pri strukturalnopomenski obdelavi besede *dekle*. Najnovejšo definicijo pomenske sestavine oz. sema imamo v *Slovenskem leksikalnem pomenoslovju* (2000: 52) A. Vidovič Muhe. Avtorica sem oz. pomensko sestavino definira kot najmanjšo nedeljivo pomensko enoto leksikalnega (slovarskega) pomena, ki je vezana samo na vsebino (označeno), zato nima izraza (formativa).

ki so v teh primerih njihovi skladenjskopomenski ustrezniki — to so navadno glagoli kot tipični oz. pomensko temeljni predstavniki posameznih valenčnih skupin. Z vidika valence in z upoštevanjem pomensko-izraznega razmerja valenčni sem: valenčni primitiv sem prilagodila tri vrste semov J. Kačala (1982: 5—6), ki se pri pomensko-izrazni predstavitvi valence z valenčnimi primitivi medsebojno dopolnjujejo — 1) kategorialni semi so valenčni glagolski semi (ubesedeni z ustreznimi temeljnimi glagoli, npr. *bivati*, *čutiti*; *govoriti/reči*, *misliti*, *gledati*, *hoteti*, *želeti*; *delovati*, *deti*, *vzeti*, *igrati* (*se*); *spreminjati* (*se*); *iti*, *hoditi*), posledično sledijo 2) subkategorialni semi kot udeleženski semi oz. možne udeleženske vloge, tudi glede na /ne/določnost, vzročnost, /ne/tvornost dejanja, (*neubesedeni oz. implicirani v glagolih*, npr. *Dežuje*, *Sije*, *Češe* (*se*), *Pluži ceste*, *Stric čevljari*, *On rad jadra*, in *ubesedeni* kot /valenčna/ določila, *Dež gre/pada*, *Sonce sije*, *Češe* (*si*) *lase*, *Odstranjuje sneg s cest s plugom* / *Čisti ceste s plugom*, ali /modifikacijska/ dopolnila, npr. /*Sončno/ je*, *Stric dela /kot čevljar/*, *On rad pluje /z jadri/*), navadno prenesena raba omogoča t. i. individualne seme, npr. *Cvetje dežuje*, *Oči sijejo*, *Njegovo vedenje je sončno*, *Natakar je jadral med mizami* / *Oblak je jadral po nebu* ipd.

Na splošno lahko predvidevamo, da je tudi siceršnja sistemska težnja jezika izraziti tudi najmanjše osnovne pomenske enote (tudi npr. kategorialne in nekategorialne seme oz. pomenske sestavine) — vsaj v nekateri primerih se lahko izrazijo tudi s pomensko-izraznimi primitivi.

1. Splošno o pomensko-izraznih primitivih in potencialni valenčni primitivi

Primitivi kot izrazi za bazične/elementarne pojme, ki so skupni (navadno skoraj) vsem naravnim jezikom, tvorijo naravni mini jezik, ki služi predvsem za razlago razpletenejših pojmov — t. i. jezikovni primitivi, ki so pomensko nerazložljivi/nepredeljivi z enostavnejšimi/primitivnejšimi pomeni in to (jim) omogoča, da z njimi razlagamo druge besede določenega jezika, sestavljajo univerzalni semantični metajezik. Semantični metajezik — metajezik opisov pomenov, v eni svoji fazi tudi „jezik misli" ali „lingua mentalis" ali tudi „pomenski sistem" (semantic system; Wierzbicka 1972: 25). Semantični metajezik mora biti naravni jezik za opisovanje leksikalnih in slovničnih pomenov. Zaradi pomenske bazičnosti in jasnosti jih v anglo-ameriškem svetu poimenujejo tudi „primitivni termini" („primitive terms"). Primitivi še najbolj ustrezajo ubesedenim elementarnim pojmom, ki so zaradi elementarnosti tudi samoumevno univerzalni, tj. zastopani v vseh ali v večini jezikov.[3] Bolj kot pomenska jasnost (lahko tudi enostavnost) primiti-

[3] Jezikoslovci so skozi desetletja primitive določali po poti poskusov in napak v primerjalnih raziskavah določenih pomenov v različnih kulturah — pridobi se nekaj deset pojmov in posledično določeno število leksikalnih posplošitev v vseh izbranih/vključenih jezikih. Merili za univerzalni pomenski primitiv sta a) vloga, ki jo določeni pojem ima pri razlagi

va je pomembna njegova pogostnost v vlogi razlagalne besede v razlagah drugih (navadno pomensko zapletenejših) specializiranejših besed, tj. primitivi so ali vsebujejo osnovno pomensko sestavino, ki je hkrati osnova večini razlaganih besed. Druga lastnost primitivov naj bi bila lahka oz. čim lažja prevodljivost v druge jezike oz. med drugimi jeziki. Tudi določena stopnja pomenske odvisnosti ali prekrivnosti med primitivi ni izključena, npr. *vedeti*, *hoteti*, *čutiti*; vsekakor je s pomensko-izraznega vidika nujno poudariti, da ne sme biti sinonimije ali homonimije (gl. npr. Apresjan 2000: 217).

Pomembno je poudariti, da ni absolutnih primitivov in da ni samo enega korektnega izbora primitivov (Wierzbicka 1996a: 11). Metaforično izraženo so primitivi neke vrste pomenske/semantične molekule („semantic molecule"; Wierzbicka 1996a: 87), lahko govorimo tudi o pomenskih lastnostih („semantic features", Apresjan 2000: 26) oz. vsebinskih lastnostih, ki se pomensko uresničujejo kot pomenske sestavine, ni pa vedno možna tudi izrazna uresničitev oz. ubeseditev v smislu pomenskega primitiva. Pri nas jih kot „pomenske praprvine/prasestavine" predstavil J. Toporišič (NSS 356).

O vsebinskih lastnostih in pomenskih sestavinah in o njunih razmerjih v svojih novejših razpravah pišejo A. Vidovič (2000: 21, 125, 127, 145, 148), F. Novak (2004: 39, 44, 48, 97) in J. Snoj (2004: 77).

Fond pomenskih primitivov ne more biti večji kot dejanski fond kategorij — vse mora biti usmerjeno v jasne poenostavljene/posplošene opredelitve oz. razlage pomenov. (Pomen je lahko opredeljen tudi kot fond neobstojnih/nestalnih pomenskih sestavin.) Množica primitivov ne more biti stalnica, ker se v živem jeziku ta množica spreminja in tudi narašča, torej ni absolutnih primitivov in tudi ni korektnega izbora primitivov — zadnja desetletja se je po tehtnem izbiranju in preverjanju seznam primitivov razširil še z novimi primitivi („new primitives"; Wierzbicka 1996a: 73—74) tipa *nekaj/malo/približno*, *več/bolj*, *videti*, *slišati*, *gibati se*, *tam/tja/tukaj*, *zavedati se*, *daleč*, *blizu/skoraj*, *stran/smer*, *znotraj*, *dolgo časa / kratek čas*, *sedaj/tedaj/torej*, *če*, *bi*, *mogoče/nemara*, *beseda/izraz* ipd. Na možno spreminjanje obsega primitivov torej kažejo tudi oznake stari in novi primitivi („old primitives" Wierzbicka 1996a: 35), „new primitives" (Wierzbicka 1996a: 73). Sprejeti univerzalni pomenski primitivi se delijo na substantive oz. samostalnike: *jaz*, *ti*, *nekdo*, *nekaj*, *to/ta*, *ljudje*, *človek*, *svet*; na determinative/kvantitative oz. pridevniška določila: *ta*, *isti*, *drugi*, *en/eden*, *dva*, *dober*, *slab*, *velik*, *majhen*, *mnogo/polno*, *mnogi/številni*, *malo/veliko*, *ves/vsi*; na glagole: *misliti*, *govoriti/reči*, *videti*, *slišati*, *vedeti*, *znati*, *predstavljati si*, *gibati*, *obstajati*, *stati*, *sedeti*, *ležati*, *hoditi*, *teči*, *skakati*, *postajati*, *čutiti*, *hoteti*, *želeti*, *morati*, *ne hoteti / ne marati*, *začeti*, *končati*; *dela-*

---

drugih pojmov in b) število jezikov, v katerih je določeni pojem leksikaliziran (Wierzbicka 1996b: 332).

ti, *dogajati se*/*zgoditi se*, *trajati*; na prislove, predloge: kdaj, kje, prej/potem/po, pred/pod/nad; na členke in veznike, ki jih stavčnočlensko označujejo tudi kot neke vrste metapredikate: *ne* (zanikanje), *zato*/*ker*, *če*, *ali*, *in*, *ves*/*vsa*/*vse* ali t. i. intenzifikatorje, npr. *zelo*, *prav*, *zares*, *več*, *bolj*, *lahko treba*; upoštevana je tudi taksonomija/partonomija oz. vrsta/raznovrstnost, npr. *del* (nečesa), in podobnost/prototip, npr. *podoben*/*kot*, *tak kot*, *kakor*, *enak* ipd. — to so t. i. stari primitivi („old primitives"; Wierzbicka 1996a: 35—36). Npr. *postajati* je primitiv samo v nedovršnem pomenu, ker je *postati* že kompleksen pojem, ki je tako pojmovno kot pomensko oz. slovnično izpeljan iz nedovršnika (Wierzbicka 1972: 17). Konceptualni primitivi — navajajo se štiri vrste naklonskih pomenov, npr. *hoteti*, *biti dobro*/*slabo*, *biti potrebno*/*nujno*, *morati*/*moči* ipd. — pa so sestavine, zmožne izražanja pomena šele v določenih t. i. kanonskih kombinacijah („canonical combinations"; Wierzbicka 1996a: 19, 21). Tovrstne kombinacije lahko potrjujejo tudi tezo, da univerzalni semantični primitivi bazirajo na predjezikoslovnem uzaveščenem otroškem razlaganju pomenov oz. na naivni sliki sveta — tovrstno predjezikoslovno branje („prelinguistic readiness for meaning") da izraze kot *jaz*, *ti*, *kje*, *hoteti*, *misliti*, *znati* ipd. (Wierzbicka 1996a: 21—22). Nakazana je tudi možnost predjezikoslovnih stavčnih vzorcev, npr. (*Jaz*) *hočem delati nekaj*, (*Jaz*) *znam to*, *Kje si ti*, (*Jaz*) *se ne morem premikati* — tvorijo se neke vrste kanonski stavki („canonical sentences"; Wierzbicka 1996a: 21, 30) kot (*Ti*) *si naredil nekaj slabega*, (*Jaz*) *vem*, *kdaj se je zgodilo*, (*Jaz*) *hočem videti to*, *Ti ljudje niso rekli nič o tem*, *Če* (*vi*) *želite delati to*, *želim* (*jaz*) *delati isto*, *Ta oseba se ne more premikati*/*gibati*.

Pomenski primitivi težijo k vključevanju t. i. „logičnih besed", vendar vse te besede niso elementarne (Wierzbicka 1972: 201). Zaradi pojmovne oz. pomenske enostavne dojemljivosti je možno mešanje primitivnih terminov z jasnim in enostavnim čutenjem oz. dojemanjem nečesa, npr. barv. Vendar da barve niso primitivni termini lahko dokažemo, ko skušamo pojem barve opisati slepemu s primitivom kot *vrsta*/*del* (*nečesa*); tudi sicer lahko razmišljamo o univerzalnih primitivih, vezanih na vid, sluh, okus, voh in seveda predvsem o možnostih leksikalizacije teh univerzalnih pojmov v vseh jezikih (Wierzbicka 1972: 20). Vse specifične sestavine določenih jezikov, ki težijo tudi k medjezikovni razumljivosti, morajo biti prevodljive v jezik pomenskih primitivov.

Pomemben del univerzalnega pomenja oz. elementarne sestavine pomenov so po Ju. Apresjanu, A. Žolkovskem in I. A. Mel'čuku tudi t. i. leksikalne funkcije „lexical functions", ki opozarjajo tudi na merilo skladenjskopomenske univerzalne zmožnosti, tako se npr. *zelo* in *popolnoma* ne moreta vedno skladenjsko uresničevati — nista npr. uresničljiva v zvezah kot *zelo gluh*, *zelo nem*, *zelo belo*, *zelo črno*, *zelo modro*, *popolnoma tanek*, *popolnoma sladek*, *popolnoma debel* ipd. (Wierzbicka 1972: 88)

1.1 Primitivi kot potencialni valenčni primitivi

Iz vsega povedanega lahko izoblikujemo univerzalno zoženo množico valenčnih semov, ki jih za slovarske razlage lahko ubesedimo oz. verbaliziramo kot neke vrste valenčne primitive: *delati/delovati/spreminjati*, *delati se/postajati*, *bivati* /(*so*)*obstajati/pripadati*, *imeti/čutiti/predstavljati si*, *pojavljati se* / (*z*)*goditi se*, *misliti/govoriti/vedeti*, *premikati/gibati* (*se*), *hoteti/moči*. Ju. Apresjan (2000: 21) kot pogosto oz. univerzalno pomenskorazlagalno enoto izpostavi tudi glagol *povzročati*. V zvezi z možnostjo oblikovanja pomenskih razlag za pomensko zapletenejše glagole z glagolskimi primitivi tudi kot neke vrste pomensko-izraznimi valenčnimi primitivi Apresjan predlaga (1995: 121—123) pomenskoskladenjska razmerja med pomensko kompleksnim (P1) in njegovima razlagalnima glagoloma (P2 in P3) z možnostmi a) glagol P3 zapolnjuje eno izmed valenc P2, npr. *sporočati* se ujema z dvovezljivostnima glagoloma *povzročiti* in *znati/vedeti*, tako da vključuje prvo valenco *povzročiti* in obe valenci glagola *znati/vedeti*, b) glagol P3 se valenčno dopolnjuje s P2, npr. glagol *peljati* je valenčno povezan s tremi glagoli *premeščati se*, *nahajati se*, *namenjati/usmerjati se*, tako da glagola *premeščati se* in *nahajati se* tvorita bistvo glagola *povzročati*, *usmerjati se* pa še cilj/namen; *premeščati se* je trovalenčen, *nahajati se* je dvovalenčen in *usmerjati se* je dvovalenčen; osebkova valenca je skupna vsem upoštevanim glagolom, druga valenca glagola *usmerjati se* se pokriva s celotno valenco glagola *premeščati se*, tako da je v končni fazi glagol *peljati se* štirivalenten — kdo, odkod, kam, na/v čem (zadnja se prekriva z drugo valenco glagola *nahajati se*), c) glagol P3 je z glagolom P2 povezan samo z določenim podobnostnim pomenskoskladenjskim razmerjem, ne da bi kakor koli lahko soodvisnostno sotvorila valenco, npr. *pisati* v pomenu 'sporočati v pisni obliki' ne gre oz. ni najbolj navadno obravnavati kot šestvalentni v smislu *kdo pisati prijatelju pismo z gotskimi črkami na dragi papir z gosjim peresom*, če izhajamo iz trovalentnega *sporočati* (kdo, komu, kaj) in štirivalentnega pomena glagola *pisati* (kdo, kaj, na kaj, s čim); z druge strani se lahko *pisati* obravnava enako trovalentno kot *sporočati*. Potencialne intenčne oz. potencialne valenčne zmožnosti glagolov se pomensko uresničujejo z valenčnimi (kategorialnimi) semi, ki kot integralni semi napovedujejo možna pomenska razmerja in se načelno lahko verbalizirajo z valenčnimi primitivi; v nekem smislu posledični so t. i. udeleženski semi, ki kot subkategorialni oz. tudi t. i. diferencialni semi niso nič drugega kot /ne/izražene univerzalne udeleženske vloge, izražene pa so navadno z določili, pri glagolskih tvorjenkah pa že z glagolom. To posredno potrjuje tudi Sgall (1986: 112—113). Daneš (1987: 237) predstavlja še vedno temeljne glagole z razločevalnimi sestavinami, npr. *delati* 'namen, korist, navadna aktivnost', *ustvarjati* 'rezultativnost', *povzročati*, *vršiti* 'izražanje aktivnosti', *voditi*, *počenjati* 'izvajanje', *učinkovati/vplivati* 'trenutek rezultativnosti'.

2. Glagolska pomenskost in valenčnost

Kot je bilo že uvodoma opozorjeno, je pri tovrstnih obravnavah predvsem s slovarskega vidika nujno ločevanje med semi, ki so opredeljeni kot najmanjše pomensko nedeljive enote leksikalnega pomena in nimajo svojih izrazov oz. načelno niso izrazljivi, in t. i. primitivi (v tej obravnavi valenčnimi primitivi), ki kot osnovne pomensko-izrazne enote, ki osnovne/bazične vsebine oz. pomene in pomenske sestavine tudi verbalizirajo.

Semi so upoštevani tako v ožjem pomenu kot najmanjše pomensko nedeljive sestavine oz. enote pomena/semema (univerzalni/absolutni ali tudi kategorialni semi — t. i. klassemi pa označujejo kategorialne pomenske sestavine oz. lastnosti kot spol s podspoloma živo in človeško, številnost, vid, intenca idr.) kot v širšem pomenu — kot pomenskorelevantne (generične/uvrščevalne in razločevalne) opomenjene vsebinske lastnosti, ki hierarhičnorazločevalno določajo pomen/semem oz. njegovo vsebovanost v okviru določenega leksema. Po Ju. D. Apresjanu (1967: 9—10) so semi t. i. pomenski množitelji, ki v različnih kombinacijah ponujajo najširše valenčne možnosti. Valenčni semi so izraženi oz. slovarsko verbalizirani z nadpomenkami, ki izražajo prevladujočo glagolsko usmerjenost oz. vezljivost obravnavanih podpomenk, npr. *dati* pomeni 'povzročiti, da kdo kaj ima', *vzeti* pa 'povzročiti, da jaz kaj imam' ipd. Te nadpomenke so neke vrste valenčni primitivi.

Sicer pa je pomenskosestavinska hierarhičnost med primitivnimi, temeljnimi in specializiranimi glagoli je predstavljena s t. i. uvrščevalnimi in razločevalnimi pomenskimi sestavinami (UPS, RPS).[4] Pri opisu pomenskosti navajanih vrst glagolov gre namreč za izpostavitev predvsem tistih pomenskorelevantnih predmetnostnih lastnosti oz. pomenskih sestavin, ki vplivajo na njihovo valenco.

Valenčne pomenske sestavine oz. semi so lahko (ubesedene) izraženi z najbolj informativnimi temeljnimi leksemi oz. t. i. bazičnimi leksemi, ki tvorijo bazično pomensko ravnino določenega leksema (Vidovič Muha 2000: 50—62).

2.1 Glagolski nadleksemi oz. **primitivni nadleksemi**[5] — *biti*, *imeti*, *delati* so kot pomensko nedeljive sestavine/semi hkrati tudi valenčni primi-

---

[4] Poimenovanji **uvrščevalna** in **razločevalna sestavina** povzemam po A. Vidovič Muha (1986; 1988: 26). Hierarhija pomenskih sestavin znotraj leksemskega pomena določa uvrščevalni pomenski sestavini (UPS) vlogo, da opredeljuje pomen leksema z vidika njegove vpetosti v načeloma neposredno višje pojmovno in s tem (lahko) tudi pomensko polje, medtem ko ima razločevalna pomenska sestavina (RPS) vlogo slovarskoprepoznavno določiti pomene leksemov, ki sodijo v pojmovno polje iste UPS (Vidovič Muha 2000: 87—88).

[5] Merila za prave glagolske primitive (Glag^{P}) so: a) Pri pravih glagolskih primitivih zaradi njihove najširše možne splošnopomenskosti (z najširšimi pomensko-skladenjskimi vezljivostnimi zmožnostmi) lahko šele v konkretnih stavčnih povedih govorimo o konkretnih skladenjskih pomenih. Hkrati konkretni pomenski stavčni vzorec odloča tudi o nepolnopomenski/polnopomenski skladenjski rabi glagolskega primitiva, npr. *Takrat/Tam ni mož* (>

tivi, vendar so pomensko in s tem tudi valenčno presplošni za tipične valenčne primitive. Glagolski nadleksemi oz. primitivni glagoli so predvsem bazično glagolsko pomenje oz. trije bazični semantemi z uvrščevalnimi pomenskimi sestavinami za vse glagole (tj. *biti* = z uvrščevalnimi pomenskimi prasestavinami za 'stanje', *imeti* = z uvrščevalnimi pomenskimi prasestavinami za netvorne procese, *delati* = z uvrščevalnimi pomenskimi prasestavinami za tvorne procese/dogodke).[6]

Pri *dobiti* — *imeti* posledično stanje *imeti* odkriva že prvotni pomen 'držati', pomenskoizvorno pa se povezuje še z 'jemati, vzeti';[7] *dobiti* (iz *do* in *biti*) pa se pomenskorazvojno razlaga kot 'dočakati, doseči (čas/dobrino)'.[8]

2.1.1 Temeljni glagoli kot tipični valenčni primitivi

Če ima **primarni glagol** oz. **glagolski primitiv** najširše pomensko polje (tj. se uvršča v pojmovno najvišji razred) in tako splošen pomen, da mu zato ni potrebno izbirati udeležencev glede na njihove pomenske lastnosti, ima **temeljni glagol** še vedno zelo široko pomensko polje in zato še precej pomenov (vključuje in kombinira tudi pomene primitivnih glagolov).[9] Vendar je temeljni glagol kljub širokopomenskosti že vrstnopomensko določen

---

'Takrat ne postane mož'/ 'Tam se ne obnaša kot mož'): *Takrat/Tam ni moža* (> 'Takrat/Tam se ne nahaja/ne živi mož'); *To je dom*: *To je doma*. Zato ob primitivih dobro ločujemo povedkova določila (> ko imajo Glag^{p} nepolni pomen), npr. *On je birokrat* od samostalniških določil (> ko imajo Glag^{p} polni pomen), npr. *On je z birokrati / pri birokratih*, in od prislovnih določil (> ko imajo Glag^{p} polni pomen), npr. *On je v birokraciji*. Glagolski primitivi zaradi široke skladenjskopomenske uporabe pogosteje kot drugi glagoli vežejo tudi izglagolske samostalnike. b) Primitivi so zaradi zmožnosti polnopomenske ali nepolnopomenske skladenjske uporabe najbolj natančni pokazatelji pomensko- in strukturnoskladenjskih vlog predložnih morfemov. Tako sta v okviru istega glagolskega pomena možna: 1) nepolni skladenjski pomen + samo leksikalizirani predložni morfem ali 2) polni skladenjski pomen + vezavni /ne/leksikalizirani ali samo vezavnodružljivi predložni morfem. Njihova /ne/polnopomenskost torej dopušča največje možno število različnih predložnih morfemov, zato se t. i. skladenjsko pomenoslovje lahko uresničuje v največji možni meri. c) Zaradi posplošenega pomena jih je mogoče izraziti tudi (besedotvorno)morfemsko — pretvarjajo se v obrazila ali v obrazilne morfeme pri tvorbi glagolskih izpeljank, tvorjenk iz predložne zveze in glagolskih zloženk. č) Pravi glagolski primitivi (*delati* /za dejanje/, *imeti, biti* /za stanje/) nimajo vidskih parov; imajo pa fazne podskupine (zakodirana faznost je časovnoprislovna /SSB: 22/) *narediti*, *dobiti/dobivati*, *postati/postajati*, ki pretvorbeno ne nastopajo vedno v popolnem vidskem paru; dejanje in stanje se združuje v *dati/dajati* (< narediti/delati, da biti/imeti). *Imeti* in *dati* lahko v pogovornem jeziku nadomeščata naklonske glagole, npr. *To ima* ('mora') *narediti*, *To mu ne dá* ('ne dovoli') *narediti*.

[6] Primitivi so splošnopomenski in z najširšim posplošujočim (ekstenzivnim) pomenom kot besedotvorne in slovarske uvrščevalne pomenske sestavine hkrati zasedajo vrh glagolske pomenske piramide (Vidovič Muha 1988: 27).

[7] Posredno to potrjuje tudi F. Čermák (1974: 298), ko med najpogosteje nepolnopomensko uporabljane glagole uvršča tudi *vzeti*.

[8] F. Čermák (1974: 298) med najpogosteje nepolnopomensko uporabljane glagole uvršča tudi *doseči*.

[9] Izraz **temeljni** povzemam po M. Žic Fuchs (1991: 113), ki ga uporablja v zvezi **temeljni leksem** in ga povzema iz zahodne literature, prim. J. E. Grimes, *Systematic Analysis of Meaning (Notes on Linguistics* No. 13, 1980, 22).

in zato bolj tipični valenčni primitiv kot primarni glagol oz. glagolski primitiv. T. i. nosilni temeljni glagoli, ki tipizirajo glagolske valenčne pomenske skupine, so *bivati*, *čutiti*; *govoriti/reči*, *misliti*, *gledati*, *hoteti*, *želeti*; *delovati*, *deti*, *vzeti*, *igrati (se)*; *spreminjati (se)*; *iti*, *hoditi*. Z izrazito prevladujočo slovarsko uvrščevalno pomensko sestavino (UPS) oz. s prevladujočim osnovnim/elementarnim pomenom so že dovolj vrstno označeni oz. generični, da so lahko temeljno delitveno merilo za osnovne glagolske pomenske skupine, ki označujejo 'obstajanje', 'razumevanje', 'govorjenje', 'mišljenje', 'spreminjanje', 'ravnanje/upravljanje', 'premikanje'.[10] Zaradi pomenske posplošenosti so temeljni in elementarni glagoli hkrati nadpomenke oz. uvrščevalne pomenske sestavine t. i. specializiranim glagolom.[11]

Za sinhrono netvorjeni specializirani glagol je značilno močno zoženo pomensko polje z malo pomeni, ki jih lahko razstavimo na slovarske uvrščevalne in razločevalne pomenske sestavine. Te glagol pomensko skonkretizirajo in izbirno pomenskoskladenjsko omejijo samo na določene udeležence s točno opredeljenimi lastnostmi. Takšni specializirani glagoli so npr. *bíti bíjem* = 'močno (RPS) udarjati (UPS)' ob/na (kaj), *gnati* = 'povzročati (UPS) gibanje/premikanje' (RPS)' (koga/česa), *pokusiti* = 'zaznati (UPS) z jezikom (RPS)' (kaj), *svetovati* = 'izražati/dajati (UPS) mnenje (RPS)' (o čem) ipd. Vezljivostne zmožnosti *stiskati* so izražene s pomeni 'držati (UPS) trdno (RPS)' (koga/kaj) *Stiska vrat/za roke*, 'držati (UPS) ob sebi (RPS)' (koga/kaj) *Stiskala je otroka k sebi*, 'spravljati (UPS) (koga/kaj) v tesen položaj (RPS) s prijemom (RPS)' *Stiskal je parketne ploščice*, *Stiskala je otroka k sebi*, 'spravljati (UPS) (kaj) iz česa (RPS)' *Stiskal je olje iz semen*, 'dajati (UPS) (čemu) določeno obliko (RPS)' *Stiskal je seno v bale* ipd.[12]

Izsamostalniške in izpridevniške glagolske izpeljanke (*krtačiti*, *beliti*), in iz njih tvorjene glagolske sestavljenke kot drugostopenjske tvorjenke (*izkrtačiti*, *prebeliti*) ter glagolske sestavljenke s specializiranim glagolom v jedru skladenjske podstave (*iztisniti*, *presoditi*) oblikujejo skupino višjih specializiranih glagolov. Tipične izsamostalniške izpeljanke z zoženim va-

---

[10] Takšno pomensko delitev glagolov posredno potrjuje tudi A. Wierzbicka (1972). Avtorica na izbranih temeljnih področjih navaja tudi pomensko osnovne glagole: pri a) PROSTORU različne glagole premikanja, pri b) ČASU glagole začetnosti, končnosti in trajanja, pri c) GOVORU glagola *govoriti, reči*, pri č) ČUSTVIH glagole *čutiti, hoteti, želeti*, pri d) MIŠLJENJSKIH glagolih izpostavi *misliti, meniti, predstavljati si*, v okviru e) MODALNOSTI obravnava istost, nikalnost, in glagole tipa *morati*.

[11] Npr. F. Daneš (1987: 71—79) v okviru enostavčne povedi ločuje a) enostavne/elementarne povedke (predikáty jednoduché/elementární), ki se ne dajo nadomestiti s pomensko enakovrednimi povedki (to bi lahko bili temeljni in elementarni glagoli), in b) povedke višje stopnje (predikáty vyššího stupne), ki so kombinacija elementarnih povedkov (to bi lahko bili specializirani glagoli).

[12] Pomenskosestavinskost leksema glede na njegove možne skladenjske vloge J. Kačala (1982: 6), npr. v primeru *stiskati*, po E. Paulinyju (1943) opredeli z glagolsko usmerjenostjo (intenco) Vd (vršilec dejanja) — tvorno dejanje — Pd (predmet dejanja) kot kategorialno pomensko sestavino, dejavnost tvornega dejanja (De) kot subkategorialno pomensko sestavino, individualne slovarske uvrščevalne pomenske sestavine pa so v tem primeru *držati* in *spravljati*.

lenčnim poljem (z udeležencem že v podstavi) so npr. *krampati*, *plužiti*, *bobnati*; *načelovati*, *fantovati*, *sestankovati*, *taboriti* ipd.

Določeni temeljni in elementarni glagoli (*govoriti*, *iti*, *spremeniti*, *gledati*, *vzeti*, *igrati*) so s svojo vrstnopomensko določenostjo *slovarske uvrščevalne pomenske sestavine (UPS)*, primitivi (*biti*, *imeti*, *delati*) pa se zaradi najširše pomenskosti oz. pomenske neopredeljenosti in nedeljivosti lahko uporabljajo samo kot *besedotvorne uvrščevalne pomenske sestavine (UPS)*: *govoriti* (slovarska UPS) vi / *delati* (besedotvorna UPS) vi *vikati*, *iti* (slovarska UPS) kot štorklja / *delati* (besedotvorna UPS) kot štorklja *štorkljati*, *spremeniti* (slovarska UPS) v kapital / *delati/dati* (besedotvorna UPS) v kapital *kapitalizirati*, *gledati* (slovarska UPS) / *delati* (besedotvorna UPS) srepo *srepeti*, *vzeti* (slovarska UPS) za plen / *narediti* (besedotvorna UPS) za plen *zapleniti*, *igrati* (slovarska UPS) (na) citre / *delati* (besedotvorna UPS) na citre *citrati*).

2.2 Sestavljenke in valenčna vloga predponskih obrazil — obraziljeni valenčni semi

V okviru sestavljenk z istim predponskim obrazilom se izraža valenčni vpliv osnovnih pomenskih vrednosti predponskih obrazil — 'faznost (začetnost/trenutnost/končnost)', 'rezultativnost (enkratna/večkratna)' in 'lastnost/mera (stopenjskost/količinskost)'.[13] S predponskimi obrazili sta tako hkrati zaobjeta tako glagolski vid kot vrstnost glagolskega dejanja.[14]

2.3 Pomenskohierarhična valenčna mreža

Z valenčno prekrivnostjo primarnih, temeljnih in specializiranih glagolov tipa *premikati se — iti — stopati — korakati*, *delati — udarjati/tolči — sekati — cepiti* ipd. se izoblikujejo vezljivostne glagolske pomenske skupine. Izhodišče in obenem stičišče celotne valenčne mreže in hkrati zasnova glagolskih pomenskih skupin so temeljni glagoli. V okviru pomen-

---

[13] Vpliv tvorjenosti besed na njihovo valentnost obravnava A. Vidovič Muha v razpravi Glagolske sestavljenke — njihova skladenjska podstava in valenčne lastnosti (1993). S primerjanjem glagolskih sestavljenk z njihovimi skladenjskopodstavnimi glagoli in z ustreznimi nesestavnimi glagoli, npr. *izpisati* : *pisati iz* : *pisati*, z upoštevanjem celotnega gradiva SSKJ ugotavlja, da je predponsko obrazilo pretvorba (vsaj) enega skladenjskopodstavnega glagolskega razmerja, kar zoži valenčno polje tvorjenega glagola (izjema so sestavljenke s samo faznim predponskim obrazilom). V razmerju med sestavnim (tvorjenim) in nesestavnim glagolom pa so spremembe predvsem v okviru osebkova — predmetna valenca, npr. *izbuljiti oči* : *buljiti* ipd.

[14] M. Merše (1995) vrstnost glagolskega dejanja opredeljuje kot pomensko kategorijo, ki zajema le del glagolskega besedja, medtem ko je glagolski vid slovnična kategorija, obvezna za vse glagole. In še, da je z ugotavljanjem vidskoparnega in nevidskoparnega značaja predponskoobrazilnih glagolov, ki vrstno določajo glagolsko dejanje, mogoče ustvariti povezavo med jedrom glagolske kategorije vida in njenim obrobjem.

skohierarhične mreže so temeljni glagoli predstavljeni kot vsaj približnostne verbalizacije valenčnih semov oz. kot valenčni primitivi.[15]

Temeljni glagoli tvornih dejanj/procesov so temeljno pomensko delitveno merilo za glagolske pomenske skupine **a) ravnanja/upravljanja/ustvarjanja** (*delovati*, *narediti/delati*, *izdelati/izdelovati*, *izpeljati*, *izpolniti/izpolnjevati*, *izvesti/izvajati*, *izvršiti/izvrševati/vršiti*, *kazati/pokazati*, *napraviti/napravljati*, *obravnati/obravnavati*, *omogočiti/omogočati*, *opraviti/opravljati*, *početi/početi*, *povzročiti/povzročati*, *predstaviti/predstavljati*, *pretvoriti/pretvarjati* (*se*), *preživeti/preživljati* (*se*), *pridobiti/pridobivati*, *prikazati*, *pripraviti/pripravljati* (*se*), *prizadevati si*, *rabiti*, *ravnati*, *razviti/razvijati*, *spremeniti/spreminjati*, *storiti*, *tvoriti*, *učinkovati*, *ukrepati*, *ukvarjati*, *uporabiti/uporabljati*, *upravljati*, *urediti/urejati*, *ustvariti/ustvarjati* (*si*), *uveljaviti/uveljavljati*, *uvesti/uvajati*, *vplivati*: xPv/Pb/Vd/p (y, z, w)); *dati/dajati*, *deti*, *položiti/polagati*, *postaviti/postavljati*, *seči/segati*, *usmeriti/usmerjati*: xPv/Vd/p (yIM/CM); *lotiti se/lotevati se*, *nadaljevati*, *preprečiti/preprečevati*: xPv/Pb/Vd/pFz/k (y, z, w); **b) govorjenja/razumevanja/mišljenja** (*čutiti*, *dojeti/dojemati*, *določiti/določati*, *izraziti/izražati*, *obvladati/obvladovati*, *označiti/označevati*, *ugotoviti/ugotavljati*, *upoštevati*, *zaznati/zaznavati*: xPv/V/Nd/p ((xR/My) + (xR/M'y) + (xSy/z/w))); **c) premikanja** (*premikati se*, *iti*, *priti*, *hoditi*, *peljati se*: xPv/Vd/p (xM/IM/CMy/z)) in **č) sprememb / poteka sprememb** (*ohraniti/ohranjati*, *spremeniti/spreminjati*, *uresničiti/uresničevati*, *uničiti/uničevati*, *ukiniti/ukinjati*, *prenehati*: xPv/Vd/p (((xE–) T (xE+)) T ((xE+) T (xE–)))). **Glagoli netvornih dogodkov/procesov** pa označujejo **netvorne spremembe oz. potek sprememb** (*goditi/dogajati se*, *izginiti/izginjati*, *nastati/nastajati*, *nastopiti/nastopati*, *pojaviti/pojavljati se*, *prenehati se*, *prikazati/prikazovati se*, *pripetiti se*, *postati/postajati*, *potekati*, *spati*, *umreti/umirati*, *uničiti/uničevati se*, *uresničiti/uresničevati se*, *zgoditi se*, *živeti*: xPvdog/p//xNdog/p (((xE–) T (xE+)) T ((xE+) T (xE–)))). **Glagoli stanja** označujejo **e) bivanje/obstajanje** (*bivati*, *eksistirati*, *obstajati*, *nahajati se*, *prebiti/prebivati*, *stanovati*, *stati* (*stojim*), *ostati/ostajati*; *stati* (*stanem*), *veljati*, *pomeniti*; *sedeti*, *ležati*, *viseti*: xNs (xE+ n Mso)). Na koncu imamo še **elementarne glagole tvornih/netvornih potekov**, ki označujejo tako **osnovne življenjske procese in dejavnosti** (*živeti*, *roditi se*, *rasti*, *jesti*, *piti*, *govoriti*, *misliti*, *gledati*, *hoditi*, *iti*, *premikati se*, *gibati se* ipd.: xN/Pvp/d) kot **naravne pojave** (*goreti*, *svetiti* (*se*); *zmrzovati*, *grmeti*, *bliskati se*: aPv/N ((y/wE$^{-/+}$) T (y/wE$^{+/-}$))).

2.3.1) Specializirani glagoli telesnega in duševnega stanja (*prebivati*, *stanovati*, *počivati*, *bati se*, *norčevati se*, *smejati se*, *čustvovati*, *obžalovati*,

---

[15] V nadaljevanju bodo upoštevani udeleženci dejanja (d), stanja ali procesov (s/p) v udeleženskih vlogah: V = vršilec, Pv = povzročitelj, Pb = pobudnik, N = nosilec; Pr = prizadeto, Ra = razmerje, Vs = vsebina, Po = pojav, Vz = vzrok, C = cilj, Iz = izhodišče/izvor, IM/IČ = izhodiščno mesto/izhodiščni čas, CM/CČ = ciljno mesto/ciljni čas, M/Č = mesto/čas, Loc/Temp, $Po_{z/k/o}$ = potek/začetek/konec/omejitev, N = način, S/O = sredstvo/orodje, Pre = prejemnik, R = rezultat.

npr. *Prebiva/Stanuje v bloku/na deželi/pod goro* (Ms/p), *Boji se staršev* (Ras/p), *Norčevati se iz njega* (Ras/p), *čustvovati Vsak čustvuje (svet* (Vss/p)), *Obžaluje dejanje* (Vss/p) *se valenčno prekrivajo* s **temeljnimi stanjskimi glagoli** (*bivati*, *prebivati*, *obstajati*, *nahajati se*, *manjkati*, *stati* (*stojim*), *držati se*, *tičati*, *zijati*, *stikati se*, *dotikati se*; *sloneti*, *viseti*, *sedeti*, *ležati*; *pripadati*, *obsegati*, *vsebovati*, *pomeniti*, *stati* (*stanem*), *veljati*, *zazna/va/ti*, *čutiti* (*se*), *zdeti se*, npr. *Bival je v isti hiši/na deželi/pri teti* (Ms/p), *Biva umetnost* (Ras/p), *Biva iz bistvenih sestavin* (Vss), *Čuti pod prsti utripanje žile* (Vss/p), *Psi so čutili ljudi/potres* (Ras/p), *Čutila je bližino/nevarnost* (Ras/p) ipd.

2.3.2) Specializirani glagoli ravnanja/upravljanja/ustvarjanja se glede na prevladujočo pomensko sestavino naprej delijo na:

2.3.2.1) ***Glagole omogočanja nastajanja/nastanka česa*** (*organizirati*, *opremljati*, *osredotočati se* ipd., npr. pri *organizirati — Tako delo* (Prd) *je potrebno dobro organizirati*; *Organizirajo stavko/spopad/tekmovanje* (Rd); *Organizirajo kmete* (Prd) *(za sodelovanje z zadrugo* (Cd)); *Organizirajo (jim* (Pred)*) prenočišče* (Rd); *organizirati se — pog. Organiziral se je k socialistom* (Cd), ki *se valenčno prekrivajo* s **temeljnimi glagoli omogočanja nastajanja/nastanka česa** (*pripravljati/pripraviti (se) Pripravlja se k učenju* (Cd), *Pripravlja slušateljem* (Pred) *gradivo* (Cd), *napravljati Napravlja otroka* (Cd), *Napravlja se* (Prd) *(za nastop* (Cd), *omogočiti/omogočati*, *povzročiti/povzročati*, *prirejati*, *prizadevati si*, *lotiti/lotevati se* ipd.

2.3.2.2) ***Glagole s poudarjeno pomensko sestavino premikanja*** (*nesti/nositi*, *lepiti*, *postaviti*, *čolnariti*, *transportirati*, *tovoriti*, *kopičiti*, npr. *Sol* (Prd) *so tovorili povsod / iz kraja v kraj* (Md/IMd/CMd), ki *se valenčno prekrivajo* s **temeljnimi glagoli ravnanja s premikanjem** in s **samopremikanjem** (*deti*, *namestiti* (*se*), *umestiti*, *vstaviti*, *postaviti*, *spraviti*, *pustiti*, *vzeti*, *položiti Položi kravam* (Pred) *seno* (Prd), *Položil je denar* (Prd) *za varščino* (Cd), *odstraniti Odstranil mu* (Prd) *je odlikovanja* (Prd), *Odstraniti navlako* (Prd) *z dvorišča/iz sobe* (IMd)).

2.3.2.3) ***Glagole s poudarjeno pomensko sestavino sonahajanja/sopojavljanja/pripadnosti*** (*zgrabiti*, *čakati*, *sodelovati*, *pestovati*, *pustiti*, *pomagati*, *nabrati*, *sprejeti*, *reševati se* ipd., npr. *čakati — Pacienti čakajo (na) zdravnika* (Ras/p), *Čaka na ugodno priliko* (Vss/p), *Sodelujejo z različnimi organizacijami* (Sp/d), *Sodelujejo pri knjigi / pri projektu / na predstavitvi* (Ra/Mp/d), ki *se valenčno prekrivajo* s **temeljnimi glagoli ravnanja in upravljanja** (*ravnati /Negospodarno/ ravna z odpadki* (Vsd)/*s stroji* (Sd), *povzročati/povzročiti Jed povzroča žejo/bolezen* (Rd), *uresničevati/uresničiti Uresničuje načrte* (Prd), *pripravljati Pripravlja tekmovalce* (Prd)/*letalo* (Prd), *izvesti/izvajati*, *izdel/ov/ati*, *opravitil/opravljati*, *napravitil/napravljati*, *izpolniti/izpolnjevati*, *uveljavitil/uveljavljati*, *pridobiti/pridobivati*; *učinkovati Učinkuje na snov* (Prd) *s segrevanjem* (Rad), *Učinkuje na učence* (Rad) *z znanjem* (Vsd), *vplivati Vpliva nanj* (Rad) *z besedo* (Rad), *uvajati Uvaja novinca* (Rad), *Uvaja predpise* (Vsd), *upravljati*, *obvladovati*, *nadzorovati*,

seznanjati; sestavina sonahajanja/sopojavljanja izpostavi še *delno valenčno prekrivnost s* **temeljnimi glagoli netvornih dogajanj in procesov**, ki izpostavljajo osebek kot nosilca procesov/dogajanja (xNp/dog) in **a)** označujejo netvorne splošne procese, npr. *dogajati se*, *goditi se*, *potekati*, *vršiti se*, *izvrševati se*, *trajati*, *nadaljevati se*: aPvd/dog/p//aNd/dog/p (xE^{+})) in **b)** dogodke in pojave, npr. *pripetiti se*, *pojaviti/pojavljati se*, *prikazati/prikazovati se, nastati/nastajati*, *postati/postajati*, *propasti/propadati*, *miniti/minevati*, *izginiti/izginjati*, *izgubiti/izgubljati* (*se*), *spremeniti/spreminjati se*, *dogajati se Te stvari so se dogajale (zvečer / v manjših krajih* (Čp/d)); podobno še: *potekati*, *nastajati*, *pojavljati se*, *izginjati*, *minevati* ipd.), pomenska sestavina pripadnosti pa *izpostavi delno valenčno prekrivnost s* **temeljnimi glagoli ravnanja s premikanjem** (*deti*, *namestiti* (*se*), *umestiti*, *vstaviti*, *postaviti*, *spraviti*, *pustiti*, *vzeti*, *položiti Položi kravam* (Pred) *seno* (Prd), *Položil je denar* (Prd) *za varščino* (Cd), *odstraniti Odstranil mu* (Prd) *je odlikovanja* (Prd), *Odstraniti navlako* (Prd) *z dvorišča/iz sobe* (IMd)).

2.3.2.4) ***Glagole s poudarjeno pomensko sestavino spremembe lastnosti*** (*aktivirati*, *kisati*, *adjektivizirati Adjektivizira samostalnik* (Prd), *opredmetiti Opredmetijo ideje* (Cd), *oživiti Oživijo ponesrečenca* (Cd), *udejanjiti Udejanjajo sklep* (Rd), *spoprijeti se Fantje so se spoprijeli /med seboj* (Prd) */ vživeti se Otrok se je vživel (v družino* (Cd)*), bogateti Hitro bogatijo, bakreneti Drevje bakreni, babiti se Babi se*; odpirati/zapirati (se), *odpreti/zapreti se*, *ničiti se*, npr. *Odprejo vrata* (Pr/Cd) *(za goste)*, *Odprejo se (družbi) za ideje* (Cd), *Pretvarjal se je v čudaka* (C/Rd), *Tonili so v mlaki*, *Zakrivali so z odejo* (Sd), *Pulili so plevel* (Rd) *(iz grede* Prd*)*, ki *se valenčno prekrivajo s* **temeljnimi glagoli spremembe lastnosti** (spreminjati (se), *tvoriti Tvori glas* (Rd), *Vprašanje tvori jedro* (Cd), *ustvarjati Ustvarja dohodek* (Rd)*/stike* (Cd), *oblikovati Oblikuje kip* (Prd), *Oblikuje s kladivom* (Sd), *Oblikuje stavke* (Cd), *Oblikuje posode* (Cd)*/v posode* (Cd), *Oblikujejo (mu* (Rad)*) svetovni nazor* (Rd), *izdel/ov/ati*, *sestaviti/sestavljati*, *ustvariti/ustvarjati*, *polniti*, *razviti/razvijati* (*se*), *ohraniti/ohranjati* (*se*), *obnoviti/obnavljati*, *menjati/menjavati*, *pretvoriti/pretvarjati* (*se*), *prirediti/prirejati*, *urediti/urejati*, *uničiti/uničevati* ipd.) in **ravnanja** (*ravnati /Negospodarno/ ravna z odpadki* (Vsd)*/s stroji* (Sd), *povzročati/povzročiti Jed povzroča žejo/bolezen* (Rd), *uresničevati/uresničiti Uresničuje načrte* (Prd), *pripravljati Pripravlja tekmovalce (Prd)/letalo* (Prd), *izvesti/izvajati*, *izdel/ov/ati*, *opraviti/opravljati*, *napraviti/napravljati*, *izpolniti/izpolnjevati*, *uveljaviti/uveljavljati*, *pridobiti/pridobivati* ipd.

2.3.3) Specializirani glagoli govorjenja, razumevanja in mišljenja tipa *sporočati*, *signalizirati*, *ugotavljati*, *razumeti*, *spoznavati*, *preučevati* vključujejo 'sprejemanje in lastitev informacije' (*dokumentirati*, *izvedeti*, *dojemati*, *verjeti* ipd.) in 'smiselno razumevanje in odzivanje na informacijo' (*razumeti*, *argumentirati* ipd.) in 'oddajanje informacije' (*sporočati*, *pokazati*, *agitirati* ipd). Imajo iste udeleženske vloge in iste pomenskoskladenj-

ske vezljivostne formule kot temeljni glagoli 'govorjenja, razumevanja, mišljenja' in *se valenčno prekrivajo s* **temeljnimi glagoli govorjenja, razumevanja, mišljenja** (*govoriti*, *misliti*, *ukvarjati se Ukvarja se z bolniki* (Rad)*/s trgovino* (Vsd), *obravnavati Obravnava problematiko* (Vsd)*/mladostnika* (Rad), *uporabljati Uporablja naravna bogastva/govedino* (Prd) *za preživetje/polpete* (Cd), *zaznavati Zaznava svetlobo* (Rad) *s čutili* (Sd), *ugotavljati Ugotavlja rezultate* (Rad) (*z zadovoljstvom* (Rad)), *dojemati*, *baviti se*, *rabiti*, *označiti*/*označevati*, *izraziti*/izražati (*se*), *kazati*, *prikazovati*, *pokazati*, *predstavljati* (*si*), *nameniti*/*namenjati*, *določiti*/*določati*, *pripraviti*/*pripravljati* (*se*), *obvladati*/*obvladovati*, *dojeti*/*dojemati* ipd.).

2.3.4) Specializirani glagoli s splošnim pomenom spremembe (*rušiti se*, *prikazovati se*, vznikati, *odpirati*/*zapirati* (*se*), npr. v *odpreti/zapreti se*, *ničiti se*, npr. *Odprejo vrata* (Pr/Cd) *(za goste)*, *Odprejo se (družbi) za ideje* (Cd), *Pretvarjal se je v čudaka* (C/Rd), *Tonili so v mlaki, Zakrivali so z odejo* (Sd), *Pulili so plevel* (Rd) *(iz grede* Prd*)*; vključujejo poleg pomenske sestavine 'lastnost' tudi 'samopremikanje Vd/dog/p' in 'ciljnost', npr. *iskati, najti*, npr. *Vznikali so povsod / iz zemlje / na površje* (M/IM/CMd),) *se valenčno prekrivajo s* **temeljnimi glagoli omogočanja nastajanja/nastanka česa** (*napravljati se*, *lotevati se*, *prizadevati si* ipd. v *Napravlja otroka* (Cd), *Napravlja se* (Prd) *(za nastop* (Cd), *omogočiti*/*omogočati*, *povzročiti*/*povzročati*, *prirejati*, *prizadevati si*, *lotiti*/*lotevati se*), **ravnanja** in **samopremikanja** (*uresničevati se*, *uveljavljati se* ipd.). Udeleženske vloge so iste kot pri temeljnih glagolih spremembe lastnosti.

2.3.5) Specializirani glagoli premikanja tipa *korakati*, *hlačati, paradirati*, *patruljirati*, *romati*, *križariti*, *sestankovati se valenčno delijo na* **a)** *desno nevezljive procesne glagole* (poudarjen je potek premikanja, npr. *iti*, *bežati*, *letati*, *begati*, *voziti se*) in na desnovezljive **b)** *ciljno usmerjene glagole* (poudarjen je cilj/namen, npr. *Janez žene Toneta na delo, Janez potiska kolo v popravilo*, *Pes podi kokoši spat*) in **c)** *dogodkovne glagole* (poudarjena je vsebina dogodka s prevladujočimi glagolskimi sestavljenkami, npr. *srečati se*, *sestati se*, *iziti pri založbi*, *vrniti se domov*, *priti v sobo*, *preiti cesto*, *pasti z drevesa*, *sukati se okoli*). Elementarni glagol *premikati se* in temeljna *hoditi* in *iti* s svojimi tvorjenkami vzorčno pokrivajo celotno vezljivost glagolov premikanja.

2.4 Besedotvornopomenski sinkretizem valenčnih semov in udeleženskih vlog

Pri izistoglagolskih tvorjenkah z besedotvornim pomenom predmeta dejanja (Pd) ali rezultata dejanja (Rd) ali sredstva dejanja (Sd) se v primerjavi z besedotvornim pomenom dejanja (De) ali vršilca dejanja (Vd) izbirno zoži razvrstitev udeleženskih vlog oz. pomenskoskladenjska vezljivost.

Hierarhična oz. prednostna izbirna razvrstitev udeleženskih vlog je naslednja: pri **jedrnih izglagolskih samostalnikih dejanja/stanja/lastnosti (De/St/L)**, **vršilca dejanja (Vd)** in **nosilca dejanja/stanja/lastnosti (Nd/s/l)** lahko objedrno mesto zasedejo vse udeleženske vloge, prednostna razvrstitev pa je: prizadeti/razmerni/vsebinski/pojavni predmet dejanja (Pr/Ra/Vs/Po_d), sredstvo dejanja (Sd), cilj dejanja (Cd), rezultat dejanja (Rd); pri vseh pa neprednostne vloge, ki so lahko pomenskoskladenjsko obvezne ali neobvezne, zasedejo prostorski in časovni udeleženci, npr. *pripravljanje* (De) *športnikov* (Prd)/*napitkov* (Rd), *igranje* (De) *nogometa* (Vsd) *s prijatelji* (Rad) *za nagrado* (Cd), *igranje* (De) *hokeja* (Vsd) *na travi* (Md) *z žogico* (Sd); *bivanje* (De/St) *doma* (Md), *obseg* (St) *romana* (Vss), *pripadnost* (St) *zemlje* (Prs) *obdelovalcu* (Ras). Pri **jedrnih Pd** imata objedrno mesto najpogosteje sredstvo dejanja (Sd) ali cilj dejanja (Cd), redkeje vsebinski, prizadeti ali razmerni predmet dejanja (Vsd/Prd/Rad), npr. *iskalnik* (Pd) *z elektromagnetom* (Sd) *za kable* (Cd), *igralo* (Pd) *s krogi* (Sd) *za guganje* (Cd), *spravljalnik* (Pd) *žita* (Prd); pri **jedrnih Sd** ima objedrno mesto cilj dejanja (Cd), npr. *igrača* (Sd) *za odrasle* (Cd).

Pd, Rd in Sd so z De pomensko metonimično povezani, medtem ko se Vd, ki lahko združuje neaktualni De in V/Nd, in De zaradi vzročno-posledične povezave v okviru prisojevalnega razmerja pomensko izločujeta. Na sinkretično povezovanje oz. združevanje 'dejanja' (De) z 'vršilcem dejanja' (Vd) opozarjajo tudi prilastkova določila ob samostalniku s pomenom 'vršilca dejanja' (Vd), ko pretvorbeno lahko modificirajo povedkov glagol, npr. *možni kandidat Tone — Tone je možni kandidat — Tone bi lahko kandidiral* (o tem prim. Grepl 1986; 1987: 152).

4. Valenca kot razvojna kategorija v smislu spreminjanja glagolske pomenskosestavinske hierarhije oz. odvzemanja ali dodajanja valenčnih semov

Najpogostejša sprememba glagolske valence je iz enovalentnih glagolov v dvovalentne — to povzroča širjenje obstoječih in uveljanje novih področij, obenem pa tudi hkratna specializacija posameznih področij.

Nekateri enovalentni so šele postopoma, s pogostejšo in širšo uporabo, postali dvovalentni, npr. *abstinirati (abstinirati glasovanje)*, *balirati (balirati železne odpadke/hmelj/krmo/seno), blefirati (blefira veselje)*, *diplomirati (diplomirati iz zgodovine/na zgodovini*, *še vedno redko diplomirati zgodovino)*, *fikcionizirati (fikcionizirati pot)*, *pamfletirati (pamfletirati dogodke)*

Tožilniška določila (posebno pri športnih dejavnostih) označujejo in pomensko poudarjajo vsebinske udeležence oz. predmetna določila ki poudajajo valenčne seme oz. valenčne primitive *obvladati*, *upravljati*, tako da je valenčni sem oz. valenčni primitiv *premikati se* postavljen v ozadje. Isto velja tudi v primerih *igrati (se) na računalnik* v pomenu 'obvladovati na-

pravo', *surfati* (*surfati po/v mreži*) v pomenu 'pregledovati podatke' ipd. Podobno tožilniško določilo pomensko poudarja vsebino dejavnosti in z valenčnim semom oz. valenčnim primitivom *obvladati* pri glagolskih tvorjenkah tipa *diplomirati/magistrirati/doktorirati slavistiko* prevlada valenčni sem *postati* oz. *biti/bivati* ipd.

Samo enovalentne ostajajo nekatere glagolske tvorjenke (izpeljanke, zloženke) z vključenimi udeleženskimi vlogami nosilca oz. vršilca dejanja, npr. *diskati (diskati cel večer)*, *klošariti (klošariti po mestu)*, *samoohranjati se (dobro se samoohranjati)*.

Z vidika obraziljenja valenčnih semov se povečuje tudi uporaba glagolov tipa *zaasfaltirati*, *zamoralizirati, zamuzicirati, zmasakrirati*, kjer domača predponska obrazila ohranjajo samo faznost.

LITERATURA

APRESJAN, Ju. D., 1967: *Eksperimental'noe issledovanie semantiki russkogo glagola*. Moskva: Nauka.

APRESJAN, Ju. D., [2]1995: *Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskie sredstva jazyka*. Izbrannye trudy tom 1. Moskva: Vostočnaja literatura RAN.

— — 2000: *Systematic Lexicography*. Translated by K. Windle. New York: Oxford University Press.

ČERMÁK, F., 1974: *Víceslovná pojmenování typu verbum — substantivum v češtině (Příspěvek k syntagmatice tzv. abstrakt)*. Slovo a slovesnost XXXV. 287—306.

DANEŠ, F. idr., 1987: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.

FILIPEC, J., ČERMÁK, F., 1985: *Česká lexikologie*. Praha: Academia

GREPL, M., KARLIK, P., 1986: *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.

GREPL, M. idr., 1987: *Mluvnice češtiny (3 — Skladba)*. Praha: Academia.

HELBIG, G., SCHENKEL, W., 1969: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.

KAČALA, J., 1982: *Sémantická štruktúra vety a obsah vety*. Jazykovedný časopis XXXIII/1. 3—10.

— — 1989: *Sloveso a sémantická štruktúra vety*. Bratislava: VEDA.

MERŠE, M., 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.

NOVAK, F., 2004: *Samostalniška večpomenskost v jeziku slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

PAULINY, E., 1943: Štruktúra slovenského slovesa (Štúdia lexikálno-syntaktická). *Spisy Slovenskej akadémie vied a umení 2*. Bratislava.

SGALL, P. idr., 1986: *Úvod do syntaxe a sémantiky (Některé nové směry v teoretické lingvistice)*. Praha: Academia.

Slovar slovenskega knjižnega jezika I—V 1970, 1975, 1979, 1985, 1991. Ljubljana: DZS.

SNOJ, J., 2004: *Tipologija slovarske večpomenskosti slovenskih samostalnikov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

TOPORIŠIČ, J., 1965—1970: *Slovenski knjižni jezik I—IV*. Maribor: Obzorja.

— — 1967: *Poizkus modernejše obravnave glagolskih kategorij*. JiS XII. 119—127.

— — 1980: *O strukturalnem določanju besednih pomenov (ob glagolu BITI)*. Linguistica XX: In memoriam Milan Grošelj Oblata. 151—167.

— — 1982: *Nova slovenska skladnja (NSS)*. Ljubljana: DZS. 356.

— — [4]2004: Slovenska slovnica. Prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Založba Obzorja. 684—685.

VIDOVIČ MUHA, A., 1986: *Besedni pomen in njegova stiliska.* XXII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana. 79—91.

— — 1988: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženk*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Partizanska knjiga.

— — 1993: *Glagolske sestavljenke — njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti (Z normativnim slovensko-nemškim vidikom)*. SR XLI/1. 161—192.

— — 2000: Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

WIERZBICKA, A., 1972: *Semantic Primitives*. Linguistische Forschungen 22. Translated by A. Wierzbicka and J. Besemeres. Frankfurt: Athenäum Verlag.

— — 1996a: *Semantics Primes and Universals*. Oxford, New York: Oxford University Press.

— — 1996b: *Jazyk. Kul'tura. Poznanie*. Moskva: Russkie slovari.

ŽIC FUCHS, M., 1991: *Znanje o jeziku i znanje o svijetu (Semantička analiza glagola kretanja u engleskom jeziku)*. Zagreb.

Andreja Žele

VALENCY PRIMITIVES AS DICTIONARY REALISATIONS

Summary

The purpose of this paper is to present valency primitives as the smallest semantic-expressional units, in particular for dictionary explanations. It is first necessary to distinguish between semantemes as irreducible units of lexical meaning which have no realisations of their own and primitives (or in this paper valency primitives) as the semantic-expressional units whose core content or meanings and semantic components can be realised. Valency or transitivity semantemes, as both categorical semantemes and integral/universal components of lexical meaning, can be realised through a particular kind of valency primitive, which in this case function as semantic-syntactic equivalents — usually verbs, as the characteristic or basic semantic representatives of a specific valency group, e.g. *bivati*, *čutiti*; *govoriti/reči*, *misliti*, *gledati*, *hoteti*, *želeti*; *delovati*, *deti*, *vzeti*, *igrati* (*se*); *spreminjati* (*se*); *iti*, *hoditi*. Subcategorical semantemes as actant semantemes or possible actant roles — including with regard to (in)definiteness, causality, and passive or active voice — are *unrealised or implied in verbs* such as *Dežuje*, *Sije*, *Češe* (*se*), *Pluži ceste*, *Stric čevljari*, *On rad jadra*, and lexically *realised* as valent complements in *Dež gre/pada*, *Sonce sije*, *Češe* (*si*) *lase*, *Odstranjuje sneg s cest s plugom* / *Čisti ceste s plugom*, or modifying complements in */Sončno/ je*, *Stric dela /kot čevljar/*, *On rad pluje /z jadri/*), while the figurative use usually provides for so-called individual semantemes, such as *Cvetje dežuje*, *Oči sijejo*, *Njegovo vedenje je sončno*, *Natakar je jadral med mizami* / *Oblak je jadral po nebu* and so on. By identifying the relevant semantic-syntactical features, including valency semantemes, that are common to most of the meanings of a particular verb, we arrive at the prevailing syntactic meaning of the verb in question, which represents its most usual and frequent semantic and structural-syntactic use.

Андреја Желе

ВАЛЕНЦИЈСКИ ПРИМИТИВИ — ЛЕКСИКОГРАФСКА ВЕРБАЛИЗАЦИЈА ВАЛЕНТНОСТИ

Резиме

Циљ истраживања је да презентује валенцијске примитиве као најважније лексичко-семантичке јединице, пре свега, за лексикографске семантичке интерпретације. Неопходно је одмах на почетку направити поделу међу семама које се дефинишу као најмање значењски недељиве јединице са лексичким значењем и које немају свога израза или начелно нису изразиви, и тзв. примитивима (у овом истраживању валенцијс-

ским примитивима), који као основне јединице које имају израз и садржај и који основне/базичне садржаје или значења и значењске саставне елементе такође вербализују. Иначе се валенцијске, односно везивне семе као категоријалне семе и у исто време као интегрални/универзални саставни делови лексичких значења лако вербализују ц неком врстом валенцијских примитива, који у тим случајевима представљају њихове синтаксичко-семантичке еквиваленте — то су обично глаголи као типични, односно по свом значењу основни представници посебних валенцијских група (нпр. *bivati, čutiti; govoriti-reči, misliti, gledati, hoteti, želeti: delovati, deti, vzeti, igrati (se); spreminjati (se); iti, hoditi*). Супкатегоријалне семе као активне семе или могуће активне улоге такође су с обзиром на (не)одређеност, узрочност, (не)активност радње *невербализоване или имплициране у глаголима* (нпр. *Dežuje, Sije, Češe (se), Pluži ceste, Stric čevljari, On radi jadra*) и *вербализоване* као валенцијске одредбе (нпр. *Dež gre/pada, Sonce sije, Češe (si) lase, Odstranjuje sneg s čest s plugom / Čisti ceste plugom*) или (модификацијске) допуне (нпр. */Sončno/ je, Stric dela /kot čevljar/, On rad pluje /z jadri/*); обично пренесена употреба омогућује тзв. индивидуалне семе (нпр. *Cvetje dežuje, Oči sijejo, Njegovo vedenjeje sončno, Natakar je jadral med mizami / Oblak je jadral po nebu* и сл.).

С утврђивањем релевантних семантичко-синтаксичких елемената, укључујући и валенцијске семе, које су заједничке већини значења одређеног глагола, добијамо превладавајуће опште синтаксичко значење, које се за анализирани глагол такође обично и најчешће семантичко- и структурно-синтаксички употребљава.

UDC 811.162.1'367.62

Maciej Grochowski

OPOZYCJA LEKSEMÓW AUTO- I SYNSYNTAGMATYCZNYCH (W ŚWIETLE HOMONIMÓW GRAMATYCZNYCH O POSTACI *AŻ*)

Artykuł przedstawia próbę analizy właściwości syntaktycznych i semantycznych dwóch homonimów gramatycznych o postai aż. *Jeden z nich jest kwalifikowany jako relator, a więc jednostka autosyntagmatyczna, a drugi jako partykuła neiwłaściwa — jednostka synsyntagmatyczna. Sfalsyfikowana została hipoteza (rozpowszechiona w słownikach i literaturze składniowej), zgodnie z którą jednostki o postaic* aż *należą do klasy spójników i partykuł właściwych. Artykuł zawiera ponadto wstępny opis semantyczny wyróżnionych jednostek. Stwierdza się, że każda z nich jest monosemiczny, ich znaczenia nie są jednak tożsame. Łączy je pojęcie przekraczania granicy, nieprzewidyeanej przez mówiącego. Badane jednostki są wyrażeniami o funkcji intratekstualnej, nie należą jednak do klasy komentarzy metatekstowych.*

Słowa kluczowe: *współczesny język polski, gramatyka, składnia, semantyka leksykalna, części mowy*

1. W funkcjonalno-syntaktycznych klasyfikacjach leksemów stosowane są kolejno m.in. dwa kryteria podziału, kryterium samodzielności wypowiedzeniowej i kryterium samodzielności syntaktycznej, pierwsze stanowi podstawę rozróżnienia jednostek syntagmatycznych i asyntagmatycznych, a drugie, zastosowane w odniesieniu do syntagmatyków, jest podstawą ich podziału na jednostki auto- i synsyntagmatyczne. Pierwszą propozycją podziału leksemów polskich, w której istotne znaczenie miały oba wymienione kryteria, była funkcjonalno-syntaktyczna klasyfikacja R. Laskowskiego, przedstawiona w 1984 roku (por. Laskowski 1984). Propozycja ta była kilkakrotnie rozwijana i modyfikowana w polskiej literaturze składniowej (por. np. Grochowski 1986, 1997, 2003a, Wróbel 1996, 2001, Wajszczuk 1992, 1997, Zaron 2003), w 1998 roku zmodyfikowaną wersję klasyfikacji przedstawił jej autor (por. Laskowski 1998). Według R. Laskowskiego istota opozycji leksemów auto- i synsyntagmatycznych polega na tym, że pierwsze „spełniają prymarnie funkcję składnika (członu) wypowiedzenia, wchodząc w związki zależności syntaktycznej z innymi jego składnikami", a drugie „nie mogą być składnikami wypowiedzenia (…) i łączą się obligatoryjnie z jakimś leksemem autosyntagmatycznym lub ze złożoną konstrukcją składniową zawierającą leksemy autosyntagmatyczne" (Laskowski 1998: 57).

Odmienną koncepcję opozycji leksemów auto- i synsyntagmatycznych zaproponowała J. Wajszczuk (1997: 52—53), według której pierwsze „wchodzą (jako klasa) na pozycje otwierane przez inne klasy wyrażeń", a drugie nie mają tej właściwości — nie są konotowane, ale same konotują.

Zasadnicza różnica między regulacjami terminologicznymi proponowanymi przez Laskowskiego i Wajszczuk powoduje, że denotacje przyjętych terminów nie są według obojga autorów identyczne. Przyimki i konektory względne (relatory), kwalifikowane przez Laskowskiego jako synsyntagmatyczne, Wajszczuk zalicza do autosyntagmatycznych, mogą one bowiem zajmować pozycje konotowane. Z kolei modalizatory (w terminologii Wajszczuk partykuły, por. np. *chyba, tylko, nawet*) — uważane przez Laskowskiego za autosyntagmatyczne — Wajszczuk zalicza do synsyntagmatycznych, ponieważ w pozycjach konotowanych nie występują. Zakres klasy spójników w ujęciu Wajszczuk jest węższy niż w tradycyjnej literaturze składniowej (nawet jeśli do spójników właściwych (np. *i, a, ale, bo, czyli, toteż*) i pomocniczych (np. *chociaż, gdyby, jeżeli, ponieważ, skoro*) doda się wyodrębnione przez autorkę tzw. partykuły spajające, por. np. *bowiem, jednak, mianowicie, przeto, zatem*), do osobnej klasy tzw. włączników zaliczone są bowiem jednostki typu *że, żeby, czy, jakoby* (Wajszczuk 1997: 39—46), które wprowadzają zdania na pozycje argumentów propozycjonalnych, a więc — analogicznie do przyimków — mają status jednostek autosyntagmatycznych. Również klasa przysłówków, uznanych za autosyntagmatyki w obu koncepcjach, nie ma w pracach Laskowskiego i Wajszczuk identycznego zakresu, niewielki bowiem (ilościowo) podzbiór tradycyjnych przysłówków (typu *bardzo, dość, nadzwyczaj, zanadto*) został zaliczony przez Wajszczuk (1997: 53) do klasy określników metatekstowych — podklasy jednostek synsyntagmatycznych.

Mankamentem proponowanej przez Laskowskiego definicji regulującej terminu „leksemy synsyntagmatyczne" jest to, iż zawiera ona pojęcie leksemu autosyntagmatycznego, które z kolei jest oparte na nieostrym pojęciu składnika wypowiedzenia. W związku z tym np. warunki definicyjne relatorów jako „zajmujących pozycję syntagmatyczną składnika zależnego syntaktycznie (podrzędnego) wyrażenia zdaniowego" (Laskowski 1984: 32) odpowiadają charakterystyce leksemów autosyntagmatycznych, a mimo to relatory zostały uznane za synsyntagmatyczne.

W artykule tym przyjmuję sposób rozumienia opozycji leksemów auto- i synsyntagmatycznych odpowiadający koncepcji J. Wajszczuk (1997).

2. Kiedy podejmuje się próbę kwalifikacji gramatycznej danej leksykalnej jednostki języka, trudno nie postawić sobie pytania, czy ciąg reprezentujący tę jednostkę we wszystkich rozpoznanych rodzajach użyć należy do jednej (tej samej) klasy gramatycznej. Odpowiedź na to pytanie jest niezależna od odpowiedzi na pytanie o jedno- / niejednoznaczność jednostki. Nie są to zresztą pytania tej samej rangi. O ile pogłębianie opisu semantycznego, zgodne z dyrektywą analizy redukcjonistycznej, zmierza do odkrywania monosemii jednostek, o tyle postulowanie (i wyodrębnia-

nie) homonimów gramatycznych jest wynikiem operacji porządkujących, a więc arbitralnych decyzji badacza (wymagających jednak uzasadnienia).

Istnienie ciągów reprezentujących w różnych rodzajach użyć różne klasy gramatyczne, a więc ciągów stanowiących jednostki homonimiczne gramatycznie, jest faktem powszechnie znanym. Liczne są przykłady co najmniej par homonimów, których jeden człon reprezentuje klasę jednostek autosyntagmatycznych, a drugi — synsyntagmatycznych; por. np. *właściwie 1* — przysłówek i *właściwie 2* — partykuła, *trochę 1* — liczebnik i *trochę 2* — operator gradacji, *ponad 1* — przyimek i *ponad 2* — operator adnumeratywny (klasy synsyntagmatyków wyróżnione w: Grochowski 2003a). Taką parę tworzą zapewne również jednostki homonimiczne o kształcie *aż*.

3. W słownikach współczesnego języka polskiego i w obszernej literaturze składniowej i semantyczno-składniowej poświęconej *aż* wyróżnia się na ogół dwie homonimiczne jednostki o tej postaci, mianowicie spójnik i partykułę. Por. np. Bańkowski 1975, Bień 2003, Łojasiewicz 1992, Podracki 1968, Świdziński 1992, Grochowski 1986, 1997. Oto wybrane ze słowników (i literatury językoznawczej) przykłady wypowiedzeń z jednostkami o postaci *aż*, dostatecznie reprezentatywne dla potrzeb opisu składniowego wszelkich jednosegmentowych jednostek z tym ciągiem (jednostki dwu- i więcej niż dwuelementowe z członem *aż*, np. *_ aż dziw bierze, _ aż miło, _ aż nadto_, aż się prosi_, _aż tu nagle _, _aż wstyd, _że aż hej (ha)*, nie stanowią przedmiotu rozważań):

(1) *Pracuj tak długo, aż skończysz.* (SWJP — spójnik)

(2) *Błagał o przepustkę, aż ją dostał.* (USJP — spójnik)

(3) *Zaczekaj, aż przestanie padać.* (ISJP — spójnik)

(4) *Czekał, aż go wpuszczą.* (SJPSz — spójnik)

(5) *Parskał ze śmiechu, aż mu się broda trzęsła.* (ISJP — spójnik)

(6) *Pioruny waliły, aż dom drżał cały.* (ISJP — spójnik)

(7) *Wtedy poczuł taki zawrót głowy, że aż się zachwiał na nogach.* (ISJP — partykuła)

(8) *Od kupców aż się roi na ulicach.* (USJP — partykuła)

(9) *Aż poczerwieniał ze złości.* (SJPSz — partykuła, SWJP — modulant)

(10) *Łąka aż żółta od kaczeńców.* (USJP — partykuła)

(11) *Mieli aż dwanaścioro dzieci.* (USJP — partykuła)

(12) *Siedział aż do wieczora.* (SJPSz — partykuła)

(13) *Zatrzymał się aż pod lasem.* (USJP — partykuła)

Gdyby przyjąć dość rozpowszechnioną tezę o homonimii spójnika i partykuły o postaci *aż*, to należałoby stwierdzić, że opozycja ta zachodzi wewnątrz zbioru jednostek synsyntagmatycznych. Wnioskowanie to nie prowadzi do trafnej konkluzji, nie jest bowiem oparte na prawdziwych przesłankach.

4.1. Zakładając, że spójnik jest leksemem synsyntagmatycznym dwumiejscowym, mającym stały szyk, a relator — leksemem autosyntagmatycznym, zdolnym do wprowadzania zdania na pozycję syntaktyczną na-

drzędnika, nie mającym rządu przypadkowego (w opozycji do przyimka), stawiam hipotezę, że w zdaniach typu (1) — (4) jednostka *aż* reprezentuje klasę relatorów (zaimków / konektorów względnych przysłownych), a nie spójników, a więc że jest, zgodnie z kryterium J. Wajszczuk (1997), jednostką autosyntagmatyczną. Na rzecz tej hipotezy przemawia fakt, że *aż* nie zajmuje dystynktywnej dla spójników pozycji międzyzdaniowej, lecz pozycję syntaktyczną składnika zdania. Do takiej konkluzji skłania ponadto rozumowanie przez analogię. Por. np. pozycje *gdzie* i *aż* w wypowiedzeniach:

(14) *Poszedł, gdzie mu kazano pójść.*

(15) *Pukał, aż mu otworzono.*

(16) *Poszedł tam (do tego miejsca), gdzie mu kazano pójść.*

(17) *Pukał dotąd (tak długo / do tego czasu), aż mu otworzono.*

Aż — analogicznie do *gdzie* — wprowadza na pozycję syntaktyczną nadrzędnika drugie (linearnie) zdanie składowe zdania złożonego. Pozycja zajmowana przez *gdzie* (*aż*) to ta sama pozycja, którą zajmuje komponent pierwszego (linearnie) zdania składowego — przysłówek (zaimek przysłowny); por. (16) i (17). Jedyna różnica funkcjonalno-syntaktyczna między *gdzie* i *aż* (abstrahuję tu od nieistotnej dla kwalifikacji gramatycznej *aż* opozycji relacji semantycznych — przestrzennych i temporalnych) jest różnicą zewnętrzną względem porównywanych kontekstów, mianowicie *gdzie* jest zdolne do wprowadzania wypowiedzeń niezależnych (pytajnych), a *aż* — nie.

4.2. Za postawioną hipotezą przemawia również możliwość substytucji *aż* przez *dopóki nie* w rozważanych kontekstach oraz ekwiwalencja porównywanych wypowiedzeń, por. np. (1) — (4) z (18) — (21):

(18) *Pracuj tak długo, dopóki nie skończysz.*

(19) *Błagał o przepustkę, dopóki jej nie dostał.*

(20) *Zaczekaj, dopóki nie przestanie padać.*

(21) *Czekał, dopóki go nie wpuszczą.*

Jeżeli jednostka nieciągła *dopóki (…) nie* (rozsuwalna, segment *nie* musi bowiem występować bezpośrednio przed czasownikiem) reprezentuje klasę relatorów, to analogicznie należałoby zakwalifikować *aż*. Por. też (15) i (17) z (22) — (23):

(22) *Pukał, (do)póki mu nie otworzono.*

(23) *Pukał dotąd (tak długo / do tego czasu), (do)póki mu nie otworzono.*

Jednosylabowa jednostka *aż* rzadziej (również w porównaniu z *dopóki (…) nie*) występuje w pozycji inicjalnej wypowiedzenia złożonego niż w pozycji inicjalnej jego drugiego (linearnie) wypowiedzenia składowego. Por. np.

(24) *Męczyła go ((do)póty / dotąd / do tego czasu / tak długo), aż (dopóki) się z nią (nie) ożenił.*

(25) *Aż (dopóki) się z nią (nie) ożenił, ((do)póty / dotąd / do tego czasu / tak długo) go męczyła.*

Dogodniej jest analizować relator *aż* użyty między wypowiedzeniami, pozycja ta jest bowiem dla tej jednostki bardziej naturalna, a poza tym ujawnia jej relewantne cechy składniowe i semantyczne.

Relator *aż* jako leksykalny wykładnik zależności semantycznej między wypowiedzeniami składowymi wypowiedzenia złożonego można nazwać limitatorem temporalnym, wyznacza bowiem granicę czasową stanu rzeczy, o którym mowa w wypowiedzeniu składowym nie zawierającym *aż*: stan ten przestaje mieć miejsce wtedy, gdy zaczyna mieć miejsce stan rzeczy, o którym mowa w wypowiedzeniu zawierającym *aż*. Por. np.

(26) *Bili mu brawo, aż zaczął bisować.* 'przestali mu bić brawo wtedy, gdy zaczął bisować'

4.3. Podane wyżej przykłady użycia relatora *aż* (por. (24), (25)) wskazują na możliwość jego kookurencji z *dopóty*, przy czym to ostatnie wyrażenie, występujące zawsze w innym wypowiedzeniu składowym niż *aż*, wymaga (w przeciwieństwie do *aż*) obecności elementu należącego do klasy zamkniętej. *Dopóty* tworzy więc co najmniej dwie jednostki, wyłącznie nieciągłe i zarazem obligatoryjnie rozsunięte wewnętrznie, mianowicie z wyrażeniem *aż*, substytuowalnym przez *dopóki (…) nie*, a także z wyrażeniem *dopóki* (bez segmentu *nie*). Części tych jednostek, odpowiednio *dopóty* i *aż* (*dopóki nie*) oraz *dopóty* i *dopóki*, pozostają względem siebie w relacji konwersji. Jeżeli przyjąć, że redukcja *dopóty* (w obu jednostkach niezależnie) nie pociąga za sobą zmiany treści odpowiednich wypowiedzeń złożonych (z *aż* i z *dopóki*), to trzeba uznać *dopóty* za element semantycznie pusty (por. Grochowski 1999). Jednostka *dopóty p, aż q* jest więc równoznaczna z jednostką *p, aż q*, a jednostka *dopóty p, dopóki q* z jednostką *p, dopóki q*. Eksplikacje tych jednostek zostały zaproponowane w pracy: Grochowski 1997.

Jednostki *dopóty p, aż (dopóki nie) q* i *dopóty p, dopóki q* są nierównoznaczne, ale komunikują tę samą relację temporalną ujmowaną z innej perspektywy. Druga jednostka nieciągła również limituje czas trwania stanu rzeczy, ale poprzez odniesienie nie do początku drugiego stanu rzeczy, lecz do granicy czasowej drugiego, równoległego z danym stanu rzeczy: dany stan rzeczy przestaje mieć miejsce wtedy, gdy przestaje mieć miejsce inny stan rzeczy. Granica końca pewnego stanu rzeczy i granica początku następującego po nim stanu rzeczy stanowią tę samą wielkość. Możliwa jest więc transformacja wypowiedzeń z jednostką *dopóty p, dopóki q* na analogiczne wypowiedzenia z jednostką *dopóty p, aż (dopóki nie) q*, w których drugie wypowiedzenie (*q*) jest konstytuowane przez czasownik *przestać*. Por. np.

(27) *Dopóty leżał grzecznie na łóżku, dopóki przedszkolanki spacerowały po sali.*? *Dopóty leżał grzecznie na łóżku, aż (dopóki) przedszkolanki (nie) przestały spacerować po sali.*

Charakterystyczną właściwością relatora *aż* jest to, iż wymaga on, by w wypowiedzeniu składowym, które wprowadza, użyty był czasownik dokonany w formie trybu orzekającego; por. np. (1) — (4), (15), (24), (26),

(27). Na pierwszą cechę (aspekt) zwracano uwagę w literaturze składniowej wielokrotnie (por. np. Ampel 1975a, 1975b, Łojasiewicz 1992, Podracki 1968, Świdziński 1992), drugą traktowano jako dyskusyjną (por. Łojasiewicz 1992: 70—73). Według teorii spójników J. Wajszczuk (1997) spójniki jako komentarze metatekstowe nie nakładają jako klasa ograniczeń kategorialnych na człony relacji, których są wykładnikami. Nawet gdyby jednostka *aż* została uznana za leksem synsyntagmatyczny, nie mogłaby więc reprezentować klasy spójników.

5.1. Uznanie *aż* za spójnik w wypowiedzeniach typu (5) — (6) również nie jest uzasadnione. Badana jednostka nie zajmuje w nich co prawda — w przeciwieństwie do wypowiedzeń typu (1) — (4) — pozycji syntaktycznej składnika zdania, jest więc synsyntagmatykiem, ale nie spełnia co najmniej dwóch warunków koniecznych, nałożonych na denotaty pojęcia „spójnik", mianowicie nie zajmuje pozycji międzyzdaniowej, a zatem nie łączy zdań, i ma nie ustabilizowaną pozycję linearną. Por. też np.

(28) *Hałasowali, aż ją głowa rozbolała.*

(29) *Przeciąga się, aż stawy trzeszczą.*

(30) *Nagle wpadł z hukiem w kałużę, aż mu błoto w oczy prysnęło.*

Elementem de facto łączącym tego rodzaju wypowiedzenia składowe, i wprowadzającym drugie z nich, jest tu nieobecny na powierzchni, ale zawsze w tego typu wypowiedzeniach podlegający interpolacji, włącznik (termin J. Wajszczuk 1997) *że*. Interpolacja *że* pokazuje z kolei zmienność pozycji linearnej *aż*, które może być przesuwane wzdłuż drugiego wypowiedzenia składowego. Por. (5) z (31) — (33):

(31) *Parskał ze śmiechu, że aż mu się broda trzęsła.*

(32) *Parskał ze śmiechu, że mu się aż broda trzęsła.*

(33) *Parskał ze śmiechu, że mu się broda aż trzęsła.*

Zmienność pozycji linearnej *aż* w drugim wypowiedzeniu składowym jest dopuszczalna niekiedy również bez interpolacji *że*, zależy to od składu leksykalnego tego wypowiedzenia, a przede wszystkim od struktury sylab jego jednostek. Por. np. (6) z (34) — (35):

(34) *Pioruny waliły, dom aż drżał cały.*

(35) *Pioruny waliły, dom drżał aż cały.*

W analizowanym wcześniej wypowiedzeniu (5) było to niemożliwe tylko dlatego, że *aż* występowało w antepozycji względem dwóch segmentów jednosylabowych. Być może zmienność pozycji linearnej była przesłanką dla leksykografów (zob. PSWP, SWJP i inne) do uznania *aż* za spójnik współrzędny, co jest zaskakujące na tle przyjmowanych w literaturze kryteriów opozycji współrzędności i podrzędności (por. np. Grochowski 1984, Wajszczuk 1997), ale mieści się w granicach wyobrażeń, zwłaszcza w wypadku porównania szyku *aż* z szykiem *więc, zatem* — kwalifikowanych w tradycyjnej literaturze składniowej jako spójniki współrzędne (por. np. Grochowski 1997, 2003b).

5.2. Próba porównania współwystępujących ze sobą elementów *że* i *aż* w wypowiedzeniach typu (31) — (33) z *ale* i *jednak* w wypowiedzeniach typu (36) — (38)

(36) *Przed oknem świeciła się latarnia, ale jednak nie widziałem wyraźnie jego twarzy.*

(37) *Przed oknem świeciła się latarnia, ale nie widziałem jednak wyraźnie jego twarzy.*

(38) *Przed oknem świeciła się latarnia, ale nie widziałem wyraźnie jednak jego twarzy.*

mogłaby skłaniać do konkluzji, opartej na zasadzie analogii, że *ale* — podobnie do *że* — łączy wypowiedzenia składowe i zajmuje stałą pozycję międzywypowiedzeniową, a *jednak* — analogicznie do *aż* — może być użyte między różnymi komponentami drugiego wypowiedzenia składowego, ma więc zmienną pozycję linearną.

Za hipotezą o przynależności *że* do tej samej klasy co *ale*, a *aż* do tej samej klasy co *jednak* mogłyby przemawiać też takie fakty, że każde z tych wyrażeń może występować niezależnie od drugiego, a więc że ich kookurencja nie jest obligatoryjna. Analogii tu mimo wszystko nie ma. Pomijając różnice między *że* i *ale* (włącznikiem a spójnikiem właściwym — zob. Wajszczuk 1997), stwierdzić należy, że *jednak* nie wiąże się w wyniku zmiany pozycji linearnej z żadnym określonym komponentem drugiego wypowiedzenia składowego — w opozycji do *aż*, które ma tę właściwość. Por. relację, której członem jest *aż* — w wypowiedzeniach (6), (34), (35) oraz (39)

(39) *Zużył do czyszczenia aż całą butelkę rozpuszczalnika.*

6. Jednostka *aż* spełnia przynajmniej słabe warunki przynależności do klasy partykuł, mianowicie jest leksemem synsyntagmatycznym jednomiejscowym o zmiennym szyku (w opozycji do spójników — dwumiejscowych, mających stały szyk), wchodzi w relację syntaktyczną ze składnikiem wypowiedzenia z reguły stojącym względem *aż* w bezpośredniej postpozycji (por. Grochowski 2003a, 2005). Por. np. (6) — (13).

Takie ostrożne sformułowanie tej hipotezy (w opozycji do tezy mocnej „*aż* jest partykułą", której tu nie stawiam) wynika z porównania właściwości *aż* z cechami niewątpliwych (bezdyskusyjnych) partykuł, takich jak np. *właściwie* czy *chyba* — szeroko rozumianych partykuł modalnych. W przeciwieństwie do tych ostatnich na bezpośredni kontekst gramatyczny i semantyczno-leksykalny *aż* nałożone są liczne ograniczenia kategorialne. Ich ogólną charakterystykę, wymagającą uściślenia i rozwinięcia, przedstawili trafnie A. Bańkowski (1975) i J. Wajszczuk (1997). Według Bańkowskiego podstawowa funkcja semantyczna *aż* jako limitatora, czyli wykładnika tekstowego limitacji (określnika granicy), polega na „uwydatnianiu komunikowanego kwantum jako większego od kwantum w danej konsytuacji spodziewanego (już to wyrażonego uprzednio, już to tylko „domyślnego")" (Bańkowski 1975: 186). Zdaniem Wajszczuk (1997: 79) *aż* „łączy się z wyrażeniami, które dokonują oceny ilościowej jakiegoś aspektu tej

rzeczywistości, jaką opisują", „wiąże się — przeciwnie niż *zaledwie* — z oceną pewnej ilości czegoś jako ilości dużej". Pojęcie 'dużo' stanowiło według A. Wierzbickiej (Wierzbicka 1969: 50) główny komponent semantyczny wyrażenia *aż*. Por. też formułę eksplikacyjną zaproponowaną przez A. Wierzbicką kilkanaście lat później: „AŻ: no less than X; this is more than one would expect." (Wierzbicka 1987: 179)

Aż wskazuje na istnienie pewnej granicy w świadomości mówiącego. Granica ta dotyczy wyobrażanej (przewidywanej) wielkości pewnego stanu rzeczy, ujmowanej liniowo (gradualnie). Określa się ją przede wszystkim za pomocą wskaźników liczbowych, ilościowych, ale także przestrzennych, temporalnych i dotyczących stopnia intensywności cechy; por. np. (7) — (13). Wielkość podlegająca ocenie jest zmienna, zależy od właściwości semantycznych wyrażenia, z którym wchodzi w danym wypowiedzeniu w relację jednostka *aż*.

Jeżeli wielkość stanu rzeczy, o którym mowa, rozpatrywana z punktu widzenia pewnego kryterium (z reguły nie wyrażonego eksplicite, ale sygnalizowanego przez wyrażenie, z którym łączy się *aż*), nie przekracza przewidywanej granicy, to na wielkość tę nie zwraca się uwagi. (Pojęciem „attracting attention" operował A. Bogusławski w opisie przymiotników parametrycznych typu *tall*; por. Bogusławski 1975.) To, gdzie granica taka w danym wypadku przebiega, jest rzeczą niewiadomą, z użycia *aż* wynika bowiem jedynie to, że została ona przekroczona. Mówiący nie spodziewał się jej przekroczenia, tego, że będzie właśnie taka, jak to jest w zdaniu powiedziane, i komunikuje o swoim stanie świadomości za pomocą *aż*. Por. np.

(40) *Ten dom ma aż trzydzieści pięter.* 'Ten dom ma tyle pięter, że zwróciło to moją uwagę. Nie spodziewałem się tego, że będzie miał tyle pięter (ile ma). Gdybym się spodziewał, że tak będzie, nie powiedziałbym tego.'

(41) *Zatrzymał się aż pod lasem.* 'Zatrzymał się w takim miejscu, że zwróciło to moją uwagę. Nie spodziewałem się, że zatrzyma się w takim miejscu (tak daleko (tak późno)). Gdybym się spodziewał, że tak będzie, nie powiedziałbym tego.'

Wnioskowanie o granicy wymaga możliwości przeciwstawienia faktycznego stanu rzeczy (o którym mowa) jakiemuś innemu stanowi rzeczy, na który nie zwróciłoby się uwagi. Por. np.

(42) *Ten dom ma aż trzydzieści pięter, a nie dziesięć.*

Operacja taka jest niewykonalna, jeśli faktyczny stan rzeczy nie jest wyrażony eksplicite (nie jest wyznaczony ani scharakteryzowany ilościowo), a więc gdy *aż* zostanie odniesione bezpośrednio np. do liczebnika nieokreślonego, przymiotnika lub przysłówka parametrycznego. Dlatego też dewiacyjne są takie wypowiedzenia z *aż*, jak np.

(43) **Przez ostatnie lata aż dużo zmieniło się w moim mieście.*

(44) **Nie wiedziałem, że mieszkasz aż daleko od centrum miasta.*

Nie budzi natomiast wątpliwości poprawność wypowiedzeń, w których wielkość danego stanu rzeczy jest wyznaczona (np. w wyniku użycia *tak (taki, tyle)..., że*), tylko wówczas może być on pojmowany jako przekraczający granicę istniejącą w świadomości mówiącego. Por. (43) — (44) z (45) — (46):

(45) *Przez ostatnie lata aż tak dużo zmieniło się w moim mieście, że go niemal nie poznałem po powrocie.*

(46) *Nie wiedziałem, że mieszkasz aż tak daleko od centrum miasta, że musisz dojeżdżać do pracy kolejką.*

Mówiący może zwrócić uwagę na wielkość danego stanu rzeczy równą zeru, jeżeli nie spodziewał się tego, że stan ten może w ogóle nie mieć miejsca. Ponieważ jednak sytuację taką ocenia jako znajdującą się poniżej przewidywanej granicy (w swojej świadomości), nie tylko komunikuje o zaistniałym stanie rzeczy, ale wyraża względem niego określoną postawę. Wydaje się więc, że niedewiacyjne semantycznie są tylko niedeklaratywne wypowiedzenia z *aż* wchodzącym w relację z jednostkami typu *nikt, żaden*. Por. np.

(47) *Żeby poza prelegentem na zebranie aż nikt nie przyszedł?*

(48) **Poza prelegentem na zebranie aż nikt nie przyszedł.*

(49) *Żeby oskarżenie nie było poparte aż żadnymi dowodami?*

(50) **Oskarżenie nie było poparte aż żadnymi dowodami.*

Wstępna charakterystyka semantyczna wyrażenia *aż* potwierdza hipotezę o zdeterminowanych semantycznie ograniczeniach w zakresie łączliwości tej jednostki.

7. Wieloletnie badania nad partykułami i wyrażeniami klas pokrewnych skłaniają mnie do postawienia hipotezy, że ten wcale niemały zbiór jednostek leksykalnych należałoby podzielić na dwa główne podzbiory (np. partykuły właściwe i niewłaściwe), biorąc pod uwagę zarówno kryteria syntaktyczne, jak i skorelowane z nimi kryteria semantyczne.

Wymienione wcześniej partykuły typu *właściwie, chyba* (jednostek tego rodzaju, zwłaszcza nieciągłych, są dziesiątki; por. np. *dajmy na to, na dobrą sprawę, nawiasem mówiąc, rzecz jasna, tak naprawdę, w gruncie rzeczy, w istocie, z całą pewnością, że się tak wyrażę*) wyróżniają się dwiema istotnymi, bardzo ogólnymi cechami, mianowicie (1) nie nakładają ograniczeń gramatycznych na klasy jednostek, z którymi współwystępują, inaczej mówiąc mogą współwystępować z jednostką reprezentującą dowolną klasę autosyntagmatyczną, (2) pełnią funkcję komentarza metatekstowego do treści tych wyrażeń, z którymi współwystępują, bądź do całej wypowiedzi. Właściwości te są ze sobą skorelowane: to, że takie partykuły komunikują tylko o działaniach mownych nadawcy, powoduje, że nie nakładają na komponenty wypowiedzeń ograniczeń gramatycznych. Partykuły o wymienionych cechach nazywam właściwymi, a wszystkie inne — niewłaściwymi.

Partykuły niewłaściwe są również jednostkami o funkcji intratekstualnej, a więc wyrażeniami metapredykatywnymi, implikują liczne pojęcia

wykraczające poza same działania mowne, np. pojęcie ilości, stopnia, woli, odległości przestrzennej. Taka właśnie struktura semantyczna tych jednostek jest źródłem nakładanych przez nie ograniczeń gramatycznych i semantyczno-leksykalnych na klasy przyłączanych wyrażeń — składników wypowiedzeń, co powoduje, że partykuły niewłaściwe nie są komentarzami metatekstowymi.

W świetle scharakteryzowanej wstępnie opozycji dwóch podklas partykuł oraz analizy jednostki *aż* należałoby ją zaliczyć do zbioru partykuł niewłaściwych.

W artykule wyróżnione zostały dwie jednostki homonimiczne o postaci *aż* — relator i partykuła niewłaściwa. Każda z nich jest monosemiczna, ale nierównoznaczna z drugą. Nie jest jednak wykluczone, że głębsza analiza semantyczna tych jednostek pozwoliłaby na wypracowanie dla nich jednej formuły eksplikacyjnej.

BIBLIOGRAFIA

Ampel T., 1975a, *Wypowiedzenia okolicznikowe profrazowe we współczesnym języku polskim*, Rzeszów.

Ampel T., 1975b, Zdanie podrzędne czasowe jako wykładnik charakterystyki temporalnej wypowiedzenia, [w:] *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia*, red. M. Grochowski, Z. Topolińska, Wrocław, s. 119—142.

Bańkowski A., 1975, O kwantyfikacji językowej i partykule *aż*, „Prace Filologiczne" 25, s. 183—189.

Bień J. S., 2003, Konstrukcje werbalne z AŻ w gramatyce Świdzińskiego, [w:] *Studia z gramatyki i leksykologii języka polskiego. Prace dedykowane Profesor Marii Szupryczyńskiej*, red. M. Gębka-Wolak, I. Kaproń-Charzyńska, M. Urban, Toruń, s. 79—92.

Bogusławski A., 1975, Measures are measures. In defence of the diversity of comparatives and positives, „Linguistische Berichte" 36, s. 1—9.

Grochowski M., 1984, Składnia wyrażeń polipredykatywnych (Zarys problematyki), [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, red. Z. Topolińska, Warszawa, s. 213—299.

Grochowski M., 1986, *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*, Wrocław.

Grochowski M., 1997, *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*, Kraków.

Grochowski M., 1999, Pleonazm i konwersja jako narzędzia analizy semantycznej, [w:] *Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin*, red. W. Banyś, L. Bednarczuk, S. Karolak, Katowice, s. 47—53.

Grochowski M., 2003a, Szyk jednostek synsyntagmatycznych w języku polskim (główne problemy metodologiczne), „Polonica" 22—23, s. 203—223.

Grochowski M., 2003b, O szyku operatora *więc* na tle jego cech składniowych i semantycznych, [w:] *Anabasis. Prace ofiarowane Profesor Krystynie Pisarkowej*, red. I. Bobrowski, Kraków, s. 89—98.

Grochowski M., 2005, Wpływ zmiany pozycji linearnej partykuły na strukturę semantyczną wypowiedzenia, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich*, t. 5, red. M. Sarnowski, W. Wysoczański, Wrocław, s. 89—94.

ISJP: *Inny słownik języka polskiego*, t. I—II, red. M. Bańko, Warszawa 2000.

Laskowski R., 1984, Podstawowe pojęcia morfologii, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa, s. 9—57.

Laskowski R., 1998, Zagadnienia ogólne morfologii, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa, s. 27—86.

Łojasiewicz A., 1992, *Własności składniowe polskich spójników*, Warszawa.

Podracki J., 1968, Zdania czasowe ze spójnikiem *póki, dopóki, aż*, „Poradnik Językowy" 8, s. 392—407.

PSWP: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1 — 50, red. H. Zgółkowa, Poznań 1994—2005.

SJPSz: *Słownik języka polskiego*, t. I—III, red. M. Szymczak, Warszawa 1978—1981.

SWJP: *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.

Świdziński M., 1992, *Gramatyka formalna języka polskiego*, Warszawa.

USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I—VI, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.

Wajszczuk J., 1992, Czym spójniki nie są? Problem spójnika w ujęciu składniowym, „Acta Philologica" 21, s. 15—37.

Wajszczuk J., 1997, *System znaczeń w obszarze spójników polskich. Wprowadzenie do opisu*, Warszawa.

Wierzbicka A., 1969, *Dociekania semantyczne*, Wrocław.

Wierzbicka A., 1987, The semantics of quantitative particles in Polish and in English, [w:] *Od kodu do kodu*, red. A. Bogusławski, B. Bojar, Warszawa, s. 175—189.

Wróbel H., 1996, Nowa propozycja klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów, [w:] *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, red. H. Wróbel, Kraków, s. 53—60.

Wróbel H., 2001, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.

Zaron Z., 2003, Funkcjonalna klasyfikacja leksemów polskich (kolejna propozycja), [w:] *Studia z gramatyki i leksykologii języka polskiego. Prace dedykowane Profesor Marii Szupryczyńskiej*, red. M. Gębka-Wolak, I. Kaproń-Charzyńska, M. Urban, Toruń, s. 179—188.

Maciej Grochowski

OPPOSITION OF AUTOSYNTAGMATIC AND SYNSYNTAGMATIC LEXEMES (BASED ON ANALYSIS OF GRAMMATICAL HOMONYMS IN THE SHAPE OF *AŻ*)

Summary

The paper is an attempt to interpret syntactic and semantic features of the two Polish grammatical homonyms in the shape of *aż*. They are described as representing a subclass of autosyntagmatic lexical units, namely relators (relative pronouns), and synsyntagmatic units, namely the so-called secondary particles. The widespread hypothesis that homonyms in the shape of *aż* belong to classes of conjunctions and proper particles has been falsified. Moreover, the paper contains a preliminary semantic analysis of distinguished homonyms. Each of them has only one but different from other meaning. Common semantic property of both lexical units is the notion of exceeding a limit which is expected by speaker. Because of that the examined units have intratextual function but they are not metatextual comments of the content of utterances.

UDC 811.162.3'367.332.3

Ludmila Uhlířová

VOLNÝ MORFÉM *SE/SI* U SUBSTANTIV VERBÁLNÍCH NA *-NÍ/-TÍ* V SOUČASNÉ ČEŠTINĚ (S VYUŽITÍM ČESKÝCH KORPUSŮ)[1]

1. Tento příspěvek je věnován **uplatnění slovotvorného morfému** *se/si* při nominalizační transformaci zvratného slovesa na verbální substantivum na *-ní/-tí* (dále VS) v dnešní češtině.[2]

Přítomnost reflexivního morfému u VS na *-ní/-tí*, morfému sice volného, ale zaujímajícího pevnou slovoslednou pozici bezprostředně za VS, je v češtině možná, ale není obligatorní, a to ani tehdy, je-li VS odvozeno od reflexiva tantum: např. *smát se*, *zasmát se, usmát se*, ale *povědět něco pro zasmání, děkovat přívětivým pousmáním*; *setkávat se*, ale *setkávání lidí.* Jak upozornil Trávníček (1951:1406) a po něm Jelínek (1963:230) s odvoláním na starší jazykovědnou literaturu, jde o „vývojovou novotu": VS s reflexivy se začala objevovat častěji teprve v rané době obrozenské. Trávníček (1951:1404) se zmiňuje o „nedostatku reflexiv *se* a *si*" u VS a přítomnost reflexiva u některých VS, např. *divení se, chování se, loučení se, toulání se* a dalších ještě hodnotí jako znějící „zcela neústrojně" (1951: 1405). Avšak již Jelínek (1963) a o více než dvě desetiletí později autoři Mluvnice češtiny (zejm. sv. 1, 1986:424—431 a sv. 2, 1987:91, 135—141,

---

[1] Napsáno s podporou projektu 1 ET 1011 20413 Data a nástroje pro informační systémy.

[2] VS odvozená od sloves pomocí formantů na *-ní/-tí*, např. *učení, vzdělávání, braní, vzetí, přijímání, přijetí* atd. představují takřka neomezeně produktivní třídu substantiv. Tvoří se od většiny sloves a v některých českých gramatikách, např. v klasické mluvnici Trávníčkově (1951: 1404), se o nich pojednávalo v soustavě slovesných tvarů. Trávníček zdůvodňoval své pojetí slovotvornou pravidelností VS, dále tím, že — ačkoli VS je „plné substantivum po stránce tvarové a syntaktické", se slovesy sdílí — na rozdíl od všech ostatních substantiv dějových — schopnost vyjadřovat slovesný vid (*ovládnutí — ovládání*), a v neposlední řadě tím, že ta VS, která jsou utvořena od zvratných sloves, např. od *učit se, vzdělávat se, ohlédnout se* aj. mohou, ale nemusejí — rovněž na rozdíl od všech ostatních dějových substantiv — u sebe mít zvratné *se/si*. Podobně také v Mluvnici češtiny (2, 1986:135n.) se konstatuje, že „svou slovnědruhovou sémantikou, morfologickými znaky a syntaktickými funkcemi patří VS k substantivům", ale kvůli jeho „verbálním vlastnostem" je zařazeno v kapitole o funkčně-sémantické charakteristice sloves.

VS se netvoří např. od sloves sponových, modálních, násobených (*dělávat*, *chodívat*) a od některých dalších; výčet slovesných skupin, od nichž se VS netvoří, je podán v Mluvnici češtiny 2:140; srov. též Grepl — Karlík, 1998 a Nádeníček, 2004.

174—179, 413 a 423) shodně konstatují, že v dnešní češtině **přibývá** VS, která u sebe reflexivum mají. Jak zdůrazňuje Jelínek (1963:237), „nemůžeme v tom vidět porušování spisovné normy, nýbrž naopak její obohacování". Přibývání reflexiv si všímají také laičtí i odborní tazatelé v pražské jazykové poradně Ústavu pro jazyk český AV ČR.[3] Jejich dotazy na to, kdy reflexiva užít a kdy nikoli, přicházejí stále častěji a s nimi i podněty k tomu, zabývat se touto vývojovou tendencí podrobněji.

Nasnadě je otázka — otázka empirická —, jak se tendence přibývání VS s reflexivy jeví ve světle nových, rozsáhlých jazykových dat, která jsou k dispozici díky existenci Českého národního korpusu o rozsahu sto milionů slov (http://ucnk.ff.cuni.cz) i staršího i méně objemného Českého akademického korpusu (Králík — Uhlířová, v tisku): Jak časté jsou v současných českých textech z různých komunikačních oblastí doklady VS + *se/si* v porovnání s doklady, kde *se/si* přítomno není, a co lze říci o okolnostech a motivacích výskytu reflexiv u VS?

2. **Materiálovým východiskem** je soubor VS + *se/si* v subkorpusu Synek, tj. v jedné části Českého národního korpusu, a to v části o rozsahu deset milionů slov.[4] V příkladové části je využito rovněž dat z Českého akademického korpusu z let sedmdesátých až osmdesátých 20. stol., jehož rozsah činí pouze o něco více než půl milionu slov z žánrů věcných (z textů odborných, publicistických a prostě sdělovacích).[5]

Aby bylo možno zjistit míru užívání/neužívání zvratného *se/si* u VS na *-ní/-tí*, je nejprve zapotřebí v korpusu nalézt a pokusit se od sebe oddělit doklady, kdy

(a) *se/si* přítomno je, například *Knížku lze číst mimo jiné jako pisatelovo vyrovnávání se s invazí postmodernismu;*

(b) *se/si* přítomno není, ale přítomno by být mohlo, protože VS si v uvedeném konkrétním užití zachovává dějový význam, tj. vyjadřuje průběh děje (při odvození od slovesa nedokonavého) nebo fázi děje (při odvození od slovesa dokonavého), například *Knížku lze číst mimo jiné jako pisatelovo vyrovnávání s invazí postmodernismu*; VS *vyrovnávání* je odvozeno od zvratného slovesa *vyrovnávat se*. Přítomnost, anebo nepřítomnost reflexiva neovlivňuje v tomto příkladě význam věty, protože základovou větnou strukturu *pisatel*/Ag — *vyrovnává*/Vf — *s něčím*/Obj čeština nezná;

---

[3] www.ujc.cas.cz/poradna

[4] Jde o značkovaný synchronní psaný korpus textů z let 1900—1999, žánrově a stylově zachovávající proporce celého Českého národního korpusu.

[5] Český akademický korpus je unikátní svým detailním morfologickým i syntaktickým značkováním, které se v hlavních syntaktických zásadách přidržovalo koncepce Šmilauerovy (1966). Rozlišuje se v něm *se/si* se syntaktickou funkcí akuzativního/dativního objektu k verbu finitu od *se/si* s pouhou funkcí volného morfému; v druhém případě *se/si* nemá vlastní syntaktickou ani morfologickou značku, ale jeho přítomnost je zaznamenána u příslušného slovesného, substantivního nebo adjektivního lemmatu, např. tedy *vyznačovat se, vyznačující se, učení se*. Pro tento korpus zatím nejsou dopracovány vyhledávací programy (Vidová Hladká — Králík, v tisku), ale vzhledem k uvedenému způsobu značkování se i při ručním vyhledávání podařilo získat cenná porovnávací data.

(c) *se/si* přítomno být nemůže, buď proto, že VS, sice odvozené od slovesa reflexivního, má význam jiný než dějový, anebo proto, že je odvozeno od slovesa nereflexivního. Například: Ve spojeních jako *majetkové / finanční / poválečné vyrovnání*, *zákon o konkurzu a vyrovnání* reflexivum u VS *vyrovnání* přítomno není a být nemůže, protože toto VS zde už nevyjádřuje akci, činnost, proces, nýbrž čin, skutek, výsledný stav, akt, zpravidla právní či finanční. VS *vyrovnání* si i zde sice zachovává reciproční význam 'někdo se vyrovná(vá) s někým', ale pozbylo dějového významu a materializovanou formou jeho referentu při užití v konkrétní výpovědi je zpravidla písemný (tištěný) dokument.

Ještě jiné je pak *vyrovnat dluhy ? vyrovnání dluhů*; VS *vyrovnání* je odvozeno od etymologicky totožného slovesa nereflexivního.

3. Jak takové doklady v korpusu vyhledat? Při zadání **posloupnosti vyhledávacích instrukcí**, jak je umožňuje korpusový manažer, je nutno počítat s technickými problémy, které souvisejí se systémem značkování. Vhodným zadáním se sice poměrně spolehlivě vyloučí většina homonymních případů, kdy *se* je předložka k nejbližšímu následujícímu substantivu, ale nikoli ty případy, kdy zvratné *se/si* není volným morfémem k bezprostředně předcházejícímu VS, nýbrž patří k jinému slovu ve větě, např. *vyjednávání se* značně protáhlo, sloup hlíny a kame*ní se* vryl do země. Značkování v korpusu nerozlišuje nejen např. VS *psaní* 'činnost' od *psaní* 'dopis', ale ani od jiných substantiv na *-ní*, např. od hromadného *kamení*.[6] Rovněž je třeba počítat s chybami v značkování.[7]

Hlavní problém spočívá však v tomto: Abychom zjistili, u kterých substantiv na *-ní/-tí* přichází možnost souvýskytu se *se/si* v úvahu, avšak zůstává nerealizována nebo realizována být z výše uvedených důvodů nemůže, museli bychom vyhledat veškeré výskyty substantiv na *-ní* a *-tí* v korpusu a ručně z nich vybrat právě ty, které jsou relevantní pro daný účel zkoumání. Vzhledem k tomu, že počet takových substantiv v korpusu Synek přesahuje sto padesát tisíc,[8] rozhodli jsme se uchýlit k omezení, které považujeme za rozumně efektivní, a v prvním kroku vyhledat ta VS, u kterých reflexivum *se/si* přítomno je.

Po základní vyhledávací instrukci ([word = .*ní]) [tag = P7.*] a po dalším třídění „KWIC odleva" podle morfologické značky („tagu") zůstala

---

[6] Nepomohou ani výkladové slovníky češtiny. V Slovníku spisovné češtiny je zvratné sloveso hnízdováno v jediné heslové stati s nezvratným a VS je uváděno tehdy, pokud má jiný význam než výlučně dějový, např. *rozhodnout, rozhodnout se, rozhodnutí* 'výrok konečné platnosti'. VS v heslové stati je uváděno bez reflexiva. U mnoha sloves není VS zmíněno vůbec, např. *přimknout se*, ale není *přimknutí (se)*. Ve Frekvenčním slovníku češtiny (2004), který je sestaven na základě Českého národního korpusu, je sice reflexivum uváděno u deverbativních adjektiv na *-ící*, ale u VS je uvedeno jen ojediněle, i když v korpusu samém doloženo je, např. *vzdání se, hraní si;* naproti tomu je *vyhýbat se, vyhýbající se*, ale jen *vyhýbání*; *osvojit si*, ale jen *osvojení*.

[7] Např. jako substantiva byla v řadě případů označkována adjektiva ve tvaru nom. pl. masc. živ.

[8] K tomuto číslu dospíváme pomocí přibližné vyhledávací posloupnosti [tag = NNNS.*] a následným použitím pozitivních filtrů *.*ní*, resp. *.*tí*.

ve výběru substantiva středního rodu v singuláru.[9] Všechny nalezené doklady bylo třeba ručně zkontrolovat a u takto vybraných VS pak ještě doplnit jejich případné výskyty ve tvaru instrumentálu. Tímto postupem jsme získali soubor VS, u nichž je reflexivum *se/si* v korpusu skutečně doloženo. Nejde o úplný soubor VS daného typu, ale vzhledem k tvarové homonymii o soubor obsahující většinu z nich; nepodchycena mohla při daném postupu zůstat ta VS, která se v korpusu vyskytla výlučně ve tvaru instrumentálu.[10]

Analogickým postupem jsme získali soubor VS na *-tí*.

Počet **lexikálně různých** VS, končících v nominativu na *-ní*, které se podařilo uvedeným postupem vytřídit, činí 173 a počet různých VS končících v nominativu na *-tí* celkem 13, tedy celkem 186 různých VS. Velký počet z nich je v korpusu doložen v sousvýskytu se *se/si* pouze jedenkrát, jen u menšího počtu z nich jsme zaznamenali opakovaný výskyt (data budou uvedena níže). Celkem je tedy tato stať materiálově podložena necelými čtyřmi sty výskytů VS+ *se/si*, což pro empirický popis současného stavu užívání VS + *se/si* v češtině považujeme za dostatečné východisko.

K takto nalezeným VS byly pak — v druhém kroku — dohledávány všechny ostatní jejich výskyty, tj. výskyty **bez** reflexiva. Takže: Pokud byl v prvním kroku vyhledán lexém VS + *se/si*, např. *učení se*, bylo následně provedeno další vyhledávání s cílem nalézt také všechny výskyty VS *učení* bez reflexiva. Šlo o náročnou vyhledávací proceduru s velkým množstvím manuální práce.

4. **Distribuční spektrum** konstrukcí VS + *se/si* je uvedeno v tab. 1 zvlášť pro VS na *-ní* a pro VS na *-tí*; tabulka je uspořádána podle klesajících četností. V prvním sloupci je uveden počet **lexikálně různých** VS na *-ní* s danou četností, v druhém sloupci jejich absolutní četnost v korpusu, v třetím sloupci ještě kumulativní četnost. Jak je z tabulky vidět, pouze u jediného VS na *-ní* se vyskytlo reflexivum 17x, u dvou VS se vyskytlo reflexivum 10x atd., a u **dvou třetin** ze všech lexikálně různých VS na *-ní* jsme zaznamenali souvýskyt se *se/si* pouze jedenkrát; takových VS se vyskytlo v subkorpusu Synek celkem 112. Podobně u většiny VS na *-tí* jsme zaznamenali souvýskyt se *se/si* pouze jedenkrát; takových VS se vyskytlo v subkorpusu Synek celkem 9.

Z kvantitativního hlediska má tedy větší vypovídací hodnotu údaj o počtu lexikálně různých VS, u kterých je reflexivum přítomno, než údaj o frekvencích výskytu jednotlivých z nich v korpusu. K tomuto poznatku se vrátíme v bodě 7.

Celková četnost VS na *-ní* podle očekávání vysoko převyšuje četnost VS na *-tí*.[11]

---

[9] Jiný vyhledávací postup, bez použití „tagu", zvolil P. Nádeníček (2004).

[10] Vzhledem k tomu, že jde pouze o ta VS, která mají význam dějový, není nutno počítat s tvary plurálu.

[11] Forma VS na *-ní*, anebo na *-tí* je dána příslušností fundujícího slovesa k slovesné třídě.

Tab. 1. Distribuce konstrukcí VS + *se/si*; uspořádání podle klesající četnosti v korpusu.

počet lexémů na *-ní* s danou četnosti	četnost v korpusu	kumulativní četnost
1	17	17
1	14	14
1	12	12
2	10	20
1	8	8
5	7	35
3	6	18
6	5	30
6	4	24
8	3	24
27	2	54
112	1	112
173		368

počet lexémů na *-tí* s danou četnosti	četnost v korpusu	kumulativní četnost
1	7	7
1	3	3
2	2	4
9	1	9
13		23

5. **Frekvenční seznam** jednotlivých lexémů na *-ní/-tí* s údaji o jejich četnostech v souvýskytu se *se/si* je uveden v tab. 2 v sloupci prvním a druhém. Tabulka dokládá, že nejčastěji bylo v konstrukci VS + *se/si* doloženo VS *vzdání*, po něm následuje podle pořadí VS *uvědomění*, dále VS *vyrovnání* atd. Zajímavý je poměr VS utvořených od sloves nedokonavých a od sloves dokonavých: u VS na *-ní* poněkud převažují ta, která jsou utvořena od sloves nedokonavých (přibližně dvě třetiny různých VS) nad dokonavými. Naproti tomu všechna doložená VS na *-tí* (tab. 3) jsou utvořena od sloves dokonavých. Nulový výskyt VS na *-tí* od sloves nedokonavých souvisí především s celkově nižší četností VS na *-tí* v češtině; utvořit VS na *-tí* od nedokonavého slovesa ovšem možné je a při větším rozsahu výběru lze nenulový výskyt doložit.[12] Za povšimnutí stojí dále fakt, že v seznamu VS je celkem osmnáct dvojic utvořených od nedokonavého a dokonavého slovesa se stejným základem, např. *objevení — objevování, osvojení — osvojování, přizpůsobení — přizpůsobování, (ne)vyjadřování — (ne)vyjádření* aj.

[12] Při pokusné sondě na materiálu celého Českého národního korpusu (Syn2000 o rozsahu 100 milionů slov) jsme nalezli např. doklady *zamindrákované bití se v prsa* či *hrdé bití se do hrudi*.

Tab. 2. Frekvenční seznam lexémů na *-ní* do frekvence = 3.

VS	dějové s refl.	dějové bez refl.	více-značné	význam nedějový	od V nerefl.	četnost VS celkem	četnost V
vzdání	17	0	0	0	1	18	695
uvědomění	14	6	0	27	0	47	1070
vyrovnání	12	27	2	106	107	254	709
(ne)uvědomování	10	6	0	1	0	17	608
učení	10	62	0	263	11	349	820
prosazení	8	6	1	0	77	92	832
vypořádání	7	2	0	39	0	48	132
seznámení	7	82	0	0	2	91	835
objevení	7	4	1	0	34	47	3263
přiblížení	7	11	3	0	19	40	454
ztotožnění	7	14	0	1	18	40	77
vyhýbání	6	1	0	0	0	7	307
přizpůsobení	6	8	1	0	22	37	302
zbavování	6	0	0	0	1	7	134
podílení	5	1	0	0	0	6	1031
přizpůsobování	5	2	1	0	3	11	112
zařazení	5	8	0	0	154	167	628
spoléhání	5	2	0	0	0	7	318
odpoutání	5	4	0	0	6	15	68
(ne)smíření	5	44	0	7	0	56	283
hraní	4	37	0	0	165	206	6160
osvojování	4	4	0	0	1	9	17
vcítění	4	4	0	0	0	8	17
osvojení	4	8	0	0	11	23	74
tázání	4	7	0	0	0	11	118
otevření	4	7	12	0	338	360	2442
přihlášení	3	5	2	1	5	20	561
oddání	3	1	0	0	0	4	97
zamyšlení	3	85	0	21	0	109	131
setkávání	3	22	0	3	0	28	344
otevírání	3	5	0	4	46	58	309
angažování	3	0	0	0	12	15	182
obohacování	3	12	0	0	2	17	70
vyrovnávání	3	0	0	0	31	34	129

Podrobný přehled v tab. 2 pro VS na *-ní*[13] a v tab. 3 pro VS na *-tí* přináší několikerá empirická pozorování.

Zaprvé. Především je zřejmé, že neexistuje korelace mezi celkovou četností základového slovesa v korpusu (sloupec osmý[14]) a četností VS od něj odvozeného (sloupec sedmý). Pokud vezmeme za základ porovnání hodnoty v **celých** sloupcích, pozorujeme velké kolísání hodnot. Na jedné straně vidíme, že od některých sloves s četnostmi několik set či dokonce tisíc a více výskytů v korpusu se užívá VS jen zřídka, např. *podílet se* je

[13] Z prostorových důvodů byla tab. 2 pro tisk ukončena u počtu výskytů f = 3.

[14] Počítáno dohromady: sloveso reflexivní i etymologicky totožné sloveso nereflexivní, pokud je doloženo.

doloženo 1031x, zatímco VS *podílení* má pouhých 6 výskytů, dále *objevit (se)* má četnost 3263, ale *objevení* jen 47, *(ne)uvědomovat (si)* má četnost 608 výskytů, ale od něj odvozené *(ne)uvědomování* pouze 17 výskytů. Na druhé straně od jiných sloves s četností kolem sta výskytů má VS podíl vysoký, např. *zamyslet se* je doloženo 131x, *zamyšlení* 109x, *ztotožnit (se)* 77x a *ztotožnění* 40x apod. Roli tu hraje zajisté konkurence s dalšími (dějovými) substantivy, která jsou odvozena od stejného základu jinými sufixy (a která u sebe ovšem morfém *se/si* mít nemohou), popř. konkurence s infinitivem apod. Kvantitativní relace mezi uvedenými hodnotami jsou specifickými charakteristikami jednotlivých sloves a VS od nich odvozených.

Tab. 3. Frekvenční seznam lexémů na *-tí*.

VS	dějové. s reflex.	dějové bez reflex.	víceznačné	význam nedějový	od V nereflex.	četnost VS celkem	četnost fundujiciho V
zřeknutí	7					7	14
sžití	3					3	7
přimknutí	2	3				5	3
vyhnutí	2	8			1	11	204
rozhlédnutí	1	1				2	11
dožití	1	3			2	6	28
ovládnutí	1				59	60	66
stáhnutí	1				3	4	94
umanutí	1					1	0
odřeknutí	1				9	10	21
vyvléknutí	1					1	1
zhlédnutí	1				24	25	86
rozhodnutí	1					2485	502

Zadruhé. Ani poměr počtu VS od slovesa reflexivního (sloupec druhý + třetí) a lexikálně totožného slovesa nereflexivního (sloupec šestý) nevykazuje žádnou obecnou statistickou pravidelnost, např. *zařazení (se)* v užitích jako *zařazení se do nějaké party* je doloženo dohromady 13x, zatímco *zařazení* v kontextech jako *pracovní zařazení* má 167 výskytů; dějové *hraní (si)* má 41 výskytů, zatímco *hraní* ve větě *Nechte toho hraní, kdo to má poslouchat* má 165 výskytů. Opět konstatujeme, že kvantitativní vztah mezi uvedenými hodnotami je specifický pro jednotlivá VS.

Zatřetí. Totéž platí o podílu VS s významem dějovým proti VS od stejného, reflexivního slovesného základu, ale s významem evidentně jiným než dějovým (sloupec pátý). Vysokou četnost má např. VS *zamyšlení* s významem 'úvahový žánr' (21x), *vyrovnání* ve významu právního či finančního aktu (106x), polysémií *učení* (263x) ve spojeních jako *jít do učení, hodit tašku s učením do kouta, buddhistické učení* či *vysoké učení* = 'vysoká škola'.

Začtvrté. Ukázalo se, že na základě slovního kontextu, a to na základě intravětného kontextu, event. nejbližšího kontextu nadvětného, lze většinou

rozpoznat, zda VS má význam dějový, anebo jiný.[15] Počet případů významově dvojznačných, pro něž se ani s přihlédnutím k nadvětnému kontextu nepodařilo rozhodnout o nejpravděpodobnější významové interpretaci, je uveden v sloupci čtvrtém. Takové případy jsou různého druhu. Například: V souvětí *Chladicí systém pracuje pod tlakem a při náhlém otevření by vás mohla horká kapalina opařit* nastane důsledek nominalizovaného děje (= *otevření*), tj. 'opaření horkou kapalinou', ať interpretujeme výpověď kterýmkoli z obou možných způsobů, buď jako otevření samovolné (= otevření se), nebo jako děj způsobený agentem (= otevření; druhá interpretace předpokládá antekontext typu *Při přehřátém motoru neotevírejte kryt chladiče.*).

Zapáté. Porovnáme-li počet výskytů VS s významem **dějovým**, u nichž reflexivum přítomno je (sloupec druhý), s počtem těch, u nichž reflexivum zachováno není (sloupec třetí), pozorujeme opět značné rozdíly u jednotlivých VS. U některých VS je sice počet výskytů se *se/si* vyšší než počet výskytů bez reflexiva, např. u VS *uvědomění, (ne)uvědomování, prosazení, vyhýbání, zbavování, přizpůsobování*, ale absolutní četnosti VS +

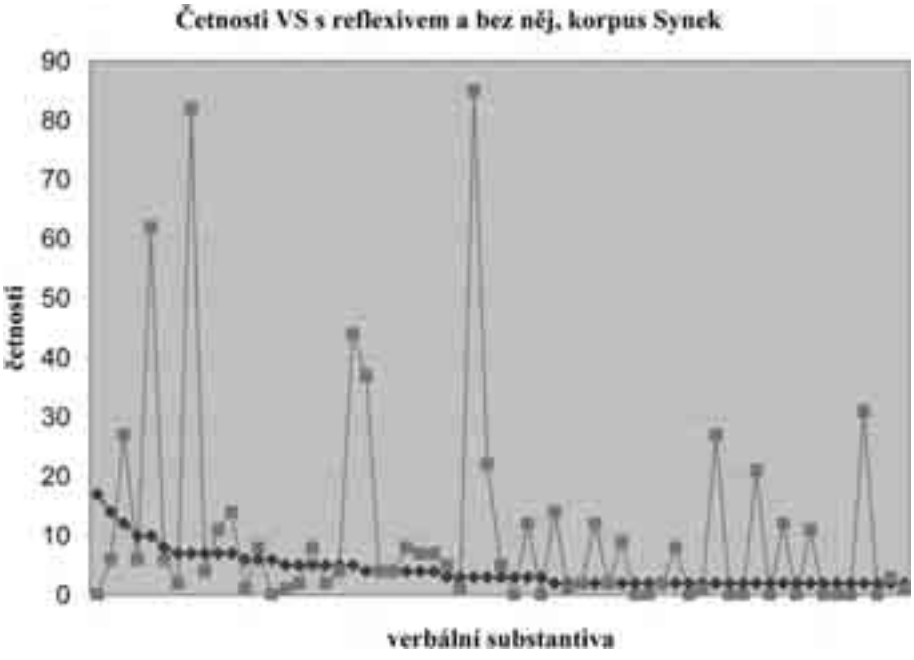

Graf 1. Počet VS na *-ní* s reflexivem (tmavší linie) a bez něj (světlejší linie) do frekvence = 2.

[15] Je třeba ovšem počítat s tím, že interpretace významu VS při konkrétním užití v textu není zcela prosta subjektivního momentu, ale lze předpokládat, že subjektivní moment neovlivnil statisticky významně data uvedená v tabulce. Jako velmi problematická se ukázala sémantická klasifikace VS *učení*, které v řadě případů v sobě spojuje význam 'učení se' i 'vyučování'.

*se/*si jsou vesměs velmi nízké a statistickou korelaci ani zde prokázat nemůžeme. Kolísání u jednotlivých lexémů zobrazuje pro větší názornost graf 1.

Celkově lze zobecnit poznatky ze statistických údajů v tab. 2 takto: Statistická čísla o četnostech charakterizují vztahy mezi konkrétními lexémy (horizontálně), nikoli obecně (vertikálně).

6. **Motivace**, okolnosti výskytu *se/si*. Je zřejmé, že *se/si* je užito tehdy, existuje-li pro jeho přítomnost nějaká motivace, důvod, příznivá okolnost. V již citované literatuře (Jelínek, 1963, Mluvnice češtiny 1986) jsou popsány dva hlavní činitele:

(a) kontextově motivovaná potřeba explicitně vyjádřit, zda původce nominalizovaného děje je, anebo není identický s objektem, který je dějem zasažen;

(b) tendence vyrovnat formální stránku VS s motivujícím reflexivním slovesem;

(c) k oběma základním činitelům přistupují činitele další: pragmatické, stylistické, frazeologické, rytmické, popř. i jiné.

Korpusová data spolupůsobení uvedených činitelů plně potvrzují, jak lze doložit na následujících příkladech.

Ve větách (1), (2), (3) plní *se/si* distinktivní sémantickou funkci.

(1) *…snaha stavět budoucnost na schopnostech, dynamismu a neustálém <učení se> podnikového kolektivu…*

(2) *Kainar byl požádán o zpracování příběhu na téma zmrazení a <probuzení se> v jiné době.*

(3) *K tomu slouží … právo akcionářů na <seznámení se> s rozhodujícími dokumenty.*

Přítomnost reflexiva ve větě (1) jednoznačně signalizuje, že VS je odvozeno od zvratného slovesa *učit se*. Stejnou větu, ale bez reflexiva, by čtenář interpretoval jinak; nemá-li totiž k dispozici kontext jako pomocné vodítko k jednoznačné interpretaci, pak přednost dostává interpretace opírající se o významově i vazebně odlišné sloveso nereflexivní. Původcem slovesného děje by pak mohl jiný životný subjekt: 'někdo učí podnikový kolektiv'; základem konstrukce by v tom případě bylo etymologicky totožné tranzitivní sloveso *učit*.

Ve větě (2) by vynechání reflexiva znamenalo změnu předpokládaného nositele děje 'probuzení se' v patiens nominalizovaného nereflexivního akčního slovesa; navíc by taková změna byla podporována syntaktickou koordinací s předcházejícím VS od tranzitivního slovesa.

Konečně ve větě (3) se praví, že akcionáři mají právo se seznámit s dokumenty; při nepřítomnosti reflexiva bychom větě pravděpodobně přiřkli pasivní perspektivu: „akcionáři mají právo být seznámeni s dokumenty".

Uveďme ještě následující příklady:

(4) *Náhlé a ničím nezapříčiněné <objevení se> něčeho se může přihodit v rámci vědeckých zákonů, jestliže se vezmou v potaz zákony kvantové. Příroda má zřejmě kapacitu pro opravdovou spontánnost.*

(5) *původ vesmíru — to, čemu my nyní říkáme velký třesk — nebyl pouze náhlé <objevení se> hmoty v předchozím věčném vzduchoprázdnu, ale také vznik času jako takového…*

(6) *[Občan zahlcený svými vlastními starostmi si nezaslouží, aby se strany střetávaly na veřejnosti.] Politika spočívá v <domlouvání se>.*

Atribut u podmětové NP ve větě (4) jednoznačně signalizuje, že jde o bezděčný děj, jehož nositelem je neurčité „něco". Vynechání reflexiva by bylo sotva přijatelné, protože by vedlo k sémanticky podivnému čtení '?někdo náhle a nezapříčiněně objevil něco'.

Podobně je tomu také ve větě (5).

Ve větě (6), vezmeme-li v úvahu bezprostředně předcházející souvětí, by interpretace věty i při nepřítomnosti reflexiva byla zřejmá už ze sémantické opozice „střetávání — domlouvání se". Bezprostřední nadvětný kontext je častým vodítkem k jednoznačné (nebo alespoň výrazně preferované) interpretaci VS, už proto, že nominalizace bývá motivována právě textovou strukturou, a tudíž VS bývá členem tematické posloupnosti; v daném případě jde o zřetelné postavení dvou po sobě následujících rémat do protikladu.

Ani v případech, kdy se obě slovesa objeví v textu vedle sebe, není však reflexivum nutné, pokud k jednoznačné interpretaci postačí kontext, někdy i kontext bezprostředně následující, jako je tomu ve větě (7):

(7) *Žádné hřiště, žádné <hraní > v dětství, ale hned <hraní >. To divadelní.*

Ve větách (1) — (7) je agens/nositel nominalizovaného děje buď odsunut do vedlejší syntaktické pozice — do pozice atributu k VS, popř. k jinému substantivu ve větě, anebo je nekonkrétní („někdo", „něco"), až zcela anonymizovaný, „potlačený". Děj, pojatý jako substance, je generalizovaný, takže morfém *se/si*, „zděděný" (Grepl — Karlík 1998:177) z reflexivního verba finita, zůstává přítomen jako formální signál transformační historie. Ještě zřetelnější je tendence k vyrovnání formy mezi slovesem a odvozeným VS u sloves pouze zvratných, kde *se/si* distinktivní platnost mít nemůže. Například:

(8) *Vánoce znamenají úklidy, shánění, <přejídání se> a taky často hádky, které provázejí většinu nepřirozených situací.*

(9) *Fotografování je hlavně <dívání se> a teprve pak to ostatní.*

Přítomnost reflexiva v příkladu (10) výrazně podporuje dějové chápání VS:

(10) *V případě <nevyjádření se> k zákonu sněmovnou do tří měsíců má prezident povinnost první komoru rozpustit.*

V případě nezachování reflexiva ve větě (10) by byla dějovost VS oslabena, mohlo by jít i o význam 'druh/žánr dokumentu' = 'stanovisko').

Velmi často slouží reflexivum k zdůraznění recipročního významu, jak to dokládají příklady (11) — (14):

(11) *Zásadou našeho života je určité <podílení se>.*
(12) *Cestování, to je pro mě hlavně <setkávání se> s lidmi.*
(13) *<Sdružování se> je totiž logickým důsledkem existence obdobných zájmů určitých skupin občanů.*
(14) *Boj gangů a <vyřizování si> účtů zločinců je údajnou příčinou série vražd.*

VS může vyjadřovat různé odstíny pragmatické povahy, např. odstup mluvčího od děje, nebo naopak vyjádření zájmu, prospěchu, užitku původci, či třeba autorství, jak je možno doložit na příkladech (15) — (18); role pragmatických činitelů si všímá velmi podrobně již Jelínek (1963).[16]

(15) … *opoziční <předvádění se> v parlamentu,…*
(16) *Sobectví, tedy <starání se> o svůj prospěch při péči o blaho svých blízkých…*
(17) *Mužská role spočívá v <umanování si>, čím častěji, tím lépe, a to nejen v oblasti sexu, ale všeobecně.*
(18) *Důležitou schopností pro tuto činnost je právě „<uzurpování si>" vlastního názoru, který nemusí být vždy po chuti problematickým politikům.*

Další, čistě lexikální důvody pro užití reflexiva jsou zřejmé tam, kde jde o frazém, např. *pálit si prsty*,

(19) *Kolikrát jsme již psali o neexistenci zdravé hasičské lobby, o <pálení si> prstů za hasiče.*

či o klišé, o obvyklý, ustálený způsob vyjadřování v určitém žánru, jako je tomu v následující větě (20), i když opačné případy, např. tradiční a zcela ustálené *koupání zakázáno*, by bylo možno ovšem doložit též;

(20) … *neodůvodnění <nedostavení se> hostujícího týmu k utkání.*

Jindy je reflexivum příznakem intelektuálního, výkladového, úvahového stylu; časté je u abstraktních VS, knižních, málo frekventovaných, jak to dokládají věty (21) — (24):

(21) *přiváděl křesťany k obnově víry, k hlubšímu prožití odpouštění, k <disponování se> pro další vylití Ducha svatého.*
(22) *byl Gándhí srovnáván se Lvem Nikolajevičem Tolstým a s jeho učením o <neprotivení se> zlu.*

---

[16] Viz též Mluvnice češtiny 1:427 o reflexivních slovesech s „dynamickým", „zmocňovacím" významem, tj. takovým, kdy „podmět zdůrazňuje svůj zájem nebo autorství".

(23)… *byla to nejistota z vlastní práce, která ho vedla k <převtělování se> do role vychvalovatele vlastních obrazů pod cizím jménem.*

(24) *To, co je samo, je pro všechny i ve svém <vytrácení se> z pospolnosti. Neboť jedině to, co je samo, může zmizet.*

Rytmický činitel se jako činitel ovlivňující přítomnost reflexiv uplatňuje jako činitel vedlejší, je podřízen činitelům kontextovým a sémantickým a uplatňuje se zejména v koordinačních řadách, a to tak, že se zpravidla neopakuje reflexivum u druhého členu koordinační řady, nejsou-li pro to zvláštní důvody stylistické:

(25) *spoustu energie, kterou bych mohla použít daleko užitečněji, vyplýtvám na <motání se> a vymotávání, bloudění…*

Ještě je třeba dodat, že zpravidla se nevyskytují dvě VS s různou větnou platností v téže větě, a tudíž nenastávají problémy s tím, kdy opakující se *se/si* ponechat. U slovesných tvarů platí, že tam, kde se ve větě setkají dvě reflexiva *se*, pak většinou jedno z nich vynecháme, aniž tím dojde k narušení větného významu, např. *přinutili se smát (se)*. Setká-li se však ve větě zvratné *se* a *si*, např. *Dovolujeme si obrátit se na Vás s dotazem…, Snažil se upořádat si všechny věci…*, pak ani jedno reflexivum vynechat nelze. Nominalizovaná konstrukce ?snažení (se) o uspořádání (si) všech věcí je však víceméně hypotetická a v úzu se s ní nesetkáváme.

Příklady, které poskytují korpusy, by bylo možno dále rozhojňovat, ale nedaří se odhalit žádnou novou významnou motivaci či nový relevantní činitel, který by ovlivňoval přibývání VS s reflexivy při konkrétním užití v textech a který by ve výše citované literatuře už nebyl zmíněn.

7. **Shrňme**: Jaké svědectví o vývojové dynamice reflexiva *se/si* u VS korpusová data přinesla?

Zaprvé. Fakt, že statisticky jsme zaznamenali značný počet **lexikálně různých** VS + *se/si*, ale s nízkými absolutními četnostmi (ve více než 80% ze všech výskytů šlo o četnosti = 3, jak bylo ukázáno v tab. 1 a v grafu 1), mluví pro to, že výše zmíněné „přibývání" se děje již v oblasti reflexivizace slovotvorné: V dnešní češtině přibývá reflexivních sloves, která mohou, ale nemusejí mít v textech vysokou frekvenci, a v důsledku toho pak přibývá i od nich odvozených VS s reflexivy. Příklad: *listovat v novinách/novinami ? zalistovat si v novinách/novinami, prolistovat noviny ? prolistovat si noviny* a nově také *prolistovat se novinami* a *prolistování (se) novinami* (doloženo v projevu redaktorky TV).[17] Reflexivizace se tak jeví jako velmi produktivní slovotvorný postup v dnešní češtině.

Nárůst počtu reflexivních sloves dokládá korpus. Výkladové slovníky ho však zachycují jen zčásti; většinou nezaznamenávají například významy

[17] I příklad procesu opačného lze však dobře doložit, např. ještě na počátku 20. stol. bylo v češtině zvratné sloveso *ztroskotat se*, a teprve v průběhu první pol. 20. stol. se ustálilo nezvratné *ztroskotat.* Za tento příklad děkuji kolegovi P. Šimandlovi.

reciproční. Slovník spisovné češtiny nemá např. slovesa *obohacovat se, oprostit se, pálit si, předhánět se, vyjasnit si, vymezovat se, vyřizovat si* aj. Porovnáme-li po této stránce Slovník spisovné češtiny s výkladem o reflexivizaci jako slovotvorném procesu v Mluvnici češtiny (1:424—431), shledáme, že v mluvnici je reflexivizace pojata šíře a otevřeněji. Mluvnice uvádí mezi reflexivními slovesy i taková, jejichž reflexivitu Slovník spisovné češtiny nezachycuje, např. *spálit si, uskrovnit se* a další. Různost pojetí reflexivizace v základních bohemistických příručkách souvisí nejen s tím, že slovníky zpravidla zaznamenávají vývoj slovní zásoby s jistým zpožděním, ale také s tím, že hranice mezi reflexivizací slovotvornou (lexikální) a reflexivizací syntaktickou je neostrá, roli hraje i homonymie[18] a nedostatek zřetelných rozlišovacích kritérií. V pojetí reflexiva *se/si* buď jako slovotvorného formantu při odvozování reflexivních sloves, anebo jako klitického tvaru reflexivního zájmena osobního v syntaktické pozici akuzativního nebo dativního objektu u akčních sloves jsou značné rozdíly nejen např. mezi Slovníkem spisovné češtiny, Slovníkem slovesných, substantivních a adjektivních spojení (2005) a Mluvnicí češtiny (1986), ale také mezi autory, kteří se touto otázkou teoreticky zabývají; srov. Panevová (1999, 2004), Oliva (2001), Komárek (2001), Nádeníček (2004) či Grepl — Karlík (1998).[19] V tomto příspěvku se nepřikláníme bezvýhradně ani k jedné z (někdy krajních) koncepcí, ale soudíme, že je-li doloženo VS + *se/si*, lze to chápat jako evidentní empirický projev toho, že k němu existuje také zvratné sloveso. Reflexivum *se/si* lze pak — shodně u slovesa i u VS — považovat za volný morfém, a pokud bychom mluvili o koreferenci, šlo by o koreferenci morfologickou.[20] Zvláštní se nám na první pohled může zdát snad jen to, že si existenci zvratného slovesa někdy uvědomujeme dřív prostřednictvím slovesného derivátu, jímž je tento jazykový fakt manifestován, než „uznáním" reflexivity slovesa samého (třeba ve výkladových slovnících češtiny).

Zadruhé. Nikoli ojedinělé jsou v korpusu doklady, v nichž se výrazové prostředky reflexivity hromadí. Lze doložit — opět právě v korpusu, nikoli ve výkladových slovnících — množství vět, v nichž je přítomen lexém *se/si*, a současně ještě další výrazový prostředek reflexivity. Z nich vybíráme tyto:

---

[18] Třetí oblast reflexivizace, totiž reflexivizaci morfologickou, ponecháváme stranou (a tedy i homonymii typu *děti se myjí* vs. *talíře se myjí*).

[19] Na neurčitost kritérií a tím na obtížnost řešení poměru mezi reflexivizací slovotvornou, syntaktickou a tvarotvornou je poukázáno např. v Mluvnici češtiny 2:175: „Byly např. uvedeny závažné argumenty pro to, že spojení jako *mýt se* musejí být chápána jako jedna lexikální jednotka (tzv. vlastní reflexívum), a nikoli jako syntaktické spojení (je totiž možno říci: *Myl jsem tě celého*, ale nikoli **Myl jsem se celého*); jindy byl vysloven názor, že také slovesné útvary jako *vzbudit se* (např. hlukem) patří do oblasti slovesného rodu a jsou jedním členem (intranzitivním) trojčlenného morfologického paradigmatu: *vzbudit (někoho), vzbudit se — být vzbuzen*, tj. že jsou to morfologické obměny téhož lexému."

[20] Tím se vyhneme problému „genitivního" *se* u VS.

(26) *Knížku lze číst mimo jiné jako pisatelovo <vyrovnávání se> s invazí postmodernismu.*

(27) *… nebyla schopna dostatečně vysvětlit občanům důvod svého <oddělení se> od ODS.*

(28) *…v podstatě lze mluvit o značném <opakování se> sebe sama.*

(29) *Aliance zde pokračovala ve svém* <přizpůsobování se> požadavkům nové reality v Evropě.

(30) *odvrátit jeho pozornost od toho přirozeného, spontánního, svatebně smrtelného <sebepoznávání se>, od té sebekonstatace, jež byla současně sebekontestací, sebenegací…*

(31) *…Ducha svatého a jeho darů, která překračuje hranice konfesí a naše vzájemná <vyobcovávání se>.*

(32) *… šlo mi o úplné <sebevypovězení se> básně, o moment, v němž se jí ničeho nebude nedostávat…*

(33) *Habermas kritizuje na Marxově analýze redukci <sebeprodukujícího se> aktu lidského rodu na práci.*

(34) *Intelektuálský slovník oplývá produkty tohoto <sebereflektujícího se> odcizení.*

(35) *Poslední večeře je tajemstvím Kristova <sebezřeknutí se>.*

(36)… *<sebeprožíváme se> světově, tudíž jsme světoví.*

(37) *Přehnaný optimismus neslouží jako <sebenaplňující se> předpověď, ale spíše jako sebepřeplňující se bublina.*

(38) *Diváci mají možnost zapojit se přímo do hry, <sebevyjádřit se>.*[21]

Uvedené příklady jsou různé povahy, ale jejich společným rysem je to, že agens/nositel děje je v nich vyjádřen reflexivním zájmenem osobním nebo posesivním, posesivním adjektivem, složeným slovesem, adjektivem nebo VS s první částí *sebe-*, příslovcem *vzájemně* při významu recipročním, event. ještě jiným prostředkem. Lexému *se/si* v takových případech pak „zbývá" funkce volného morfému, signalizujícího, že jde o sloveso nebo slovesný derivát reflexivní. Výskyt takových případů lze chápat jako indicii oslabování syntaktické role enklitického zájmena *se/si*, a tedy i poklesávání zájmena v morfém (či částici) při velmi produktivní reflexivizaci slovotvorné, kterou jsme konstatovali již výše.

Mezi oběma svědectvími korpusu je vztah synergie.

LITERATURA

Čermák F. a kol. (1998), *Frekvenční slovník češtiny.* Praha 2004.

Grepl, M. / Karlík, P. (1998), *Skladba češtiny*. Praha.

Jelínek, M. (1963), *Podstatná jména slovesná se zvratným zájmenem.* Naše řeč 46, 229—237.

Komárek, M. (2001), *Několik poznámek k reflexivity sloves*. Slovo a slovesnost 57, 207—209.

Králík, J. / Uhlířová, L. (v tisku), *The Czech Academic Corpus (CAC), its history and presence.* Journal of Quantitative Linguistics.

Mluvnice češtiny (1986), Praha.

[21] Ani jeden složený výraz s první částí *sebe-* není např. zaznamenán v Slovníku spisovné češtiny.

Nádeníček, P. (2004), *Několik postřehů k vnitřní struktuře a mikrosyntaxi verbálních substantiv podle SYN2000.* In: Korpus jako zdroj dat o češtině, P. Karlík, ed., Brno, 127—133.

Oliva, K. (2001), *Reflexe reflexivity reflexiv*. Slovo a slovesnost 57, 200—207.

Panevová, J. (1999), *Česká reciproční zájmena a slovesná valence*. Slovo a slovesnost 60, 269—275.

Panevová, J. (2004), *Reciproka a valence.* Referát na zasedání Komise pro gramatickou stavbu slovanských jazyků. Marburg.

Slovník spisovné češtiny (2000). Praha.

Trávníček, F. (1951), *Mluvnice češtiny II*. Praha.

Vidová Hladká, B. / Králík, J. (v tisku), *Česká akademický korpus aneb člověk míní, čas mění*. Slovo a slovesnost.

Ludmila Uhlířová

ON "VERBAL NOUN + REFLEXIVE MORPHEME" IN CZECH

Summary

The author studies Czech constructions of the type *objevení + se, seznámení + se, učení + se, hraní + si*, i. e. constructions which consist of a verbal noun (ending with *-ní/-tí* in nominative case) plus the reflexive morpheme *se/si*. The reflexive morpheme is an optional constituent, but, its frequency of occurrence is considerably increasing in present-day Czech. Using empirical evidence from the Czech National Corpus as well as from the Czech Academic Corpus, the author shows that (a) lexical (semantic) reflexivization of verbs is very productive, (b) lexical and morphological means of expressing reflexivity often cumulate in clauses, and hypothesises that due to these factors the reflexive pronoun *se/si* drops into a free morpheme in certain cases.

UDC 811.163.2/3'367.626+811.162.3'367.626

Francesca Fici

THE REFLEXIVE PARTICLE *SI* IN BULGARIAN-CZECH-MACEDONIAN

The aim of this article is to present the uses and the peculiarities of the reflexive pronoun derived from the indirect case in Slavic languages (indirect reflexive particle, IRP). Such forms occur frequently in standard and non standard variants of Bulgarian, Czech and Macedonian, but are not usually included in the grammatical descriptions of these languages.

The first section deals with the actual state of the IRP in the three languages. Section 2 focuses on the uses of the IRP, with respect to the properties of the verb. Section 3 consists of a discussion on the reflexive particles in compound verbal forms and of some hypotheses of their functions toward the verb they are related to. Conclusions are provided in section 4.

Key words: *Grammar — reflexive pronouns — Slavic languages*

1. General properties of the IRP

Many seminal studies on the grammatical and semantic properties of the „prototypical" reflexive pronoun, derived from the direct case of the reflexive pronoun (DRP), concerned themselves with Roman and Slavic areas; in the languages of both areas, this short pronominal form acts as a grammatical marker of agent defocusing and mutually related meanings (see Kemmer 1993, Penčev 1996, Mitkovska 1998, Krapova 1998, Manzini, Savoia 2001, Padučeva 2001, Xrakovskij 1991, Fici [in print] among other). As a marker of the middle voice, the DRP cannot coexist with other accusative NPs. The prototypical property of the IRP, however, is given by its position in the sentence, located between the VP referring to the event and the NP of the object. This position has been called „benefactive" (Givón 1984: 114): it indicates the (human) target of the event. In particular, the IRP suggests the referential identity of the actor with the benefactive. Moreover, the IRP is not a structural component of the sentence, because it does not determine its grammatical properties. However, when it occurs, it exhibits some interesting peculiarities, which scholars have pointed out in various ways.

In an article devoted to Bulgarian passive constructions Andrejčin observed: „Our grammars ignore these reflexive verbs, formed with the dati-

ve reflexive particle *si;* probably they ignore that such reflexive form is a typical item of our language […]. Such constructions occur also with the reflexive verbs. The result are „double reflexive" verbs, as *mija si se* „I wash *si se*", *običam si se* „I dress *si se*". (Andrejčin 1976: 69).[1]

The question as to whether the reflexive particle derived from the dative reflexive pronoun must be considered from the point of view of morphology or syntax *Mluvnice češtiny* observes: „It is not clear if we can consider reflexivization as a categorial problem of word modification in the proper sense of the word, or if exists a certain degree of dependency between the different reflexive particles"[2]

In any case, as the two short reflexive forms are derived from different grammatical items, they cannot share the same functions; as we said, the DRP is a grammatical unit, acting on the structure of the sentence. The IRP, however, does not determine the structure of the sentence. In many cases, its occurrences are limited to specific cases of the non standard language and, in general, its behaviour is asymmetrical with respect to the other reflexive particle.

2. The functions of the IRP connected with the structural properties of the VP

This section presents an outline of the uses of the IRP related with bi-argumental (2.1.) and with mono-argumental (2.2.) verbs in Bulgarian, Czech and Macedonian.

2.1. The internal structure of the bi-argumental verbs includes an NP referred to the agent and an NP referred to the object.[3] The target of the action, when explicit, is marked by the dative case: *John gave the book to his brother*. If the agent and the target refer to the same item (the two NP are coreferent), the reflexive pronoun marks the coreferentiality. In this case, some languages allow the light reflexive form while others do not. Compare Italian and Russian.

1. *Gianni si lava le mani*
   G. RP wash-3/sg the hands
   „Gianni washes his [own] hands"

---

[1] Отминаването на възвратните глаголи, образувани с възвратно-местоименната форма в дат. пад. *си*, в много наши граматични ръководства може да се обясни само с неумението да се види самостоятелно една типична и оригинална особеност на нашия език. [...] Бихме могли да наричаме възвратни глаголи със *си* — „непряко възвратни". Характерно е, че непряко възвратните и по този начни получаваме „двояко-възвратни" глаголи: *мия си се, обичаме си се* (1976: 69).

[2] „pak lze reflexivizaci chápat jako slovotvorně modifikační kategorii v pravém smyslu slova, anebo je významová souvislost mezi reflexívní částcí rozlišenými slovy nejasná" (1, 425).

[3] We consider the three-argumental verbs, which presuppose a third NP referred to the target of the action, as a variant of the bi-argumental verbs.

2. *Ivan moet sebe ruki*
   G. wash-3/sg RP hands
   „Gianni washes his [own] hands"

In Italian, as in Russian, the dative reflexive pronoun suggests that the target of the action „to wash" was the agent or something belonging to him/her. The goal is expressed by an NP in the accusative form. Coreferentiality in Russian is marked by the plain form of the reflexive pronoun; in Italian by the light form. If we compare the following sentences, 3 and 4, with 1 and 2, we see that the dative NP cannot refer to the direct goal of action, but rather to its semantic area. In fact, in 3 and 4 the personal pronouns keep the same position as in 1 and 2; the argumental order is prototypically <NP dative — NP accusative>.

3. *Gianni gli lava le mani*
   G. PP_{dat} wash-3/sg the hands
   „Gianni washes his [someone else's] hands"

4. *Ivan moet emu ruki*
   I. wash-3/sg PP_{dat} hands
   „Ivan washes his [someone else's] hands"

In these cases Czech, Bulgarian and Macedonian do not mark the sentence with an argumental item; instead they mark the NP referring to the goal. The IRP is not adjacent to the verb, but to the accusative NP. These languages would not allow the same IRP position as in Italian (1). Compare (5) and (6) with (5a) and (6a):

5. *Jan myje ruce si* (Cz)
6. *Ivan mie ruce si* (Bg)
5a. **Jan si myje ruce*
6a. **Ivan si mie ruce*

If the object does not pertain to the subject area, the pronoun is not reflexive, but keeps the same position, enclitic to the NP (7). The IRP is syntactically related with the subject area (it marks the coreference), but lexically belongs to the NP-object area:

7. *Ivan gi mie ruce mu* (Bg)
   Ivan it_{acc} washes hands him_{dat}
   „Ivan washes his [someone else's] hands"

In general, the IRP marks the coreference with the subject, even if it is collocated after another NP, as in the following example (8, Macedonian):

8. *Ivan gi mie racete na majka si*
   Ivan $them_{acc}$ washes hands-the to mother IRP
   „Ivan washes his [own] mother's hands"

The IRP marks the VP, when it expresses a beneficiary of the action item who is coreferent with the actor; in these cases it usually precedes the accusative NP, as we see in the following examples, in Bulgarian and in Czech:

9. *Vie ste si otpečatali pari* (Bg)
you aux$_{2.pl.}$ IRP printed money$_{.acc}$
„You printed money for yourself"

10. *Eva si koupila pěkné lyže* (Cz)
Eva IRP bought beautiful skis
„Eva bought beautiful skis for herself"

In these cases the position after the accusative NP would be ungrammatical (see 9a, 10a).

9a. **Vie ste otpečatali pari si*
10a. **Eva koupila pěkné lyže si*

In Bulgarian, as well in Czech, the dative reflexive pronoun is usually located in a prototypical position, after the first tonic element of the sentence or of a clitic string (Wackernagel's law), but never in the first position. Macedonian does not share the same word order with the other Slavic languages, and *si* can be collocated in the first position, as we see in (11), (12), (13):

11. *Si gi brišeše redovno čevlite, si gi mieše sekoja večer zabite …* (Solev[4])
IRP them $_{acc}$ cleaned shoes-the… IRP them $_{acc}$ washed… teeth-the
„He regularly cleaned his [own] shoes, every evening he washed his [own] teeth…"

12. *Si go zemal bastunot* (Solev)
IRP it$_{acc}$ took stick-the
„He took (as usual) the stick"

13. *Go zema pirogot i si go jade* (Stefanovski[5])
it$_{acc}$ take$_{3/sg.}$ pastry-the and IRP it$_{acc}$ eat$_{3/sg.}$
„He takes the pastry and eats it"

Sentences 11 through 13 describe events in which the agent is contemporaneously at the same time the beneficiary of the action. In Bulgarian and in Czech the IRP exhibits the same functions (14—16):

---

[4] D. Solev, *Mrtva Trka*, Skopje, Kultura 1998.
[5] G. Stefanovski, *Divo meso*, Skopje, Kultura, 1998.

14. *nie sme si poráčali ena kola kojato* …. (Bulgarian corpus[6])
we $aux_{1/pl}$ IRP ordered one car which-the
„We ordered a car, which…"

15. *Jan si umazal šaty* (Cz)
Jan IRP stained pants
„Jan stained his [own] pants"

16. *Jan si spálil jazyk* (Cz)
Jan IRP burned tongue
„Jan burned his [own] tongue"

With bi-argumental verbs, the IRP cannot substitute the NP accusative. Sentences like (17—19) are not grammatical:

17. **Dano si zemal*
18. **Jan si umazal*
19. **Jan si spálil*

Nevertheless the same verbs allow the reflexive accusative (20):

20. *Jan se spálil* (Cz)
Jan DRP burned
„Jan burned himself"

The IRP *si* can complete some reciprocal verbs, or verbs implicating a human target. For instance in Czech: *vykat si* („to use the polite form *vy*"), *telefonovat si* (to call each other), *připít si* („to toast"). In general, such verbs refer to actions, carried out by a person toward another person, expressed by a NP dative.

2.2. The IRP also occurs with some intransitive verbs expressing states, as „to stay", „to sleep", „to be silent", „to think"; activity, as „to speak", „to travel", „to play"; and movement. Let's observe the following examples:

Macedonian:

21. *Tanas, kako si zaminal…* (Solev)
Tanas as IRP left
„As Tanas left…"

22. *Toj si molčel* (Prikazni[7])
he IRP kept silent
„He kept silent"

---

[6] Corpus of Spoken Bulgarian, collected by K. Aleksova (www.hf.uio.no/east/bulg/mat/Aleksova/).

[7] *Makedonski narodni volšebni prikazni*, Skopje 1986.

23. *Koga si došol mažot od oranje…* (Prikazni)
when IRP came husband-the from field
„When her husband came back from the field"

24. *Ti si znaeš* (Solev)
you IRP know
„You know"

25. *Ako si bev doma* (Prikazni)
as IRP was home
„As she was at home"

Bulgarian (Bulgarian corpus)

26. *Može da si pătuvame*
can conj. IRP travel$_{1/pl}$
„We could have travelled"

27. *Ne si spomin'am*
neg IRP remember
„I don't remember"

28. *Az si mislex*
I IRP thought$_{imperf.}$
„I was thinking"

Czech:

29. *Jan si lehnoul*
Jan IRP stretch$_{pst}$
„Jan stretched"

30. *Jan si sednoul*
Jan IRP seat$_{pst}$
„Jan sat down"

31. *Jan si žil dobře*[8]
Jan IRP live$_{pst}$ well
„Jan lived well"

In the previous paragraph we observed that examples (17—19) are odd, because the IRP is not compatible with a bi-argumental verb if the object is not expressed. Sentences 21—31 can include the IRP because the verb is mono-argumental, or intransitive. For the same reason, they do not allow the DRP.

---

[8] In Russian, verbs like „to seat" and „to live" can exhibit the reflexive particle. For instance *On sadilsja* he seat-DRP „He seat-DRP down", *Ivanu xorošo žilos'* Ivan$_{dat}$ lived$_{neu}$ -DRP „Ivan lived well". However in the first case the reflexive lexically belongs to the verb and in the second sentence it acts as a structural unit, because the sentence becomes impersonal.

The peculiarities of these verbs with inergative properties have been explained by the observation that they include an NP accusative in their internal structure (Manzini, Savoia 2001). In fact, we can explain the particular behaviour of such verbs as *molči* „to keep silent", *patuva* „to travel", *igra* „to play", *misli* „to think", *zboruva* „to speak", by hypothesising that they are not real intransitives, because they include in the internal structure an NP which cannot emerge. This is true also for movement verbs and for the verb „to be":[9]

32. *Bi si otišla duri i doma* (Solev)
particle IRP $left_{fem}$ even home
„Even if she left the house"

33. *Edno vreme si bil eden car. Toj si imal sin …* (Prikazni)
one time IRP was a king. He IRP had son
„Once upon a time there was a king. He had a son…"

If these verbs include an object in the internal structure, the IRP typically correspond to the benefactive. In this case, sentences with the IRP share the same property with the sentences discussed in 1.1., and the IRP acts as an element of simple coreferentiality.

3. The position of the IRP towards auxiliary verbs

In this short paragraph I will offer some more argument to support the idea that IRP are non-structural items. The topic is represented by sentences with compound verbal forms. In particular, I will focus on the present perfect and past perfect in Macedonian and in Bulgarian. It is well known that the Bulgarian present perfect exhibits two different functions, inferential and evidential (see Guentchéva 1995, Fici 2001, Fici 2005); they differ only in the third person form, with or without the auxiliary verb „to be" (*e*). In Macedonian, the present perfect has only one form for both modal variants. Both languages express the past perfect through the past tense of the auxiliary verb (*beše*). As the following examples show, the IRP, as is general in the case of clitic elements, usually keeps the position adjacent to the word it refers to. In Macedonian sentences (34—37) the IRP can be located before the lexical verb or before the verb „to be" in the past:

34. *Toj si zaminal včera*
he IRP $left_{part.m}$. yesterday
„(Evidently) he left yesterday"

[9] The construction (Macedonian) *Edno vreme si bil* a time IRP was „There was upon a time…" is typical of fair tales.

35. *Toj si beše zaminal odamna*
he IRP $be_{past\text{-}3/sg}$ $left_{part.m}$. adv
„He had left a long time ago"

36. *Vie ste si zaminali odamna*
you $be_{pres\text{-}2/pl}$ IRP $left_{part.m}$ adv
„(Evidently) you had a left long time ago"

37. *Taka si beše izgradil sopstven avtoritet* (Solev)
so IRP $be_{past\text{-}3/sg}$ $built_{part.m}$ personal authority
„In this way he had built his personal authority"

From the point of view of the position inside the sentence there is no difference between the two forms of reflexive particle, DRP and IRP (see 38 and 39), preceding the auxiliary verb *ima* „to have":

38. *Tie se imaat vrateno*
they DRP $have_{past\text{-}3/pl}$ returned
„They have returned"

39. *Toj si ima nešto kupeno*
he IRP $have_{past\text{-}3/sg}$ something bought
„He has bought something for himself"

Observing these sentences, we can argue that the IRP tends to keep the position adjacent to the lexical verb. For this reason, the verb *ima* is not a real auxiliary, as well as the past form of the verb „to be" in (35) and in (37). In Bulgarian we observe the same situation, and the verb „to be" in the 3rd person present tense shows analogies with the forms of past. In (40) the RP precedes the auxiliary verb, which is not an auxiliary any more because it acts as a lexical verb. However, the position of the reflexive particle depends on the relationship between the components of the predicative unit and on the function of the verbal components (41).

40. *Plejjar mu se e razvalil*
player his_{dat} DRP $aux_{pres.3/sg}$ broken
„His player has broken"

41. *Xadžen Smion beše se obljakăl văv frenskite drexi i pieše spokojno cigarot* (Vazov)
Xadžen Smion $be_{past\text{-}3/sg}$ DRP put-on in…
„Xadžen Smion had put on his French dress and now was drinking a beer"

Hence we can argue that: a) The behaviour of the reflexive particle is similar in the two Slavic Balkan languages; b) The reflexive particle is always adjacent to the word it refers to; c) When the reflexive particle refers to the verb, its position depends on the lexical and grammatical pro-

perties attributed to the verb. Asymmetries between 1st, 2nd and 3rd persons, between present and past tense of the auxiliary verb are not unusual in languages with a rich variety of clitic elements.

4. Conclusion

The properties of the IRP are consistently different from the DRP. First of all the uses of the IRP do not pertain to the grammatical structure of the sentence, as the DRP does. From this point of view, IPR is a sort of pragmatic element, referentially connected with the subject. However, once this element has entered the structure of the sentence and has established its functional role, it behaves as the other reflexive particle and shares the same syntactic properties, as its position in the word order shows.

BIBLIOGRAPHY

Andrejčin 1976, „Zalogăt v bălgarska glagolna sistema", *Pomagalo po bălgarska morfologija. Glagol*, 60—76.

Fici F. 2001, „Macedonian Perfect and its Modal Strategies", *Makedonski jazik*, 61/62, 61—88.

Fici F. 2005, „The Grammatical Strategies of the Bulgarian Perfect and its Modal Meanings", *Săpostavitelno ezikoznanie*, XXX, 1, 32—47.

Fici F. (in print), „The functions of the reflexive particle in Bulgarian and in Italian: a comparative analysis" (Festschrift for Prof. R. Nicolova).

Givón T. 1984, *Syntax*, 1, Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins.

Guentchéva Z. 1995, „Voprosy vzajmodejstvija perfekta s vidom v bol'garskom jazyke". *Semantika i struktura slavjanskogo vida* (otv. red. S. Karolak), Warszawa, SOW, 1995, 55—74.

Kemmer S. 1993, *The Middle Voice*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins. TSL 23.

Krapova I.1998, „Lexically encoded syntactic variation of the impersonalizing marker se in Bulgarian", *Plovdic University „Paissii Hilendarski". Slavistika*, 127—137.

Manzini M.R., Savoia L. 2001, „The Syntax of Object Clitics: *Si* in Italian Dialects", *Current Studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi* (ed. by G. Cinque & G. Salvi), Amsterdam / London, Elsevier: 233—264.

Mitkovska L. 1998, „The *se* passive in Macedonian compared with the neighbouring Slavic languages", *Studia linguistica Polono-Meridiano-slavica*, 9 (red. Irena Sawicka), 47—60.

Mluvnice češtiny (vědecký red. Jan Petr), 1986—1987 Praha, Academia.

Padučeva E. V. 2001, „Kauzativnye glagoly i dekauzativy v russkom jazyke", *Russkij jazyk v naučnom osveščenii* (1), 52—79.

Penčev Jo. 1996, „Function of the formant *se / si* in Bulgarian", *Revue des Etudes Slaves*, 68, 497—515.

Xrakovskij V. S. 1991, „Passivnye konstrukcii", *Teorija funkcional'noj grammatiki*, Nauka, Sankt Peterburg: 144—180.

Франческа Фичи

ВОЗВРАТНАЯ ЧАСТИЦА *СИ* В БОЛГАРСКОМ-ЧЕШСКОМ-МАКЕДОНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Употребление непрямых возвратных частиц в дательном падеже (типа СИ) сильно отличается от употребления прямых возвратных частиц в винительном падеже (типа СЕ) так как оно не грамматикализировано и основывается на чисто прагматическом факторе. На материале трех славянских языков показывается, что, тем не менее, эта частица выполняет определенные, не только лексические, функции в предложении.

UDC 811.163'41'367.332.3

Милорад Радовановић — Наташа Бугарски

НОМИНАЛИЗАЦИЈЕ: ДВА ЛИКА

На српском језичком материјалу анализира се понашање номинализованих структура у неким функционалним стиловима језичкога стандарда. У фокусу су при том девербативне и деадјективне номинализоване структуре, те сличности и разлике у њиховом понашању у овом погледу. Полазиште за то представљају претходно урађене детаљне анализе понашања девербатива (Милорад Радовановић) и деадјектива (Наташа Бугарски). Посебно се при том издвајају формалне сличности и разлике (где постоје) у понашању девербатива и деадјектива као експонената номинализационих процеса, али и неки синтаксички, семантички, прагматички и когнитивни аспекти тих сличности и разлика (где постоје). У том се смислу посматрају, на пример: парадигме реченичних / нереченичних значења и функција, уланчавање номинализованих структура, исказивање агенса / објекта у њима, исказивање неге уз њих, те одговарајуће рекцијске, интерпретацијске, и декомпозицијске сличности и разлике (где постоје). Све то — уз потребну меру вођења рачуна о нужности повезивања синтаксичке са семантичком, прагматичком и когнитивном страном проблема, то јест — номинализационе појаве се узимају као аргументација у прилог образлагању оправданости уверености у ту нужност. У крајњем, ово истраживање требало би да, као огледни пример, потврди постојање уређене „номинализационе граматике" у језицима, те представља један синтетичан сегмент истраживања у том правцу.

Кључне речи: *агенс, деадјективи, девербативи, декомпозиција, неговање, номинализације, објекат, парадигме, рекција, семантика, синтакса, српски језик.*

1. Циљ овог излагања јесте да пружи општу слику једне особине језичкога феномена која му омогућује да у два граматичка лика систематично искаже иста или слична синтаксичка значења и функције. Та особина језичкога феномена везује се, с једне стране, за његову правилну системску уређеност, а са друге, за синтаксичке, семантичке, когнитивне и прагматичне принципе, и за потребе језичке економије с њима у вези. У нашем случају — испољава се на примеру номинализација у савременим језицима и у неким њиховим функционалним стиловима. При том је као полазиште узиман и прегледан опсежни српски језички материјал (функционалностилски релативно разноврстан). Та се језичка грађа заснива на два основна извора, на двема лингвистичким монографијама: (A) Milorad Radovanović, *Imenica u funkciji kondenzatora*, Novi Sad: Matica srpska, 1978, 1—163 (= Посебан отисак из часописа *Зборник за филологију и лингвистику* 20/1—2 [Нови Сад: Матица српска, 1977]: (I), 1, 65—144, (II), 2, 81—160); и

(Б) Наташа Бугарски, *Деадјективна именица као средство номинализације (у публицистичком стилу стандардног српског језика*), Магистарски рад, Нови Сад: Филозофски факултет, 2004, 1—185 = *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 47/1—2, Нови Сад: Матица српска, 2004, 297—404. У случају (А) реч је о анализи номинализационог понашања девербатива, а у случају (Б) реч је о анализи номинализационог понашања деадјектива — у српском језику, и у начелу. Основна хипотеза јесте да се девербативи и деадјективи слично понашају синтаксички, функционално и семантички, то јест да образују *две напоредне парадигме* номинализованих граматичких средстава, обе нереченичне, према трећој парадигми — реченичној. Да би се то показало, пореде се налази из поменутих двеју монографија (међу којима хронолошки стоји и низ посебних, специфичнијих или општијих студија Милорада Радовановића[1]).

2. У хронолошки најрецентнијем раду Милорада Радовановића о овој проблематици (видети последњу библиографску јединицу у на-

---

[1] „Декомпоновање предиката. (На примерима из српскохрватског језика)", *Јужнословенски филолог* 33, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1977, 53—80; „Номинализације у српскохрватском језику", *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења* 7/1, Београд: МСЦ, 1981, 251—260; „Leksička semantika i gramatička interpretacija nominalizovanih iskaza", *Studia gramatyczne* 5, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1982, 127—130; ["Dyskusja"], *Studia gramatyczne* 5, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1982, 131; „Leksička semantika i gramatička interpretacija nominalizovanih iskaza", *Зборник за филологију и лингвистику* 25/2, Нови Сад: Матица српска, 1982, 99—102; „Nominalizacije u jeziku politike", *Jezik politike. Istraživanja i rasprave*, ur. Sanja Vrhovec-Vučemilović, Zagreb: Sveske Centra za idejno-teorijski rad, 1987, 101—103; „Govor političkog jezika", *Jezik politike. Istraživanja i rasprave*, ur. Sanja Vrhovec-Vučemilović, Zagreb: Sveske Centra za idejno-teorijski rad, 1987, 203—205; „O 'nominalnom i verbalnom stilu' u jeziku", *Усмено и писано / писмено у књижевности и култури. Oral and Written / Literate in Literature and Culture*, ур. Светозар Петровић, Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, 1988, 251—260; „Номинализација и негација", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 33/1—2, Нови Сад: Матица српска, 1990, 407—416; *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest, 1990 („Nominalizacija", 11—50; „Dekompozicija", 51—73); „On nominal and verbal style: Cultures or languages in contact?", *International Journal of the Sociology of Language* 151 (= *Serbian Sociolinguistics*, eds. M. Radovanović and R. A. Major), Berlin — New York: Mouton de Gruyter, 2001, 41—48; „Kognitivni *vs*. funkcionalni stil", *Славистички студии* 10 (= Ха проф. Зузана Тополињска по повод седумдесетгодишнината), Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески", 2002, 401—403; „Још о појави декомпоновања језичких јединица", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 45/1—2, Нови Сад: Матица српска, 2002, 21—28; „O produktivnosti nominalizacionih procesa", *Germano-Slavistische Beiträge. Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag*, hrsg. Miloš Okuka und Urlich Schweier, München: Verlag Otto Sagner [= Die Welt der Slaven, Sammelbände — Сборники, Band 21], 2004, 245—248; *Planiranje jezika i drugi spisi*, Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004 (Biblioteka Theoria, 57; „Deo III", 204—231); „Dekompozicija i univerbizacija", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 47/1—2, Нови Сад: Матица српска, 2004, 43—49; „О 'именичком стилу' у уму и језику", *Савремени српски језик у светлу савремене когнитивне лингвистике*, Београд: САНУ (Одбор САНУ за савремени српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија), 2005 (у штампи). [Ова последња студија настала је као део припрема за планирану књигу са истим насловом.]

помени бр. 1), о овоме се уопштено констатује следеће (а то ће бити и полазиште теоријско у овој нашој садашњој презентацији теме): „Кад се удубимо у разматрања ове врсте, почиње у ствари да нам изгледа као да постоје две паралелне граматике: вербална и номинална. Оне опслужују два паралелна стила изражавања: вербални и номинални. Ови пак заступају два напоредна сазнајна стила, вербални и номинални (динамични и статични, или како слично речено). Између оних првих и оних других су, пак, граматика и лексикон, као њихови прибори, алати. Средства су им конкретна — дакле, остварене реченице и њихови комплекси, односно нереченице и њихови низови, уклопљени у управну реченицу. Тачније, као да с једне стране стоје парадигме реченица чија је функција у односу на управну реченичну структуру, и међусобно, сигнализована везничким средствима неке врсте (или њиховим одсуством), а са друге стране, као да стоје парадигме нереченица, то јест именица девербативних или деадјективних, чија се функција у односу на управну реченичну структуру, или међусобно, дефинише неком врстом предлога (или његовим одсуством). У крајњем, ради се о предикатима (глагол или глаголска копула с придевом) и непредикатима (девербативне или деадјективне именице). На пример: Радим *да зарадим* / Радим *ради зараде*; Ради то *јер завиди — јер је завидан* / Ради то *из зависти* ...”. Тамо затим следе и примери тих парадигми, у њиховом упрошћеном приказу који у сличноме лику доносимо и овде:

2.1. **Са девербативима**: (субјекат) Обрадовало их је *то што је пристао* / Обрадовао их је *његов пристанак*; (објекат, допуна) Очекивали су *да пристане* / Очекивали су *његов пристанак*; (лексичко језгро предиката) Наш циљ је *да пристане* / Наш циљ је *његов пристанак*; (темпоралност) Схватили су *након што је пристао* / Схватили су *након његовог пристанка*; (каузалност) Помирили су се *зато што је пристао* / Помирили су се *због његовог пристанка*; (кондиционалност) Намучићемо се *ако пристане* / Намучићемо се *у случају његовог пристанка*; (концесивност) Одустали су *иако је пристао* / Одустали су *упркос његовом пристанку*; (критериј) Видели су да се уплашио, *на основу тога што је пристао* / Видели су да се уплашио, *по његовом пристанку*; (интенционалност) Дали су све *да би пристао* / Дали су све *за његов пристанак*; (инструмент) Увредио их је *тиме што је пристао* / Увредио их је *својим пристанком*; (пропратна околност) Купили су земљу, *а да (при том) (он) није пристао* / Купили су земљу *без његовог пристанка*.

2.2. **Са деадјективима**: (субјекат) Изненађује нас *то што си охол* / Изненађује нас *твоја охолост*; (објекат, допуна) Превидели смо *да си охол* / Превидели смо *твоју охолост*; (лексичко језгро предиката) Наш проблем је *то што си глуп* / Наш проблем је *твоја глупост*; (темпоралност) Урадио је то *кад је био охол* / Урадио је то *у (тренутку/наступу) (своје) охолости*; (каузалност) Предомислили смо се *зато*

шшо си био охол / Предомислили смо се *због твоје охолости*; (кондиционалност) Нећеш успети *ако будеш охол* / Нећеш успети *уз твоју охолост*; (концесивност) Пристали смо *иако си охол* / Пристали смо *упркос твојој охолости*; (критериј) Видели смо ко си *на основу тога шшо си охол* / Видели смо ко си *по твојој охолости*; (интенционалност) Све бих дао *да будем (= постанем) охол (као ти)* / Све бих дао *за твоју охолост*; (инструмент) Вређаш нас *тиме шшо си охол* / Вређаш нас (*својом) охолошћу*; (пропратна околност) Успео си, *а да (при том) ниси био охол* / Успео си *и без (своје) охолости*.

3. Разуме се, нама је овде првенствено циљ да покажемо постојање два паралелна парадигматска низа (девербативни и деадјективни) према оном трећем парадигматском низу — реченичном (та су два низа при том симетрична и међусобно и према оном трећем). У расправама ове врсте могу се уочити и многе формалне сличности, али и неке разлике (где постоје) у понашању девербатива и деадјектива као експонената номинализационих процеса, као и неки синтаксички, семантички, прагматички и когнитивни аспекти тих сличности и разлика (где ове постоје). Скренућемо на њих пажњу, у назнакама само (детаљније о томе видети у раду који је у штампи, а наведен је као последњи у списку из напомене бр. 1):

3.1. Понека међусобна несиметричност девербативних и деадјективних парадигми очекивана је, али није велика. Тачније — разлика међу девербативним и деадјективним парадигмама номинализованих структура није лако уочљива. Другим речима речено, симетричност између ових трију парадигми (реченичне према двема нереченичним) — изгледа безмало потпуна. Међутим, већ по природи прагматичких, когнитивних и семантичких разлога, као да парадигма номинализованих структура с деадјективним именицама показује одређене специфичности које се тичу пре свега фреквентности њене употребе у појединим реченичним функцијама и значењима. Занимљиво је у том смислу да се деадјективне именице претежно појављују у улогама субјекта, семантичко-синтаксичких допуна (па и оних објекатских) и лексичког језгра копулативног предиката. Иако ове именице, као што се види у тачкама 2.1. и 2.2, имају могућности исказивања истих адвербијалних значења као и девербативне именице, оне тај свој потенцијал ређе искоришћавају. Тако, на пример, ретко сигнализују временско и циљно значење неком својом конструкционом могућношћу (то показују и сасвим изузетачни примери које бележи Наташа Бугарски у раду помињаном на почетку нашега излагања). Подробнију дискусију о томе оставићемо за неку другу, специјалнију прилику. Засад, рецимо само то како изгледа да су разлози овој несиметричности у концептуалном свету човековом, у потешкоћи да се квалитет постави у темпоралну или интенционалну релацију према некој другој предикацији (он јесте или није, [стварно или фиктивно], тешко замишљамо да нечем претходи, да је истовремен с нечим, да

следи за нечим; или да се планира). Но, у оним ретким случајевима када на први поглед изгледа као да тих потешкоћа ипак нема, показује се по правилу да је у таквим примерима нека друга, и то глаголска предикација посредник, па као да се опет све своди на исто (на пример: Са популарношћу, расте и број пријатеља = Како *расте* популарност, тако расте и број пријатеља = Како *расте* то да је човек популаран, тако расте и број пријатеља; Није ово писмо само ради захвалности омиљеном професору = Није ово писмо само да бих *показао* захвалност омиљеном професору = Није ово писмо само да бих *показао* да сам захвалан омиљеном професору). Заиста нема много примера у којима деадјективна именица кондензује праву временску или намерну клаузу. Такве случајеве бележимо када су деадјективном именицом именована животна доба човекова, младост и старост (*У младости* је био леп и снажан као грчки Ефеб / *Кад је био млад*, [био је] леп и снажан као грчки Ефеб) или стања, у којима се носилац особине односно стања нашао у време неког догађања (Јовановић је осуђен на 20 година робије, *у одсуству* / Јовановић је осуђен на 20 година робије, *док је био одсутан*[2]), или стања које се жели постићи (*Ради „политичке коректности"* стотине бакица и мајки са малом децом темељно се претресају / *Да би било „политички коректно"*, стотине бакица и мајки са малом децом темељно се претресају).[3]

3.2. Продуктивност девербативних и деадјективних конструкционих могућности види се и по томе што су оне подложне низању у секвенце, често чак нагомилавању, при том и комбиновању једних са другима, већ према потреби, као у примерима: *остваривање започињања спровођења дискусије / осећање изолованости*, *усамљености*, и *стрепње*; *бујање* етничке *мржње*, економске *неједнакости*, верске *задртости*, и криминала; *потенцирање једностављености* и *непосредности*; прилог *образлагању оправданости уверености* у њу; *упркос опасности* да то *одсуство* буде протумачено као *дезертирање* из револуционарне *борбе*. Подробно расветљавање синтаксичких, семантичких, прагматичких и свакако когнитивних аспеката вишеструких номинализација тек предстоји, и то остаје као један од будућих задатака који ће умногоме олакшати и опис функционалних стилова савременог српског језика. Један од приоритета таквог будућег истраживања био би да се утврди „релативна граница прихватљивости / разумљивости" конструкција с „нагомиланим" девербативима и/или деадјективима (ма-

---

[2] Па и у овом примеру постоји могућност алтернативне, невременске интерпретације, типа околности или сличне.

[3] И у овом примеру постоји могућност алтернативне интерпретације с увођењем посредничке предикације типа: Да би се *постигла* „политичка коректност" (...) = Да би се *постигло* (то) да се буде „политички коректан" (...). Иначе, о типовима предиката с обзиром на интерпретативне могућности у примерима са деадјективном номинализацијом, биће речи детаљније у раду Наташе Бугарски *Типови предиката у реченичним структурама кондензованим деадјективном именицом* саопштеном на 35. научном састанку слависта у Вукове дане (у Београду, септембра 2005. године; у штампи).

ло детаљније о томе видети у раду о продуктивности номинализационих процеса наведеном у списку из напомене бр. 1, или у његовом прештампавању у књизи из 2004. године која се наводи у истој напомени).[4]

3.3. У номинализованим структурама могу се исказати појмови агенса и објекта предикације („могу", али не „морају", што је и важан мотив за продуктивност номинализација). То се чини прономиналним или адјективним посесивним формама (видети примере у 2.1. и 2.2. у којима обавезна лична глаголска форма у реченици у нереченици може бити компензована одговарајућом заменичком посесивном формом), или формом посесивног генитива субјекатског/објекатског типа. Тê посесивне форме начелно могу бити, међутим, двосмислене (у погледу субјекатске/објекатске интерпретације њихове). Но ту нам помажу следећа правила. Код деадјективних именица може бити реч само о значењу „носилац особине", дакле не и о правом агенсу, али ни објекту, већ само о некој врсти граматичког субјекта (Залажу се за независност *Намибије* = Залажу се да *Намибија* буде независна). [На сличан начин је лако и са именицама из класе nomina agentis, где посесивна форма може значити само објекат (разносач *млека* = онај који разноси *млеко*)]. Код девербатива, пак, управо су двосмислености могућне, али и ту постоје нека правила (синтаксичка, семантичка, прагматичка). Леву страну радије попуњава агенс, а десну објект — када су обе позиције попуњене (*Андрићево* знање *историје* = *Андрић* зна *историју*). Могу бити двосмислени нарочито примери девербатива с посесивним генитивом на десној страни — генитивом субјекта или објекта (опкољавање *Немаца* [ко ту кога опкољава?]; мучење *пёсника* [ко ту кога мучи?]). У таквим случајевима двосмисленост разрешавају текст односно контекст и прагматичко искуство (видети претходне примере, али и ове: саслушавање *иследника*; прислушкивање *обавешт̄ајаца*; убијање *ловаца*; претицање *бицикли̇ст̄е*). Лексичка семантика, међутим, најчешће ту бива пресудни регулатор интерпретације. Тако, рецимо, ако девербатив денотира обавезно транзитивну предикацију, у питању је објекатски генитив (дочек *г̄ост̄а*). Ако, међутим, девербатив денотира обавезно интранзитивну предикацију, реч је о субјекатском генитиву (долазак *г̄ост̄а*). Но, уколико девербатив денотира факултативно транзитивну предикацију, онда за интерпретацију пресудно може бити управо значење

[4] О другом аспекту продуктивности, у смислу повећане учесталости номинализованих језичких исказа у тексту, добре се информације могу наћи у: Бранко Тошовић, „Оглагољеност функционалних стилова", *Јужнословенски филолог̄* 49, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1993, 57—74; Branko Tošović, *Stilistika glagola. Stilistik der Verben*, Wuppertal: Lindenblatt, 1995. И у наведеноме раду и у наведеној књизи Бранко Тошовић лепо опажа како и у руском и у српском језику опада учесталост глагола а расте учесталост именица када се иде од разговорног и белетристичког стила, преко публицистичког, и научног, до административног — за српски језик чак од 19,3 до 7,9 процената!

именице у генитиву, на пример — у релацији „живо/неживо” (искрцавање *п̄ӯтника/робе*; певање *славуја/ш̲ансона*).[5]

3.4. У девербативним и деадјективним номинализованим конструкцијама реченична се негација, разуме се, исказује нереченично, предлошки или творбено (префиксацијом), при том неједнако. У том смислу, девербативне именице могу се појавити са предлозима: *без* (Пристао је *без* оклевања / Пристао је а да при том *није* оклевао), *до* (Разговарали смо *до* почетка филма / Разговарали смо док *није* почео филм), *од* (Осигурао се *од* напада / Осигурао се да га *не* нападну), *п̄ро̄тив* (Урадили су то *п̄ро̄тив* наше жеље / Урадили су то а да (иако) ми то *нисмо* желели), *мимо* (Урадили су то *мимо* одобрења / Урадили су то а да (иако) им то *нису* одобрили); или са префиксом (најчешће) *не-* (Урадио је то из *не*знања / Урадио је то зато што *није* знао). Исказивање негације код деадјективних именица показује неке специфичности у односу на девербативе. Негација се ту претежно исказује префиксацијом, у сразмерно широкој варијацији могућности. Најпродуктивнији у том смислу свакако је префикс *не-* (Посебну тешкоћу чини *не*прозирност свакодневног језика / Посебну тешкоћу чини то што је свакодневни језик *не*прозиран / Посебну тешкоћу чини то што свакодневни језик *није* прозиран; *Не*писменост нашег народа је катастрофална / То што (колико) је наш народ *не*писмен јесте катастрофално / То што (колико) наш народ *није* писмен јесте катастрофално). Префикс *без-* појављује се у истој функцији (Признао је своју *без*осећајност / Признао је да је био *без*осећајан / Признао је да *није* био осећајан). Ређи су примери, и то искључиво код речи страног порекла, у којима се негација исказује префиксима *и-* (Нервира ме *и*релевантност Ваших питања / Нервира ме то што су Ваша питања *и*релевантна / Нервира ме то што Ваша питања *нису* релевантна), *а-* (Разговарали су о *а*типичности проблема / Разговарали су о томе да је проблем *а*типичан / Разговарали су томе да проблем *није* типичан), префиксом *де(з)-* (Падала је у очи његова *дез*оријентисаност, *де*мотивисаност / Падало је у очи да је био *дез*оријентисан, *де*мотивисан / Падало је у очи да *није* био оријентисан, да *није* био мотивисан), и префиксом *дис-* (Уочили смо *дис*пропорционалност ове грађевине / Уочили смо да је ова грађавина *дис*пропорционална / Уочили смо да ова грађавина *није* пропорционална). Када су предлози у питању, ту негација може бити исказана само предлогом *без* (Многи имају енергију без резултата или стручност *без* ефикасности / Многи имају енергију без резултата [а немају резултате] или стручност а да су при том *не*ефикасни / Многи имају енергију без резултата [а не-

[5] Одлична, већ класична студија о овим питањима, теоријска, типолошка и компаративна, са увидом у низ језика света, у универзалије и варијацију истовремено (руски, чешки, пољски, бугарски, „српскохрватски”, македонски, енглески, немачки, арапски, турски, узбечки случај), јесте: Bernard Comrie, „The syntax of action nominals: A cross-language study”, *Lingua* 40/2—3, Amsterdam: North-Holland, 1976, 177—201.

мају резултате] или стручност а да при том *нису* ефикасни). Но, исказивање негације код деадјективних именица још није довољно испитано, пре свега на плану семантике, те то остаје за нека наредна истраживања.

3.5. Девербативне и деадјективне номинализоване конструкције показују и сличности и разлике у погледу рекцијских могућности. У питању је однос: „рекција" глаголских лексема и њихових номинализованих девербативних парњака, и „рекција" придева и њихових номинализованих деадјективних парњака. Каткада међу њима постоји симетрија и у том погледу, каткада не. На пример: писати *књиґу* / писање *књиґе*; писати *о књизи* / писање *о књизи*; наредити *јединици* / наређење *јединици*; бринути *о неком* / брига *о неком* / бити брижан *према неком* / ?брижност *према неком*; одбијати *некоґ* / бити одбојан *према неком* / одбојност *према некоме*; бити склон *нечему*, *да* (...) / склоност *нечему*, *према нечему*, *ка нечему*, *за нешто*, *да* (...); осећати *нешто*, *према неком* / бити осетљив *на нешто*, *према неком* / осетљивост *на нешто*, *према неком*; насртати *на нешто* / бити насртљив *на нешто* / насртљивост *на нешто*; спремити се *за нешто*, *да* (...) / бити спреман *на нешто*, *да* (...) / спремност *на нешто*, *да* (...); личити *на некоґ* / бити сличан *неком* / сличност *са неким*; сагласити се *око нечеґа*, *са неким*, *у нечему*, *да* (...) / бити сагласан *нечему*, *са нечим*, *у нечему*, *да* (...) / сагласност *око нечеґа*, *између некоґа*, *за нешто*, *са нечим*, *о нечему*, *у нечему*, *да* (...).[6]

3.6. Деадјективне именице могу се довести у семантичку или пак деривациону везу не само са придевима него и са прилозима и глаголима. Та карактеристика деадјектива отвара могућност успостављања различитих структурних типова предиката у њиховој семантичкој бази.[7] Најчешће се, свакако, реконструише копулативно-именски предикат (Верујем у такве ствари, које су вечне и трају *упркос склоности* људи да греше / Верујем у такве ствари, које су вечне и трају *иако су* људи *склони* да греше), потом копулативно-прилошки предикат (Они су нашли начина да не дођу на тај састанак, *упркос опасности* да то одсуство буде протумачено као дезертирање из револуционарне борбе / Они су нашли начина да не дођу на тај састанак *иако је било опасно* да то одсуство буде протумачено као дезертирање), али и прост глаголски предикат (То *ствара могућност* да и тржишна цена буде виша / То *омоґућава* да и тржишна цена буде виша; Оне материјално *немају* никакву *вредност* / Оне материјално *не вреде* [ништа];

---

[6] Највећи део ове тематике (када су придеви и деадјективне именице у питању) биће обухваћен докторском дисертацијом Наташе Бугарски, пријављеном 2005. године на Филозофском факултету у Новом Саду под насловом: *Допуне придева и деадјективних именица*.

[7] Детаљније ће о томе бити речи у раду Наташе Бугарски *Типови предиката у реченичним структурама кондензованим деадјективном именицом* саопштеном на 35. научном састанку слависта у Вукове дане (у Београду, 8. септембра 2005. године; у штампи).

Улио ми *је храброст* / *Охрабрио* ме *је*). Последњи примери потврђују да и конструкције са деадјективима могу подлегати процесима декомпоновања,[8] што је иначе једно од примарних својстава девербатива (нпр. *држати говор* / *говорити*; *изнети предлог* / *предложити*; *исказати похвалу* / *похвалити*; *бити мишљења* / *мислити*).

4. Да закључимо: Разуме се да је у оваквим приликама нужно водити рачуна о потреби повезивања формалносинтаксичке са семантичком, прагматичком и когнитивном страном проблема — дакле, номинализационе појаве се овде управо узимају као аргументација у прилог образлагању оправданости уверености у ту нужност. За сада на овом месту можемо рећи да ово истраживање потврђује, као огледни пример, *постојање уређене „номинализационе граматике"*, те представља један синтетичан сегмент истраживања у том правцу. Другим речима, ово истраживање потврђује *постојање паралелних девербативних и деадјективних парадигми према оним вербалним, две симетричне колоне номиналног израза према оним вербалним, два скупа уређених нереченичних средстава према онима реченичним*. У универзалистичку, функционалностилистичку, језичкоконтактну и културноконтактну, те, у крајњем, строго когнитивистичку (а у сваком случају — екстралингвистичку) мотивацију за успостављање овако правилних и продуктивних номинализованих граматичких структура — овде, међутим, нисмо детаљније улазили.[9]

Milorad Radovanović — Nataša Bugarski

NOMINALIZATIONS: TWO FACES

Summary

Based on contemporary Serbian language data, the article analyses the nominalized structures in some functional styles of standard language. Both (de)verbal and (de)adjectival nominalized examples are concerned in this respect, with the emphasys on the similarities and differences among them. Nominalizations are treated as the state/process of the frequent occurrence of nominal means instead of verbal ones in the utterances of modern languages, as a parallel paradigm of nominal means, particularly frequent in "nominal styles", as opposed to a paradigm of verbal means, particularly frequent in "verbal styles". In addition, the authors claim that in fact two paradigms of the "nominal style" and one paradigm of the "verbal style" are viewed as being three parallel and concurrent systemic paradigms in natu-

[8] Резиме досадашњих бављења декомпоновањем предиката, па и о могућности декомпоновања с деадјективном номинализацијом — видети у тачки 8. рада који је у штампи, а овде се наводи као последњи у списку из напомене бр. 1. То су могућности са обрасцима типа: *имати* вредност, *немати* вредност, *бити* у могућности, *бити* у немогућности, *не бити* у могућности, *имати* могућност, *немати* могућност, *стварати* могућност, *лишавати* могућности, *давати* сагласност, *уливати* храброст, *имати* одговорност, *немати* одговорност, *сносити* одговорност, *не сносити* одговорност, *имати* сличност, *немати* сличност, *постићи* сагласност, и други.

[9] За подробније информације о овоме ваља консултовати последњу библиографску јединицу наведену у напомени бр. 1.

ral language grammar in general. The authors suggest that, basically, we should presume the existence of a certain kind of "grammar of nominalizations" in languages. Two previous extremely broad and systematic investigations (done by M. Radovanović and N. Bugarski) have served as the main data sources for this particular research. A special attention is paid to formal syntactic, as well as to semantic, pragmatic and cognitive motivation for the occurrence of the observed two types of nominalizations.

UDC 811.161.1'342.9

Борис Норман

УЧАСТИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА В СИНТАКСИЧЕСКИХ МОДЕЛЯХ

В синтаксической модели имплицитно содержатся лексические условия ее реализации: каждый компонент модели — синтаксическая позиция — испытывает предпочтение к заполнению тем или иным классом слов. В научной литературе эта идея находит свое выражение в противопоставлении относительно свободных и фразеологически связанных синтаксических моделей, причем список последних в русистике обнаруживает неуклонную тенденцию к расширению.

Ключевые слова: *синтаксические модели, синтакисические позиции, свободные и фразеологически связанные модели (структурные схемы), синтаксемы, лексическая обусловленность, лексические компоненты (наполнения), лексические ограничения, пропозиции, субъект, предикат, дескриптив, квалификатив, квалитатив, русский язык, славянские языки.*

Поскольку термин „синтаксическая модель" в современной литературе трактуется различным образом, то нам придется прежде всего уточнить основные понятия, с которыми мы будем иметь дело. Под синтаксической моделью понимается обобщенный образец, по которому строится множество реальных речевых единиц — высказываний. Это — двусторонняя единица. Содержательная сторона синтаксической модели — пропозиция, некоторое типовое „положение дел"; формальная сторона — структурная схема предложения (представляемая обычно в терминах морфологии). Каждая пропозиция складывается из предиката и некоторого количества „участников" (по-другому — семантических функций, актантов, глубинных падежей и т.п.). Отношение предиката или актанта к совокупности формальных средств, с помощью которых он выражается, образует элемент синтаксической модели — синтаксическую (иногда говорят — „функционально-синтаксическую") позицию. Следовательно, синтаксическая модель может быть квалифицирована и как определенным образом организованный набор синтаксических позиций.

В основе такого понимания отношения синтаксиса и семантики лежат более всего учение о структурном синтаксисе Л. Теньера и теория глубинных падежей Ч. Филлмора. Эти концепции принадлежат, правда, к разным лингвистическим школам, но есть многое, что их объединяет. (Ч. Филлмор, кстати, сам признавал свою идейную

близость с французским коллегой — см.: Филлмор 1981, 394.) Кроме того, следует подчеркнуть, что в славянском языкознании накоплен собственный (нередко вполне оригинальный) опыт изучения и систематизации моделей предложения, на который стоит опереться. Речь идет прежде всего о трудах чешских и российских исследователей — Ф. Данеша, П. Адамца, Р. Мразека, М. Кубика, Р. Зимека; Т. П. Ломтева, И. П. Распопова, В. В. Богданова, Л. Н. Мурзина, Н. Ю. Шведовой, Г. А. Золотовой, М. В. Всеволодовой и др.

Может быть, важнейшей „результирующей" этих поисков явился вывод о принципиальной двуплановости синтаксических единиц, соединяющих в себе фрагменты смысла с элементами языковой формы. Процитирую одного из чешских грамматистов: „Описание семантической структуры предложения не может быть основано ни на чисто структурных, ни на чисто семантических критериях. Нужно всегда иметь в виду, что в процессе формирования семантической структуры предложения участвуют различные, взаимно обусловленные факторы: лексическая семантика предложения, способ грамматического оформления этой семантики, морфологическая и семантическая характеристика входящих в предложение компонентов, синтаксические функции этих компонентов и характер их синтаксических отношений, наличие имплицитных семантических компонентов и т.д." (Кубик 1977, 29—30).

Другой, довольно общий и на сегодняшний день уже тривиальный вывод, полученный лингвистикой второй половины XX века, — мысль об организующей роли предиката в структуре синтаксической модели и образуемого на ее основе высказывания. Как известно, в идеальном, наиболее показательном случае предикат выражается глагольной лексемой, но нередки случаи, когда его функции „делегируются" иной части речи существительному, прилагательному, числительному или наречию. Именно такие экземпляры будут нас интересовать в дальнейшем.

На практике в описании синтаксических моделей исследователь может идти „от формы", а это значит, применительно к славянским языкам, — от морфологии, а может идти „от смысла", от семантических единиц, от пропозиций. Оба эти подхода, обусловленные упомянутой двойственной природой синтаксиса, представлены в сегодняшней грамматике, и трудно оспаривать их правомерность.

Впрочем, наиболее ортодоксальные приверженцы формализации синтаксиса стараются при описании структурных схем оставаться в рамках трансформационно-субституционных правил. В частности, польский грамматист И. Бобровски (Bobrowski 1995, 75—79) в своих рассуждениях принимает за отправную точку устойчивое выражение *Człowiek człowiekowi człowiekiem* 'человек человеку — человек'.

Справедливости ради надо сказать, что в основе этого выражения лежит более древний афоризм, унаследованный славянскими языками от античной культуры: это латинское *Homo homini lupus est*. Кроме польского — *Człowiek człowiekowi wilkiem* — тот же афоризм попал и в другие славянские языки, ср. рус. *Человек человеку волк*; сербск. *Човјек је човјеку вук*; чешек. *Člověk člověku vlkem* и т.п. (см.: Котова 2000, 173). Уже в социалистическое время данная формула была „приведена в соответствие" с гуманистическими идеалами: *Человек человеку — друг*, с возможным продолжением: *товарищ и брат*; аналогичная модификация имела место и в других славянских языках.

Но сама модель, следует признать, „работала" в славянских языках очень давно. Уже Ф. Челаковский фиксирует в своем сборнике „Мудрословий славянского народа" (1-е издание — 1851) образцы речений вроде *Pies piesu brat; Přítel příteli bůh; Člověk člověku Bůh i ďábel* и др. (Čelakovský 1978, 18, 136, 169). Современный же исследователь И. Бобровски идет дальше и пытается экстраполировать данную формулу на любой (произвольно выбранный) лексический материал. В результате он получает искусственные высказывания вроде *Pies psu psem* (буквально 'собака собаке — собака'), *Cytryna cytrynie cytryną* (буквально 'лимон лимону — лимон') и даже *Kiwi kiwi kiwi* (*kiwi* — название экзотического южного фрукта, в польском, как и в русском, не изменяемое по падежам и числам). Конечно, такой эксперимент (своего рода методологическая провокация) весьма полезен в дидактическом плане. Мы видим, как пример создает прецедент и тем самым „обосновывает" модель. Одновременно с этим демонстрируется независимость синтаксиса от морфологии. Однако пренебрежение лексическими условиями заполнения синтаксических позиций приводит, и это очевидно, к образованию неотмеченных, неправильных высказываний! Иными словами, эксперимент дает то, что Л. В. Щерба называл „отрицательным языковым материалом". Речевые факты, сопровождаемые пометой „так не говорят", по словам ученого, „указывают или на неверность постулированного правила, или на необходимость каких-то его ограничений..." (Щерба 1974, 32) — и именно в этом заключается главная ценность „отрицательных" примеров.

Попробую показать это на дополнительном языковом материале. В русском языке выражение *Человек человеку волк* упало на благодатную почву. Я имею в виду существовавшую с давних времен синтаксическую модель, по которой построен целый класс высказываний. В частности, в известном сборнике середины XIX века „Пословицы русского народа" (Даль 1957) зафиксированы такие примеры, как: *Гусь свинье не товарищ; Пеший конному не товарищ; Сытый голодному не товарищ; Сапог сапогу брат (ровня, пара); Нога ноге друг; Водка вину тетка; Лгач лгачу надежный свидетель; Жена мужу*

пластырь, муж жене пастырь; Жена-красавица слепому радость; Деверь невестке обычный друг; Медведь корове не брат; Вдовец деткам не отец и др. Замечу, что та же модель широко представлена в белорусских и украинских паремиях, ср.: *Брат брату — паняволі прыяцель; Собака сабаку — брат; Родному парабку родны кулак — сваяк; Баязліваму і корч мядзведзь; Лісе і жук — мяса; Андрэй Кузьме — родны Хвёдар* и т.п. (Беларускія прыказкі 1992); *Гусь свині не товариш; П'яний комісару брат; Жінка чоловікові — подруга, а не пріслуга; Вода — всъому голова* и т.п. (Багмет, Дащенко, Андрущенко 2002).

Все эти примеры можно рассматривать как проявления номинализации предиката, ср. рус.: *Иван Петру доводится (приходится) братом* → *Иван Петру брат* и т.п. И на сегодняшний день во всех указанных случаях мы имеем дело с трехчленной пропозицией, элементы которой можно было бы условно выразить через местоименные субституты: „кто-то" — „кому-то" — „кто-то". Если же попытаться обозначить эти составляющие с помощью терминов, то для первого члена пропозиции подойдет определение „субъект отношения" (у Ч. Филлмора он покрывается общим понятием „агенс", у Л. Теньера — понятием „первый актант"), для второго подойдет „объект отношения" (в других терминологических парадигмах — контрагент или пациентив), для третьего — „предикат квалификации" (дескриптив, квалификатив и т.п.).

Идет ли здесь речь только об устойчивых, клишированных, целиком воспроизводимых выражениях? По-видимому, нет: продуктивность данной синтаксической модели легко показать через расширение круга лексем, занимающих указанные три позиции. Так, по-русски вполне можно сказать: *Маша Петру дальняя родственница; Внук бабушке первый помощник; Ты мне не судья* и т.п. Приведем также в подтверждение сказанного две литературные цитаты:

— А что, отец, — спросил молодой человек, затянувшись, — невесты у вас в городе есть?

Старик-дворник ничуть не удивился.

— Кому и кобыла невеста, — ответил он, охотно ввязываясь в разговор (И. Ильф, Е. Петров. *Двенадцать стульев*).

Я — страница твоему перу...
Я — хранитель твоему добру...
Ты мне — луч и дождевая влага...

(М. Цветаева. *Я — страница твоему перу...*)

Еще показательней использование данной модели в игровом, шутливом контексте, когда окказиональный смысл высказывания формируется с обязательной опорой на типовую семантику модели, ср.:

— *Знаешь, как шутят у нас в тамбовских лесах?* „Волк волку — человек”. *Сразиться не с кем. Одни зайцы* (С. Довлатов. Ослик должен быть худым).

Человек человеку совет, способ и инструмент, и все становится понятным, все возможным (М. Жванецкий. *Миниатюры*).

Жара язве не товарищ (заголовок в газете „Комсомольская правда”, 1999, 2 июля; речь в заметке идет о жаркой погоде, усугубляющей течение болезней).

В сборнике юмористических переделок русских паремий „Антипословицы русского народа” содержится масса подобных „перелицовок”. Например: *Сытый пешему не конный; Сытый конному не пеший; Лысый голодному не товарищ; Мертвый голодному не товарищ; Сапог лаптю не товарищ; Килька осетру не товарищ; Рубль лире не товарищ; Евро баксу не товарищ; Гусман Михалкову не товарищ; Гусь товарищу не свинья* и т.п. (Вальтер, Мокиенко 2005).

Значит ли это, что упомянутая синтаксическая модель является продуктивной и свободной (фразеологически не связанной) и ее семантику можно описать безотносительно к лексике, которая заполняет три указанные позиции?

Положительно ответить на этот вопрос не позволяют хотя бы следующие контексты.

— *Еще через пять минут врач обратился к Кивинову*:

— *Вы ей кто?*

— *Да никто. Из милиции мы* (А. Кивинов. *Менты*).

— *А что случилось-то?*

— *А вы ей кто?*

— *Я ей никто. Получила письмо с просьбой о помощи. Вот и звоню вам* (Т. Толстая. *Ужин для пятого корпуса*).

— *А что о нем говорить? — спокойно сказала она наконец.*

— *Вы давно его видели?*

— *Вам какое дело? Вы ему кто?*

— *Я ему начальник.*

— *Это он вас, что ли, охраняет?* (А. Маринина. *Иллюзия греха*).

Итак, как следует из приведенных цитат, на вопрос: „Вы ему кто?” нельзя ответить по-русски: „Милиционерх” (надо сказать в этой ситуации: „Никто”). Точно также нельзя допустить обмен репликами типа: „Вы ему кто? — Корреспондент” (опять-таки следует ответить „Никто”). И даже ответ „Начальник” в последней цитате несет на себе печать некоторого насилия над языком.

Наиболее естественные ответы на вопрос „Вы ему кто?” — это названия степени родства: *отец, брат, сестра, сын, дальняя родственница* и т.п. Менее естественны, но все же допустимы в данной речевой ситуации слова, обозначающие значительную степень духовной близости: *друг, товарищ, помощник, учитель, нянька...* Но уже о соседе или однокласснике мы сегодня скажем скорее *Я его сосед* или

Я его одноклассник, чем „Я ему сосед" или „Я ему одноклассник" (хотя, заметим, еще у А. С. Пушкина было: „Ты ей знаком?" — „Я им сосед"). Любопытно, что при наличии отрицания лексические требования к этой третьей составляющей несколько смягчаются; ср. допустимое *Петя Мише не враг* (*не сторож, не советчик, не хозяин* и т.п.) при маловероятном *Петя Мише враг* (*сторож, советчик, хозяин* и т.п.). Наконец, совершенно невозможными представляются фразы вроде **Иванов складу сторож* или **Лейтенант роте командир.*

Из сказанного вытекают три вывода.

Первый: совокупность лексических единиц подразделяется в сознании носителя языка на некоторые семантические (тематические) подклассы — это хорошо известно. Менее тривиально то, что принадлежность слова к тому или иному подклассу можно подтвердить с помощью формальных методик. В частности, с помощью вопроса-теста „Вы ему кто?" можно формально выявить в русском языке лексико-семантическую группу названий родства и свойства (разумеется, нечетко очерченную). Подобного рода пробы могут использоваться для установления не только границ лексико-семантических групп, но и отношений между отдельными словами. В частности, М. В. Панов, анализируя возможности комбинаторики зависимого родительного падежа (можно ли сказать по-русски: „ящики шкафа", „замок шкафа", „ключи шкафа" и т.п.?), приходил к заключению, что таким способом можно устанавливать наличие в словосочетании отношения части и целого: „Падежные сочетания могут быть диагностическим средством, позволяющим узнать, как в языке представлены различные называемые объекты" (Панов 1999, 208).

Второй вывод: синтаксическая модель, по которой образовано, в частности, высказывание *Человек человеку волк*, функционирует только при условии соблюдения некоторых лексических ограничений. Первый элемент этой модели (субъект отношения) реализуется, как правило, в виде названия человека, реже — животного или предмета, подвергшегося в сознании носителя языка анимизации (*Нога ноге друг; Водка вину тетка* и т.п.). Тем же условиям должен отвечать и второй участник описываемой ситуации (объект отношения); не случайно он состоит с первым участником в тесной семантической связи (обычно они принадлежат к одной ЛСГ). Что же касается третьего компонента модели — квалификатива (занимающего в линейной последовательности третье место), — то в идеальном случае он представлен названием родства; несоблюдение этого условия, лексическое „расползание" синтаксической позиции ведет к семантическому усложнению, метафоризации всего высказывания. Смысл целого определяется взаимодействием всех его компонентов.

Третий и тоже конкретный вывод: смысловое своеобразие описываемого класса конструкций обязано собой более всего именно третьей их составляющей, лексические требования к которой наибо-

лее жестки. Однако симптоматично, что Г. А. Золотова выделяет примеры типа *Гусь свинье не товарищ* в особый подкласс при перечислении обусловленных синтаксем, выражаемых формой **дательного** падежа (со значением „отправного предмета сопоставления" — Золотова 1988, 123). Почему же не именительный падеж, диагностирующий значение родства — свойства, становится отличительным и „типообразующим" компонентом данной конструкции? Может быть, потому, что номинатив — семантически слишком „широкая" и трудно определимая категория и „дескриптивы" в именительном падеже вроде *брат, друг, товарищ* теряются среди прочих видов „квалификативных предикатов"?

Попробуем проверить наши выводы и предположения на материале иных видов синтаксических конструкций.

Возьмем для примера подкласс двучленных русских высказываний типа *Мир — народам! Техника — молодежи! Все лучшее — детям; Делу — время, потехе — час; Большому кораблю — большое плавание; Молодым — совет да любовь; Собаке — собачья смерть; Богу — богово, а кесарю — кесарево; Чаю — стакан, а столу — веселая компания; Пустому слову — тугое ухо* и т.п. (многие из них зафиксированы в сборниках русских пословиц и поговорок). Приведу и один литературный пример:

Зверю — берлога,
Страннику — дорога,
Мертвому — дроги,
Каждому — свое

(М. Цветаева. *Стихи к Блоку*).

Один из компонентов данной двучленной модели — это, по терминологии Г. А. Золотовой, „потенциальный субъект" (у других авторов — субъект предназначения, дестинатив, бенефициатив и т.п.); кроме дательного падежа, он может выражаться в русском языке также формой родительного падежа с предлогом *для* (*Для милого дружка — и сережка из ушка*). Второй компонент — предикат предназначения (его номинализованный характер проявляется на фоне глагольных конструкций типа *Техника предназначается* (*достанется* и т.п.) *молодежи*). В первой позиции может выступать практически любое существительное (предпочтительно — с конкретно-предметной семантикой), а для второй наиболее естественно имя с отвлеченной семантикой (включающее в себя семы 'судьба', 'назначение', 'поведение' и т.п.), хотя это и не обязательно. Как видим, синтаксическая семантика компонентов (по сравнению с предыдущей моделью) изменилась и характер лексических ограничений, очевидно, тоже, но сам принцип реализации модели остался тем же: каждая синтаксическая позиция содержит в качестве условий своей реализации определенные лексические преференции. Действительно, можно

ли сказать порусски: *?Лодке — берег; ?Хлебу — упаковка; ?Пенал — карандашам; ?Манжетам — двойной шов; ?Свобода — совести!* (при условии, что последняя словоформа — а дательном падеже: „свобода — чему?") и т.п.? Вряд ли: несоблюдение лексических условий делает эти высказывания сомнительными.

Попробуем теперь подтвердить наши выводы на материале более сложной синтаксической структуры. Возьмем для примера класс русских высказываний типа *Учитель из Петрова плохой; Офицер из тебя, как из меня балерина; Оратор из него — так себе; Советчик из Мишки никудышный* и т.п. Литературные иллюстрации: *— Лети пулей в сенцы! — Эх, Макарушка, пуля-то из меня хреновая, заржавленная!* (М. Шолохов. *Поднятая целина*). *Кулинарка из Нюры была бездарная, и к тому же она боялась тратить хозяйские деньги* (В. Токарева. *Длинный день*).

Сложность этой структуры заключается в том, что ей соответствуют в глубинной грамматике две пропозиции, одна — состоящая из субъекта и квалификатива (*Петров — учитель*), а вторая — из субъекта и приписываемого ему свойства (*Учитель — плохой*). Сложение этих двух пропозиций (контаминация как частный случай деривации, по Л. Н. Мурзину) дает трехчленную модель *Учитель из Петрова плохой*, отношения между членами которой регламентируются следующим образом. Словоформа *из Петрова* репрезентирует субъект (как правило, это название лица). Словоформа *учитель* — предикат квалификации (квалификатив); с точки зрения динамической грамматики лучше всего, чтобы соответствующая позиция была занята названием профессии, специальности, должности и т.п. (Часто между лексемами, занимающими первую и вторую позицию, наблюдаются гиперо-гипонимические отношения.) А третью позицию (в нашем случае представленную словоформой *плохой*) занимает лексема со значением оценки (чаще — негативной). При этом в рамках синтаксической модели она из самостоятельного предиката („свойства") превращается в предикат „второго ранга" по отношению к *учитель*; иногда их разводят терминологически, как квалификатив (классификационный признак) и квалитатив (качественный признак).

Стоит попробовать расширить указанные лексические границы — и мы получим высказывания, отмеченность которых может вызывать сомнения, иными словами — они будут „царапать" глаз или ухо, например: *?Стройматериал из глины плохой; ?Пособие из этой книги — никакое; ?Столица из Петербурга — сомнительная; ?Птица из пингвина никудышняя; ?Учитель из Петрова — прекрасный; ?Еда из борща — отличная* и т.д. Можно ли так сказать? В принципе можно; **но так не говорят**. Это укрепляет нас в справедливости выдвинутых предположений относительно лексических „предпочтений", свойственных каждой синтаксической позиции.

Естественно, способ отражения объективной действительности в каждом языке закрепляется с помощью специфического набора синтаксических моделей. Так, по наблюдениям Г. Фонтаньского, в польском языке общей пропозиции „субъект (носитель признака) — квалификативный или оценочный предикат" соответствуют три синтаксические модели. И каждая из них не только имеет свои формально-морфологические признаки, но и требует соблюдения определенных лексических условий. А именно: в одной из моделей субъект выступает просто как носитель свойства (*Wilk jest drapieżnikiem*), для второй в отношениях субъекта и предиката реализуется родо-видовая иерархия (*Wilk to drapieżnik*), в третьей предикат имеет эмоционально-оценочный характер (*Kłamca i oszust z twojego kolegi*). Несоблюдение этих лексических условий приводит к образованию неправильных высказываний вроде **Z wilka jest drapieżnik* или **Wujek to mistrz budowlany* (Фонтаньский 1991, 11—12). Данные особенности рассматриваются автором в общем ряду „различий в языковом мышлении поляков и русских" (Фонтаньский 1991, 10).

И вот теперь можно подвести некоторые итоги. Фактически во всех проанализированных случаях мы наблюдали, как синтаксические позиции, входящие в состав модели, выдвигают свои (пусть нежесткие) требования к лексике, способной эти позиции заполнить. Справедливости ради надо сказать, что любой исследователь, признающий „семантичность" синтаксиса (то есть видящий за формальными схемами те смыслы, которые последние способны нести), вынужден допускать оговорки, касающиеся лексической реализации „участников ситуации".

Еще О. Есперсен в своей *Философии грамматики*, вышедшей 1-м изданием в 1924 г., указывал на необходимость разграничивать „свободные выражения" и „формулы" (клише). К первым, по мнению ученого относятся „соединения языковых единиц, созданные на данный случай по определенному образцу, который возник в подсознании говорящего в результате того, что он слышал огромное количество предложений, имеющих общие черты" (Есперсен 1958, 18). Формулы же даются говорящему в готовом виде; „в них никто ничего не может изменить". Автор, однако, считал нужным оговориться: „Различие между свободными выражениями и формулами в ряде случаев улавливается трудно; ...при этом формулы могут играть и действительно играют большую роль в выработке моделей в сознании говорящих, тем более что многие из них встречаются очень часто" (Там же).

Таким образом, лексическая обусловленность, или „связанность", оказывается внутренним свойством синтаксической модели, воплощающим в себе идею взаимосвязанности отдельных уровней в общей системе языка. Неудивительно, что в той или иной форме она находит себе отражение в синтаксических исследованиях. (Кстати,

уже упомянутый основатель теории „глубинных падежей" Ч. Филлмор включал в состав последних такие семы, как одушевленность или неодушевленность (предметность), — а это не что иное, как уступка лексике.)

В русской лингвистике интерес к данной проблематике обнаруживается начиная с 50-х годов прошлого века. В частности, Н. Ю. Шведова среди особенностей русской разговорной речи специально описывала ситуацию, когда „конструкция лексически ограничена, ее словесное наполнение несвободно, грамматическая форма встречает „сопротивление лексического материала" (В. В. Виноградов). Этим создаются совершенно особые типы построений, которые не могут быть отнесены к числу абстрактных, свободно наполняемых любым словесным материалом схем, составляющим основу собственно грамматики" (Шведова 1958, 93). „По существу, лексические ограничения являются как бы своеобразным элементом формы такой конструкции, наряду с лежащей в ее основе схемой соединения словесных элементов и со свойственной данной конструкции интонацией" (Там же, 94). Объектом рассмотрения исследовательницы стали высказывания типа *Чем не жених? Что бы поосторожней! Что за характер! То ли не жизнь! Нет чтобы подождать! До чего ловко! Мало ли что болен! Всем молодцам молодец. Без тебя праздник не в праздник; Взять хоть тебя* и т.п. При этом, говоря о лексических ограничениях, автор имеет в виду не только „служебные" составляющие этих примеров, но и полнозначные слова. Процитирую: „Практически они (конкретный тип предложений — Б. Н.) образуются лишь существительными — названиями лиц или конкретных предметов", или еще: „в такие сочетания вступают только имена существительные неодушевленные"; в качестве условия не раз отмечается также неизменность порядка слов, а в качестве результата — модально-оценочные коннотации (Шведова 1958, 98—99).

Д. Н. Шмелев расширил перечень „связанных" синтаксических конструкций, или „фразеологических схем", в русском языке за счет таких примеров, как: *Помочь — они мне не помогут; Спать-то я спал, но...; Страх страхом, а...; Дружба дружбой, а служба службой; Пиши вы на эту тему рассказ...; Хоть забор подпирай...* и т.п. (Шмелев 1960, 51—59). Для ученого основным признаком „связанных" конструкций стала „их оторванность, изолированность от конструкций, вступающих в определенные ряды" (Там же, 50). Однако на чем основана эта „оторванность" и что именно является воспроизводимым во „фразеосхемах" — оставалось неясным.

Затем тот же набор конструкций — прежде всего с местоименными или служебными компонентами либо с лексической тавтологией — повторялся в качестве „предложений фразеологизированной структуры" в ряде авторитетных грамматик русского языка. В частности, академическая *Грамматика русского литературного языка*

1970 г. иллюстрирует „связанные” структурные схемы примерами типа *Вечер как вечер, Праздник не в праздник, Всем пирогам пирог* и т.п. (Грамматика 1970, 558). Двухтомная *Русская грамматика* (обращающая уже внимание и на семантику структурных схем) среди „предложений фразеологизированной структуры” рассматривает также случаи типа *Нет чтобы помолчать; Не до сна; Вот голос так голос; Ехать так ехать; Ай да молодец! Чем он не жених! Есть куда пойти; Кто как не он поможет! Что брату до меня! Куда как не к начальству обращаться! Только и разговоров, что...* (Русская грамматика 1980, II, 383—386 и др.). Примерно тот же набор синтаксических образцов „с индивидуальными отношениями компонентов и с индивидуальной семантикой” приводится в *Краткой русской грамматике* (Краткая русская грамматика 1989, 459—461). А в монографии С. Димитровой уже знакомые нам предложения фигурируют в разделе „Исключения, наблюдаемые на синтаксическом уровне русского языка” (Димитрова 1994, 161—162).

Еще одну группу фразеологизованных синтаксических конструкций вводит в научный обиход Г. А. Золотова. Она анализирует высказывания вроде *Слово за президентом; Выбор за вами; Решение — за судом; Выстрел за мною; Победа за нами* и т.п. (Золотова 1997, 151). При этом автор ничего не говорит здесь о лексических ограничениях (хотя их нетрудно усмотреть и в приведенных примерах), а, развивая идеи Д. Н. Шмелева, видит „связанность” этих конструкций в том, что употребленная в них словоформа (в конкретном случае — *за* + творительный падеж имени) выпадает из обычной словоизменительной парадигмы, да еще и довольно жестко закрепляется позиционно. Вместе с тем, эта „застывшая” словоформа получает и содержательное (функциональное) определение — так что отличительным признаком фразеологизованной модели становится двусторонняя единица — синтаксическая позиция (у Г. А. Золотовой — синтаксема).

Если попытаться нащупать в этом беглом обзоре некую общую тенденцию, то можно утверждать, что **перечень фразеологизованных** (лексически обусловленных, или связанных) **структурных схем в русском языке постепенно расширяется за счет тех синтаксических моделей, в которых позиции заполняются представителями конкретных лексико-семантических групп, а порядок компонентов оказывается несвободным**. В число таких конструкций попадают и рассмотренные нами примеры вроде *Иван Петру брат* или *Учитель из Петрова плохой*.

Но тогда возникает вопрос: можно ли найти синтаксическую модель, полностью независимую от лексических условий? Кажется, в наибольшей степени этому требованию удовлетворяют так называемые свободные структурные схемы, по которым образованы высказывания типа *Отец спит* или *Кошка лижет молоко*. По таким образцам, действительно, может быть построено бесконечное множество высказываний — с полной синтаксической парадигмой, возможно-

стью изменения порядка слов и т.п. Но значит ли это, что подобная синтаксическая модель совершенно безразлична к своему лексическому заполнению? Очевидно, нет. Во фразах вроде *Отец спит* или *Кошка лижет молоко* также можно усмотреть определенные лексические „склонности", проявляющиеся хотя бы в таких общих семантических категориях, как „одушевленность" или „предметность". (Для того чтобы убедиться в справедливости этих слов, достаточно сравнить только что приведенные примеры с искусственными **Опыт спит* или **Кошка лижет сладость* и т.п.) После этого остается только согласиться с мыслью о всеобщей лексической обусловленности грамматических моделей, которую отчетливо, хотя и по другому поводу выразил Ю. Н. Караулов: „Грамматика, которая находится в распоряжении стихийного носителя языка, вся стошь лексикализована, привязана к отдельным лексемам..." (Караулов 1993, 6).

Таким образом, можно считать, что „фразеологизованность" синтаксических моделей имеет всеобщий, но при этом градуальный характер. (Не случайно существуют попытки ранжирования лексических номинаций, скажем, с точки зрения их соответствия позиции субъекта действия.) В сознании же носителя языка эта градуальная шкала, по-видимому, поляризуется — что и дает основание для противопоставления „связанных" и „свободных" моделей. На одном конце шкалы оказываются конструкции типа *Всем пирогам пирог* или *Кесарю — кесарево*, а на другом — *Отец спит* или *Кошка лижет молоко*. В сравнении с первыми, вторые, действительно, кажутся свободными: лексические преференции здесь настолько размыты, а лежащие в их основе семы настолько общи, что носитель языка (а вслед за ним и лингвист) имеет право сбрасывать эти семантические условия со счетов, не принимать их во внимание в своей таксономической деятельности.

Кроме того, „несвязанность" моделей, по которым образованы высказывания типа *Отец спит*, проявляется и в их универсально-языковом характере. Поясню: поскольку это наиболее часто используемые образцы построения высказываний, то они выступают — во всех языках — как наиболее общие, „наиболее типичные" типы. Процитирую еще одного чешского исследователя: „Для сопоставления соответственных явлений в рамках славянских языков желательно охватить систему типов предложений в возможно более широком объеме. Наиболее общий, наиболее отвлеченный тип, свойственный всем славянским языкам (и не только им), в сопоставительном плане менее интересен. Ведь на таком высоком уровне существует почти полная идентичность. Иначе говоря, рассуждения о предложениях вроде *Кошка лижет молоко*, ...представляются бесплодными. Наоборот, чем больше мы спускаемся „вниз", к более частным типам, тем больше расхождений наблюдается между отдельными славянскими языками (в представленности типов и в их

формальном облике, в функциональном использовании, в стилистической значимости и т.д.); именно здесь лежит богатое поле действия для сопоставительного исследования" (Грепль 1967, 63).

Фразеологизованные синтаксические модели в значительной мере и создают то, что можно назвать синтаксической спецификой языка. Спору нет: это схемы сравнительно редко употребляемые и в этом смысле — „мало типичные" (вспомним определение С. Димитровой: „исключения"!). Однако они чрезвычайно важны как проявления национальной самобытности языка. Конструкциям типа *Всем пирогам пирог; Праздник не в праздник; Ай да молодец; Ехать так ехать; Человек человеку друг; Оратор из меня — так себе* и т.п. зачастую нужно подыскивать при переводе приблизительный (функциональный) эквивалент. Нет ничего удивительного, что перечень этих моделей в современных исследованиях растет, ширится: это обусловлено требованиями адекватности языкового описания.

ЛИТЕРАТУРА

Багмет, Дащенко, Андрущенко 2002 — Багмет А., Дащенко М, Андрущенко К. *Збірка українських приказок та прислів'ів.* Київ, 2002.

Беларускія прыказкі 1992 — *Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы* / Склаў Ф. Янкоўскі. Выд. 3-е. Мінск, 1992.

Вальтер, Мокиенко 2005 — Вальтер Х., Мокиенко В. М. *Антипословицы русского народа.* Санкт-Петербург, 2005.

Грамматика 1970 — *Грамматика современного русского литературного языка* / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. М., 1970.

Грепль 1967 — Грепль М. К сущности типов предложений в славянских языках // *Вопросы языкознания*, 1967, № 5. С. 60—68.

Даль 1957 — Даль В. *Пословицы русского народа.* М., 1957.

Димитрова 1994 — Димитрова С. *Исключения в русском языке.* Columbus, Ohio, 1994.

Есперсен 1958 — Есперсен О. *Философия грамматики.* М., 1958.

Золотова 1997 — Золотова Г. А. О связанных моделях русского предложения // *Облик слова.* Сб. статей / Сост. и отв. ред. Л. П. Крысин. М., 1997. С. 148—154.

Золотова 1988 — Золотова Г. А. *Синтаксический словарь.* Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. М., 1988.

Караулов 1993 — Караулов Ю. Н. *Ассоциативная грамматика русского языка.* М., 1993.

Котова 2000 — Котова М. Ю. *Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями.* С.-Петербург, 2000.

Краткая русская грамматика 1989 — *Краткая русская грамматика* / Под ред. Н. Ю. Шведовой и Б. В. Лопатина. М., 1989.

Кубик 1977 — Кубик М. *Модели двусоставных глагольных предложений русского языка в сопоставлении с чешскими.* Praha, 1977.

Панов 1999 — Панов М. В. *Позиционная морфология русского языка.* М., 1999.

Русская грамматика 1980 — *Русская грамматика* / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. Т. II. Синтаксис. М., 1980.

Филлмор 1981 — Филлмор Ч. Дело о падеже // *Новое в зарубежной лингвистике.* Вып. X. Лингвистическая семантика. М., 1981. С. 369—495.

Фонтаньский 1991 — Фонтаньский Г. К вопросу о сопоставительном описании основных синтаксических моделей русского и польского языков // *Prace Językoznawcze* 18 (*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 1211), 1991. S. 7—14.

Шведова 1958 — Шведова Н. Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи // *Вопросы языкознания*, 1958, № 2. С. 93—100.

Шмелев 1960 — Шмелев Д. Н. О „связанных" синтаксических конструкциях в русском языке // *Вопросы языкознания*, 1960, № 5. С. 47—60.

Щерба 1974 — Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Щерба Л. В. *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград, 1974. С. 24—39.

Bobrowski 1995 — Bobrowski I. O pewnych arbitralnych decyzjach ścisle gramatycznych przy wyznaczaniu zbioru zdań lingwistycznych // *Polonica* XVII (1995). S. 75—80.

Čelakovský 1978 — Čelakovský F. L. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha, 1978.

Борис Норман

УЧЕШЋЕ ЛЕКСИЧКИХ КОМПОНЕНТИ У СИНТАКСИЧКИМ МОДЕЛИМА

Резиме

Синтаксички модели имплицитно садрже услове властите реализације: свака компонента модела — синтаксичка позиција — преферира да се попуни овим или оним типом (лексичко-семантичком групом) речи. У научној литератури ова идеја налази свој израз у супротстављености релеативно слободних и фразеолошки везаних синтаксичких модела, при чему списак ових последњих у русистици показује сталну тенденцију ширења.

UDC 811.162.1'367.4

Magdalena Danielewiczowa

PRZYMIOTNIKI NIEPRZYMIOTNIKI
(O pewnym niezwykłym typie wyrażeń w języku polskim)

W artykule rozważane są wyrażenia typu: trzy bite strony, cale cztery dolary, równy miesiąc, nędzne 70 złotych, dobry kwadrans, zwykłe świństwo, istny skandal, rzekome wyzdrowienie. *Ich status jako części mowy nie jest całkiem jasny. Są to bowiem przymiotkini z poziomu* ***metatekstu****. O metatekstowym charakterze omawianych jednostek świadczą między innymi: a) ich apredykatywność, której wyrazem jest to, że jako inherentnie arematyczne nie przyjmują na siebie akcentu zdaniowego i nie podlegają w zwykły sposób negowaniu; b) wyraźne ograniczenie ich łączliwości (łączą się tylko ze ściśle określonymi pod względem semantycznym klasami wyrażeń, nie tworzą rozwiniętych przydawek z przymiotnikami jakościowymi ani relacyjnymi, w przeciwieństwie do inyych przymiotników nie wchodzą w relacje składniowe z jakimikolwiek przysłówkami); c) ich niezdolność do zajmowania pozycji implikowanych przez partykuły modalne i inne leksemy rozpoznane jako elementy metatekstu.*

Słowa kluczowe: *przymiotnik, łączliwość, apredykatywność, struktura tematyczno-rematyczna, metatekst*

Przedmiotem tej wypowiedzi będzie pewna klasa polskich wyrażeń, które jakkolwiek w stosunku do innych nie najliczniejsze, wyodrębniają się w systemie języka w sposób wyrazisty. Chodzi mi mianowicie o jednostki podkreślone w kontekstach 1) — 13) i inne do nich podobne. Wstępną ich listę znajdzie Czytelnik w Aneksie dołączonym do artykułu.

1) *Zapisałem drobnym maczkiem trzy bite strony.*
2) *Dał mu całe cztery dolary.*
3) *Nad morzem spędziliśmy okrągły / równy miesiąc.*
4) *Po tygodniu pracy zarobił marne / nędzne 70 złotych.*
5) *Uszli już ładny kawałek drogi, kiedy zorientowali się, że zostali oszukani.*
6) *Operacja trwa już dobry kwadrans.*
7) *Poczekaj, proszę, małe / drobne dziesięć minut.*
8) *Z naszego pana dyrektora jest niezły kłamczuch.*
9) *To oświadczenie wywołało prawdziwy / istny skandal.*
10) *Szkoda gadać! To jest regularne / zwykłe świństwo.*
11) *Ten cholerny / przeklęty wazon w końcu się stłukł.*
12) *Pokłóciliście się o głupi długopis?!*
13) *Jego domniemany / rzekomy występ miał się odbyć w sobotę.*

Wyrażenia te i inne tego rodzaju były oczywiście rejestrowane w słownikach języka polskiego, choć — powiedzmy to od razu — nie we wszystkich wszystkie i niekoniecznie w adekwatny sposób. Ich obecność w systemie polszczyzny odnotowywano też na marginesie rozważań poświęconych opisowi, a przede wszystkim możliwym klasyfikacjom przymiotników (zob. np. Sussex 1975, Szupryczyńska 1980: 27). Wyrażeniu *cały*, m.in. w interesujących nas tutaj znaczeniach, poświęciły artykuł J. Chojak i Z. Zaron (Chojak, Zaron 1991). Szczególny status takim jednostkom, jak: *wszelki*, *niniejszy*, *powyższy*, *poniższy*, *kolejny*, *następny* przypisał M. Grochowski (2000, 2003). O ile mi jednak wiadomo, nie istnieje takie opracowanie, w którym tą właśnie klasą leksemów zajęto by się frontalnie i w sposób zasadniczy.

Nic w tym dziwnego. Grupka wyrazów wskazana za pośrednictwem przykładów 1) — 13) wydaje się na pierwszy rzut oka heterogeniczna: znajdujemy tu bowiem zarówno, by posłużyć się terminem M. Grochowskiego odnoszonym przez autora do wyrażeń nieodmiennych (Grochowski 1997), leksemy adnumeratywne otwierające miejsca dla liczebników i wyrażeń liczebnikopodobnych (np., *nędzne sto złotych*, *całe cztery dolary*, *okrągły rok*), jak i takie, które konotują rzeczowniki (np. *regularny rozbój*, *domniemany występ*, *istny wariat*); takie, które mają charakter emocjonalnych epitetów (np. *przeklęty samochód*, *głupi długopis*) i takie, które przynajmniej na pierwszy rzut oka są aspektu ekspresywnego pozbawione (np. *prawdziwy skandal*, *zwykłe kłamstwo*); takie, które bezpośrednio odsyłają do wiadomego aktu mowy (np. *rzekomy zakup*, *domniemany wyjazd*) i takie, które — przy pobieżnym oglądzie — takich cech nie wykazują (np. *marny kilometr*, *niezłe zamieszanie*).

Na potrzeby tego artykułu przyjmijmy bez dowodu (bo na konieczną argumentację brak tu miejsca), że czym innym jest np. wyraz *dobry* we frazie *dobry* uczeń, a czym innym w konstrukcji *dobry kwadrans*. Jako wstępną tezę, której prawdziwość, mam nadzieję, stanie się jasna w toku dalszego wywodu, przyjmuję również to, że mamy tu do czynienia ze szczególnego rodzaju amfibolią, a nie z homonimią czy polisemią leksykalną. Te same zastrzeżenia dotyczą możliwych rozwidleń znaczeniowych pozostałych jednostek, którym w niniejszym referacie chcę poświecić uwagę.

Moim celem nie jest ani dostarczenie pełnej listy wyrażeń reprezentowanych w przykładach 1) — 13), ani tym bardziej rekonstrukcja ich znaczeń, właściwości fleksyjnych, syntaktycznych czy pragmatycznych, a trzeba powiedzieć, że każda z jednostek zasługuje na taki odrębny namysł i nie byłoby to wcale przedsięwzięcie banalne.[1] Chcę jedynie pokazać, że

[1] Świadczy o tym m.in. wspomniany wyżej artykuł J. Chojak i Z. Zaron będący próbą stworzenia leksykograficznego portretu wyrażenia *cały*. Mimo że jest to praca obszerna, zawierająca zasadnicze uwagi na temat znaczeń związanych z tym kształtem, nie wyczerpuje on jednak postawionego problemu. Niektóre spośród omawianych tu wyrażeń zostały zarejestrowane i opisane w książce A. Bogusławskiego i M. Danielewiczowej pt.: *Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III*, Warszawa, 2005.

między przywołanymi wyrażeniami na dość wysokim poziomie abstrakcji istnieje pewne *iunctim*, które czyni zasadnym traktowanie ich jako podsystemu polszczyzny i to podsystemu bardzo ciekawie ustrukturowanego. Będzie tu chodziło, mówiąc bardzo ogólnie, o ich status językowy, a co za tym idzie, o miejsce, jakie jest im przeznaczone w strukturze wypowiedzi.

Zapytajmy przede wszystkim, bo tak został zadany temat tego artykułu, jaką klasę części mowy reprezentują. Szkolna gramatyka takiego problemu w ogóle nie stawia. Nawet najostrożniejszy i najbardziej przenikliwy uczeń nie zawahałby się ani przez chwilę nad odpowiedzią: są to oczywiście przymiotniki! A każdy nawet najsurowszy nauczyciel skwapliwie by tę odpowiedź przyjął.

Kwestii tej nie poruszają też polskie opracowania akademickie. A jest to problem istotny, taki, którego rozwiązanie czy choćby tylko postawienie ma poważne implikacje dla ogólnej teorii języka, bo oczywiście nie chodzi tutaj wyłącznie o polszczyznę.[2]

Stosunkowo najmniejszych kłopotów z wyrażeniami tego typu nastręczają ujęcia, w których leksemy dzielone są na części mowy z uwzględnieniem kryterium fleksyjnego. Wyrazom podkreślonym w przykładach 1) — 13) przysługują jako kategorie paradygmatyczne, tak jak zwykłym przymiotnikom, przypadek, rodzaj i liczba. A jeśli pewne formy rozważanych tu wyrażeń trudniej jest w pierwszej chwili przywołać lub zgoła jest to niemożliwe ze względu na licznie występujące w tej grupie defektywizmy, to tłumaczy się to względami składniowo-semantycznymi, a nie czysto fleksyjnymi, o czym świadczy fakt, że w sytuacji, gdy pojawi się trudność ze znalezieniem kontekstów dla pożądanych form (np. dopełniacza liczby mnogiej jednostki *niezły*) w ostateczności można się zawsze uciec do przywołania użyć cytacyjnych, np.:

14) *Takich niezłych kłamczuchów jest u nas więcej!*

Zobaczmy z kolei, czy interesująca nas grupa wyrażeń da się objąć za pomocą charakterystyki, która przypisywana jest klasie przymiotników w syntaktycznych klasyfikacjach wyrazów na części mowy. Jako punkt odniesienia niech nam posłuży *Morfologia* pod redakcją R. Grzegorczykowej, R. Laskowskiego i H. Wróbla stanowiąca część podręcznika akademickiego pt. *Gramatyka opisowa współczesnego języka polskiego* (GWJP 1984 29—32, 294—301). W pracy tej przymiotniki charakteryzowane są jako wyrazy syntaktycznie niesamodzielne, pełniące funkcję składników wypowiedzenia wchodzących w związki zależności z innymi składnikami wypowiedzenia. W przeciwieństwie do predykatywów mają one zajmować w zdaniu pozycję członu zależnego. W paragrafie bezpośrednio poświęconym przymiotnikom czytamy, że są to leksemy o dystynktywnej funkcji członu

[2] Pewne interesujące mnie tu znaczenia ubrane w formę przymiotnika dostrzegł np. (choć bez pożądanego uogólnienia) D. Bolinger wśród intensyfikatorów języka angielskiego (zob. Bolinger 1972: 59, 134—135, 151—152).

zależnego grupy imiennej, „funkcja predykatywna natomiast jest dla nich niedystynktywna, ponieważ spełniać ją mogą również leksemy należące innych autosyntagmatycznych części mowy", a mianowicie poza czasownikami również rzeczowniki, przysłówki i liczebniki (op. cit.: 35). Podtrzymuje to myśl Kuryłowicza wyrażoną na temat przymiotników dużo wcześniej (zob. Kuryłowicz 1987: 203), że mianowicie prymarną funkcją przymiotnika jest funkcja atrybutywna.

Czy rozważane w tym referacie jednostki podpadają pod tę charakterystykę? Otóż nie do końca. I co więcej, ich własności składniowe zmuszają do przemyślenia na nowo charakterystyki przymiotników.

Zauważmy, że tym, co każe odróżniać interesujące nas wyrażenia od zwykłych przymiotników, i to zarówno czysto jakościowych, jak i relacyjnych, jest to, że inaczej niż w wypadku tamtych, nie wchodzą tu w grę właśnie użycia predykatywne. Por np. z jednej strony nie budzące wątpliwości zdania:

15) *Włosy tej dziewczyny są długie*.
16) *Twoje wystąpienie było poruszające*.
17) *Dom, w którym mieszkaliśmy przed wojną, był drewniany*.
18) *Ta wymowa jest (typowo) krakowska*.,

z drugiej zaś anomalne konteksty w rodzaju:

19) **Trzy strony, które zapisałem drobnym maczkiem były bite*.
20) **Miesiąc spędzony przez nas nad morzem był okrągły.*
21) **Szkoda gadać! Świństwo, jakie nam zrobili, jest regularne / zwykłe*.
22) **Jego występ jest domniemany / rzekomy*.

Jednostki, o których mowa, mogą stanąć w pozycji predykatywnej wyłącznie jako element większej całości, tak jak ma to miejsce w przykładach 8) i 10), a i to z poważnymi zastrzeżeniami.

Swoista apredykatywność rozważanych tu wyrażeń jest bowiem bezpośrednio związana z miejscem, jakie zajmują one w strukturze tematyczno-rematycznej wypowiedzenia. Nie przyjmują na siebie zdaniowego niekontrastywnego akcentu. Nie mogą być więc zaangażowane w operację kontrastowania eliminacyjnego (por. Bogusławski 1977), a co się z tym wiąże — zanegowane w zwykły sposób, tak jak predykaty z przedmiotowego poziomu języka. Tym zasadniczo różnią się od przymiotników relacyjnych, których apredykatywność podkreślana przez wielu badaczy jako cecha odróżniająca te ostatnie od przymiotników tzw. jakościowych (zob. np. Wojtasiewicz 1972, Szupryczyńska 1980), nie znajduje potwierdzenia w danych językowych. Wystarczy porównać dla przykładu konteksty 23) — 25) z przykładami 26) — 28), by się przekonać, że przymiotniki relacyjne pozostają w stosunku do interesujących nas tu wyrażeń w wyrazistym kontraście:

23) *To jest dzie'lnicowy, a nie mie'jski dom kultury*.

24) *Chodziło mi o pra'wy, a nie le'wy wyłącznik.*

25) *Chętnie wybralibyśmy się na wycieczkę rower'ową, a nie samochodo'wą*.

26) **Rozmawialiśmy bi'tą godzinę, a nie tylko przez jej czę'ść.* vs *Rozmawialiśmy bitą godzi'nę, a nie jakieś tam trzy kwadra'nse*.

27) **To jest zwycza'jne bezprawie, a nie jakieś szczegó'lne.* vs. *To jest zwyczajne bezpra'wie, a nie poważne śle'dztwo*.

28) **Pokłócili się o głu'pi długopis, a nie o jakiś wa'żny.* vs. *Pokłócili się o głupi długo'pis, a nie o coś szczególnie ważne'go*.

Arematyczność jednostek będących przedmiotem niniejszych rozważań sprawia również, że w przeciwieństwie do przymiotników czy to jakościowych, czy relacyjnych, nie mogą być one użyte w apozycji, por.:

29) *To jest mój ulubiony klimat, morski właśnie*.

30) *Nacisnął wyłącznik, ścienny, oczywiście*.

31) *Chodzi tu o zwolnienia z pracy, grupowe, jeśli dobrze zrozumiałem*.

32) *Niepokoi mnie ich polityka, socjalna szczególnie*.

33) **Zajmie mi to dwadzieścia minut, drobne oczywiście.*

34) **Żałujesz mu piętnastu złotych, nędznych właściwie*.

35) **To jest szaleństwo, istne*.

36) **W pokoju panował bałagan, niezgorszy*.

Na możliwość zajęcia pozycji orzecznika w zdaniu jako na jedno z kryteriów wewnętrznego podziału przymiotników zwracali uwagę m. in. O. Wojtasiewicz (op. cit.: 397) i M. Szupryczyńska (op. cit.: 41). Niestety, autorzy ci włączyli do jednej klasy rzeczy, które powinny być zdecydowanie odróżnione od pozostałych, a mianowicie obok przymiotników relacyjnych w rodzaju *górski* (np. *górskie hale*), *morski* (np. *morski klimat*) czy *gospodarczy* (np. *polityka gospodarcza*), jak również rozważanych tu wyrażeń typu *istny* w połączeniu *istny osioł* czy *bity* w konkatenacji *bity miesiąc* (te dwa leksemy uwzględnia Szupryczyńska), także niewymienne elementy związków frazeologicznych, np. *zoologiczny* w wyrażeniu *ogród zoologiczny*, *małżeński* w idiomie *małżeński trójkąt* czy *błędny* w związku *błędne koło*. Części związków frazeologicznych z oczywistych względów nie poddają się wskazanemu testowi przeniesienia ich do pozycji orzecznika, ale jednocześnie siłę tego testu przez to, że jest on tak chybiony, osłabiają. W tym miejscu wypada więc zaznaczyć, że wyrażenia, o które chodzi w niniejszym artykule, są niezależnymi jednostkami języka wchodzącymi w ścisłe układy proporcjonalne tak pod względem formalnym, jak i znaczeniowym, a nie częściami ustabilizowanych połączeń wyrwanymi z nich na czysto zewnętrznej zasadzie.

Możliwość użycia w funkcji orzecznika wyrażenia *cały* w pewnych jego znaczeniach kwestionowały A. Nagórko (1987:38—39) oraz J. Chojak i Z. Zaron (1991: 113). Dla autorek tych apredykatywność była poważnym argumentem przemawiającym przeciwko uznaniu danego leksemu za przymiotnik. Ale chodziło tu o apredykatywność rozumianą wąsko, jako niezdolność danego wyrażenia do zajęcia w zdaniu pozycji orzecznika (w czysto składniowym sensie tego słowa). Ja, ze względów, o których była mowa wyżej, chciałabym ją traktować szerzej i utożsamiać z arematycznością, co wiąże się z niemożnością przyjęcia na siebie przez dany element niekontrastywnego akcentu zdaniowego.[3]

Podsumowując tę część rozważań, chcę powiedzieć, że zdolność klasycznych przymiotników do wystąpienia w pozycji predykatywnej nie jest — jak to widzę — bynajmniej ich cechą niedystynktywną. Nie pozwala ona, co prawda, odróżnić przymiotników od tych klas wyrażeń, którym ta cecha przysługuje na równi z przymiotnikami, ale zarysowuje inną istotną różnicę: różnicę między tymi wyrażeniami, których przymiotnikowość, (a także czasownikowość, przysłówkowość, rzeczownikowość czy zaimkowość) nie budzi wątpliwości, a tymi, które jeśli nawet są przymiotnikami (czasownikami, przysłówkami, zaimkami), to są nimi na zupełnie innym poziomie języka.

Zgodnie z wykładnią GWJP przymiotniki mają wchodzić z narzucającymi im formy rzeczownikami w związki składniowe, tworząc wraz z tymi rzeczownikami określone grupy imienne. Zauważmy jednak, że relacje, w jakie wchodzą leksemy stanowiące przedmiot naszego zainteresowania z innymi wyrażeniami języka naturalnego, nie są całkiem zwykłe. Choć analizowane tu jednostki pozostają z rzeczownikami w związku zgody, a jako elementy większych całości zdają się wchodzić na pozycje otwierane przez czasownik, do pod pewnym względem zachowują się podobnie, jak pewne klasy wyrazów nieodmiennych (np. przysłówki modalne czy partykuły), których specyficzna asyntaktyczność została dostrzeżona już na początku XX wieku (zob. np. Klemensiewicz (1953), Mirowicz (1948, 1949)). Na to, że również pewne wyrażenia odmienne mogą stać pod pewnym względem poza zdaniem, nie zwrócono wtedy uwagi. Nie mam wystarczająco dużo miejsca, by kwestię częściowej przynajmniej asyntaktyczności interesujących mnie wyrażeń rozwinąć i w należyty sposób uargumentować. Przywołam tylko dwa znamienne fakty. Otóż po pierwsze rozpatrywane wyrażenia nie tworzą ze zwykłymi przymiotnikami jakościowymi i relacyjnymi akceptowalnych rozwiniętych przydawek, co świadczy o tym, że nie wchodzą one w zwykły sposób w skład zwykłej grupy imiennej, por.:

---

[3] Chodzi tu zatem o zwykłe, niecytacyjne użycia wyrażeń. Cudzysłowowo można bowiem użyć dowolnego elementu języka, kontrastując go z jakimkolwiek innym. Tezy o apredykatywnym charakterze wziętych tu pod uwagę przymiotników nie podważają więc konteksty typu: — *Spędził tam marny miesiąc. — Ja bym powiedział, że spędził tam nie tyle m"arny miesiąc, ile raczej okr"ągły miesiąc.*

37) *Nie mógł oderwać wzroku od jej długich kręconych włosów.*
38) *Drażni mnie jego warszawska niepoprawna wymowa.*
39) *Podał mi prawą szorstką dłoń.*
40) *Zawsze dobrze się czuł w takim ostrym morskim klimacie.*
41) **Zapisałem drobnym maczkiem trzy bite liniowane strony.*
42) **Nad morzem spędziliśmy okrągły gorący miesiąc.*
43) **Uszli już ładny malowniczy kawałek drogi, kiedy zorientowali się, że zostali oszukani.*
44) **Wywołało to autentyczne wielkie zamieszanie.*

Po drugie analizowane tu jednostki nie przyjmują jakiejkolwiek charakterystyki przysłówkowej czy przysłówkopodobnej, która zawsze jest do pomyślenia (nawet jeśli trzeba się dobrze nabiedzić, dobierając odpowiednie określenie) przy zwykłych przymiotnikach czy to jakościowych, czy to relacyjnych, np. *zadziwiająco uprzejmy człowiek*, *wybitnie morski klimat*, *jednoznacznie prorodzinna polityka*, *typowo górska okolica* vs. **bezdyskusyjnie równy tydzień*, **wybitnie cholerny wazon*, **niezmiernie marne dwa tysiące*, **typowo okrągły miesiąc*.

Zajmijmy się z kolei semantycznym aspektem rozważanych elementów leksykalnych. Przymiotniki z prawdziwego zdarzenia mają pod względem znaczeniowym dostarczać charakterystyki obiektów, które stanowią ich zakres odniesienia. Interesujące nas wyrażenia tego warunku nie spełniają i albo w ogóle takich czysto opisowych treści nie zawierają, ich celem jest bowiem dostarczenie informacji na temat epistemicznych i emocjonalnych stanów mówiącego w relacji do odpowiedniego przedmiotu (np. *cholerny wazon*, *prawdziwy kłopot*, *istne szaleństwo* albo też pierwiastki stanowiące charakterystykę odpowiedniej klasy obiektów są w nich dane w zmieszaniu (a więc synkretycznie) z pierwiastkami charakteryzującymi nadawcę i wprowadzającymi jego komentarze na temat użycia predykatów następujących po rozważanych tu jednostkach. O semantycznym synkretyzmie badanych wyrażeń świadczy fakt, że w przeciwieństwie do zwykłych przymiotników jakościowych i relacyjnych, które ograniczając zakres odniesienia odpowiednich rzeczowników, angażują się też w użyciach atrybutywnych w pełnienie funkcji referencjalnej, jednostki będące przedmiotem moich zainteresowań są takiej funkcji pozbawione. Nie można ich na przykład użyć w dialogu jako odpowiedzi na doprecyzowujące pytanie *jaki?* lub *który?*, por.:

45) A. — *Załóż sukienkę?* B — *Ale jaką?* A. — *Jakąś krótką.*
46) A. — *Naciśnij dźwignię?* B. — *Którą?* A. — *Lewą.*
47) A. — *O jaką tu politykę chodzi?* B. — *O zagraniczną?*

i z drugiej strony

48) A. — *Spędziłem tam miesiąc.* B. — **Jaki?* A. — **Okrągły?*

49) A. — *Dopuścił się oszustwa?* B. — **Jakiego?* A — **Regularnego.*
50) A — *Wnuki to jej radość.* B. — *Jaka?* A. — **Cała.*

To właśnie semantyczny synkretyzm omawianej grupy jednostek sprawia, że nie mogą być one użyte predykatywnie, odnoszą się bowiem jednocześnie do różnych obiektów: tych wskazanych za pomocą odpowiedniego rzeczownika, do rzeczownika samego jako predykatu, który został w danym zdaniu użyty lub mógł być tak użyty pod asercją, i do mówiącego, wprowadzając ich niezależne, choć ściśle ze sobą związane charakterystyki.

Zagadnienie istnienia w znaczeniu wielu przymiotników komponentu subiektywno-oceniającego stanowiło jeden z centralnych problemów pracy E. M. Volf *Grammatika i semantika prilagatel'nogo* (1978). Przykłady autorki nie zawierają ani jednego przymiotnika z interesującej mnie listy. Zauważmy bowiem, że ocena może się sytuować na różnych poziomach. Może być mianowicie dokonywana na przedmiotowym poziomie wypowiedzi, wtedy jest zobiektywizowana, bo chodzi tu o charakterystykę wyodrębnionego pod względem syntaktycznym nadrzędnego tematu wypowiedzi; podmiot lub podmioty — należy do nich mówiący — do których zrelatywizowana jest ocena, pozostaje natomiast w tle, nie stanowiąc przedmiotu semantycznej charakterystyki (np. *dobry długopis*, *banalna wypowiedź*, *niebagatelny wysiłek*, *bezczelny dzieciak*, *babskie łzy*). Dlatego możliwe są tu użycia predykatywne. Takie przymiotniki są z mojego punktu widzenia mało interesujące, bo pod względem mechanizmu językowego nie różnią się niczym od innych przymiotników czy to jakościowych, czy to relacyjnych. Mało interesujące są też intensyfikatory typu *straszny wiatr*, *potworny zamęt* itp. (por. Janus 1977), choć przy pobieżnym oglądzie mogą się wydać podobne do wyrażeń rozważanych w tym artykule.

Ocena może być też realizowana (czysto leksykalnie) na poziomie *meta*; wtedy bardziej chodzi o charakterystykę mówiącego, a ściślej biorąc jego ustosunkowanie do użycia określonego predykatu w odniesieniu do danego przedmiotu wypowiedzi niż o charakterystykę samego tego przedmiotu; w takich sytuacjach mamy do czynienia z dwoma lub nawet trzema różnymi tematami wypowiedzi (mówiący, dany przedmiot, wyrażenie języka przypisywane temu przedmiotowi) i ich charakterystykami danymi synkretycznie w jednym leksemie, co jak już mówiłam wyklucza użycie takiego leksemu quasi-przymiotnikowego w funkcji predykatywnej.

Łączliwość poszczególnych wyrażeń stanowiących przedmiot moich zainteresowań jest mocno ograniczona, i to nie tylko własnościami semantycznymi fraz przez nie konotowanych, lecz także własnościami czasownika, którego walencyjne dopełnienie stanowi dana konstrukcja. Na diagnostyczny charakter takich ograniczeń w łączliwości leksemów, o czy powiem za chwilę, zwracała uwagę J. Wajszczuk (Wajszczuk 2005). Por.:

51) *Zabrakło mi dwóch godzin.* vs. **Zabrakło mi dwóch bitych godzin.*
52) *Pożycz mi dwa tysiące.* vs. **Pożycz mi dwa marne tysiące.*

53) *Bardzo mi zależy na tych dwóch książkach.* vs. **Bardzo mi zależy na tych dwóch głupich książkach.*

54) *Podżyrował mi okrągły tysiąc.* vs. **Pożałował mi okrągłego tysiąca.*

Znamienne jest również to, że interesujące nas tutaj jednostki nie wchodzą na pozycje otwierane przez te elementy języka, które skądinąd są niezwykle liberalne pod względem możliwości bycia odniesionymi do bardzo rożnych elementów wypowiedzenia, takie chociażby, jak partykuły typu *chyba*, *może*, *właściwie*, *raczej*. Leksemy tego rodzaju mogą się odnosić do frazy zawierającej analizowane wyrażenia jako do całości, ale nie do samych tych wyrażeń. Ich walencyjny liberalizm kończy się bowiem tam, gdzie w grę wchodzą wyrazy do nich podobne, bo tak jak one same w zdefiniowanym tu sensie apredykatywne, w strukturze zdania zapowiadające remat.

Jakie wnioski wypływają z powyższych obserwacji? Rozważane w tym referacie wyrażenia należą do nieprzedmiotowego poziomu języka. Jeśli chcemy je określać mianem przymiotników, to jest to możliwe, ale koniecznie z przydawką „metatekstowe". O metatekstowym charakterze omawianych tu jednostek (przy całej ich różnorodności) świadczą między innymi:

1) ich apredykatywność, której powierzchniowym wyrazem jest to, że nie przyjmują one na siebie akcentu zdaniowego, można by powiedzieć, że są inherentnie arematyczne (por. Bogusławski 1999), więc nie podlegają w zwykły sposób negowaniu,[4]

2) ich częściowa przynajmniej asyntaktyczność, o której świadczy między innymi to, że nie tworzą rozwiniętych przydawek z przymiotnika-

[4] M. Grochowski (2003) w artykule na temat przymiotników *kolejny* i *następny* stawia tezę, że mają one charakter metatekstowy, która to cecha łączy je z przymiotnikami pełniącymi funkcje intratekstualne: *powyższy*, *poniższy*, *niniejszy*, *wymieniony*, a także z wykładnikami kwantyfikacji typu *niektóry*, *wszystek*. Zauważmy jednak, że przywołane tu jednostki różnią się od wyrażeń rozważanych w tym referacie pod względem testowanej przeze mnie cechy. Są one bowiem w zaprojektowanym sensie tego terminu predykatywne. O ile bowiem pewne z nich nie mogą być przesunięte do pozycji orzecznika, o tyle jednakże przyjmują na siebie akcent zdaniowy, tworząc nieodłączne od mówienia układy alternatywne (zob. Bogusławski 2005), np.:

Miałem na myśli kolejne edycje, a nie tę ostatnią.

Kto z was będzie następny? / Janek będzie następny, nie trzeci w kolejności.

Znam tylko niektóre z nich, nie wszystkie.

Nie będę już się odwoływał do poprzednich przykładów, bo chcę zwrócić z kolei uwagę czytelnika na przykłady poniższe.

Nieważne zresztą, co mówiłem poprzednio, proszę was, byście się skoncentrowali na wypowiedzi niniejszej.

Z drugiej jednak strony w przeciwieństwie do zwykłych przymiotników wyrażenia te nie łączą się z żadnymi przysłówkami ani też wyrażeniami przysłówkopodobnymi. Każe to myśleć o tym, że metatekst jest wewnętrznie rozwarstwiony, że są różne jego rodzaje. Na pewno jego krystaliczną postać stanowią wyrażenia wielotematowe, synkretyczne. Przywołane przez M. Grochowskiego przykłady synkretyczne nie są.

mi jakościowymi i relacyjnymi oraz to, że w przeciwieństwie do innych przymiotników nie wchodzą w relacje składniowe z jakimikolwiek przysłówkami;

3) wyraźne ograniczenie pod względem semantycznym ich łączliwości do bardzo ścisłych klas wyrażeń;

4) ich niezdolność do wchodzenia na pozycje implikowane przez partykuły modalne i inne leksemy rozpoznane jako elementy metatekstu, nawet tak liberalne jak np. *raczej*.

Należą one do rozbudowanego systemu jednostek metatekstowych, który to system obejmuje nie tylko stosunkowo najlepiej zbadane wyrażenia nieodmienne: różnego typu partykuły, przysłówki modalne, operatory, ale również wyrażenia odmienne: czasownikowe (*rzekłbyś*, *nie powiem*), zaimkowe (np. *jakiś*, w połączeniach typu *będzie jakiś kilometr* (por. Grzegorczykowa 1995) czy *taki* w konstrukcjach *taki noworodek to ma dobrze*), rzeczownikowe (*bagatela / drobnostka* w konstrukcjach typu *cały remont kosztował go bagatela / drobnostka sto tysięcy*) i właśnie przymiotnikowe.[5]

W każdym języku naturalnym występują dwa złoża jednostek: elementy przedmiotowe i metaelementy. Te pierwsze — z wielkim naciskiem każe na to zwracać uwagę J. Wajszczuk (1997, 2000, 2005) — są operandami zwykłej składni zależnościowej, te drugie zaangażowane są w składnię wypowiedzenia, której reguł nie da się, zdaniem autorki, sprowadzić do reguł zależnościowych. Potwierdza to casus wyrażeń, o których mowa w niniejszym artykule. Bez elementów metatekstowych język mógłby się obyć, bo takie komentarze na temat spełnianego *in statu nascendi* aktu mowy mogłyby być dokonywane *ad hoc* przy użyciu jednostek z przedmiotowego poziomu języka. Miałyby jednak tę wadę, że musiałyby być bardzo rozbudowane, a przez to nieekonomiczne. W systemie języka naturalnego można więc znaleźć gotowe, zleksykalizowane okruchy metatekstu.

Ów metatekst bardzo przeszkadza w dokonaniu rozłącznego i wyczerpującego podziału wyrazów na części mowy. Domaga się on odróżnienia od wyrażeń należących do języka przedmiotowego, co podkreśla J. Wajsz-

---

[5] Dlatego nietrafiony jest podział przymiotników zaproponowany we wspomnianej już pracy Susexa (op. cit.). Autor ten, nie dostrzegając różnicy w poziomach języka, przymiotniki nazwane przezeń modalnymi (takie jak *czysty*, *istny*, *absolutny*, *kompletny* w rozpatrywanych tutaj znaczeniach) stawia na jednej płaszczyźnie z przymiotnikami jakościowymi i relacyjnymi, choć — jak starałam się to pokazać — opozycja między tymi pierwszymi a pozostałymi jest zupełnie inna niż ta, która rysuje się między jakościowymi a relacyjnymi.

Niedobre rozwiązanie projektuje też Szupryczyńska (op. cit.: 27), która stwierdziwszy, że w znaczeniach wielu leksemach przymiotnikowych występują komponenty subiektywno-oceniających, które nakładają się na komponenty czysto nominatywne, sytuuje przymiotniki modalne, czyli zgodnie z jej terminologią właściwe oceniające między dwoma biegunami: przymiotnikami czysto nominatywnymi pozbawionymi aspektu oceniającego (*zielony*, *kulisty*, *naftowy*), a przymiotnikami łączącymi funkcję nazywania cech z ich oceną (*krótki*, *mądry*, *głupi*). Przymiotniki właściwe oceniające nie mogą jednakże tworzyć z pozostałymi skali, bo należą do zupełnie innego złoża języka.

czuk (op. cit), na bardzo wysokim piętrze klasyfikacji, niemal na samym jej wstępie, a potem jak, się zdaje, rozróżnienia powinny być prowadzone odrębnymi torami. Ja ze swej strony zaryzykowałabym twierdzenie, że dla metatekstu sprawą o wiele bardziej zasadniczą niż kwestie formalne jest sprawa miejsca, jakie poszczególne wyrażenia zajmują w strukturze tematyczno-rematycznej wypowiedzenia, jaki aspekt spełnianego właśnie aktu mowy komentują. To czy ubrane są on w formę zaimka, rzeczownika, przymiotnika czy też jakiegoś wyrazu nieodmiennego (jak to ma np. miejsce w wypadku wyrażeń adnumeratywnych: por. *zarobił jakieś pięćset złotych / zarobił dobre pięćset złotych / zarobił, drobnostka, pięćset złotych* jest sprawą drugorzędną, która — jeśli chcieć włączyć wyrażenia tego typu w ogólną klasyfikację części mowy — staje się istotna dopiero na stosunkowo niskim piętrze podziału.

LITERATURA CYTOWANA

Bogusławski A. (1977), *On the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*, Warszawa: PWN.

Bogusławski A. (1999), *Inherently thematic or rhematic units of language*, [w:] E. Hajičová, T. Hoškovec, O. Leška, P. Sgall, Z. Skoumalová (eds.), *Travaux du Cercle linguistique de Prague*. 3. Amsterdam: Benjamins, 211—224.

Bogusławski A. (2005), *Do teorii czasownika* powiedzieć, [w:] „Polonica", t. XXIV—XXV, s. 139—156.

Bolinger D. W. (1972), *Degree words*, The Hague — Paris: Mouton.

Chojak J., Zaron Z. (1991), *Szkic do portretu leksykograficznego wyrażenia* cały, [w:] M. Grochowski, D. Weiss (red.) *Words are physicians for an ailing mind. For Andrzej Bogusławski on the occasion on his 60*th birthday, München: Sagner, s. 113—120.

Grochowski M. (1997), *Wyrażenia funkcyjne*, Kraków: PAN IJP, s. 27—31.

Grochowski M. (2003), *O znaczeniach przymiotników metatekstowych następny, kolejny*, [w:] M. Gębka-Wolak, I. Kaproń-Charzyńska, M. Urban (red.) *O języku polskim nie tylko formalnie. Studia lingwistyczne dedykowane Profesor Marii Szupryczyńskiej*, Toruń: UMK, s. 197—205.

Grzegorczykowa R. (1995), *Funkcje modalne niektórych zaimków nieokreślonych we współczesnej polszczyźnie*, [w:] M. Grochowski (red.) *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, Toruń: UMK, s. 143—149.

GWJP (1984), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia* pod red. R. Grzegorczykowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa: PWN.

Janus E. (1977), *Wykładniki intensywności cechy we współczesnej polszczyźnie*, Polonica 3, s. 47—57.

Klemensiewicz Z. (1953), *Zarys składni polskiej*, Warszawa: PWN.

Kuryłowicz J. (1987), *Zdanie a czasownik*, [w:] tegoż *Studia językoznawcze*, Warszawa: PWN, s. 198—203.

Mirowicz A. (1948), *O partykułach, ich zakresie i funkcji*, [w:] Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego VIII, 134—148.

Mirowicz A. (1949), *O swoistej funkcji pozagramatycznej partykuł*, [w:] „Język Polski" XXXIX, 30—34.

Sussex R. (1975), *Attributives Adjectives in Polish*, [w:] *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 20, 1975, 3, s. 23—46.

Szupryczyńska M. (1980), *Opis składniowy polskiego przymiotnika*, Toruń: UMK.

Volf E. M. (1978), *Grammatika i semantika prilagatel'nogo*, Moskva.

Wajszczuk J. (1997), *System znaczeń w obszarze spójników polskich. Wprowadzenie do opisu*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.

Wajszczuk J. (2000), *Can a division of lexemes according to syntactic criteria be consistent?*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego LV, s. 20—38.

Wajszczuk J. (2005), *O metatekście*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.

Wojtasiewicz, *O polskich przymiotnikach niepredykatywnych*, [w:] *Poradnik Językowy* 1972, z. 7, s. 394—398.

ANEKS

bity	cztery bite kwadranse / bite cztery kwadranse
cały	całe dwie godziny / dwie całe godziny
pełny	pełny tydzień
okrągły	okrągły rok
równy	równy kilometr
skrajny	skrajny debilizm
skończony	skończony kretyn
lichy	liche pięćdziesiąt groszy
marny	marne dwa miesiące
nędzny	nędzny tysiąc
skromny	skromny milion
śmieszny	śmieszne dwadzieścia minut
mały	małe pół godzinki
drobny	drobne dziesięć minut
nieduży	nieduży kwadrans
dobry	dobry tydzień
ładny	ładny kilometr
zgrabny	zgrabny tysiączek
niezgorszy	niezgorsza imprezka
niezły	niezły lichwiarz
autentyczny	autentyczne zamieszanie
istny	istny szał
prawdziwy	prawdziwy kłopot
regularny	regularna korupcja
rzeczywisty	rzeczywisty wyczyn
czysty	czyste wariactwo
całkowity	całkowite nieporozumienie
kompletny	kompletny rozpad
totalny	totalny zamęt
zupełny	zupełny brak sensu
zwyczajny	zwyczajne lenistwo
zwykły	zwykły przestępca
najzwyklejszy	najzwyklejszy osioł
urodzony	urodzony lekarz
rasowy	rasowy aktor
cholerny	cholerna drzazga
głupi	głupie meble
idiotyczny	idiotyczny gwizdek
kretyński	kretyńskie spóźnienie
nieszczęsny	nieszczęsny idiota
parszywy	parszywy klej
przeklęty	przeklęty rozrusznik
tragiczny	tragiczne nieporozumienie
wściekły	wściekły klucz

domniemany	domniemany wyjazd
ewentualny	ewentualny powrót
rzeczony	rzeczone wystąpienie
rzekomy	rzekomy napad
wiadomy	wiadoma sprawa

Магдалена Данелевичова

ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ-НЕПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ
(Об одном особенном типе выражений в польском языке)

Резюме

В статье рассматриваются польские выражения типа: *trzy bite strony* (ср. *битых три страницы*), *całe cztery dolary* (*целых четыре доллара*), *okrągły rok* (*круглый год*), *dobry kwadrans* (*добрых четверть часа*), *istny skandal* (*настоящий / сущий скандал*), *zwykłe świństwo* (*обычное свинство*), *rzekome wyzdrowienie* (*мнимое выздоровлени*). Их грамматический статус не совсем ясный, так как они принадлежат к непредметному уровню языка. Это **метатекстовые** прилагательные. О метатекстовом характере исследуемых единиц свидетельствуют такие свойства, как: а) их непредикативность, выражающаяся в том, что они, как ингерентно арематические, не принимают фразового ударения и не подвергаются обычному отрицанию; б) ограничения в их сочетаемости: они сочетаются только со строго семантически определенными классами слов, не сочетаются ни с другими прилагательными, ни с какими либо наречиями; в) не входят в сферу действия модальных частиц и других слов метатекстового характера.

UDC 811.163.41'367.634+811.161.1'367.634+811.162.1'367.634

Адриан Барентсен

ОБ ОГРАНИЧИТЕЛЬНЫХ ВРЕМЕННЫХ СОЮЗАХ В СЕРБСКОМ, РУССКОМ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ

На основе материала электронного корпуса параллельных текстов сравнивается употребление следующих союзов: сербск. док(ле)*, русск.* пока *и польск.* (do)pó-ki. *Примеры с данными союзами разбиты на 4 группы в зависимости от следующих двух параметров, связанных с придаточной частью: а) наличие — отсутствие отрицания и б) глагольный вид предиката. Наглядно показано, что наблюдаются весьма значительные различия в общей частотности данных союзов, а также в соотношениях между указанными четырьмя группами. Основное внимание в статье уделено двум наиболее частотным группам. Они в формальном плане различаются сильнее всего: предложения с отрицательной придаточной частью СВ, и предложения с положительной придаточной частью НСВ. Рассматриваемые союзы в основном различаются тем, насколько сильно в них представлен признак временно́го ограничения действия главной части. В польском союзе этот признак представлен наиболее сильно, в то время как в сербском он слабее всего. Русский союз занимает среднюю позицию. В статье показано, что семантические различия между рассматриваемыми союзами проявляются также в различных наборах альтернативных конструкций, способных выражать сходные значения.*

Ключевые слова: *временные союзы, семантика и синтаксис, контрастивный анализ, корпусная лингвистика, сербский язык, русский язык, польский язык*

1. Вступительные замечания

В системах временных союзов славянских языков особый интерес представляют ограничительные союзы. Этим термином мы обозначаем союзы, восходящие к сочетанию предложного элемента **do* или **po* с прономинальным/наречным элементом. Они представлены во всех славянских языках, начиная со старославянского.[1]

В настоящей статье сопоставляются ограничительные союзы трех языков: сербского — *док(ле)*, русского — *пока* (*покуда / покамест*) и польского — *(do)póki*. Приводимые количественные данные показывают значительные различия между этими языками в употребляемости четырех конструкций с названными союзами. Рассматриваются

[1] Обзор этих союзов см. в статье автора, которая будет опубликована в очередном выпуске серии *Studies in Slavic and General Linguistics* (Барентсен *в печ.* 2).

семантические особенности основных разновидностей их употребления с целью выявления важнейших различий. Для сравнения приводятся примеры с соответствующими конструкциями из английского языка как неславянского.

Анализ основан на материале электронного корпуса параллельных текстов, создаваемого автором данной статьи. Нам удалось собрать 16 групп параллельных текстов, в каждой из которых представлены все три языка. Бóльшая часть текстов — переводы с английского языка, но на каждый из исследуемых языков приходится как минимум один оригинальный текст.[2] Тексты относятся к повествовательному типу (романы, повести, детская литература и т.д.). Русские тексты в этих 16 группах содержат около миллиона словоупотреблений, что соответствует более чем 3000 книгопечатных страниц. Как нам представляется, такой объем позволяет получить достаточно достоверную картину важнейших различий в употреблении интересующих нас конструкций в рассматриваемых языках.

2. Обзор частотных соотношений 4-х конструкций с ограничительными союзами

В нашем материале собраны все случаи употребления исследуемых союзов. Найденные примеры разбиты на 4 группы в зависимости от следующих параметров: выбор вида в придаточной части и присутствие/отсутствие в ней отрицания. Количественные соотношения этих групп изображены на схеме 1.

[2] Информация об использованных текстах и их переводах дается в статье, указанной в предыдущем примечании.

Различия в распределении четырех типов придаточного предложения

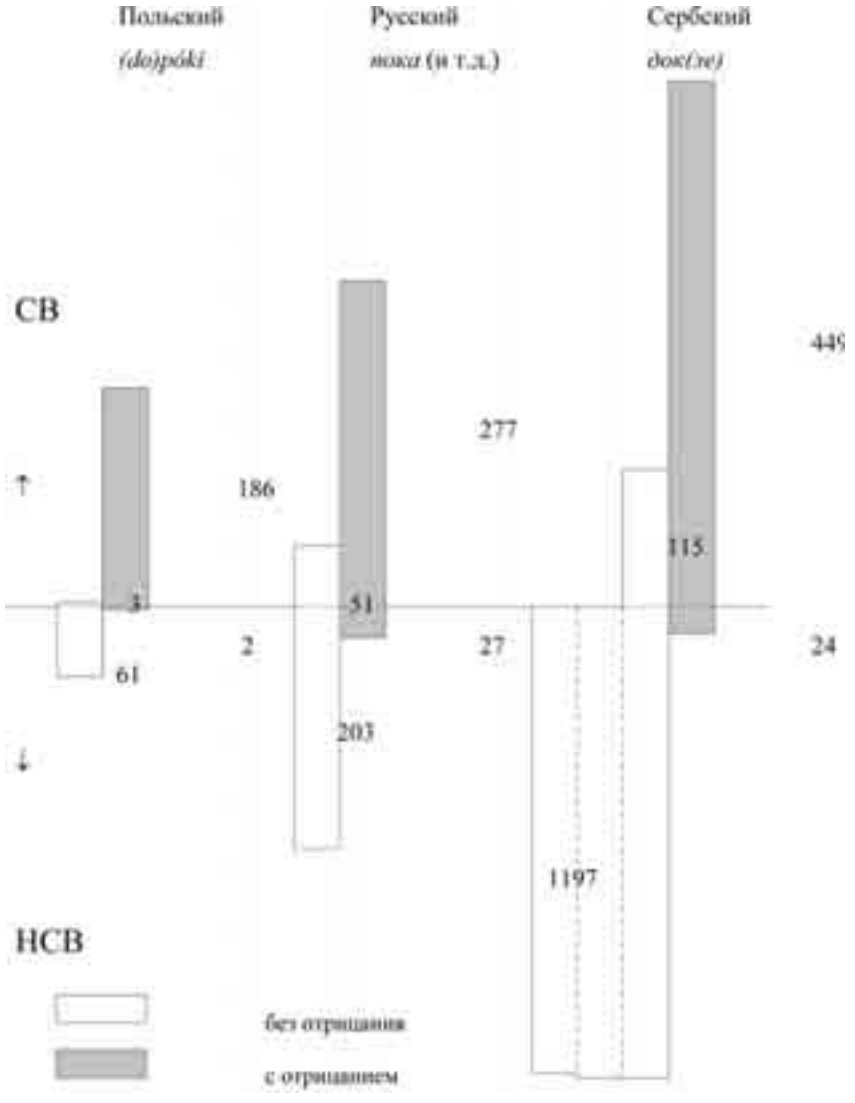

Схема 1.

На схеме столбиками н а д горизонтальной линией изображена частотность придаточных предложений с совершенным видом, п о д горизонтальной линией — с несовершенным. Серым цветом обозначено наличие отрицания в придаточной части, а белым — его отсутствие.

На основе данных, приведенных в этой схеме, можно сделать вывод, что различия между рассматриваемыми языками весьма зна-

чительны. Бросается в глаза, что в польском языке, представленном в левой части схемы, встречаются почти исключительно всего две конструкции — с отрицательным предикатом СВ и с положительным НСВ. Видно также, что последний тип встречается примерно в 3 раза реже, чем первый — 61 на 186.

По сравнению с польским, в русском и сербском языках употребление данных союзов более разнообразно и более частотно.

Особо выделяется сербский язык, в котором значительно преобладает употребляемость трех из четырех конструкций. Наиболее заметно это проявляется у конструкции с положительным предикатом НСВ. В сербских текстах она встречается примерно в 20 раз чаще, чем в параллельных польских текстах (1197 на 61). И по сравнению с русским языком, в примерах этой конструкции наблюдается сильное преобладание сербского *док* над русским *пока*. Далее схема показывает, что по частотности употребления данных союзов русский язык занимает срединное положение между польским и сербским.

Естественно предположить, что такие значительные различия в частотности конструкций до какой-то степени мотивируются определенными различиями в их семантике. Анализ употребления данных конструкций подтверждает это предположение: фактически каждая из четырех конструкций имеет какие-то особенности в употреблении, свойственные не всем трем языкам. Объем настоящей статьи позволяет нам остановиться только на двух конструкциях, которые в исследуемых трех языках встречаются чаще всего. В них придаточная часть содержит либо отрицательный предикат СВ (параграфы 3 и 4), либо положительный НСВ (параграф 5).[3]

3. Отрицательный предикат СВ в придаточной части — основной вариант

В этой конструкции представление об о г р а н и ч е н и и действия главной части предложения действием придаточной выступает в наиболее ярком виде: действие придаточной части (далее СИТпр) является событием, с л е д у ю щ и м н е п о с р е д с т в е н н о з а действием главной (СИТгл) и как бы о б р ы в а ю щ и м последнее.[4]

---

[3] В статье автора, указанной в прим. 1, эти же конструкции рассматриваются с другими примерами. Там же приводятся два примера конструкции с положительным предикатом СВ. Большое количество русских примеров последнего типа можно найти в статье (Барентсен 1979: 70—82). Об особенностях употребления этой конструкции при глаголах ожидания в русском языке см. статьи (Барентсен 1980) и (Барентсен 1998). Стоило бы также исследовать детали выбора альтернативных конструкций польского и сербского языков в этой позиции (т.е. *(…)czekać aż/(do)póki nie* и *(...)чекати да/док/док не*).

[4] Такое значение предполагает, что и СИТгл имеет определенную аспектуальную характеристику: она представляется как д л я щ а я с я, с заранее незафиксированным концом.

Подобное значение в английском языке выражается союзами *till* или *until*. См. следующие примеры:[5]

(1) Our dreams *are remembered* **until** one **looks** at the window; as soon as one looks, they disperse and are forever gone;

Naši snovi *se pamte* **dok se ne pogleda** u prozor; čim se pogleda, oni se raspršе i nema ih više zanavek (Pavić);

Наши сны мы *помним*, лишь **покуда не посмотрим** в окно: стоит в него выглянуть, и сны забываются навсегда, разлетаясь в прах;

Nasze sny *pamięta się*, **dopóki się nie spojrzy** w okno, po spojrzeniu w okno rozpraszają się na zawsze.

(2) The boy carried the hot can of coffee up to the old man's shack and *sat* by him **until** he **woke** (Hemingway);

Дечак понесе шољу топле кафе до старчеве колибе и *седео* је поред њега све **док се није пробудио**;

Мальчик отнес в хижину банку с горячим кофе и *посидел* около старика, **покуда** тот **не проснулся**;

Zaniósł blaszankę gorącej kawy do chaty starego i *został tam*, **póki** ten **się nie obudził**.

(3) *Keep out of the way* **until** you **catch sight** of the Snitch (Rowling);

Склањај се с пута све **док не приметиш** Скривалицу;

Держись подальше от игры, **пока не увидишь** снитч;

Trzymaj się z daleka, **dopóki nie wypatrzysz** znicza.

Бросается в глаза, что в сербском языке союзу *док* часто предшествует слово *све*. (См. (2) и (3).) Очевидно, таким образом подчеркивается значение ограничения СИТгл, а именно, что она продолжается вплоть до события, указанного в придаточной части. В русском и польском языках подобную функцию имеют определенные корреляты в главной части, типа *до тех пор* и *(do)póty*. Однако, судя по нашему материалу, они встречаются намного реже, чем сербское *све*.

Как показывает схема 1, польский союз *(do)póki* чаще всего выступает именно в рассматриваемой конструкции, однако значительно реже, чем соответствующие союзы сербского и русского языков. Это объясняется тем, что в польском языке наряду с *(do)póki … nie* существует альтернативная (положительная) конструкция с союзом *aż*, как показывает следующий пример:[6]

---

[5] Здесь и далее последовательность языков в примерах такова: английский, сербский, русский и польский. Сербские примеры даются в кириллице или латинице, в зависимости от использованного источника. В круглых скобках указан автор оригинального текста, в квадратных — переводчик, если использованный перевод не указан в списке нашей предыдущей статьи — см. прим. 1).

[6] В рамках альтернативных конструкций выступает также следующее сочетание: *(aż) do chwily, gdy/kiedy* 'до того момента, когда'. Эта конструкция встречается значительно реже, чем *(do)póki … nie* и *aż*. Поэтому в настоящей статье она не рассматривается. Однако при более полном освещении функционирования временных союзов подобные конструкции безусловно следует принять во внимание.

(4) Twelve times he *clicked* the Put-Outer, **until** the only lights left on the whole street **were** two tiny pinpricks in the distance, which were the eyes of the cat watching him (Rowling);

Дванаест пута *је ӣритиснуо* Угасивач, све **док** у улици **нису остале** само две сићушне тачкице у даљини, очи мачке која га је посматрала;

Двенадцать раз *щелкала* Выключалка, до тех пор, **пока** на всей улице **не осталось** только два далеких огонька — это светились в темноте кошкины глаза [Спивак];

Pstrykał wygaszaczem dwanaście razy, **aż** jedynymi światłami na ulicy **pozostały** dwa maleńkie punkciki — oczy obserwującego go kota.

Обе польские конструкции (в сопоставлении с английским и русским языками) рассматриваются в отдельной статье (Барентсен *в печ.* 1). В настоящей статье мы можем лишь коротко остановиться на вопросе о различиях между ними.

Как нам представляется, польская конструкция *(do)póki … nie* + СВ отличается от соответствующих конструкций в русском и сербском языках тем, что у нее значение ограничения выражено намного сильнее. Заметную роль здесь играет отрицание при предикате придаточной части. В польской конструкции это отрицание воспринимается именно как выражение определенной несовместимости между результативной фазой СИТпр и СИТгл. Это значит, что наступление результативной ситуации существенно меняет СИТгл или полностью прекращает ее. См. вышеприведенные примеры (1)—(3): в примере (1) память о снах исчезает; в (2) предполагается, что мальчик меняет свою позицию, а в (3) игрок должен включиться в игру.

В примере (4) с союзом *aż* соотношение между СИТгл и СИТпр является несколько иным: то, что описывается в придаточной части, естественным образом воспринимается как последствие действия главной. Это значит, что конструкции *(do)póki … nie* и *aż* различаются по ориентации действий друг на друга. В то время как у *(do)póki … nie* СИТпр обычно воспринимается как событие, останавливающее СИТгл, при союзе *aż* оно часто воспринимается как эффект или результат, вытекающий из СИТгл, а иногда и как более случайное событие, следующее непосредственно за СИТгл. Таким образом, при союзе *aż* СИТпр представлена как новый шаг в развитии событий. В указанной статье автора различие между этими конструкциями несколько упрощенно выражается в различных перифразах:

(do)póki … nie *— была/есть СИТгл и/но это кончилось/кончится тем, что возникла/возникнет СИТпр*;

aż *— была/есть СИТгл и/но тогда/потом (наконец/вдруг) возникла/возникнет СИТпр.*

Чтобы показать, что оттенок результативности или последствия, присутствующий в примере (4), является лишь одним из вариантов значения конструкции с союзом *aż*, приведем следующий пример:

(5) For about two minutes the housekeeper *sat marvelling* at this phenomenon, **until finally** a real rain **began to fall** from the ceiling, **drumming** on the floor;

Једно два минута је кућна помоћница тако *седела, чудећи се* тој појави, све **док** на крају са таванице **није почела да сипа** права киша **и добује** по поду;

Минуты две *сидела* домработница, *дивясь* такому явлению, **пока,** наконец, из потолка **не пошел** настоящий дождь **и не застучал** по полу (Булгаков);

Gosposia przez dwie minuty *siedziała przyglądając się* dziwnemu zjawisku, **aż** wreszcie rzęsisty deszcz **lunął** z sufitu **i zabębnił** po podłodze.

Следует отметить, что различия между данными польскими конструкциями могут быть весьма тонкими. Иногда они фактически взаимозаменяемы. Поэтому в альтернативных переводах между ними нередко делается разный выбор. В следующем примере приводятся два таких альтернативных польских перевода:

(6) Very slowly he got up and *groped about on all fours*, **till** he **touched** the wall of the tunnel (Tolkien);

Veoma polako ustade na sve četiri i *stade razmahivati* oko sebe **dok ne dodirnu** zid tunela;

С великим трудом он поднялся на четвереньки и *пополз*, **пока не дотронулся** до стенки туннеля [Рахманова];

Bardzo powoli dźwignął się z ziemi i *zaczął pełznąć na czworakach*, **póki nie dotknął** ściany tunelu [Braiter];

Podniósł się z wolna i *zaczął omackiem sunąć na czworakach*, **aż dotknął** ściany tunelu.

Как показывают приведенные выше примеры, русская и сербская конструкции *пока ... не* и *док ... не* могут соответствовать обеим польским конструкциям, т.е. они употребляются независимо от указанных возможных различий в ориентации между СИТпр и СИТгл. В зависимости от обстоятельств может актуализироваться то оттенок прекращения, то оттенок результативности, а в ряде случаев эти оттенки могут быть и не очень заметны.

Судя по нашему материалу, польскую конструкцию *(do)póki … nie* фактически всегда можно перевести при помощи *док ... не* или *пока ... не.* Этого нельзя сказать о конструкции с союзом *aż*. Дело в том, что данная конструкция не всегда имеет чисто темпоральный характер. Как показывает следующий пример, у союза *aż* иногда сильно преобладает причинно-следственное значение. Такое значение свободно выражает и английский союз *till/until*, однако в сербском и русском языках в подобных случаях предпочитается другая конструкция:

(7) The herd splashed through the pool […] *bellowing* **till** the narrow cut **rang** (Kipling);

Крдо је уз пљускање воде пројурило кроз бару [...] и *замукало* **тако** снажно **да је** сав теснац **одјекнуо;**

Стадо уже расплескивало лужу [...] и мычало **так, что** стон **стоял** в узком проходе [переводчик не указан];

A tymczasem stado już brnęło z chlupotem przez bajoro […] i *ryczało* rozgłośnie, **aż** brzegi wąwozu **drgnęły** dzwonnym echem.

В некоторых случаях соответствия конструкции с союзом *ai* и английского союза *till/until* мы наблюдаем другое проявление сильного ослабления временно́го значения этих конструкций. Подобные случаи иногда довольно близки к простой соединительной связи. Это же явление наблюдается и у сербской конструкции *док ... не*. Однако, насколько можно судить, соответствующая русская конструкция не теряет своего эксплицитного временно́го значения. В русских параллельных переводах в указанных случаях союз *пока* был бы не на месте. Там мы находим именно соединительную конструкцию:

(8) [T]here *were* other *tales*, *and yet more* tales […] **till** Bilbo's head **fell forward** on his chest, **and** he **snored** comfortably in a corner (Tolkien);

[U]sledile su druge priče, *pa još* priča […] **dok** Bilbu glava **nije klonula** na grudi **i dok nije udobno zahrka**o u uglu;

За рассказом о путешествии последовали другие рассказы, потом ещё и ещё [...] **и наконец** голова Бильбо **свесилась** на грудь, **и** он сладко **уснул** [Рахманова];

[Z]aczęły się inne opowieści, *a* po nich *jeszcze inne* […] **aż wreszcie** hobbitowi głowa **opadła** na piersi **i usnął** wygodnie w kąciku.

Возможно этим и объясняется заметное различие в частотности сербской и русской конструкций.[7]

4. Отрицательный предикат СВ в придаточной части — вариант, основанный на перфектном значении прошедшего СВ

В русском языке нередко встречается интересный тип употребления союза *пока* в сочетании с отрицательной формой прошедшего времени СВ,[8] где данная форма употребляется в т.н. перфектном значении. Как известно, при этом все внимание кон-

---

[7] Еще бо́льшее различие наблюдается между русским и английским языками. По нашим наблюдениям, в параллельных текстах английский союз *till/until* меньше чем в половине случаев переводится русским *пока ... не*. При этом следует иметь в виду, что в переводах данный союз встречается заметно чаще, чем в оригинальных русских текстах.

[8] Соответствующая положительная конструкция также возможна. Однако она встречается намного реже. (В материале, собранном для настоящей статьи, не было найдено ни одного примера.) Об этом варианте см. (Барентсен 1979: 86—89).

центрируется на результативном состоянии, возникшем при достижении предела действия. Прототипически существование этого результативного состояния характеризует ситуацию в момент речи. В неславянских языках в таких случаях обычно употребляется форма настоящего времени, ср. *Я устал* и англ. *I am tired* или нем. *Ich bin müde*. Сходным образом охарактеризовать состояние в момент речи можно через отрицательную форму в сочетании со словом *еще*: *Я еще не устал*. В таких случаях подчеркивается значимость того факта, что какая-то ожидаемая смена ситуаций еще не осуществилась. Именно такое значение выступает в рассматриваемых здесь сочетаниях с союзом *пока* плюс отрицание.[9] В параллельных текстах других языков обычно употребляется другая конструкция, основанная на локализации данной смены ситуаций п о с л е момента речи. В английском языке тогда выбирается союз *before*, а в переводах на другие славянские языки обычно употребляются его ближайшие соответствия, такие, как сербский союз *пре н(ег)о што* и польский *(za)nim*:

(9) *Let us set on them* now from both sides, **before** they **are fully rested**! (Tolkien);

Hajde da ih *napadnemo* sad sa obe strane **pre nego što stignu da se** propisno **odmore**!

Ударим-ка на них с двух сторон, **пока** они **не успели отдохнуть** после перехода!

Zaatakujemy ich od razu z dwóch stron, **zanim odpoczną** po marszu.

Следующий пример показывает, что по значению данная конструкция весьма близка к конструкции с формой НСВ, непосредственно характеризующей состояние в момент речи (см. 5.1):[10]

(10) George said […] that we had better *get* the canvas *up* first, **before** it **got quite dark**, *and while* we **could see** what we were doing (Jerome);

Рекао је да је боље *да* прво *пребацимо* шаторско крило преко чамца **пре него што падне** мрак, **док још видимо** шта радимо;

Џорџ [...] сказал, что надо *натянуть* тент, **пока еще не совсем стемнело** *и можно разглядеть*, что к чему;

George się sprzeciwił: najpierw *rozepnijmy* płachtę, **póki** *jeszcze* cokolwiek **widać**.

Нам пока не ясно, как в сербском и польском языках употребляются непосредственные соответствия русской конструкции, представленной в примере (9). В нашем материале встречаются лишь единичные примеры. Однако, судя по примерам (11) и (12), такое употребление, в принципе, не исключено. Вопрос о характере такого

---

[9] В данной позиции *еще* может опускаться. В указанной статье дается довольно подробное описание таких случаев с большим количеством примеров (Барентсен 1979: 92—97).

[10] Ср. также довольно частотную фразу *Пока не поздно — Before it is too late*.

типа употребления данных союзов необходимо исследовать на более обширном материале.

(11) We've got to get outside immediately **before** the wall **caves in** on us;

To je da moramo smesta *bežati* na ulicu ako nećemo da neki zid napravi od nas lepinju;

— Это то, что нам нужно немедленно *удирать* на улицу, **пока** нас **не завалило** стеной (Ильф и Петров);

— A to, że musimy czem prędzej *wiać* na ulicę, **póki** *jeszcze nie zawaliły się* ściany.

(12) O, *go 'long* with you, Tom, **before** you **aggravate** me again (Twain);

Јао, *вуци* ми *се* с очију, Томе, **док** ме **ниси** опет **разљутио**;

Убирайся вон, Том, **не то** я опять **рассержусь**;

Idź już, *idź*, bo znowu zaczynasz mnie gniewać.

5. Положительный предикат НСВ в придаточной части

Как показывает схема 1, в сербском языке эта конструкция является несравнимо более частотной, чем все остальные. Это объясняется особой широтой сферы употреблений союза *док* при несовершенном виде. В ряде случаев, где в сербском языке союз *док* вполне употребителен, в польском и русском языках соответствующий ему союз не употребляется. На основе сравнения таких случаев в этих языках данная сфера разбита на четыре зоны, каждая из которых отличается своим набором наиболее близких соответствий в других языках. На схеме 2 отражены соотношения этих зон. Для сравнения приводятся также соответствующие английские союзы.[11]

Бросается в глаза, что польский союз *(do)póki* и здесь является наиболее ограниченным в употреблении. Это вполне соответствует низкой частотности данного типа в польском языке, что уже было отмечено в комментарии к схеме 1.

[11] Особое положение в схеме зоны г) обозначает, что в таких случаях данные союзы выступают вне сферы чисто временных отношений. См. 5.4.

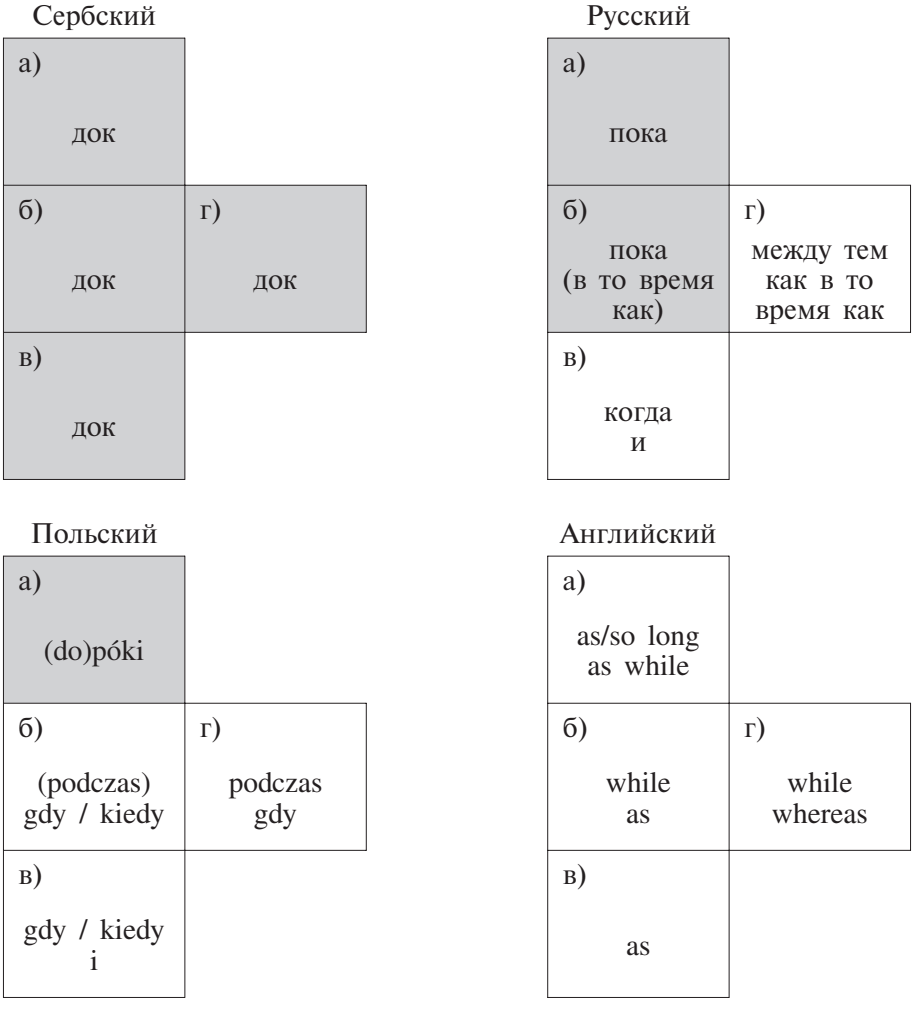

Схема 2.

5.1 Зона а)

Это единственная зона, где сербскому *док* соответствует не только русский *пока*, но и польский *(do)póki*. Особенность ее заключается в том, что в ней, по сравнению с другими зонами, элемент ограничения является наиболее ощутимым. При этом, как и в конструкции, рассмотренной в параграфе 3, придаточная часть определяет момент прекращения СИТгл. Однако в рассматриваемой конструкции между действиями главной и придаточной частей наблюдается не отношения последовательности, но определенная о д н о -

временность, сопряженность: СИТпр, имеющая здесь обычно характер состояния, является фоном или мотивирующей основой для СИТгл. Поэтому окончание СИТпр — исчезновение этого фона — приводит также и к исчезновению, прекращению СИТгл. Такое временно́е соотношение ситуаций естественным образом сопровождается оттенком некоторой обусловленности. Это особенно заметно в тех случаях, когда СИТпр охватывает момент речи:

(13) [T]he Stone'*s safe* **as long as** Dumbledore'**s around** (Rowling);

Камен *је сигуран* **док** год **је** Дамблдор **у близини**;

До тех пор **пока поблизости находится** Дамблдор, камень *в безопасности*;

[**P**]**óki** Dumbledore **jest** w pobliżu, Kamień *jest bezpieczny*.

Интересно отметить, что в сербском языке существенный для этого варианта элемент ограничения (продолжение существования СИТгл вплоть до конца СИТпр) сравнительно часто маркируется особыми показателями. Например, часто союзу *док* предшествует частица *све* (как и в конструкции, рассмотренной в параграфе 3). А вместо сочетания *све док* нередко встречается сочетание союза *док* (или его более архаичного варианта *докле*) с частицей *го̄д*, как в примере (13). Это явно связано с отмеченной семантической широтой конструкции *док* + НСВ, в связи с чем сербский язык больше нуждается в особом маркировании данной зоны, чем польский и русский.

Важная разновидность рассматриваемого типа представлена в предложениях, где в главной части говорится, как следует воспользоваться благоприятными обстоятельствами, описанными в придаточной части:

(14) To the Mountain! *Let us take* our places **while there is** yet **time**! (Tolkien);

U Planinu! *Zauzmimo* svoja mesta **dok** još **ima vremena**!;

К Горе! [...] *Займем* места, **пока есть время**! [Рахманова];[12]

Na Górę […] **Póki** jeszcze **czas**, *zajmijmy* stanowiska bojowe.

5.2 Зона б)

В этой зоне семантический элемент ограничения значительно слабее, чем в предыдущей. В ней не требуется, чтобы СИТгл продолжалась вплоть до конца СИТпр. Достаточно лишь, чтобы СИТгл осуществлялась в общих пределах СИТпр. Таким образом, роль окончания СИТпр здесь менее значительная, чем в зоне а). Именно

[12] В переводе Королева используется конструкция, основанная на перфектном значении (см. пар. 4): *Займем* отроги, **пока** нас **не смяли**!, где эксплицитно как раз указывается событие, которое может уничтожить существующие благопрятные условия.

поэтому польский *(do)póki* здесь уже не на месте, хотя употребление русского *пока* еще вполне допустимо. Для русского языка достаточно, чтобы представление об окончании СИТпр в самом общем виде присутствовало в картине соотношения указанных ситуаций. То есть СИТпр представлена не как ситуация сама по себе, а как ситуация с определенным, достигающимся концом.

Наиболее ярко этот вариант представлен в предложениях, главная часть которых содержит предикат совершенного вида:

(15) **While** they **were dressing** their wounds, I *tried to make a hole* in the thing (Jerome);

Док су њих двојица **превијали** своје ране, *покушао сам да направим рупу* на конзерви;

Пока они **перевязывали** раны, я *сделал попытку продырявить* эту штуку;

Gdy chłopcy **opatrywali** rany, ja s*próbowałem zrobić dziurę* w puszce.

В подобных случаях в польском языке, как правило, употребляется союз *(podczas) gdy* (или синонимичный *kiedy*), как в приведенном выше примере.

В тех случаях, когда главная часть содержит форму НСВ, между СИТпр и СИТгл ощущается определенный параллелизм. Однако из-за отсутствия специфической связи между окончаниями СИТпр и СИТгл оттенок обусловленности, характерный для случаев зоны а), здесь обычно не возникает:

(16) **While** the visitor **ate and drank** Pilate *sipped* his wine *and watched* his guest through narrowed eyes;

Док је придошлица **пио и јео**, Пилат *је*, *пијуцкајући* вино *посматрао* свог госта кроз полузатворене капке;

Пока пришедший **пил и ел**, Пилат, *прихлебывая* вино, *поглядывал* прищуренными глазами на своего гостя (Булгаков);

Kiedy przybysz **pił i jadł**, Piłat, *pociągając* wino drobnymi łyczkami, *patrzył* zmrużonymi oczyma na swego gościa.

5.3 Зона в)

В этой зоне отношения между СИТгл и СИТпр имеют лишь весьма общий характер одновременности. СИТпр здесь, как и в зоне б), может восприниматься как некоторый фон для СИТгл, но представление об ограничении проявления СИТгл этим фоном фактически отсутствует. В подобных случаях русский союз *пока* уже не употребляется. Но примеры с сербским *док* встречаются часто. В переводах с английского он является наиболее обычным соответствием союза *as*, выражающего значение временной связи лишь в весьма общих чертах. В русских и польских переводах ему иногда соответствуют самые нейтральные временные союзы *когда* и *gdy* (*kiedy*).

(17) „Yeah, that's a goblin," *said* Hagrid quietly **as** they **walked** up the white stone steps (Rowling);

— Јакако, то је гоблин — *рече* Хагрид тихо, **док су се пењали** белим каменим степеницама;

— Да, это гоблин, — спокойно *заметил* Хагрид, **когда** они **поднимались** по белым каменным ступеням;

— Tak… to jest goblin — *powiedział* cicho Hagrid, **kiedy kroczyli** ku niemu po białych, kamiennych schodach.

В переводах на сербский язык английскому союзу *as* нередко соответствует союз более нейтрального типа *кад(а)*, который также соответствует английскому *when*. Вопрос о различии между этими союзами в случаях одновременности требует отдельного анализа. Приведем только один пример, в котором альтернативные сербские переводы показывают некоторую „конкуренцию" между ними.[13]

(18) **Quand** j'**ai dessiné** les baobabs j'*ai été animé* par le sentiment de l'urgence (De Saint Exupéry);

When I **drew** the baobabs, I *was driven* by a feeling of urgency [Testot-Ferry];

Када сам цртао баобабе, *гонило* ме је осећање журбе;

Док сам цртао баобабе, *водио* ме осећај да се не сме одуговлачити [переводчик не указан];

А **когда** я **рисовал** баобабы, меня *вдохновляло* сознание, что это страшно важно и неотложно;

Kiedy rysowałem baobab, *inspirowała* mnie świadomość konieczności natychmiastowego działania.

Бросается в глаза, что при однореферентности субъектов СИТпр и СИТгл в русском и польском языках часто выбирается деепричастная конструкция:

(19) Aringarosa was surprised how little emotion he *felt* **as** he **signed** the document (Brown);

Aringarosa je bio iznenađen zbog toga što ništa *nije osećao* **dok je potpisivao** dokument;

Аринагроса удивился: **подписывая** документы, он *не ощущал* никаких эмоций;

Sam był zdziwiony chłodem emocjonalnym, który *czuł*, **podpisując** dokument.

Интересно отметить, что довольно часто сербским предложениям с рассматриваемым употреблением союза *док* в параллельных переводах на польский, и в особенности на русский, соответствуют предложения без временного союза:[14]

(20) Sophie *looked* equally *intimidated* **as** her eyes **scanned** the lobby (Brown);

---

[13] Для полноты сравнения приводится также французский оригинал.

[14] Ср. сказанное при обсуждении примера (8) в параграфе 3.

Dok je pogledom **prelazila** preko hola, Sofi *je izgledala* jednako *uplašeno*;

На Софи помещение *произвело* примерно то же *впечатление*. Она с любопытством **озиралась** по сторонам;

Sophie *wyglądała na przestraszoną*, niepewnie **wodził oczami** po holu.

5.4 Зона г)

В ряде случаев употребление сербского *док* явно выходит за пределы обозначения временных соотношений. Временной параллелизм в них метафорически расширен до сопоставления. Подобное явление наблюдается и в других языках, например при английском союзе *while*. Сходное развитие наблюдается в русском и польском языках. Однако здесь расширение значения произошло не у исконных ограничительных союзов, как у сербского *док*, а у союзов, обычно обозначающих более общий тип одновременности. Следующий пример интересен тем, что в нем встречаются оба типа употребления союзов *while* и *док*: с темпоральным значением — зона б) и с сопоставительным — зона г):

(21) [...] that female numeraries were forced to *clean* the men's residence halls […] **while** the men **were at mass**; women *slept on hardwood floors*, **while** the men **had straw mats** (Brown);

[...] da su članice organizacije Opus Dei primorane da *spremaju* sobe muških članova **dok su** ovi **na misi**, […] da *su* žene *spavale na podovima od tvrdog drveta* **dok su** muškarci **imali slamnate madrace**;

[...] что женщин там заставляли *убирать* комнаты мужчин, **пока** те **находились на мессе**, [...] женщины там *спали на голом полу*, **в то время как** у мужчин **были соломенные тюфяки**;

[...] że członkinie Opus Dei zmuszano do *sprzątania* męskiej części […] **podczas gdy** mężczyźni **byli na mszy**; że kobiety *spały na gołych deskach*, **podczas gdy** mężczyźni **mieli słomiane maty**.

Одна из особенностей данного типа употребления союза *док* заключается в том, что разные временные планы могут быть представлены в обеих частях предложения:

(22) In such circumstances the cannibal *shouts at the top of his voice*. Ellochka, however, merely **uttered a quiet** „Ho-ho";

Ljudožder *se* u takvim slučajevima *dere na sav glas*, **dok je** Eločka samo **tiho zastenjala**: — Ho-ho!

В таких случаях людоед *кричит полным голосом*, Эллочка *же* **тихо застонала**: — Хо-хо! (Ильф и Петров);

W takich razach ludożerca *wrzeszczy ze wszystkich sił*, Ellusia natomiast **cichutko jęknęła**: -Ho-ho!

В этом примере другие языки выражают сопоставление иными способами. В нашем материале такие случаи встречаются довольно часто.

6. Заключение

Как нам представляется, приведенный выше материал показывает, что в употреблении ограничительных союзов в рассматриваемых языках наблюдаются интересные различия. Они в основном указывает на то, что в значении этих союзов признак ограничения представлен в разной степени. В польском союзе *(do)póki* этот признак является центральным и наиболее сильным. Поэтому в конструкциях с этим союзом предполагается, что действие главной части обязательно продолжается вплоть до конечного момента действия придаточной. Однако у сербского союза *док* значение ограничения в ряде случаев фактически совсем исчезает, остается лишь значение некоторого фона, который, при невременно́м значении, переосмысливается в основу для сопоставления. Значение русского союза *пока* находится между этими крайностями. В нем элементы „временной фон" и „ограничение" находятся как бы в равновесии. В зависимости от элементов окружающего контекста (соотношение видовых значений, наличие/отсутствие отрицания) один из этих двух признаков может подчеркиваться, при этом присутствие другого признака продолжает ощущаться.

Предложенную весьма общую картину соотношений исследуемых союзов было бы необходимо дополнить на основе более детального исследования всех типов их употребления. В ограниченных рамках настоящей статьи мы смогли показать далеко не все из них.

Надеемся, что предложенный анализ показал, что в области изучения семантики союзов сопоставительный метод может играть положительную роль. Было бы интересно применить этот метод к изучению ограничительных союзов и других славянских языков.

ЛИТЕРАТУРА

Барентсен 1979: Барентсен А. А. Наблюдения над функционированием союза *пока* // *Dutch Contributions to the Eighth International Congress of Slavists, Zagreb, Ljubljana* (ed. Jan E. Meijer). Lisse, 1979, 57—159.

Барентсен 1980: Барентсен А. А. Об особенностях употребления союза *пока* при глаголах ожидания // *Studies in Slavic and General Linguistics* 1. Amsterdam, 17—68.

Барентсен 1998: Барентсен А. А. Об изъяснительных придаточных предложениях при глаголах ожидания (с некоторыми результатами исследования компьютерных корпусов русских текстов 19-го и 20-го вв.) // *Dutch Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists, Linguistics* [= SSGL 24]. Amsterdam, 1998, 1—42.

Барентсен *в печ.* 1: Барентсен А. А. О польских и русских соответствиях английского союза *till/until*.

Барентсен *в печ.* 2: Барентсен А. А. О сопоставительном изучении огранчительных союзов славянских языков.

Adrian Barentsen

ON TEMPORAL CONJUNCTIONS WITH A DELIMITING MEANING IN SERBIAN, RUSSIAN AND POLISH

Summary

The Serbian conjunction *dok(le)*, Russian *poka* and Polish *(do)póki* have in common that the meaning of delimiting the action of the main clause can be considered as a central component of their semantics. On the basis of examples taken from a parallel electronic corpus it is shown that there are considerable differences in the distribution of these conjunctions on the whole, and also between various types of usage of these conjunctions. The examples are divided into four groups on the basis of the two factors that most clearly influence the meaning of sentences with these conjunctions: presence or absence of negation in the dependent clause and verbal aspect of the predicate of that clause. In all three languages the two most extremely opposed variants — negated perfective predicate and non-negated imperfective predicate — have the highest frequency. In the article examples of these two types are studied in some detail and it is shown, that the differences in frequency of these constructions in the three languages are rather clearly related with semantic differences. The main factor appears to be the relative force of the feature of temporal delimitation. In the Polish conjunction this feature is very prominent, while the Serbian conjunction, especially in connection with a non-negated imperfective predicate, has developed certain senses in which the meaning of temporal delimitation is virtually absent. The meaning of the Russian conjunction can be positioned somewhere in the middle between these extremes. The examples that are discussed in the article show that the semantic differences between the conjunctions are reflected in the fact that in various cases one or more of the languages prefer alternative constructions. The most interesting case is connected with translating English *till/until*. In Polish one has to make a choice here between the delimiting *(do)póki* (+ negated PF) and the conjunction *aż*, whereas in Russian or Serbian this distinction is neglected or expressed less systematically.

UDC 811.163.3'367.626

Лилјана Минова-Ѓуркова

ПОСЕСИВНИОТ ДАТИВ СО ПОСТПОЗИТИВНО УПОТРЕБЕНИ КУСИ ЛИЧНОЗАМЕНСКИ ФОРМИ ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Како што е познато, посесивноста изразува значење на владеење со нешто, сопственост или припаѓање. Посесивноста спаѓа во универзалните категории и се наоѓа меѓу граматиката и лексиката. Оваа категорија изразува релација на поседување или отсуство на поседување.

Според Кристина Писаркова, граматичките изразувачи на посесивноста не се идентични во јазиците, а исто така во секој одделен јазик не образуваат класи на еднозначни и прецизни средства.

Една од појавите на оваа неоднозначност е отсуството на формална разлика меѓу вистинската посесивна структура (*имам г̄радина = мојат̄а г̄радина*) и структурата што може да се нарече привидно посесивна, изразувајќи иманентна посесивност, која не може да се оддели од сопственикот.

Така, привидно посесивните структури можеме да ги поделиме на следниве групи:

— роднински имиња (*Марко има две сест̄ри*);

— делови од телото (*Имам едно срце*);

— елементи од конструкција (*ног̄а на маса*);

— однос меѓу писателот и делото (*Везилка од Конески*)

итн.

Показателите на посесивноста можат да бидат: морфолошки (флексиски и зборообразувачки), синтаксички и семантички. Нив ги групираме како што следува:

— зборообразувачки: *-ин (Рацин), -ов (Иванов), -ски (Видоески), -овски (Петровски);* во презимиња, но и во други случаи;

— зборообразувачко-синтаксички: *мој, т̄вој, нег̄ов, нејзин; наш̲, ваш̲, нивни / нивен; свој;*

— флексиско-синтаксички: за македонскиот јазик овде спаѓа посесивниот датив: *т̄акт̄о му*;

— синтаксичко-семантичките показатели на посесивноста се повеќефункциските глаголи: *п̄рип̄аѓа на, има, п̄оседува.*

Глаголот *припаѓа на* образува структура што го става на преден план поседуваното суштество или предмет: *Книгата му припаѓа на Марко = Книгата е сопственост на Марко.*

Од друга страна, глаголите *има* и *поседува* образуваат реченици што тргнуваат од поседувачот: *Марко ја има, ја поседува книгата = Марко е сопственик на книгата.*

За англискиот јазик, Џон Лајонс и во *Воведот по општата лингвистика* и во својата *Семантика* изведува паралела меѓу локативните, посесивните и егзистенцијалните реченици. Ова тој го поткрепува и со примери од кинескиот и од турскиот јазик. Во врска со латинскиот јазик, како што одбележал Емил Бенвенист, Лајнос нагласува дека овој јазик го илустрира процесот на трансформација во индоевропските јазици, па наведува:

— Johannes habet librum.
— Est Johanni liber.
— Liber est Johanni.

За македонскиот јазик е важно што се јавува дативната форма: Johanni.

Постпозитивно употребените куси дативни форми на личните заменки и на личноповратната заменка се сметаат (според Х. Шалер, цитиран од Р. Усикова) за балканизам. Овој балканизам се среќава во: бугарскиот, албанскиот, грчкиот и романскиот, како и во македонскиот јазик. Додека во бугарскиот јазик со секоја именка или именска група може да се сигнализира посесивноста, во македонскиот јазик овој балканизам се употребува само со роднински имиња.

Во својата *Балканска лингвистика*, Кр. Сандфелд го разгледува прашањето за односот меѓу генитивот и дативот, па нагласува дека во грчкиот стариот генитив преминал во датив, додека во другите балкански јазици (романски и албански) стариот датив преминал во генитив. Бугарската конструкција составена од предлогот *на*+именка со предлогот го означува стариот датив. Истата конструкција се употребува и во македонскиот јазик, само што во одделни текстови се јавува и предлогот *од: книгата на Марко; рамката од прозорецот.* Сепак, Кр. Сандфелд ги споменува јужните македонски говори и редовно изнесува примери од записите на Кузман Шапкарев.

Блаже Конески во својата *Граматика на македонскиот литературен јазик* наведува извесен број примери со кои се илустрира појавата на употреба на постпозитивни куси личнозаменски форми со роднински имиња (*татко ми, брат ви, сестра им, зет му, братучед му* и сл.), а го наведува и примерот: *Митрејца не го виде сина си* и нагласува дека како грешка се смета употребата на оваа форма кога зборот на кој му се припишува припадноста не е субјект во реченицата. Бл. Конески наведува и случаи што се денес напуштени: место *жена му, маж ѝ*, тој наведува примери со членувани форми: *жената му, мажот ѝ.* Од јазикот на Марко Цепенков, Блаже Конески ги дава

и примерите: *со другара ти, го слушал мајстора си, кај мајстор му, при стопана си, ортак му, го прашал ортака си*, како и со прилогот *дома: дома си*.

Блаже Конески наведува и примери со удвојување на информацијата за посесивност: *татко ми мој, мајка ми моја*, како и: *Стопан ми мој ет коцобашија*, пак од јазикот на Марко Цепенков.

Авторот на *Граматиката на македонскиот литературен јазик* натаму го цитира Коста Рацин (*земјата ни златна; ударите ни јаки*) и заклучува дека ваквите примери не се во согласност со нормата. Не може да се каже: **капата му, *палтото му*, туку само: *неговата капа, неговото палто*. Од друга страна, припадноста, сепак, може да се изрази со примерите од типот: *Тој си ја зеде капата*. Бл. Конески нагласува: *„Нијансата на припадност во значењето на заменката не дава да ја сфаќаме овде само како средство за изразување на интимност спрема соопштувањето; заправо овде заменката се врзува со предметот, а не со глаголот."*

При употребата на кусите личнозаменски форми, како и на кусата личноповратна заменска форма, се блокира појавата на членот. Не може да се каже **татковото ми, *братучетката му*. Формите *татко ми, братучетка му* одговараат на *мојот татко, неговата братучетка*, со што се сигнализира дека се определени по припадност на едно познато лице.

Во современата состојба на јазикот се јавуваат и примери како: *девојка му, дечко ѝ* во разговорниот функционален стил, а оттаму во преводи на филмови во кои треба да биде претставен токму овој функционален стил. На овој начин се проширува употребата на наведените заменски форми и на нероднински имиња, каков што бил случајот и со именките: *мајстор, стопан, ортак, другар, другарка*. За примерите како: *девојка му, дечко ѝ* може да се каже дека се примаат како необични, а *дечко* не е прифатен од нормата.

Славко Јаневски, во одделни свои дела, го архаизира својот јазик, определувајќи го како близок, но не и идентичен со староцрковнословенскиот. Во рамките на споменатата архаизација се среќаваат и примерите: *рождеството ми, писаниево ми, претсказанието ми, младоста ми, месото ви* и сл.

Наспрема ова, во новинарскиот потстил на публицистичкиот функционален стил, особено во полемички текстови, дативните куси личнозаменски форми се јавуваат и со други именки и именски групи:

(1) *Вели тој дека* ***програмата му*** *ќе имаме шанса да ја видиме на два месеца пред изборите.*

(2) *Ништо друго не заслужува* ***планот му*** *за некаков препород на Македонија.*

(3) *По средбата* ***со среќниот ни премиер****, била одушевена од* ***реформите ни****.*

(4) *Во време кога треба да се понесе одговорноста за последната НАТО заушка, тие би да ни се пожалат, веројатно, околу несфатеното лидерство на Премиерот во земјата,* ***наспроти 'неспорното му регионално водство'!?***

(5) *При оваа можност, воопшто не би ја споменувал Савче* ***од омиленото ни АФЖ****.*

(6) *Но, доколку искрено се соочиме* ***со суровата ни реалност****, со жалење ќе мора да констатираме дека 'контроверзнава' кампања претставува стопроцентно објективен одраз на поведението на нашите 'државници'.*

(7) *Ајде да ја разгломиме* ***'мудрата' им политика*** *и поуките од неа.*

(8) *Во согласност* ***со прокламираната им мирољубивост****, верувам дека миротворците достоинствено ќе прифатеа.*

(9) *Сите тие се како создадени за идни 'проектанти' на идеалните односи со нашата јавност* ***на многубројните ни инвеститори*** *од Монтевидео до Богтевидео ем Сент Винсент!*

(10) *Првиот* (рускиот патријарх Алексеј) *заради сличниот проблем што неговата црква го има* ***со 'одметнатите' му цркви*** *во новосоздадените држави по распадот на СССР, а вториот* (вселенскиот првенец Вартоломеј) *заради општопознатиот потчинет статус на 'православниот папа' кон грчката црква.*

(11) *Прилично ме изненади неговото извинување за прекинот* ***на меѓусебната ни комуникација*** *и признанието за заблудата во која се наогал.*

(12) *... традиционално, ќе кукаме* ***над лошата ни судбина*** *и ќе измислуваме триста други причини.*

(13) (Дедо Стефан во врска со вистината за Македонската православна црква) *...алудира на врвните авторитети во христијанството, почнувајќи од рускиот поглавар, преку вселенскиот патријарх, па завршувајќи во папата Бенедикт 16, кој последен застанува во одбрана* ***на затвореното ни бивш владика Јован!!!***

Во врска со ваквите примери се појави мислење дека станува збор за израз на стремежот за внесување туѓи елементи, за наметнување туѓи карактеристики во македонскиот јазик. Треба да се повтори, меѓутоа, дека ваквите примери ги среќаваме најчесто во полемички текстови и оваа необична конструкција се јавува во нив како средство на иронијата, па и на сарказмот.

Оваа конструкција може да служи како такво средство токму поради необичноста, па и неприфатливоста во македонскиот јазик, но ако се повторува премногу (а има такви знаци), постои можност да се претвори во здодевно, празно клише.

При обид да се заменат овие изрази, се добива поблаг израз, но тој ќе биде во согласност со нормата на македонскиот стандарден јазик:

(1а) *Тој вели дека неговата програма ќе имаме шанса да ја видиме на два месеца пред изборите.*

(2а) *Ништо друго не заслужува неговиот план за некаков препород на Македонија.*

(3а) *По средбата со нашиот среќен премиер, била одушевена од нашите реформи.*

(4а) *Во време кога треба да се понесе одговорноста за последната НАТО заушка, тие би (сакале) да ни се пожалат, веројатно, околу несфатеното лидерство на премиерот во земјата, наспроти неговото неспорно регионално водство!?*

(5а) *При оваа можност, воопшто не би ја споменувал Савче од нашето омилено АФЖ.*

(6а) *Но, доколку искрено се соочиме со нашата сурова реалност, со жалење ќе мора да констатираме дека 'контроверзнава' кампања претставува стопроцентно објективен одраз на поведението на нашите 'државници'.*

(7а) *Ајде да ја разглобиме нивната 'мудра' политика и пораките од неа.*

(8а) *Во согласност со нивната прокламирана мирољубивост, верувам дека миротворците достоинствено ќе прифатеа.*

(9а) *Сите тие се како создадени за идни 'проектанти' на идеалните односи со нашата јавност на нашите многубројни инвеститори од Монтевидео до Богтевидео ем Сент Винсент!*

(10а) *Првиот* (рускиот патријарх Алексеј) *заради сличниот проблем што неговата црква го има со 'одметнатите' цркви во новосоздадените држави по распадот на СССР, а вториот* (вселенскиот првенец Вартоломеј) *заради општопознатиот потчинет статус на 'православниот папа' кон грчката црква.*

(11а) *Прилично ме изненади неговото извинување за прекинот на нашата меѓусебна комуникација и признанието за заблудата во која се наоѓал.*

(12а) *...традиционално ќе кукаме над нашата лоша судбина и ќе измислуваме триста други причини.*

(13а) (Дедо Стефан во врска со вистината за Македонската православна црква) *... алудира на врвните авторитети во христијанството, почнувајќи од рускиот поглавар, преку вселенскиот патријарх, па завршувајќи со папата Бенедикт 16, кој последен застанува во одбрана на нашиот затворен бивш владика Јован!!!*

...И така, од состојбата да се употребуваат кусите личнозаменски форми само со роднински имиња, дојдовме во ситуација одделни новинари да ги употребуваат овие форми и со други именки или придавки. Ова може да се оцени како грубо кршење на нормата, но сепак се толерира во таков вид текстови, како што се толерираат турцизмите од типот на кодош, душман и слични во говорите на нашите политичари.

БИБЛИОГРАФИЈА

Блаже Конески. *Граматика на македонскиот литературен јазик*, Скопје, 1966.

Милена Пшикрилова. *Посесивност — една категорија меѓу граматиката и лексиката*, 39 научна конференција, Скопје, 2003. 225—236.

Рина Усикова. *Кон 'балканскоста' на современиот македонски јазик*. Македонски јазик 48—50. 1—8.

John Lyons. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge, 1977.

John Lyons. *Semantics 1, 2*. Cambridge, 1979.

Krystyna Pisarkowa. *Posesywność*. Enciklopedia wiedzy o języku polskim. Ossolineum. 1978. 255—256.

Kr. Sandfeld. *Linguistique balkanique*. Paris, 1930.

UDC 811.163.41'373.612.4

Предраг Пипер

АНАФОРА У СРПСКОЈ ПРОСТОЈ РЕЧЕНИЦИ

У раду се разматрају случајеви кореференцијалног упућивања у границама просте реченице и констатује се њихова анафорска природа, иако се у истраживањима о анафори она традиционално не везује за просту реченицу, даје се аргументација за тезу да су и рефлексивност и многи други случајеви упућивања у простој реченици анафорске природе, и констатују се формално и семантички различити типови анафоре у српској простој реченици.

Кључне речи: *анафора, катафора, ендофора, рефлексивност, српски језик*

1. Анафора, као унутартекстуална деикса, до сада је била разматрана углавном на материјалу сложене реченице и надреченичних целина у вези са кореференцијалношћу, прономинализацијом, кондензацијом и просентенцијализацијом, док би, према оскудности литературе о анафори у простој реченици у српском и у другим словенским језицима, готово могло изгледати да та синтаксичка појава не постоји.

У овом раду предлаже се концепција анафоре у простој реченици која је обухватнија од уобичајене, а заснива се на чињеници да је круг језичких средстава са анафорском функцијом у простој реченици шири од уобичајених схватања о томе, обухватајући поред традиционалних повратних заменица и речи које функционално припадају заменичком систему или су му блиске као парапрономиналне речи (нпр. *сличан, различит, супротан*), као и речи у чијој је семантичкој структури уграђен анафорски елемент иако то нема посебан формални израз, нпр. *друговаши* према *дружити се* и сл.

Иако се термин анафора (или анафора у ширем смислу) у лингвистичкој литератури користи уместо термина ендофора, овде ће се, ради јаснијег разграничавања термина, анафором називати само анафора у ужем смислу, тј. лева или ретроспективна ендофора, нпр. (1) *Она није мислила о себи* за разлику од катафоре као десне или проспективне ендофоре, нпр. (2) *О себи она није мислила.* Ендофора у простој реченици јесте, по правилу, анафорске и рефлексивне природе, осим тамо где се комуникативно маркирана линеаризација користи ради истицања рематског дела реченице, као у примерима *О себи она није мислила, Своје ствари она добро чува* и сл. У том случају

појам антецедента више нема формални него само функционални смисао као сегмент текста на који се упућује заменичком речју која је с њим кореференцијална.

Када се има у виду анафора која се остварује заменицама *себе* и *свој*, такав вид унутарреченичне деиксе традиционално се објашњава као део синтаксе рефлексивности. Полазећи од рада о рефлексивним заменицама (Пипер 1983—1984), где је изложена аргументација за шире схватање система рефлексивних заменичких речи од уобичајеног, у овом раду се и заменичка рефлексивност у простој реченици посматра на још ширем плану — у склопу целине механизма унутарреченичне ендофоре.

2. Анафора је, као облик унутартекстуалне деиксе, израз потребе да се избегну сувишна понављања у тексту на тај начин што се уместо пуне номинације употреби језичка јединица која има само категоријална обележја текстуалног сегмента на који се њоме упућује или који се њоме замењује. У ширем смислу, анафорски могу бити употребљене и пунозначне речи у функцији избегавања понављања већ употребљене именице или именског израза (Padučeva 1970, 225; Ivić 2005a, 21—29; Ivić 2005б, 32). Заменичким и паразаменичким анафорским средствима врши се језичка категоризација стварности на више семантичких категорија: персоналност, реципрочност, социјативност, посесивност, квалификација, квантификација и др.

У језичкој категоризацији стварности посебно важну улогу имају заменичке речи, а моделирање заменичких система и подсистема у неком језику увек баца доста светла на односе међу семантичким категоријама у том језику (чему је, на пример, посвећен знатан део монографије Piper 1983). У овом разматрању се, првенствено у светлу те чињенице, испитује анафора у српској простој реченици.

Средства којима се анафора остварује у простој реченици и изван просте реченице умногоме се разликују, уп. *Пе̄тар гле̄да филм. Он је гле̄далац.* према *Пе̄тар види себе у о̄гледалу*, а не **Пе̄тар види ње̄га у о̄гледалу* осим ако у таквој реченици *ње̄га* није кореференцијално са *Пе̄тар.*

Будући да српски језик припада тзв. *pro-drop* језицима (Brajt /уред./ 1992, vol. 2, 241; vol. 3, 322; Kordić 2002, 12—14) и лако испушта нерематизовану субјекатски употребљену личну заменицу, нулти антецедент, као вид заменичке елипсе (Vasov 1979, 13; Ivić 2005b: 35) у српском језику је и у простој реченици сасвим уобичајена појава, нпр. *Види себе у о̄гледалу, Види се у о̄гледалу, Сећа се својих прӣја̄те̄ља* и сл.

У синтаксичким целинама већим од просте реченице анафору, као што је познато, поред личне и посесивне заменице трећег лица, најчешће носе показне, упитне, односне, опште и одричне заменичке речи (= заменичке именице, придеви, прилози), нпр. *resp. Они*

који су били поменути тражили су реч, Тај пример је био добар, Такве речи су га обрадовале, Толико новца је добио, Неко куца — Ко је то? Дошао је онај кога чекамо, Свуда туда могло би се проћи и сл.

3. Унутар просте реченице остварују се два типа анафоре: општа и посебна (рашчлањена).

ОПШТА АНАФОРА остварује се независно од тога да ли је денотат кореференцијалне ознаке једночлан, двочлан или је вишечлан, уп. *себе* у *Он поштује себе* и *Они поштују себе*, или *Он ради по своме* и *Они раде по своме*. Поред тога, општа анафора не садржи информацију о односима између делова денотата на који се кореференцијално упућује, као што је то случај код рашчлањене анафоре, уп. *Они себе поштују* према *Ти и он поштујете један другог*.

ПОСЕБНА АНАФОРА, поред тога што 1) представља упућивање на оне делове просте реченице с којима анафорски елеменат кореференцијално означава исти денотат, 2) информише о томе да је тај денотат двочлан или вишечлан, а поред тога 3) информише и о категоријалном односу између чланова таквог денотата као што је реципрочност, посесивност, квалификативност итд., на пример, респективно: *X и Y поштују једни друге, X и Y поседују заједничку кућу, X и Y имају сличне хаљине* и сл. Уп. такође: *X посматра себе у огледалу* — општа анафора; *X и Y посматрају себе у огледалу* — општа анафора; *X и Y посматрају један другог* — рашчлањена анафора са значењем реципрочности.

И општа и посебна анафора могу имати категоријална значења персоналности (3), (4), посесивности (5)—(7), социјативности (8)—(10), начина (11)—(15), квалификације субјекта (16)—(18), квалификације објекта (19)—(22) или идентификативно значење (23)—(35), као у следећим примерима:

(3) *Они поштују себе.*
(4) *X и Y поштују један другога.*
(5) *Он продаје свој стан.*
(6) *X и Y продају заједнички // свој стан.*
(7) *X и Y имају засебне // одвојене кабинете.*
(8) *Путује сам.*
vs *Путује са другима.*[1]
(9) *X и Y путују заједно.*
(10) *X и Y путују одвојено.*
(11) *Он одлучује самостално.*
(12) *X и Y одлучују договорно.*
= „... у договору један с другим”
(13) *Машина је стала сама.*
(14) *Машина је стала аутоматски.*
= „машина је стала сама” / „машину је зауставио њен аутомат”
(15) *Он је одлучио по своме.*

[1] *Други* је ту анафорски употребљена прономинална реч са рестриктивно-социјативним значењем „не сам”, за разлику од рестриктивно-демонстративног *други* „не тај”, нпр. *Узми другу књигу* „не ту књигу”.

(16) *X и Y су исти.*
(17) *X и Y су слични.*
(18) *X и Y су различити.*
(19) *X и Y донели су исту одлуку.*
(20) *X и Y донели су сличну одлуку.*
(21) *X и Y донели су различите одлуке.*
(22) *X и Y донели су супротне одлуке.*
(23) *X и Y дошли су у истим кошуљама.*
(24) *X и Y дошли су у сличним кошуљама.*
(25) *X и Y дошли су у различитим кошуљама.*
(26) *X и Y живе у истом граду.*
(27) *X и Y долазе у исто време.*
(28) *X и Y долазе из истог разлога.*
(29) *X и Y долазе са истим циљем.*
(30) *X и Y живе у различитим градовима.*
(31) *X и Y долазе у различито време.*
(32) *X и Y долазе из различитих разлога.*
(33) *X и Y долазе са различитим циљем.*
(34) *X и Y долазе из супротних разлога.*
(35) *X и Y долазе са супротним циљевима.*

4. Средства којима се реализује општа анафора према синтаксичкој функцији могу бити: I. несубјекатска, односно уже-објекатска (3); II. атрибутска (5); III. адвербијална (15); док према облику изражавања могу бити: I. рефлексивна глаголска (36), (41), (42), II. рефлексивна заменичка (37), (38), III. композитна (39), (40), и лексичка (43), такође *Он гледа властити интерес, Он гледа лични интерес* и сл., а према семантичком садржају су: 1. лична (3), 2. посесивна (5); 3. квалификативна (15). Уп.

(36) *Он се посматра у огледалу.*
(37) *Он посматра себе у огледалу.*
(38) *Поштује другога.*
(39) *Пише аутобиографију.*
(40) *Он је самозванац.*
(41) *Алпиниста се брије.* („...брије себе")
(42) *Алпиниста се спушта.* vs *Алпиниста спушта друга.*
(43) *Алпиниста силази.*

Анафорску функцију често носе супстантивне и адјективне изведенице, нпр. *X и Y су сувласници* („X и Y су власници истог објекта"), слично и *савременици, сустанари, сарадници, сапутници, сапатници, суживот, супарници* (један другоме), али и сасвим лексикализовано *конкуренти, такмаци, противници, пријатељи, браћа* (један другоме), *суицид* „убиство самога себе" и сл.

Анафорску функцију носе и неке супстантивне и адјективне сложенице, нпр. *аутопортрет* („портрет онога ко га је насликао"), слично и *аутоцензура, истомишљеници, самоодбрана; самопо-*

слӯга, самоубица, самофинансирајући, па и *селф имиц* као „представа о себи”; *самовољан, самозвани, самопрокламовани, својевољан, својевр-стан* („друкчији од осталих”), *својеручан* („потписан руком онога чије име је потписано”) и сл.

5. Средства којима се реализује посебна (рашчлањена) анафора према синтаксичкој функцији могу бити:

I. објекатска (4); II. атрибутска (6); III. адвербијална (9); док су према облику изражавања:

I. рефлексивна глаголска (44), II. рефлексивна заменичка и паразаменичка (45), III. композитна (48), и IV. лексичка (61), такође: *X и Y су солидарни, Они дрӯгују* и др., а уже — супстантивна (52)—(55), адјективна (56)—(59), прилошка (60)—(63), глаголска (64). Уп.

(44) *Они се по̄здрављају.*
(45) *Они по̄здрављају један дрӯго̄.*
(46) *Они успо̄стављају међусобно по̄верење.*
(47) *Они успо̄стављају узајамно по̄верење.*
(48) *Они су одго̄ворили истовремено.*
(49) *Њихови одго̄вори били су временски по̄дударни.*
(50) *Њихови одго̄вори су се временски по̄дударили.*
(51) *Они су одго̄ворили у исто време.*
(52) *Констато̄вана је истове̄тност одго̄вора X-а и Y-а.*
(53) *Констато̄вана је сличност одго̄вора X-а и Y-а.*
(54) *Констато̄вана је различитост одго̄вора X-а и Y-а.*
(55) *Констато̄вана је супро̄тност одго̄вора X-а и Y-а.*
(56) *Одго̄вори X-а и Y-а били су истове̄тни.*
(57) *Одго̄вори X-а и Y-а били су слични.*
(58) *Одго̄вори X-а и Y-а били су различити.*
(59) *Одго̄вори X-а и Y-а били су супро̄тни // опречни // контрадикторни.*
(60) *X и Y одго̄ворили су исто // истове̄тно.*
(61) *X и Y одго̄ворили су слично.*
(62) *X и Y одго̄ворили су различито.*
(63) *X и Y одго̄ворили су супро̄тно.* = „Први поменути (X) одговорио је супротно од другог поменутог (Y), а други поменути (Y) одговорио је супротно од првог поменутог (X)”.
(64) *X и Y се разликују (један од дрӯго̄).*

Средства којима се остварује рашлањена анафора према семантичком садржају обухватају: 1. анафорску реципрочност, нпр. *један дрӯго̄*; 2. анафорску социјативност, нпр. *сам, заједно / одвојено*: 3. анафорску посесивност, нпр. *заједнички / засебни, одвојени*; 4. анафорску квалификативност, нпр. *једнаки / различити/супротни; слични/различити*; 5. анафорску квантификативност, нпр. *исто толико* /...; 6. анафорску темпоралност, нпр. *истовремено* /...; 7. анафорску спацијалност, нпр. *на истом столу / на различитим столовима*; 8. анафорску каузалност: *из исто̄г / слично̄г / различитих / супротних*

разлоīа; 9. анафорску теличност: *са истим/сличним циљем; из различитих / супротних циљева* и сл.

6. Пошто такво схватање анафоре, излази из оквира традиционалних погледа, на њему ћу се, кратко, посебно задржати. Може се, на пример, поставити питање о аргументацији става да у реченицама *Х и Y помажу једно другоме* постоји анафора.

Примери типа *Они виде себе у оīледалу*, или *Они виде своја лица у оīледалу* и слични узимају се као школски примери рефлексивности у којима је лична заменица антецедент, а повратна постцедент, што важи и за *Они се виде у оīледалу*. где је рефлексивна морфема *се* постцедент. Пример типа *Х и Y īледају један другоī* као и пример *Они се īледају*, када је реципрочно употребљен, очигледно такође илуструје рефлексивност, али семантички проширену реципрочношћу „Х и Y гледају тако да Х гледа Y-а, а Y гледа Х-а". Рефлексивну реципрочност, па утолико и анафоричност израза *један другоī* у наведеном примеру доказује и парафраза „први поменути (Х) гледа другог поменутог (Y), а други поменути (Y) гледа првог поменутог (Х)", при чему „поменути" јасно показује анафоричност израза *један другоī*.

Иста аргументација важи и за реципрочну рефлексивност исказану рефлексивном морфемом као делом рефлексивног глагола, нпр. *Х и Y се īледају* и за све сличне примере, као што су *Х и Y се пошту-ју, Х и Y се туку; Х и Y се рукују* итд.[2]

7. Рашчлањена анафора може имати и друга категоријална значења осим реципрочног. Уп. примере за рашчлањену анафору с квалификативним значењем:

Х и Y су једнако обучени. = „Х и Y су обучени тако да је Х обучен као Y, а Y је обучен као Х"

Х и Y су слично обучени. = „Х и Y су обучени тако да је Х обучен приближно као Y, а Y је обучен приближно као Х"

Х и Y су различито обучени. = „Х и Y су обучени тако да Х није обучен као Y, а Y није обучен као Х"

Х и Y раде исто. = „Х и Y раде тако да Х ради сасвим као Y, а Y ради сасвим као Х"

Х и Y раде супротно. = „Х и Y раде тако да Х ради сасвим друкчије од Y, а Y ради сасвим друкчије од Х"

Анафоричност постаје још очигледнија када се у делу парафразе после „тако да..." Х замени са „први поменути", а Y са „други поменути".

---

[2] Уосталом, у неким граматичарским традицијама, нпр. руској, почевши од Ф. И. Буслајева, под утицајем граматика грчког језика, реципрочни изрази одавно се сматрају врстом рефлексивних.

На сличан начин функционише и посесивна анафора, нпр. (5) према (6), (7) или у примеру *X и Y имају заједничко предсобље; X и Y имају засебна предсобља // X и Y имају одвојена предсобља // X и Y имају сваки своје предсобље*, социјативна анафора, нпр. (8) према (9), (10), квантификативна анафора, нпр. *X и Y добили су једнако воде*; или темпорална анафора, нпр. (27), (31) као и примери: *X и Y стигли су на циљ истовремено; Њихови одговори су се временски подударили* сл.; спацијална анафора, нпр. (26), (30) као и примери: *Њихове књиге су на истом столу / Њихове књиге су на различитим столовима; Они стоје на супротним странама*; каузална анафора, нпр. (28), (32), (34) или у примеру: *X и Y су одустали из истог разлога / X и Y су одустали из различитих разлога / X и Y су одустали из супротних разлога* и сл.

Другим речима, анафора се не остварује само заменичким речима у традиционалном смислу тога термина и појма него и речима као што су *исти, сличан, различит, супротан, истовремен, подударан* и сл., као и одговарајућим именицама, глаголима и прилозима (нпр. *истоветност, сличност, различитост, супротност; истоветно, слично, различито, супротно; разликовати, поистоветити, уподобити, издиференцирати* и сл.) са различитим степеном лексикализације, али увек са обележјем деиктичности.

Сви претходно наведени примери анафоре илуструју ретроспективну ендофору, али у реченицама одговарајуће линеаризације и одговарајуће комуникативне структуре исте деиктичке речи могу упућивати катафорски, уп. анафору *X и Y имају заједничко предсобље* према катафори *Заједничко предсобље имају X и Y*, *а не X и Z* и томе сл.

8. Степен експлицитности исказивања рашчлањене анафоре може бити већи или мањи. На једној страни су случајеви где се она исказује истовремено и лексички, и рефлексивном морфемом *се*, и посебним реципрочним изразом *један другог* (нпр. *Ви и они се свађате једни с другима*),[3] а на другој страни су ређи случајеви у којима је посебна анафора садржана само у лексичком значењу предиката, нпр. *Они другују*, тј. *X и Y другују* значи „X и Y се друже", односно „X је друг Y-у, а Y је друг X-у", односно „X и Y су један другоме пријатељи", као и *X и Y су солидарни* = 'X је солидаран са Y-ом, а Y је солидаран са X-ом'. Између таквих, крајњих случајева постоје и други случајеви, тако да реченице са посебном анафором показују доста разуђену слику у погледу степена експлицитности исказивања анафоре. Ако узмемо за пример само реченице са реципрочном анафором, можемо констатовати да се њихови предикати деле на следеће групе:

1. предикати с нерефлексивним интранзитивним глаголима који блокирају рефлексивно-реципрочни израз, али имају рефлексивно-

[3] В. о томе више у раду: Пипер 1986.

-реципрочно значење, нпр. *дружовати*, уп. *X и Y одавно дружују = X и Y се одавно друже = X и Y су одавно један другом пријатељи*;

2. предикати с нерефлексивним интранзитивним глаголима који допуштају или траже рефлексивно-реципрочни израз ради истицања одговарајућег значења, и отклањања могућности неадекватне интерпретације, нпр. *ратовати* (*један против другог*), уп. *X и Y ратују /један против другог/*; јер *Они ратују* може значити и „Они ратују против неког трећег", или „Они ратују против истог непријатеља", или „Они ратују један против другог";

3. предикати с нерефлексивним транзитивним глаголима који уз именску групу у акузативу допуштају или траже рефлексивно-реципрочни израз ради истицања одговарајућег значења, нпр. уп. *Она их је раставила (једно од другог)*;

4. предикати с рефлексивним глаголима који не допуштају реципрочни израз, а имају реципрочно значење, нпр. *волети се*, уп. *X и Y се воле*;

5. предикати с рефлексивним глаголима који допуштају реципрочни израз ради истицања реципрочног значења, нпр. *борити се (један против другог)*, уп. *X и Y се боре /један против другога/*.

Случајеви када анафора нема специјалан израз изван предиката, или га ретко допушта, карактеристични су за предикате са симетрично релационим рефлексивно-реципрочним значењем, нпр. *Они другују, Они су браћа, кумови, суседи, ортаци, партнери...*; или *Они се граниче, Они су се венчали, окумили* и сл. У свим таквим и сличним примерима имамо одсуство специјално израженог постцедента, а пошто је у српском као *pro-drop* језику сасвим уобичајен нулти антецедент, испоставља се да постоји могућност да ни антецедент ни постцедент не буду посебно исказани. Уп. следеће примере: 1) са израженим и антецедентом и постцедентом у истој реченици (нпр. *Јанко и Марко су пријатељи један другоме, Они се друже*), 2) са одсуством антецедента (нпр. *Пријатељи су један другоме*, или *Друже се*) или 3) са одсуством постцедента, (нпр. *Они су пријатељи*, или *Они другују*) и 4) са одсуством и антецедента и постцедента (нпр. *Другују од детињства, Били су пријатељи*).

9. Као што анализа примера показује, анафора у простој реченици у српском језику, а слично је и у другим словенским језицима, ослања се на доста широк круг средстава — од повратних заменица и правих повратних глагола, преко облика за реципрочну рефлексивност и парапрониминалних средстава до сасвим лексикализованих облика анафоре. У свим тим случајевима, анафорска функција остварује се путем категоризације стварности на семантичке категорије персоналности, посесивности, квалификације, квантификације, градуелности и др., а њихов исцрпан преглед и подробна анализа заслужују да буду предмет посебних истраживања.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Brajt (уред.) 1992: International Encyclopedia of Linguistics. — Editor in Chief William Bright. Vol. 1—4. — Oxford University Press, 1992.

Vasov 1979: Thomas Wasow, Anaphora in Generative Grammar. — Gent—Antwerp—Brussels, 1979.

Ivić 2005a: Milka Ivić, O imenicama u parapronominalnoj službi // Milka Ivić, O rečima: Kognitivni, gramatički i kulturološki aspekti srpske leksike: Lingvistički ogledi, pet. — Beograd: 2005, 21—30.

Ivić 2005b: Milka Ivić, O nekim osobenostima ličnih zamenica u procesu anaforizacije // Milka Ivić, O rečima: Kognitivni, gramatički i kulturološki aspekti srpske leksike: Lingvistički ogledi, pet. — Beograd: 2005, 31—45.

Ивић (ред.) 2005: *Синтакса савременога српскога језика* / Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић; у редакцији академика Милке Ивић. — Београд: Институт за српски језик, Београдска књига — Нови Сад: Матица српска, 2005. — 1168 стр.

Kordić 2002: Snježana Kordić, Riječi na granici punoznačnosti. — Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, 12—14.

Padučeva 1970: E. V. Padučeva, Anaphoric Relations and Their Representation in the Deep Structure of a Text // Progress in Linguistics, The Hague—Paris, 1970, 224—232.

Piper 1983: Predrag Piper, Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi). — Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 1983.

Пипер 1983—1984: Предраг Пипер, *Pronomina reflexiva* у српскохрватском језику (у поређењу с руским) // *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику: Посвећено акидемицима Милки Ивић и Павлу Ивићу поводом 60-годишњице живота*, 1984—1985, XXVII—XXVIII, стр. 633—639.

Пипер 1986: Предраг Пипер, Реципрочност и рефлексивност у словенским језицима // *Јужнословенски филолог*, 1986, XLII, стр. 10—20.

Предраг Пипер

АНАФОРА В ПРОСТОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В настоящей статье рассмотрены различные случаи кореференциальной отсылки в простом предложении и приводятся аргументы в пользу вывода, согласно которому такие явления являются анафорическими, хотя традиционно понятие анафоры не принято распространять на структуру простого предложения.

В статье рассмотрены различные типы анафоры в простом предложении (напр. ОБЩАЯ АНАФОРА и РАСЧЛЕНЕННАЯ или ЧАСТНАЯ АНАФОРА). Некоторые из них традиционно интерпретируются как частные случаи возвратности, в то время как большая их часть оставляется за пределами возвратности и анафоры, хотя несомненно обладает категориальным значением и служит для осуществления кореференциальной отсылки в рамках простого предложения.

Реферати другог дела конференције
СЛОВЕНСКЕ СИНТАКСЕ

UDC 811.163.41'367.4

Vera Vasić

PRAGMATIČKA I GRAMATIČKA KOMPONENTA U KONSTITUISANJU I INTERPRETACIJI REČENICE

Polazeći od toga da sintaksička obeležja uglavnom dovoljno precizno reflektuju pragmatičke parametere koji su ih motivisali, u radu se daje nacrt jednog pragmatičko-gramatičkog modela analize i shematskog prikaza rečenice.

Ključne reči: *pragmatika, sintaksa, gramatičko-leksička formalizacija*

Savremene sintaksičke teorije i njima odgovarajući metodološki prosedei, u prvom redu generativni, neretko nas dovode u zabunu kad ih pokušamo primeniti na nasumično odabranom primeru, pogotovo složenih rečenica. Morfosintaksička indeksacija konstituenata složenih rečenica, neretko opširnija i od najopširnijih gramatičko-leksičkih reprezentacija u nekom od izabranih teorijskih modela, ponekad je pri tom nedovoljno objašnjiva, jer ne samo što ne odražava primenjene operacije nego u nekim segmentima nije ni predviđena — u slovenskim jezicima, na primer, u slučaju padežne funkcionalne ili/i semantičke sinonimije. I naspramno tome, ni primarno pragmatički orijentisani pristupi ne odgovaraju na pitanje zašto je u datom slučaju ostvaren upravo taj a ne neki drugi tip gramatikalizacije. Mogući metodološki kompromis između gramatičkog i pragmatičkog pristupa ne odražava u prvom redu neadekvatnosti teorijskih modela i njihove operacionalizacije, niti mu je to svrha, već funkciju i strukturu jezika. Uslov za takav holistički pristup jeste prevazilaženje jednog zaista restriktivnog pristupa pragmatici koji ograničava njeno polje samo na principe upotrebe jezika, bez opisivanja jezičke strukture, na što je skrenuo pažnju još Levinson (1983: 7), odnosno jednog restriktivnog pristupa sintaksi kojim se može predstaviti nominalizacija ili pasivizacija, na primer, ali ne i njihovi razlozi, odnosno onog pristupa sintaksi koji počiva na formulacijama X *znači* ili *ima značenje*, a ne X-om *se označava*. Popović u integralnom modelu, kao jednom od oblika holističkog pristupa, povezuje sintaksički sistem, rečnik (leksikon) i tekst i predlaže integrisanje sintaksičkog i leksičkog prikaza, što na primerima integralnih rečeničnih modela i pokazuje (Popović 1997; 2003).

Osnovna načela takvog, pragmatičko-gramatičkog, pristupa proučavanju jezika svodila bi se na to da je pragmatička matrica iskaza enkodirana

odnosno gramatikalizovana u iskazu iz čega dalje sledi da je sintaksa zavisan, funkcionalno uslovljen entitet, koji se odlikuje formalno autonomnom strukturnom organizacijom, čija obeležja, iako ne u potpunosti, reflektuju obeležja pragmatičkih parametera koji su ih motivisali (Givon 1979: 81). Reprezentativni primeri za utemeljenost sintakse u pragmatici jesu: identifkacija / anonimizacija agensa, pasivizacija kao topikalizacija objekta odnosno anonimizicija agensa, ali istovremeno i kao dinamična / statična, rezultativna koncepcija radnje. Na primer, iskazi *Neću da idem* / *Ne ide mi se* mogu se s pragmatičkog stanovišta razmatrati kao negativna replika na govorni čin pitanja ili poziva, sa sintaksičkog stanovišta prvi se lako identifikuje kao personalna a drugi kao impersonalna struktura, u prvom predikat kongruira sa fonološki nerealizovanim subjektom, u drugom ne. Ni u jednom ni u drugom slučaju nije, međutim, indeksirano da je upravo u tipu paradigme (personalna / impersonalna) enkodiran pragmatički kriterij „odgovornost / neodgovornost vršioca za radnju". Isti koncept izražavaju i primeri različite dijateze prostog i perifrastičnog predikata, npr. *On sve više i jače besni* / *Bes u njemu raste*, odnosno različite komunikativne hijerarhije (Topolinjska 1982).

S obzirom na višestruku obeleženost konteksta upotrebe jezika, očekivano je što se svaka komponenta konteksta ne odražava na isti način i u istoj meri na gramatičko-leksičku formalizaciju. Značajnim se pokazuje izbor govornog čina i komunikativni cilj koji se njime želi postići. To znači da u osnovi formalno isti iskazi mogu biti motivisani različitom namerom govornika, na primer iskaz **S je P** može biti ostvaren u deklarativnom govornom činu, nespecifikovanom s obzirom na cilj, ili u ilokutornom, i pri tom specifikovan ne samo kao tvrdnja već i kao tvrdnja u cilju ubeđivanja, slaganja, poricanja i sl., što bi u lingvističkom opisu trebalo registrovati.

Gramatička komponenta obuhvata semantički koncept, sintaksičku funkciju i formu i leksikon. Semantički koncept poopštenog agensa, na primer, može se sintaksički formalizovati impersonalnom strukturom, a leksički opštom zamenicom ili imenicom s generičkim značenjem u sintaksičkoj poziciji subjekta. Međutim, da bi interpretacija bila adekvatna, potrebno je utvrditi minimalni kontekst za datu sintaksičku formalizaciju izabranih jedinica leksikona. Na primer, dok je minimalni kontekst za poopšteni agens u *Zna se da je Zemlja okrugla* data rečenica, u *Zna se da je X potplatio sudije* to je i replika. U prvom slučaju leksikalizacija poopštenog agensa sa obeležjem živ /+/, ljudsko /+/ bila bi svojevrsna tautologija budući da je on jedini odgovarajući subjekatski argument izabranog glagola i njegovog objekatskog komplementa; u drugom bi replika mogla uputiti na to da li sagovornik anonimizaciju agensa prepoznaje kao manipulaciju govornika — *A ko to zna* / *Ljudi svašta pričaju* / *To ti je sigurno Y kazao* i sl.

Spajajući temeljno načelo opšte pragmatike da govorni čin može uspeti samo kad slušalac pravilno rekonstruiše intenciju govornika sa načelom funkcionalne gramatike da sintaksa postoji da bi izrazila neku funkciju, dolazimo do toga da se postulat o uspešnosti govornog čina može ostvariti

samo onda ako je dekodirana gramatička informacija jednaka enkodiranoj, što se može predstaviti kao predmet i njegov lik u ogledalu. Takav odnos između pragmatičke i gramatičke komponente dozvoljava da se pragmatička komponta odredi kao prva, te stoga i indukujuća komponenta u odnosu na gramatičku.[1] U lingvističkom opisu koji odražava znanje jezika zasnovano na generalizaciji iskustva stečenog upotrebom jezičkih jedinica — reči, konstrukcija, i njihovog značenja i odnosa među njima (Verhagen 2005: 24), pragmatička komponenta zauzima dve krajnje pozicije, levu i desnu ili gornju i donju, iza / ispod odnosno ispred / iznad koje se smešta gramatička komponenta koja prethodi njegovoj gramatičko-leksičkoj formalizaciji i fonološkoj realizaciji. Linearni prikaz odražava interakciju licem u lice — leva pozicija pripada govorniku a desna sagovorniku, a vertikalni, što je karakteristično za sve generativne modele, održava kognitivne procese enkodiranja i dekodiranja poruke (primer 1 (1.1; 1.2)).[2]

Na pitanje zašto se navedeni iskaz može smatrati izrazom namere da se neko omalovaži odgovor bi se mogao formulisati na sledeći način. Tvrdnje **S je P** gramatički su prihvatljive ako se **S** može determinirati na osnovu **je P**, odnosno ako **S** ima svojstvo da bude **je P**, što znači da je povezivanje **S** sa **je P** ograničeno. Ako se u poziciji **S** upotrebi neodređena imenička zamenica *svako* a u poziciji **je P** imenica kojom se identifikuje osobina, status i sl., onda se može izvesti zaključak da se nepoštovanjem pravila ograničenja iskazom želi postići drugačiji komunikativni cilj od onog koji bi se postigao da je dato pravilo poštovano. Naime, pošto se za neodređenu zamenicu *svako* u poziciji **S** ne može pretpostaviti slaganje sa imenicom *ministar* u poziciji **je P**, onda se mora pretpostaviti da je leksičko značenje izmenjeno, odnosno da je na temelju značenja neodređenosti razvijeno značenje determinativnog tipa, i to determinacije sa negativnom konotacijom.

Napomena (primer 1): U navedenom primeru GLF odražava dva pravila specifična za srpski jezik: pravilo o distrubuciji adverba (inicijalna pozicija: *danas* ti svako završi fakultet; antepozicija u odnosu na predikat: svako ti *danas* završi fakultet; postpozicija u odnosu na predikat: svako ti završi fakultet *danas*) i pravilo o distribuciji enklitike (danas *ti*; svako *ti* danas). Empatisanje sagovornika u cilju obavezivanja na prihvatanje tvrdnje ili dobijanja saglasnosti može biti formalizovano ličnom zamenicom u

---

[1] U gramatički orijentisanim radovima shematski prikazi odnosa gramatike i pragmatike počivaju većinom na modelu kvadrata u čijem su središtu hijerarhijski uređeni jezički nivoi, a pragmatička komponenta paralelna donjoj ili gornjoj stranici, njima, dakle, nadređena ili podređena po vertikalnoj osi, dok u onima pragmatički orijentisanim ovi prikazi počivaju na modelu preseka dva kruga. U detaljno razrađenoj shemi M. Radovanović (1986: 57) pragmatička scena zajedno sa fiziološkom, društvenom, kulturnom gradi kontekst u kome se odvija komunikacija.

[2] Linearni prikaz odražava praksu pisanja s leva na desno, a vertikalni metaforično odnos misli — značenja / glave i reči — fonološke realizacije / usta, što se, ponovo metaforično, odražava u terminima *deep structure* (dubinska struktura) — *surface structure* (površinska struktura).

Primer 1.1

PK		GK			GLF	GK			PK	
nespec. inten.	spec. inten.	Sk	GS	L		L	GS	Sk	spec. inten.	nespec. inten.
tvrdnja	omalovažavanje	poopštavanje	(1) ukidanje singularnosti (2) vremensko ili prostorno situiranje	univerzalni kvantifikator	*svako je ministar danas/kod nas*	univerzalni kvantifikator	(1) ukidanje singularnosti (2) vremensko ili prostorno situiranje	poopštavanje	omalovažavanje	tvrdnja
	nepreuzimanje odgovornosti za tvrdnju		neautorizovanje iskaza	Ø — identifikacija govornika		Ø — identifikacija govornika	neautorizovanje iskaza		nepreuzimanje odgovornosti za tvrdnju	
	obavezivanje sagovornika na prihvatanje tvrdnje ili slaganje	uopštavanje govornika		identifikacija empatisanog učesnika	*ti/Vam*	identifikacija empatisanog učesnika		uopštavanje govornika	obavezivanje sagovornika na prihvatanje tvrdnje ili slaganje	

PK — pragmatička komponenta
ne/spec. inten. — ne/specifikovana intencija
GK — gramatička komponenta
Sk — semantički koncept
GS — gramatička struktura
L — leksikon
GLF — gramatičko-leksička formalizacija

Primer 1.2

PK
nespec. inten.
tvrdnja
spec. inten.
omalovažavanje
nepreuzimanje odgovornosti za tvrdnju
obavezivanje sagovornika
Sk
poopštavanje
… uopštavanje govornika
GS
ukidanje singularnosti
vremensko ili prostorno situiranje
uopštavanje govornika
L
univerzalni kvantifikator
vremensko ili prostorno situiranje
identifikacija empatisanog učesnika
GLF
SVAKO TI JE (DANAS / KOD NAS) MINISTAR
GLF
L
univerzalni kvantifikator
Ø — identifikacija govornika
identifikacija empatisanog učesnika
GS
ukidanje singularnosti
vremensko ili prostorno situiranje
uopštavanje govornika
Sk
poopštavanje
… uopštavanje govornika
PK
spec. inten.
omalovažavanje
nepreuzimanje odgovornosti za tvrdnju
obavezivanje sagovornika
nespec. inten.
tvrdnja

dativu, čiji je izbor uslovljen modelom oslovljavanja (ti/Vi), ili vokativom vlastite imenice ili imenice kojom se identifikuje srodnički i neki drugi sličan interpersonalni odnos. Empatisanje ličnom zamenicom u dativu moguće je samo u onim slučajevima kada pragmatička matrica dozvoljava uvođenje interpolirane rečenice (a ti to znaš) ili propozicionalno determinativne relativne klauze (što ti znaš) sa predikatom iz klase kognitivnih glagola odgovarajućih govornom činu tvrđenja.

U navedenom primeru eksponet specifikovane intencije bila je leksikalizacija jedinica u poziciji **S** i **P**. U nekim drugim primerima to može biti ponovljena identifkacija ili determinacija aktera. Determinacija aktera iden-

tifikovanog imenicom sa relacionim značenjem, na primer, pomoću posesivne zamenice, ekplicirane ili implicirane, po pravilu isključuje i determinaciju pomoću kvalitativnog prideva, te je dvostruka, zamenička i pridevska, determinacija signal specifikacije intencije govornika (npr. Da ti kažem šta je *tvoj dobri* drug rekao).

Premda je veoma teško utvrditi jednoznačnu pragmatičku matricu za složenu rečenicu i na osnovu nje objasniti izbor određene sintaksičke strukture, zavisnost sintaksičkog ustrojstva od pragmatičke matrice mora se ipak pretpostaviti. Pragmatičko-gramatički pristup primenjen na složenu rečenicu upućuje na to da je gramatičkom komponentom uslovljena subordinacija komplementnog tipa, a pragmatičkom koordinacija i subordinacija adverbijalnog tipa (Vasić 2004). Na primer, odsustvo morfologizacije semantičkog koncepta neregularnosti radnje prouzrokuje njegovu leksikalizaciju pomoću adverba, što ne dovodi do promene sintaksičke strukture, ili pomoću glagola koji ostvaruje predikatsku sintaksičku funkciju što dalje prouzrokuje da funkciju subjekta ostvaruje klauza ili nominalna proforma (*Ponekad je jesen toplija od leta* / *Dešava se da je jesen toplija od leta*).[3] Udeo pragmatičke komponente u generiranju subordiniranih adverbijalnih klauza može se proveriti na primeru medijalni glagoli afektivnih stanja gde se kauzalnom klauzom, čiji eksponent može biti i njen na odgovarajući način formalizovan agens (*naljutiti se* + Cl (*jer* + Ag2 + Pred2) /na + Acc), nastoji dato stanje obrazložiti odnosno dovesti u vezu s delovanjem nekog drugog agensa. Na osnovu pragmatičko-gramatičkog pristupa kondenzacija predikata, na primer, pokazuje se kao izraz pragmatičke hijerahizacije predikata dveju klauza, od kojih se jedan pridružuje drugom identifikujući različite okolnosne elemente jednog kompleksnog događaja. (primer 2).

Napomena (primer 2): Predikat upravne klauze *nalaziti sličnosti* < *nalaziti da je sličan* konceptualizovan je kao višekratno ponavljanje perfektivnih radnji kojima je obuhvaćen veći broj objekata, na osnovu čega se razvija imperfektivno **evolutivno** značenje, i upravo usled toga on dobija komitantnu predikaciju (*osvrćući se oko sebe*), a zbog uspostavljavanja veze između **S** i pojma s kojim se on jednači, determinisani su uslovi pod kojima se data veza uspostavlja.

Jedinica analize na osnovu pragmatičko-gramatičkog pristupa može, dakle, biti jednopredikatska klauza, uključena u repliku, paragraf ili tekst u celini, višepredikatska, složena rečenica sa koordiniranim ili subordiniranim odnosima među klauzama, takođe uključena u paragraf ili tekst u celini, i konačno paragraf i tekst, čija je makropropozicija gramatičko-lekisička formalizacija globalne pragmatičke matrice, s tim što u okviru svake od ovih jedinica mogu postojati različito pragmatički utemeljeni delovi što se odražava na gramatičko-leksičku formalizaciju, a pokazuje se naročito važnim prilikom interpretacija primera interpoliranih frazeologizama koji su

[3] O semantičko-sintaksičkim obeležjima gl. *desiti se* / *dešavati se* i sl. up. Petrović (1997).

Primer 2

GLF: Osvrćući se oko sebe, po prašnjavim ulicama, po bazarski krcatim radnjicama, po bioskopskim dvoranama gde se guralo i jurišalo na mesta koja nisu bila numerisana, po trgovima ispred crkava gde su prosjaci stajali u grozdovima kreveljeći se da izazovu sažaljenje, Armanji je još najviše sebi slične radljivosti nalazio u razvlašćenoga vlasnika radnje kojom je upravljao, u mršavog i setnog, miroljubivog i knjigoljubivog Roberta Kronera. (Tišma — kompjuterski korpus Henninga Moerka, Slavisk Institut, Aarkus Universitet)

[(Cl1) Armanji je još najviše sebi slične radljivosti nalazio u razvlašćenoga vlasnika radnje ^ u mršavog i setnog, miroljubivog i knjigoljubivog Roberta Kronera
(Cl2) kojom je upravljao
(Cl3) osvrćući se … po dvoranama ^ po trgovima ispred crkava ^
(Cl4) gde se guralo
(Cl5) i jurišalo na mesta ^
(Cl6) koja nisu bila numerisana
(Cl7) gde su prosjaci stajali u grozdovima ^
(Cl8) kreveljeći se ^
(Cl9) da izazovu sažaljenje]

(Iz tehničkih razloga primer 2 je prikazan u kraćem obliku)

	PK	Sk	GS	GLF	
naracija	**konstatacija/ tvrdnja**	**uspostavljanje veze Ag1 + Pred1**		Cl1/ Super	**Subj (Nom) + Pred1**
		(ukidanje ograničenja vremenskog važenja Pred)	(nominalizacija kopulativnog predikata)		N_{deadj}
		(ukidanje informacije o Ag ukidanje vremenske identifikacije)	(adjektivizicija pasivnog participa)7		Adj_{pp}
		(determinacija Ag)	(nominalizacija prostog predikata)		$N_{deverb/atrib.}$
		(ukidanje ograničenja vremenskog važenja predikata)	(nominalizacija prostog predikata)		Adj_{deverb}
		vremenska konfrontacija predikata Ag1 i Ag2	determinacija Obj nominalizovanog predikata	Cl2 Sub rel.	$Pred_{akt}$
	identifikacija okolnosti	uspostavljanje temp/kauz. odnos sa Pred1	kondenzacija komitantne predikacije	Cl3 (Sub temp — 1)	**G1 (Pred2)**
	„motivacija" Pred1	uopštavanje determinacija lokalizatora	impersonalizacija agensa	Cl4 Sub rel — 2	$Pred_{imper}$
	„motivacija" Pred1	uopštavanje determinacija lokalizatora	impersonalizacija agensa	Cl5 Sub rel — 2	$Pred_{imper}$
	„motivacija" Pred1	uopštavanje	anonimizacija agensa	Cl6 Sub rel. — 4	$Pred_{pas}$
	„motivacija" Pred1	determinacija lokalizatora	identifikacija Ag	Cl7 Sub rel — 2	$Pred_{akt}$
	„motivacija" Pred1	determinacija Ag (Cl 6)	kondenzacija komitantne predikacije	Cl8 (koord. — 6)	G1
	„motivacija" Pred1	determinacija Ag (Cl 6, Cl7)	(identifikacija Ag)	Cl9 Sub. fin — 6	$Pred_{akt}$

nepodložni direktnoj sintaksičkoj analizi budući da se u iskaz uključuju na osnovu kontekstualne semantičke ekvivalencije (npr. A on *ko kiša oko Kragujevca* — okoliša; To će biti *kad na vrbi rodi grožđe* — nikad), kao i citata i tzv. govora drugoga, kojima se u iskazu aktualizira ceo, ili gotovo ceo, primarni kontekst (Prvo nam *se dogodio* neki nepoznati državni praznik. Aprila dvadeset sedmog. *Kad mu vreme nije*).[4]

Pragmatičko-gramatički pristup koji počiva na načelu zavisnosti sintakse od pragmatike, odnosno na korespondentnosti gramatičko-leksičke formalizacije intenciji govornika, omogućava kako analizu orijentisanu na govornika — od pragmatičke matrice do formalizacije, tako i onu orijentisanu na sagovornika, odnosno interpretativnu sintaksičku analizu.

ЛИТЕРАТУРА

Givon, T. (1979). From Discourse to Syntax: Grammar as a Processing Strategy. in: *Syntax and Semantics*, Volume 12: Discourse and Syntax. New York: Academic Press. 81—112.

Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Petrović, V. (1997). Eventivni glagoli kao temporalni modifikatori rečeničnog sadržaja. Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XL/2: 201—209.

Popović, Lj. (1997). Integralni model međuodnosa sintaksičkog sistema, rečnika i tekstova. *NSSVD* 26/2: 469—482.

Popović, Lj. (2003). Integralni rečenični modeli i njihov značaj za lingvistički opis i analizu korpusa. *NSSVD* 31/1: 201—220.

Radovanović, M. (1986). *Sociolingvistika*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada — Dnevnik.

Topolinjska, Z. (1982). Perifrastični predikatski izrazi na međuslovenskim relacijama. *Južnoslovenski filolog* XXXVIII: 35—51.

Vasić, V. (2004). Kriteriji organizovanja složene rečenice. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 33/1: 47—54.

Verhagen, A. (2005). *Constructions of Intersubjectivity, Discourse, Syntax and Cognition*. Oxford: Oxford University Press.

[4] U navedenom primeru iz kolumne u Danasu, objavljene početkom maja 2005. godine, „dogodio se državni praznik" ima za osnovu „dogodio se narod" — izraz kojim su određeni politički pokreti i programi krajem osamdesetih godina; „kad mu vreme nije" može se tretirati kao citat ili govor drugog kojim se aktualizira kontekst stiha iz narodne pesme „Početak bune na dahije" (grom zagrme na Svetoga Savu, usred zime *kad mu vreme nije*). Inverzija u identifikaciji datuma (Aprila dvadeset sedmog) odgovara sličnim postupcima u poetskim tekstovima.

Вера Васич

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ В ПОСТРОЕНИИ И ИНТЕРПЕРЕТАЦИИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

Исходя из того, что синтаксические признаки в основном точно отражают мотивирующие их прагматические параметры, автор в работе предлагает эскиз одной прагматическо-грамматической модели анализа и схематического представления предложения. Такая модель дает возможность провести как анализ, ориентированный на говорящего — от прагматической основы до формализации, так и анализ, ориентированный на собеседника, т.е. интерпретационный синтаксический анализ.

UDC 821.163.41.08 Crnjanski M.

Живојин Станојчић

О ВРЕДНОСТИ ТРАДИЦИОНАЛНОГ ГРАМАТИЧАРСКОГ ПРИСТУПА СИНТАКСИЧКИМ СИСТЕМИМА

Кључне речи: *семантика, синтакса, граматика, стилистика, језик Милоша Црњанског*

I

Полазим од четири поставке:

1. Од прве поставке — да је доста дуго време, од 1960-их година, и синтакса ишла за схемама оне лингвистике која је пратила „чисту" морфологију. Идеја *структуре*, па онда и идеја *генерисања* готово да је из синтаксе одстранила *значење речи*, које су, ипак — *супстанција* сваке језичке структуре. Па и оне структуре која је на нивоу синтаксе.

2. Од друге поставке — да се онда, при крају XX-ог века, деведесетих година, рецимо, у лингвистици, па и у оној која испитује синтаксу српског језика, и од најкомпетентнијих њених синтаксичара, појавило и овако формулисано питање:

„У примерима као (1) *Шета* по *сунцу* / *Шета* по *хладу* и (2) *Лежи* на *сунцу* / *Лежи* у *хладу* изрази *сунце* и *хлад* стоје у антонимијском односу. У (1) се њихов локативни облик оформљује с истим предлогом ["по"], а у (2) са различитим ["на" — „у"]. Зашто?" и одговор:

„Да би се изнашао прави одговор, потребно је, пре свега, изблиза сагледати *лексичко значење* поменутих, као и других њима сличних именица које спој са предлогом остварују по истоветном *граматичком моделу*..."[1]

Констатујући антонимичност именица *сунце* и *хлад*, и сврставајући *сунце* у семантичку категорију појмова са конотацијом „дело-

[1] M. Ивић, Semantika predloga u izrazima tipa *sedeti na suncu* / *sedeti u hladu* i sl. (Beč, 1990, Wiener Slawistisches Jahrbuch — Croatica-Slavica-Indoeuropaea), O zelenom konju — novi lingvistički ogledi, Beograd, 1995, стр. 175—179.

творна појава", а *хлад* у категорију појмова са конотацијом „неделотворних појава", М. Ивић налази да су називи првих „употребљиви у оба смисла — и као месне и као временске одредбе", док у случају „неделотворних појава" „темпорално тумачење добијају само називи чија се семантичка садржина разуме у смислу 'в р е м е кад није видно'...", док је „у осталим случајевима интерпретација ... просторног типа".[2] Из овога она је — врло аргументовано — извела и одговор на постављено питање о томе зашто је језички реална егзистенција парова од којих је почела анализу, па затим и зашто с једне стране у језику имамо: *Лежи на сунцу*, *Стоји на кишци*, *Бежи на светлост*, а са друге стране: *Лежи у хладу*, *Седи у заветрини*, *Склања се у таму*, тј. избор предлога који се врши између *на* и *у*, првог са идејом „отворена, незаштићена површина", а другог са идејом „бављење у заклону онога што је именовано".[3]

3. Од треће поставке — да су у тумачење *граматичког модела* — одједном, после скоро пола века — дакле, и најдоследнији структуралисти, па, рекао бих, и генеративисти — вратили *семантику*. С пуно оправдања, уосталом.

4. И од четврте поставке — да је данас време да се *значењски фактор* поново уведе у анализу синтаксичке структуре. Јер — тај фактор је тамо и био. А да би се то показало, довољно је подсетити се и само понеког детаља анализе какву даје велика (типично традиционална) Стевановићева граматика.[4] У њој се, на пример, констатује синонимност синтагми *испод* + генитив и *под* + инструментал — онда када се у управном делу тих падежних синтагми налази глагол „мировања", па су, дакле, семантички једнаке конструкције *И с п о д с л а б е* косе је мало живо лице и *П о д к о с о м* је мало живо лице, тј. и једна и друга означавају „дакако, место самог процеса радње или стања... које је под појмом", чије се име, у првом случају налази у облику предлошко-падежне везе *испод* + *Г*, а у другом у облику *под* + *И*.

Али се, такође, управо уважавањем фактора значења, истиче и то да се „аблативно значење предлога *испод* с генитивом јасно ... осећа у његовој најраспрострањенијој функцији означавања почетка к р е т а њ а од места које се казује другим делом овог сложеног предлога с инструменталом", за шта се дају као типични примери: *Испод*

---

[2] Ibid., стр. 176.

[3] Ibid., стр. 176—178.

[4] В.: Савремени српскохрватски језик, II, Синтакса, Београд, 1986_4, стр. 274—275, где се даје велики број примера у којима говорниковим и з б о р о м синтагме *испод* + *Г* очигледно прецизира доминантни аблативни појам „одвајање": Испружи руку *испод ћебета*. — Бежање *испод заставе* и преступи... дешавали су се врло ретко. — Почео је осјећати како му се оно зло измиче *испод ногу*. — Очито није схватио што значи ослобођење *испод туђинског јарма*.

крила испусти дјевојку. — *Испод арњева* извуче се један човек — у којима се синтагма *испод* + *Г* не би могла заменити синтагмом *под* + *И* (**Под крилом* испусти дјевојку. — **Под арњевима* извуче се један човек).

Утолико ће више граматичарево уважавање семантике и предлога, и именице бити видљиво онда када констатује могућност, па и реализовање синонимних синтагми какво је *И с п о д к о ш а р а* Крагуљевих зачу се пјесма = *П о д к о ш а р а м а К р а г у љ е в и м* зачу се пјесма, при чему стварно истиче да се у првом случају „такође осећа аблативна нијанса п о т и ц а њ а (чулног осета: слуха, вида и сл.) о д појма п о д којим се налази субјекат — производилац онога што се чује, односно види, тј. што се казује управним глаголом", док се — како граматичар каже — „само произвођење... врши п о д појмом с именом у генитиву".

Управо на ово је указано, мислим, и конкретном анализом, и теоријски основаном п р е п о р у к о м проф. М. Ивић, каква је и ова: „У оваквим случајевима, тиме што својим међусобним супротстављањем указују на разлику која постоји између с и т у а ц и ј е излагања дејству (одређене природне силе) и с и т у а ц и ј е заклањања од њега, предлози *на* и *у* обављају, у ствари, улогу реченичког к о н д е н з а т о р а, што би убудуће требало имати на одговарајући начин у виду приликом описа наших граматичких прилика".[5]

Зато ћу и ја, прихватајући теоријске основе (експлициране егзактном анализом) проф. М. Ивић, као и подсећајући на традиционалне приступе најбољих наших граматичара, указати на везу *семантике* и синтаксичке *структуре* у једном сегменту тих структура о којима сам раније — на сасвим конкретним примерима из језика — писао. Овога пута — с циљем да подсетим на вредност поступка којим су се описивале дате синтаксичке структуре у оним граматикама којима су приписивани атрибути традиционалности. Врло често — уз имплицирање њихове превазиђености у лингвистици, а да ти поступци, када их посматрамо комплексније и у светлу потребе да се опис стилске маркираности премести из сфере *естетичког описа* у сферу *лингвистичког описа* — то нису заслуживали (в. одељак III).

II

Дату везу *семантике* и синтаксичке *структуре* показао сам и сâм, својевремено, на појединачном случају алтернације *варош* ≈ *град*,[6]

---

[5] M. Ivić, Ibidem, стр. 178.

[6] Овај део реферата заснован је на резултатима мојих истраживања објављених у раду под насловом *О језичком осећању М. Црњанског — алтернација* варош = град, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXVII, 1—2, Нови Сад, 1994, 569—573. Грађа из Црњанског ажурирана је за овај реферат према издању „Сеоба" из 1996. године, а у његов текст су унесене измене, примерене теми.

и то лингвистичком анализом, којој — у духу циља који сам малопре дефинисао — сада додајем, уверен сам, оправдан атрибут стилске категорије. Наиме, опис дате структуре је лингвистички потпун само ако се прихвати становиште које је традиционалној дескрипцији давало право да — у сфери номиновања области — сваку граматику с тако детаљним синтаксичко-семантичким описом назове термином *ґраматика и стилистика*.

(а) Реч је овде — писао сам тада — о морфосинтаксичким условима чувања архаичног стања у развоју значења једне конкретне лексеме, онаквим условима какви се структурирају у језичком осећању појединца — представника модерне језичке генерације, онаквом како га, као лингвистички појам, врло промишљено дефинише А. Белић у своме учењу. Узето је овде, природно, језичко осећање оног појединца који, по вокацији већ, о речи свога језика стваралачки размишља, појединца какав је представник нашег језика сигурно — Милош Црњански. Реч је, даље, о дијахронијском наносу у семантичком потенцијалу дате речи и о синхронијском тумачењу слојева у томе наносу, тумачењу које се остварује одређеном структуром језичког исказа, пре свега, исказа нивоа синтагме и реченице.

Рекли бисмо да се овде морфосинтаксичка структура појављује као активно језичко средство чувања дубинских значењских слојева лексеме, од којих су они примарни, у односу на оне добијене разним трансферним значењским процесима (у односу на секундарне), наравно, по себи обележени као архаизми. То долази отуда што извесне значењске специфичности дате речи могу бити схваћене и само као специфичност рекције, најопштијег потенцијала слагања у морфосинтаксичким конституентима било синтагме, било реченице. С правом је већ поодавно Ј. Д. Апресјан (Ю. Д. Апресян) замерао лексикографији што управо такве елементе у многом случају превиђа, а све, или готово све, тумачи „у речницима као особености лексичког значења речи”.[7]

На основу анализе потенцијала слагања, како сам ту категорију горе назвао, ја сам протумачио само један случај језичког исказа у којем се — у различитим конституентским јединицама реченице — појављују две пунозначне лексеме које посматрамо.

На првим странама романа „Сеобе” М. Црњанског (Београд, 1996) налази се исказ у којем алтернирају лексеме *варош* и *ґрад*:

> (1) Угасише ватре, али је тишина, тишина за сан, изостала. Необичан и туђ звук звона дуго се сливао, *са варошши*, на њих. Из задњих улица *ґрада*, које су светлуцале под брегом, допирао је не само лавеж паса, већ и свирка потмула и нека хука. (17)

---

[7] Лексическая семантика, Москва, 1974, 62—69, 247.

Алтернација *варош* ≈ *ґрад* јавља се и на следећим страницама романа, на пример, у реченицама:

> (2) Скоро половина њих, не могавши да заспи, разбегла се тако, по мраку, некуда према *ґраду*... они су пошли у ноћ, задивљени и очарани близином *варошии*, велике и чудне,... (18);
>
> (3) Сви који су прошли жбуње око логора, прођоше и вртове и зидине око *ґрада*. Упадали су *у варош*, као курјаци, кроз стрме ходнике... (19).

И несумњиво је да писац, на првом нивоу перцепције, употребљава ове две речи као синониме, и то — на овоме перцепцијском нивоу — са значењем које речници дефинишу као „добро изграђено људско насеље", „веће збијено насеље" (Речник САНУ, II, Београд, 1962; III, Београд, 1965).

Међутим, у датоме низу примера од (1) до (3) налазимо феномен који нас наводи да посматрање усмеримо са првог нивоа перцепције и на евентуалне друге нивое, па, рецимо, и на понешто што бисмо, условно, назвали „дубинском семантичко-синтаксичком структуром" у односу двају чинилаца алтернације *варош* ≈ *ґрад*.. Дати феномен налазимо у примеру (1), назвали бисмо га „преношење архаизма" и покушали да, дајући прихватљиво објашњење, прецизирамо начин његове реализације.

У српском језику, дијахронијски узето, однос лексема *ґрад* и *варош* сасвим је јасан. По дефиницијама које даје, на пример, Скоков *Етимолоґијски рјечник хрватскоґа или српскоґа језика* (I, Загреб, 1971; III, Загреб, 1973), временска перспектива показује аутохтони, па према томе и хронолошки старији (архаичан) степен речи *ґрад*, а позајмљенички и, отуда, у временској перспективи млађи (иновативни) степен речи *варош*.

Именица *ґрâд*, тако, да узмемо Скока због концизности, дефинише се као „ие., балтослав., свеслав. и праслав. — *gordъ*," којој је д а н а ш њ е прво значење синонимно са значењем именице *варош*, дакле: urbs, civitas, Πολις, Stadt, док јој је „у феудално доба" значење било *castellum, arx, utvrđenje, Burg*. Најбитнију значењску компоненту овога другога Скок дефинише овако: „Феудални град био је утврђење на бријегу", из чега је видљиво да се истиче семантички састојак „место на висини", експлициран у језичкој форми — морфосинтаксичком конституенту ранга синтагме „утврђење на бријегу".

Ова концизна дефиниција довољна је за питања која се разматрају у овом делу поглавља о језичким слојевима, али није сувишно напоменути да се може кристализовати из лингвистичке и екстралингвистичке масе података које о лексеми град (masculinum и feminum, јер се јавља са оба граматичка рода) потврђује за историју језика веома релевантан Rječnik JAZU (III, Zagreb, 1887—1891, 360—362, 363, под 1. *ґрад* м. и 5. *ґрад* ф.). У њему се после констатације

„ријеч је праславенска (од основе *горд*), испоредити стслов. *градъ*...” наводи, као први, и пример: Жупу Конавалъску и *градъ* Соколъ који је у њој. Мон. серб. 217 (1391), са значењем „утврђење на бријегу”, дакле, као и примери: У Призрене у *граде*. Mon. serb. 55 (1289) и што се сјаје преко Будве *града*? (Нар. пјес. Вук 1, 56), са значењем „naselje, urbis, civitas, Πολις, Stadt”, које узимамо као представнике великог низа примера из писаних докумената и језика наших народних умотворина.

(б) Именица *варош*, опет по концизном Скоку, дефинише се као „балканска ријеч мађарског постања (мађ. váras од vár)”, која је до XV века значила „насеље које се развило испод феудалног града”, или — како се у Рјечнику ЈАЗУ (XX, 85, Загреб, 1972, 588—589) каже — „насеље и с п о д тврдога града” (с мојим подвлачењем предлога *испод*). Овај последњи речник констатује и да „у новије вријеме потискује ту ријеч именица *град*, која је већ изгубила старо значење утврђења или тврђаве, а примила је оно, што је у пријашња времена значио само *варош*”. Као први, очигледно ради указивања на хронологију (иако касније даје и старије), овај речник наводи пример из 1497. године: Из висока племена римскога *вароша* старишин хиже Франкопанске (Mon. croat. 165), одн. са граматичким обликом ж. рода пример из Душановог законика: Златара у жупи и у земљи царској нигде да нестъ разъве у *варошии*, где јестъ поставио царь динаре ковати (Зак. душ. 49). Уз такве, наравно наводи и примере типа: Ја бих рекао да је ова пјесмица спјевана у новија времена... у *варошии* (Нар. пјес. Вук 1, 395), дакле — и из старих докумената и из комуникативног језика заснованог на говореном народном језику. А све са примарним значењем „насеље испод тврдога града”, али и са значењем изведеним семантичким додиром од тог примарног значења die Stadt, urbs, civitas, дакле — са значењем било каквог организованог већег насеља које има грађански карактер.

(в) Однос два примарна значења, са битним семантичким компонентама „место на брегу / висини” и „место испод места на брегу / висини”, Скок разложно илуструје примером из повеље којом Стефан Томаш Остоја дарује Кључ Иванишевићима 1446: „Записасмо *градь* Кључь и *варошь* Подкључь с правими мејами и котари” (Mon. serb. 439). Дата семантичка опозиција двају појмова, назовимо је опозиција „насељено место $_{на}$” : „насељено место $_{испод}$”, у томе примеру у потпуности је експлицирана.

И још нешто. На *град*, како се у речницима истиче, преноси се значење које иначе носи лексема *варош*, по закону синегдохе, каже Скок, на пример, док би семантичар то прецизирао као историјску категорију трансфера значења основану на значењском додиру, дакако, морфолошки гледано — све у овирима исте лексеме.[8] Обрнутог

[8] Sense-contiguity kod St. Ullmanna, The Principles of Semantics, Oxford, 1963, 222—248, у поглављу Historical Semantics.

процеса, тј. да се на *варош* пренесе примарна семантика коју, иначе, примарно носи реч *ӣрад*, дакако, ни у оквирима исте лексеме (морфолошки узето), по принципу значењског додира, ни у семантичком контакту компонената (лексемских) алтернације коју разматрамо (*варош* ≈ *ӣрад*), колико видимо у реченицама — нема.

(г) То су чињенице. У вези с њима, вратимо се сада, прво, примеру (1) и, друго, уоченом управо у томе примеру, феномену „преношење архаизма", уз помоћ конституентског у синтаксичком смислу положаја лексема *ӣрад* и *варош* у датим исказима (2) и (3). И то, једновремено — уз помоћ морфосинтаксичке структуре генитивске синтагме у којој се налази именица *варош* у примеру (1).

Прво, психолингвистичким процесима учења енкодирано (скоро „генетско", да се изразимо хиперболом) језичко осећање пишчево изабрало је у примеру (1) реченицу *звук звона дуӣо се сливао, са* вароши, *на њих* — са аблативним генитивом именице *варош* специфично одређеним предлогом *са*, који носи, уз присутну идеју „површина", и доминантну идеју „висина"; реч је — видно је и из непосредно претходног контекста — о звуку звона који допире *из* Печуја, „вароши" која се налази „*на* првим брдима *на* која су се успели из равнице" (М. Ц. „Сеобе", 1996, 18). Семантика „висине", имплицирана у предлогу *са* (уз генитив), јасна је и на самом првом перцепцијском нивоу.

Друго, у примерима (2) и (3) пишчево језичко осећање алтернацију *ӣрад* ≈ *варош* у реченицама: *ӣоловина њих разбеӣла се* према граду, *они су ӣошли очарани близином* вароши *и ӣроӣоше зидине* око града, *ӣадали су у* варош — смешта у контекст који, семантичко-синтаксички, наравно, али и морфосинтаксички (што је битно за први перцепцијски ниво) — дозвољава чување примарне семантике опозиције у тој алтернацији, тј. *ӣрад* „castellum" : *варош* „urbs". Или, бар — те лексеме оставља са амбигвалном значењском вредношћу за први перцепцијски ниво[9] — јер су падежне синтагме без предлога који би обавезно имплицирали идеју „висина". Датив с предлогом *ӣрема*, инструментал без предлога, генитив с предлогом *око*, акузатив с предлогом *у*, наиме, у односу на дату значењску компоненту („висина") неутрални су, за разлику од генитивске синтагме с предлогом *са*, која (уз аблативно значење) садржи обавезну доминантну семантику „висина". А — семантика „висине" јесте имплицирана у именици *ӣрад* (у модерном језичком осећању не више као доминантна), као што се налази и у предлогу *са*, али — само као потенцијал те речи.

---

[9] В.: St. Ullmann, Language and Style, Oxford, 1966, 57—60 у поглављу Descriptive and Historical Methods in Semantics.

(д) Из овога двојега — треће:

— *да* пишчево језичко осећање *не* чува примарну семантичку опозицију алтернације *гр̄ад* ≈ *варо̲ш*, сигурно би употребио само један од чланова алтернације, другим речима — узео би их као паралелизме (апсолутне синониме) и одлучио се или за лексему *гр̄ад*, или за лексему *варо̲ш* (стилистичким поступком, при томе, нашао би решење и да избегне понављање лексеме); и

— пишчево језичко осећање *не* дозвољава у реченици из примера (1): *звук звона дуг̄о се сливао, са варо̲ши, на њих* — употребу лексеме *гр̄ад* јер би морфосинтаксичка структура *са* + *Г* омогућила (са лексемом *гр̄ад*) р е а л и з о в а њ е примарног значења те речи, тј. значење „castellum”. Наиме, значења лексема *са* и *гр̄ад* у елементу „висина” потпуно се поклапају.

И једно, и друго из овог трећег значи да се испод прве перцепције пишчевог језичког осећања у сваком тренутку налази дубински ниво који иде до примарног значења дате лексеме, у овом случају до тога значења лексеме *гр̄ад* „castellum”.

(ђ) А из свега реченога, најзад, јасно је зашто Црњански у горе датој морфосинтаксичкој структури *са* + *г̄ени̲тив* н и ј е употребио реч *гр̄ад* него је употребио реч *варо̲ш*. Реч је, наиме, о чистој синтаксичкој падежној конструкцији — о распореду компоненти алтернације. У првом исказу формална структура је *варо̲ш* ≈ *гр̄ад*, у другом и трећем формална структура је са обрнутим местом компоненти: *гр̄ад* ≈ *варо̲ш*. Синтагме чији су делови (дакле — и предлози са својом семантиком) те компоненте, у одговарајућим реченичним конституентима, — тај распоред управо и диктирају. Из њихове ц е л о к у п н е семантике јасно је:

— да је у исказу (1) *варо̲ш* = „urbs”, „civitas” и да је *гр̄ад* = несумњиво „urbs”, „civitas”;

— да је у исказу (2) *гр̄ад* = са више вероватноће „castellum”, са мање вероватноће „urbs”, а да је *варо̲ш* = „urbs”; и

— да је у исказу (3) *гр̄ад* = са више вероватноће „castellum”, са мање вероватноће „urbs”, а да је *варо̲ш* = „urbs”.

Када је реч управо о датој структури *са* + *Г*: *звук звона дуг̄о се сливао, са варо̲ши, на њих* — обележеној о д с у с т в о м лексеме *гр̄ад*, њен је битан елеменат управо то одсуство, а тај елеменат је омогућен морфосинтаксичком структуром *са* + *Г*, у којој језичко осећање, због апсолутног поклапања семантике лексеме *са* (у компоненти „висина”) са семантиком (евентуалне) лексеме *гр̄ад*, намеће избор друге, значењски блиске али без обавезног имплицираног састојка „висина”, лексеме, коју видимо у употребљеној речи *варо̲ш*. Јер, *варо̲ш*, природно, може бити на в и с и н и, али тај појам никако није и о б а в е з н а компонента значењског потенцијала те речи.

III

Када се сви ови елементи с е м а н т и к е именичке лексеме употребљене у падежној синтагми која допушта могућност и з б о р а предлога сагледају, закључиће се да заправо то и јесте категорија лингвистичког *стила*. Треба само „заборавити" на уобичајено везивање *стилске маркираности* само, па чак и искључиво, за сферу *естетике* и ту категорију везати и за *денотативна* и *конотативна* значења лексема. То значи да је ту у питању понуђена *могућност прецизирања* значења у истој падежној структури и *говорников избор* у понуђеном лексичком инвентару и *именица*, и *предлога*. А када је реч о *избору*, то, наравно, и јесте — с т и л. Тада је, рекао бих, и опис тих система — и *граматика*, и *стилистика*, дакле — управо онако како су неке од најтрадиционалнијих граматика називане.

Živojin Stanojčić

ON VALUES OF TRADITIONAL GRAMMARIANS' APPROACHES TO THE SYNTACTIC SYSTEMS

Summary

Departing from M. Ivić's theoretical ground (explicated by her exact analysis), author is defining the connection of *semantics* and *syntactic structures* in the domain of case structures as: [*zvuk zvona dugo*] *se slivao s*a v a r o š i — with the Ablative Genitive, specified with preposition *sa*, carrying the idea of „upper area", as well as the dominant idea of „height" — opposed to structures as: *upadali su* u v a r o š, with Accusative specified with the preposition *u*, carrying the idea of „closed, inner space".

Author is analyzing both the meanings of nouns used in function of main constituents of the case structures — nouns (*varoš*, *grad*), as well as the meanings of their dependant constituents — prepositions (*sa* : *iz*; *na* : *u*) — aiming to point out the values of traditional grammars in descriptions of the given syntactic structures. He proposes a more complex evaluation of their approach, particularly in the light of the need to transfer the notion of *stylistic markedness* from the sphere of *aesthetic description* to the sphere of *linguistic description*, at least partially. This aim could be achieved by taking the criterion of the *choice* that is aimed to precision and avoidance of ambiguity of language vehicles as a basic ground for definition of stylistic traits.

UDC 811.163.41'367.623

Егон Фекете

ИЗМЕЂУ ПАСИВА И АДЈЕКТИВА

Рад разматра функционалну и семантичку разлику између граматичких облика категорије адјектива и пасива. Анализирају се значењска својства придева и значењска својства облика трпних придева, особито оних коју су у вези са тзв. непрелазним глаголима. Анализирају се функционалне, семантичке и синтаксичке позиције којима се испољавају ови граматички облици и испитује њихова блискост и различитост. Посебно начин на који облици пасива преосмишљавају своје пасивно значење у активно значење детерминативних речи, придева.

Кључне речи: *функција, значење, граматички облик, однос трпних придева (пасива) и адјектива (придева), опозиција облика:* дипломиран : изгубљен : печен, *партицип, лексикографија.*

Не улазећи у индоевропску и општесловенску перспективу (што би иначе за овакав приступ теми било корисно), овом приликом задржавамо се само на савременом пресеку теоријске и прагматичко-граматичке секвенце односа двеју морфолошко блиских, али функционално неједнаких категорија, пасива и адјектива, одређеније речено — говоримо о семантичкој посебности, односно блискости тзв. трпних придева и правих придевских речи[1] или, још одређеније, да ли и у којим ситуацијама облик трпног придева (као глаголске речи) поприма одлике адјектива (као придевске речи).

У циљу бољег осветљавања ових двеју категорија, пасива и адјектива, поменућемо основне одредбе ових речи које су о њима већ дате.

Полазимо најпре од поставки проф. А. Белића[2] и М. Стевановића[3] и других који су овом проблему посветили одређену пажњу.

Проф. Белић у вези с основним карактеристикама *придева* наглашава следеће:

Заједничка особина придева јесте: прво, придеви типа *благ, брз, грк, груб* и сл. (тј. описни придеви) „представљају ***једну***[4] од особина

---

[1] Термин „правих придевских речи" не употребљавам у Белићевом смислу — немотивисаних придева, већ у семантичком смислу као речи којима се особина именице означава као општа детерминативна категорија.

[2] Белић А., *О језичкој природи и језичком развитку*, изд. Српске краљевске академије, Београд, 1941.

[3] Стевановић М., *Савремени српскохрватски језик II*, изд. Научне књиге, Београд, 1979.

[4] Масним или курзивним словима истакнуте речи нагласио је Е. Ф.

што се садржавају у појму самосталне речи" (иб. 61) и то „унутрашњу" особину именице (ib. 65); 2. да придеви имају свој нарочити гласовни склоп који „служи искључиво као знак за обележавање дане особине", 3. да су сви ови придеви непродуктивни (не могу се од њих стварати сличне речи), тј. „сви су индивидуализовани" (ib. 62) и, најзад, 4. „придеви увек значе ***с т а л н у*** особину", за разлику од глагола који „увек значи радњу која се каквом предмету п р и п и с у ј е з а и з в е с н о в р е м е" (ib. 72—73).

Што се „неправих" придевских речи тиче, оне могу постати и од глагола (нпр. *врућ, држећ, имућ*) када такве речи поприме „обележје ***сталне особине***", што је особито изражено у партиципа који „лако прелазе у придевске речи на тај начин што им се *значење радње измени у значење особине* или што им се ***привремено*** вршење радње ... измени у ***стално*** (ib. 73).

У складу с овим начелима Белић тумачи и партиципе прошлог времена атрибутски употребљене. „Пошто они", каже Белић, „увек значе *стање* у које је предмет доведен извршењем над њим извесне радње, то у *атрибутској употреби* имају *смисао* придевских речи", за шта, као пример, наводи: „плетени венци", за који вели да је то „*врста венаца* (насупрот 'неплетени, неурађени венци')", тј. трпни придев — не значи извршену *радњу* него *особину*, на исти начин као што у '*уздигнуте главе* је ушао' — не значи радњу ... него особину која се огледала на њему кад је ушао" (ib. 74).[5]

Другачије речено, по Белићу је битно: а. измењено значење радње у значење особине (*врућ, врео, држећ, зрео*) и б. од временски ограничене радње — предмету се приписује као особина временски *неограничена* радња (*тегљећи, текући*) (ib. 76).

За нас су, овом приликом, посебно интересантни поменути ставови по којима придевска реч, начелно, означава само *једну* особину с тим што је она *стална* (као пример за то Белић наводи: „изгорела кућа", где, по Белићу, придев „показује *резултативну особину*", дакле „особину која је због своје резултативности стална" (ib. 74).

У вези са овим ваља нагласити онај граматички критеријум по којем пасив, било у атрибутској, било у предикатској позицији,[6] осветљава такву семантичку везу са именицом у којој је субјекат заправо

---

[5] Ми бисмо, међутим, рекли, да у оба ова случаја заправо нема принципске адјективности. Нисмо, наиме, сасвим уверени да је у наведеним примерима — глаголска акција створила придевску особину, јер је у „плетени венци" ипак примарно и значењски евидентно — (из)вршење *глаголске* радње, а не преосмишљавање у адјективно ***стално стање***, док се у представи „уздигнуте главе" глаголска „трпна" акција и не садржи, још мање као *стална особина*; пре би се могло рећи да у исказу „уздигнуте главе" функционише адвербијални смисао: 'ушао је *уздигнуте* главе' — као да је речено 'ушао је уздигнуто држећи главу' па се облици *плетени* и *уздигнут* у поменутим случајевима не могу сматрати речима који „имају смисао придевских речи" (ib. 74).

[6] Мисли се на синтаксичке опозитуме типа: „изгубљен нож" (атрибут) насупрот „нож је изгубљен" (предикат).

објекат радње неког другог вршиоца (који није субјекат), што, поред осталог, подразумева да облик пасива могу, по правилу, имати *само прелазни глаголи*.[7]

Проф. Стевановић говорећи о глаголским придевима (ib. 720—734) и о глаголским облицима пасива (ib. 545—551) такође напомиње да глаголски придеви „под одређеним условима врше и службу правих придева".

У вези с тим, проф. Стевановић (у чл. 677, ib. 726), међутим, напомиње да је: трпни глаголски придев „чешћи и много занимљивији у његовој *служби* правог придева, а он се у тој служби у *функцији* одређивања именица, било као атрибут, било као апозитив, или као придев, врло често среће", а за то Стевановић наводи, међу осталима, примере као: *прегажене кокоши, закључани кавез* и сл. Дакле, указује се на придевску *функцију*, али не и на придевско *значење* ових морфолошких облика.

У школским граматикама и другим приручницима ова се тема своди углавном на *морфолошко-синтаксичку* страну проблема, док се мање пажње обраћа на *семантику* морфолошких облика пасива у детерминативној позицији.

Нас, међутим, занима — какве су теоријске процене спојева који се реализују у околностима везе трпног придева са именицом — а које бисмо могли егземплификовати као синтаксичке конструкције са квалификативном, тј. *придевско-детерминативном* семантиком глаголских облика пасива (унеколико и медија), једноставније речено, када пасив — по облику прелази у прави адјектив, не само по функцији (атрибута) већ и по значењу.[8] Ово утолико пре што проблем — морфолошки, међутим, свакако није у томе што трпни придев, пасив (нпр. *печ-ен*) може, по творбеном лику, бити сличан с обликом правог придева (нпр. са *зел-ен*), већ у томе — како се проблем ове дистинкције (особито важан у лексикографској пракси) очитује тако што нема увек јасних, а ни довољно релевантних критеријума — када облик трпног придева (пасива) ваља разумети искључиво као резултатив глаголске акције, а када, опет, као резултат придевске прео-

---

[7] „Облици пасива (трпног стања) су заправо конструкције које означавају да се радња врши на субјекту као на објекту" то се „у облику пасива јављају само прелазни (транзитивни) глаголи", јер „радњу врши какав спољни (извансубјекатски) ... вршилац" — каже се у уџбенику Ж. Станојчића, Љ. Поповића и С. Мићића *Савремени српскохрватски језик и култура говора*, Београд 1989, 113.

[8] При томе не мислимо и на синтаксичке конструкције типа „Од ветра су *се* гране *савиле* до земље" (= гране су *савијене* до земље), ни на конструкције типа: „Грешке нису *допуштене*" што је трансформационим поступком могуће исказати и без облика пасива, као: „грешке се не *допуштају*", „грешке се не могу *допустити*" у којима вршилац радње није експлициран и сл.; такође не разматрамо „пасивност" у безличним синтаксичким ситуацијама типа „књига се добро продаје" (где ово *се* не значи „себе" и сл.); ми се, дакле, ограничавамо само на случајеве који егземпфликују морфолошке облике пасива у атрибутској позицији и придевском значењу, не и на синтаксичке односе између глаголске радње и субјекта као објекта.

смишљености, такве која (из)вршењем глаголске акције успоставља нова својства адјективског значења, а не обележја трпног стања.

Очито је, наиме, да се, на пример, облик „изгубљен" у спрези *изгубљен нож* (= пасив) тешко може значењски једнако разумети као у *изгубљен човек* (= адјектив),[9] као што се ни облик *изгорен* у спрези *изгорена шибица* и сл. тешко може разумети као придев јер је опција глаголског деловања очита.[10]

С обзиром на то да нас интересује квалификативна вредност облика пасива, односно његова адјективна компонента, тачније — транспозиција једне семантичке категорије у другу, биће неопходно размотрити до сада успостављене граматичко-семантичке критеријуме, међу којима особито оне којима се казује да: (а) придев (детерминативни елеменат) означава само ј е д н у особину, и то (б) особину која је с т а л н а, насупрот (в) глаголској речи (па и пасиву) која увек значи радњу која се приписује за и з в е с н о в р е м е, односно (г) по којима од глаголске речи начињен придев означава с т а л н о с т а њ е („резултативну особину").

Ови критеријуми, међутим, требало би да означе границу између граматичке и семантичке опције, али и услове под којима долази до лексичко-семантичког преосмишљавања у одређеним синтагматским спрегама, што, по нашем мишљењу, ипак није увек јасно ни потпуно дефинисано или чак ни потпуније разматрано.

Једно од питања које се, на основу живе језичке грађе, поставља јесте — критеријум *једне особине* исказане придевом, особито трпним придевом као „резултативном" особином именице с којом је у синтагматско-детерминативном односу.

Већ би се, наиме, и на први поглед могло приметити да такво мишљење не мора бити свеобухватно, као искључива константа. У идентификацији особености семантичке садржане, рецимо, у представи *печени* хлеб или *печено* прасе — особине настале као резултат глаголске акције (дејства ватре, топлоте и сл.) могле би се квалификативно интерпретирати не само једном већ, напротив *збиром* посебних обележја, иманентних или потенцијалних особина, које се могу издвојити из низа дескриптивних секвенци; *печено* (прасе), *печен* (хлеб) и сл. могуће је, заправо, дефинисати придевима или придевским одредбама — *добар, употребљив* (за јело), *особен* (по боји, укусу и сл.), јер је именица (*прасе, хлеб*) дејством глаголског процеса заправо изменила своја првобитна својства добивши уједно нова, та-

---

[9] У Речнику САНУ, на пример, облик *изгубљен*, у одредбама типа „изгубљен човек", с правом је обрађен као придев: *који је у безнадном положају; дезоријентисан, очајан* и сл., док је исти облик (*изгубљен*) у „изгубљен нож", такође с правом, обрађен код глагола *изгубити* (изгубити — *изгубљен* = супротан од нађи — *нађен*).

[10] У Речнику САНУ, међутим, примери са „угаљ изгорени", „изгорена шибица" и „изгорено дно таве" обрађени су, неоправдано, као придеви, под одредницом *изгорен, -а,- о.*

ква насупрот којих, рецимо, као антоними функционишу такође придеви — *пресан, сиров, непечен, неподесан* (за јело) са којима „печен" чини *придевску детерминативну везу*, *придевски* пар (што га и сврстава у придеве), једнако тако као што антонимски придевски пар чине: *леп — ружан, бео — црн, добар — лош* и сл.

Из тога проистиче закључак да се у наведеним секвенцама значење облика *печен* доживљава не само као — резултат („трпљења") радње (тј. пасивна опција), већ као — ново својство именице, добијено дејством глаголске акције која и генерише нови квалитет, успоставља промену квалитета, што подразумева и низ нових придевских особина, таквих као: *хрскав, румен, погодан, употребљив (за јело), квалитативно другачији* и сл.

Из овога проистиче и други закључак: облик пасива, заправо, не репрезентује обавезно само *једну* особину већ и могући *збир латентних особина*, таквих које се могу инхерентно подразумевати и идентификовати, а тиме и експлицирати. Променом својстава насталих глаголском акцијом потире се, дакле, појам о *једној* особини у корист вишеструко латентног збира особина. Чак и више од тога, у датом случају могуће је говорити не само о „обичном" придеву, већ о адјективском обележју *номенклатуре, врсте* или *типа* именичког појма, при чему иницијално значење придева (пасива), начелно, може бити ирелевантно, слично као у опозитумима типа *кисео / кисели, сладак / слатки, бео / бели, црн / црни* у споју с именицом *купус* (*кисео купус* и *кисели купус*; *сладак купус* и *слатки купус*) или у вези с именицом *лук* (*бели / црни лук*), где придев *кисео* (краћи облик придева) означава основну, пуку особину (*који има укус сирћета* и сл.) док *кисели* (дужи облик придева) подразумева не само ново својство, већ и *специјалан квалитет* именице, такво до којег се, истина долази одређеним глаголским процесом што се, међутим, самим значењем придева заправо и не експлицира; одредбом „сладак купус", наиме, не каже се да је *купус* нечим *заслађен*, за разлику од „*слатки* купус", где је значење својства идентично са одредбом „*пресан, свеж* купус"; на исти начин ни придев у синтагми *бели / црни* (лук) нема функцију одредбе по боји, већ функционално и семантички имплицира низ својстава којима се именица одликује као *врста*, тј., има номенклатурну, а не само детерминативну улогу.[11]

Ова паралела нам, поред реченог, даје повод за следећи закључак: трпни придев (пасив) може имати не само ***функцију*** придева већ — променом функције — може стећи и ***значење*** придева, у ситуацијама, дакако, када је дејством глаголске акције (или на други начин) измењен првобитни квалитет именског појма, при чему процес (или

---

[11] Потпунија тумачења о овом питању — о значењу придева у функцији идентификатора врсте (типолошко-спецификациона функција) — налазе се у мом раду *Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог, књ. XXIX, св. 3—4, 379—395.

резултат) глаголске акције може бити семантички ирелевантан или и апстрахован.

У том светлу могу се набројати многи примери, попут: *новопечен(и) инжењер*[12] (= скорашњи), *испијен (младић)* (= исцрпљен, изнурен, онемоћао, слабашан), *извештачен (глас)* (= усиљен, неприродан, ружан), *излизан (капут)* (= похабан, истрошен, изанђао, никакав)[13] и сл., у којима „трпног стања" заправо нема или се не поима као битна граматичка функција.

Нешто је, међутим, одређенија **Белићева** констатација по којој придеви значе *сталну особину*, с тим што би се то односило и на трпне придеве, онда, дакако, кад поприме не само функцију него и значење правих придева, мада је питање да ли и аутохтони придеви одиста обавезно и — *увек* значе сталну особину.

Није, дакако, реч о томе да придеви попут *висок (човек), лепа (жена), црн (капут), споредан (излаз), главни (пут)*, па и они као: *излизан (капут), извештачен (глас), новопечен (новинар), кован (новац)* и сл. не означавају — сталну особину, али, с друге стране, „сталност особине" може бити спорна у одредбама типа: *потрошен новац, изгубљен шешир, запажен роман, научена песма*, и сл. који и не означавају примарно — *унутрашњу*, латентну особину, већ указују на околности којима је именички појам подвргнут, обухваћен и сл. па, самим тим, и немају статус особине, ни сталне ни привремене. Међутим — зависно од природе значења или синтаксички обликоване информације — одредба ове врсте може бити или не бити стална, али у датим околностима може да функционише као — привремена, или само *приписана* као привремено актуелна за именицу с којом је у синтагматском споју.

У тој констелацији можемо посматрати и пример, у литератури често помињан и анализиран: ***Срдит Марко*** *низ Косово језди* — који се наводи као случај у којем облик, каже се, „трпног придева" *срдит* — неки граматичари сматрају адвербијалом (*срдито језди*),[14] за разлику од проф. М. Стевановића који то дефинише као „привремени атрибут";[15] поред поменутог примера, Стевановић наводи и овакве:

---

[12] Што се не би могло рећи за пример: „наслага новопечених цигаља" где је (у „новопечених") очита глаголска акција, иако је у Речнику САНУ пример са овим исказом обрађен као придев *новопечен, -а, -о* што не сматрамо оправданим. Исто бисмо рекли и за облике *новопласиран, новообразован, новопојављен* и сл. који су у Речнику САНУ такође узети као придеви. Објашњење за то би можда било у томе што је често тешко претпоставити (или и наћи у грађи) одговарајуће глаголе („новопласирати", „новообразовати", „новопојављивати" и сл.) тим пре што они и не би били у духу савременог српског стандардног језика.

[13] Мада у РСАНУ није регистровано као придев, већ као облик глагола „излизати", што није у складу с нашим разумевањем ствари.

[14] Maretić dr. T., *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika, treće nepromijenjeno izdanje*, Zagreb, 1963, 491. Он вели: „Svako lasno uviđa da se tu pridjevom *srdit* ne izriče stalno svojstvo Markovo, nego se izriče samo stanje u kojem se Mark nalazio" (стр. 491—492).

[15] Савремени с. ј. I књ., Београд, 1964, 255.

„*Свеж и одморан*, он се баци на свој нови посао”, *„Свирeп несавесшан и подмукао* он је постао и плашљив” (с објашњењем: *свирeп* = будући свиреп, када је био свиреп итд.).

И проф. **Белић** указује на сличне случајеве у којима „придеви употребљени уз именицу не значе сталну особину, већ привремену ... дакле имају онај положај у језику који имају партиципи”, а као пример наводи: „***Дешe болесно*** *не излази на хладноћу*” = „Дете кад је болесно..., Дете док је болесно....Дете будући болесно” и сл. (ib. 455).

Очевидно је, заправо, да о *привременосши* или *сшалносши* особине није, у ствари, оправдано говорити као инхерентној црти самог облика, већ је о томе примереније судити на основу синтаксичких, а не морфолошких околности. При томе је битно одредити да ли је процесом радње, односно трпним придевом (пасивом), именички појам квалитетно измењен или је глаголском радњом само „процесуиран” (обухваћен), попут: *кован новац* (= настао процесом ковања), насупрот *ковани новац* (= посебан облик, својство новца) *са измењеним, лашеншним збиром специјалних особина.*

На исти начин, можемо рећи да придеви попут: *болесшан, свирeп, несавесшан* и сл., односно: *уморан, несрећан, занемарен* и др. претпостављају *унушрашња* својства или стања именице једнако као и: *пошрошен, изгорен, објављен, прешучен* и сл.: имплицирају обухваћеност именичког појма одређеном радњом, али, у самој ствари, између њих, облика трпног придева (пасива) и облика правог придева — заправо нема релевантне разлике.

Овде бисмо, потпунијег увида у проблем ради, поменули још један граматички критеријум, начелно значајан: да пасив (трпни придев) по правилу могу имати ***само прелазни глаголи***.

У вези с тим, у литератури је, као посебан проблем, разматрано и питање: „Откуд употреба *шрпног придева* у придевској функцији и с придевским одликама у случајевима где се трпни придев не односи на објекат већ на субјекат и где основни глагол и није прелазан да би могао имати објекат уза себе.”

Стевановић за ово наводи, као пример, облик: ***дипломирани***, који је, вели он, „обликом својим — трпни придев глагола *дипломирати* (иако се он нигде и никада не употребљава у глаголској функцији). А сваки час говоримо и слушамо: *дипломирани правник, дипломирани филозоф, дипломирани хемичар, дипломирани географ, дипломирани мешеоролог* итд.”[16]

Као објашњење, Стевановић облик *дипломиран* доводи у везу с обликом *свршени*, за који вели да је *шрпни придев* од прелазног глагола *свршити* (као: *свршени посао, свршене сшудије*), „па како имамо — *свршени правник, свршени филозоф*, то можемо”, по Стевановићу, „имати и *дипломирани правник* и сл.”, из чега проистиче његов за-

[16] Стевановић М., Савремени српскохрватски језик II, стр. 730.

кључак да ту „мора бити посреди нека врста аналогије” (ib. 730—731).[17]

Анализирајући примере типа *крштени* и *венчани*,[18] о којима говори и **Т. Маретић** у својој великој граматици, М. Стевановић напомиње да их је Маретић сматрао облицима који „немају пасивно значење ... него неко неутрално које нити је пасивно нити активно”, док А. Белић неподударности између њихових облика и значења објашњава променом унутрашњег значења, што се, по Стевановићу, опет, „принципски и може прихватити, али му недостаје потребно објашњење”.[19]

О истом проблему, али и у поређењу и са другим (не)словенским језицима, говори и **И. Грицкат**.[20] Она, као и проф. Стевановић и други најпознатији старији граматичари (Маретић, на пример[21]), полази од критеријума глаголског рода, напомињући да „у славистици постоји једно врло сложено питање — питање трпних придева од глагола који нису прелазни ... таквих трпних придева који непосредно не указују на пасивност, а самим тим ни на прелазност (*дипломирани правник, раскајани грешник, крштени кум, виђена личност*, итд.)” (ib. 244).

С тим у вези И. Грицкат истиче да само „на први поглед присуство трпног придева мора безусловно указивати на прелазни глагол ... јер је пасив ’изврнута слика’ прелазног актива”, тако да поменути облици (*дипломирани правник* и сл.) „сугеришу постојање *некога дипломирати*”, али додаје да „ни историјске ни семантичке чињенице не говоре томе у прилог” (ib.)

И. Грицкат, у вези с тим, поставља два битна питања: „прво, да ли трпни придев значи адјективски изражено *трпно* стање, ’трпљење’, и друго, да ли је уопште пасив ... увек ’изврнута слика актива’ ” (ib.), на која, међутим, не даје целовит одговор.

Наиме, И. Грицкат у вези са постојањем „трпних придева од глагола који нису прелазни” и који „непосредно не указују на пасивност”, закључује толико да је реч о појави које има доста не само у новијим говорима већ и у старијим епохама, као и у другим небалканским словенским језицима. Међутим, по њеном мишљењу, у нашем језику (и македонском) „та категорија није на путу да се окамени”, мада, с друге стране, она указује на „непрекидно принављање језичког фонда, где се уливају и трпни придеви од глагола сасвим савремене семантике и страног, западноевропског порекла” (ib. 244).

---

[17] О овом проблему М. Стевановић подробније говори у расправи: *Придевска служба трпног придева од глагола који немају тог облика*, Наш језик, н. с. књ. XII, 201—218.

[18] У спојевима: *крштени кум, крштено кумство, крштено име, вјенчани кум, вјенчани прстен, вјенчана кошуља*.

[19] Стевановић М, ib. II, 731—732).

[20] Грицкат И., *Студије из историје српскохрватског језика*, изд. Завода за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, 244—248.

[21] Ib. стр. 67 и 151.

Дакле, и после свих разматрања, проблем остаје: откуда трпни придеви од непрелазних глагола, или: откуд облици попут већ поменутог *дипломиран*, али и: *намрштен, отечен, цркнут (коњ)* и сл.[22]

* * *

Полазећи од тога како се овај проблем третира и егземплифицира, мислимо да га ваља посматрати у нешто другачијем светлу. У лингвистичкој литератури, наиме, ово питање се најчешће посматра у оквиру граматичких параметара: прво, обраћа се пажња на сам морфолошки лик, као на облик начињен одговарајућим наставцима за пасив *-(е)н* и *-т* и, друго, расправља се о могућности или немогућности образовања таквих облика од (ин)транзитивних глагола.

У оба случаја, међутим, рекли бисмо да су граматичари обузети, ако не и заведени, првенствено формалним — морфолошким аспектом, тј. — у којој мери је (не)очекивано или (не)оправдано грађење пасивних облика од прелазних, особито непрелазних глагола. Усредсређивањем пажње на граматички *облик*, запостављен је важнији аспект — само *значења форме*, услед чега, заправо, изостају довољно одређени закључци, а не следе ни увек сасвим прихватљива решења.

Питање које се отуда може поставити јесте — да ли је рационално проблем осветљавати само из угла морфолошких вредности или је рационалније морфолошке вредности посматрати у вези са семантичко-морфолошким аспектом, понекад и у светлу семантичко-синтаксичких дистинкција.

Другачије речено, да ли се у облицима типа „*срдит* Марко" односно „*срдити* Марко" (у исказу типа — „*срдит* Марко низ Косово језди", насупрот „*срдити* Марко низ Косово језди"), као и у квалификативима типа: *изгубљен човек*, *изгубљен новац*, односно *венчан(и) муж* и *венчани кум*, те *школован(и) мајстор, начитан човек* и др. може видети само *морфолошко-граматички* (облички) проблем или пак, више од тога — дистинктивни семантички статус двају облика који се међусобно не разликују само као две опозитне морфолошке категорије, већ — првенствено — као две посебне, често и аутохтоне семантичке категорије: једне као — пасив: *изгубљен, нађен, потрошен* + новац, а друге као — адјектив: *венчани кум, ковани новац*, па и *дипломирани правник, несвршени студент*, и сл. Ово следи отуда што, по нашем схватању, у овом другом случају, детерминативи типа *венчани, дипломирани* и др. заправо *семантички* и *нису облици пасива*, јер и не одражавају „повратну" глаголску радњу, такву коју „трпи" именички појам, већ исказују *специјално својство* именице, такво које може на-

[22] Ове глаголе наводи М, Стевановић (Наш језик XXII); међутим, под непрелазне глаголе уврстио је и облике *смрзнут, разгранат, раздражан, упаљен, запрепаштен, уграшен, онесвешћен* и сл., ваљда само зато што се у примерима које наводи (*уграшена планета, упаљено грло* и сл.) не зна ко је вршилац радње, мада вели да се у неким случајевима може схватити да постоји извршилац радње коју субјекат трпи.

стати (из)вршењем какве глаголске радње, али стицајем других акционих или пратећих околности.

Облици „квазипасива" заправо генеришу специјално својство описних или евентуално и односних придева: *дипломирани правник = правник који је својство („дипломираност") стекао акцијом дипломирања*, што је значењски блиско или једнако са придевима типа: *стручни* (сарадник), *научни* (саветник), *школован* (човек), *образован* (свет), *(полу)квалификовани* (радник) и сл., дакле, са одредбама у којима нема *повратне* радње коју именички појам „трпи", услед чега се такве одредбе заправо значењски једначе с аутохтоним придевима типа: *прави*, *непатворени, изворни, оригинални, стручни* и сл., са којима могу да алтернирају понекад као стилски или значењски синоними.

Процес (де)морфологизације и (де)семантизације може се, у ствари, поредити с преосмишљавањем значења старих партиципа. Наиме, губитком значења извансубјекатског вршиоца радње, облику пасива преостаје само одредба адјективског карактера, која, заправо, губи функционалну везу с партиципским наставцима (*-(е)н, -т*), чиме се „облички пасив" у семантичком погледу прикључује оним придевима који су, историјски гледано, образовани аутохтоним придевским наставцима -(а)н (< ьнь) / -(а)ни (као у *мастан / -сни* и сл.).[23]

Семантичку трансформацију *од пасива ка адјективу* видимо, дакле, као врсту процеса „партиципске судбине". Наиме, трпни придев, по својој природи, са својом функцијом пасива, заправо је такође у двојном односу: прво, у атрибутском односу према именици: (*ковани новац* = врста, тип новца, насупрот — *папирни новац* у којем нема трага глаголске акције) и, друго, у адвербијалном односу према глаголу (*ковани* новац = новац добијен ковањем, кујући се), с тим што није, као партицип (а) у временском односу с глаголом (указује само на радњу) и (б) може, али не мора бити експлициран у вези с вршиоцем радње: за појам *ковани новац* („новац који је кован") ирелевантно је постојање вршиоца радње („ковача") или какве глаголске радње („ковања"), али је зато евидентна информација о посебној особини (новца), таквој која је по значењу статусно идентична са придевима типа: *метални, златни, сребрни* (новац) и сл., што уједно, на свој начин, указује на то да је квазипасив (облички пасив) у том случају заправо — адјектив.

Другачије речено: докле год дати облик семантички генерише двојни (партиципски) однос, пасив не мења свој семантичко-граматички статус. Кад изостане или избледи појам о вршиоцу радње („трпљења радње"),[24] (из)вршење радње („ковање") постаје ирале-

---

[23] Исп. о томе подробније у мом раду *Дилеме око утврђивања лексичких форми неких типова српскохрватских изведеница*, Лексикографија и лексикологија, Нови Сад, 1984 и рад Бранке Тафре *Razgraničenje opisnih i odnosnih pridjeva*, Rasprave Zavoda za jezik 14, Zagreb, 1988.

[24] „Изврнута слика" прелазног актива, како каже И. Грицкат (ib. 244).

вантно као информација, чиме се значење трпног придева своди на девербативну, атрибутско-детерминативну функцију и он, заправо, постаје врста морфолошки изведеног или семантички устројеног правог придева, адјектива.

Дакле, за функцију о којој је реч, битна су два својства: прво, обликом се не казује „спољна" особина, тј. не своди се само на једну особину насталу „трпљењем" радње (што је особина трпног придева и пасивности именичког појма у односу на глаголску акцију) и, друго, особина добијена у резултату акције или одређених околности поприма обележје *измењеног квалитета*, с низом „пратилачких", нових латентних особина, постаје номенклатурно обележје врсте, својстава која се, обично (не и обавезно) исказују обликом одређеног придевског вида (*ковани* новац = новчаница у металу, *метални новац*, насупрот *кован новац*[25]).

Можемо, дакле, уопштено закључити: облик пасива у својој изворној или преосмишљеној функцији не зависи од граматичких параметара, таквих као што је, рецимо, транзитивност глаголског рода, већ понајпре од семантичких консеквенци које могу, али не морају бити резултат граматичких или синтаксичких критеријума.[26] Битно је да ли облик пасива перципира резултативност глаголске акције, да ли остаје у том односу иманентно, или се, везом именице и (пара)пасивних облика опција „трпљења" губи у корист ознаке специјалног *својства*, у којем случају и није више реч о пасиву већ о адјективу.

Како разликовање ових функција и значења сматрамо особито важним, посебно у лексикографији, а предмет расправе овим радом никако није исцрпљен, ваљало би очекивати да ће у нашој науци потпунија разматрања о овој теми свакако уследити.

Эгон Фекете

МЕЖДУ ПАССИВОМ И АДЪЕКТИВОМ

Резюме

В настоящей работе обсуждаются положения А. Белича, М. Стевановича, Т. Маретича, Ирены Грицкат о свойствах настоящих прилагательных и страдательных причастий (форм пассива). Подвергаются рассмотрению категории постоянных и временных особенностей, и указывается на то, что временные параметры являются необязательными свойствами прилагательных, а скорее их значений и синтактическо-се-

---

[25] Краћи облик („кован"), међутим радије ће од дужег („ковани") задржати функцију пасивно-глаголске или чак адвербијалне одредбе („који је *начињен* ковањем"). О томе исп. мој рад *Облик, значење и употреба ... прид. вида*.

[26] Имамо у виду исказе типа већ понављаног примера *Срдит Марко*... (= пасивно-медијално значење: „будући срдит", „док је (био) срдит" тј., наљућен и сл. (при чему опет није важно ко га је или шта га је таквим учинило), за разлику од *Срдити Марко* (= придев у значењу „љут(ит)", „гневан", „бесан" и сл.).

мантических обстоятельста, в которых они выявляются. Особое внимание уделяется значению страдательных причастий, в частности в тех случаях, когда они в результате наличия глагольного действия функционируют как индикаторы реализации глагольного действия, когда результат глагольного действия содействует их переосмыслению и превращению в адъективы, в настоящие адъективные слова, с их специфическими особенностями и различиями, учитывая ситуации, в которых форма пассива переходит в категорию прилагательных. Предметом особого внимания являются случаи, когда страдательные причастия образованы от непереходных, интранзитивных глаголов типа *дипломиран, свршен, квалификован* и т.п. В данном случае автор указывает на то, что вопреки мнению сербских грамматистов по сути дела речь идет не о формах страдательных причастий, а о формах настоящих прилагательных, похожих на формы пассива. С такой точки зрения также освещаются различия между формами определенного и неопределенного вида прилагательных, напр, *кован : ковани, изгубљен : изгубљени*, краткая форма выступает в функции оппозитума полной форме, исходя из отношения *особенность : специальная особенность* (выступающая как у знак номенклатуры разряда). В заключение автор подчеркивает, что данная тема нуждается в новых, более подробных исследованиях.

UDC 811.163.41'36

Душко Витас

ЛОКАЛНЕ ГРАМАТИКЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се анализирају резултати које производи аутоматски морфолошки анализатор српског, заснован на методи лексичког препознавања и електронском речнику. Испитује се могућност накнадне аутоматске редакције ових резултата како би се они прилагодили потребама хипотетичног аутоматског синтаксичког анализатора српског језика. Приказан је проблем вишезначне интерпретације резултата морфолошке анализе и изложене основне методе редуковања редундантних информација које производи морфолошки анализатор. Ове методе су изражене посредством различитих типова локалних граматика, формализма који се темељи на теорији коначних аутомата и коначних трансдуктора.

Кључне речи: *морфосинтакса, српски језик, аутоматска морфолошка анализа, локална граматика, коначни трансдуктор, електронски речник, вишезначност*

1. Увод

У моделима граматичке анализе који су уобичајени у информатичким системима за обраду природних језика претпоставља се да ће резултат (аутоматске) морфолошке анализе бити прослеђен програму за синтаксичку анализу. По правилу, оваква спрега морфолошког и синтаксичког анализатора није могућа без значајног поједностављења описа синтаксичке структуре анализираног језика јер морфолошки анализатор обично завршава свој рад пре него што препозна језичке јединице које очекује синтаксички анализатор. Један занимљив пример овог феномена пружа проблем препознавања сложених времена који је и даље отворен (*Gross 1999*). Разлози за овакав однос два анализатора вишеструки су, а један је свакако теоријске природе — синтаксичке теорије нису (и не морају бити) подесне за информатичке потребе. Једна последица ове чињенице је да међуоднос морфолошке и синтаксичке обраде у информатичким применама остаје најчешће занемарен у недостатку прецизног и исцрпног описа потребних података.

Ипак, упркос овом недостатку, сврха програма за аутоматску анализу била је да опреми реални текст, без претходне редакције, граматичким информацијама које омогућавају његове различите ау-

томатске трансформације, као што су, на пример, аутоматско апстраховање или превођење.

У овом раду ћемо посматрати проблем односа морфолошког и синтаксичког анализатора полазећи од резултата аутоматске морфолошке анализе текстова на српском. Модел морфолошке анализе који смо усвојили је познат као модел лексичког препознавања и заснива се на систему морфолошких електронских речника српског језика. Метода на којој се заснива морфолошки анализатор српског почива на теорији коначних аутомата (*Gross 1989*). Наш је циљ да испитамо у којој је мери могуће резултате које генерише овако конципиран морфолошки анализатор приредити на начин који би очекивао потенцијални синтаксички анализатор српског. Ово испитивање обухвата и могућности различитих проширења коначних аутомата и трансдуктора. Премда је њихова генеративна моћ (према хијерархији Чомског) ниска, стварна ограничења оваквог приступа нису до краја испитана (*Roche*), (*Kornai*).

Изложићемо укратко модел електронског речника (*Courtois*) и назначити његове димензије и степен потпуности у односу на корпус савременог српског, а затим ћемо изложити поједине класе проблема на које се наилази у интерпретацији резултата морфолошке анализе, као и нека решења која се ослањају на локалне граматике као на једну класу коначних аутомата.

2. Морфолошки електронски речник

Морфолошки електронски речник[1] (скраћено, е-речник) представља списак *токена* или *простих речи*. Под токеном се овде подразумева низ алфабетских карактера између два узастопна сепаратора, обично, између два узастопна интерпункцијска знака. На пример, ниска *игла* је токен, али ниска *шивача игла* представља два токена. Поред токена у речнику се налази и нормализовани облик токена, који називамо *лема*, као и листа вредности *граматичких категорија*, које указују на *могући* однос леме и токена. На пример, један ред у е-речнику је облик[2]

(1) dazxdevnjaka, daždevnjak.N10+Zool:ms2v:ms4v:mp2v који казује да токену *daždevnjaka* одговара лема *daždevnjak*, а кодови N10+Zool:ms2v:ms4v:mp2v описују да се ради о именици (N) мушког рода (m) обележеној као живо (v) у генитиву (2) или акузативу (4) сингулара (s) или генитиву (2) плурала (p). Кôд N10 спецификује својства флективне

[1] Е-речник је намењен аутоматској обради текста (или корпуса) и треба га разликовати од *машински читљивог речника* који представља традиционални речник, обично већ одштампан, на дигиталном носачу података.

[2] У самом речнику користи се латински алфабет, што омогућава да се његов садржај може једнозначно интерпретирати и у ћирилици и у латиници. Видети слику 1.

класе којој припада лема, а који је разликују од модела немаркиране промене именица прве врсте (нпр. за *даждевњак*, палатализација у вокативу сингулара и сибиларизација у номинативу плурала). Симболи иза знака + одређују специфична синтаксичка или семантичка својства леме. У овом примеру је то обележје Zool (за *зоолошки*).

Овакав формат морфолошког речника је познат као ЛАДЛ-формат речника, а сагласан је са нацртом међународног стандарда о оквирима за морфолошку анотацију MAF (*Clément*). Напоменимо да речници у овом формату постоје и за известан број других словенских језика (пољски, бугарски, руски, словачки). Е-речник српског у својој тренутној верзији[3] има око 105.000 лема и око 1.200.000 токена. Свакој леми одговара у просеку 11.6 токена, не рачунајући фактор који потиче од синкретизма облика.[4]

Поређењем инвентара електронског корпуса савременог српског језика[5] и е-речника може се утврдити да речник покрива приближно 98% укупног броја свих токена у корпусу, али свега 62% различитих облика (енгл. types), што је последица високог броја хапакса у корпусу. Ипак, високофреквентни токени (нпр. са фреквенцијом већом од 20) у потпуности су садржани у речнику. С друге стране, свега 26.5% од свих токена из е-речника заступљено је у корпусу. Другим речима, три четвртине простих речи из е-речника никада се не појављује у реалном тексту. Овај податак показује, поред осталог, да је опис морфолошког система путем е-речника, у извесном смислу, редундантан (*Krstev 2005*).

Резултате рада морфолошког анализатора илустроваћемо на примерима из текста *Људи говоре* Растка Петровића.[6] Овај текст садржи око 2000 секвенци које се аутоматски обележавају као реченице (етикета [S]), 18255 токена, а морфолошки анализатор препознаје њих 97% као потенцијалне леме. Тако, на пример, за фрагмент

(2) *Прозори околних кућа су сасвим мрачни* (секвенца 1908), анализатор генерише следећи низ кодова:[7]

```
[Prozori,prozor.N1:mp1q:mp5q]
[okolnih,okolni.A2:aemp2g:aefp2g:aenp2g]
[kucxa,.N600:fs1q:fp2q]                                    // kuća
[su,jesam.V575+Imperf+It+Iref+Aux:Pzpi]
[sasvim,.ADV]
[mracyni,mracyan.A18:adms1g:aemp1g:aemp5g:adms4q:aems5g]   // mračni
```

---

[3] Подаци се односе на децембар 2005.

[4] У примеру (1), токену *даждевњака* одговарају три вредности граматичких категорија, а овај фактор није узет у обзир у израчунавању односа токен : лема.

[5] Доступан преко Интернета на адреси http://www.korpus.matf.bg.ac.yu.

[6] Растко Петровић: *Људи говоре*. Геца Кон, Београд, 1931.

[7] У е-речнику су слова ђ, ж, љ, њ, ћ, ч, џ, ш кодирана латинским секвенцама dx, zx, lx, nx, cx, cy, dy, sx која омогућавају једноставно сортирање према ASCII-колационој секвенцији. Видети и напомену 2.

Овај резултат се може приказати и у облику коначног трансдуктора (слика 1). У свакој кућици су наведени токен и одговарајућа лема, а испод кућице могуће вредности граматичких категорија. Морфолошки анализатор препознаје да је токен *прозори* именица (N) у номинативу (1) или вокативу (5) плурала (п), итд.

Слика 1. Резултат анализе секвенце 1908.

Једноставно поређење сагласности кодова граматичких категорија омогућава да се из овог низа елиминишу синкретизми и екстрахује интерпретација „*Именичка синтагма облика*[8] N A_g*N_g — *помоћни глагол у конгруентном облику* V+Aux:3 — *придевска синтагма облика* ADV A", која се може проследити синтаксичком анализатору. Али секвенца са оваквом структуром *једина* је таква секвенца у анализираном тексту: од приближно 2000 реченица у тексту, горњи реченични образац (енгл. *pattern*) задовољава само фрагмент (2). Нешто општија формулација обрасца „*PREP* — именичка синтагма облика A** N A_{gen}* N_{gen} — *глагол* V-Aux:3 — ADV* — A_{acc} N_{acc}", у тексту се јавља само два пута и то у примерима:

(3) *На једној заравни десетак дерана дигли грдну ларму играјући се војске.*

(4) *...гледају у једног свог друга који на крају штапа држи обећеног даждевњака.*

Наведени примери показују да формулисање синтаксичких правила помоћу категорија које је непосредно генерисао морфолошки анализатор није погодно решење, јер не даје обрасце довољне општости. Стога је, из угла аутоматизације процеса синтаксичке анализе, неопходно резултате морфолошке анализе свести на компактнији облик.

3. Морфолошке граматике и посебни речници

Уопштавање резултата морфолошке анализе могуће је остварити на два начина: (1) увођењем посебних речника и (2) формулацијом правила у облику локалних граматика (*Gross 1997*). Оба начина се могу применити на два различита нивоа. На једном нивоу се описују процеси који не прелазе границу токена (видети 3.1, 3.4), а на другом — комбинација токена (3.3, 3.5).

---

[8] Симбол * означава 0, 1, 2,... појављивања симбола на који је примењен. У овом примеру, дакле, било колико појављивања придева (*A*), предлога (PREP) и прилога (*ADV*). + *Aux* обележава помоћни глагол.

3.1 Непозната реч и регуларна деривација

Један од проблема у морфолошкој анализи представља појава непознате речи, а под непознатом речју се подразумева токен који се не налази у е-речнику. Морфолошки анализатор овакве токене обележава етикетом <XERR> и они се, будући да су без граматичких својстава, не могу проследити синтаксичком анализатору. У посматраном тексту, после примене е-речника, око 3% токена припада овој класи. Извори су им различити: то су речи којих нема у е-речнику (нпр. *акваш̄ичан*), властита имена (нпр. *Челини, Сараг̄оса*), оказионални елементи (као секвенца *зух, жух, кух, лух, мух, нух,...*), секвенце из страних језика (нпр. huespedes), итд. Детаљнија анализа проблема непознате речи дата је у (*Виш̄ас*).

Овде ћемо разматрање ограничити на непознате речи које су резултат деривационих процеса у којима се својства изведене речи могу извести из основне речи. Овакве процесе, а такви су, на пример, творба деминутива, моција рода, присвојни придев, итд, назваћемо *регуларна деривација*. У традиционалном лексикографском опису, у речницима српског, резултат регуларне деривације бележи се као засебна лема. Имајући у виду њихову продуктивност, уградња таквих лема у е-речник (а) повећава вишеструко његове димензије, (б) угрожава доследност описа (нпр. оказионално појављивање присвојног придева, и сл.) и (в) спречава могућност плитких (енгл. *shallow*) трансформација на нивоу реченице (*Vitas 2004*), (*Vitas 2005a*). Посматрајмо следећи пример:

(5) *Жао ми је живоша̄ ове по̄следње <u>биљчице</u>*, као и мога. (секвенца 1756)

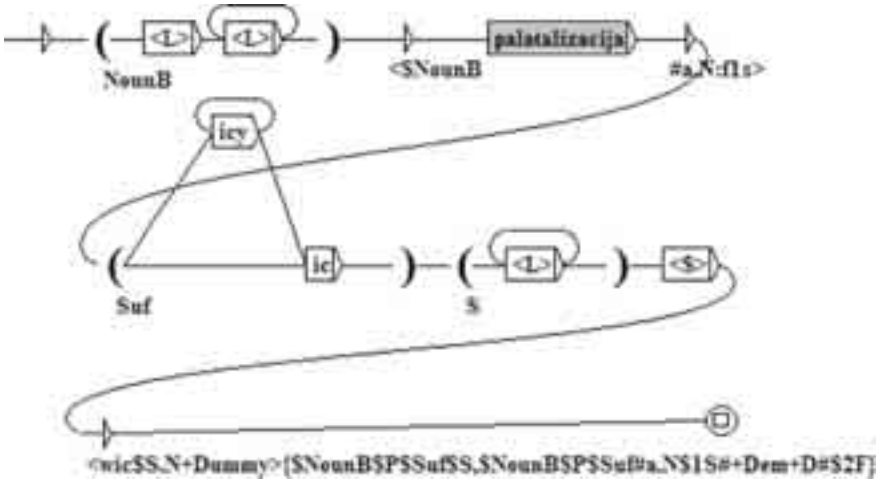

Слика 2. Трансдуктор који препознаје деминутиве именица 3. врсте

Ако се у е-речнику не налази лема *биљчица*, онда ће токен *биљчице* представљати непознату реч. Механизам који омогућава да се овакав деминутив коректно препозна пружа *локална морфолошка граматика*, којом се модел регуларног деривационог процеса представља у облику коначног трансдуктора. Овакве граматике, у извесном смислу, представљају средство за екстраполацију садржаја е-речника.

Као пример овакве граматике наводимо локалну граматику која препознаје деминутиве именица 3. групе и која је приказана на слици 2. Токен *биљчице* се препознаје на следећи начин: у заградама **NounB** је било који низ слова (у овом случају: *биљ*), за којим можда следи палатализирано *ч*, које треба вратити у *к*. Ако се на тај низ слова (*биљк*) допише *а* (**а*), па се добије реч која је у е-речнику обележена као именица женског рода у номинативу сингулара (N:f1s), онда остатак графа дефинише да ће *биљчице* бити деминутив од *биљка* и да ће „наследити" вредности граматичких категорија које би имало појављивање токена *биљке*. Иста локална граматика препознаје и друге деминутиве који задовољавају форму описану графом на слици 2 (*капелица, авлијица, ћерчица*), као и други облик деминутива, *биљкица*. Овакве морфолошке граматике значајно проширују речник и омогућавају да се препознају различити феномени који представљају случајеве регуларне деривације (*Vitas 2005b*).

3.2 Вишезначности

Појединачни токен, препознат током морфолошке анализе, најчешће је вишезначан због синкретизама и хомографије облика. Размотримо следећи пример:

(6) *У средини сам фабрике природе.* (секвенца 1722)

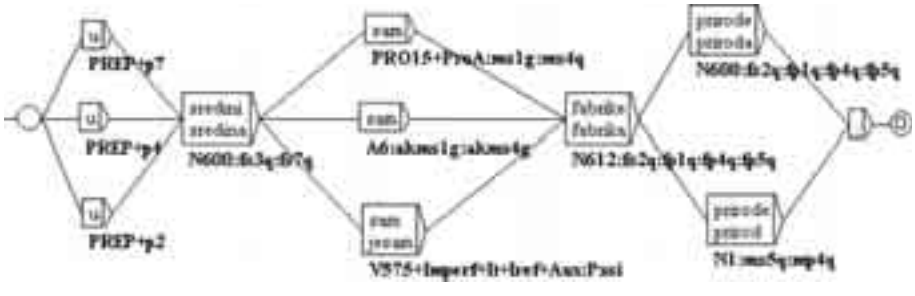

Слика 3. Резултат анализе секвенце 1722

Резултат морфолошке анализе приказан је графом (трансдуктором) на слици 3. Број могућих интерпретација добијеног резултата (не водећи рачуна о синкретизму облика) приказују различити путеви у графу, а њих је 18. Ако у обзир узмемо и различите вредности

граматичких категорија придружених токенима, онда је број могућих интерпретација 3*2*6*4*6 = 864, јер је токен *у* разложен на три леме: на предлог *у* уз генитив (PREP+p2), уз акузатив (PREP+p4) и уз локатив (PREP+p7), токену *средини* одговарају два граматичка кода који казују да он може представљати датив или локатив сингулара леме *средина*, итд. У отклањању оваквих вишезначности могуће су две стратегије. У једној, овај резултат се може предати синтаксичком анализатору који ће елиминисати паразитска значења. На пример, правило облика „*Ако* <N:7>, *тада му може претходити* <PREP+p7>" уклања остале могућности у интерпретацији секвенце *у средини*. Једна друкчија стратегија остаје у оквирима у којима је извршено лексичко препознавање: у њој настојимо да део синтаксичких правила представимо у облику коначних трансдуктора. Информација коју емитује трансдуктор може бити информација о структури (предлошко-падежна конструкција) или о функцији. Овде ћемо размотрити два типа оваквих трансдуктора: (а) трансдукторе који омогућавају проширења е-речника и (б) трансдукторе који могу да уклоне одређене путеве из графа који приказује резултат морфолошке анализе.

3.3. Лексички композити

Прву од наведених могућности представља допуна постојећег речника посебним речником речи које се, у оквирима ЛАДЛ-модела, називају сложене (енгл. *compounds*), а које бисмо, да би се избегла забуна, могли да назовемо *лексички компоузиши* или, просто, *композиши*. Реч је о контингентним низовима токена који садрже сепараторе, а задовољавају посебне критеријуме. Неки од критеријума за композит јесу да се значење композита не може реконструисати из делова који га чине (нпр. *црни лук*), затим дистрибуциона ограничења (нпр. *црни појас*, али не и *плавичасши појас*) или лексикализација (нпр. *шиваћа игла*). Увођење композита има за циљ да смањи вишезначност у резултату рада морфолошког анализатора, тако што ће се композиту приписати одређена граматичка својства. Дефиниција композита је, у извесној мери, неконзистентна, јер јој је искључиви задатак смањење вишезначности.

Композити не обухватају феномене као што је препознавање сложених времена премда је могуће и њих описати посредством локалних граматика (*Vitas 2003*).

Размотримо, као први пример композита, пример реченице *С времена на време она покушава да полети* (сегмент 1783). Морфолошки анализатор ову реченицу може да анализира на начин приказан на слици 4.

Захтевом да се секвенца *с времена на време* увек анализира као композит (овде као прилошка синтагма — ADV+C), анализатор ће одбацити остале могућности. У изградњи речника композита јављају

Слика 4. Резултат анализе секвенце 1783

се три основна проблема: (а) могућа вишезначност (нпр. секвенца *на време* може, али не мора бити композит), (б) исцрпан попис композита и (в) прецизан опис њихове флексије према ЛАДЛ-формату. Поред наведених проблема, у појединим случајевима може бити врло тешко одлучити о граматичким својствима композита. Овде ћемо размотрити само последњи од назначених проблема. Интерна структура флективних композита разнолика је, а могућност њеног формализованог описа у оквиру теорије аутомата дата је у (*Savary*) као систем MULTIFLEX. Први резултати примене овог система на српски језик изложени су у (*Maurel*).

Размотримо резултате овог прилаза на једноставном примеру композита *слепи миш*. Дефиниција флективних својстава овог композита каже да се придев *слеп*, који се у е-речнику налази у неодређеном виду, јавља у облицима одређеног вида као и да се облик акузатива бира према томе да ли је именица обележена као живо или не. Ови услови су приказани у облику трансдуктора NC4 на слици 5. Трансдуктор NC4 истовремено дефинише на једнозначан и јединствен начин флективну класу композита са описаном структуром.

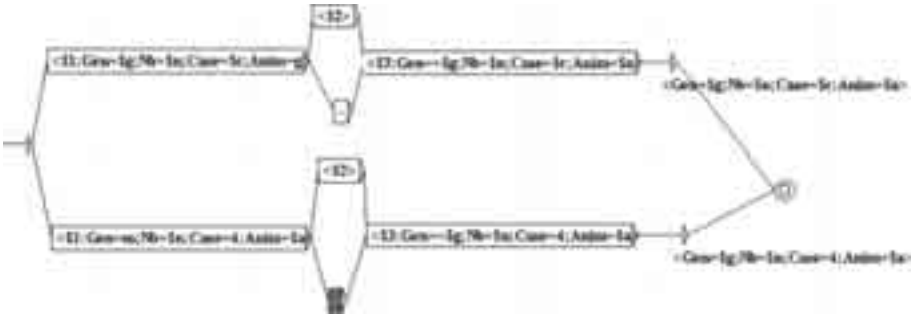

Слика 5. Трансдуктор за флексију композита облика A(ε || —)N[9]

[9] Симбол ε означава празно слово.

Резултат примене система MULTIFLEX на композит облика *slepi misx*.NC4 генерише следеће редове у речнику композитних токена у формату који је познат као LADL-DELACF:

slepi misx,slepi misx.NC4+Zool:ms1v
slepog misxa,slepi misx.NC4+Zool:ms2v:ms4v
slepom misxu,slepi misx.NC4+Zool:ms3v:ms7v
slepi misxe,slepi misx.NC4+Zool:ms5v
slepim misxem,slepi misx.NC4+Zool:ms6v
slepi misxevi,slepi misx.NC4+Zool:mp1v:mp5v itd.

Резултат анализе секвенце *Пт̄ице и слеп̄и мишеви који лет̄е између т̄ога...* тада се јавља у облику „*N COW NC.*" уместо „*N COW A N.*", а број путева у графу значајно се смањује на начин сличан начину који је био размотрен уз слику 4.

3.4. Хијерархизација речника

Једна могућност смањења степена вишезначности, коју овде нећемо посебно анализирати, састоји се у подели е-речника на слојеве. У основном слоју налазе се високофреквентни токени, док се виши слојеви укључују само у случају када је проценат непрепознатих речи висок. Оправдање за овакво структурирање речника може се наћи у односу токена у е-речнику и корпусу, описаном у т. 2. На пример, у секвенци (6) токен *п̄рироде* се може свести на лему *п̄рирод*. Ако се лема *п̄рирод* обележи као лема која не припада основном слоју е-речника, а текст анализира само основним слојем, онда се у графу који је резултат анализе неће појавити чвор *п̄рирод* присутан на слици 3. Хијерархизација речника српског језика могла би обухватити, поред хијерархизације лема, и хијерархизацију облика као и раздвајање појединих лексичких регистара у засебне е-речнике.

3.5. Граматике за отклањање вишезначности

Даље могућности у прилагођавању резултата рада морфолошког анализатора потребама синтаксичког анализатора састоје се у формирању локалних граматика које, на основу контекста, врше елиминацију непожељних путева у графу реченице. Ослањајући се на могућности коначних аутомата, могућа су два приступа: (а) преко коначних трансдуктора и (б) дефинисањем пресека аутомата. Принцип рада ова два приступа илустроваћемо на одговарајућим примерима.

(а) У секвенци 51: *Мора да је био лед?*, низ токена *да је* има осам могућих интерпретација, приказаних графом на слици 6.

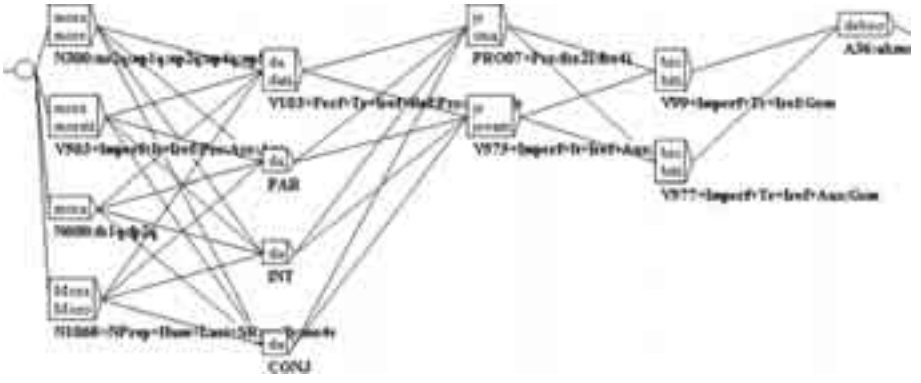

Слика 6. Резултат анализе секвенце 51

Ако се уведе локални услов да се испред помоћног глагола налази *да* као везник, а овај услов исказује граф на слици 7, онда се граф анализе реченице са слике 6, трансформише у граф из кога су елиминисане све остале интерпретације осим секвенце „<COW><V>”.

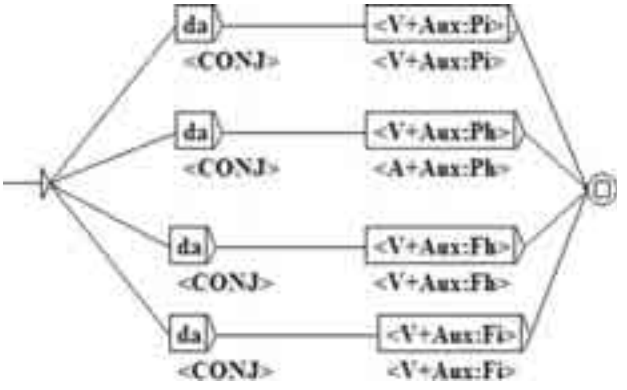

Слика 7. Трансдуктор за отклањање вишезначности у секвенци *да V+Aux*

Овај поступак има два недостатка: (1) локална граматика у облику трансдуктора и за најједноставније услове може бити врло сложена и (2) трансдуктор мења резултат лексичког препознавања, па суперпозиција оваквих трансдуктора може да доведе до некоректног резултата.

(б) Други прилаз своди питање вишезначности на пресек аутомата текста са аутоматом који исказује правило за отклањање вишезначности. Предност оваквог прилаза јесте то што резултат суперпониране примене аутомата не доводи до непредвиђених ефеката. Теоријско утемељење ове методе, назване ЕЛАГ (скр. од *Elimination of Lexical Ambiguities by Grammars*), дато је у (*Laporte*). Један ЕЛАГ-граф приказан је на слици 8, а њиме је исказано следеће правило: ако се

иза запете (,) или на почетку реченице ([S]) нађе токен *ти*, онда је то лична заменица у номинативу, а не енклитика.

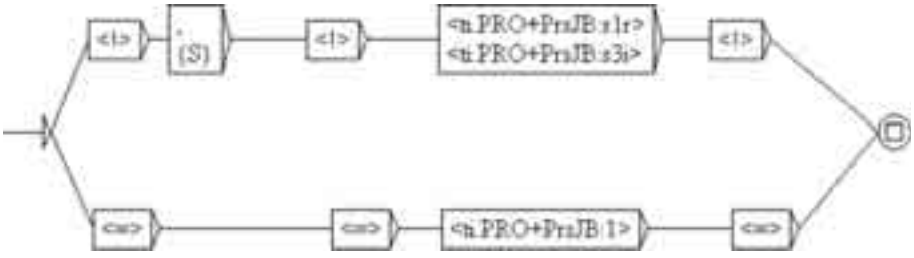

Слика 8. ЕЛАГ-граф за елиминацију вишезначности

У примени на анализирани текст, овај граф ће уклонити потенцијалну назначену вишезначност из следећа три примера анализираног текста:

— *А, Армандо, ти!*
— *О, ти си рекла...*
„*Ти, такође, мислим у себи, бићеш мати,...*”

Домет локалних граматика ограничен је. У случајевима инхерентне вишезначности, а такав пример пружа секвенца 1724: *Акватични сусрет у ноћи на чамцу*, локални услови нису довољни да се одреди да ли је сегмент *у ноћи* у генитиву, акузативу или локативу. У таквим случајевима неопходно је проширити подручје синтаксичко-семантичких својстава у речнику на начин који би омогућио да се нежељене интерпретације искључе из анализе.

6. Закључак

У раду је приказан проблем лексичке вишезначности из угла аутоматске морфолошке анализе српског, као и неке од могућности у свођењу димензије овог проблема не напуштајући основни теоријски оквир формализоване морфолошке анализе — теорију коначних аутомата и трансдуктора. Основно средство за редукцију вишезначности пружају локалне граматике, које представљају један тип надградње трансдуктора. Изложени примери указују на то да локалне граматике могу да опишу локалне синтаксичке услове и да на тај начин апстрахују редундантни излаз из аутоматског морфолошког анализатора. Ограничења оваквог прилаза нису испитана, а даља побољшања се могу очекивати у друкчијој расподели информација између е-речника и локалне граматике, као и кроз прецизнији опис глагола у српском на начин изложен у (*Gross 1975*).

ЛИТЕРАТУРА

Clément — Clément, Lionel; Clergerie, Eric de la, MAF: a Morphosyntactic Annotation Framework. In *Vetulani*, 90—94.

Courtois — Courtois, Blandine; Silberztein, M. (eds.), Dictionnaires électroniques du français. *Langue française* 87. Paris: Larousse, 1990.

Gross 1975 — Gross, Maurice. *Méthodes en syntaxe*. Paris: Hermann, 1975.

Gross 1989 — Gross, Maurice; Perrin Dominique (eds.), *Electronic Dictionaries and Automata in Computational Linguistics*, Lecture Notes in Computer Science, Berlin—New York: Springer-Verlag, 1989.

Gross 1997 — Gross, Maurice, The construction of local grammars. In *Roche*. 329—354.

Gross 1999 — Gross, Maurice, Lemmatization of compound tenses in English, *Linguisticae Investigationes* XXII (Volume Spécial), Amsterdam: John Benjamins, 1999, 71—122.

Kornai — Kornai, Andraś (ed.), *Extended finite state models of language*, London: Cambridge University Press, 1999.

Krstev 2005 — Krstev, Cvetana; Vitas, Duško, Corpus and Lexicon — Mutual Incompleteness, *Proceedings from the Corpus Linguistics Conference Series*, Vol. 1, no. 1, 2005 (u štampi).

Krstev 2006 — Krstev, Cvetana; Vitas, Duško; Pavlović-Lažetić, Gordana, Resources and methods in the morphosyntactic processing of Serbo-Croatian, in Gerhild Zybatow, Uwe Junghanns, Grit Mehlhorn, Luka Szucsich (eds.), *Current Issues in Formal Slavic Linguistics*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006 (u štampi).

Laporte — Laporte, Eric, Reduction of lexical ambiguity, *Lingvisticae Investigationes* XXIV: 1, Amsterdam: John Benjamins, 2001, 67—103.

Maurel — Maurel, Denis; Tran, Mickaël; VITAS, D.; Grass, Th.; Savary, A., *Prolex: Implantation d'une ontologie multilingue des noms propres*. Université François Rabelais, Tours, Rapport Interne n° 279x50p. 2006.

Roche — Roche, Emmanuel; Schabes, Yves (eds.), *Finite State Language Processing*, Cambridge, Mass./London: The MIT Press, 1997.

Savary — Savary, Agata, Towards a Formalism for the Computational Morphology of Multi-Word Units, In *Vetulani*, 305—309.

Vetulani — Vetulani, Zygmunt (ed.), *Proceedings of 2nd Language & Technology Conference*, April 21—23, 2005, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.

Vitas 2003 — Vitas, Duško; Krstev, Cvetana, Composite Tense Recognition and Tagging in Serbian. In Tomaž Erjavec, Duško Vitas (Eds.): *Proceedings of the workshop Morphological Processing of Slavic Languages*, 10th Conf. of European Chapter of the Association for Computational Linguistics, Budapest: ACL, 2003, 55—62.

Vitas 2004 — Vitas, Duško, Morphologie dérivationnelle et mots simples: Le cas du serbo-croate. Lexique, Syntaxe et Lexique-Grammaire / Syntax, Lexis & Lexicon-Grammar (Papers in honour of Maurice Gross), *Lingvisticæ Investigationes Supplementa* 24. Amsterdam: John Benjamins, 2004, 629—640.

Vitas 2005a — Vitas, Duško; Krstev, Cvetana, Structural derivation and meaning extraction: a comparative study on French-Serbo-Croatian parallel texts. In: Geoff Barnbrook, Pernilla Danielsson, Michaela Mahlberg (Eds.), *Meaningful Texts: The Extraction of Semantic Information from Monolingual and Multilingual Corpora /*. — Continuum, London — New York, 2005, 166—178.

Vitas 2005b — Vitas, Duško; Krstev, Cvetana, Derivational Morphology in an E-Dictionary of Serbian. In Vetulani, 139—143.

Витас — Витас Душко (2005), О проблему непознате речи у српском, у *Зборник са 35. међународног научног састанка слависта у Вукове дане*, 7—10. 09. 2005, МСЦ, Београд (у припреми).

Duško Vitas

LOCAL GRAMMARS FOR SERBIAN LANGUAGE

Summary

In this paper we discuss the results produced by the automatic morphological analyzer of Serbian that is based on lexical recognition and electronic dictionaries. We investigate the possibilities for post-editing of these results in order to adjust them to the needs of some hypothetical automatic syntactic parser of Serbian. We outline the problems of ambiguous interpretation of the results of morphological analysis and give some basic methods for the reduction of the redundant information produced by morphological analyzer. These methods are expressed by various types of local grammars, which is the formalism that is based on the theory of finite state automata and finite transducers.

UDC 811.163.41'367.2

Срето Танасић

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКЕ БЕЗЛИЧНИХ РЕЧЕНИЦА: РЕЧЕНИЦЕ СА ГЛАГОЛОМ *ИМАТИ*

У раду се говори о два типа безличних реченица са глаголом имати. *Оне се образују на различитим значењским компонентама овога глагола. Једне припадају безличним егзистенцијалним, а друге безличним посесивним реченицама. Док су реченице првог типа привлачиле пажњу научне јавности, реченице другог типа нису детаљније разматране.*

Кључне ријечи: *српски језик, проста реченица, безлична реченица,* имати*, егзистенција, посједовање, уопштени агенс*

Српски језик, као и други словенски језици има два основна модела простих реченица: двочлане, субјекатско-предикатске, и једночлане, безличне или имперсоналне реченице, које не могу имати субјекат. Ове друге дијеле се у двије групе. На једној страни су такве безличне реченице код којих се немогућност увођења субјекта (граматичког) заснива на вриједности глаголске лексеме у предикату: она својом семантиком не омогућује отварање синтаксичке позиције субјекта у реченици.[1] Такве су реченице: *Грми, Свиће, Роси*. На другој страни су безличне реченице везаног типа, код којих је немогућност увођења субјекта условљена постојањем неког реченичног члана, као што су *се*, именска ријеч у зависном падежу и сл.[2] Такве су реченице: *Дрема ми се, Смучило му се, Стид га је, Непријатно ми је, Гребе ме у грлу* — и сл.

Међу безличним реченицама у српском језику издвајају се и *егзистенцијалне реченице* са глаголом *имати* у предикату, којим се саопштава о постојању/непостојању некога или нечега. Овакве реченице забиљежене су одавно у граматичкој и научној литератури.[3] Ове реченице припадају везаном типу безличних реченица,[4] јер уз глагол *имати* долази обавезно допуна у генитиву. (Према њима се јављају и

---

[1] Ivić 1963, 22.

[2] Ivić 1963, 22; Ivić 1968, 7 — напомена бр. 11.

[3] Стевановић 1991; Ivić 1963; Ivić 1968, 8 — напомена бр. 10, Симић 1977 — ту и приказ старије литературе, Станојчић — Поповић, 1994, Valter i Vukomanović 1967, Корин (Corin) 1997.

[4] Ивић 1963, 22.

двочлане егзистенцијалне реченице код којих се име појма који постоји односно не постоји исказује у номинативу.)[5] Оне се јављају у потврдној форми, као што је у сљедећим примјерима:

(1)

1. *Има* таквих људи који оделу и накиту тиме што га носе на себи додају нешто од сјаја и отмености (Андрић, 34).

2. *Има* и тих ретких људи који сав свој унутрашњи живот носе у оку (Дучић, 35).

3. *Има* на свету лепих предела пред којима се занесете и у највећем заносу кликнете ... (Дучић, 106).

4. *Има* финих женских гласова што жуборкају као да та жена, док говори, држи у устима малко воде ... (Дучић, 99).

5. *Им*а људи чије трагове следимо као уметничка дела (Пекић, 156).

6. *Има* људи чији је живот траг у води (Пекић, 83).

Ове реченице се јављају и у одричној форми, о чему свједоче сљедећи примјери:

(2)

1. Он би се већ после неколико месеци ухватио у истој мисли: да лето доноси непријатности и да су летњи месеци (они у којима *нема* слова „р") у сваком погледу опаснији од других (Андрић, 375).

2. *Нема* више ни једне среће која није постала свачија срећа (Дучић, 107).

3. По свему је изгледало као да се тек сада хвата вечерњи сумрак, или да смо упловили у предео у којем и *нема* сванућа (Дучић, 92).

4. Осећање човечности код Француза долази од радости и храбрости; код Талијана тог осећања *нема* (Дучић, 72).

5. Сад је већ знао да је с онима доље на цести прекинуо коначно и заувијек и да више *нема* на земљи те везе која ће их поново спојити (Ћопић, 20).

6. Не знам зашто ми је потребан, не знам шта бих му рекао, а жао ми је што га *нема* (Селимовић, 170).

Ове реченице се јављају овако, с глаголом *имати*, само када се постојање/непостојање везује за садашњост. Када је реч о временском плану прошлости или будућности, онда се не јавља овај глагол, већ глагол *бити*.[6] И у том случају реченице се јављају са потврдном и одричном формом. У сљедећим примјерима реченице су у потврдној форми.

---

[5] Ивић 1981, 23: именица је у облику номинатива само кад је у једнини и кад означава избројиву појаву. А J. Кашић овоме додаје још један услов: да је реченица потврдна — према Kordić 2002, 165; в. и Корин 1997, 46. и даље.

[6] То је у нашој граматичкој и стручној литератури одавно забиљежено, нпр. Grickat 1961, 77; Ивић 1981, 23; Станојчић—Поповић 1994, 242; Корин 1997; Kordić 2002, 151—158. Корин 1997. указује на то да се и потенцијал у овим реченицама јавља са глаголом *бити* (стр. 53).

(3)

1. *Било је* ж е н а великих списатељица и великих научница (Дучић, 95).

2. *Било је* ипак искрено п о б о ж н и х у м е т н и к а и ф и л о с о ф а (Дучић, 192).

3. Б о љ и х од мене *је било* ... (Селимовић, 80).

4. *Биће* в р е м е н а за све (Селимовић, 8).

У сљедећим примјерима предикат је у одричној форми.

(4)

1. У том ранцу *није било* никад н и ч е г а (Андрић, 396).

2. Одиста за цео један број векова *није* у овој земљи *било* р а з л и к е између људи и богова (Дучић, 180).

3. Н и ч е г од оног непомичног османлијског достојанства, о коме је Давил толико слушао и читао, *није било* на њему (Андрић, 34).

4. Тога дана *не би* у о б и ч а ј е н и х п о с ј е т а затвореницима (Ћопић, 113).

5. Уз орање и бербу често г а *не би било* (Ћопић, 42).

6. *Neće biti* s t r a h a od božjeg suda (Nenadić, 88).

7. Зар хоће да на себе натоваре патњу којој никад к р а ј а *бити неће* (Црњански 1, 45).

8. Трифун, сиромах, помисли, да ће то тако остати и кад он оде, и кад ни И с а к о в и ч а више *не буде било* (Црњански 2, 80).

Овдје наведени примјери свједоче да се умјесто глагола *имати* јавља глагол *бити* без обзира на то који је глаголски облик за исказивање прошлости односно будућности у питању — перфекат (1)—(3) аорист (4), потенцијал за прошлост (5), футур први (6) и (7) или футур други (8),[7] што је већ добро познато.

Све што је досад речено о безличним реченицама с глаголом *имати* у српском језику — познато је у стручној литератури. Постоје међу безличним реченицама са глаголом *имати* и такве реченице које су уобичајене у српском језику, а нису посебно помињане у граматичкој и стручној литератури, а не наводе се ни примјери са њима кад се разматрају безличне реченице са глаголом *имати*. Ево неколико примјера реченица о којима је ријеч.

(5)

1. Све ми то више изгледа један несавладљив и безуман напор, јер је бесмислено хтети отклањати злоупотребе и предрасуде кад *се нема* с н а г е ни м о г у ћ н о с т и отклонити узроке који су их изазвали и створили (Андрић, 79).

2. Од надирања већ откривених народних непријатеља *није се имало* в р е м е н а за мотрење на оне још прикривене (Пекић, 102).

3. Дуге зимске вечери, *има се* в р е м е н а, па дјед запео да свог имењака угони у вјеру (Ћопић 2, 46).

---

[7] Корин 1997. наводи и примјер са имперфектом глагола *бити* у предикату (53).

4. Веровић је брзо и оштро корачао, *није се имало* в р е м е н а, требало је застанак и збуњеност Немаца искористити (Исаковић, 161).

5. *Нема се* в р е м е н а за успорени снимак (ТВ Б92, 3. август 2005, 22, 20).

6. *Неће се имати* в р е м е н а за посету музеју јер се у томе граду задржавамо кратко.

7. Како је прика Столе, *има ли се* п о с л а (Ћопић, 480).

Ове реченице разликују се од реченица о којим је било ријечи на почетку. Уочава се да оне имају елеменат *се* који служи и као знак одсуства синтаксичког субјекта. Ово *се* нам показује да се ове реченице укључују у тип безличних реченица са уопштеним агенсом,[8] које се код нас још називају згодно *обезличене реченице*.[9] Обезличене реченице се разликују од свих других безличних реченица по томе што оне, иако су у синтаксичком погледу безличне реченице, имају у својој перспективи лице које је вршилац радње. У вршењу предикације у овим реченицама неопходно је учешће агенса. Међутим, агенс се не може и експлицитно исказати за то резервисаним граматичким средством. У вези са појмом агенса ове реченице се разликују од других обезличених реченица. Није у питању агенс у основном значењу термина, већ се ради о посесору у односу на појам исказан именицом у генитиву — посесум. Може се, дакле, говорити о посебном подтипу безличних реченица међу обезличеним — о посесивним реченицама са глаголом *имати*. Као што сам напоменуо, о овим реченицама се у литератури не говори, мада се и у овдје навођеној литератури говори о могућности да реченице са овим глаголом у српском, као и у другим словенским језицима, поред значења егзистенције могу исказивати и значење посесије; у свим радовима се наводе други случајеви, то су двочлане реченице. А међу обезличеним реченицама или реченицама са уопштеним агенсом реченице глаголом *имати* нису биле предмет посебне пажње истраживача.

То што важи за друге реченице које припадају типу обезличених реченица важи и за ове са глаголом *имати*. У то се није тешко увјерити — свака од наведених реченица лако се може трансформисати у двочлану реченицу гдје ће се искључити елеменат *се*, а укључити синтаксички субјекат у номинативу. Уп.:

2'. Од надирања већ откривених народних непријатеља *нисмо имали* в р е м е н а за мотрење на оне још прикривене.

3'. Дуге зимске вечери, људи *имају* в р е м е н а, па дјед запео да свог имењака угони у вјеру.

---

[8] Ивић 1962—1963 (146) за овакве реченице каже да вршилац радње „није неко одређено лице, већ било ко, свако, људи уопште", в. и Ivić 1963, 22: реченице типа *зна се, иде се* означавају „da je agens svako, ljudi uopšte". О препознавању агенса у оваквим реченицама говори се детаљније у раду Radovanović 1971, 183—187.

[9] Станојчић-Поповић 1994, 243—244. Стевановић 1991 (стр. 94—95) назива овакве реченице *безличне конструкције*, а придјев *обезличен* употребљава у синтагми *обезличени глаголи* (стр. 92).

4’. Веровић је брзо и оштро корачао, *нису имали* в р е м е н а, требало је застанак и збуњеност Немаца искористити.

Иако су и ове безличне реченице, образоване са глаголом *имати*, ове трансформације потврђују да оне не стоје у директној вези са имперсоналним егзистенцијалним реченицама са глаголом *имати*. Оне се налазе у кругу обезличених реченица, и то у кругу оних обезличених реченица које се образују са предикатом од прелазних глагола. Зна се, међутим, да образовање обезличених реченица са прелазним глаголом подразумијева посебне процедуре у вези са ближим објектом. О томе је у србистичкој литератури већ писано,[10] и о томе овдје нећу говорити. Напоменућу једино да је услов за образовање обезличених реченица са транзитивним глаголима то да се неутралише транзитивност или да се она задовољи објекатском клаузом. Изузетак од овога јесте присуство ближег објеката у облику генитива без предлога. Он може остати у овоме типу безличне реченице.[11] Управо то имамо код реченица са глаголом *имати* и елементом *се*.

Постоји још један елеменат по коме се ове реченице разликују од безличних егзистенцијалних реченица са глаголом *имати*. Истакнута је чињеница да безличне егзистенцијалне реченице имају глагол *имати* једино у облику презента, док у другим личним облицима у предикату долази глагол *бити*. Овдје се, пак, глагол *имати* појављује у свим личним облицима, односно и онда кад се ради о временском плану прошлости, и будућности, па и о потенцијалу.

Најзначајнији елеменат који је заједнички овим реченицама са глаголом *имати* и безличним егзистенцијалним реченицама са тим глаголом јесте присуство генитива ближег објекта у њима. Међутим, видјели смо да и обезличене реченице и реченице са другим прелазним глаголима у предикату имају могућност да задрже ближи објекат у генитиву, па постојање генитива ближег објекта не мијења ништа битно у погледу мјеста ових реченица међу безличним. Иако су обезличене реченице са исказаним објектом радње именицом у генитиву без предлога сасвим регуларне у савременом српском стандардном језику, оне се у писаној језичкој пракси не јављају често са предикатом од других прелазних глагола. Изузетак би могла бити реченица са устаљеном синтагмом *водити рачуна*. Међутим, такве реченице са глаголом *имати* нису ријетка појава у језичкој пракси.

Може се направити још једна паралела између ових реченица и егзистенцијалних безличних реченица са глаголом *имати*. Иако се не може рећи да ове реченице са елементом *се* настају трансформацијом егзистенцијалних безличних реченица, нема ни једне овакве реченице према којој не би могла постојати и егзистенцијална безлична реченица. Тако ћемо према горе наведеним реченицама имати

---

[10] Ivić 1983, 75; Удовичић 2004, 64—65.

[11] О овоме в. у раду Танасић 2004. и тамо наведену литературу.

2". Од надирања већ откривених народних непријатеља *није било* в р е м е н а за мотрење на оне још прикривене.

3". Дуге зимске вечери, *има* в р е м е н а, па дјед запео да свог имењака угони у вјеру.

4". Веровић је брзо и оштро корачао, *није било* в р е м е н а, требало је застанак и збуњеност Немаца искористити.

С друге стране, не може се према свакој безличној егзистенцијалној реченици оформити паралелна обезличена реченица са глаголом *имати*. Тако имамо безличне егзистенцијалне реченице:

(5)

1. *Има* т а к в и х љ у д и који оделу и накиту тиме што га носе на себи додају нешто од сјаја и отмености.

2. Настављају да пишу своје извештаје у којима *нема* т р а г а малопређашњих осећања (Андрић, 103).

3. Са чуђењем и очајем конзул је тада себи говорио да тврда школа Истока траје вечито и да у овим земљама *нема* к р а ј а изненађењима ... (Андрић, 204).

4. Пролеће поравњава и поправља све. Док земља цвате, увек поново и поново, и док *има* љ у д и да тај феномен посматрају (Андрић, 356).

5. Да, тај паша је знао к а к в и х м р з о в о љ н и х в е ч е р и и м а г л о в и т и х д а н а *има* у овом теснацу (Андрић, 432).

6. Наједном се то копно указа онде где г а малочас *није било* (Дучић, 107).

8. *Има* на свету л е п и х п р и м е р а пред којима се занесете (Дучић, 106).

9. *Нема* више с м и с л а путовати по културним градовима Европе (Дучић, 114).

10. *Има* ф и н и х ж е н с к и х г л а с о в а што жуборкају као да та жена, док говори, држи у устима малко воде... (Дучић, 99).

11. *Има* љ у д и чије стопе, у песку трајања утиснуте, не воде истим смером у коме су водили њихови животи (Пекић, 44).

12. *Има* љ у д и чије трагове следимо као уметничка дела (Пекић, 156).

13. Чини ми се да томе *нема* к р а ј а (ТВБК, 24. 10. 2005, 19,15).

14. *Нема* м е с т а паници (Исто).

Према овим безличним реченицама не могу се образовати паралелне обезличене реченице. Могао би се навести повелики списак примјера гдје нема подударности између ова два типа безличних реченица. И на основу ових овдје наведених реченица, може се закључити које безличне егзистенцијалне реченице немају према себи обезличене са глаголом *имати*. То су такве безличне егзистенцијалне реченице које саопштавају о постојању/непостојању нечега на свијету што по природним законима не може бити предмет човјековога посједовања. А није све на овоме свијету конциповано тако да може бити представљено као посесум. Говорећи о проблему дефинисања

појма егзистенције, на основу увида у обимну литературу, С. Кордић наводи три типа егзистенције: а) „свевременска, апсолутна 'чиста' егзистенција, нпр. *Има ли Бога?; Постоји ли Бог?*"; б) „конкретна егзистенција везана за одређену ситуацију, нпр. *У селу има неколико удовица";* в) „конкретна егзистенција с имплицитном могућношћу њене искористивости, нпр. *На столу има колача"* (Kordić 2002, 145). Исти аутор истиче да су егзистенција и локација повезане са значењем посесивности јер је постојање нечега први услов да би се оно могло посједовати (Kordić 2002, 147), што се, наводи даље, огледа и у чињеници да се постојање и посједовање у многим језицима исказују (и) истим глаголом. Са становишта теме овога рада била би интересантна подјела егзистенције у двије групе: постојање нечега што може постати посесум и постојање нечега што не може постати посесум.

Само у посебним случајевима према оваквим реченицама (из групе 5) могу се образовати двочлане реченице, кад се хоће указати да се има увид у егзистенцију нечега или некога на овоме свијету. Тако би било у примјерима:

(6)

1. У Србији *имамо* ш у м а које су старе и по хиљаду година.
2. Међу кичмењацима *имамо* с и с а р а, птица и других животиња.
3. *Имамо* т а к в и х љ у д и који оделу и накиту тиме што га носе на себи додају нешто од сјаја и отмености.
4. *Имамо* ф и н и х ж е н с к и х г л а с о в а што жуборкају као да та жена, док говори, држи у устима малко воде.
5. *Имамо* љ у д и чије стопе, у песку трајања утиснуте, не воде истим смером у коме су водили њихови животи.
6. *Имамо* љ у д и чије трагове следимо као уметничка дела.

Или другачије:

7. Ви *имате* у граматикама т а к в и х р е ч е н и ц а какве нико не изговара.

Оваква могућност глагола *имати* регистрована је у Речнику САНУ: (Глагол *имати* јавља се) „у констатацијама о некој егзистенцији која не може бити предмет сталне или привремене својине одн. везаности за субјекат, али се, из стилских или фразеолошких разлога, као таква представља". Да ту није реч о исказивању посесије, нагласила је И. Грицкат: „а све то не значи ништа друго него обичну објективну егзистенцију" (Grickat 1961, 78). (Ове реченице не треба мијешати са случајевима кад се реченицама исте граматичке структуре говори о конкретном посједовању нечега — према којим се онда могу образовати и обезличене: *Имамо* доста шуме — *Има се* доста шуме.) Према овим реченицама (из групе 6), иако су формално двочлане, не бисмо

могли образовати безличне реченице са уопштеним агенсом. Пошто је код њих агенс — посесор присутан формално, а стварно га нема, то нема услова да се образује обезличена реченица, чија је одлика управо супротно: агенс стварно постоји, а формално је неисказив.

Има, међутим, случајева кад не можемо овако стилизовати реченицу. Тако према навођеним реченицама *Нема* м е с т а паници; Чини ми се да томе *нема* к р а ј а — не бисмо могли образовати двочлане реченице.

Модел безличне реченице са уопштеним агенсом које се образују са глаголом *имати* у предикату користи се и онда када се хоће нека појединачна лична ситуација у вези са посједовањем/непосједовањем нечега представити уопштено — управо уопштавајући агенс/посесор. О томе свједоче сљедећи примјери.

(7)
1. Зашто ниси ишао на одмор. *Нема се* н о в а ц а.
2. Нисам никуда ишао овога лета; *нема се* в р е м е н а.
3. Како је, прика Столе, *има ли се* п о с л а (Ћопић, 480).

Као што се види, са глаголом *имати* образују се различити типови безличних реченица којим се износе не сасвим идентични садржаји. Међу њима постоје два распрострањена типа у савременом српском језику. Док безличне егзистенцијалне реченице саопштавају о постојању/непостојању некога или нечега, безличне реченице са уопштеним агенсом саопштавају о томе да неко, као уопштен агенс, посједује нешто. Домен употребе једних и других безличних реченица није исти. Ужи домен употребе имају безличне реченице са уопштеним агенсом. Домен употребе обезличених реченица са глаголом *имати* у директној је сразмјери са доменом употребе двочланих посесивних реченица с тим глаголом, а он је, опет, сразмјеран могућностима човјека да посваја ствари и бића на овоме свијету. Из овога слиједи да битну улогу у томе игра именица у генитиву у позицији допуне глагола *имати*. Ако она именује такав појам који може бити предмет човјековога посједовања, онда се уз глагол *имати* може образовати безлична реченица са уопштеним агенсом. Ако није посриједи таква именица, нема ни могућности да се образује таква реченица. Анализа грађе показала је да се само према двочланим реченицама у којима се исказује стварно посједовање може јављати оваква безлична реченица. Ако је само формално посесивна реченица (примјери из групе 6), а стварно је егзистенција у питању, такве реченице се не могу трансформисати у обезличене реченице са глаголом *имати*. Показује се, такође, да у вези са овим реченицама термин агенс треба узимати условно: у остваривању предикације учествује појам под тим именом који је у ствари посесор према појму исказаном именицом у генитиву.

ИЗВОРИ

Андрић — Иво Андрић, *Травничка хроника*, Нолит, Београд, 1981.

Дучић — Јован Дучић, *Градови и химере*, Политика — Народна књига, Београд, 2005.

Исаковић — Антоније Исаковић, *Миран злочин*, Просвета, Београд, 1992.

Nenadić — Dobrilo Nenadić, *Dorotej*, Narodna knjiga, Beograd, 1981.

Пекић — Борислав Пекић, *Нови Јерусалим*, Политика — Народна књига, Београд, 2005.

Селимовић — Меша Селимовић, *Дервиш и смрт*, СКЗ, Београд, 1969.

ТВ Б92 — Телевизија Б 92, Београд.

ТВБК — БК телевизија, Београд.

Ћопић — Бранко Ћопић, *Пролом*, Просвета Београд и др., 1983.

Црњански — Милош Црњански, *Сеобе*, прва књига, Нолит, Београд, 1973.

ЛИТЕРАТУРА

Valter — Vukomanović — Hilmar Valter — Slavko Vukomanović, *O glagolu imati sa semantičke i sintaksičke strane*, Књижевност и језик XIV/3—4 (Београд) 142—150.

Grickat 1961 — Irena Grickat, *Razvoj i značenja glagola i mati*, Radovi Naučnog društva BiH XVIII, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 6, Sarajevo, 67—81.

Ивић 1962—1963 — Милка Ивић, *Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформационом методом* (*граматичка улога морфеме* се *у српскохрватском језику*), Јужнословенски филолог XXV (Београд), 137—151.

Ivić 1963 — Milka Ivić, *Osnovne tipološke karakteristike srpskohrvatske impersonalne rečenice*, Књижевност и језик X/1 (Београд), 18—24.

Ивић 1981 — Милка Ивић, *Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости*, Јужнословенски филолог XXXVII (Београд), 13—24.

Ivić 1968 — Milka Ivić, *O dubinskom modelu slovenske proste rečenice sa semantičkim obeležjem „anonimnost subjekta"*, Књижевност и језик XV/2 (Београд), 5—12.

Ivić 1983 — Milka Ivić, *O strukturi srpskohrvatske proste rečenice s glagolskim predikatom*, у књ. Milka Ivić, Lingvistički ogledi, Beograd, 59—83.

Kordić 2002 — Snježana Kordić, *Riječi na granici punoznačnosti*, Zagreb.

Корин 1997 — Andrew Corin, *О синтакси егзистенцијалног* habere (има) *у српском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2 (Београд), 45—60.

Radovanović 1971 — Milorad Radovanović, *Rečenice s anonimnim agensom u jeziku Ljubomira Nedića*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 181—190.

Симић 1976 — Радоје Симић, *Теоријско-методолошки проблеми у типологији словенске реченице*, Јужнословенски филолог XXXII (Београд), 47—119.

Симић 1977 — Радоје Симић, *О типолошким проблемима периферних структура словенске реченице*, Јужнословенски филолог XXXIII (Београд), 33—51.

Станојчић — Поповић 1994 — Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за средње школе*, Београд.

Стевановић 1991 — Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, Београд.

Танасић 2004 — Срето Танасић, *Безличне реченице с уопштеним аґенсом*, Јужнословенски филолог LX (Београд), 41—55.

Удовичић 2004 — Свјетлана Удовичић, *Имперсоналне реченице у Кочићевим приповијеткама* (магистарски рад), Филозофски факултет, Бања Лука.

Срето Танасич

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКИ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ: ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ГЛАГОЛОМ *ИМАТИ*

Резюме

В стандартном сербском языке распространены два типа безличных предложений с глаголом *имати*: экзистенциальные и посессивные предложения. Об экзистенциальных безличных предложениях с данным глаголом существует богатая лингвистическая литература. Это предложения типа: „*Има* финих женских гласова што жуборкају". Посессивные безличные предложения с глаголом *имати* пока не были предметом научных исследований. Это предложения типа: „Дуге зимске вечери, *има се* времена".

В настоящей работе автор на основе анализа материала выявляет основные характеристики посессивных безличных предложений с глаголом *имати*. Посессивные предложения с этим глаголом принадлежат более широком классе безличных предложений в сербском языке, называющихся безличными предложениями с обобщенным агенсом или обезличенные предложения, и еще точнее — такими предложениями из данного класса, которые имеют прамое дополнение, выраженное свободным родительным падежом. В реализации предикации этих предложений обязательно участие актанта, именуемого обобщенным агенсом. Посессивные безличные предложения с глаголом *имати* имеют более узкую сферу употребления, нежели экзистенциальные безличные предложения с данным глаголом. Она связана со значением существительного в родительном падеже в функции дополнения глагола. Эти предложения возникают лишь тогда, когда существительным в родительном падеже выражается что-то, что может быть предметом действительного владения человека. Если это не так, то нельзя построить данные предложения; когда речь идет не о действительном, а формальном владении, в этом случае тоже нельзя образовать такие предложения. При рассмотрении безличных предложений с глаголом *имати* термин *агенс* нужно понимать условно или в самом широком значении: под этим термином подразумевается актант со свойством посессора по отношению к понятию, выраженному существительным в родительном падеже дополнения при данном глаголе.

UDC 811.163.41'367.335

Владислава Ружић

ДОПУНСКА КЛАУЗА У СИСТЕМУ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Овај рад је прилог типологији зависних реченица у српском језику, тачније, треба да допринесе расветљавању места допунских клауза у систему зависних реченица будући да је њихов статус у нашој уџбеничкој литератури недовољно одређен и терминолошки прецизиран. Сем тога, различитости уочене и међу њима самима, како у погледу структурирања тако и на функционално-семантичком плану, посебно усложњавају ову типологију. Своје истраживање усмерила сам на допунску клаузу супротстављајући је другим зависним клаузама према неким важнијим параметрима. Уједно дајем предност термину допунска *(или* комплементна*) као бољем решењу од важећег 'изрична' или 'декларативна', имајући при том у виду начин семантичког повезивања двеју предикација, специфичну улогу допунске предикације у односу на управну, као и могућност обухватања различитих синтаксичких структура.*

Кључне речи: *савремени српски језик, зависносложене реченице, комплементација, допунска (комплементна), адвербијална, релативна, објекатска клауза.*

1. Као што је познато, на плану сложене реченице као синтаксичке јединице највишег реда[1] уочавају се различити начини структурирања и семантичког повезивања двеју предикација, тако да је могућа примена разних критерија за њихову типологију, а отуд и њихова терминолошка и класификациона неусаглашеност и шароликост. Међу предикацијама у оквиру сложене реченице са зависним синтаксичким односом, успостављају се неки видови односа какви се запажају и на нивоу просте реченице, или пак између делова синтагме, али и они који су својствени само зависносложеним реченицама.

Ако се има у виду да на устројавање реченица са субординацијом утичу различити фактори — и језички, као што су лексичкосемантичка и општа категоријална обележја речи које се допуњују или детерминишу, структурна обележја главне реченице, употреба одређених синтаксичких средстава итд., али и нејезички, као рецимо

[1] Овакво гледање на сложену реченицу као на синтаксичку јединицу највишег реда подразумева да аутор надреченичне целине сматра текстуалним јединицама и самим тим предметом проучавања лингвистике текста. Додајмо и то да се у неким приручницима српског језика и књижевности за средње школе дискурс дефинише као синтаксичка јединица, што, наравно, не може бити прихватљиво.

прагматски контекст, тек тада се може сагледати питање њиховог класификовања у свој сложености.[2]

О критеријима за сврставање допунских клауза међу зависне реченице

2. Овом приликом не бавим се типологијом самих допунских[3] клауза већ само осветљавањем њиховог положаја у систему зависних реченица према неким од даље назначених критерија.

2.1. Као прву релевантну дистинкцију међу зависним клаузама истичем *комплементацију* и *детерминацију* (и то *детерминацију* **адвербијалног**, **атрибутског** и **предикативно-атрибутског** типа, већ према томе да ли се одређује глаголска предикација, неки именски референт или истовремено и једно и друго), пошто су то основни начини уврштавања зависних реченица у сложену структуру и могу да послуже при издвајању и сучељавању различитих група зависних клауза.

На једној страни имамо реченице као допуне[4] садржаја управних глаголских (или других, нереченичних, апстрактних) предикација, а на другој страни реченице као њихове прилошке, **адвербијалне одредбе.** У посебну групу сврставају се клаузе као **атрибутске одредбе** именских речи (тј. реченице уз именичке антецеденте), али треба нагласити да постоје и другачији видови структурно-семантичког повезивања двеју предикација, односно подређивања пре свега у граматичко-формалном смислу једне клаузе, или њених делова, другој клаузи.

Напомињем да су у српској лингвистичкој, белићевској традицији термини допуна и одредба примењивани на све зависне реченице, па се дискусија водила о томе када су поједине клаузе допунског, а када одредбеног типа, односно када су само допуне, а када само одредбе.[5] У овоме раду та дистинкција биће на одређени начин

---

[2] На различите приступе при класификацији зависних реченица у српском и хрватском језику указују рецимо И. Прањковић: „Зависне реченице у хрватском или српском језику — класификацијске недоумице". *Научни састанак слависта у Вукове дане* 15/1, 1986, 57—67; Mikkelsen, H. K.: „Синтаксичка зависност (хипотакса) у односу према семантичкој зависности". *Научни састанак слависта у Вукове дане* 15/1, Београд 1986: 47—55.

[3] Термин **допунска** клауза употребљавам у довољно широком смислу, тако да њиме покријем све зависне структуре којима се реферише о (не)предметном садржају инкорпорираном, директно или индиректно, у потенцијал управних речи и израза, без обзира на функционално-семантичку везу коју остварују с тим управним деловима сложене реченице. Дајем предност том термину у односу на термин изрична (декларативна) клауза из више разлога образложених у самом раду.

[4] Појмови **допуна** и **одредба** примењивани су код нас и на плану синтагме, и на плану реченице. Допуну је дефинисао А. Белић као ону реч у допунској синтагми која „открива или реализује скривени, али стални пратилачки моменат управне речи", у књизи: *Општа лингвистика. О језичкој природи и језичком развитку*, књ. I. и II. Изабрана дела А. Белића, Београд 1998, 145.

[5] У другом тому своје књиге *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма* II. Синтакса (Научна књига, Београд 1974), кад говори о

искоришћена како би се допунска клауза, без обзира на њено могуће разграњавање, супротставила типично адвербијалној клаузи као реченичном додатку.[6]

2.2. Друго, а у вези с првом наведеном дистинкцијом, критериј **нерашчлањеност/рашчлањеност**, преузет од руских синтаксичара,[7] послужио је за одвајање допунских и релативних клауза као нерашчлањених структура, од адвербијалних, за које важи углавном рашчлањеност (с обзиром на то да се прве наслањају на неки конституент из управне клаузе, док се друге везују за главни реченични предикат у целини узев). Међутим, нерашчлањеним могу се сматрати и допунске реченице адвербијалног типа уз одређене лексичкосемантичке групе глагола, као и тзв. предикатске реченице.[8]

2.3. Треће, на основу општег значењског односа који успоставља зависна предикација с управним делом сложене реченице, може се говорити о **експликацији**[9] и **дескрипцији** (тј. о експликативним и дескриптивним[10] предикацијама), јер се у једном случају ради о својеврсном експлицирању садржаја управних, реченичних или нереченичних предикација, а у другом о спецификовању, односно описивању именског аргумента (израженог или неизраженог).

2.4. Коначно, може бити узет у обзир и функционално-синтаксички критериј, као помоћни, да би биле идентификоване синтаксичке позиције које могу да попуне поједине клаузе, и при том утврђиване њихове функционалне везе с главним делом дате структуре. Истичем да се адвербијалне, иначе, једино доследно семантички издиференциране синтаксичке структуре, супротстављају другим по томе што су једнофункционалне, за разлику од допунских и корелативних-заменичких структура за које важи полифункционалност.

2.5. Будући да су у средишту истраживања допунске клаузе, које остварују различите структурно-функционалне и семантичке везе с

појединим зависним реченицама, М. Стевановић утврђује које се реченице могу сматрати допунама а које одредбама.

[6] Да су адвербијалне реченице факултативни додаци, то показују на многобројним примерима П. Мразовић и З. Вукадиновић у *Граматици српскохрватског језика за странце* (Изд. књижарница З. Стојановића, Сремски Карловци — Добра вест, Сремски Карловци — Нови Сад 1990, 520—547).

[7] В. код Белошапкове (*Современный русский язык, Синтаксис*, Москва 1977, 220) и у: *Русская грамматика II*. Наука, Москва 1980, 467—615.

[8] У тзв. предикатску спада и пример: *То је било да човек не поверује; Он није био како треба.* Прву и једину научну расправу о формално зависним реченицама које се укључују у главну реченицу, непосредно или посредно, као делови предиката написала је К. Милошевић: „Такозвана предикатска зависна реченица (функционалне и формалне карактеристике)". *Књижевни језик* III, 3—4, Сарајево 1974, 37—45.

[9] О експликацији говорим као о феномену који се испољава на плану зависносложене реченице, али је овде повезујем с одређеном допунском клаузом чијом се предикацијом „објашњава", тумачи то што улази у садржај главних глаголских, предикатских израза.

[10] За ауторе синтаксе пољског језика дескрипција је вид атрибуције. Grochowski, M., Karolak, S., Topolińska, Z. *Gramatyka wspolczesnego jezika polskiego. Składnia*, Warszawa 1984.

управном финитном (или инфинитном) предикацијом, даље ћу их посматрати према другим зависним реченицама на основу наведених критерија.

Допунске клаузе према **адвербијалним додацима**

3. Као што и само име казује, допунама[11] се употпуњује и проширује садржај управних речи и предикатских израза, док су рецимо адвербијални додаци они делови сложене реченице чија је појава шире контекстуално условљена. Са семантичког аспекта допунске клаузе су обавезне будући да је њихова појава мотивисана значењем управних речи, док су реченице које се додају, по правилу, факултативне. Реченицом као допуном реферише се о „(не)предметном садржају" неких речи и израза, а реченицом као додатком о различитим моментима везаним за реализацију и смештање радње у одређену ситуацију означену главном предикацијом.

3.1. Допунске реченице настају *комплементизацијом* тако да зависна предикација служи за откривање, попуњавање или проширивање унутрашњег садржаја, тј. семантичког потенцијала задатих речи, односно предикатских израза. Уколико се *детерминише* радња о којој реферише управна предикација, тада зависна служи за темпоралну локализацију те радње, затим за откривање узрока, сметње, циља, погодбе, начина или последице њеног вршења итд. Оваква подела подразумева и сагледавање друге, динамичке, па и комуникативне стране односа двеју предикација: тако би се могло условно рећи да се код допунских клауза ради о „укључивању" једног садржаја у семантички потенцијал датих речи и израза, а код адвербијалнодетерминативних клауза о својеврсном „додавању, прикључивању" једног реченичног (предикатског) садржаја другом. Уп.: *Рекао им је да не зна; Рекао им је што је знао; Разговор*[12] *о томе шта је све сазнао, одужио се.* и *Рекао им је да не зна + кад су га питали // јер су га питали // иако га нису питали // да га не би даље испитивали // тако да су се сви зачудили ...*

3.2. Реченице које се „додају" главној предикацији с њом успостављају различите, одавно релативно тачно утврђене семантичке везе, чији су могући индикатори типизиране везничке речи и изрази, док улога везника који уводе допунске клаузе по правилу није семан-

---

[11] Појам допуне (комплемента) у енглеску граматику увео је P. S. Rosenbaum. У својој књизи *The Grammar of English Predicate complement Constructions* (Research Monograph, N^0 47, The M.I.T. Press. Cambridge, Massachusetts 1968) он примењује генеративно-трансформациони метод на допунске именичке и глаголске конструкције (33—98).

[12] Уз ову и неке друге глаголске именице, као и уз одређене глаголе, неопходна је употреба просентенцијалних речи катафорског типа у облику условљеном рекцијом те речи.

тички диференцијална, тако да би се тешко могло говорити о посебним, јасно издвојеним типовима.[13] И у погледу могућности кондензовања, затим дистрибуције, као и на стилистичко-комуникативном плану, уочавамо разлике међу њима.

Адвербијални реченични додаци често су инвертовани, употребљавају се испред главне реченице, тако да, по мишљењу Бауера, чине тешњу зависну везу с главном, док се оне у постпозицији могу сматрати придодатим реченицама.[14]

3.3. Комплементним клаузама може бити експлицирана и радња као такорећи већ извршени „циљ" неког кретања, јер је реч о таквој обједињености моционе радње с циљном (која, по мом суду, потиче од сигурности агенса да ће остварити циљ),[15] да би чак било необично имплицирање лексичког верификатора циља пред везником **да**, а, при том, сасвим је обична номинализација допунске предикације одговарајућом падежном конструкцијом,[16] док би посве необична била употреба потенцијала у допунској клаузи (*Пође са децом да се шета* — Игњатовић, 161; *Седне да руча* — Игњатовић, 5; *Идем да украдем* — Ћосић, 68; *Идемо да поразговарамо с њим; Отишао је да посети друга*).[17] Обе радње с истим носиоцем, дакле, представљају *нерашчлањену целину*, што не важи за одредбене намерне реченице (уп. са:

---

[13] Отуд се изричне реченице деле по значењу управног глагола, али не и по садржају допунске предикације.

[14] В. код: Bauer, J. *Syntactica slavica. Vybrané prace ze slovanské skladby*, Universita J. E. Purkyné, Brno 1972.

[15] На овакву интерпретацију и импликацију примера с допуном типа циља упућује и семантика свршеног глаголског вида. Што се тиче употребе глагола *ићи* у функцији предиката главне реченице, његова контекстуална вредност таква је да већ само предузимање кретања подстакнуто унутрашњом побудом актера, подразумева и његову решеност да оствари циљ.

[16] У допунске клаузе, иначе, сврставају се и реченице са значењем *циља* уз глаголе кретања, обично при идентичности агенса и могућности употребе инфинитива, али и под условом да у главној клаузи нема експлициране одредбе циљног типа. В. код Ж. Станојчића и Љ. Поповића у *Граматици српскога језика* (Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1992, 316—317) и у раду Ј. Мелвингер: „Инфинитивна кондензација финалне зависне клаузе". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд 1989, 123—131.

[17] Примери наведени у раду преузети су од: Ј. Игњатовића (*Стари и нови мајстори*. Народно дело, Београд: 1935) и (*Изабрана дела*, Народна књига, Београд 1962), Д. Ћосића (*Корени*. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1997), Р. Домановића (*Изабрана дела*, Народна књига, Београд 1962), Ј. Скерлића (*Изабрана дела*. Народна књига, Београд 1962), Љ. Недића (*Критичке студије д-ра Љубомира Недића*, СКЗ, Београд 1910), Ђ. Даничића (*Књига Ђуре Даничића*, прир. В. Ђурић. СКЗ, коло LXIX, књ 460, Београд 1976), С. М. Љубише (*Изабрана дела*. Народна књига, Београд 1962), М.Ђ. Милићевића (*Кнежевина Србија*. Београд 1876), Васиља Поповића (*Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида 1839—1861*, САН, пос. издања, књ. ЦЛ. Научна књига, Београд 1941), В. Стевановића (*Тестамент. Роман у 52 бденија*. СКЗ, коло LXXIX, књ. 526, Београд 1986), С. Новаковића (*Српска књижевна критика*, књ. 4. Матица српска, Институт књижевност и уметност, Београд 1975), М. Павића (*Хазарски речник*. Просвета, Београд 1984), М. Селимовића *(Магла и мјесечина*, БИГЗ, Београд 1983), И. Андрића (*На Дрини ћуприја*. Просвета, Београд 1965).

Стаде уз баґрем да је сачека, ваљда ће се појавити од некуд — Ћосић, 129; *Девојке ваде стварі да их истресу* — Игњатовић, 88), које могу бити уведене и везником **како** с обавезним потенцијалом или евентуално негираном формом **не би ли**. Уз то, овде се увек пресупонира узрок, а није извесно да ће циљ бити и реализован (< *јер жели „да буде"* ...).[18]

Ако упоредимо то с допунским клаузама уз прелазне манипулативне предикате типа *звати, слати* и др. (нпр. *Позвали су ґа да дође; Послао ґа је да му купи новине*), јасно је да објекатски аргумент тих глагола постаје субјекат активности инкорпориране у главну и да се обе радње, премда имају различите агенсе, могу сматрати јединственом целином, будући да је планирани „циљ" интегрисан у активност, циљно усмерену на назначеног извршиоца.

Допунским предикацијама може се референцирати и о ситуацији као потенцијалном узрочнику какве каузативне активности (*Оптужили су ґа да је то украо*),[19] где је објекат оптужбе идентичан агенсу оне радње за коју се претпоставља да је извршена и да је тако довела до предузимања активности назначене главним предикатом.

И допунске клаузе са значењем „циља" и ове, управо наведене са значењем „разлога" маркиране су инклузивношћу, будући да су те активности њима означене, део семантичког садржаја главне предикације.

Допунске и **атрибутске клаузе** као нерашлањене структуре[20]

4. С обзиром на то како се, с којим деловима главне реченице и под којим условима повезују предикације, могуће је унутар нерашчлањених реченица разликовати два основна структурно-функционална подтипа: 1) Клаузе као *допуне* глагола, апстрактних именица одређене семантичке групе, придева и прилошких предикатских израза; 2) Клаузе као *атрибутске одредбе* именичких речи с конкретним значењем.[21]

Комплементне клаузе по правилу експлицирају какав непредметни садржај и имају конституентску вредност одговарајућег аргумент-

---

[18] М. Ивић говори о финалним, циљним допунама с немобилним презентом уз глаголе кретања у раду: „О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником **да**", *Зборник за филолоґију и лингвистику*, XIII, 1970, 43—54.

[19] Овако структурираном клаузом са конјункцијом **да** имплицирана је непотврђеност оптужбе, док би узрочном било референцирано о реализованости узрока.

[20] Према тумачењу неких руских синтаксичара, сложена реченица је нерашчлањена онда када се њен други део наслања на неки конституент из првог дела тако да оба чине структурно недељиву целину као нпр. код Белошапкове: „Анафорические элементы в составе сложных предложений". *Памяти В.В.Виноградова.* Сб. статей. Изд. Московского университета, Москва 1971, 34—43.

[21] У реченице нерашчлањене структуре уврштавају се и тзв. поредбене реченице које се искључиво појављују уз компаратив придева или прилога, нпр.: *Он је бољи неґо што сам мислио.*

ског израза, као нпр.: *Стиди се да призна; Надао се да ће се она вратити; Договарају се шта да раде; Видео је да му маше; Види се да је збуњен; Досадило му је да чека.* Када се релативне клаузе односе на именски појам који детерминишу, тада врше функцију несамосталног реченичног члана — атрибута. Нпр.: *Видео је учениицу која се зове Мира; Упознао се с девојком која му је одавно била драга; Узео је карту каква се ретко добија.* Релативном предикацијом, дакле, одређује се именички антецедент, тако да она може послужити за његов потпунији опис, истицање каквог обележја, или само за његову идентификацију.

Појава комплементне клаузе условљена је лексичким садржајем управне речи, док је веза атрибутске с именичким антецедентом пре свега заснована на припадности те речи одређеној морфолошкој категорији (попут оне реализоване у адноминалној атрибутској синтагми). Управне речи допунских реченица припадају одређеним лексичкосемантичким класама, а атрибутских — одређеним врстама, категоријама речи.

4.1. Занимљиво је да зависна реченица може бити двоструко везана за главну, онда када је експлициран објекат глагола перцепције у главној реченици: *Чује дете како / да / где плаче* или пак */ које плаче*.[22] У оваквим случајевима говоримо о својеврсној детерминацији објекта глагола перцепције и уједно о експлицирању онога што је предмет аудитивне перцепције. Клаузе с везницима **како**, **да** и **где** представљају заправо подтип допунских клауза са специфичном структурном и комуникативном организацијом, а са релативизатором **који**, то је релативна атрибутска клауза.

4.2. Могућност појављивања комплементног везника **да** и релативизатора **који** уз, рецимо, исте апстрактне речи попут именице **начин**, која иначе захтева обавезну семантичку одредбу (нпр. *Био је то начин да докажу исправност тога*, или: *Био је то начин на који доказују исправност тога*), говори о томе како се појам обавезне допуне и квалификативне одредбе подударају тако да се говори о тзв. допунском атрибуту.[23] Обе клаузе могу бити кондензоване истим семантичким типом падежа тзв. експликативним генитивом (*начин доказивања* ...). Реч је о комлементизацији, и то обавезној, с имплицираним модалним глаголом *моћи* (... *начин на који могу да докажу, да доказују* ...), посредством које је детерминисан апстрактни појам. Другим речима, у питању је имплицирана атрибуција.[24]

---

[22] О томе је доста писано код нас. Дијахрони аспект такве синтаксичке везе с различитим везницима дала је И. Грицкат у: *Студије из историје српскохрватског језика.* Народна библиотека СР Србије, Београд 1975, 177—182. Тиме сам се бавила и ја у коауторству с Љ. Суботић у раду: „Атрибуција објекта уз глаголе перцепције (дијахроно-синхрони план)", *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 30/1, 2002, 57.

[23] Да изричне (тј. допунске) клаузе могу имати и функцију „допунског атрибута уз поједине именице" тврде аутори *Граматике српског језика* (в. нап. 16) на стр. 298.

5. Трећи критериј који може послужити за одвајање правих допунских клауза од тзв. корелативних објекатских, тиче се могућности другачијег семантичког повезивања две предикације. Реч је о експликацији и дескрипцији, као синтаксичко-семантичким феноменима.

То да улоге предикација на семантичком плану датих сложених структура могу бити различите, потврдићемо анализом примера с истим управним прелазним предикатом: *Рекао је да се десило нешто непријатно* и *Рекао је оно што нико није очекивао*. Уочавамо разлику у погледу структурно-функционалног и семантичког повезивања две предикације: на једној страни експлицира се унутрашњи садржај глагола **рећи**, а на другој страни, посредством зависне предикације која стоји у релацији с управном, описује се неспецификовани, подразумевани „објекат" говорне активности („нешто неочекивано"). Реч је о тзв. *експликативним* и *дескриптивним* зависним предикацијама: прве су инклузивне у односу на управну прелазну предикацију, а друге су у (ко)релацији са њом преко кореференцијалних аргумената, обично објеката.[25]

За исту прелазну глаголску предикацију могу се истовремено везати две различито структуриране клаузе као у пр.: *Друга књига Петра Кочића* ***доказује*** *оно што се показало у првој књизи његовој*: *да је он један од оних ретких наших писаца који дају личан утисак живота* ... — J. Скерлић, 268. Посредством прве зависне предикације која стоји у релацији са главном, описује се семантички објекат глагола *доказати* који је кореферентан с објектом глагола *показати*, док се другом открива његов унутрашњи садржај.

5.1. Допунске клаузе су пре свега непосредне експликације пропозитивног[26] објекатског садржаја који улази у семантички потенцијал управних речи и предикатских израза, али **објекат** може бити детерминисан, посредством дескриптивне предикације, и тада укључен у значење одређених глагола који му отварају место. Тако обавезно прелазни глаголи као што су **отворити**, **носити, бацити, брисати, правити** и др. у свом примарном значењском лику изискују експлицирање конкретног објекта, па се они, када су у функцији главног коре-

---

[24] Може се рећи да уз ове и друге апстрактне именице неодређеног садржаја реченица с везником **да** има функцију допунског, односно тзв. експликативног атрибута и она се никад не може појавити уз именицу с конкретним значењем.

[25] О томе сам више писала у раду: Два вида сложеног синтаксичког односа: експликација и дескрипција. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLII/1—2, 141—148

[26] То значи да се оне јављају често уз глаголе чији садржај мора бити експлициран реченичном допуном, а то је пропозитивни аргумент. Арутјунова разликује *пропозиционалне* допуне уз глаголе интелектуално-комуникативног и перцептивног садржаја и *предметне* допуне које репрезентују конкретне објекте: Арутюнова, Н. Д., *Предложение и его смысл. Логико-семантичкие проблемы*, Наука, Москва 1976, 126.

лативног предиката, удружују с дескриптивном предикацијом, никад с експликативном, стога што се садржај тога објекатског аргумента може само парафразирати реченичном предикацијом: *Носио је оно што има*. Глаголи који реферишу о разним интелектуално-комуникативним активностима, међутим, могу да се вежу и за дескриптивну и за експликативну предикацију (Уп.: *Мислио је /оно/ што је рекао* и *Мислио је да каже нешто о томе*), тако да се у овом другом случају њима открива стварни садржај мисаоне активности а не поставља се у релацију с оним што је „изговорено".

5.2. Дакле, зависне клаузе уз транзитивне предикате, било које значењске групе, увек су *допуне објекатског типа*, премда њихове предикације могу да успоставе различите функционално-структурне и семантичке односе с главним предикатом: некад су то искључиво *директне експликације непредметног објекатског садржаја*, а други пут, када стоје у (ко)релацији с њим, *дескрипције имлицираних, неодређених, конкретних* или *апстрактних објеката*.

Допунске и **корелативне клаузе** по позицији и функцији

6. И за допунске и за тзв. корелативне клаузе важи синтаксичка полифункционалност. Дакле, што се тиче синтаксичке позиције и функције допунске клаузе у односу на управни предикат, она може да формално попуни место **објекта** (*Слуша како певају; Добио је што је хтео*), **субјекта** (*Допада му се како се она понаша; Истина је да га то вређа*), и чак да буде у саставу предиката као његов обавезни структурни део и семантичко језгро (*Све би било како не треба* — Селимовић 94). Међутим, обједињена општа категоријална, семантичка и граматичка обележја управних предикатских делова у овим структурама чине их различитим и условљавају структурно-функционални тип клаузе.[27] За прве, објекатске комплементне реченице важи *структурна* и *функционална зависност* и издвојеност у односу на главну реченицу, за друге, тзв. субјекатске *структурна зависност*, а *функционална независност* и посебност у односу на главни предикатски део, и коначно, за треће, тзв. реченичне предикативе — *структурно-функционална обједињеност* управног, копулативног или неправог копулативног глагола и комплемента.[28]

6.1. Посебан структурни тип представљају горе поменуте (ко)релативне реченице које се појављују уз, по правилу, испустиве заменичке или прилошке анафорске речи, и могу заузети готово сваку

---

[27] О свему томе биће више речи у посебној студији.

[28] У овом трећем случају реч је о зависним допунским предикатима као експликацијама оних непредметних садржаја који се доводе у релацију са другим садржајима посредством тзв. **конективних предиката** и просентенцијалних речи катафорског типа. Тај термин употребљавам за предикате који повезују две пропозиције, што шире објашњавам у раду припремљеном за штампу.

позицију унутар такве комплексне реченичне структуре: **објекта** (*Добија /оно/ што жели*), **субјекта** (*Одговориће /онај/ ко то зна*), **адвербијала** (*Сео је /тамо/ где су му рекли*), **лексичког језгра** предиката (*То није било /оно/ што је тражио*). Специфичност ових такође нерашчлањених структура огледа се у њиховим конструктивним особеностима и у томе што се њиховим предикацијама компензује значењска аморфност анафорских елемената, при чему ове реченице постају репрезентанти одговарајућих синтаксичких функција, тј. позиција које заузимају анафоре.[29] Тако нпр. може се њима указивати на друге учеснике, тзв. коагенсе, у датој активности (нпр. *Дружио се с онима који су га ценили*), затим на адресата именоване акције (нпр. *Пошаљи писмо ономе ко ти може помоћи*).

За објекатске релативне клаузе карактеристично је то што је референт објекта главне предикације обично истоветан с референтом објекта друге, дескриптивне, као у пр.: *Прочитао је /оно/ што су написали; Узео је /оно/ што су му дали.* Може се уочити и известан паралелизам у њиховој употреби (нпр. *Уплатио је /оно/ што је зарадио*; *Избрисао је оно што је написао*). Идентичност се може уочавати и код референта објекта првог предиката и субјекта другог, као у пр.: *Критичар нема да тражи оно што је апстрактно лепо и добро, но ... —* Скерлић, 23.

Клаузе могу допунити предметни садржај прелазних предиката на два формално различита начина: непосредно се везујући за њега (*Купио је што је желео*) и посредно, преко анафорског антецедента: *Купио је оно што је желео.* Међутим, у оба случаја на семантичком плану, реч је о имплицираној атрибуцији апстрактне именске речи **ствар**, тј. **предмет** (то значи да се може рећи и овако: *Купио је ону ствар коју је желео*, односно *жељену ствар*). У свим примерима тзв. **(ко)релативно-објекатских** клауза анафорска реч, како тврди И. Прањковић, заједно са конјункцијом уводи зависну клаузу, а будући да је семантички празна, њен садржај надокнађује зависна предикација која служи као својеврсни детерминатор атрибутског типа и њен смисаони конкретизатор, како смо то показали на наведеном примеру.[30]

Допунске клаузе **адвербијалног типа**

7. На крају, осврнућу се на још једно досад недовољно разјашњено питање: Када зависне предикације којима се реферише о неким спољним моментима везаним за ванјезичку ситуацију, могу успоставити допунски, комплементни однос с главним предикатом? Вероватно под сличним условима као и допуне адвербијалног типа.[31]

---

[29] За њих важи термин **заменичко-саодносне** или корелативне клаузе.

[30] В. о улози корелата у сложеним реченицама у раду И. Прањковића: Суодносна везна средства у хрватскоме језику у: *Die grammatischen Korrelationen*. Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität. Graz 1999, 331—336.

Дакле, оне се реализују уз глаголе затворене, али недовољно конкретизоване семантике, оне глаголе чији потенцијал укључује обавезне семантичке компоненте као што су спацијална, темпорална, затим начинско-поредбена квалификативног или квантификативног типа, тако да њихови, иначе различити синтаксички изрази имају одређену прилошку семантичку вредност:

> Омркнеш *где ниси освануо*, стигнеш *камо ниси пошао* — В. Стевановић, 24; Та грозница трајаше *док се и млади сликар не изгуби* — Домановић 206; Понашао се *као да је пред огледалом* — Андрић 134; Во изгледаше *као да се нечега важног присећа* — Домановић 182; Држао се *као да је пред њим јелен* — Павић, 58; Осетио се *као да силази у гроб* — В. Стевановић, 47; Сведочанство целог села вреди *колико сведочанство два муслимана* — Поповић 177.

Ове реченице које се непосредно укључују у главну реченицу одређеним прилошким везницима, представљају заправо, због глагола из одређених лексичко-семантичких класа, обавезне детерминаторе прилошког типа, чије предикације нису експликативне, већ дескриптивне, описне, у напред објашњеном смислу. У њима је могуће употребити прилошки корелат испред везника (нпр. *Омркнеш /тамо, онде/ < на оном месту где ...*), а на семантичком плану присутне су именске лексеме типа *место, начин, време* с обавезним заменичким детерминатором. Ово су, могло би се рећи, семантички јединствене, такође нерашчлањене структуре, као уосталом и све допунске (комплементне) клаузе, јер њима „отвара место" лексичка семантика глагола. За разлику од ових комплементних клауза адвербијалног типа, међутим, друге адвербијалне реченице само су необавезни додаци који немају улогу допуна, будући да њихова појава није условљена значењем глагола у функцији предиката главне реченице, већ неким нејезичким, пре свега информативно-комуникативним разлозима.

7.1. Испред везника корелативних објекатских или адвербијалних клауза употребљавају се анафорске речи које их чине особеним. Заменице или заменички прилози испред релативизатора у датим структурама могу да се испусте, али не увек. У случају испуштања, сматрају ауторке **Граматике** за странце (в. нап. 6), „имамо нешто неодређенији исказ", док анафоре служе за истицање онога о чему се говори.[32] Занимљиво је да више примера релативних објекатских клауза без експлицираних заменичко-прилошких речи бележим у језику српских писаца из старијег књижевног периода, нпр.:

> В. Лазић није бројем биљежио *што је говорио* — Ђ. Даничић 84; Исписаћу још *што Бузбек говори даље о обичајима* — М. Ђ. Милићевић

[31] У својој књизи о локативу Т. Батистић разликује допуну месног типа као обавезни реченични конституент од адвербијала с истим значењем (*Локатив у савременом српскохрватском књижевном језику*, САНУ, пос. изд. Београд 1972, 15—25).

[32] Цитат је из: *Граматика српскохрватског језика за странце* (в. нап. 6), стр. 508.

186; ... уме осетити *што је лепо* — Љ. Недић 76; ... држите *што сте ухватили* ... — С. М. Љубиша 21; Чинио је *што је моґао за цркву* — С. Новаковић, 202.

7.2. Све допунске клаузе адвербијалног типа уврштавају се у главну реченицу тако што се везују, непосредно (као у горњим примерима) или посредно, за различите глаголске предикате чији им општи семантички потенцијал отвара место и условљава њихову значењско-функционалну вредност, а улога клаузе јесте управо у томе да употпуни и конкретизује то значење.

ЗАКЉУЧЦИ

8. Термином допунска (комплементна) клауза могу се, дакле, покрити све зависне реченице које с главном, односно њеним деловима, успостављају комплементни зависни однос, а којима отварају место пре свега глаголске лексеме (и глаголско-именички предикатски изрази који припадају одређеним значењским групама) својим граматичко-семантичким обележјима, за разлику од факултативних адвербијалних реченичних предикација које се повезују с било којом предикацијом у зависности од информације која се њима преноси.

Другим речима, зависном допунском реченицом нерашчлањене структуре употпуњује се и проширује садржај неке глаголске, именске или придевске речи. Атрибутском релативном, такође нерашчлањеном, указује се на неко потенцијално обележје појма означеног именицом као антецедентом у главној реченици, у циљу његове идентификације, конкретизације, квалификације. Апстрактна именичка лексема може бити детерминисана помоћу комплементне клаузе. Допунском експликативном предикацијом открива се унутрашњи садржај непредметног аргумента (*Прочитао је да му је друґ отпутовао*), док се дескриптивном корелативном предикацијом парафразира имплицирани кореферентни објекатски аргумент (*Прочитао је оно што му је написао друґ*).

Класификација зависних клауза са синтаксичко-функционалног аспекта подразумева утврђивање функционалних односа међу њеним деловима, што је условљено позицијом зависне, значењем управног глагола, структурним типом главне реченице и сл. Комплементне клаузе су по функцији пре свега **објекатске**, с експликативним, али и дескриптивним предикацијама. Ако само компензују **објекатску, месну, темпорално-квантификативну** или неку другу значењску компоненту, уграђену у општи семантички потенцијал датог глагола, тада је у питању посебан тип семантичког повезивања двеју предикација, а допунска клауза преузима функцију неизраженог или израженог формалног антецедента — објекта, адвербијала, па и тзв. предикатива.

Коначно, додаћу и ово што важи само за типичне допунске клаузе с експлицитним предикацијама (чему, иначе, посвећујем студију коју припремам за штампу[33]): Ако комплементне реченице посматрамо на ширем, прагматичком плану, онда се може рећи да се њима на једној страни *експлицира непредметна садржина* различитих интелектуално-комуникативних и других активности, а на другој страни, реферишући о „каквој нејезичкој датости", оне репрезентују ону предметност *која подлеже субјективном виђењу и представљању стварности*, што се исказује, односно имплицира главним делом ових структура.

Владислава Ружич

ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ В СИСТЕМЕ ПОДЧИНИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Резюме

Автор рассматривает один особенный тип придаточных предложений и их место в системе подчинительных предложений в сербском языке. С помощью этих комплексных синтаксических структур выражаются абстрактные отношения в перцептивно-сознательной и интеллектуально-коммуникативной сфере. В работе подчеркивается целесообразность употребления термина **дополнительное** (т.е. **комплетивное**) предложение прежде всего с структурно-семантической и функциональной точек зрения, а также и его более широкое применение.

В статье разграничиваются и различные структуры, которые многие авторы, согласно функции, причисляют к объектным, не проводя при этом четкую дифференциацию между ними. Так, с одной стороны, говорится об **экспликативной** предикации, с помощью которой эксплицируется и одновременно дополняется содержание управляющих слов и выражений (*Обећао је да ће доћи*), а, с другой стороны, о **дескриптивной** предикации, с помощью которой детерминируется „имплицированное" неопределенное объектное понятие (*Обећао је оно < нешто = што није могао испунити*) и которая соотносится с главным сказуемым предложения, в то время как референты их дополнений совпадают.

---

[33] Наслов те студије биће: „Допунске реченице у српском језику".

UDC 811.163.41'367'37

Ивана Антонић

СИНТАКСА И СЕМАНТИКА ПАДЕЖА У НОВОЈ „СИНТАКСИ САВРЕМЕНОГА СРПСКОГ ЈЕЗИКА"

У реферату се образлаже теоријско-методолошки приступ синтакси и семантици падежа, који је аутор применио обрађујући овај део синтаксичко-семантичког система у новом обимном граматичком приручнику „Прилози граматици српског језика: Синтакса савременога српског језика. Проста реченица" *шесточлане групе аутора — Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Људмила Поповић, Срето Танасић, Бранко Тошовић, и у редакцији академика Милке Ивић. Циљ је да се, с једне стране, детаљније образложи и оправда постојање, посебног дела посвећеног падежима (према концепцији традиционалне граматике), односно падежу као конститутивном синтаксичко-семантичком односу како на синтагматском тако и на основном сентенцијалном нивоу (према концепцији која се овде настоји промовисати) у једној овако обимној савременој граматици посвећеној синтаксичко-семантичкој структури тзв. просте, једнопредикатске реченичне форме у српском језику [заправо основне, матричне структуре сваког природног језика]; и, с друге стране, да се у кратком прегледу изложе основне тезе теоријско-методолошког концепта и процедуре приказивања за које се аутор определио следећи своје виђење, али и настојећи да се приступ овом делу синтаксичко-семантичког система на оптималан начин уклопи у концепцију целине.*

Кључне речи: *лингвистика, српски језик, стандард, синтакса, семантика, синтаксичка семантика, прагматичка семантика, падежи, теоријско-методолошки приступ.*

Почетком септембра 2005. године, у издању Института за српски језик САНУ, Београдске књиге и Матице српске, из штампе је изашао први том, од предвиђена два, *Синтаксе савременога српскога језика*, посвећен тзв. простој реченици, а као део замишљеног обимнијег пројекта под називом *Прилози граматици српскога језика*, који се ради у комисијама Одбора за стандардизацију српског језика, организовано од јануара 1998. До сада су објављена, као што је познато, два тома *Творбе речи* Ивана Клајна, и ово је, дакле, трећа књига, која представља конкретан резултат овог организованог рада и која се сада ставља на увид како научној и стручној тако и широј културној јавности и свим заинтересованим корисницима. У изради књиге учествовало је шест аутора: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић [Петровић], Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. Радом на књизи непосредно је руководио Предраг Пипер.

Он је осмислио општу концепцију књиге, тематске целине и њихов распоред, ауторски сачинио приближно половину укупног текста (три засебна тематска поглавља: *Именски израз* и *Предикат*, у првом делу књиге, и *Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика*, у другом делу књиге) и у завршној фази рада објединио и у неопходном усагласио делове осталих аутора. Сваки од преосталих пет аутора концепцијски је поставио и израдио по једно тематско поглавље: Ивана Антонић, *Синтакса и семантика падежа*, Срето Танасић, *Синтакса глагола*, и Владислава Ружић, *Проста реченица као синтаксичка целина*, у првом делу књиге; а Људмила Поповић, *Комуникативне функције просте реченице*, и Бранко Тошовић, *Комуникативна перспектива просте реченице*, у другом делу књиге. Генерални редактор књиге била је академик Милка Ивић.

С обзиром на то да је једна од тема за овај скуп, предложених од стране организационог одбора, била и *синтаксички пројекти и синтакса у ширим лингвистичким пројектима* (наиме, одбор се руководио чињеницом да се у овом тренутку и у српској лингвистици, а и у словенском свету одвија рад на неколико пројеката чији су предмет различити синтаксички проблеми и приступи на материјалу, по правилу, више словенских језика), а да је у прелиминарним разговорима са професором Пипером било речи о томе да би он као носилац овога нашег великог посла могао реферисати о целокупном подухвату, мени се учинило упутним (а и професор Пипер се с тим сложио) да у свом реферату (замишљеном као комплементаран његовом) овом приликом образложим нека основна полазишта свог приступа теми која ми је додељена на обраду, будући да начелно у концепцији овакве једне књиге нема простора за експлицитна општија образложења самога приступа од стране аутора, па ни редактора, те је читање таквих података из укупног текста, односно начина презентације материје, њене организације, појмовно-терминолошке апаратуре, симболизације, на пример, препуштено самим читаоцима и дакако оцењивачима. Оцењивачи ће, наравно, у том смислу дати свој суд, научна и стручна јавност ће временом експлицитно или имплицитно судити о целини, али и о конкретним појединачним решењима, али је чини ми се, бар када је о оваквим подухватима реч, иако то можда није уобичајено, поготово у нас, важним да и сами аутори образложе неке смернице којима су се настојали руководити у свом раду на оваквом једном пројекту. У међувремену је, међутим, дошло до неких измена и професор Пипер је, као обавезни учесник у раду првог дела овога скупа (у раду Комисије за испитивање граматичке структуре словенских језика), морао одустати од такве теме свог реферата, тако да ће овај пут, нажалост, изостати осврт на концепцију целине овога пројекта. Надам се да ће то бити учињено неком другом погодном приликом и да мој кратак осврт на приступ

примењен у само једном делу ове књиге, наравно и са погледом на његово место у целини, неће бити неумесно.

Дакле, циљ мог реферата јесте да, с једне стране покушам укратко образложити и оправдати постојање, посебног дела посвећеног падежима, и то сваком падежу појединачно, а не нпр. падежним системима, односно падежу као конститутивном синтаксичко-семантичком односу како на синтагматском тако и на основном сентенцијалном нивоу (према концепцији која се овде настоји промовисати) у једној овако обимној савременој граматици посвећеној синтаксичко-семантичкој структури тзв. просте, једнопредикатске реченичне форме у српском језику [а заправо основне, матричне структуре сваког природног језика]; и с друге стране да у кратком прегледу изложим неке основне тезе теоријско-методолошког концепта и процедуре приказивања за које сам се определила, следећи своје виђење, али и настојећи, при том, да се приступ овом делу синтаксичко-семантичког система на оптималан начин уклопи у концепцију целине.

У укупној аргументацији за образложење одабранога приступа, које сам себи поставила за циљ, врло важно место припада, с једне стране, историјату теоријских концепата и њихове конкретне примене на укупном језичком материјалу барем једног језика, ако не упоредно на материјалу више њих, како у славистици тако и уопште у лингвистици, а с друге стране, историјату приступа овом делу синтаксичко-семантичког система и конкретним решењима, било у досадашњим „великим" граматикама српскохрватског / српског и хрватског језика (дакле од Даничића 1858. па наовамо), било у широј домаћој научној лингвистичкој литератури, првенствено у другој половини 20. века. Ја овом приликом, разумљиво, немам на располагању довољно ни времена ни простора за детаљнији осврт на укупни историјат идеја, поготово не за било какву детаљнију упоредну анализу развоја идеја и међусобних утицаја, или, пак, за анализу предности и недостатака досадашњих теоријских концепата према мом виђењу ствари. Уосталом, неки општи развојни ток је углавном познат, мада мислим да би, за историју лингвистике уопште, и историју синтаксе посебно, један такав детаљнији осврт био више него користан. Овога пута ћу се у том смислу осврнути само на две важне чињенице које, као нека врста најопштијег закључка, произилазе из мог досадашњег увида у поменути историјат.

(1) Падеж, без обзира на то да ли му се приступало, искључиво или доминантно, као морфолошкој, синтаксичкој или семантичкој категорији, као једна од две типичне категоријалне одлике словенских језика (уз глаголски аспект), представља онај део укупног језичког система синхроно изразито флексивних језика који је до сада био незаобилазни и веома чест предмет лингвистичке пажње, самостално или у склопу тумачења других језичких датости.

(2) Падеж као језичка категорија, усудила бих се рећи, у поређењу са свим другим језичким категоријама (поготово оним граматичким — морфолошким и синтаксичким), опет у синхроно изразито флексивним, али и у синхроно нефлексивним језицима (дакле, првенствено у словенским, али често и другим индоевропским језицима), сразмерно често је био предмет на којем су грађени теоријски конструкти — имам овде на уму пре свега другу половину 20. века, као најдинамичнији период у историји лингвистичке науке када су у питању теоријске идеје. Подсетићу овом приликом само на оне најутицајније теорије падежа: теорија падежа Јакобсона (Jakobson 1936/1971, 1958/1971), Хјелмслева (Hjelmslev 1935—37/1972), Куриловича (Kuryłowicz 1949), потом је уследила теорија дубинских падежа Филмора (Fillmore 1968), локалистичка теорија падежа Андерсона (Anderson 1971 и каснији радови), релациона теорија падежа Перлмутера (Perlmutter 1983 — али развијана током 70-их), теорија апстрактних падежа у склопу теорије управљања и везивања Чомског (Chomsky 1981), антропоцентрична теорија падежа Тополињске (Topolińska 1999 — радови на ову тему настајали током година обједињени у књигу) у склопу шире антропоцентричне теорије језика (Rokoszova 1981); а семантичке теорије, пре свега теорија локализација у оквиру теорије функционалне граматике Бондарка (Bondarko 1984, 1987; Bondarko 1991), и теорија когнитивне семантике англосаксонске провенијенције — спацијална граматика (Langacker 1982, 1987), иако нису конципиране превасходно као теорије падежа, готово да најчешће посежу за овом категоријом, експлицитно или имплицитно — нпр. теорија локализација најлакше се образлаже управо на примеру падежа, а теорија когнитивне семантике човеково концептуално поимање света засновано на просторном искуству често објашњава преко предлошких формализација (било у флексивним било у нефлексивним језицима) — дакле у крајњем опет на примеру падежа. Штавише, чак је и генеративна теорија Чомског и његових следбеника, првобитно конципирана првенствено као теоријски конструкт језика који узима реченицу као основну језичку / менталну датост, до сада у два наврата изразито „склизнула" у поље падежа, шта год да се у том контексту стварно крило иза термина „дубински падеж" и „апстрактни падеж".[1]

Дакле, само ове две најопштије чињенице довољно говоре о важности падежа као језичке категорије и о разноликости теоријских приступа падежу који су до данас формулисани у лингвистици и који нам стоје на располагању, те са којима се у мањој или већој мери морамо упознати пре но што приступимо истраживању било ког сегмента ове категорије у једном језику.

---

[1] Различити методолошки приступи примењени у анализи падежних односа на материјалу словенских језика могу се видети у зборнику радова о падежу у словенским језицима Brecht and Levine 1986.

И осврт на кретања у овдашњој лингвистици, иако у неким општим цртама такође мање-више познат, у том смислу био би и те како вредан детаљније пажње. Овом приликом, и у вези с тим, подсетићу само на неке опште податке.

(1) Прва српска синтакса, Даничићева из 1858, била је заправо синтакса само падежа, и вероватно из тог разлога, одељак посвећен синтакси падежа у Маретићевој граматици (пола века касније), која је, као граматички приручник, обележила прву половину 20. века, био је нешто мањег обима (Maretić 1899). Готово половина другог тома велике Стевановићеве граматике, која је, опет, као граматички приручник, обележила другу половину 20. века, исто тако је посвећена падежима (Стевановић 1969[1]/1979[3]).

(2) У првој половини 20. века, добар део својих теоријских расправа Белић је посветио падежима (Белић 1941/1998), а у другој половини 20. века, од почетка педесетих па до почетка осамдесетих у континуитету, а и касније повремено, Милка Ивић се у низу текстова бавила општим теоријским и многим конкретним питањима падежног система у српском језику.[2]

(3) Коначно, током пет деценија друге половине 20. века, закључно с првим годинама овога века, добар део објављених монографских, научних публикација, које се баве једним лингвистичким проблемом, био је посвећен опет падежима, а и укупна досадашња библиографија радова који се баве падежима позамашна је.

Већ и ових неколико најопштијих чињеница сасвим је, чини ми се, довољно да оправда став да оваква књига садржи посебан део у којем ће граматички опис, у овом случају синтаксички, савременог стандардног српког језика, бити презентован из перспективе падежа. У том смислу, ниједног тренутка ни код редактора ни код осталих аутора није било дилеме. Питање да ли се у основном приступу требало определити за опис сваког падежа појединачно, што је у сагласности с традиционалним приступом у граматици, или ићи само на презентовање падежних система, што би била више одлика структуралистичког приступа, такође је решено без велике дилеме. Сагласили смо се да у овако постављеној концепцији књиге, чији би други део у великој мери био посвећен аналитичкој перспективи која иде од значења ка формалној јединици, има пуног оправдања претходно, у делу који претежно нуди перспективу од формалне јединице ка значењу, дати преглед функционално-значењских одлика сваког падежа појединачно, будући да су у поменутој семантичкој перспективи падежни облици врло често формалне јединице ка којима се иде. Поред тога, мислим да се пуно оправдање за овакав поступак може наћи и у чињеници да су, у тренутку када се приступало овоме по-

[2] У списку литературе уп. 36 библиографских јединица које је Милка Ивић објављивала у домаћим и иностраним лингвистичким публикацијама од 1951. до 2002.

слу, постојале монографије о генитиву (Feleszko 1970 / Фелешко 1995), слободном акузативу (Гортан Премк 1971), инструменталу (Ивић, М. 1954) и локативу (Batistić 1972) — све објављене између 1954. и 1972, с тим што је монографија о генитиву била написана на пољском језику и објављена у Пољској, и дуго је овдашњим читаоцима била тешко доступна, а с пољског је преведена и објављена на српском тек 1995 — а датив је био предмет само једне конфронтативне студије руског и српског језика објављене 1988 (Милинковић 1988). Дакле, нисмо имали монографски опис датива у српском језику нити монографски опис акузатива у целини, а студија која би обрадила предлошки акузатив тек је била у почетној фази рада.[3] О номинативу су штури подаци постојали само у граматикама и они су, по правилу, представљали краћи извод из Даничићевог одељка о номинативу. При том је свака од поменутих студија била рађена мање-више друкчијим поступком: једна, и то она о инструменталу која се појавила прва (Ивић, М. 1954), подједнако је узимала у обзир и дијахрону и синхрону перспективу, а остале су се задржавале искључиво на синхроној перспективи. Осим тога, не мање важна била је и чињеница да практично ништа од онога што је донела лингвистичка наука у овој области током друге половине 20. века није систематично интегрисано у неки граматички приручник — морам нагласити да су у том смислу унеколико изузетак средњошколска граматика Станојчић, Љ. Поповић, Мицић (1989[1] и каснија издања), у којој падежи нису обрађени појединачно, већ је учињен покушај да се они представе у систему, али су наравно обим и намена ове граматике одредили да то буде учињено ипак само у најосновнијим цртама; и граматика намењена странцима Mrazović, Vukadinović (1990), која падежне односе обрађује у склопу теоријског приступа дependенцијалне синтаксе у варијанти немачког лингвисте Улриха Енгела, дајући преглед само основних падежних облика као могућих рекцијских допуна и додатака различитим глаголима.

Дакле, будући да сам се, поделом посла, нашла пред задатком да израдим део посвећен падежима, сматрала сам да из свега овога произлази да је и те како оправдано и овај пут остати на опису сваког падежа појединачно, али сада покушати отићи корак даље и у том смислу поставила сам два основна циља: (1) да свим падежима приступим на исти начин, односно да сви падежи добију методолошки једнак опис — те да коначни резултат буде конзистентан, оптимално целовит опис синтаксе и семантике падежа у савременом стандардном српском језику, и (2) да, колико год је у овом тренутку

---

[3] Када је рад на поглављу *Синтакса и семантика падежа* у верзији која је била намењена објављивању у књизи *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица* већ био завршен, из штампе је изашла и монографија о предлошком акузативу (Арсенијевић 2003 — штампање завршено децембра 2004). Такође је штампана посебно и проширена верзија одељка о дативу (Антонић 2004).

могуће, општи теоријско-методолошки приступ буде у сагласности с једним основним утицајним теоријским током у другој половини 20. века, и то оним који је заступала новосадска лингвистичка школа, а да то, истовремено, никако не значи конфронтацију са многим дескриптивним подацима који постоје у традиционалној литератури о падежима.

С обзиром на први постављени циљ, функционално-значењске одлике сваког падежа изложене су истим редоследом без обзира на њихово место у укупној мрежи функционално-значењских одлика сваког падежа појединачно, односно без обзира на то да ли дата одлика припада више центру или више периферији те мреже, и уопште примењена је једнака процедура описивања и приказивања у свим случајевима.

С обзиром на други постављени циљ, пошла сам од концепције падежног система и појединачних подсистема, коју је својевремено дала професорка Ивић следећи опште принципе Јакобсонове теорије падежа, коју је при том допунила и врло битним детаљем за синтаксичко-семантичку структуру синтагматских и сентенцијалних модела, истичући важност падежног структурног лика — у том смислу је добрим делом сачињен и уводни текст у којем се дају опште одлике падежног система у српском језику, и уводни одељци за сваки падеж, у којима се дају основни подаци о месту датог падежа у тако постављеном систему, а у сваком издвојеном структурном моделу експлицитно је навођено у којем структурном лику се појављује дати падеж. Овако сам поступила јер стојим у уверењу да је за синтаксичко-семантички приступ падежном систему српског језика оваква концепција до данас остала фундаментална, тим пре што се показало да је до сада и најпродуктивнија — мислим под тим, прво, да је омогућила да се осветле неке темељне одлике и правилности овог дела укупног граматичког система српског језика, што традиционална граматика није успевала да сагледа, а друго, да се показала и као најпријемчивија за надоградњу новијим теоријским конструктима — пре свега онима који су више оријентисани семантички, а мање синтаксички — нпр. локалистичка и антропоцентрична теорија језика / падежа, које су се појавиле у славистици последњих двадесетак година. Другим речима, покушала сам да у опису овог дела језичког система остварим *интегрални синтаксичко-семантички приступ* у чијим се темељима налази приступ који је својевремено у теоријским радовима дала Милка Ивић, али умногоме употпуњен, с једне стране, вредним доприносима поменутих изразито семантичких оријентација,[4] а с друге стране, свуда где су то језичке датости захтевале, и перспективама које су понудиле прагматички усмерене теорије језика, а у неким детаљима и когнитивно усмерене теорије језика.[5]

---

[4] Уп. Piper 1997[1]/2001[2] и Тополињска 2002.

[5] У последњих неколико година и у српској лингвистици појавиле су се прве књиге које се баве човековом просторном концептуализацијом света на примерима

Затим, пошла сам од тога да је падеж у српском језику, наравно, морфолошка категорија јер се формализује кроз систем парадигматских морфема, али да је падеж пре свега синтаксичко-семантичка категорија која се остварује на нивоу синтаксеме — реченице и синтагме. Подсетићу овде да је Белић у својим теоријским списима одредио да се падежни однос остварује на нивоу синтагме, имајући при том у виду оно што је традиционална граматика сматрала зависним падежним односом. На једном месту то је формулисао на следећи начин: „За нас су зависни падежни односи они у које ступа каква *именица* као допуна или одредба каквој *управној речи* извесне синтагме" (Белић 1941/1998). У складу с оваквим одређењем, које је често, чини ми се, прихватано и сувише стриктно, у сербокроатистичкој граматичкој литератури сматрало се да се падежни однос остварује само у синтагми и, сагласно томе, падежна проблематика углавном се разматрала у оквиру синтагматике, или тзв. морфосинтаксе,[6] па се чак понекада стицао утисак као да она не припада синтакси реченице — нпр. одељак о падежима налазио се у делу под насловом „Падежне синтагме. Функције и значења падежа" (Стевановић 1969[1]/1979[3]), а две хрватске граматике објављене до 1990, *Priručna gramatika* (Barić i dr. 1979) и Катичићева *Sintaksa* (Katičić 1986) нису посебно ни обрађивале синтаксу падежа.[7] Наравно, не спорећи, у традиционалним граматичким оквирима, тачност овога суда, ја сам се овде, као једном од полазних ставова, приклонила схватању да се *падеж* као синтаксичко-семантичка категорија, и независно од своје формалне реализације на морфолошком нивоу, у овом контексту може схватити и као *конститутивни синтаксичко-семантички однос просте / једнопредикатске реченичне структуре као синтаксичко-семантичке јединице на основном хијерархијском нивоу у случају када се као елементарне јединице ван позиције личног глаголског облика појављују именичке речи*, а тек онда и као конститутивни синтаксичко-семантички однос синтагме као непредикатске јединице у основном хијерархијском нивоу, која се, пак, као засебан елемент укључује у реченичну структуру и преко свог носећег елемента успоставља интегративни падежни однос на нивоу реченице. Дакле, ако реченица као централна синтаксичко-семантичка јединица, независно од тога којој класи речи / којој класи формалних јединица припадају елементарне јединице које улазе у њену структуру, настаје успостављањем три основна типа синтаксичко-семантичког односа: *односа имплементације, односа комплементације* и *односа детерминације*, онда се, у случају када се као елементарне јединице те структуре појављују именичке речи, ова

предлошких формализација у концепту когнитивне семантике англосаксонске провенијенције. Уп. Klikovac 2000, Rasulić 2004.

[6] Уп. нпр. Пипер 1997а.

[7] Уп. Даничић 1858: *Српска синтакса* = синтакса падежа; Maretić 1899: наслов поглавља посвећеног падежима гласи *Синтакса падежа*.

три основна синтаксичко-семантичка односа манифестују кроз успостављање одговарајућих падежних односа. Другим речима, падежном односу прилазим примарно из перспективе реченице јер се највећи број падежних односа остварује на нивоу реченице око предикације као њеног основног конститутивног елемента, а тек потом из перспективе синтагме / номиналне синтагме, јер се падежни односи на нивоу синтагме успостављају углавном у појединачним моделима, а практично само у два функционално-семантичка типа, при чему у једном примарно, а у другом само секундарно и то са пресупозицијом пропозиције. У складу с тим, редослед којим се наводе функционално-семантички типови унутар описа сваког падежа појединачно у највећој могућој мери (осим у неколико мањих детаља) поштује хијерархију поменута три основна типа синтаксичко-семантичких односа. Полази се од падежних односа који изграђују однос имплементације (субјекатски и предикатски), следе падежни односи који изграђују однос комплементације (објекатски и експликативни), те падежни односи који изграђују однос детерминације: и то најпре околносне детерминације која прецизира примарне параметре сваке предикатске ситуације (спацијални, темпорални, ситуациони, квалификативни, однос пропратне околности, квантификативни, инструментални и социјативни), а затим и експликативне детерминације која прецизира секундарне — објаснидбене или логичке — параметре предикатске ситуације (каузални, однос основа/критерија, консекутивни, интенционални, концесивни, кондиционални, те ексцептивни, адитивни, супституитивни, опозитивни и компаративни).

Дакле, у првом класификацијском нивоу се налази функционално-семантички тип, у најкраћем дескриптивно одређен и симболички представљен у виду основног структурног модела, у другом класификацијском нивоу јесте семантички тип са разлагањем на релевантна семантичка обележја са најнужнијим описом сваког појединачног значења, а у трећем класификацијском нивоу је конкретни структурни модел дат у основном симболичком запису који се затим и дескриптивно образлаже, а потом и типичним примерима илуструје. При опису модела основни циљ је био формулисати минималне синтаксичко-семантичке услове за конституисање сваког модела појединачно. При том, морам нагласити да симболички запис не садржи увек сваки могући детаљ из чисто техничких разлога (нпр. у случајевима када се ради о бројној семантичкој класи глагола, њих није могуће наводити у симболичком запису — мада сам се, у начелу, трудила да тако буде у минималном броју случајева), али зато дескриптивни приказ у том смислу даје потпуне податке. Настојала сам исто тако да редослед модела иде од типичног, оног за који се, у принципу, не везује више неких специфичнијих синтаксичко-семантичких или семантичких услова, према мање типичним, за које се, по правилу, везује више специфичних синтаксичко-семантичких или

семантичких услова, до више или мање синтаксичко-семантички идиоматизованих структура, у којима је лексички избор најчешће сведен на јединичне лексеме или на изразито мали број лексема. Уз то, свуда где сам сматрала да је то потребно, синтаксичко-семантичку интерпретацију модела дату у дескриптивном приказу, у егземплификацији сам уз помоћ одговарајућег метајезика настојала потврдити. У том смислу сам се служила различитим типовима парафраза, на првом месту парафразом која илуструје потпуну синтаксичко-семантичку еквивалентност, затим оном која илуструје потпуну семантичку еквивалентност и коначно оном која илуструје приближну семантичку еквивалентност, на шта су упућивали одговарајући симболи испред парафразе, а заједно с њом дати у угластој загради. Тамо где су то језичке датости захтевале, упућивала сам и на нужне компоненте ширег синтаксичко-семантичког и прагматичко-семантичког контекста. Подаци који су се тицали нпр. става или односа говорника према пропозиционом садржају навођени су само као део дескриптивног приказа, а импликација и пресупозиција и метајезиком као део дескриптивног приказа и егземплификације. У напомени, ситнијим слогом, иза модела, дати су само најнужнији подаци који се тичу евентуалних одступања од основног модела или подаци који се тичу неких посебних лексема, везаних структура и сл. Укупан број примера којима се илуструју модели износи приближно 1950 (у току самога рада оперисала сам знатно већим бројем примера), а корпус је састављен комбинованом методом: тзв. конструкцијом примера оверених код изворних говорника, примерима преузетим из литературе првенствено о падежима, али и о другим синтаксичким проблемима (по правилу из монографских студија које су рађене на корпусу), и примерима из савремених писаних извора прикупљеним циљано за ову прилику.

Ово би били основни принципи и поступци које сам плански покушала применити у раду на опису синтаксе и семантике падежа у новој *Синтакси савременога српскога језика*. Овом приликом нисам се могла задржавати на образлагању свих детаља, евентуалних одступања или компромисних решења којима сам у неким случајевима прибегавала. И за тако нешто ће, можда, бити прилике.

ЛИТЕРАТУРА

Anderson, John M. 1971. *The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Антонић, Ивана 2004. Синтакса и семантика датива. *Јужнословенски филолог* (Београд), LX, 67—97.

Арсенијевић, Нада 2003. *Акузатив с предлогом (I и II)*. Прештампано из *Зборника Матице српске за филологију и лингвистику* (Нови Сад), XLVI/1, 107—263 и XLVII/2, 53—216.

Barić, Eugenija i dr. 1979. *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika.* Zagreb: Školska knjiga.

Batistić, Tatjana 1972. *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik (Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 3).

Белић, Александар 1941/1998. *Општа лингвистика* [Изабрана дела Александра Белића, Први том — Општа лингвистика: О језичкој природи и језичком развитку, књига I и II]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Бондарко, А. Б. 1984. *Функциональная грамматика*. Ленинград: Наука.

Бондарко, А. Б. ред. 1987. *Теория функциональной грамматики, Введение, Аспектуальность, Временная локализованность, Таксис*. Ленинград: Наука.

Bondarko, Alexander B. 1991. *Functional Grammar. A Field Approach.* Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Brecht, Richard D. and Levine James S. eds. 1986. *Case in Slavic.* Columbus: Slavica Publishers, Inc.

Гортан-Премк, Даринка 1971. *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик (Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 2).

Даничић, Ђуро 1858. *Српска синтакса. Део први.* Београд.

Ивић, Милка 1951—1952. О предлогу *по* у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог* (Београд), XIX/1—4, 173—212.

Ивић, Милка 1953. Енклитички облик личне заменице као знак модалности. *Наш језик* (Београд), н. с. књ. V, св. 1—2, 61—64.

Ивић, Милка 1953—1954. О проблему падежне системе у вези са савременим схватањима у лингвистичкој науци. *Јужнословенски филолог* (Београд), XX/1—4, 191—209.

Ивић, Милка 1954. *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*. Београд: Српска академија наука (Посебна издања: књ. CCXXVII, Институт за српски језик: књ. 2). [Прештампано као фототипско издање — Београд: Српска академија наука и уметности, Београдска књига, Институт за српски језик САНУ, Библиотека *Пут у речи*, књига 9, 2005.]

Ивић, Милка 1954а. Узрочне конструкције с предлогом *због, од, из* у савременом књижевном језику. *Наш језик* (Београд), н. с. књ. V, св. 5—6, 186—194.

Ивић, Милка 1954б. Прави и неправи објекат. *Књижевност и језик у школи* (Београд), 4, 260—262.

Ивић, Милка 1955—1956. Из проблематике падежних временских конструкција. *Јужнословенски филолог* (Београд), XXI, 165—214.

Ивић, Милка 1956. Однос између квалитативног генитива и квалитативног инструментала. *Наш језик* (Београд), н. с. књ. VII, св. 7—10, 260—269.

Ивић, Милка 1956а. Облици за појачавање предлошког привативног значења у српскохрватском језику. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* (Нови Сад), III, 110—113.

Ивић, Милка 1957. Једно поглавље из граматике нашег модерног језика — систем месних падежа. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад), II, 145—157.

Ивић, Милка 1957—58. Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог* (Београд), XXII, 141—166.

Ivić, Milka 1958. The Relationship between Bound and Free Form in the Serbo-Croate Cases. *Cercetări de linguistică* (Bucarest), 1958, III [Supliment: Mélanges linguistiques offerts à Emil Petrovici par ses amis étrangers à l'occasion de son soixantième anniversaire], 217—226.

Ивић, Милка 1959. Српскохрватски падежни облици обавезно праћени одредбом као помоћним морфолошким знаком. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад), IV, 151—163.

Ivić, Milka 1961. On the Structural Characteristics of the Serbocroatian Case System. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, The Hague, IV, 38—47.

Ivić, Milka 1962. The Grammatical Category of Non-Omissible Determiners. *Lingua* (Amsterdam), XI, 199—204.

Ivić, Milka 1963. Dativus respectativus i sinonimične konstrukcije u slovenskim jezicima. *Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Spławiński*, Kraków, 99—104.

Ivić, Milka 1964. Non-Omissible Determiners in Slavic Languages. *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*, ed. by Horace G. Lunt, The Hague, 476—479. [U izvodu štampano u: *Preprints of Papers for the Ninth International Congress of Linguists* (August 27—31, 1962, Cambridge, Mass.), Cambridge, Mass., 1962, 49. Preštampano u: *Syntactic Theory 1* (Structuralist, Selected Readings, Ed. by F. W. Householder), Harmondsworth, Middlesex, 1972, 135—139].

Ivić, Milka 1965. The System of Serbocroatian Cases Denoting Spatial Relations. *Acta Linguistica Hafniensia* (Copenhagen), IX/1, 50—55.

Ивић, Милка 1967. Генитивне форме српскохрватских именица и одговарајућа придевска образовања суфиксом *-ов (-ев, -овљев, -евљев), -ин* у односу „комбинаторичких варијаната". *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад), X, 257—262.

Ivić, Milka 1967a. Types of Direct Objects in Serbocroatian. *To Honor Roman Jakobson, Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday*, The Hague, 989—994.

Ivić, Milka 1970. Les causes sémantiques du phénomène syntaxique nommé „déterminant obligatoire". *Actes du Xème Congrès International des Linguistes*, Bucarest, II, 832—834.

Ивић, Милка 1971. Квестионар за употребу падежа у савременом српскохрватском књижевном језику. *Зборник за филологију и лингвистику* (Нови Сад: Матица српска), XIV/1, 159—170.

Ivić, Milka 1971a. O ekvativnom genitivu srpskohrvatskog jezika. *Serta slavica in memoriam Aloisii Schmaus*, Dr. Rudolf Trofenik, München, 301—308.

Ивић, Милка 1972. О објекатској допуни глагола комуникативних и интелектуалних радњи. *Зборник за књижевност и језик* (Титоград), I, 27—32.

Ивић, Милка 1972а. Падежна проблематика у универзитетској настави. *Књижевност и језик* (Београд), XIX/2—3, 1—5.

Ivić, Milka 1973. Problematika modalnih rečenica. *Otázky slovanske syntaxe III*, Brno, 85—91.

Ивић, Милка 1976. Проблем перспективизације у синтакси. *Јужнословенски филолог* (Београд), XXXII, 29—46.

Ivić, Milka 1983[1]/1995[2] [115—138]. Iskazivanje direktnog objekta u (standardnom) srpskohrvatskom. U: *Lingvistički ogledi*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Ivić, Milka 1983[1]/1995[2] [189—196]. O semantičkim okolnostima od kojih zavisi obavezna determinacija kvalifikativnog tipa. U: *Lingvistički ogledi*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Ivić, Milka 1983[1]/1995[2] [197—205]. O strukturi srpskohrvatskog padežnog sistema. U: *Lingvistički ogledi*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Ivić, Milka 1983[1]/1995[2] [207—214]. Srpskohrvatski padežni sistem za označavanje prostornih odnosa. U: *Lingvistički ogledi*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Ivić, Milka 1986. On Referential Strategies: Genitivization vs Adjectivization in Serbocroatian. *Linguistische Arbeitsberichte* (Leipzig), Nr 54/55, 23—27.

Ivić, Milka 1995. Semantika predloga u izrazima tipa *sedeti na suncu / sedeti u hladu*. U: *O zelenom konju, Novi lingvistički ogledi*, Beograd: Biblioteka XX vek [175—179].

Ивић, Милка 1999. О реченицама типа *Отишла је КОД мајке / Отишла је ДО мајке. Наш језик* (Београд), н. с. књ. XXXIII, св. 1—2, 1—4. [Прештампано у: Ivić, Milka 2000. *Lingvistički ogledi, tri*. Beograd: Biblioteka XX vek (79—84).]

Ивић, Милка 2001. Неки увиди у конструкције типа *чекати некога / чекати на некога* и *заборавити нешто / заборавити на нешто. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* (Нови Сад), XLIV, 7—11. [Прештампано у: Ivić, Milka 2002. *Red reči. Lingvistički ogledi, četiri.* Beograd: XX vek (115—121).]

Ivić, Milka 2002. Povodom makedonskih konstrukcija tipa *Kola na brat mi / Kola od brat mi.* U: *Red reči. Lingvistički ogledi, četiri.* Beograd: XX vek [75—80].

Jakobson, Roman 1936/1971. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutungen der russischen Kasus. *Selected Writings II*, The Hague: Mouton [23—71].

Jakobson, Roman 1958/1971. Морфологические наблюдения над славянским склонением. *Selected Writings II.* The Hague: Mouton [154—183].

Katičić, Radoslav 1986. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku.* Zagreb: JAZU, Globus.

Klikovac, Duška 2000. *Semantika predloga (studija iz kognitivne lingvistike)*. Beograd: Filološki fakultet.

Kuryłowicz, Jerzy 1949. Le probléme du classement des cas. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego IX* , 20—43.

Langacker, Ronald W. 1982. Space Grammar, Analysability, and the English passive. *Language*, 58/1, 22—81.

Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I Theoretical Prerequisites*. Stanford CA: Stanford University Press.

Maretić, Tomo 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika.* Zagreb.

Милинковић, Љубо 1988. *Датив у савременом руском и српскохрватском језику (конфронтативна анализа).* Београд: Научна књига.

Mrazović, Pavica, Vukadinović, Zora 1990. *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance.* Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest.

Perlmutter, David M. 1983. *Studies in Relations Grammar 1*. Chicago: University of Chicago Press.

Piper, Predrag 1997[1]/2001[2]. *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Пипер, Предраг 1997a. *Оглед српске морфосинтаксе (у поређењу са македонском)*. Сеул: Хандкук универзитет за стране студије, Катедра за јужнословенске студије.

Rasulić, Katarina 2004. *Jezik i prostorno iskustvo. Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku.* Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Rokoszova, Jolanta 1981. Antropocentryzm języka i znaczenie tego faktu dla badań nad stroną. *Studia Gramatyczne IV*, 127—184.

Станојчић, Живојин, Поповић, Љубомир, Мицић, Стеван 1989[1]. *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања*. Уџбеник за I, II, III, и IV разред средње школе. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Завод за издавање уџбеника [у каснијим прерађеним издањима: Станојчић, Живојин, Поповић, Љубомир 2002[8]. *Граматика српског језика*. Уџбеник за I, II, III, и IV разред средње школе. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства].

Стевановић, Михаило 1964[1]/1979[3]. *Савремени српскохрватски језик (Граматички системи и књижевнојезичка норма). II Синтакса.* Београд: Научна књига [Одељак *Падежне синтагме*: 159—527].

Topolińska, Zuzanna 1999. *Język, czbiek przestrzeń* Warszawa—Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

Тополињска, Зузана 2002. Антропоцентрична теорија језика и српски падежни систем. *Јужнословенски филолог* (Београд), LVIII, 1—13.

Feleszko, Kazimierz 1970. *Składnia genetiw i wyrażeń przyimkowych z genetiwem w języku serbsko-chorwackim.* Wrocław—Warszawa—Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich (Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk, Monografie Slawistyczne 21).

Фелешко, Казимјеж 1995. *Значења и синтакса српскохрватског генитива*. Београд — Нови Сад: Вукова задужбина — Орфелин — Матица српска [Превод Гордане Јовановић с пољског: Kazimierz Feleszko 1970].

Fillmore, Charles 1968. The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory.* Ed. by E. Bach and R. Harms. New York: Holt, Rinehart and Winston [1—88].

Hjelmslev, Louis 1935—37/1972. *La catégorie des cas. Étude de grammaire générale.* München: W. Fink.

Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding. The Pisa Lectures.* Dordrecht: Folis Publications.

Ивана Антонич

СИНТАКСИС И СЕМАНТИКА ПАДЕЖЕЙ В НОВОМ „СИНТАКСИСЕ СОВРЕМЕННОГО СЕРБСКОГО ЯЗЫКА”

Резюме

В докладе дается обоснование теоретическо-семантического подхода к синтаксису и семантике падежей, принятого автором при обработке данной части синтаксическо-семантической системы в новом объемистом граматическом пособии „Очерки по грамматике сербского языка: Синтаксис современного сербского языка. Простое предложение” шестичленой группы авторов — Предрага Пипера, Иваны Антонич, Владиславы Ружич, Людмилы Попович, Срето Танасича, Бранко Тошовича, и под редакцией академика Милки Ивич. Цель состоит в том, чтобы, с одной стороны, более детально обосновать и оправдать существование в такой по объеме большой грамматике, посвященной синтаксическо-семантической структуре т.н. простой, монопредикативной формы предложения в сербском языке [на самом деле основной, матричной структуры любого естественного языка], особой части, посвященной падежам (по концепции традиционной грамматики), т.е. падежу как конститутивному отношению как на синтагматическом, так и на основном сентенциальном уровне (по концепции, которую автор здесь старается представить); и, с другой стороны, чтобы в кратком обзоре изложить основные теоретико-методологические положения приема и процедуры представления, которые автор выбрал в соответствии со своей точкой зрения, стараясь при этом достичь оптимального включения подхода к данной части синтаксическо-семантической системы в концепцию целого.

UDC 811.163.41'282

Софија Милорадовић

ДИЈАХРОНИ И СИНХРОНИ АСПЕКТ АНАЛИТИЧКИХ ПОЈАВА У СРПСКИМ НАРОДНИМ ГОВОРИМА

Овај рад представља настојање да се, са дијахроног и синхроног аспекта, осмотри и размотри процес аналитизације у српским народним говорима, тј. да се утврде његови основни правци кроз сагледавање низа аналитичких категорија и појава — морфолошких и морфосинтаксичких. Обим заступљености аналитичких одлика сведочи о мери аналитизације српских народних говора.

Кључне речи: *српски народни говори, аналитичке појаве, балкански језички савез, југоисток — северозапад, центар — периферија.*

I

Средњовековно језичко стање у многим српским областима не може се поуздано утврдити или још нисмо близу разјашњења тог стања. Границе међу средњовековним српским говорима брисане су или померане под налетима носилаца других говорних типова, расељаваних по нужди — из економских или из политичких разлога. Ипак, покушаћу овде да презентирам, дабогме, највише захваљујући увидима П. Ивића у ту замршену проблематику српског језика, основне податке из језичке дијахроније који бар донекле расветљавају проблем аналитизма у српским народним говорима.

Смањење броја падежних облика у множини, тј. изједначавање датива, инструментала и локатива, односно — датива и инструментала на једној страни, а генитива и локатива на другој, у већини српских народних говора раширило се након 14. века, ношено новијим таласима миграција са херцеговачког терена у правцу севера, североистока и, нешто касније, северозапада. У 14. веку имамо, с једне стране, стварање новоштокавског дијалекатског типа, а с друге стране — испадање призренско-јужноморавских говора и извесних периферних области (нпр. у Црној Гори) из штокавске развојне заједнице (Ивић 1985²:144).

Може се говорити о веома старим општебалканским особинама у призренско-тимочким говорима, јер су оне резултат промена извршених током асимилације затеченог предсловенског (махом романи-

зованог) становништва на овим просторима, али и о иновацијама које су изнедрене знатно касније. Те структуралне иновације (аналитичка деклинација и компарација, ишчезавање инфинитива), које су мање познате већини осталих српских народних говора, везују се за ступање призренско-тимочких говора „у развојну сферу балканског језичког савеза" — не касније од 15. века. С друге стране, штокавске иновације из најраније фазе, тј. до отприлике 12. века, углавном су присутне у призренско-тимочкој дијалекатској зони.[1] Због свега претходно реченог треба имати у виду величину значаја истраживања дијалеката старих пресељеничких група, премда и у вези са тим изучавањима искрсавају многе неповољне околности.[2]

Говори косовско-ресавске зоне показују се као изузетно речит „извор обавештења" када су у питању метанастазичка кретања и порекло становништва. Поједине особине ових говора, заједничке са иновираним призренско-тимочким, у највећој су мери резултат насељеничких струја носилаца призренско-тимочког дијалекта, од 14. века све до данашњих дана. Ипак, највећи покрети становништва са Косова и из Метохије дешавали су се почев од 17. века.

И даље, као један ланчани процес, ширио се снажан утицај косовско-ресавског дијалекатског типа на говоре смедеревско-вршачког дијалекта. „Врло су значајне и везе косовско-ресавског са зетско-сјеничким дијалектом, засноване на старим додирима у средњовековној српској држави, а још више на новијим миграцијама које су ишле са зетско-сјеничког земљишта ка косовско-ресавском." (Ивић 1985[2]:106) Ипак, неке од заједничких и веома важних црта, као што је нпр. еволуција облика множинских падежа или неразликовање падежа места од падежа правца, имају у претежној мери нејасну хронологију развоја. Читав низ синкретичко-аналитичких и аналитичких иновација унет је у зетско-сјеничке говоре из југоисточних говора херцеговачко-крајишког дијалекта, потом под непосредним романским утицајем или је, пак, у вези са подстицајем из суседног албанског језика.[3] Сматра се да су се јужнији предели Црне Горе (зетски простор) укључили веома рано у процес формирања балканског језичког савеза и тако задобили иновационе црте условљене језичким контактима и суживотом различитих етникума на овом терену.[4] Касније, након

---

[1] „Према томе, главне изоглосе које спајају призренско-тимочке говоре са бугарским и македонским језиком хронолошки су секундарне у односу на оне које обележавају блискост истих говора са осталим штокавским дијалектима. Стога оне, иако имају вредности за типолошку (структуралну) карактеристику говора, ипак не значе ништа за њихово порекло" (Ивић 1985[2]:122—123).

[2] О томе в. Ивић 1991/III:87.

[3] А. Н. Собољев сматра да српско-албанска лингвоетничка контактна зона у Црној Гори опстојава кроз различите модалитете остваривања тог контакта непрекидно већ тринаест векова, прецизније — од досељавања словенског етникума у пределе данашње Црне Горе и северне Албаније (Соболев 1990:14—15).

[4] „Ипак би се могло рећи да ранији период наших средњовјековних држава мање карактерише диференцирање говора, а више њихово судјеловање у процесима који су захватили врло широке просторе" (Пешикан 1979:166).

турске инвазије на Балкан, дивергентне тенденције јачају и почињу се огледати у (1) прекиду заједничког развоја косовско-ресавских и зетских говора и (2) коначном „повлачењу границе" између новоштокавских и старијих зетских говора (Пешикан 1979:167).

Такође, неке црте српског језика које нису уско дијалекатске — замена инфинитива, футур са *хтети*, мешање израза за мировање и кретање, могу се сматрати резултатом млађег средњовековног мешања (Грицкат 1993).

Да закључим о овоме, опет, једном констатацијом П. Ивића: „Пошто немамо подједнако података о времену јављања појединих иновација у разним крајевима, ми смо обично приморани да — ради добивања какве-такве перспективе о историји језика као целине — датуме остварења промена у једном дијалекту сматрамо приближним датумима њиховог извршења у нашем језику уопште. То не мора одговарати стварности" (Ивић 1991/III:88). И тако, за српске дијалекте уопште, веома је тешко одредити елементе релативног тока и апсолутне хронологије аналитичких процеса. Неопходна су у том смислу подробна истраживања и садашњих особености српских народних говора и, колико је то могуће, њихове историје.

Значај изучавања проблема аналитизма у српским народним говорима нарочит је на плану дијахроније, јер се и на овај аспект може применити одавно изречена тврдња А. Цихуна о томе да ови дијалекти пружају „пространственную проекцию хронологической последовательности распространения отдельных явлений или их разновидностей" (Цыхун 1981:10). Боље разумевање српских дијалекатских прилика допринеће бољем разумевању неких појава у историјској дијалектологији уопште. У том смислу, посебно би било значајно размотрити сваки појединачни случај аналитичких иновација, насталих „по угледу" на балкански језички тип, и то узимајући у обзир моделе њиховог поступног прелаза из једног народног говора у други — суседни.

Нарочит допринос може се дати историји језика кроз изучавање аналитизама у појединим косовско-ресавским говорима, а посебно у онима „двоструко везаним" — за своју матицу и за свог првог суседа. Њихови деклинациони системи, на пример, који на неки начин представљају „как бы различные ступени перехода к аналитизму" (Соболев 1989:222), могу послужити као нови извор информација за историју балканословенских језика, једнако као што у ту сврху може послужити и изучавање појединих архаизама у призренско-тимочким (особито пресељеничким) говорима. Они могу бити веома инструктивни у прецизирању, односно — у одређивању у времену и простору етапа процеса преласка из система синтетичке деклинације у аналитизам.

II

И српски језик је, као и сви остали балкански, словенски и несловенски језици, маркиран особеним инвентаром аналитизама. Када је пак реч о прегледу садашњих особености српских народних говора са аспекта језичког аналитизма, мора се на почетку ставити једна генерална ограда: рад на прилозима овога типа додатно је компликован услед недовољне истражености и описаности синтаксе народних говора, што може учинити да овакви синтетички радови, евентуално, понесу епитет преурањених. Синтаксичка проблематика је изузетно комплексна, а при том су синтаксички подаци углавном давани узгредно, само као додатак у студијама које обрађују морфолошке системе одређених говора. Стога се потпун и посве реалан увид у систем аналитичких појава у српским народним говорима може очекивати тек у будућности — када списак морфосинтаксичких и синтаксичких особености наших говора буде далеко потпунији. Такав списак представља нужан предуслов за продубљенију разраду прикупљеног материјала и, потом, за опсежан и детаљан преглед стања са аспекта језичког аналитизма, док се у овом тренутку могу назначити само контуре општијих увида у питања аналитизма у српским дијалектима. Да би се до тих контура дошло, прегледане су све релевантне дијалектолошке монографије и студије, посебно текстови који су давани у њима, и размотрена је географска распрострањеност одређених аналитичких категорија и појава у морфологији и морфосинтакси српских народних говора.

У анализи аналитичких феномена пошла сам од следеће премисе: аналитичке конструкције су једно од средстава за структурно организовање речи, најпре у сфери начина изражавања одређеног граматичког односа помоћу перифрастичних облика наместо флективних. Садржине које се граматикализују добијају на тај начин своје регуларне експоненте. Тендирање ка аналитизму представља, у суштини, специфичну тежњу језика ка изоморфности формалне (граматичке), најчешће морфосинтаксичке, и семантичке структуре поруке. Ради се, заправо, о рашчлањености лексичких и граматичких компонената неке формалне структуре приликом изражавања језичке информације.

У полилингвалним срединама попут Балкана, па тако и у српском језику — нарочито у његовим народним говорима, наглашене су овакве тежње ка обезбеђивању веће „прозирности" формалне структуре, условљене потребом за поједностављењем комуникације, односно — потребом за упрошћавањем језичких средстава.[5] Процес ана-

[5] „Тако нпр. синтетичка морфолошка средства бивају замењена аналитичким. Уместо низа знакова којима се дато значење обележава, то се сада чини *једним* знаком за једно значење. У старословенском је датив имао у различитим деклинационим именичким врстама четири различита наставка у једнини и још пет у множини; други на-

литизације је суштински, по начинима и резултатима „структурне метаморфозе", на известан начин истоветан у балканским и модерним западноевропским језицима (Ивић 2002:10). Српски се језик, дакле, лагано укључује у опште процесе измене архаичне индоевропске језичке структуре.

Српски језик у целини припада периферији балканског језичког савеза, док српски југоисточни говори спадају у категорију Шалерових „балканских језика првог ранга". Дакле, у оквиру српског дијалекатског простора посебно место припада призренско-тимочкој дијалекатској зони. Мора се рећи да су говори ове зоне изванредно занимљив феномен, јер у структурном погледу изразито гравитирају аналитичком језичком типу, односно — испољавају радикалност у стварању једне аналитичке структуре. Тако се, захваљујући најрелевантнијим, најкарактеристичнијим аналитичким обележјима, присаједињују заједници балканских језика. Ово се нарочито огледа у аналитичком принципу присутном у деклинацији призренско-тимочких говора, једној од најкарактеристичнијих иновација по којој се они издвајају од осталих српских говора, а по којој се балканословенски језици, чије је заједнице ова српска дијалекатска зона члан, издвајају у односу на остале словенске језике. Поред тога, аналитичка компарација (не увек само с префиксом *по-*[6]), губитак инфинитива и аналитички тип футурске конструкције (*ти ће донесеш*) представљају маркантне структурне иновације. Наравно, и све остале „ситније" аналитичке појаве широко су заступљене у овој дијалекатској зони. У том смислу, будући да изостављање примера пореклом из призренско-тимочких говора не може приликом дијалектолошких разматрања аналитичких појава угрозити заснованост изведених закључака, у изостављању тих примера и њиховог образлагања руководила сам се практичним разлозима економисања простором.

III

Усмеравање српских народних говора ка аналитичком начину изражавања испољава се у широком дијапазону појава које ћу овде покушати да представим. Аналитичке феномене разврстала сам у три групе: у првој се налазе несумњиви, евидентни аналитизми који постоје и у западнијим српским говорима, па су на одређени начин и особина српског стандардног језика или у њему уочљива тенденција,

---

ставци долазили су у множини, потом код заменица, придева итд. У новобугарском се у тим случајевима употребљава само предлог *на*. Тако конструкција постаје 'провидна'. При томе, суфиксалне морфеме се као главни носиоци морфолошког значења замењују предлошким морфемама" (Ивић 2002:10).

[6] Реч је, наиме, о начину добијања компаративног значења помоћу лексеме *боље* (Лес 41), а суперлативног — помоћу турских лексема *дип*, *алис* и *аз/ас* (Лес 41, Зап 157—158).

у другој — мање типичне и слабије описане аналитичке појаве које, при томе, остају углавном само дијалекатске или колоквијалне, а у трећој — појаве које се заснивају на усмерености према аналитизму, одн. према стварању предлошких конструкција лишених падежне флексије.

У прву целину се сврставају: (1) аналитизам падежног система (синкретичко-аналитички процеси као претходница аналитизма), (2) префиксално грађење компаратива придева и прилога, као и могућност образовања компаративних форми других врста речи, (3) слабљење/губљење нумеричке деклинабилности, (4) повлачење инфинитива и прогресија употребе презентске *да*-конструкције,[7] (5) присуство аналитичког типа футура I, у чијем образовању суделују енклитички облик помоћног глагола *хтети* + презентска *да* конструкција, а у највећем делу староштокавских говора, чак — петрификовано (партикулизовано) *ће* + (субјунктивно *да*) + презентски облик главног глагола у одговарајућем лицу. У другој целини налазе се следеће аналитичке појаве: (1) прономинална редупликација, (2) исказивање посесивности (у ширем смислу) предлогом *од*, (3) специфичан начин организовања конструкција с демонстративним речцама *ево*, *ето*, *ено* (демонстр. речца + заменичка енклитика у акузативу + именица у номинативу), (4) мултипликовање, најчешће удвајање предлога, (5) процес аналитизације препознат у изменама рекцијских могућности одређених глагола. И, као што је поменуто, трећој целини припадају три особености српских народних говора које, чини нам се, најупечатљивије сведоче о њиховој склоности ка аналитизму: (1) губљење значењске дистинкције између *гдe* и *куда*, тј. необележавање разлике између значења места и значења циља кретања,[8] (2) формално преклапање и употреба конструкције с предлогом *с(а)* као средства изражавања и инструменталних и социјативних значења,[9] (3) сливање посесивних функција генитива и датива, те уопштавање адноминал-

---

[7] „Факултативна замена инфинитива конструкцијом *везник да + презент* позната је у већини што-говора; ова појава представља прелазни степен у нестајању инфинитива" (Ивић 2002:8).

[8] „Монографисти словенских и несловенских балканских падежних система констатују да је једна од опозиција које се прве губе опозиција између 'места радње' и 'правца кретања', која се традиционално у индоевропским језицима изражавала опозицијом локатива и акузатива са одговарајућим предлозима или без њих. Ова се опозиција лако губи и на српској језичкој територији, пре свега на црногорској и на тимочко-призренској периферији" (Тополињска 2002:7).

[9] „Наредни падежни однос који често губи једнозначне показатеље на морфолошком нивоу је ИНСТРУМЕНТАЛ. У тимочко-призренском говорном комплексу инструментал је данас, поред локатива, други падежни однос чија је обавезна карактеристика присуство предлога; ради се о социјативном предлогу *с(а)/сас*. Беспредлошки инструментал је у повлачењу и у делу црногорских говора контактне црногорско-албанске зоне. (...) Тај је предлог данас обавезни придружник инструменталног облика како у балканизираним, југоисточним, тако и у свим северозападним словенским системима који су били дуже времена изложени утицају суседних немачких система" (Тополињска 2002:7—8).

ног посесивног датива као потпуног синтаксичког и семантичког еквивалента посесивног генитива.[10]

За ову прилику, због ограниченог обима прилога, није предвиђено детаљно представљање појединачног стања сваког од поменутих аналитичких феномена у српским народним традицијама, већ се презентира само сумаран преглед стања у српским дијалектима са аспекта језичког аналитизма.

Аналитизми прве групе

— Синкретичко-аналитички иновациони процеси, тј. унификационе прераде падежног система које доводе до специфичних редукцијских промена у њему, присутни су у свим српским дијалектима, односно — у већини њихових говора, премда је, у односу на западне делове штокавске територије, знатно мањи „број различитих падежних форми у деклинационом систему источних што-говора" (Ивић 2002:8). Наиме, „цела штокавска област представља унеколико ареал поступног прелаза између наслеђеног словенског стања у деклинацији и балканословенског структуралног модела" (Ивић 2002:8). Јака тенденција ка падежном синкретизму нарочито је присутна у множини: дошло је до изједначавања датива, инструментала и локатива у централним штокавским говорима, односно — до изједначавања датива и инструментала на једној страни, а генитива и локатива на другој, тако да у већини говора косовско-ресавске, смедеревско-вршачке и зетско-сјеничке дијалекатске зоне опстојавају два пара синкретизованих множинских падежних облика. Међутим, у многим су народним говорима (и у онима који се находе у основици стандардног језика) Л и Д у једнини синкретизовани код свих деклинабилних врста речи. Синкретички облици типа Н = А налазе се код више парадигми у једнини и множини, а у делу косовско-ресавских говора, на пример, Н и А множине м. рода облички су изједначени.

Треба истаћи, у светлу поменутих синкретичко-аналитичких процеса, да је тек недавно озбиљније свраћена пажња на појаву инструментално-локативне флексијске унификације у неким косовско-ре-

---

[10] Прелазни косовско-ресавски говор Параћинског Поморавља везује се овом особином „за опште развојне тенденције балканословенских језика, мада је посесивни Д у одређеним конструкцијама својствен свим словенским језицима. Међутим, ни у једном од савремених балканских језика нема посебних флективних облика генитива и датива, јер је дошло до изједначавања њихових првобитних облика и функција. (...) Претпостављам да је нарушавање старих односа у падежном систему испитиваног говора, услед његовог растакања, извршило утицај и на односе генитива и датива при изражавању припадности, пошто на такав начин оне њихове функције које су их раздвајале као два различита падежа нису могле више играти улогу у нијансирању тих присвојних употреба. Две су употребе изједначене и створена је могућност да један падеж престане да буде коришћен са одређеним значењем: адноминални посесивни Г уступио је место адноминалном посесивном дативу" (Милорадовић 2003:140—141).

савским говорима, пре свега у копаоничко-топличкој области, али и даље ка северу — у Темнићу, великом Поморављу и Ресави (Радић 1997). Спорадично се чак и у говорима Смедеревског Подунавља[11] и Шумадије могу наћи примери ширења локативне флексије у инструменталу: *имала липа једна прет кући* (Смед. Подунавље), *пот стомаку стоји колан* (Шум 223).

Дуж целе граничне линије додира призренско-тимочких и косовско-ресавских говора, али и не само у пограничним зонама, јављају се тзв. оштећења деклинационог система. Морфосинтаксички процеси формирања општег падежа у косовско-ресавским говорима обухватају сфере свих зависних падежа, додуше, у различитој мери, јер је познато да при структурном преображају деклинације подлежу најпре локативне и инструменталне форме. Међутим, ови процеси никако не доводе до стварања аналитичке морфолошке структуре у тим говорима (Соболев 1991:139). Истраживање говора Параћинског Поморавља (Милорадовић 2003) показало је да на територији косовско-ресавског дијалекта има подручја изузетно широко захваћених општим падежом, односно — потискивањем флексије и јачањем улоге предлога у изражавању падежних значења.

Најчешће под утицајем досељеника из југоисточних крајева, или под јаким утицајем косовско-ресавског дијалекатског типа, и у смедеревско-вршачким говорима долази до извесног продора општег падежа у сфере употребе локатива, инструментала и генитива.

У говорима југоисточног Баната, нарочито изложеним румунском утицају, аналитизам је „поколебао" деклинациони систем у множини, а започео је продор и у именичку промену у једнини (Ивић 1990:194).

— Аналитички начин компарације доживео је ширу распрострањеност само у појединим косовско-ресавским говорима у које је унет споља, из суседних призренско-тимочких говора у којима је то, наравно, примарни начин компарације. У косовско-ресавском дијалекту примећена је брза граматикализација префикса *по-* и ширење његовог опсега на непридевске врсте речи, а примећени су и неки нарочити видови аналитичке компарације, нпр. помоћу префикса *при-* (Лев 342), или помоћу лексема *боље* и *грђе* (Мр 29).

Компарирање помоћу предметка *по-* (па чак и употреба префигираних елемената *при-* и *о(б)-*) маргинална је појава на простору зетско-сјеничког дијалекта, најчешће са умањењем особине актуализоване позитивом, изузев у појединим говорима где је високе фреквенције.

Степеновању балканског типа подлежу, у извесној мери и на сасвим одређени начин, и говори шумадијско-војвођанског и херцего-

[11] Примере из Смедеревског Подунавља уступио ми је колега Жарко Бошњаковић са Филозофског факултета у Новом Саду, на чему му захваљујем.

вачко-крајишког дијалекта, који иначе имају синтетичку компарацију. Најчешће је реч о предметку *по-* уз сва три ступња поређења придева, али се могу срести и предмеци *о-* и *при-*. Реч је, углавном, о тзв. параметарским придевима. Што се семантике тиче, може бити речи о обичном поређењу, о степеновању *in plus*, или о степеновању *in minus*. Треба поменути да се у појединим говорима на територији ова два дијалекта срећу осамостаљени предмеци *по-* и *нај-* (са прилошком функцијом): *најволијем*, *нај смо се сиграли* (Гос 216), *он је по лопов* (околина Кладња, са значењем тзв. силазне компарације).[12]

— За све српске народне говоре карактеристично је присуство инфлективности бројева изнад *четири*, тј. употреба њихових петрификованих форми, као и то да бројеви од *два* до *четири* показују једино факултативне флективне падежне форме, док само број *један* има потпуну деклинацију (и то уколико оставимо по страни призренско-тимочку дијалекатску зону[13]). Променљивост бројева *два* и *три* је непотпуна и углавном сведена на остатке у женском роду, одн. на синкретизоване форме *двема/дв(и)јема* и *трима/трема/тријема*, заједничке за Д, И и Л.

У многим говорима, посебно у косовско-ресавским, смедеревско-вршачким и зетско-сјеничким, забележена је многострука ограниченост флективности кардиналних и збирних бројева, где се предлошким конструкцијама са основним облицима бројева неутралишу синтетичке структуре нумеричке деклинације. Према подацима из литературе и упитника за *Српски дијалектолошки атлас*, у говору Ресаве (Рес 343) и у појединим смедеревско-вршачким говорима (Банатско Ново Село, Омољица код Панчева и Међулуже код Горњег Милановца) деклинабилан је само број *један*.

О изузетној подложности нумеричких лексема оваквим редукцијским променама сведочи и податак да у говорима централне Шумадије нису забележене чак ни потврде променљивости броја *три* (Шум 297).

— Процес аналитизације у српским народним говорима захватио је у знатнијој мери два глаголска облика — инфинитив и футур. Дакако, реч је о процесима који су у узајамној спрези, у једној нарочитој узрочно-последичној вези: на једној се страни сукцесивно елиминише инфинитив, док на другој страни настаје и шири своје поље употребе аналитичка футурска конструкција која је сачињена од енклитичког облика глагола *хтети* и зависне презентске конструкције (субјунктивно *да* + презент конјугираног глагола). У неким старо-

---

[12] Ову сам информацију добила љубазношћу проф. др Слободана Реметића.

[13] Наравно, у призренско-тимочкој дијалекатској зони процес елиминације синтетичких падежних форми захватио је и категорију бројева, сасвим по мери развоја аналитизма код номиналних врста речи. Тако су у појединим призренско-тимочким говорима забележени само остаци деклинације броја *један*.

штокавским говорима реализује се као конструкција следећег типа: петрификовано *ће + (да) + презентски облик*, са индикативном футурском вредношћу, премда треба напоменути да у 1. л. јд. доминира *ћу*, а да инфлективно *ће* ту ређе продире, јер „прво лице једнине на основу своје природне семантичке маркираности најдуже чува и формалну маркираност" (Тополињска 1994:153).[14] Губитак инфинитива, односно — ограниченост његове употребе и замена презентским *да* конструкцијама у свим основним функцијама (у формулама velle-футура, као и у реченицама са сложеним предикатом, тј. у формулама са модалним и фазним предикатима), бележи се у већој или мањој мери у свим српским народним говорима.

У зетско-сјеничким говорима инфинитив се чува у прилично доброј мери, а нарочито синтетички тип футура I, што представља својеврстан архаизам. Инфинитив у повлачењу и употреба аналитичког типа футура I уобичајени су само у неким контактним зетско-сјеничким говорима (НС 103, Мрк 267). Интензивни међујезички додири узрок су знатнијег повлачења инфинитива и, паралелно, појављивања аналитичких конструкција футура I и у говорима на крајњем југоистоку српског Баната (Ивић 1990:195).

У косовско-ресавским говорима инфинитив је изразитије потиснут или искорењен, а у смедеревско-вршачким је обичнији само у западној зони. Аналитичке форме образовања будућег времена, често и без *да*, знатно претежу у говорима ова два дијалекта.

На основу прегледане грађе наметнуо се и закључак да се у већини шумадијско-војвођанских, херцеговачко-крајишких и зетско-сјеничких говора може говорити о репартицији следећег типа: чешће је у употреби инфинитив као део футурске конструкције с помоћним глаголом *хтети*, док је веза *да + презент* чешћа у свим осталим инфинитивним функцијама ван футурске конструкције. Ова репартиција изгледа логична ако се узме у обзир карактер различитих примарних функција инфинитива (с глаголима и изразима непотпуног значења, у служби допуне фазних глагола, уз прохибитив, у синтагмама с прилозима, придевима итд.) и, с друге стране, чињеница да је футурска конструкција већ сама по себи перифрастична.

Аналитизми друге групе

— Када се говори о прономиналној редупликацији, која обухвата и прономиналну реплику номиналне лексеме/синтагме, мисли се,

---

[14] З. Тополињска даје инвентар основних синтаксичких модела velle-футура са варијантама у говорима југоисточне Србије: „*Velle*-футур има у говорима југоисточне Србије четири основне синтаксичке формуле које се темеље на две дихотомије: 1. присуство/одсуство субјунктивног *да* и 2. категоријална променљивост/непроменљивост *velle*-елемента. Добијамо, дакле, типове: 1.1. *ја ћу/хоћу/нећу да пишем*, 1.2. *ја ћу/хоћу/нећу пишем*, 2.1. *ја ће да пишем*, 2.2. *ја ће пишем*" (Тополињска 1994:151).

наиме, на удвајање објекта (директног и индиректног), као и на удвајање логичког субјекта, типа: енклитика личне заменице + дужи облик личне заменице/именица.

Ова појава је присутна као спорадична у косовско-ресавским (*да ме је мене послушала* Лук 130, *што су му њему синови ударили спомен* Мр 35, *дадо им працима* ПП[15]) и смедеревско-вршачким говорима (*нек ти се јави он тебе* Пож, *ја ћу да је нађем њу* Смед. Подунавље), а није непозната ни шумадијско-војвођанским говорима Срема (*ево ти теби стан*, *валда те није тебе звала*, *питај га Карла* Бошњаковић 2000:67—71).

У појединим зетско-сјеничким говорима (*мене ми је име Миљица* Пешикан 1979: 175, *тако ни е нама*, *тако ју зовјак ону овцу* Мрк 234—242, *мене ме срамота* НС 112) и у говорима југоисточног Баната (*мене ми јако смешно* Ивић 1990:196) ова је појава, по моделу балканске иновације, у вези са утицајем суседних несловенских балканских језика — албанског, односно румунског.

Изгледа, на основу прегледане грађе, да је Д у прономиналној репризи падеж који се доминантно редуплицира у односу на А, док је знатно мање примера редупликације у генитивном односу.

— Један сегмент реорганизације изражајних средстава у категорији посесивности представља уопштавање конструкције с предлогом *од* за исказивање семантичке релације посесије и у оним случајевима где је у стандардном језику обичан беспредлошки Г или посесивни придев. Овакво преструктурирање средстава за изражавање посесивности представља резултат аналитичких процеса.

Нарочита експанзија посесивне *од*-конструкције уочена је на периферији српског дијалекатског простора, на крајњем југозападу и крајњем северозападу, односно — тамо где је могућ знатнији утицај постојећих сродних структура у контактним несловенским језицима: у појединим зетско-сјеничким говорима (*бљеу ли отишли у млин од Богдана* ИЦГ 97, *кмет од села* Црм 511, *домаћин от куће* Вр 164) и у говору личких јекаваца (*творнице од авијона*, *капетан од тога нашега кадра* Лик 181).

С друге стране, ширење сфере употребе овакве конструкције у косовско-ресавским говорима (*висе парчићи от коже* Лев 40, *попраља кров од његове куће* ПП) представља подлегање у већој мери налетима аналитичких конструкција који стижу из правца југоистока.

Примери из забележене грађе сведоче о томе да се и у говорима који иначе штите синтетички начин падежног изражавања спорадично може појавити разматрана аналитичка конструкција у оквиру семантичке категорије посесивности. Тако, изузев већ помињаног го-

---

[15] Скраћеницом ПП означава се Параћинско Поморавље, а примери су узети из необјављене теренске грађе.

вора личких јекаваца, имамо примере из једног херцеговачко-крајишког говора на тлу Црне Горе (*врата о школе* Кол 197) и из једног шумадијско-војвођанског, прецизније — бачког говора (*газдарица от салаша*, *власник од ове куће* Гос 221).

— Аналитички тип конструкција с демонстративном речцом *ево*, *ето*, *ено* садржи Н номиналне и А прономиналне лексеме, без обзира на то да ли су у питању лица или неки други појмови.

Овај тип конструкција среће се у многим српским народним говорима, а иманентан је знатном броју говора на косовско-ресавском дијалекатском подручју. Следе примери: *ено га тодоровски коњ* (Бан 310), *ене и(х) гости* (Чум 136), *ене ју кућа там* (Лев 469), *еве ју она* (Мрк 240).

— Мултипликовање предлога појава је уобичајена у српским народним говорима, али није у свима једнако фреквентна: у некима се може наћи знатнији број потврда за њу, док се у другима примери јављају спорадично, а у некима су примери малобројни и у сасвим одређеним, типизираним комбинацијама. Распрострањеност ове аналитичке појаве сведочи о карактеристичној балканској иновацији, чије одблеске видимо и у говорима који нису ни у каквом непосредном контакту са високобалканизованим говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне.

Косовско-ресавске говоре карактерише већа учесталост предлошких секвенци *за код*, *за на*, *за у*, *до у*, *до на* и сл. (*иде до у виноград* Трс 172, *сабере лети за у њиву* Мр 35, *ако ће праве за на спрат* ПП). Примери ове појаве јављају се спорадично у смедеревско-вршачким (*првом комат за на кућу*, *везли смо за по дувари* Смед. Подунавље) и зетско-сјеничким говорима (прецизније, у тзв. контактним зонама овога дијалекта: *спрема се за на пут*, *има л, и што за под главу* Вр 171, *шла за у град* Мрк 299).

У дијалектима који су ушли у основу стандардног српског језика (шумадијско-војвођански и херцеговачко-крајишки) релативно су малобројни примери ове појаве, углавном у прозирно елиптичним конструкцијама, у типизираним комбинацијама, као *хаљина за по кући*, *ако кренеш за у Београд.*

— Поједине предлошко-падежне конструкције јављају се као еквиваленти одговарајућих беспредлошких падежних форми, али већина њих често представља једину формалну експликацију одређеног падежног значења у неком народном говору. Сви примери ове врсте, тј. „избегавања" употребе беспредлошких падежних облика, заправо илуструју различите измене рекцијских могућности одређених глагола и представљају својеврсно огледало процеса аналитичке реорганизације. Присутни су, у већој или мањој мери, и у староштокавским и у новоштокавским српским народним говорима.

Предлошких конструкција којима се неутралишу синтетички модели има на целој косовско-ресавској територији (нпр. *нисам задовољан на мајкин живот* Трс 168), али су заступљеније у оним косовско-ресавским говорима који су под већим утицајем југоисточног суседа, те се у том случају може говорити и о граматикализацији и десемантизацији појединих предлога, као што су нпр. *за* и *на* (*сетим се за мајку*, *нада се за гости, деца се радују за колачићи*, *кад на телефон разговарамо*, *праве га на будалу* ПП).

Индикативно је да се примери овога типа срећу и у српским (југо)западнијим говорима (Мач 286, Љеш 241, Об 94, Ров 164), а посебно на подручју војвођанских говора (Бан 338—339, Гос 225, 227).

* * *

Ширење аналитичких иновационих таласа из високобалканизованих српских говора крајњег југоистока и иницијација аналитизама под структурним утицајима суседних језика, у непосредном језичком контакту, представљају двојаке узроке аналитичких измена у српским народним говорима, изузимајући призренско-тимочку дијалекатску зону. У том смислу, у погледу развијања аналитизама најинструктивнији су косовско-ресавски говори и говори из тзв. ареала конвергенције, коме припада и несловенски балкански сусед. У сваком случају, може се говорити о постојању извесног латентног, еволутивног стремљења ка аналитизацији и о коинцидирајућим елементима из неких других система, који то стремљење само поспешују. Дакле, унутарјезички процеси најчешће представљају само потребан, но не и довољан услов за почетак аналитичких процеса у српским народним говорима. Они су матрица која конкретним аналитичким иновационим решењима бива испуњавана у корелацији са резултатима језичких контаката, чији потенцијал, такође, сам по себи не би био довољан за овакве аналитичке преображаје.

Овом приликом учињен је покушај да се аналитичка обележја, иманентна српским народним говорима као језичкој заједници, представе првенствено на фону конвергентних процеса у оквиру балканског језичког савеза. Кроз два односа, установљена за процесе балканизације,[16] могуће је представити правац и обим распростирања аналитичких црта у српским народним говорима: (1) однос између југоисточних и северозападних територија, (2) однос између централних и периферних зона. За даље проширивање и продубљивање истраживања аналитичких појава неопходна је и, штавише, „перспективна" разрада ових двају опозиционих односа. Географски смер југоисток-северозапад подразумева евидентно распростирање аналитичких црта у смањеном обиму. Што се тиче односа између језичког центра

[16] Наравно, треба узети у обзир да балканизација не означава обавезно аналитизам, као и обрнуто (Лашкова 1993:30).

и језичке периферије, може се рећи да се у периферним говорним типовима одвијају живи билингвистички процеси, да су резултати језичких укрштања те мешања знатнији и да су у периферијским дијалекатским комплексима аналитизми присутни у већој мери.[17]

Једнако се и за поједине српске народне говоре и за српску дијалекатску „сцену" у целини, може у садашњем тренутку констатовати ширење тежње ка смени одређених синтетичких категорија аналитичким. Очевидна је велика експанзиона снага аналитичких појава. Наравно, морфолошке и морфосинтаксичке промене везане за аналитизам присутне су у различитом обиму, а разноврсне аналитичке манифестације испољавају се у мањем или већем степену и на различитим су ступњевима развоја у зависности од говора у коме се јављају. Можемо претпоставити да се, по свему судећи, овај списак у будућности неће значајно мењати у смислу побројаних аналитичких обележја, али ће бити потребно осмотрити га са становишта двају неизоставних атрибута — хетеротропности и хетерохроности.

Аналитички домашаји у српским народним говорима, оставивши по страни призренско-тимочку дијалекатску зону у којој се — свакако — везују за утицај балканске језичке средине и тумаче као „експонати" балканске језичке симбиозе, ипак су више квантитативне него квалитативне природе. Без обзира на присуство аналитичких тенденција у одређеним морфолошким и морфосинтаксичким категоријама у секторима свих српских дијалеката, домашај промена у том смислу ограничен је: изузев у призренско-тимочким говорима, синтетичка структура ових језичких нивоа нигде није разорена. Посебно када је реч о падежној проблематици, закључује се да је „упркос прилично раширеном синкретизму, идентитет свих падежних односа у појединим српским системима осигуран на синтаксичком нивоу" (Тополињска 2002:10). Могло би се, евентуално, рећи да се у свим српским дијалектима (премда не и у свим њиховим говорима) сусрећемо са уклањањем двеју важних дистинкција у падежном систему, што представља аналитизам „у најави": граматичка ирелевантност разлике између *ubi* и *quo*,[18] као и уклањање разлике између инструментала оруђа и социјатива, тј. повлачење инструментала и експанзија социјатива.

---

[17] У вези са реченим, уп. и констатацију П. Радића из његовог чланка о глаголским *ће*-конструкцијама у косовско-метохијским говорима: „Области јужног и посебно југозападног Космета, а у прошлости вероватно и појединих делова суседне Албаније, морали су дуго представљати оваква, јужнословенска дијалекатска 'чворишта', која су се одликовала специфичним саставом релевантних језичких карактеристика. Такви језички идиоми посебно су морали бити отворени за структурне утицаје из несловенских језика" (Радић 2004:143).

[18] „Губитак опозиције: дирекција — локација (односно: динамична — статична релација) код неких предлошких конструкција на реченичном нивоу значи само смањивање редунданције, јер је одговарајућа информација уграђена у глаголске предикате" (Тополињска 2001:223—224).

На српској језичкој територији, пак, с тачке гледишта распростирања аналитизама, не могу бити повучене оштре границе којима би се ограничило распростирање одређених аналитичких појава.[19] Преплитање синтетичких и аналитичких црта уочљиво је у свим српским народним говорима; дабогме, у свакоме од њих понаособ изражено је на својеврстан начин. У неким случајевима (као, на пример, код слабљења деклинације за нумеричке вредности или код конкурентског односа инфинитива и *да*-конструкција) имамо присуство факултативности аналитичке иновације, што се може посматрати као један прелазни ступањ у процесу поступне реорганизације одређене синтетичке структуре у њен аналитички пандан.[20]

Понеке од великих иновационих аналитичких прерада, које — увек по истом принципу — стижу са југа и југоистока, прелиле су се у одређеним својим манифестацијама и у тзв. млађе штокавске говоре, нарочито у екавске. Тако и говори из основице српског стандардног језика садрже, додуше — у недовољно развијеном облику и фрагментарно, неке особине које спадају у крупне аналитичке иновације. С друге стране, у новије време пратимо у новоштокавским областима препознавање неких „ситнијих" аналитичких појава и процес њиховог ширења, што представља сведочанство о постепеној, али и актуелној и уочљивој тенденцији ка даљој аналитизацији у одређеним граматичким категоријама. Северни и западни српски говори, дакако, нису отворени за све врсте аналитичких иновација, али су их многе успеле досећи. Поједине аналитичке црте, као нпр. прономинална редупликација, мањег су домашаја у призренско-тимочким говорима у новије време, али се зато њихови релативно свежи трагови оцртавају на тлу севернијих српских дијалеката (нпр. смедеревско-вршачких).

Јача захваћеност инфилтрацијом призренско-тимочких особина, тј. знатнији уплив аналитичких структура видан је у многим косовско-ресавским говорима, па и у неким смедеревско-вршачким. Минуциозније проучавање широке палете балканских структуралних обележја коју су себи „прибавили" поједини косовско-ресавски говори, омогућиће ближе сагледавање начина напредовања балканских аналитизама и њиховог развијања на српском језичком простору уопште.

---

[19] Позната је велика издиференцираност народних говора у Црној Гори, премда не на целој њеној територији. У том смислу треба нагласити да поједини балкански аналитизми, нарочито изражени у јужним и југоисточним деловима зетско-сјеничког дијалекта, представљају истовремено и диференцијалне црте народних говора на тлу Црне Горе (в. о томе Пешикан 1979).

[20] У вези с претходним уп. констатацију П. Ивића о томе да „прелаз из једне структуре у другу по правилу бива поступан. Као међустепен појављују се две врсте стања: или иновација наступа факултативно, или спочетка бива погођен само један сегмент одређене категорије (нпр. *један* падеж, а не цео падежни систем)" (Ивић 2002:10).

Аналитизми као што су, на пример, нестајање инфинитива и редупликација личних заменица прилично су надмоћни у неким српским банатским говорима. Слични су разлози настанка ових аналитичких појава у говорима југоисточне Србије, али нема никакве материјалне (географске и лингвистичке) везе између једних и других, јер су ова два дијалекатска комплекса различита по пореклу.[21] Такође, такав је случај и са црногорском контактном говорном зоном, где је реч о продуженом утицају романског и албанског супстрата, као и албанског језика у скорије време (Соболев 1990). Дакле, репертоар аналитизама на подручју крајњег североистока и крајњег југозапада српске дијалекатске територије настао је као резултат периферијског географског положаја, те прошлог и садашњег непосредног контакта с несловенским балканским језицима, а не као последица припадности „балканословенском језичком континууму". У сваком случају, овакве контактне зоне, тј. периферијски дијалекатски комплекси у оквиру српског језичког простора, представљају прави мали „расадник" аналитизама.

Када је о аналитичким преструктурирањима реч, у српском дијалекатском „организму", посматраном као јединствена целина, препознају се у овом временском тренутку наслеђа прошлости, али и будуће развојне тенденције, које се назиру кроз постепено напредовање одређених аналитичких црта у смеру севера и запада. Дакле, и актуелно језичко стање и активне развојне тенденције, тј. њихови резултати који представљају „перспективан" потенцијал, сведоче о степену захваћености српских народних говора процесима аналитизације. Ипак, тек ће нови увиди у стање на терену и резултати будућих истраживања послужити остварењу неопходних претпоставки за поузданије повлачење неких изоглоса, па свакако и за тумачење теоријских проблема — аналитизма као појаве и аналитизације као процеса.

ЛИТЕРАТУРА

Бошњаковић 2000: Жарко Бошњаковић, *О понављању реченичних конституената*, ЗбФЛ XLIII, Нови Сад, 65—72.

Грицкат 1993: Ирена Грицкат, *О неким ефектима вишеслојне миксоглотије на јужнословенском земљишту*, ЗбФЛ XXXVI/1, Нови Сад, 31—62.

Жугић 2005: Радмила Жугић, *Предлог на у говору јабланичког краја*, Српски прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића, Београд, 99—106.

Ивић М. 1971: Милка Ивић, *Лексема један и проблем неодређеног члана*, ЗбФЛ XIV/1, Нови Сад, 103—120.

Ивић 1985[2]: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Нови Сад.

Ивић 1990: Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд—Приштина.

[21] „Ипак (...) под утицајем румунског у многим локалним говорима (...) помаља се редупликација личних заменица, инфинитив се губи итд., што ове говоре приближава говорима југоисточне Србије. Овај се развој може означити као 'Drang nach Westen' балканизације" (Ивић 2002:10).

Ивић 1991/III: Павле Ивић, *Из српскохрватске дијалектологије*, Изабрани огледи III, Ниш.

Ивић 2002: Павле Ивић, *Балкански језички савез и лингвистичка географија*, ЗбФЛ XLV/1—2, Нови Сад, 7—12.

Лашкова 1993: Лили Лашкова, *За балканизацията на сърбохърватски и български език*, ЈФ XLIX, Београд, 29—56.

Милорадовић 2003: Софија Милорадовић, *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспект*, Посебна издања Етнографског института САНУ 50, Београд.

Пешикан 1979: Митар Пешикан, *Један општи поглед на црногорске говоре*, ЗбФЛ XXII/1, Нови Сад, 149—169.

Пижурица 1984: Мато Пижурица, *Трагови међујезичких додира у говорима Црне Горе*, Црногорски говори, Научни скупови ЦАНУ 12, Титоград.

Попов 1984: Бојан Попов, *Положај српскохрватског језика у балканском језичком савезу*, ЈФ XL, Београд, 21—43.

Радић 1997: Првослав Радић, *О неким појавама у деклинацији косовско-ресавских говора (у светлу синкретичко-аналитичких процеса)*, ЗбФЛ XL/2, Нови Сад, 227—239.

Радић 2003: Првослав Радић, *О два аспекта балканизације српског књижевног језика*, ЈФ LIX, Београд, 105—152.

Радић 2004: Првослав Радић, *Глаголске ће-конструкције у говорима Косова и Метохије*, ЈФ LX, Београд, 135—145.

Радовановић 1997: Милорад Радовановић, *Српски језик на крају века: између „балканизације" и „евроопеизације"*, ЗбФЛ XL/1, Нови Сад, 161—165.

Соболев 1989: Андрей Н. Соболев, *Сербохорватская диалектология и изучение истории балканославянских языков*, ЗбФЛ XXXII/2, Нови Сад, 215—224.

Соболев 1990: Андрей Н. Соболев, *Заметки о падежных системах сербохорватских говоров контактных зон*, ЈФ XLVI, Београд, 13—28.

Соболев 1991: Андрей Н. Соболев, *Категория падежа на периферии балканославянского ареала*, ЗбФЛ XXXIV/1, Нови Сад, 93—139.

Тополињска 1994: Зузана Тополињска, *Инфинитив vs* ***да****-субјунктив у формули* ***velle****-футура*, Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката (Зборник радова са научног скупа, Нишка Бања, јуна 1992), Ниш, 149—160.

Тополињска 2001: Зузана Тополињска, *Изражавање падежних односа у српском призренском говору*, ЗбФЛ XLIV/1—2, Нови Сад, 211—224.

Тополињска 2002: Зузана Тополињска, *Антропоцентрична теорија језика и српски падежни систем*, ЈФ LVIII, Београд, 1—13.

Цыхун 1981: Генадий А. Цыхун, *Типологические проблемы балканославянского языкового ареала*, Минск.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗВОРИ

АП: Н. Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, СДЗб XXXIII, Београд 1987, 7—302.

Бан: П. Ивић, Ж. Бошњаковић и Г. Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови)*, СДЗб XLIII, Београд 1997.

Бјел: Д. Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗб XXIII, Београд 1977.

Буч: Н. Богдановић, *Говори Бучума и Белог Потока*, СДЗб XXV, Београд 1979.

Вр: Д. Петровић, *Из синтаксичке проблематике говора Врачана*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XVII/1, Нови Сад 1974, 161—182.

Гос: И. Поповић, *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*, Посебна издања САНУ, Књига CDXXV, Одељење литературе и језика, Књига 21, Београд 1968.

Ђак: М. Стевановић, *Ђаковачки говор*, СДЗб XI, Београд 1950, 2—151.

Зап: Ј. Марковић, *Говор Заплања*, СДЗб XLVII, Београд 2000, 7—307.

ИЦГ: М. Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, ЈФ XIII, Београд, 1933—1934, 1—129.

Јањ: М. Павловић, *Говор Јањева (Међудијалекатски и миксоглотски процеси)*, Нови Сад 1970.

Кол: М. Пижурица, *Говор околине Колашина*, Посебна издања ЦАНУ, Књига 12, Одјељење умјетности, Књига 2, Титоград 1981.

Лев синт.: Р. Симић, *Синтакса левачког говора I*, СДЗб XXVI, Београд 1980, 1—146.

Лев: Р. Симић, *Левачки говор*, СДЗб XIX, Београд 1972, 1—619.

Лес: Ј. Михајловић, *Лесковачки говор*, Лесковац 1977.

Лик: М. Драгичевић, *Говор личких јекаваца*, СДЗб XXXII, Београд 1986, 7—241.

Луж: Љ. Ћирић, *Говор Лужнице*, СДЗб XXIX, Београд 1983, 7—119.

Лук: М. Грковић, *Неке особине говора села Лукова*, ППЈ 4, Нови Сад 1968, 121—131.

Љеш: Милосав Тешић, *Говор Љештанског*, СДЗб XXII, Београд 1977, 159—328.

Мач: Б. М. Николић, *Мачвански говор*, СДЗб XVI, Београд 1966, 179—314.

Мр: П. Радић, *Цртице о говору села Мрче у куршумлијском крају*, СДЗб XXXVI, Београд 1990, 1—74.

Мрк: Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗб XVIII, Београд 1969, 73—399.

НС: Д. Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, СДЗб XVI, Београд 1966, 1—177.

Об: Милорад Симић, *Говор села Обади у босанском Подрињу*, СДЗб XXIV, Београд 1978, 1—124.

Пож: Пожежено (код Великог Градишта), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас бр. 320.

Пониш: Љ. Ћирић, *Говори Понишавља*, СДЗб XLVI, Београд 1999, 7—262.

Приз: С. Реметић, *Српски призренски говор I (гласови и облици)*, СДЗб XLII, Београд 1996, 319—614.

Рес: Асим Пецо и Бранислав Милановић, *Ресавски говор*, СДЗб XVII, Београд 1968, 241—367.

Ров: Мато Пижурица, *Употреба падежа у говору Роваца*, ППЈ 3, Нови Сад 1967, 141—176.

СЦГ: М. Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗб XV, Београд 1965.

Трс: Д. Јовић, *Трстенички говор*, СДЗб XVII, Београд 1968, 1—239.

Уск: М. Станић, *Ускочки говор II*, СДЗб XXII, Београд 1977, 1—157.

Црм: Б. Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940, 209—663.

ЦТ: В. Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине*, СДЗб XLII, Београд 1996, 1—317.

Чум: Милица Грковић, *Употреба падежа у чумићком говору*, ППЈ 4, Нови Сад 1968, 133—159.

Шум: С. Реметић, *Говори централне Шумадије*, СДЗб XXXI, Београд 1985.

СКРАЋЕНИЦЕ ЧАСОПИСА

ЗбФЛ	Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад
ЈФ	Јужнословенски филолог, Београд
ППЈ	Прилози проучавању језика, Нови Сад
СДЗб	Српски дијалектолошки зборник, Београд

София Милорадович

ДИАХРОННЫЙ И СИНХРОННЫЙ АСПЕКТ АНАЛИТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ В СЕРБСКИХ НАРОДНЫХ ГОВОРАХ

Резюме

Распространение аналитических инноваций из балканизированных в высокой степени сербских говоров крайнего юговостока и инициирование аналитизмов под структурным влиянием соседних языков, в непосредственном языковом контакте, являются причинами аналитических изменений в сербских народных говорах. В этом отношении, когда речь идет о развитии аналитизмов, самыми показательными являются косовско-ресавские говоры и говоры из т.н. ареала конвергенции.

Посредством двух отношений, установленных в процессах балканизации, можно представить направление и объем распространения аналитических особенностей в сербских народных говорах: (1) отношение между юговосточными и северозападными территориями, (2) отношение между центральными и периферийными зонами. Географическое направление юговосток-северозапад подразумевает явное распространение аналитических особенностей в уменьшенном объеме. Что касается отношения между языковым центром и языковой периферией, то можно сказать, что в периферийных типах говоров идут живые билингвистические процессы, что результаты языковых интерференции и смешений более значительны и что в периферийных диалектных комплексах наличие аналитизмов больше.

В одинаковой степени и для отдельных сербских говоров и для сербской диалектной „сцены" в целом можно заметить распространение тенденции к смене определенных синтетических категорий аналитическими. Конечно, морфологические и морфо-синтаксические изменения, связанные с аналитизмом, существуют в различном объеме, а разные аналитические явления встречаются в меньшей или большей степени, и они, в зависимости от говора, в котором появляются, обладают различными степенями развития. Аналитические изменения в сербских народных говорах, исключая призренско-тимокскую диалектную зону, все же являются в большей мере количественными, чем качественными.

UDC 811.163.41'367.625

Nada Arsenijević

TRANZITIVNOST I PADEŽI OBJEKTA U SRPSKOM JEZIKU

U radu se ukazuje na različito definisanje tranzitivnosti u našim tradicionalnim gramatikama i u lingvističkoj literaturi, što može predstavljati otežavajuću okolnost pri razumevanju ove gramatičke kategorije u pedagoškoj praksi, ali može biti i osnova nesporazuma među samim lingvistima pri identifikaciji tranzitivnih/intranzitivnih glagola, a time i u tipologiji objekta. Takođe, međusobna definisanost tranzitivnosti glagola i tipa objekta mogla bi se izbeći opštim prihvatanjem već postojećih parametara, kao što je postojanje pojma van subjekta kojim se obezbeđuje „prelaznost" radnje, dok bi morfološki oblik objekta kao površinski eskponent određenih semantičkih obeležja, mogao poslužiti pri identifikaciji odnosa između datog pojma i radnje. Analizom koja je sprovedena u ovom radu ukazuje se upravo na semantičko-sintaksička obeležja, kao što su direktnost/indirektnost, obuhvatnost/upravljenost, kompletnost/parcijalnost, koja mogu biti relevantna pri identifikaciji objekatskih sintagmi u srpskom jeziku.

Ključne reči: *lingvistika, srpski jezik, sintaksa, tranzitivnost, semantičko-sintaksička obeležja objekta*

U ovom radu predmet pažnje biće gramatička kategorija tranzitivnosti, koja je posmatrana najčešće u sklopu s glagolskim rodom, jednim od složenijih lingvističkih problema. Kao karakteristika glagolskih reči, bez posebnog morfološkog obeležja, a ipak nezaobilazna pri gramatičkoj karakterizaciji glagola u našim gramatikama, tranzitivnost je u lingvističkoj literaturi dobijala različit status u odnosu na glagolski rod, bilo da su je izdvajali, smatrali da prevazilazi njegove okvire, bilo da su je uključivali kao potkategoriju. Sintaksičko-semantička koncepcija odnosa ukazala je na ukrštanje glagolskih kategorija, međusobno,[1] i sa kategorijama nominalnih konstituenata.[2] Neujednačen pristup, proizlazio je, zapravo, iz različitog poimanja glagolskog roda. Ukoliko se on određivao samo prema ulozi subjekta u

[1] Raspravi o različitim pristupima ovom problemu, naročito u slovenskom lingvističkom svetu, Stevanović je posvetio značajan deo u svojoj *Gramatici* (Стевановић, 1979, 545—572), a o problemu glagolskog roda pisao je i zasebno (Stevanović, 1961—1962. i Stevanović, 1988).

[2] Z. Topolinjska ovu vrstu unutarrečeničnih odnosa identifikuje kao međukategorijski odnos, verbalne i nominalne kategorije, „glagolskog roda" i „padeža". Prema opštoj definiciji koju iznosi ova autorka gramatičke kategorije su gramatikalizovane semantičke kategorije, tj. veza semantičkog sadržaja s površinskim pokazateljima, tako da se mogu manifestovati na različitim jezičkim nivoima, morfološkom, sintaksičkom, pa i leksičkom planu (Topolinjska, 1996, 1).

radnji, prelaznost/neprelaznost,[3] zasnovana na odnosu subjekta, radnje i objekta, zaista je ostajala van njegovih okvira. Suština je u tome što se nije uvek vodilo računa o ishodišnoj strukturi, iz koje se, usled drugačije perspektive posmatranja, vrši democija personalnog vršioca. Gramatički okvir glagolskog roda, prema ovom shvatanju, pored nominativa — agensa i akuzativa — pacijensa uključuje i korelacije nominativa s drugim padežnim oblicima. Iz tog proizlazi da glagolska dijateza predstavlja okvir različitim vidovima gramatikalizacije odnosa u rečenici, među kojima tranzitivnost predstavlja samo jednu projekciju međuzavisnosti verbalnog i nominalnog konstituenta, poznatu po glagolsko-objekatskoj relaciji. Druge vrste dijetetičkih odnosa bile bi zasnovane, na primer, na odnosu glagola i dubinskog instrumenta, ili glagola i lokalizatora (Тополињска, 1996).

S obzirom na to da se definisanje tranzitivnosti u našim tradicionalnim gramatikama obično svodi na glagolsko-objekatsku vezu, uvek ista formalizacija odnosa međusobne uslovljenosti nije dovoljno informativna i bez proučavanja bazične strukture ostaje nedorečen unutarsintagmatski odnos u površinskoj strukturi (Лалевић, 1962, 21, Maretić, 1963, 511—516; Stevanović, 1981, 324—326; Katičić, 1986, 84—125; Станојчић, Поповић, 1989, 97. i 98). Drugim rečima, definicija zasnovana na korelaciji između tranzitivnosti i pravog objekta već je u osnovi dvosmerna, što se pri identifikaciji jednog od njih može manifestovati kao vrćenje u krug.[4]

Zbunjujuća je i nedoslednost pri definisanju ove kategorije kada je ona zasnovana na čisto morfološkim obeležjima objekta, tako da ni po ovom formalnom kriterijumu podela na tranzitivne i intranzitivne glagole nije svuda isto sprovedena. Neki od lingvista smatraju da svaki glagol za koji je karakterističan subjekatsko-objekatski odnos treba da bude markiran kao tranzitivan, bez obzira na prirodu argumenta kojim bi se rezultat glagolskog procesa denotirao. To znači da i glagoli kretanja, uz koje njihova inherentna dopuna prostornog karaktera inače nema rezultativnu konotaciju, mogu biti tranzitivni, ukoliko se proces perfektivizacije, shvati kao njeno potpuno zaokruživanje s odgovarajućim rezultatom — prostorom obuhvaćenim datim kretanjem (*pretrčati stazu, preplivati reku*).[5] Stevanović, na primer, smatra da se i samo uspostavljanje kontaktnog odnosa među

---

[3] Govoreći o metaforičkom tranformu osnovnih lokalnih distinkcija, Lj. Mihailović kaže sledeće: „Lokalistička metafora ogleda se i u poreklu izraza 'prelazni glagol' (rhema metabatikon), koji znači prelaženje radnje ili procesa na cilj, odnosno objekat, a objekat se realizuje kao imenička grupa sa morfološkom oznakom akuzativ." — Up. Mihailović, 1977, 173 i 174.

[4] I u *Enciklopedijskom rečniku moderne lingvistike* prelaznost se definiše kao kategorija koja se upotrebljava u gramatičkoj analizi rečeničnih odnosa, a tiče se prvenstveno odnosa glagola prema zavisnim konstituentima, čiji su članovi „prelazan" kako se nazivaju glagoli koji mogu imati direktan objekat, i „neprelazan", što se odnosi na glagole kod kojih to nije moguće, dok se direktni (pravi) objekat objašnjava tako što se dovodi u vezu sa odgovarajućim morfološkim obeležjem, pa se za flektivne jezike konstatuje sledeće: … (obično je AKUZATIV padež pravog objekta, a DATIV nepravog objekta)." — Up. Kristal, 1985, 199.

[5] D. Gortan-Premk ovakve slučajeve povezuje i sa objekatskim i sa prostornim značenjem nazivajući ih *sintagmama objekatsko-prostornih odnosa*. — Up. Gortan-Premk, 1971, 114.

učesnicima komunikacije (*on telefonira bratu*), ili između vršioca radnje i nekih drugih učesnika, na koje se upućuje indirektno, može shvatati kao tranzitivan odnos, dok se radnje čija je svrha u angažovanju subjekta tumače kao intranzitivne (Стевановић, 1981, 325). Međutim, za neke od gramatičara tranzitivnost je odlika samo onih glagola kod kojih se to manifestuje neposrednim obuhvatanjem objekatskog pojma, dok se njegovo odsustvo tumači kao intranzitivnost. Drugim rečima, po njima samo objekti koji nose obeležja karakteristična za akuzativ i genitiv bez predloga mogu biti semantička podloga tranzitivnosti, a time i njeni indikatori na površinskom planu, dok ostali tipovi objekata po prirodi svog učešća u glagolskoj radnji ukazuju na njenu intranzitivnost (Katičić, 1986, 84. i 98; Станојчић, Поповић, 1989, 97. i 98).

Bez obzira na to za koji od ovih stavova se opredelimo, sama priroda tranzitivnosti ostaje nerazjašnjena, a opis objekatskog pojma nedovoljno egzaktan. U tom smislu sprega sinhronije sa dijahronijom svakako bi doprinela rešavanju nekih suštinskih pitanja. Međutim, ovom prilikom samo ću se osvrnuti na moguće pravce razvoja tranzitivnih odnosa koji su uslovili i današnju recipročnost u tumačenju tranzitivnosti i objekta, i objasniti pojavu akuzativa bez predloga kao indikatora date veze.

Razvijeni subjekatsko-objekatski odnosi karakteristični su za jezike nominativno-akuzativnog tipa,[6] za razliku od aktivnih i ergativnih jezika, koji ne poznaju kategoriju tranzitivnosti. S obzirom na to da je proces gramatikalizacije i morfološkog obeležavanja sintaksičkih odnosa veoma složen, možemo pretpostaviti da je i gramatička kategorija tranzitivnosti imala sličan put razvoja. Kako dinamika promena u površinskoj strukturi ne prati uvek dinamiku promena u dubinskoj strukturi, percepcija glagola i objekta kao posebnih designata mogla je predstavljati samo bazu za razvoj ove kategorije, i na površinskom planu nije se odmah morala ispoljavati posebnim morfološkim obeležjem. Sama leksička jedinica kojom je zastupljen dubinski objekat mogla je da posluži kao sredstvo gramatikalizacije.[7] Njenom pojavom akcenat je stavljen na „rezultativnost" glagolskog značenja do kojeg dolazi pod uticajem nekog samoaktivnog činioca. Odnos između subjekta neprelazne radnje i objekta prelazne radnje poznat je kao odnos „ergativnosti".[8] U svetlu razmatranja ovog problema ilustrativni su i primeri koje u jeziku narodnih pesama i kod starijih pisaca beleži M. Stevano-

---

[6] Ovde se ne misli na padežne oblike, već na unutarsitagmatski odnos, tako da se isti tip odnosa uočava npr. kod srpskog i mađarskog jezika, iako su različita sredstva njihove gramatikalizacije. L. Deže je neke od svojih analiza glagolske valence zasnovao upravo na komparativnim proučavanjima mađarskog i hrvatskog jezika i došao do podataka da postoji visok stepen podudarnosti i da je učestalost akuzativa u oba jezika između 50 i 55% (Dezső, 1997, 26—28).

[7] A. Belić je na primeru složenica (koje su u osnovi sintagme) pokušao objasniti da je za iskazivanje padežnih odnosa bilo dovoljno stavljanje imeničke reči u nepromenljivom obliku ispred upravne reči ili iza nje (Белић, 1998, 137).

[8] U indoevropskim jezicima ergativ kao zaseban padež izostaje. Oni imaju drugačija sredstva za izražavanje funkcija sažetih u ergativu imenske reči (Поповић, 1990). O ergativnom odnosu je pisano i u Batistić, 1978, 62.

vić: „Sjede z e t a S t r a h i n j i ć a b a n a"; Majka d j e c u rano lijegala". Tom prilikom on konstatuje da glagoli, koji su u osnovi intranzitivni, u vezi s imenskom leksemom objekatskog karaktera dobijaju značenje „učiniti da onaj na koga se misli sedne, … *leći* — staviti da legne …" (Стевановић, 1962, 1).[9] Zahvaljujući ovom nominalnom konstituentu kao površinskom eksponentu objekta, tranzitivnost se dovodi u vezu i sa razvojem padežnih oblika. Uspostavljanje različitih padežnih odnosa uz istu semantičku grupu glagola kao što je, na primer, bio slučaj s glagolima intelektualnih radnji uz koje se pored akuzativa, pojavljivao još i dativ, predloški akuzativ i lokativ, ukazuje na veoma široko shvatanje objekatskog pojma, bez oštre granice u odnosu na data adverbijalna značenja, i na njegovu semantičku diferenciranost (Грковић-Мејџор, 2001, 47 i 48).

U cilju shvatanja prave prirode glagolsko-objekatske veze, pored semantičke analize, neophodno je sprovesti i analizu sintaksičkih okolnosti u kojima naša predstava, o odnosu radnje i pojma van nje, na jezičkom planu biva reprezentovana verbalnim i nominalnim konstituentom. U našoj lingvističkoj literaturi skrenuta je pažnja na to da je tranzitivnost glagola zasnovana na njegovim sintaksičkim i leksičkim (semantičkim)[10] osobinama (Милошевић, 1973), jer se, s jedne strane, dovodi u vezu s pojavom direktnog objekta u akuzativu bez predloga, koji je, s druge strane, gramatički reprezentant objekatskog pojma ugrađenog u inherentnu semantiku glagola. To znači da verifikacija prelaznosti glagola nije zasnovana isključivo na obličkom i funkcionalnom obeležju objekta — sama pojava imenske lekseme u akuzativu bez predloga nije dovoljan znak prelaznosti (npr. *boli* ***ga*** *glava* — semantika glagola isključuje objekatski pojam), kao što ni njeno odsustvo nije znak neprelaznosti (*dotakao se* ***zida*** — semantika glagola uključuje objekat, bez obzira na pojavu morfeme **se**, kao mogućeg znaka intranzitivnosti, i realizaciju objekta oblikom genitiva[11]). Takođe, uz neke glagole akuzativ bez predloga komutabilan je sa objekatskom rečenicom, a nekad je to jedina objekatska dopuna (*rekao je* ***da će doći***/ *rekao je dolazak) Isto tako, semantički objekat ne mora uvek biti u poziciji sintaksičkog

---

[9] Jasmina Grković-Mejdžor smatra da: „… ови обрасци структурно не припадају датом синхроном систему, те се њиме и не могу објаснити. Они су реликти деноминативног језичког стања, и неретко се јављају управо у епици, која и хиљадама година, најчешће у формулама, чува архаичне синтаксичке моделе." — Up. npr. br. 19 u radu Јасмине Грковић-Мејџор *Развој синтаксичке транзитивности*, objavljen u ovom Zborniku.

[10] L. Deže upravo govori o tendenciji vezivanja gramatičkog opisa za leksiku, formulišući to kao postupak od makrogramatike ka mikrogramatici. Takođe, ovaj ugledni lingvista ukazuje na komplementarnost pravaca: od gramatike ka leksici i od pojedinačnih jezika ka tipologiji, i na njihovo međusobno dopunjavanje, jer leksika ima značajnu ulogu u gramatičkoj tipologiji i strukturiranju rečenica (Dezső, 1997, 25).

[11] M. Ivić povodom odnosa akuzativa i genitiva u ovakvim sintagmama napominje sledeće: „Činjenica da do zamene akuzativa genitivom ne dolazi iz semantičkih razloga već zbog specifičnog okruženja date imenice u govornom lancu upozorava na to da ovde dve paradigmatske forme o kojima je reč sasvim izuzetno funkcionišu kao (pozicione) varijante i s t e (apstraktne) padežne jedinice (a ne, kako to inače po pravilu biva, kao odgovarajući oblički refleks d v e j u posebnih padežnih jedinica)." — Up. Ivić, 1983, 116.

objekta (npr. ***knjiga*** *je pročitana* — glagol je prelazan, jer postoji semantički objekat koji drugačijom perspektivizacijom rečenice može zauzeti poziciju sintaksičkog objekta: *neko je pročitao* ***knjigu***).[12] S druge strane, glagol može biti tranzitivan i kada njegova veza s pojmom u akuzativu nije glagolsko-objekatska (*čitam* ***celo leto*** — glagol je prelazan jer se može kombinovati sa objektom, npr: *čitam* ***knjigu*** *celo leto*).

Prema tome, definicija tranzitivnosti ne može biti zasnovana isključivo na semantičkim ili samo na morfološkim obeležjima. To je semantičko-sintaksička karakteristika glagola koja se manifestuje mogućnošću razlaganja jedinstvene semantičke predstave na radnju, a tipična je, na primer, ona kauzativnog tipa „činiti da …",[13] i barem dva argumenta van nje, agens i pacijens, što se gramatikalizuje na sintagmatskom planu, pojavom imenske lekseme (ili rečenice)[14] u funkciji objekta, i specifikuje njenim morfološkim oblikom. Na osnovu ovakve definicije tranzitivnosti može se precizirati i objekat, i to ne samo kao pojam koji se realizuje uz tranzitivan glagol, već kao pojam koji je ugrađen u semantiku glagola tako da sublimira efekte glagolske radnje, uobličava rezultat njenog izvođenja, a u zavisnosti od rečenične konstrukcije ima funkciju objekta ili se implicira takva mogućnost.

Shodno ovim principima, intranzitivnost se može definisati kao osobina glagola čija radnja osim vršioca, ne uključuje drugog (pasivnog) učesnika, što se na sintaksičkom planu manifestuje odsustvom objekta i nemogućnošću njegove implikacije.

Na ovaj način glagole možemo označiti kao tranzitivne ili intranzitivne, međutim, znatan broj među njima ne zadovoljava date kriterijume u potpunosti. Radi se o glagolima čija radnja osim vršioca podrazumeva, na primer, prisustvo još jednog direktnog učesnika kojemu je ona namenjena, ili može da mu koristi/šteti, kao i pojma koji je na neki drugi, indirektan način uključen u njenu realizaciju. Sintaksički izraz date semantičke situacije u odnosu na tranzitivnu konstrukciju razlikuje se i u distribuciji i u obliku leksičke reprezentacije objekatskog pojma. Činjenica da su ti glagoli po svojim osobinama bliži tranzitivnima uticala je na neke lingviste da ih tako i tretiraju, uz vođenje računa o njihovoj specifičnosti, nepostojanju

---

[12] K. Milošević veoma precizno kaže: „Tranzitivnost kao semantičko svojstvo glagolske lekseme prisutna je u glagolu u svim situacijama u kojima je prisutno i njegovo leksičko značenje, tj., sve dok glagol korespondira sa određenim tipom semantičke situacije." — Up. Milošević, 1973, 31.

[13] T. Batistić konstatuje sledeće: „Za sve srpskohrvatske parove prelaznih i neprelaznih glagola može se reći da su međusobno povezani odnosom kauzativnosti, a da su, sa historijskog gledišta, nekada produktivnim morfološkim procesima prelazni derivirani od odgovarajućih neprelaznih. Samo značenje te veze u suštini daje Belić tumačeći staroindijski kauzativ — *čini da sedne* (— a isto tako *da teče, da umre* itd.)" — Up. Batistić, 1978, 63.

[14] M. Ivić smatra da bi se pri definisanju „pravih prelaznih glagola" moralo imati na umu sledeće: „Definicija bi trebalo svakako da uključi i podatak o tome da akuzativni oblik *nešto*, u svojstvu dopune prelaznih glagola, može biti komutabilan ili sa imeničkom leksemom u odgovarajućem padežnom obliku, ili sa zavisnom rečenicom objekatskog karaktera" (Ivić, 1972, 29).

objekta u akuzativu bez predloga. U *Gramatici* M. Stevanovića oni su nazvani *nepravim tranzitivnim glagolima*, a objekat *nepravim objektom* (Стевановић, 1979, 75—84). Nepravi objekat se pominje i kod drugih gramatičara, međutim za njih su, s obzirom na njegov morfološki oblik i semantiku, mnogo širu od one koju pokriva pacijens obuhvaćen radnjom, i koju je ponekad teško precizno definisati, to pre odlike intranzitivnog nego tranzitivnog odnosa. Ipak u svemu ovome nije presudno njihovo terminološko određenje, već procena da li je ova veza glagola s nominalnim konstituentom po svojim semantičko-sintaksičkim karakteristikama bliža objekatskom unutarsintagmatskom odnosu ili nekom drugom, na primer, prostornom, uzročnom, instrumentalnom i sl. Drugim rečima, da li se u sistem objekatskih odnosa, pored sintagmi s pravim tranzitivnim, uključuju i sintagme s ovakvim glagolima i po kojem principu, tj. kakvi diferencijalni odnosi postoje u takvom sistemu. Ustanovljavanjem osnovnih semantičko-sintaksičkih obeležja objekatskih sintagmi dobili bi se odgovarajući parametri za klasifikaciju objekatskih konstituenata, koji bi ujedno mogli imati i restriktivnu ulogu u odnosu na kategoriju tranzitivnosti.

U specifikaciji objekatskih odnosa danas učestvuju svi padeži, a pojava objekta u akuzativu uz glagole različite semantike ukazuje na to da se menjalo i naše poimanje objekta. Spomenici potvrđuju da je nekada objekat zastupljen akuzativom imao znatno šire značenje — uključivao je pojmove koji su na bilo koji način bili obuhvaćeni glagolskim procesom. Vremenom je izvršena diferencijacija objekatskih pojmova na osnovu različite predstave o kontaktnom odnosu koji se uspostavlja između objekatskog pojma i glagolske radnje u procesu njene realizacije (Гортан-Премк, 1973). Dakle, današnji sistem objekatskih oblika predstavlja rezultat dugotrajnog procesa stabilizacije unutarsintagmatskih odnosa koji je bio praćen i razvojem padežnih oblika kao selektivne kategorije.

Polazeći od tipičnog objekatskog padeža, akuzativa bez predloga, treba ponoviti sledeće. Democijom akuzativa obeležena je selekcija svih indirektnih odnosa koji su nadalje obeležavani drugim padežnim oblicima, npr. lokativom (*pisati uzrok truda > pisati o uzroku truda)*, instrumentalom (*plaču ljube svoje zaručnike > plaču ljube za svojim zaručnicima*), predloškom akuzativnom konstrukcijom (*misliti svoj opaki život > misliti na svoj opaki život*). Objekatsko značenje pojma potpuno obuhvaćenog i u direktnom kontaktu s radnjom, čiji je reprezentant i dalje bio akuzativ, proširuje se uključujući sve direktno angažovane pojmove. Posledice nove koncepcije objekta u akuzativu doprinose širenju ove padežne forme, što je bilo podstaknuto i povlačenjem genitiva i dativa iz nekih objekatskih sintagmi obeleženih direktnošću (npr. *pitam zakona vašeg > pitam zakon vaš; lagati državi > lagati državu)* (Гортан-Премк, 1973, Стевановић, 1962, 5).

Semantičko-sintaksička obeležja koja karakterišu akuzativ, formiran nakon pomenutih promena, dvojake su prirode. Prema ulozi u realizaciji glagolske radnje pojam koji ovaj padež zastupa direktno je uključen i u potpunosti obuhvaćen datom radnjom. Semantičke komponente *direktnosti*

i kompletne obuhvatnosti karakteristične su, na primer, za sve sintagme s kauzativnim glagolima kao tipičnim prelaznim glagolima, npr.: „Tu je sklepao *kolibu*" (Ćopić 1, 13); „On je prevozio *robu i putnike*" (Andrić 1, 19); „Htjede nekakva *kolica* svezati za nogu" (Ćor. S. 2, 19); „Abidaga je opet sazvao *starešine i prve ljude*" (Andrić 2, 26); „Jablan diže *glavu*" (Kočić 1, 4).[15]

U svim navedenim slučajevima agens „čini" da se pojam zastupljen akuzativom, bez obzira na svoju prirodu, ponaša kao pasivni učesnik. Na primer, u sintagmi *voziti robu i putnike* oba objekatska pojma su potpuno obuhvaćena akcijom. Direktnim kontaktnim odnosom povezani su i oni objekti koji su neposredno podsticani, što je jedna od komponenti glagolskog značenja u primeru *sazvao je starešine i prve ljude*.

Da proces stabilizacije objekatskih sintagmi ide u pravcu povezivanja pojedinih padežnih oblika sa određenim semantičko-sintaksičkim obeležjima, potvrđuje se i povlačenjem genitiva iz sintagmi s nekim performativnim i perceptivnim glagolima (gledati, želeti, iskati, pitati, moliti, čekati, zvati),[16] za koje je takođe karakterističan odnos direktnog i potpunog obuhvatanja glagolskim procesom. Prema istom principu može se protumačiti i paralelizam ovih dvaju padežnih oblika uz pojedine glagole, kao što su npr.: *imati, dati, uzeti, dobiti, piti i* sl. Dok je za akuzativ obeležje obuhvatnosti specifikovano kompletnošću: „Pa sjedoše piti *rujno vino*" (Vuk. Srp. nar. pjesme. III, 12), za genitiv je karakteristična parcijalnost: „Moja četa sastavlja koplja, priveza konje, pa katane udri *piti zagorskoga vina*" (Srem. 63) (Гортан-Премк, 1971, 87). Dakle, direktno učešće datog objekatskog pojma koji je obuhvaćen glagolskom radnjom obezbeđuje genitivu ulogu opozitnog člana u paru s akuzativom pravog objekta. Diferencijacija među njima zasnovana je na dihotomiji kompletnost/parcijalnost učešća objekatskog pojma i nemarkiranost/markiranost obaveznom generičkom upotrebom, a u određenim sintaksičkim uslovima — uz glagole s morfemom *se*, ova dva oblika se ponašaju kao pozicione varijante istog unutarsintagmatskog odnosa (Ivić, 1983, 117).

Dativ je, kao i akuzativ, menjao okvire, razvijajući svoju osnovnu predstavu o neposrednom učesniku u realizaciji radnje, pa je obeležjem direktnosti korespondirao objekatskom akuzativu, tako da se i danas mogu uočiti kolebanja ovih dveju padežnih formi.[17] Zahvaljujući procesu „akuzativizacije" tj. proširivanju semantičkog potencijala pojedinih glagola komponentom obuhvatnosti objekatskog pojma, pojavljuje se naporedo i oblik akuzativa kao reprezentant novonastalog odnosa. Takav je slučaj, na pri-

---

[15] Svi primeri su preuzeti iz Gortan-Premk, 1971.

[16] D. Gortan-Premk navodi staroslovenske primere naporedne upotrebe genitivnog i akuzativnog oblika koji imaju isto značenje uz ove glagole (Gortan-Premk, 1973, 290).

[17] Rekciona neusaglašenost između glagola *suditi* i *osuditi* karakteristična je samo za srpski jezik, dok se u ostalim slovenskim jezicima u oba slučaja realizuje akuzativ. — Up. Ivić, 2000, 124.

mer, sa glagolima *lagati, savetovati* i sličnima (Гортан-Премк, 1973, 294).

Za razliku od objekta potpuno obuhvaćenog radnjom, tumačenje pojma u dativu ima osnovnu karakteristiku adresata, *neposrednog učesnika* prema kojemu je radnja *upravljena* (Ivić, 1963), na primer, uz glagole davanja, upućivanja, npr.: „Kuću, nekadašnji harem predaka poklonio je *rodu* bogati Alijaga Džanić" … (Sel., 27); „Ako za dan-dva ne stignemo, donesi *mi* onu kapu" (Ćop., 48); „Ko će *nam* zabraniti?" (Ćop., 500); „On govori *ženi* pored sebe …" (Andr., 315); „Zahvaljivala *mu* je na tolikoj brizi i pažnji …" (Andr., 316).[18] Navedeni primeri pokazuju da je odnos subjekatskog i objekatskog pojma, jednostran, nesimetričan proces, sa obeležjem upravljenosti od subjekta ka objektu. U osnovi, ista komponenta namene, sadržana u pojedinim glagolima, manifestuje se nizom postupaka usmerenih neposredno ka objektu, sa pozitivnim ili negativnim ishodom, npr.: „… i svi su htjeli da *joj* ugode — trgovci varoški i komšije i rođaci i kafedžije …" (Lal., 25); „… *meni* je dosađivala" (Lal., 110). Takođe, objekat u dativu realizuje se i u sintagmama s glagolima osećanja ili raspoloženja subjekta čije su manifestacije, najčešće prijatne, direktno upućene objektu, npr.: „Gospoda su se divila *veličini mnoštvu zgrada, gospodskome nameštaju* …" (Petr., 106); „Obradovao *im* se kao *prijateljima* koje nije video stolećima" (Dav., 285).

Na specifičnost objekatskog dativa u srpskom jeziku ukazala je i M. Ivić komentarišući Jakobsonovu i Kuryilowiczevu klasifikaciju padeža (Ivić, 1983, 202). Semantičko-sintaksička obeležja koja su ovom prilikom istaknuta pokazuju da dativ kao padež objekta nije oponent bespredloškom akuzativu prema direktnoj/indirektnoj uključenosti u realizaciju glagolske radnje, već prema načinu njegovog učešća, koje se u slučaju akuzativa manifestuje kao obuhvatnost datom radnjom, a kod dativa kao upravljenost. S druge strane, komponenta upravljenosti stavlja ovaj padež u opozitni odnos sa predloškim akuzativom kao njegovim indirektnim parnjakom, što će ilustrovati i primeri koje ću navesti nešto kasnije.

U opozici s akuzativom, genitivom i dativom, kao padežima direktnog objekatskog odnosa, stoje instrumental, lokativ i predloški akuzativ, kao reprezenti semantičkih komponenti obuhvatnosti, kompletne ili parcijalne, i upravljenosti unutar indirektne glagolsko-objekatske veze.

Poznato je da se instrumentalom obeležava objekatski odnos sa glagolima tipa upravljanja: *vladati, upravljati, gospodariti, rukovoditi*: „Viši oficiri bili su … nesposobni da rukovode *velikom armijom OP 2*"; „U početku 1807. godine … Srbi zavladaju *Biogradom*" *Vuk.*[19] Objekti obuhvaćeni

---

[18] Svi primeri kojima se ilustruju objekatske sintagme u dativu preuzeti su iz Milinković, 1988, 9—40.

[19] Svi primeri kojima se ilustruje objekat u instrumentalu preuzeti su iz *Rečnika srpskohrvatskog književnog jezika*, Matica srpska — Matica hrvatska.

[20] Uočljiva je sličnost sa primerima u kojima je lokativ promovisan u nominativ: *Tvornica radi ceo dan* tj. „ljudi u tvornici" i *Grad spava* tj. „ljudi u gradu" (Тополињска, 1996, 7).

akcijom rukovođenja ili vladanja u oba slučaja su ljudi — vojnici koji su uključeni u tu armiju, odnosno, stanovnici grada, na koje se indirektno ukazuje instrumentalnim oblikom njihovog lokalizatora.[20] I u slučaju sa glagolima *šaliti se, šegačiti se*, odnos sa objektima se uspostavlja indirektno preko nekih drugih aktivnosti kojima su oni obuhvaćeni, što se može videti u transformu primera: „Nikad se nije šalio, ni s nama decom, ni s majkom" *Laz. L.* (< Nikada ni nas ni majku *nije zabavljao* tako što bi pričao dosetke, vesele priče; „Trpeli su ga u društvu samo zato da se mogu šegačiti s njime" *Petr. V.* (< Trpeli su ga u društvu samo zato što su mogli da ga *stavljaju u situacije u kojima će ispasti smešan i da mu podrugljivo govore*). Semantičko-sintaksičko obeležje *obuhvatnosti* objekatskog pojma, na koji se upućuje *indirektno*, stavlja instrumental u opoziciju sa akuzativom kao padežom takvog direktnog unutarsintagmatskog odnosa.[21]

U studiji posvećenoj lokativu (Batistić, 1972) objekatsko značenje se dovodi u vezu sa konsturkcijom *o + lokativ*, i to najčešće u sintagmama s glagolima govorenja i mišljenja (u širem smislu). Funkciju nepravog objekta datoj konstrukciji pripisuje i Stevanović, koji tom prilikom navodi sledeće primere: „sinoć je seljanka … pričala *o svom sinu* koji je u šumi" (A. Isaković, *Dvoje*, 196); „Možete, veli, [pisati] samo *o lakim stvarima*" (Lj. Nenadović, *Pisma iz Nemačke*, 3); „Ti imaš nekakvu čistunsku predstavu *o životu*" (O. Davičo, *Pesma*, 35) (Стевановић, 1979, 503). Već je poznato da su neposredni objekti glagola govorenja pojmovi kojima se ukazuje na akustičku predstavu ili akustičko-smisaoni sadržaj, odnosno, ono što se pisanjem stvara (pričati priču, govoriti istinu, pisati pismo), dok je neposredni objekat glagola intelektualnih radnji samo njihov unutrašnji objekat.[22] U

---

[21] Interesantna su zapažanja u vezi sa binarnom opozicijom akuzativ — instrumental. Zabeleženi kao rekcijski oblici glagola *vladati* ova dva padeža se pojavlju naporedo, npr.: „Na njozi se gospoda skupila/ Da vladaju *zemlje* podjarmljene" (Ljubiša, *Celokupna dela*, Srpski pisci, Bgd., 47) i „Jes, tko njegda *svijetom* vlada" (I. Gundulić, I), s tim da se standardnim smatra samo instrumental (Gortan-Premk, 1971, 62) koji je korespondentan datim obeležjima indirektnosti i obuhvatnosti. Takođe, promenom odnosa prema vršiocu radnje imenski pojam u primeru *tresti ćilimom* dobija ulogu pasivnog učesnika koji je direktno i potpuno obuhvaćen glagolskom radnjom, što rezultira i promenom njegovog morfološkog oblika — prelazi iz instrumentala u akuzativ (> *tresti ćilim*) (Ivić, 1954, 109).

[22] D. Gortan-Premk navodi primere tipa *misliti misli, govoriti istinu, gluposti, prijatne stvari* (Гортан-Премк, 1973, 283).

[23] Dopunu kojom se neposredno ukazuje na sadržaj J. Kašić naziva „eksplikatorom", čija je pojava fakultativna uz glagole slušanja i govorenja kada se uz njih realizuje lokativ s predlogom *o*. Tom prilikom ovaj autor navodi nekoliko primera sa eksplikativnom dopunom, a jedan takav je i sledeći: „Narod o njima u šali *svašta* pripovjeda" (Vuk, RJA VIII, 288). — Up. Kašić, 1968, 105.

[24] M. Ivić skreće pažnju da se kao prosentencijalizatori ponašaju različiti zamenički oblici, kao što su: *sve, svašta, nešto, to*. Kombinabilnost ovih zameničkih oblika u akuzativu sa tematskom dopunom u lokativu ukazuje na njihovu nesinonimičnost (Ivić, 1972).

[25] Odgovarajući eksplikator predmetnog sadržaja ne mora uvek biti ekspliciran, međutim, on će uvek biti implicitan kada je sadržajem obuvaćena bilo koja informacija koja se ne odnosi na samu realizaciju predikacije koju kondenzuje imenica u lokativu, npr.: pričao mi je (nešto) *o svom odlasku u Pariz* može se tumačiti kao: *pričao mi je da je sa prijateljem putovao tri dana i da su na putu do Pariza doživeli neprijatnost*, što znači da na rečenicu sa značenjem predmetnog sadržaja upućuje eksplicitni ili implicitni prosentencijalizator, dok se lo-

sva tri slučaja koja su ovde ilustrovana izostaje „eksplikator"[23] (prosentencijalizator)[24] neposrednog sadržaja, a pojam u lokativu, koji je samo tema datog sadržaja, na njega indirektno ukazuje,[25] što se vidi kada se primer: *pričala je o svom sinu* posmatra na sledeći način: *pričala je (nešto) o svom sinu: da joj je sin student i da ima devojku i da su ga drugovi odveli u šumu*. Iako u odnosu na kompletan predmetni sadržaj pojam u lokativu ima objedinjujuću, tematsku ulogu, on predstavlja samo deo predmetnog sadržaja obuhvaćenog glagolskom radnjom komunikativnog ili intelektualnog karaktera. Lokativ je stoga padež *indirektnog odnosa* u kojemu je objekat markiran *obuhvatnošću*.

Već poznata opozicija između dativa i predloškog akuzativa, po kojoj je prvi — padež objekta sa značenjem *usmerenosti radnje* i njenim neposrednim kontaktom, a drugi — padež *indirektnog takvog odnosa* (Ivić, 1963, 103), ukazuje na moguću poziciju predloške akuzativne konstrukcije pri sistematizaciji objekatskih oblika. Ovim padežnim oblikom dopunjuju se najčešće glagoli sa značenjem intelektualnih i emocionalnih procesa i stanja i komunikativnih radnji, npr.: „Zilahi misli *na drugove iz klase* …" (Lubarda, 33); „… potpuno sam zaboravio *na smotuljak među nogama*" (Ugrinov, 29); „… krenem u Čaršiju ne bi li kako doznala nešto *za Jova*" (Lubarda, 37); „Po svoj prilici nesvjesno se ljuti *na starog* …" (Desnica, 13); „…*za njega* se govorilo da je tako vešt …" (Pavić, 16).[26] U svim navedenim slučajevima predloška akuzativna konstrukcija kao površinski eksponent odgovarajućeg propozitivnog sadržaja, indirektno upućuje na dati pojam, npr. konstrukcija *na drugove*, u prvom primeru, upućuje na sadržaj koji bi se mogao eksplicirati na sledeći način: Zilahi misli (misao) *voleo sam svoje drugove iz klase i rado ih se sećam*, dok je konstrukcija *za njega*, u poslednjem primeru, u korelaciji sa sadržajem govorenja, što se vidi ako primer interpretiramo kao — govorilo se: *on je vešt*.

Markiranost objekata tipičnim semantičko-sintaksičkim obeležjima mogla bi se uzeti u obzir pri identifikaciji objekatskih odnosa i njihovom razgraničavanju u odnosu na druga značenja zastupljena istim padežnim oblikom. Da je to moguće, pokazuju primeri u kojima se objekatski odnos potvrđuje korelacijom padežnog oblika sa određenim semantičko-sintaksičkim obeležjima, a nepostojanje takve korelacije na moguću interferenciju objekatskog značenja sa nekim drugim značenjem. Tako u sledećem primeru: „Šaka tresnu *po kesi* i rezak cik dukata izgubi se u magli i tutnjavi" (Ćos., 30) lokativ zastupa pojam koji je obuhvaćen radnjom u koju se, u zavisnosti od tumačenja, uključuje direktno ili indirektno. Dok je kao lokalizator neposredno angažovan, njegova uloga posmatrana na relaciji deo— celina

---

kativom taj sadržaj samo tematski objedinjuje. S druge strane, prema predmetnom sadržaju iskazanom rečenicom, npr.: *pričao mi je da će otići u Pariz*, objekatski se može postaviti samo lokativna konstrukcija sa odgovarajućom deverbativnom imenicom: *pričao mi je o svom odlasku u Pariz*, i u tom slučaju prosentencijalizator u akuzativu se ne eksplicira **pričao mi je nešto o svom odlasku u Pariz* (Ivić, 1972, 30).

[26] Primeri su preuzeti iz Арсенијевић, 2003.

(< tresnuti *kesu po gornjoj površini*), može dobiti i drugačiju interpretaciju, objekatsku, i naporedno obeležje indirektnosti, što ga kvalifikuje kao padež objekatsko-prostornog odnosa. Izostanak jednog od semantičko-sintaksičkih obeležja, koja koreliraju sa određenim padežnim oblikom, moguć su signal nepostojanja objekatskog, već nekog drugog značenja. Ilustrativan je u tom smislu primer: On (potpuno nesvesno) gleda *u sliku*, u kojemu je predloškim akuzativom zastupljen pojam obeležen karakterističnom usmerenošću, ali direktnim angažmanom, što isključuje mogućnost objekatskog tumačenja. Da je reč o ulozi lokalizatora, potvrđuje se i na osnovu glagolske semantike koja u ovom slučaju ne sadrži komponentu „voljnosti" tipičnu za uspostavljanje objekatskog odnosa sa ovim glagolom „On (pažljivo) gleda *sliku*" (Arsenijević, 2003, II, 155).

Dakle, ovakva koncepcija objekatskih odnosa zasnovana je na ukrštanju obeležja, tako da se prema distribuciji objekatskog pojma u odnosu na upravnu glagolsku radnju uspostavljaju direktni ili indirektni unutarsintagmatski odnosi, a prema prirodi same radnje objekat je kompletno ili parcijalno obuhvaćen, ili je radnja na njega samo usmerena. Kombinacijom ovih obeležja dobijaju se parovi čiji su gramatički reprezentanti padežni oblici raspoređeni kao oponenti. Analizom tipičnih objekatskih sintagmi u srpskom jeziku, ustanovljeno je da su zastupnici objekatskog pojma obeleženog direktnim učešćem u glagolskoj radnji akuzativ bez predloga, genitiv i dativ, pri čemu su prva dva, kao pasivni učesnici, obuhvaćeni glagolskim procesom — prvi u potpunosti, a drugi samo parcijalno, dok je dativom obeležen objekat čije se učešće manifestuje usmeravanjem radnje ka njemu. Instrumental, lokativ i predloški akuzativ jesu padežni oblici kojima se identifikuju indirektni objekatski odnosi, sa instrumentalom i lokativom kao površinskim eksponentima objekatskog pojma obuhvaćenog glagolskom radnjom i predloškim akuzativom koji je, kao i njegov korelat dativ, markiran upravljenošću glagolske radnje u odnosu na objekat, što pokazuje i sledeća shema.

	obuhvatnost		upravljenost
	(kompletna)	(parcijalna)	
direktnost	akuzativ	genitiv	dativ
indirektnost	instrumental	lokativ	predlog + akuzativ

Ovakvim posmatranjem sistema objekatskih odnosa reprezentovanih padežnim oblicima uočavaju se relacije i na horizontalnom i na vertikalnom planu. Praktično, izdvajaju se četiri kombinacije semantičko-sintaksičkih obeležja objekatskih konstituenata: direktnost i obuhvatnost, direktnost i upravljenost, indirektnost i obuhvatnost i indirektnost i upravljenost, koje bi trebalo povezati s odgovarajućim terminološkim rešenjima. Međutim, samo je par koji čine bespredloški akuzativ i genitiv, kao padeži pravog objekta, u tom smislu diferenciran prema ostalim oblicima. Odgovarajućim terminima trebalo bi obuhvatiti i dativ kao padež direktnog, ali ne i pravog

objekta, a zatim i padeže indirektnog objekatskog odnosa, vodeći računa o njihovim obeležjima kojima su povezani s objektima direktnog odnosa.

LITERATURA

Арсенијевић, 2003 — Нада Арсенијевић, *Акузатив с предлогом у савременом српском језику (I и II)*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVI/1 и XLVI/2 Нови Сад 2003, 107—263. и 53—216.

Batistić, 1972 — Tatjana Batistić, *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*, Institut za srpskohrvatski jezik, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, n., s., knj. 3, Beograd 1972, 212.

Batistić, 1978 — Tatjana Batistić, *O nekim aspektima analize kauzativnih glagola*, Južnoslovenski filolog XXXIV, Beograd 1978, 59—89.

Белић, 1998 — Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развитку*, књига I и II, *Општа лингвистика*, Изабрана дела Александра Белића, први том, Нови Сад, 1998.

Dezső, 1997 — Laszlo Dezső, *Граматика и лексика у проучавању валенце глагола*, Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2, Београд 1997, 25—33.

Гортан-Премк, 1971 — Даринка Гортан-Премк, *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*, Институт за српскохрватски језик Библиотека Јужнословенског филолога, н. с., књ 2, Београд 1971, 180.

Гортан-Премк, 1973 — Даринка Гортан-Премк, *О еволутивним тенденцијама акузативних синтагми без предлога у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XXX/1—2, Београд 1973, 281—295.

Грковић-Мејџор, 2001 — Јасмина Грковић-Мејџор, *Питања из старословенске синтаксе и лексике*, Нови Сад 2001, 55.

Ивић, 1954 — Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој, (Синтаксичко-семантичке студије)*, Институт за српски језик, књ. 2, Научна књига, Београд 1954, 297.

Ivić, 1963 — Milka Ivić, *Dativus respectivus i sinonimične konstrukcije u slovenskim jezicima*, Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawinski, Krakow 1963, 99—104.

Ивић, 1972 — Милка Ивић, *О објекатској допуни глагола комуникативних и интелектуалних радњи*, Зборник за језик и књижевност књ. I Титоград 1972, 27—32.

Ivić, 1983 — Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Biblioteka XX vek, Prosveta, Beograd 1983, 215.

Ivić, 2000 — Milka Ivić, *O vidskom paru suditi/osuditi i povodom njega*, Lingvistički ogledi, tri, Biblioteka XX vek, Čigoja, Beograd 2000, 123—129.

Кашић, 1968 — Јован Кашић, *Допуне индиректног објекта уз глаголе слушања и говорења*, Зборник за филологију и лингвистику XI, Нови Сад 1968, 105—108.

Kristal, 1985 — Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, preveli: I. Klajn i B. Hlebec, Beograd 1985, 293.

Лалевић, 1962 — Миодраг С. Лалевић, *Синтакса српскохрватског књижевног језика*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1963.

Maretić, 1963 — Tomo Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1963.

Mihailović, 1977 — Ljiljana Mihailović, *Lokalistička teorija padeža i pojam neotuđivog pripadanja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu, knj. IV, Niš 1977, 173—187.

Милинковић, 1988 — Љубо Милинковић, *Датив у савременом руском и српском језику (конфронтативна анализа)*, Нучна књига, Београд 1988, 228.

Милошевић, 1973 — Ксенија Милошевић, *Интранзитивност, рефлексивна конструкција реченице и пасивна дијатеза*, Књижевни језик II/1—2, Сарајево 1973, 29—39.

Поповић, 1990 — Марко Поповић, *Апсолутив, ергатив, апсолутни падежи*, Књижевност и језик XXXVII/3, Београд 1990, 266—267.

Станојчић, Поповић 1989 — Ж. Станојчић, Љ. Поповић, С. Мицић, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања*, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње

школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Завод за издавање уџбеника, Београд — Нови Сад, 1989.

Стевановић, 1979 — Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II* (*Граматички системи и књижевнојезичка норма*), Научна књига, Београд 1979.

Стевановић, 1981 — Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I (Граматички системи и књижевнојезичка норма)*, Научна књига, Београд 1981.

Стевановић, 1961—62 — Михаило Стевановић, *Проблем глаголског рода и повратни глаголи у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XXV, Београд 1961—1962, 1—47.

Стевановић, 1962 — Михаило Стевановић, *Рекција глагола и облици њихових допуна*, Наш језик XII/1—2, Београд 1962, 1—11.

Тополињска, 1996 — Зузана Тополињска, *„Падеж" и „глаголски род" — две стратегије граматикализације односа између „предиката" и његових „аргумената"*, Јужнословенски филолог LII, Београд 1996, 1—9.

Нада Арсениевич

ТРАНЗИТИВНОСТЬ И ОБЪЕКТНЫЕ ПАДЕЖИ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В работе изучаются проблемы, связанные с глагольно-объектной связью. Обращается внимание на взаимное определение грамматической категории транзитивности и дополнения в традиционных грамматиках сербского языка. В аспекте рассмотрения транзитивности как синтаксической, а также как лексической (семантической) категории, указывается на параметры, являющиеся существенными для классификации глаголов на транзитивные и интразитивные. Также, на основании проведенного анализа утверждаются семантическо-синтаксические признаки, на которых могла бы быть обоснована типология дополнения, причем падежные формы, как поверхностные показатели определенного внутрисинтагматического отношения, рассматриваются как селективные категории. Посредством скрещения признаков объектные падежи систематизируются по следующему принципу: винительный и родительный характеризуются директивностью и широтой охвата, дательный — директивностью и направленностью, творительный и предложный — косвенностью и также широтой охвата и винительный с предлогом — косвенностью и направленностью, что представляет основу и для различных терминологических решений.

UDC 811.163.41'367.332.3

Branko Tošović

NEKE TENDENCIJE U EKSPRESIVNOJ SINTAKSI GLAGOLA

Ključne riječi: *ekspresivnost, sintaksa, glagol, aorist, infinitiv, prijedlog*

0. Postoji sedam tipova gramatičke ekspresivnosti. Jednu obrazuju morfemi, prije svega nastavci, recimo različite varijante iste forme (morfemska ekspresivnost). Druga nastaje u odnosu punih gramatičkih oblika (korelaciona gramatička ekspresivnost). Treća se pojavljuje zamjenom jedne forme drugom (transpoziciona ekspresivnost). Četvrtu izaziva udvajanje, ponavljanje (dijela ili cjeline), npr. prijedloga, unutrašnjeg objekta i sl. (tautološka ekspresivnost). Petu stvaraju gramatički sinonimi (sinonimska ekspresivnost). Šestu generišu gramatički oblici u netipičnim sintaksičkim pozicijama (funkcionalno-gramatička ekspresivnost). Sedmu obrazuju ekspresivna značenja gramatičkih oblika (semantičko-gramatička ekspresivnost). Sintaksička ekspresivnost dolazi u formi oživljavanja starih konstrukcija, stvaranja novih spojeva, upotrebe stilskih figura, emocionalnih konstrukcija (upitnih i uskličnih rečenica), eliptičnih rečenica, redundantnih sintaksičkih spojeva, rematske organizacije rečenice (reda riječi, inverzije) itd. Ova vrsta ekspresivnosti toliko je široka i raznovrsna da se razvila posebna disciplina — ekspresivna stilistika.

1. Svaka vrsta riječi učestvuje na svoj način u stvaranju sintaksičke ekspresivnosti. Glagol u tome zauzima jednu od ključnih pozicija jer je riječ o vrsti riječi sa širokim i složenim sistemom te bogatim stilističkim potencijalom. U ovome radu ukazaćemo na dvije nove tendencije u ekspresivnoj sintaksi glagola.

2. Kao što je poznato, upotreba preteritalnih oblika se sve više redukuje tako da aorist i imperfekt postepeno nestaju ili su se sasvim izgubili. Nakon intenzivnog ograničavanja upotrebe aorista tokom 20. stoljeća, dolazi početkom 21. vijeka do zanimljive promjene: u novim elektronskim medijima (elektronskoj pošti, čatovima, internet-forumima i neformalnim oblicima komuniciranja putem interneta) ovaj oblik dobija novi život i sve se češće pojavljuje. Takva reinkarnacija dolazi u formi čiste i komentirajuće. Čista upotreba predstavlja slučajeve kada se aorist koristi bez bilo kakvih

objašnjenja, razjašnjenja ili preciziranja. To je posebno karakteristično za sms-poruke. Ova tendencija zapaža se i u srpskom i u hrvatskom (u ovom drugom mnogo češće). Npr.:

> *Napisah* mejl. (Aorist 54). *Pročitah*. (Aorist 56).

Dati tip susreće se u izražavanju informacije o tome da je primljena određena poruka e-mailom, putem mobilnog telefona ili da je dobijen neki konkretni predmet.

> Pre par dana *dobih* mail sledeće sadržine […] — Aorist 107. http://www.elitesecurity.org/poruka/253728. Dobih ljubazno pisamce, pa reko da ga podelim s vama (Aorist 109).

Komentirajućom upotrebom autor precizira zašto se koristi ovim oblikom ili samo pojačava izraz u cilju stvaranja efekta. Takvim komentarom može se:

> 1. isticati — Potaknut ovakvim saznanjem kao i onim što *čuh* (aorist, op.a.) od špijuna, *odlučih* ja jučer uputiti se na spomenutu lokaciju. (Aorist 78),
>
> 2. izražavati sumnja — Evo *pročitah* ovo na iskonu, pa se *šokirah*… (jel to aorist ili imperfekt?) (Aorist 65).
>
> 3. provjeravati — Književnost, filozofija i još mnogo toga simpsone, uvijek me zanimalo kako pišu te knjige pa *zavirih* (je li to korektna upotreba aorista ili aorist uopće ili su možda united aorists) na simpsone. (Aorist 90).
>
> 4. reagovati — Zakaj sve u aoristu pišeš??? (Aorist 103).
>
> 5. igrati se riječima — *nađoh* te!!! evo ti aorist… (Aorist 68).
>
> 6. upozoravati — Opet ti *ne pročitah* ono pod brojem 10 (pazi da se opet ne oklizneš na aorist). (Aorist 60).
>
> 7. izvinjavati se — I ništa, to *rekoh* i *zaboravih*. Neka mi mladi hrvatski pisci oproste ovaj aorist, *htjedoh* krenuti na ručak, na biftek ili lignje u neki restoran, ali *odustadoh* u zadnji čas i *odlučih* za te novce kupiti neku knjigu. (Aorist 59)
>
> 8. estetski procjenjivati — Baš tako, aorist se upotrebljava vrlo rijetko, a zvuči lirski, puno ljepše od samog perfekta. (Aorist 86).
>
> 9. izražavati pozitivni stav — […] a nit pospan nit umoran jerbo kafu jaču *popih*. mnogo mi se ovaj aorist sviđa u poslednje vreme. […] I svi se grohotom *nasmijaše*!!! (obožavam aorist, ako je to moguće) (Aorist 63).
>
> 10. pretpostavljati — Budući da glavni lik naše priče, kao i većina nas, *imadoše* (aorist, Žigička bi bila ponosna) familije i prijatelja pripadnika druge nacije požali se on i njima na svoju muku. (Aorist 93).
>
> 11. uvjeravati — vjerojatno *pronađoh* prave O tak se dugo ne *vidjesmo* i nemojte mislit da sam malo cvrknuta kaj koristim aorist, to pokupih od blanke (Aorist 80).

U elektronskim medijima pojavljuju se i neobični oblici aorista.

> Aj *odoše* ja. (Aorist 99).

U nekim slučajevima sam termin *aorist* koristi se u prenesenom značenju za oznaku (što je neobično) nečeg davno prošlog, neaktuelnog, izgubljenog.

> Jordanić je već danas aorist, pa ne treba gubiti vrijeme na njega. (Aorist 104).

Mnogobrojni primjeri koje smo pronašli ne uklapaju se u dosadašnja tumačenja upotrebe aorista. Npr. tvrdi se da aorista nema u informativnim tekstovima (*Hrvatska gramatika* 1995, 413), premda osnovni dio aorista u sms-porukama upravo vrši čisto informativnu funkciju. Up.:

> […] tocko, da te obavijestim, mejl ti *poslah* […] — Aorist 13. Kolegice, jel' vam onaj mali što ga *poslah* dao kovertu s plaćom? (Aorist 12).

Mišljenje da je upotreba aorista markirana čini se djelimično tačnom, budući da u elektronskim medijima takav aorist vrši samo funkciju saopštenja. Reinkarnacija aorista ne uklapa se u tvrdnju da je upotreba aorista uglavnom vezana za selo (Kravar, 1981), jer gotovo svi primjeri dolaze iz grada. Postavku o tome da je on rijedak u naučnom i administrativnom stilu (Babić 1981/1982, 265) pobijaju mnogobrojni primjeri u profesionalnom komuniciranju, prije svega programera i kompjuterskih stručnjaka.

> Danas *dobih* qsl-ke. Složio, poređao i odabrao. […] Pozdrav YU1KT, *dobih* i ja istu, ali nigde čovek nije napisao da je sponzor […] — Aorist 40.

Uzroke reinkarnacije aorista ne treba tražiti u impulsima koji su u drugoj polovici XX stoljeća uticali na privremenu renesansu aorista, kada su ga oživjeli književni prevodi sa jezika koji su imali dva preteritalna oblika (romanski jezici) ili pak samo jedan (njemački i engleski) u opoziciji prema perfektu (Kravar, 1981, 135). Ako se tada radilo o vještačkom oživljavanju, danas novi život aorista predstavlja spontanu pojavu, pojavu koja nije diktirana bilo kakvim političkim ili ideološkim razlozima, spoljnim impulsima i sl. Kratkoća aorista, njegova neobičnost odlučujući su faktori za njegovu elektronsko-medijalnu reinkarnaciju, a periferni položaj ovog oblika u gramatičkom sistemu dodatno potpomaže ekspresivnoj upotrebi.

Ima dosta primjera kombinovanja oblika aorista i perfekta, što predstavlja normalnu pojavu budući da bi upotreba samo aorista za izražavanje prošlih radnji bila teška i izvještačena.

> Sms voljenoj. Počeo sam razgovarati s sms-om. Doktoraaaaa. Poslao sam sms voljenoj osobi s tekstom: „*Poslah* svog anđela čuvara da te čuva". (Aorist 18).

Ekspresija se ponekad dobija pitanjem da li se radi o aoristu ili imperfektu.

pijah sinoć jedno pivo jedino. (jel to imperfekt uskače?! jes. i poetski ja to složih). (Aorist 63).

Ona nastaje i upotrebom aorista u kontekstu daleke prošlosti, što nije tipično značenje datoga oblika.

Dobih ga [mobitel] davne 2000-te… kao rezultat mamine i tatine raskošnosti u jednom trenutku. (Aorist 49).

Treba spomenuti i tendenciju da se u internet-forumima sve češće objavljuju poetska djela sa širokim korišćenjem ovog oblika.

Na pijesku *napisah* tvoje ime ali ga *obrisa* vjetar ludi.
Na stablu ga *urezah* ali ga *posjekoše* zli ljudi.
Tad ga *urezah* u srce svoje gdje će zauvijek ostati moj. (Aorist 58).

3. Druga tendencija u ekspresivnoj sintaksi glagola ima sasvim drugačiji karakter. Riječ je o intenziviranju upotrebe konstrukcije koja, koliko nam je poznato (osim djelimično u slovenačkom), nije tipična za druge slovenske jezike i koju mi nazivamo prijedloškim infinitivom (tipa *za ponijeti*). Budući da ona u savremenom jeziku ima dvostruku stilsku obojenost (neutralnu i ekspresivnu), malo ćemo se zadržati na konkretnim primjerima da bismo shvatili kada takva sintaksema nosi u sebi ekspresivnost.

Prvo, ovdje se radi o vezi dvaju nekompatibilnih oblika — glagola (vrste riječi koja ima konjugaciju) i prijedloga (vrste riječi koja se naslanja na riječi sa deklinacijom). Da bismo spoznali zašto i kada do toga dolazi, željeli smo utvrditi kada i koliko prijedlozi uopšte mogu dolaziti u spoju sa glagolom, te došli do zaključka da se od svih prijedloga (u našem spisku 112, od toga 14 arhaičnih) samo prijedlog *za* šire upotrebljava u spoju sa infinitivom. Neki prijedlozi obrazuju homoprepozicije, odnosno jednom dolaze kao prijedlozi, a drugi put kao prilozi (u posljednjem slučaju normalno se spajaju sa glagolskim oblicima). Ovdje spadaju: *blizu*, *do*, *nadohvat*, *nadomak*, *nakraj*, *naokolo*, *nasuprot*, *niže*, *oko*, *okolo*, *poviše*, *pozadi*, *prije*, *protiv*, *širom*, *ukraj*, *ususret*, *uzduž*, *više*.[1] Up.:

Bili smo *nadomak grada*/*gradu* (prijedlog). Sve je bilo *nadomak* (prilog). — Petar stanuje *niže* crkve (prijedlog). Petar se spustio malo *niže* (prilog). — Snijeg je *ležao okolo nas* (prijedlog). Svašta se *okolo* priča (prilog). — Lijek treba uzimati *prije jela* (prijedlog). — *Prije* se živjelo mirnije (prilog).

Interesantniji su prijedlozi koji mogu dolaziti samo kao prijedlozi i koje nazivamo monoprepozicijama. U našem spisku ima ih 48. Osim prijedloga *za* u literaturi se ne spominje nijedan drugi koji bi se mogao spajati

[1] Pojedini prilozi imaju u rečenici ulogu prijedloga, npr. *blizu*, *nedaleko*, *poblizu*, *poviše*, *sučelice* (Povijesni pregled 1991: 725).

sa infinitivom. Ali naša zapažanja pokazuju da se oni mogu u posebnim kontekstima spajati sa infinitivom. To se odnosi na prijedloge *ispred*, *iznad*, *nakraj*, *navrh*, *pokraj*, *pored*, *preko*, *unutar*, *između*. Up.:

> Knjigu možete *staviti ispod*. Možete nešto *ogrnuti preko*. To je nešto *između*.

Kao što se vidi, riječ je o nepotpunim rečenicama budući da prijedlog implicira određenu imenicu:

> Knjigu možete *staviti ispod* stola. Možete nešto *ogrnuti preko* ramena. To je nešto *između* istine i laži.

Ovdje treba dodati da takva upotreba izlazi izvan okvira prijedloga te da bi slične riječi prije trebalo razmatrati kao priloge nego kao prijedloge. Ova činjenica sugeriše zaključak da bi u gramatičkim opisima trebalo (**1**) slične slučajeve tumačiti kao homoprepozicije, tj. kao oblike koji mogu biti i prijedlozi i prilozi, (**2**) konstatovati da se takve jedinice u eliptičnim konstrukcijama mogu koristiti u spoju sa glagolskim oblicima ili (**3**) na drugi način definisati prijedloge.

4. Samo jedna monoprepozicija može, kao što smo rekli, biti bez svake sumnje prijedlog u spoju sa infinitivom — to je *za*. Up.:

> Ja nisam ovdje *za donijeti* konačni sud. (Inf 147). Ako mu je *za vjerovati*, moramo reći da je turizam jedna od rijetkih pojava koja na vrlo pozitivan način spaja sve krajeve i ljude svijeta. (Inf 226). *Za radovati se* što tako dobar slikar, kao što je Nikola Večenaj Leportinov, ima priliku u trenutku svojega izvannacionalnog proboja izlagati […] — Inf 233. *Za primiti* čudo od Boga potrebna je vjera, trebaš izaći iz područja naravnog u područje nadnaravnog, jer vjera ne gleda na okolnosti. (Inf 234).

O tome da takva upotreba nije nešto novo i da vuče svoje korijene u XIX vijek (a možda i ranije) svjedoče stihovi P. P. Njegoša:

> Hajte meni pod mojim satorom,
> ti, vladiko, i glavni serdari,
> samo da ste caru na bjeljegu,
> *za primiti* od mene darove,
> pa živite kao dosle što ste. (Njegoš 01)

Jedan od prvih koji je obratio pažnju na ovu neobičnu pojavu bio je Tomo Maretić (Maretić 1924). On je pisao da je primjere tipa jabuka dobra *za jesti*, knjiga lijepa *za čitati*, ova je livada *za prodati*, mnogo se trudio *za dokazati* im bolje zamijeniti spojem *za jelo*, *za čitanje*, *na prodaju* (*prodaje se*), trudio se *da* im *dokaže* (Maretić 1924: 179). Tomo Maretić je obratio pažnju na to da je data konstrukcija preuzeta iz njemačkog jezika. Na

ovo pitanje vratili su se ponovo lingvisti u drugoj polovini XX vijeka (Jonke 1952/53, 1965, Stevanović 1970, Pavešić 1971, Melvinger 1982, Vidović 1983). U njihovim radovima ponavljano je ono što je Tomo Maretić rekao, s tim što je ponekad precizirana njegova pozicija (da se ne radi samo o uticaju njemačkog nego takođe italijanskog i francuskog jezika) ili su isticani novi aspekti (npr. da se data konstrukcija koristi u namjernim rečenicama; Jonke 1952/53: 151), da je riječ o supstandardnoj sintaksičkoj inovaciji; Melvinger 1982: 74).[2] Međutim, svi savjetuju da se izbjegava data konstrukcija, a normativni priručnici se posebno oštro protive takvoj upotrebi (recimo, Mihailo Stevanović kaže da infinitiv ne treba upotrebljavati sa prijedlogom; Stevanović 1970/1: 775). U praksi se dešava sasvim drugo: prijedložni infinitiv snažno prodire u sve funkcionalne stilove, najviše u razgovorni i publicistički. U književnoumjetničkom stilu često se koristi za oslikavanje jezika junaka, što obično pretpostavlja negativnu reakciju obrazovanog recipijenta. Jedno tumačenje ove konstrukcije odudara od ostalih: da pojam iza prijedloga treba shvatati kao „ne-infinitiv" (*Jezični savjetnik* 1999).

5. Da bismo spoznali neutralnu i ekspresivnu upotrebu prijedložnog infinitiva, izvršili smo omanje istraživanje spoja *za* + *ponijeti* i našli veoma mnogo primjera tipa:

> Ako vas obuzme manija shoppinga i poželite kupiti par stvarčica *za ponijeti* doma, tu je i veliki trgovački centar El Corte […] — Inf 214. Kada je nešto mobilno, nastoji se da bude što manjih dimenzija, lako *za ponijeti*, pa je tako i kod photosmart-a 1200. Kakav je onda to mali skener,… (Inf 215). Prije odlaska obvezno se u mjesnoj uljari kupi ulja *za ponijeti* kući. (Inf 216).

Konstrukcija *za* + *ponijeti* u značenju „uzeti (sa sobom) nešto" otvara mjesto za niz imenica. One se mogu podijeliti na 13 tematskih grupa: 1. hrana (*burek*, *doručak*, *jedno jaje*, *kolač*, *pica*, *sendvič*, *proteini*, *srpska hrana*, *zejtin*), 2. piće (*kafa*, *zdrava voda*), 3. dijelovi tijela (*glava*, *gole grudi*), 4. predmeti (*bočica*, *eksponati*, *igračke*, *knjiga*, *kondom*, *opušci*, *pješački prelaz*, *pustinjski pijesak*, *stvarčica*, *zebra*, *zvučnik*), 5. apstraktni pojmovi (*brojke*, *kategorija*, *minimum*, *oblik*, *patriotizam*, *snaga*, *teorija*), 6. kultura i umjetnost (*balet*, *bioskop*, *film*, *kompozicije*, *opera*), 7. razonoda (*grčka pjesma*, *horoskop*, *pjesma*, *praznik*, *zabava*), 8. elektronika (*digitalne zezalice*, *multimedija*, *Online*), 9. kvalifikacija/kvantifikacija (*bijedan*, *pola*), 10. finansije (*krediti*, *zajam*), 11. deiktičnost, ukazivanje (*ovo*, *što*), 12. način (*lako*), 13. razno (*ekologija*, *Fornetty*, *krađe*).

U kombinaciji sa drugim riječima nastaju ovakvi spojevi:

---

[2] „Kad nije u funkciji stilskog sredstva, nužna je energična lektorska intervencija." (Melvinger 1982: 74).

infinitiv + infinitiv — Nažalost, spisak svih finansiranih projekata može se samo pogledati, ali ne i dobiti *za ponijeti* jer „nije sređen". (Inf 152).

za + infinitiv + infinitiv — Eksponati *za poneti* i *popiti.* U Rakovici, na periferiji Beograda, nalazi se najneobičnija postavka posvećena šljivovici. (Inf 157).

za + *ovdje* + infinitiv — Radila plavuša na kiosku. Dolazi momak i traži kutiju kondoma. — Za ovdje *ili za ponijeti*? (Inf 150).

da + prezent + *za* + infinitiv — Čak iako vam nije stalo do ovih pogodnosti (dezert uvek možete da tražite da se zapakuje *za poneti*), molimo vas da se predstavite kao članovi […] — Inf 169.

sa + instrumental + *za* + akuzativ + *za* + infinitiv — Papirne čaše sa poklopcem *za* kafu *za poneti*, original američke, u dve veličine. (Inf 174).

za + *ovdje* + *ili* + *za* + infinitiv — Nikola Vranjković o novom albumu i knjizi pesama *Za ovde* ili *za poneti* (Inf 178).

Prijedložni infinitiv često se koristi bez neke posebne želje da se stvori efekt, i stoga ponekad dovodi do stilskih grešaka, dovodi do onoga što se može okarakterisati kao „konstruktorska greška".

Nažalost, spisak svih finansiranih projekata može se samo pogledati, ali ne i dobiti *za ponijeti* jer „nije sređen". (Inf 152).

U nekim slučajevima dolazi do nepotrebnog i neestetskog nagomilavanja prijedloga.

Papirne čaše sa poklopcem za kafu za *poneti*, original američke, u dve veličine. (Inf 174).

Stilistički i stilski neopravdano jeste nepotrebno nagomilavanje glagolskih oblika uz ovaj spoj.

Čak iako vam nije stalo do ovih pogodnosti (dezert uvek možete da tražite da se zapakuje *za poneti*), molimo vas da se predstavite kao članovi […] — Inf 169.

S druge strane, to što je data konstrukcija varvarizam, odnosno tuđa gramatičkom sistemu, i što se protiv njega bore svi normativni priručnici, daje osnovu za njeno korišćenje kao ekspresivnog sredstva. Uzrok (ili povod) za takvu upotrebu treba tražiti, prije svega, u ustaljenoj praksi u prodavnicama prehrambenih proizvoda (više) i ugostiteljskim objektima (manje), posebno „brze hrane" (različitih vrsta pita, ćevapčića, pljeskavica, viršli, pica i sl.) da se prodavač interesuje želi li kupac/gost na licu mjesta dato jelo i/ili piće pojesti/popiti ili ga ponijeti sa sobom:

Želite li burek *za ovdje* ili *za ponijeti*?

Na primjer:

> Odmah s vrata prodavačica izgovori „izvoli", a ja odgovorih „burek *za poneti*". (Inf 210). Kao zgodan doručak „*za poneti*" može da posluži i ovaj omlet […] — Inf 159. Kolač *za poneti* […] — Inf 154. U ruci mi je bila topla kafa *za poneti*. (Inf 207). Za sada se ovde neće prodavati *kafa za poneti*, ali i to je u planu. (Inf 180). „Pola *za poneti*. I dva jogurta", naruči Miroljub i pošto se slatko ispričao sa veselim Ferdinandom, svrati da kupi sladoled. (Inf 197: Irena Sentevska. Pripovetka o Miroljubu Hegelu). U petak, 30. 01. 2004. u časopisu „Tagblatt der Stadt Zürich" izašao je zanimljiv tekst o srpskoj hrani „*za poneti*". (Inf 198). Pre svakog polaska na posao, spremio bi sendvič *za poneti*. (Inf 199). Naravno ćevapi i vešalice mislim na kategoriju *za poneti*, jer mi se čini da Balkan drži primat po pitanju ozbiljnog roštilja. (Inf 202). Jedno jaje *za poneti* molim. (Inf 206). Zdrava voda *za poneti* sa slikama takmičara na juniorskom takmičenju u umetničkom klizanju, prijatno iznenađenje *za* organizatore, trenere i takmičare […] — Inf 171. Za sada se ovde neće prodavati kafa *za poneti*, ali i to je u planu. (Inf 180). Prije odlaska obvezno se u mjesnoj uljari kupi ulja *za ponijeti* kući. (Inf 216). Proteini *za poneti*. (Inf 166). Fornetti mini peciva su moderna i zdrava hrana (bez masti) prilagođena modernom čoveku u pokretu: „Fornetti *za poneti*". (Inf 186).

Može postojati i druga situacija — gost ili kupac pita može li hranu ili piće ponijeti sa sobom.

> Kelneri su se pojavili sa poslužaonicima u kojima su bile servirane palačinke, koje se gotovo nisu videle od preliva, pa su čak i stranci zinuli. A onda je usledilo Vladovo pitanje (LC Ljubljana) konobaru: „Mogu li ja ovo *za poneti*?" Naravno da se šalio. Prepunih stomaka smo se vratili […] — Inf 209.

Prijedložni infinitiv koristi se i u prodaji/kupovini drugih predmeta (odjeće, igrački i sl.).

> Ako vas obuzme manija shoppinga i poželite kupiti par stvarčica *za ponijeti* doma, tu je i veliki trgovački centar El Corte […] — Inf 214. Način pakovanja zdrave vode podseća na prilagodljivost lego kockica: od bočica *za poneti*, preko porodičnih pakovanja do pakovanja za watercooler aparate! (Inf 163). Igračke *za poneti*. Deca su na ovo čarobno mesto, smešteno u samom centru grada, dolazila u pratnji roditelja ili starijih […] — Inf 176.

Ova konstrukcija ponekad ima čisto nominativnu funkciju jer se upotrebljava za imenovanje tipova i marki određenih proizvoda (posebno prenosivih mehanizama i uređaja).

> Zbog ogromne popularnosti prenosivih digitalnih audio uređaja, nova generacija sistema zvučnika „*za poneti*" proizvodi najprirodniji zvuk, najviše nivoe […] — Inf 188.

Ponekad prijedložni infinitiv spaja nekompatibilne pojmove:

> Gole grudi, krađe i zejtin *za poneti*! (Inf 196).

U posljednje vrijeme zapaža se tendencija ismijavanja i parodiranja kupoprodajnih operacija izvan uobičajenih situacija (u prodavnici, dućanu, kafiću i sl.) i na najneočekivanijim mjestima. Pri tome se prijedložni infinitiv spaja sa neobičnim pojmovima. Recimo, jedan iskaz ovako počinje:

> Teško da možete da naručite pozorišnu predstavu „*za poneti*",

a završava se:

> ali je odskora moguće dobiti Šekspira „*za doneti*". U Njujorku, gde je kućna dostava jedan od glavnih načina kupovine svega i svačega, radi pozorišna trupa Shakespeare Delivery, koja dežura kraj telefona, spremna da ekspresno dostavi sonet, odlomak ili scenu u stan ili gde god to poželi mušterija. (Inf 149).

Ili:

> Ako ste u Njujorku i želeli biste Šekspira „*za doneti*"☊ po, rekli bismo, vrlo povoljnoj ceni, pozovite (212) 714—5461. (Inf 149).

Upotreba prijedložnog infinitiva u pozorišnoj jeziku susreće se sve češće.

> Opera *za poneti*. Nastavljajući svoju nameru da za različita scenska dela „otvori" nove prostore u Narodnom pozorištu i van njega, uprava kuće odlučila […] — Inf 200. *Za* ideju „balet *za poneti*", u srcu i mislima, i veliki deo njene realizacije bili su odgovorni Nebojša Bradić, pozorišni reditelj i upravnik […] — Inf 172.

Posebno čudnim (automatski i veoma ekspresivnim) izgleda spoj prijedložnog infinitiva sa riječima koje izražavaju apstraktne pojmove tipa *patriotizam*, *snaga*, *zajam*, *kredit*, *razonoda*, *pjesma*, *praznik*, *ekologija*, *teorija*.

> Još se pothranjuje i u zakone ugrađuje patriotizam *za poneti*, sa istim se uvek mogla koja glava skratiti i dobro naplatiti. (Inf 153). Snaga *za poneti*. Naš pregled domaćeg tržišta notebook-a pokazao je da je ponuda solidna, a cene u prihvatljivim granicama. (Inf 155). Kreditne kartice na neki način funkcionišu kao sistem zajam „*za poneti*": kada vam se izda kreditna kartica vaša banka vam dodeljuje kreditni limit […] — Inf 177. Krediti *za poneti*. (Inf 211). Zabava *za poneti*. (Inf 184). Međutim, ni grčka pesma prošle godine nije bila „*za poneti*"!… (Inf 190). Proslava Dana državnosti u Kragujevcu 15. februara, na Sretenje, bio je pravi primer „praznika *za poneti*" — sve je bilo utvrđeno i obezbeđeno […] — Inf 204. Ekologija *za poneti*. (Inf 208). […] mogli su samo da redefinišu svoju teoriju *za poneti* i zaključe da je gospodar ovdašnjih političkih prilika ponovo na početku. (Inf 191). Beda „*za poneti*" — socijalni status porodice i samopoštovanje kod devojaka. (Inf 201).

Neobična je i ekspresivna upotreba date konstrukcije u spoju sa gradivnim imenicama kao što je *pustinjski pijesak*.

> Dvesta grama pustinjskog peska *za poneti*, molim… Leto je na izmaku, svako od nas je ovog leta nešto iskusio…. (Inf 162).

Efekat neočekivanosti nastaje kada se kaže da se dijelovi tijela mogu ponijeti sa sobom. U sljedećem primjeru to se odnosi na jednu pjevačicu.

> Guza za *poneti*! 4. Goca Tržan (pevačica): „Moguće je da se na omotu moje nove ploče nađu fotke na kojima su delovi mog tela" […] — Inf 189.

Postoje i spojevi paradoksalnog tipa: ponijeti sa sobom *kino*, *opuške*.

> Bioskop „*za poneti*". Digitalni projektor U3-810SF japanske firme PLUS Vision Corp., osnovni model serije projektora zasnovanih na najnovijoj DLP […] — Inf 165. Irska: Opušci — *za poneti.* U Irskoj, od kraja marta, možete da zapalite cigaretu samo na mestima na kojima ne želite da budete — u zatvoru […] — Inf 195).

Posebno je interesantan primjer u kome se govori o tome da se pješački prelaz može ponijeti sa sobom.

> Slučaj novopostavljenog pešačkog prelaza ispred Republičke skupštine se ne smiruje. Juče su protiv spornog pešačkog prelaza organizovane čak dve akcije. Najpre su članovi redakcije „Ošišanog ježa" napravili „Prvi srpski pešački prelaz za poneti". Oni su u Ulici generala Ždanova ispred svoje redakcije rasprostrli platneni pešački prelaz, i prešli ulicu. Vozači automobila, koji su odmah napravili kolonu, strpljivo su čekali da svi pešaci pređu. Potom je prisutnim građanima podeljen „Pešački *za poneti*" na kojem stoji i uputstvo: „Kad čuješ pištaljku, izvadi 'Prelaz' iz džepa, brzo stani na svoje noge i sačekaj da ti se policajac izvini." I ovom prilikom, kao i u sličnim svečanim prilikama, bilo je poželjno održati govor. Govornik je bio Paja Minčić, prvak drame i komedije „Ošišanog ježa". (Inf 170).

Prijedložni infinitiv se ponekad upotrebljava da se neko ili nešto ismije, da se izrazi ironija i sl. Stoga se često susreće u anegdotama tipa:

> Radila plavuša na kiosku. Dolazi momak i traži kutiju kondoma. — Za ovdje ili *za ponijeti*? (Inf 150).

Jedan od razloga za češću upotrebu *ponijeti* uz dati prijedlog jeste i to što se od ovog glagola ne može obrazovati glagolska imenica (**za ponjenje*) po obrascu nositi — *za nošenje*, *puniti — za punjenje*, *iznajmiti — za iznajmljivanje* i sl.

6. Umjesto zaključka istaknimo da je neobično, s jedne strane, to što se, prema našoj građi, aorist više oživljava u hrvatskom nego u srpskom jeziku (u kome se bolje držao), a s druge, da je prijedložni infinitiv dosta čest u srpskom jeziku, iako on nije bio kao hrvatski podložan njemačkom i italijanskom jeziku.

LITERATURA

Babić 1981/1982: Babić, Stjepan. *Aorist i imperfekt u djelima Vladimira Nazora*. — In: Jezik. — Zagreb. — Br. 2. — S. 33—44.

Hrvatska gramatika 1995: Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija. *Hrvatska gramatika*. — Zagreb: Školska knjiga. — 684 s.

Kravar 1981: Kravar, Miroslav. *Imperfekt i aorist u hrvatskosrpskom jeziku*. — In: Naučni sastanak slavista u Vukove dane. — Beograd. — Knj. 7. — S. 123—136.

Jezični savjetnik 1999: Barić, Eugenija; Hudečer, Lana; Koharović, Nebojša; Lončarić, Mijo; Lukenda, Marko; Mamić, Mile; Mihaljević, Milica; Šarić, Ljiljana; Švaćko, Vanja; Vukojević, Luka; Zečević, Vesna; Žagar, Mateo. *Hrvatski jezični savjetnik* / U redakciji izvršnog uredništva Lane Hudeček, Milice Mihaljević i Luke Vukojevića. — Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje — Pergamena — Školske novine. — 1660 s.

Povijesni pregled 1991: Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Moguš, Milan; Pavešić, Slavko; Škarić, Ivo; Težak, Stjepan. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. — Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. — 743 s.

Jonke 1952/53: Jonke, Ljudevit. *To nije za vjerovati…* — In: Jezik. — Zagreb. — Godište I. — Br. 5. — S. 151—152.

Maretić 1924: Maretić, Tomo. *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*. — Zagreb. — S. 179.

Melvinger 1982: Melvinger, Jasna. *Supstandardni prijedložni infinitiv i odgovarajuća sintaktička sredstva u hrvatskom književnom jeziku*. — In: Jezik. — Zagreb. — Godište 29. — Br. 3. — S. 74—76.

Pavešić 1971: Pavešić, Josip. *Jezični savjetnik s gramatikom*. — Zagreb: Matica hrvatska. — S. 315.

Stevanović 1970[2]: Stevanović, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*: I—II. — Beograd: Naučna knjiga.

Vidović 1983: Vidović, Radovan. *Jezični savjeti*. — Split: Logos. — 91 s.

IZVORI

Aorist 12: http://www.mobil.hr/sms_ludnica/index.php?page=81

Aorist 18: http://goldeneye.blog.hr/arhiva-2005-01.html

Aorist 33: http://www.odlikasi.hr/OdlikasiHome/nuke/Default.aspx?tabid=87&g=posts&t=187&p=13

Aorist 40: http://www.groups.yahoo.com/group/BalkanDX/messages/15801?viscount=100

Aorist 49: http://bly.blogger.ba/

Aorist 54: e-mail iz Zagreba, 29. 3. 2005

Aorist 56: e-mail iz Zagreba, 1. 4. 2005 (b)

Aorist 58: http://www.go-mrav.com/smsporuke/default.asp?PagePositio n=27

Aorist 59: Knjigomat — virtualni časopis za književnost: http://www.knjigomat.com/detail.asp?iNews=234&iType=4

Aorist 60: http://www.fojnica.de/cgi-bin/forum/forum.pl?msg=411

Aorist 63: http://mracniblog.blog.hr/arhiva-2005-04.html

Aorist 65: http://mikelandjelo.blog.hr/

Aorist 68: http://exchange.blog.hr/

Aorist 78: http://herostrat.blog.hr/index.2.html

Aorist 80: http://copypaste.blog.hr/arhiva-2005-04.html

Aorist 86: http://www.modrica.com/forum/forum_posts.asp?TID=1453&PN=2&get=last

Aorist 90: http://www.vlast.net/forum/default.aspx?q=t&idf=17&idt=1732

Aorist 93: http://www.naslist.com/modules.php?op=modload&name=XForum&file=viewthread&fid=21&tid=152&page=5&orderdate=DESC

Aorist 99: http://blah.blog.hr/

Aorist 103: http://www.muzika.hr/board/forum_posts.asp?TID=277&PN=1&get=last

Aorist 104: www.index.hr/forum/topic.aspx?IDForum=5&IDTopic=9924

Aorist 107: http://www.internodium.org/taxonomy/term/1?from=2290
Aorist 109:
http://www.elitesecurity.org/tema/37707-Dobih-ljubazno-pisamce-pa-reko-da-ga-podelim-s-vama
Inf 147: http://www.gospic.hr/posavec/index.asp
Inf 149: http://www.krstarica.com/lat/magazin/kultura/index.php?ar hiva=01-2002
Inf 150: http://www.geocities.com/FashionAvenue/Salon/9426/plavvic.htm;
Inf 152: http://www.bhdani.com/arhiva/231/t23104.shtml
Inf 153: ttp://www.vreme.com/cms/view.php?id=376819
Inf 154: http://host.sezampro.yu/freebiking/Turoteka/2003/Goc_Kop/Goc-Kopaonik.htm
Inf 155: http://www.pcpress.co.yu/arhiva/tekst.asp?broj=63&tekstID=57
Inf 157: http://www.politika.co.yu/ilustro/2274/5.htm
Inf 159: http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/26-03-2004/Strane/leka.htm
Inf 162: http://www.trip.co.yu/detail.php?id=216
Inf 163: http://www.zdravavoda.co.yu/mktgakcije.htm
Inf 169: http://www.ultrahome.co.yu/restorani/faqC.html
Inf 170: http://www.blic.co.yu/arhiva/2002-02-13/strane/reportaze.htm
Inf 171: http://www.zdravavoda.co.yu/promopunkt2004ICU.htm
Inf 172: http://www.yellowcab.co.yu/stampano/44/04.jsp
Inf 174: http://www.halooglasi.co.yu/28/323/1.shtm
Inf 177:
http://www.24x7.co.yu/default.aspx?cid=600&fid=400&pid=Visa%5CProizvodi_i_Usluge
Inf 178: http://www.muzika.co.yu/vesti_full/20020122nikola/
Inf 180: http://www.yellowcab.co.yu/stampano/41/14.jsp
Inf 184: http://yu.asus.com/products/notebook/m2series/m2000c/m2000 c_overview.htm
Inf 186: http://www.fornetti.co.yu/public/
Inf 188: http://www.pcmagazin.co.yu/clanci/2.htm
Inf 189: http://www.balkanmedia.com/m2/doc/3928-1.shtml
Inf 190:
http://www.rts.co.yu/forum/prikaz_poruka.asp?ForumID=34&TemaID=10953&PagePosition=1
Inf 191: http://www.nin.co.yu/arhiva/2492/
Inf 195: http://www.vreme.com/cms/view.php?id=376080
Inf 196: http://www.b92.net/invboard/index.php?showtopic=18564&view=getlastpost
Inf 197: http://xarch.tu-graz.ac.at/proj/akcelerator/akc1/txt/1.html
Inf 199: http://www.klopkazapionira.com/index.php?category=21&content=232
Inf 211: http://www.raiffeisenbank.co.yu/srpski/RFBNewsletter3_.pdf
Inf 214: http://www.euro26.hr/turizam_rubrika?rb=595&p=4
Inf 215: http://www.info.ba/tekstovi/index.aspx?id=463
Inf 216: http://www.mam-vin.hr/PDF/88/88_DaniMaslina.pdf
Inf 217: http://www.bhdani.com/arhiva/231/t23104.shtml
Inf 226: http://www.grad-krk.hr/turizam.html
Inf 233: http://www.veritas.com.hr/umjetnost/o_nikoli_vecenaju_leportinovu.php
Inf 234: http://www.rijeczivota.hr/RyanLeStrange.html

Бранко Тошович

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ЭКСПРЕССИВНОМ СИНТАКСИСЕ ГЛАГОЛА

Резюме

0. В настоящей работе проводится анализ двух тенденций в экцпрессивном синтаксисе глагола — оживление аориста и интенсивное употребление предложного инфинитива.

1. Формы аориста (и реже имперфекта) в последнее время обретают новую жизнь в интернет-форумах, чатах, смс-сообщениях и в электронной почте. Такое употребление аориста можно разделить на чистое и комментирующее. Чистое употребление — это случаи, когда используется форма аориста без каких-либо комментариев,

пояснений и уточнений. Оно особенно характерно для смс-сообщений. Данный тип часто встречается при передаче информации о том, что получено определенное сообщение по электронной почте, по мобильному телефону или же получен конкретный предмет. Суть комментирующего употребления состоит в том, что автор считает нужным и целесообразным пояснить, почему он использует эту форму, или желает усилить выражение в целях создания эффекта. Таким комментарием можно подчеркивать, выражать сомнение, проверять, реагировать, играть словами, предупреждать, извиняться, эстетически оценивать что-нибудь, выражать положительную позицию, предполагать, убеждать и т. п. В электронных средствах коммуникации появляются и необычные формы аориста. В некоторых случаях само слово *аорист* используется в переносном значении для обозначения чего-либо давно минувшего, неактуального, потерянного. Эффект, создаваемый аористом, в некоторых случаях усиливается параллельным использованием уменьшительно-ласкательных слов. Экспрессивными являются случаи, когда чередование аориста и имперфекта прерывается комментарием о том, является ли определенная форма аористом или имперфектом. Экспрессию создает и употребление аориста в контексте далекого прошлого, что не является типичным значением данной формы. Наконец, следует упомянуть еще одну тенденцию: стремление в неформальном общении через Интернет публиковать поэтические тексты с широким использованием этой формы.

2. Один случай употребления инфинитива заслуживает особого внимания. Речь идет о явлении, которого, насколько нам известно, нет в других славянских языках (в словенском она довольно редко встречается): об использовании предлога в сочетании с инфинитивом (типа *za ponijeti*). Такой синтаксический оборот можно назвать предложным инфинитивом. Здесь речь идет о связи двух несовместимых форм — глагола и предлога. Среди предлогов (в нашем списке их 112) только предлог *za* (за) широко используется в сочетании с инфинитивом. Некоторые предлоги являются одновременно наречиями, которые, как известно, легко сочетаются с инфинитивом. Такие предлоги мы называем гомопредлогами (= гомонимичными предлогами). Сюда относятся: *blizu*, *do*, *nadohvat*, *nadomak*, *nakraj*, *naokolo*, *nasuprot*, *niže*, *oko*, *okolo*, *poviše*, *pozadi*, *prije*, *protiv*, *širom*, *ukraj*, *ususret*, *uzduž*, *više*. Одним из первых который обратил внимание на это необычное явление был Томо Маретич. К этому вопросу вновь языковеды вернулись во второй половине XX века. Они повторяли то, что сказал Томо Маретич, уточняли его позицию или указывали на некоторые новые аспекты. Все они советовали избегать данный оборот. Нормативные пособия резко сопротивляются употреблению такого сочетания. Но в практике получается совсем иное: предложный инфинитив все сильнее вторгается во все функциональные стили, больше всего в РФС и ПФС. В ЛФС он используется для характеристики речи персонажей, из-за чего не вызывает отрицательной реакции.

Оборот *za* + *ponijeti* в значении ’взять (с собой) что-нибудь’ открывает место для целого ряда существительных. Их можно разделить на 13 тематических групп: 1. пища, 2. напитки, 3. части тела, 4. предметы, 5. абстрактные понятия, 6. культура и искусство, 7. развлечение, 8. электроника, 9. квалификация/квантификация, 10. финансы, 11. указание, 12. способ, 13. разное. Предложный инфинитив часто используется без какой-либо установки на создание эффекта, и поэтому иногда приводит к стилевым погрешностям, приводит к тому, что можно назвать „конструкционной ошибкой”. В некоторых случаях происходит ненужное и неэстетичное нагромождение предлогов. С другой стороны, то что данная конструкция является (1) варваризмом, (2) странной для грамматической системы и (3) что против нее борются все нормативные пособия, дает основание для его использования в стилистических целях. Причину (или повод) для такого использования следует искать, в первую очередь, в укоренившейся практике в продовольственных магазинах, лавочках и т. п. при продаже/купле „быстрой пищи” (особенно пирогов, шашлыков, люля-кебабов, пицц, сосисок) уточнять, желает ли покупатель кушать/пить на месте или будет брать с собой. Данный оборот получает еще одну функцию — он используется для номинации типов и марок определенных изделий (портативных, переносных механизмов и устройств). В последнее время наблюдается сильно выраженная тенденция обыгрывать ситуацию продажи/купли за рамками вышеуказанного повседневного контекста (в закусочной,

кафе, ресторане, буфете, продовольственном магазине и т. п.) и на самых неожиданных местах. При этом предложный инфинитив сочетается с необычными понятиями, каким, например, является театральный спектакль. Особенно странным (следовательно — очень экспрессивным) является сочетание предложного инфинитива со словами, выражающими абстрактные понятия типа *патриотизм*, *сила*, *заем*, *кредиты*, *развлечение*, *песня*, *праздник*, *экология*, *теория*, *нищета*. Бывают и сочетания парадоксального характера (взять с собой *кино*, *окурки*). Очень интересным является пример, в котором говорится о том, что можно пешеходный переход взять с собой. Предложный инфинитив иногда употребляется для того, чтобы высмеять кого-нибудь или что-либо, передать иронию и т. п. Поэтому он часто встречается в анекдотах.

UDC 811.163.41'367.624

Јелица Стојановић

МЈЕСТО ПРЕДЛОГА *ПРЕМА* У ПРЕДЛОШКОПАДЕЖНОМ СИСТЕМУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА (У ДИЈАХРОНИЈИ И СИНХРОНИЈИ)

У раду смо представили употребу предлога према *уз различите падеже у историји и савременом српском језику, као и различито виђење и приступ овом проблему у радовима из србистике.*

Кључне ријечи: *синхронија, дијахронија, према + датив, према + локатив, према + генитив, архаичнији дијалекти, прогресивнији дијалекти.*

0. Период 19—20. вијека у историји српског језика карактеристичан је по одређеним иновацијама у вези са предлошко-падежним системом које се огледају како у појави неких нових предлога (уз добијање нових предлошко-падежних конструкција) тако и у промјени синтаксичко-семантичке сфере употреба неких предлога (предлог се почиње употребљавати уз падеже уз које се некад није употребљавао или стара предлошко-падежна конструкција добија нову /другачију/ синтаксичко-семаничку вриједност /и помјера поље своје употребе/). Предлог *према* у историји српског језика прилично је нестабилан, како што се тиче употребе уз одређене падеже тако и што се тиче синтаксичко-семантичких поља у којима се употребљавао. Осим тога, граматичари су неједнако и недоследно сагледавали употребу овог предлога у вези са падежним системом. У овом раду осврнућемо се на стање у вези са овим у историји српског језика, стање у савременом српском језику (стандардном и дијалектима) и представити како се у науци о језику посматрала употреба овог предлога и падежних конструкција у вези са њим.

1. У савременом српском језику (како се углавном посматра) предлог *према* (осим са генитивом гдје је његова употреба архаична) употребљава се са дативом и локативом. Али, у разграничењу сфера употреба предлога *према* уз ова два падежа нема потпуне сагласности у различитим радовима. Према облику то је ДЛ (датив и локатив су облички подударни у савременом српском језику), али се најчешће употребљавају у различитим значењима (за локатив се везује употреба у значењу мировања, мјеста; положај насупрот, преко пута коме / чему; однос према коме / чему, размјер; за датив значење кретања,

динамичности, управљености, усмјерености). То је, дакле, дистинкција која је карактеристична за савремено стање и посматрање падежног система. Међутим, дијахронијски посматрано ситуација је знатно другачија.

Ранији су синтаксичари, почев од Даничића, одрицали употребу *према* уз датив. Даничић, а идући за њим и остали синтаксичари све до Белића, сматрали су да се *према* употребљава само уз генитив и локатив у истом основном значењу,[1] иако и сам Даничић наводи примјере у којима је *према* употребљено уз датив (нпр. **оустрьми се прѣмо емоу**). Ни Т. Маретић није уочио употребу *према* уз датив, иако је, како констатује Стевановић,[2] „осећао блискост значења овог предлога с предлогом *к*, који иде једино са дативом". Белић је у *Школској граматици* из 1932 (стр. 63) констатовао да се предлог *према* употребљава „са истих оних разлога с којих и предлог ка".[3]

---

[1] „Тачно је одиста да се генитивом с предлогом *према* и локативом с тим предлогом у Даничићевим примерима казује исто, али не сасвим како он каже 'да је нешто окренуто према ономе' што речи у тим падежима значе, него да се појмови означени тим падежом налазе један на супротној страни другом, један поред другог ... Окренутост се, по нашем мишљењу, како смо то већ раније показали, означава дативом, а не ни генитивом ни локативом...: *Он је дохвати за браду и уздиже је према себи* (Л. Лазаревић), *Окренуо би се према торовима* (П. Кочић), *Одлази према својој соби* (И. Војиновић)". Не треба, дакако, рећи да ту, мислим код Даничића, међу примерима које је навео за употребу предлога *према* с генитивом и локативом, предмети који се налазе један на супротној страни од другога не могу бити и окренути један другом. Али у овим случајевима није главно окренутост једног појма другоме, већ чињеница да се они налазе један поред другога, један на супротној страни од другог. Окренутост се, пак, по нашем мишљењу, означава дативом, а не ни генитивом ни локативом. И није чудо што је Даничић, кад је већ схватао да се и генитивом и локативом означава окренутост појму означеном тим падежима, сматрао да онај други облик с којим иде предлог *према*, у свим случајевима када није генитив, — мора бити локатив. Из погрешне премисе морао се, дакако, извести нетачан закључак." Михаило Стевановић: *Дативске синтагме с предлозима према и ка*; Зборник за филологију и лингвистику IV—V, Нови Сад 1961—1962, стр. 319.

[2] „Ово потврђују његове речи: 'Још је ређе да се *к* узима у значењу приједлога *према*, како је у примјеру: *По великијем брдима к Босни и Ерцеговини има и јелове и борове шуме* (*Граматика и стилистика*, т. 543 д). А свакако сопствено осећање језика наводило је Маретића на подударност значења предлога *према* и датива те је тврдио да би за овај предлог могао ко мислити да се слаже са дативом. Али, тражењем доказа у акценту, он ту помисао одбацује, и закључује да се предлог *према* слаже са локативом ... А осим тога, овде ни акценат, колико ни остали морфолошки знаци, не могу бити мерило за разликовање падежних значења. То мерило у оваквим случајевима треба тражити у значењу управног глагола, који се допуњава овим обликом с предлогом *према*. У сваком је случају захваљујући Белићеву осећању језика а свакако и његову методу посматрања језичких појава, дошло до правилне оцене значења синтагми с предлогом *према*. Томе је, дакако, допринело и проучавање језичких проблема на материјалу из новијих и најновијих писаца, из савременог језика уопште. И дошло се до закључка да је употреба предлога *према* с генитивом застарела и да је, уколико се данас јавља у српскохрватском језику, — дијалекатског карактера, док облик имена појма према којему се казује окренутост и управљеност појма у правцу којег се врши какво кретање није и не може бити ни генитив ни локатив, већ искључиво датив". — Исто, стр. 320.

[3] Међутим, као потврда овога, како истиче Стевановић, дат је неадекватан примјер (*Свако ће учинити према својој снази*), у коме је конструкција са локативним, а не са дативним значењем.

Белић говори о употреби предлога *према* и уз локатив и уз датив (и генитив), а припадност неком од ових падежа, према њему, одређена је дистинкцијом правац — мјесто, иако поље употребе ова два предлошкопадежна средства код њега није сасвим разграничено.[4]

Према Стевановићу, конструкцијом са локативом означава се: „да су два или више појмова равни један другоме или да се стављају један поред другог ради поређења": *Из сваке ријечи одсијавала је љубав према домовини*, *Њихове су куће једна према другој*, *А наћи ће он према себи*; *Да би био према свецу и тропар, наручи огроман дивит*, *Кладим се један према десет да ће наши побиједити*...; или означава „с обзиром на шта се нешто врши или бива": *Иста сразмерност, која се удешава према циљу*, *захтева труд*; „на основу чега се врши или бива оно што се казује управним глаголом: *Закључујем да је крив, према томе*, *требало би* ..."[5] Према Стевановићу, конструкција према + датив употребљава се у савременом српском језику „са истим основним значењем (као и к+Д, прим. Ј. С.), са значењем окренутости, управљености, и кретања у правцу појма са именом у дативу",[6] дакле, основ за дистинкцију (датив — локатив) код Стевановића јесте значење управног глагола (динамичност — статичност).

Међутим, како се из наведених примјера види, ова предлошко-падежна конструкција употријебљена као допуна (уз нпр. *љубав*, *мржња* и сл...) у *Савременом српскохрватском језику* се може наћи сврстана под локатив (исп. претходно наведен примјер), а у раду *Дативске синтагме* ове се конструкције сматрају дативом. Стевановић у овом раду, правећи дистинкцију између употребе предлога *према* и *ка* са дативом, констатује да се „за означавање апстрактне управљености, тј. намене појму с именом у дативу, за означавање положења или става који се има према појму с именом у том падежу *ка* скоро не употребљава. Ми, истина, у Даничићевој синтакси налазимо примере са именицом *љубав* и овим предлогом у дативској синтагми. *Показаще ми љубав и пријатељство право и истиниго ка господству ми* ... У данашњем језику пак, можемо рећи, таквих примера не срећемо. А предлог *према* је у овој служби и данас сасвим обичан. *Мржњу према Немцима погрешно је преносити на цео један народ. Она је према њему добра, пажљива*..."[7]

О недоследности посматрања овог проблема говори и то што се нпр. у *Речнику Матице српске* (4. том, стр. 947) за предлог *према* наводе само двије употребе: „1) лок. којом се изриче а) правац или смер (*Возили смо се према Пожаревцу. Црни вали журно грабе према*

---

[4] „*Према* има чисто локално значење: правац и место које се одређује у односу према некој тачки (за поређење). У првом случају значење је — *дативно*, у другом *генитивно*. И заиста, *према* стоји и са генитивом.

[5] Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, стр. 518.

[6] Исто.

[7] Михаило Стевановић, *Дативске синтагме*, стр. 322.

жалу.); б) место, положај насупрот, преко пута коме или чему (*Њихове су куће стајале једна према другој. Тада се рибар окрене леђима према мјесецу*.); в) однос, повезаност кога с чим, стање или збивање при каквим условима (*Зоологија разликује неколико врста китова према њиховом спољашњем облику. Момчад праве тактику према ситуацији*.); осјећање (*љубав према домовини*); г) према чему је управљена радња или осјећање, лични однос: *Из сваке ријечи одсијавала је љубав према домовини*; д) размјер: *кладити се један према десет*; ђ) у односу на: *Шта је узраст јеле ... према твоме стасу*; е) извор свјетлости ... 2) с ген. заст. покр.: а) да је нешто окренуто према ономе што ријеч у генитиву значи: *Када буде према турског шанца, упаради војнике*; *Измакоше се у крш према њега*; б) однос: *Ова је жена рђава владања према свакога*; в) поређење ..."[8]

Према *Синтакси савременог српског језика* групе аутора предлог *према* са дативом употребљава се у значењу тзв. динамичке директивности (уз глаголе кретања и почетно-фазне глаголе) и статичке директивности (уз глаголе окренутости, управљености, или нагнутости према локализатору—циљу).[9] Конструкција према+датив употребљава се и у функцији тзв. „објекатског директивног датива".[10] Употреба уз локатив ограничена је на тзв. „локатив основе / критеријума", са значењем: *на основу тога који* (*шта*, *како*, *колико*).[11]

2. Што се тиче употребе овог предлога у дијахронији, стање је битно другачије. Уз глаголе кретања (усмјерености, управљености) према+Д у српском језику, према нашем ексцерпираном материјалу (а и према подацима које нам даје литература о језику писаца српског језика) не употребљава се (или су забиљежени појединачни /и гранични/ случајеви), до 20. вијека. Такође, у периоду за који је карактеристична обличка разлика између датива и локатива, предлог *према* се не употребљава уз локатив, већ само уз датив (нешто касније и уз генитив).

Предлог *према* (*према* и сл.) употребљава се од најранијих писаних словенских споменика. Предлог прѣмо || прѣма присутан је у ста-

---

[8] У Рјечнику ЈАЗУ се још нејасније посматра употреба овог предлога (што је и очекивано с обзиром на вријеме кад је настао). Тамо се каже: „Приједлог се овај слаже с генитивом, с дативом, с локативом и с инструменталом, али се у многим примјерима не може знати, који је управо падеж као ни код прам/прама" (11, 595). Међутим, за све наведено се не дају примјери.

[9] (Нпр.: *Опрезно је пошао према својим колима. Нагнуо се према њој и нешто јој рекао...*), *Синтакса савременога српског језика* (проста реченица), група аутора, Београд, 2005, стр. 190—191.

[10] Ту се датив употребљава у функцији индиректног објекта, адресата коме су упућена осјећања (*Осјећала је љубав према њему*); даље уз глаголе типа *односити се* или уз девербативне именице (*Односио се лијепо према њој. Њено понашање према родитељима било је за сваку похвалу*); као допуна придјеву (*Јован је био добар и пажљив према свима*) и сл., исто, стр. 184—188.

[11] Нпр: *Рећала је папире према деловодном броју. Према његовом мишљењу, одговор треба да буде потврдан. Према оцени владе, разговори су били успешни. Порез се одређује према висини дохотка ...*, *Синтакса ...*, стр. 296—297.

рословенским споменицима иако у малом броју примјера (18). У *Старословенском речнику*[12] каже се да је то предлог који иде са дативом и употребљава се „при указании на лицо или предметь прямо перед которым совершается действие" или се нешто налази (у преводу „напротив", „пред": и сѣдѣщю емоу на горѣ елеонсцѣ. прѣмо цръкъви Мр 13/4 Зогр/Мар; что рек жтъ прѣмо семоу Супр Супр. 358, 3; употребљава се и у значењу: „лицем у лице": прѣмо лицоу жидомъ рече Супр 353/3). Дакле, ова предлошко-падежна конструкција имала је мјесно значење (употребљавала се, прије свега, са значењем мировања у незатвореном (неограниченом) простору, а као конкурентно средство (синоном) употребљава се конструкција против ѫ + Д (рано се уз овај предлог почиње употребљавати и против ѫ + генитив); дакле, значење које је данас ближе локативном. Која ће се од ове двије конструкције употребити (према / противу + Д) зависило је прије свега од грчког оригинала. Значење ових конструкција је блиско и у староруском језику. У староруском су се паралелно употребљавали против + Д и против + Г док нијесу замијењене конструкцијом против + Г.[13]

У споменичкој грађи из историје српског језика на нашем корпусу ексцерпирали смо невелики број примјера са предлогом прѣма/према (у дативу), и то најчешће у значењу које је у савременом српском (у већини лингвистичких радова) означено као локативно. (У већем броју примјера се облички поклапа са локативом, али у неким не — што је показатељ да је то, у старијем језику, датив.) Осим датива у истом значењу са овим предлогом сретају се, иако ређе, и при-

---

[12] *Старословянский словарь*, Москва 1994, стр. 546.

[13] „Если форма прѣдъ + твор. обозначает предмет, впереди которого происходит действие или находится какой-либо другой предмет, то формы против ѫ + дат. и прямо + дат. включая в себе вполностью значение формы прѣдъ + твор., содержат, сверх того, в себе еще один семантический признак: они обозначают предмет, лицом к лицу с которым находится другой предмет или происходит действие ... Форма прямо + дат. имеет то же самое значение, что и форма против ѫ + дат. в ее пространственном употреблении. Можно заметить, что выбор одной из двух форм против ѫ + дат. или прямо + дат. находится в зависимости от греческого оригинала: греческой αντικρυς соответствует против ѫ + дат., а равним ей по значению формам απεναν + род. и τικατεναντι + род. — прямо + дат. Примеров немного: Видѣвъ же сотъникъ стоѩ прѣмо емоу· ѣко тако възъпивъ издъше εξ εναντιας Марк. 15, 39; Прѣмо мнѣ приближишѧ сѧ и сташѧ Син. евн. 76/6; идѣта въ весь ѥже естъ прѣмо вама απεναντι + род. Мат. XXI, 2; бѣ же тоу марѣ магдалыни · и другаѣ маріѣ сѣдѧщи прѣмо гробоу απεναντι + род. Мат. XXVII, 61; сѣдъ исъ прѣмо газофилакеови κατεναντι + род. Марк. 7, 41; и сѣдѧщю емоу на горѣ елеонъсцѣ. прѣмо цр҃кви п κατεναντι + род. Марк. 8, 3; прѣмо лицоу жидомъ рече εις Супр. 353, 3 ... (В современном русском языке предлог *против* употребляется с родительным падежом, который в данном случае пришел на смену дательном / в древнорусском эти два падежа с предлогом *противъ*, *противу* употреблялись паралельно/. Дательный падеж с этим предлогом сохраняется в ряде современных славянских языках (особенно последовательно в польском и чешском языках)... Правдин отметил семантическую близость форм *противъ* и *прямо* в древнорусском языке; Ходова, К. И.: *Падежи с предлогами в старословянском языке* (*Опыт семантической системы*), Москва 1971, стр. 59—60.

мјери са генитивом који је, опет, у неким примјерима подударан у наставку са локативом:

— а ми смо ѿписали капетанꙋ прѣма ѡномꙋи нѥговꙋ листꙋ (П[14]/1, 1403/453) — много почꙋдисмо се да кѥте ви таков нашь приꙗтель такова прѣма нама подигнꙋти (П/1, 1416, 539); — никада нѣсмо се гьнꙋли прѣма нѥговꙋ почтению (П/1, 1407/237); и обыде моуси на аронъ съборъ прѣмо камени (Врхбр., средина 17. в.,[15] 36/б), ꙗко прѣмо оузриши землю и тамо не вънидеши · моусео виже много (Врхбр. 36/а); Из Рјечника ЈАЗУ: Међа... према Борьку *узь ђель* (Деч. хрис. 56), Сеј се писа ... на планини на Бујаку према нашем граду Бродару (14. в. М. с. 414), Јоште им даровахь једну воденицу ... која је прѣма воденици комьске црькве (15. в. 539); Сабљом се је у руци прѣма њима изврнуо (18—19. в. Нар. пј.), А он ш њима отуда према Турком на Косово; Хасан паша свима чадор пење према бјелој цркви Милешевци (Вук, 3, 47); Хоће једном бити према глави, јали мојој јали према твојој (Нар. пј. Вук 2, 440);

— према+генитив: От туј прѣма Куметице на царскиј путь (14. в.); Глас допаде војводу Воина ... према њега дођоше сватови (Нар. пј.), Кад дођоше према **Озрнићах** (облички ГЛ); До великије цесте која тече прѣма **црькве** (облички ГЛ) светаго Георгија (14. в., Мон. серб. 92); Према острва на десној страни Дунава познаје се, да је био велики град (Вук. доп. 2, 50), Платно бели Варадинка Мара на Дунаву према Београда (Нар. пј. Вук 1, 597);

(Како показује корпус примјери са према+генитив су најчешће новијег датума, 18. вијек и даље).

Примјера са према + Д уз глаголе кретања нема ни код писаца (чији је језик описан) 18. и 19. вијека. Предлог *п̄рема* углавном се употребљава уз генитив (или знатно ређе уз датив).[16] Тек код писаца

---

[14] Љуба Стојановић: *Ст̄аре срп̄ске п̄овеље и п̄исма* (скр. П), Београд — Сремски Карловци, први дио 1929, други дио 1934.

[15] Монах Гаврило Тројичанин, *Врхбрезнички рукоп̄ис* (настао у манастиру Свете Тројице код Пљеваља, 17. вијек); фототипско издање, Подгорица 2000.

[16] У језику **Стефана Новаковића** (18. вијек) слаже се са **ген.** (*прамъ толике любови*, *спрамъ Белиискихъ Подданиковъ*, *прама Бога*) (Александар Албин: *Језик новина Ст̄ефана Новаковића* (1792—1794), Нови Сад 1968, стр. 97); у **Доситејевом** језику *сп̄рем(а)* се слаже с **ген**. и **дат**. (Милован Сучевић, *Језик у дјелима Досит̄еја Обрадовића*, Сремски Карловци 1914, 54); У језику **Јован Рајића** (18. вијек) предлог *п̄рема* се слаже увијек са **генитивом** (*п̄рама красот̄е*), Александар Младеновић: *О народном језику Јована Рајића*, стр. 131). Исто је и у црмничком говору (Бранко Милетић, *Црмнички г̄овор*, СДЗб, књ. IX, 1940, 519). Код **Маргитића**, као и код других старих писаца, како истиче Славко Вукомановић, предлог *п̄рот̄ива* готово редовно се слаже са **дативом**: *п̄рот̄ива Бог̄у* 7/б, против људем 75/б, против духу 8б итд. (Славко Вукомановић: *Језик Ст̄ип̄ана Марковца Марг̄ит̄ића*, Београд 1971, стр. 136).

У употреби ове предлошко-падежне везе **Петар I** се, као истиче проф. Остојић (Бранислав Остојић: *Језик Пет̄ра I Пет̄ровића*, Титиград 1976, стр. 212), подудара са стањем у језику и каснијих писаца из Црне Горе, са Вуковим језиком и језиком народних умотворина — овај предлог се употребљава једино са **генитивом** (са значењем управљености: *Исти царе и кралѣви стражама почесть и стиму даю, како ли жестоко кастигаю свакога, кои би дрзнуо пружити руке прама страже*, 90; Најчешће се јавља са значењем поредбених односа: *да сте ви една мала гнида према силе ћесарске као една муха према силнога лава*). Таква је његова употреба и у језику **П. П. Његоша** (Данило

20. вијека појављује се конструкција према + датив са значењем циља, управљености, усмјерености кретања.

У великом броју дијалеката (углавном оних архаичнијих) такође је честа употреба конструкције према + генитив и не употребљава се према + датив (односно према + локатив).[17] Наравно, велики број дијалеката познаје употребу конструкције према + датив уз глаголе кретања (у тим дијалектиама се знатно ређе употребљава према + генитив). Као тенденција може се примијетити да се у говорима најчешће (или искључиво) у овом значењу употребљава једна од конструкција, к + Д или према + Д, — ређе се употребљавају паралелно.[18] Синтакса у највећем броју дијалеката српског језика није истра-

---

Вушовић, *Прилози проучавању Његошева језика*, ЈФ IX, 143). Тако је и у савременим говорима његовог родног краја (Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Јужнословенски филолог XIII, 1933/1934, 109; Митар Пешикан, *Старочрногорски, средњокатунски и љешански говори*, СДЗб, књ. XV, Београд 1965, 190; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб књ. IX, 1940, стр. 519; Лука Вујовић: *Мрковићки дијалекат*, СДЗб књ. XVIII, Београд 1969, стр. 297). Код **Петра I** забиљежен је само један примјер са дативом (*Треба доказати свою вѣрность према ћесарскиемь ћенералима*, 37). Овај предлог се употребљава са **генитивом** и код **С. М. Љубише** и **Вука Поповића** (Мато Пижурица: *Употреба падежа у језику Стјепана Митрова Љубише и Вука Поповића*, Прилози проучавању језику, књ. 5, Нови Сад 1969, 196), Код **М. Миљанова** употребљава се са **генитивом** гдје углавном означава мјесто на супротној страни, наспрам појма у зависном падежу (Р. Биговић Глушица, *Језик Марка Миљанова*, Подгорица 1997, стр. 221): *Према Доњега Медуна је село Сјеница* (1/53), *Ево пећина надесно према нас* (1/146), *Турцима из Подгорице било је гледат према себе ће гори кула* (1/75). У документима **Суда** и **Сената** (из Црне Горе) из 19. вијека нијесмо забиљежили ни један примјер са предлогом *према*.

У језику Григорија **Божовића**, прва половина 20. вијека (према нашем ексцерпираном материјалу), веома широко (с обзиром на сферу употребе) заступљена је конструкција к + датив док се конструкција према + датив не употребљава у значењу циља, смјера кретања, али се предлог *према* употребљава у другим значењима (дативним или локативним): — *... него му је пред очима бескрајна магличаста пустош, према којој је он такође безгранично равнодушан и непокретан* (28), *... као да испољава њихову широку љубав према домовини* (39), *... у којем још мало тињаше презрење према мучитељима* (стр. 57), *Пођ ослушкиваше како се врста плотун за плотуном, најпре по пограничним селима његова Колашина према Дреници* (стр. 181), *... завапи домаћин, клањајући се према нама* (стр. 216).

[17] У **ускочком** говору предлог *према* (и сл.) употребљава се са **генитивом** (*ка* са Д): *Она није према њега, Према чоека и дочек ...* (Милија Станић: *Ускочки говор*, стр. 81). Тако је и у многим другим сусједним говорима: (М. Стевановић, *Источноцрногорски...*, стр. 109; М. Пешикан, *Средњекатунско-љешански...*, стр. 190; Б. Милетић, *Црмнички...*, стр. 519; Л. Вујовић, *Мрковићки...*: *Према* има поредбено и мјесно значење: *Срели су се према куће Учинића; Према другик мјестак у Кућама нема зиме*, 225).

У говору **Колашина** (Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, Титоград 1981, стр. 199) предлог *према* се употребљава скоро искључиво са **генитивом** (са **дативом** веома ријетко — примјери и тип употребе се не наводе), а његове варијантне форме (*према, спрама, спрема*) само са генитивом (значења: у висини нечега: *Израстао је урметин спрам наса*; напоредо са нечим: *иду онако један спрема другога*; поређења по сличности: *Он је спрема њега богаљ*; у односу, понашању према некоме: *Спрема ње су никакви; равно према нечему, Било ми е то према смрти сам чула).*

[18] „Приједлог *према* може ићи: а) са **дативом** (*Према нама је био ко добар дан. Иди тамо према средњем бријегу и наћеш га*); б) са **генитивом**, само код старијих /и уз глаголе кретања/ (*Према нас је био чоек. Ти идеш лиево према Хам-Песка. Ај ти, прика,*

жена ни описана, па је тешко стећи и дати комплетну слику о употреби и распростирању предлошкопадежних конструкција. Углавном је предлошко-падежна конструкција према + датив уз глаголе кретања шире присутна у прогресивнијим говорима док је у истом значењу у архаичнијим говорима доминантнија конструкција к + датив.

До појаве и ширења конструкције према + датив у значењу циља, управљености, усмјерености кретања долази веома касно. Ова конструкција се у овом значењу шири искључиво на рачун конструкције к + датив (ређе на рачун дативне форме без предлога). Шта је овоме могло допринијети? Наиме, познато је да је у старом језику (прије свега старословенском, неке од тих конструкција су у најстаријим српским текстовима већ у процесу губљења и забиљежени су само појединачни примјери) конструкција к + датив имала веома широк дијапазон употребе и била је веома фреквентна у одређеним синтаксичко-семантичким сферама.[19] Употребљавала се уз глаголе говорења (— что би хотѣль кь вамь говорити П/1252, 24 — како говориш к намь П 1355, 72, гдје је рано замијењена Дб/пр.); уз глаголе давања — тє смо помагали обилато к тебѣ и кь твиомь людемь и кь всакомѹ П/1, 1418/549 (гдје је такође рано замијењена конструкцијом без предло-

---

према мене. Иде један официр према кочиаша)", Милорад Симић, *Говор села Обади у босанском Подрињу*, СДЗб 1978, 92.

У говорима **сјеверозападне Боке** (Слободан Павловић, *Детерминативни падежи у говору северозападне Боке*, Београд 2000, стр. 47—48) употребљава се конструкција *спрем + Г*, *наспрам + Г* („ом се формализује параметар 'окренутости' предње стране локализатора према предњој страни оријентира": *Сиђела је спрам њега, Стао би управ спрам њега*). Ова се конструкција употребљава уз датив уз глаголе кретања као (с) према (*да су полећели према селу, да оде спрема вашему млину доњему; ми да идемо према Данилову Граду; отишли тамо према Прчњу*...). Истовремено, у овом истом значењу (као „комутабилне") употребљавају се и конструкције пут + Г и Д б/пр. („ове говоре карактерише одсуство датива блокираног предлогом *к*. Слична ситуација затиче се и у говору **Змијања**: *Идем дућану* /Драгољуб Петровић, *О говору Змијања*, ЗФЛ XV/2 1972, стр. 160/; у говору **Баније и Кордуна**: *Кад-је-Божић идем цркви* /Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, 1978, 129/; у говору **Галипољских Срба**: *А ће д-идемо овом путоку да се нађемо вуде* /Павле Ивић, О говору Галипољских Срба, књ. 1, 1994, 345/). „'У **црмничком говору** може се чути само *к*, али је и он врло редак' / Милетић, 1940, 523/, У говору **Мрковића** 'предлог *к* је потиснут из употребе а) конструкцијом ге+номинатив, б) предлогом пут са дативом' /Вујовић, 1969, 299/. У **старопрногорским говорима** /Пешикан, 1965, 191/, и говору **Роваца** /Пижурица, 1967, 156/ углавном се употребљава конструкција к + датив. У **Левчу** се употребљава и конструкција к + датив и према + датив ('има доста једноставну структуру, смјер кретања: иде право *к мору кући*; тачка кретања до које се кретањем евентуално може стићи: *кренула ка Шапцу*; са глаголима који означавају окретање, правац: *што пут скреће ка селу, Лађа се окрете ка истоку* ... Слична значења има и конструкција *према + датив* (али је сакупљена грађа мања него код претходне)" Радоје Симић, *Синтакса левачког говора*, СДЗб, књ. XXVI, 1980, стр. 110.

У говору **Понишавља** се употребљавају и конструкције *према + датив* и комто/камто + датив (Љубисав Ћирић, *Говори Понишавља*, СДЗб XLVI, 1999, 160).

[19] О овоме: Јелица Стојановић, *Употреба конструкције к+Д и њена конкурентна средства у дијахронији и савременом српском језику*, Подгорица ЦАНУ 2002. и Јелица Стојановић, *Датив без предлога и к + датив као конкурентна средства уз глаголе кретања и говорења у историји српског језика*, МСЦ 31/1, 2001.

га); у апстрактним значењима данас се углавном намјесто ове конструкције употребљава према + Д (— имали ... любавь ... кь намь властелем и ка всои опкине града дꙋбровника ... и болѥ потврьгꙋѥ к намь почтенꙋ приꙗзань ... любов ... к нашемꙋ градꙋ и ка всакомꙋ любавь и присноѥ ѡбѣтованѥ к намь (П/1, 1405/265); — дїакъ сїмонъ к добрꙋ делꙋ лѣниви а къ злꙋ и оухиюре (П/2, 1562/62); у временском значењу (— желахь къ краю мѣсеца сею доити З/1, 1698/437); уз глаголе кретања (1. непрелазне, типа *ићи*; — сьбравшем се к странам дꙋнавскым З/1, 1428/81, — придохь си ꙋ дꙋбровникь к старим ми приꙗтеломь П, 1240/7; 2. уз прелазне дворекцијске глаголе са значењем помјерања објекта: *носити*, *водити*: — ѿь више реч҃нихъ стране к наам донѣше три них листове П, 1411/3; уз прелазне дворекцијске глаголе са значењем подстрекача на кретање: *слати*: — посласмо ꙋ славни градь дꙋбровник ка многопочтеномꙋ кнезꙋ П, 1439/637). Конструкција к + Д употребљавала се без јарке диференцијације с обзиром на дистинкцију контактно : неконтактно као и ексклузивно : инклузивно значење (које се истиче у савременом језику као дистинктивно с обзиром на употребу беспредлошке : предлошке форме): — ми же приложихом за светꙋю и свещенноую обитель манастира Гргетег· ка храмꙋ светаго архїереа З/1698, 474; — придох кь светомоу Храмоу прьвомоученика Стефана З/1419, 72: придохь си ꙋ дꙋбровникь к старим ми приꙗателом П, 1240/7; — кои к намь греде П/1399, 477.

Уз глаголе који означавају кретање у правцу појма израженог падежном формом, конструкција к + Д имала је веома широку и фреквентну употребу почев од најстаријих писаних споменика српског језика. Али, нарочито од 19. вијека, у значењу просторних односа конструкција к + Д у српском језику знатно смањује фреквенцију и поље своје употребе, нарочито у прогресивнијим штокавским говорима, и бива потискивана од разних предлошко-падежних конструкција (до + Г, код + Г, пут + Г, у / на + А, према + Д) и конструкције Дб / пр., које прекривају све сфере њене употребе. Дијапазон и учесталост употребе у савременом српском језику могла је бити смањена као последица тога што су се напоредо са к + Д употребљавала различита друга синтаксичко-семантичка средства са којима је форма к + Д често ступала у синонимске или дублетне односе. Напоредо са овом конструкцијом јављају се синонимске варијанте у свим сферама употребе. У значењу управљености, усмјерености кретања, уколико се не означава контакт са појмом, употребљава се према + Д, која је чешћа (и присутнија) у савременом језику у односу на к + Д. Уколико се кретањем у правцу појма означава и контакт са тим појмом, обична је употреба Дб / пр и форми до + Г, код + Г, пут + Г, а уколико се залази у сферу појма — на, у + А. Дакле, конструкција к + Д у савременом српском језику јесте, као прво, у одређеним позицијама замијењена, или, као друго, употребљава се напоредо са другим падежним конструкцијама, које су у тим позицијама (у већини говора) доминантније у употреби, чиме су сфера и учесталост у употреби

к + Д знатно сужени. То је довело до тога да се ова конструкција у неким говорима готово сасвим престане употребљавати.

Једно од ових синтаксичко-семантичких поља покрила је управо конструкција према + Д. Појава конструкције према + Д (и помјерање значења у овом правцу) омогућена је заправо потискивањем из употребе конструкције к + Д. Поље које је било недовољно покривено неком другом падежном конструкцијом (уз оне глаголе који означавају усмјереност ка неком циљу, обично уз несвршене глаголе кретања и уз свршене глаголе који значе свршетак процеса кретања, дакле у неконтактном, ексклузивном значењу) „заузима" конструкција према + Д[20] (Дб / пр. као конкурентно средство форми к + Д у одређеним сферама употребе јавља се од најстаријих времена, рано се појављују и у, на + А, знатно касније пут, код + Г, а, према нашем корпусу, најкасније према + Д. Предлог *прѣма* уз генитив (иако никад није био раширен и фреквентан) почео се губити из језика (данас се осјећа архаичним и чувају га углавном архаичнији дијалекти). Стара конструкција са предлогом *прѣма*, која је значила мјесто, положај насупрот, преко пута коме или чему; однос према нечему; поређење и сл., и која се у старијим споменицима (када су се облички разликовали датив и локатив) употребљавала у дативу, у савременом језику је такође присутна, само што то данас облички може бити Д/Л, али се, с обзиром на дистинкцију синтаксичко-семантичке сфере употребе ова два падежа и савремено посматрање предлошкопадежног система, ова конструкција посматра као локативна.

Елица Стоянович

ПРЕДЛОГ „ПРЕМА" В ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНОЙ СИСТЕМЕ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА (В АСПЕКТЕ ДИАХРОНИИ И СИНХРОНИИ)

Резюме

В истории сербского языка предлог „према" еще в древнейших памятниках письменности употреблялся с дательным (и родительным) падежом, но не и с предложным (с предложным падежом он употреблялся в современном сербском языке). До XX века в сербском языке нет в документах за фиксированного употребления

[20] Поље употребе ова два падежна средства, синтаксичко-семантичке разлике или синонимске односе анализирао је М. Стевановић у неколико радова. „Ипак би ... погрешно било извести закључак да се и уопште све дативске синтагме са ова два предлога значењем својим подударају. Тачно је да се дативом с предлогом *прѣма*, као год и са предлогом *к(а)*, означава окренутост, управљеност и кретање у правцу појма с именом у том падежном облику. Али то још не значи да се ова два предлога свагда могу употребљавати као допуна уз глаголе који означавају доспијевање на циљ, већ само уз оне глаголе који означавају усмјереност ка том циљу, обично уз несвршене глаголе кретања и уз свршене глаголе који значе свршетак процеса кретања." Ми бисмо овдје додали да се ове двије конструкције чешће напоредо употребљавају уз непрелазне глаголе кретања (ту је и Дб/пр. риједак, у тим значењима се ређе означава контакт) него уз прелазне глаголе (у том случају је присутно и значење намјене).

предложно-падежной конструкции „према” + дательный падеж при глаголах движения (теперь данные конструкции при глаголах движения очень частотны).

В настоящей работе речь идет об употреблении предлога „према” с разными падежами в истории сербского языка, а также и о дифференциации употребления данного предлога с дательным и предложным падежами в современном сербском языке, в связи с чем в современной сербистике существуют разные толкования.

UDC 81'367

Јасмина Грковић-Мејџор

РАЗВОЈ СИНТАКСИЧКЕ ТРАНЗИТИВНОСТИ*

У раду се анализира категорија синтаксичке транзитивности у најстаријим словенским споменицима, пре свега старословенским, у светлу типолошког развоја индоевропског система активног типа у језик номинативне типологије. Стање у старословенском у великој мери одговара стању превирања у најраније потврђеним индоевропским језицима, са апсолутним глаголима и архаичним адвербијалним акузативом. Развој транзитивности био је дуг процес, који се протеже од индоевропске епохе и траје кроз историју самосталних словенских језика. Брзина развоја синтаксичке транзитивности, те ширења акузатива директног објекта уз поједине групе глагола била је у директној сразмери са степеном њихове семантичке транзитивности.

Кључне речи: *индоевропски, старословенски, словенски језици, синтакса, семантика, транзитивност, акузатив, објекат*

0. Предмет овога излагања јесте синтаксичка транзитивност у најстаријим словенским споменицима, у светлу генералног типолошког развоја праиндоевропског језика и његових наследника. Будући да је промена језичког типа један од најважнијих покретача у историјском развоју синтаксичких структура, истраживање врсте и узрока промена мора се ослањати и на налазе језичке типологије,[1] а имајући у виду дуготрајност процеса ове врсте, компаративно-историјски приступ у анализи је неопходан.

Праиндоевропски језик се развија из језика активне у језик номинативне типологије, а промене којима се дати процес манифестује протежу се и кроз рану историју индоевропских језика. Овај типолошки преображај подразумева и развој категорије синтаксичке транзитивности, тако што се базична семантичка опозиција актив—инактив из номиналног система преноси у глаголски, стварањем опозиције транзитив—интранзитив (Гамкрелидзе/Иванов 1984: I, 312). Пробле-

* Овај рад је резултат истраживања на пројекту *Историја српског језика*, који финансира Министарство за науку и заштиту животне средине републике Србије.

[1] Према речима Т. В. Гамкрелидзеа и В. В. Иванова „реконструированные языковые модели могут считатся 'реальными' при соответствии их двум основным типологическим критериям: критерию согласия системы с синхронными типологическими универсалиями и критерию согласия ее с диахроническими типологическими универсалиями (общими схемами изменения и преобразования языков)." (Гамкрелидзе/Иванов 1984: I, LXXXIII).

матика развоја транзитивности и, у том склопу, функција појединих падежа на индоевропском плану привлачила је истраживаче од краја XIX века до данас.[2]

1. Индоевропски глагол и функције падежа. По речима А. Мејеа, „аутономија речи је принцип који условљава структуру праиндоевропске реченице" и реч је „довољна сама по себи да обележи своје значење и своју улогу у говору" (Меје 1965: 195, 197). У овом систему глагол је неутралан у погледу транзитивности, а рекције једне речи другом није било. Овакво стање траје и у раним индоевропским језицима. Синтакса хомерског грчког сведочи о прелазном стању од првобитне неутралности глаголског значења ка диференцијацији глагола на прелазне и непрелазне (Десницкая 1984: 126). Низ глагола се и у класичном грчком у активу реализују и као транзитивни и као интранзитивни, нпр. βάλλω: а) интаранз. „кретати се, трчати, пасти", б) транз. „гонити, бацати, пуштати" итд., στρέφω: а) интранз. „окретати се, обраћати се, ваљати се", б) транз. „вртети, окретати, обраћати, савијати, управљати". Анализирајући германски, пре свега староисландски материјал, А. В. Десњицка закључује да велики број глагола у овом језику има апсолутни карактер, тј. да реферише о самој радњи или стању по себи, а да се семантички објекат јавља у косом падежу само као појашњавање околности вршења радње. На пример, глагол *sníða* значи просто „враћање", кретање које није усмерено ни на какав објекат, и у том смислу је аналоган глаголима са значењем „ходати, бежати", а уколико је потребно појаснити околност вршења радње јавља се датив (Десницкая 1984: 148).

У склопу реченог, праиндоевропски акузатив првобитно је био адвербијални падеж, семантички дифузан, и исказивао је читав низ *околности* вршења глаголске радње. У прилог овој првобитној функцији акузатива говори и морфолошка реконструкција само два облика за рани индоевропски: номинатива и акузатива, док се остали падежни облици развијају касније.[3] У зависности од семантике глагола, али и семантике лексеме у акузативу, акузатив се интерпретира као околност типа време, место, узрок, циљ итд. Уз одређене класе глагола (семантички транзитивне)[4] акузатив се интерпретира као инак-

---

[2] Преглед досадашњих истраживања овога проблема, посебно функција индоевропског акузатива изложио је детаљно В. Б. Криско (Крысько 1997: 19—46).

[3] Најпре се, по свему судећи, развија дативно-локативна форма, из које се издвајају датив и локатив као посебни падежи, а затим и остале форме. Овај развој је текао споро, а облици појединих падежа у најраније забележеним индоевропским језицима, на пример инструментала, не допуштају реконструкцију заједничког облика за прајезик. Други падежи, као аблатив, можда се никада нису ни развили у појединим дијалектима. Рецимо, форме паралелне латинском аблативу основа су адверба у германском (Lehmann 1996: 226).

[4] „Семантичка транзитивност" извире из лексичке семантике глагола. Овај појам одговара коришћењу термина *транзитивност* у савременој когнитивној лингвистици, о чему Р. Лангакер пише: „From a cognitive linguistic perspective, transitivity does

тивни актант, тј. пацијенс, док се активни актант, исказан номинативом, аутоматски интерпретира као агенс.

Најраније забележени индоевропски језици показују трагове примарне функције акузатива. Чак и у класичном латинском, где је акузатив падеж објекта *par excellence*, о његовој архаичној функцији аутономне детерминације говоре примери акузатива уз интранзитивне глаголе, акузатива темпоралне и спацијалне детерминације, акузатива правца, тзв. *accusativus relationis* итд. (Ernout/Thomas 1953: 17—35). У хомерском грчком акузатив се јавља у сличним позицијама, а његова употреба је далеко слободнија него у јонско-атичком (Chantraine 1958: 38—47). О првобитној адвербијалној употреби акузатива сведочи и његова употреба уз медијалне, семантички непрелазне форме глагола у грчком: реч је о примарном типу *accusativus relationis*, који се касније преосмишљава у акузатив директног објекта (Перельмутер 1981: 94). Адвербијална употреба акузатива се јавља и у санскриту (Whitney 2004: 90—94), али и у знатно касније забележеним индоевропским језицима, какав је литавски, у којем се среће акузатив уз непрелазне глаголе, као и архаични адвербијални акузатив места, правца, времена и др. (Fraenkel 1928: 137—144, 161—166).

Појавом нових падежних форми у индоевропском почиње се спецификовати да ли је у питању радња којом се семантички објекат обухвата (акузатив) или радња/стање које је усмерено према одређеном објекту (датив). Овакав развој условљен је тиме што је акузатив уз семантички транзитивне глаголе изворно падеж инактивног учесника у вршењу радње, падеж којим се исказује најмањи степен контроле у њеној реализацији, док је датив падеж реципијента. О оваквом архаичном, али и прелазном стању говори опет хомерски грчки, у којем се датив јавља као допуна семантички разнородних глагола (Chantraine 1958: 69—75), санскрит, у којем се употреба датива нередко приближава употреби акузатива (Whitney 2004: 95), као и германски језици, са широком употребом тзв. објекатског датива (Десницкая 1984: 137—138), који у овим језицима, на пример, готском и староенглеском, алтернира са акузативом (Ярцева 1961: 188, Streitberg 1981: 16—17).

Променом језичког типа у номинативни развија се синтаксичка категорија транзитивности, тј. субјекатско-објекатских односа, централна одлика језика овога типа (Lehmann 1996: 213). Ранији систем, у којем морфолошки систем рефлектује дубинске семантичке дистинкције, и где постоји базична корелација између синтаксичких и семантичких улога, развија се у систем у којем се ова корелација губи. То подразумева стварање инваријантне форме субјекта којим се исказују различите семантичке улоге (агенса, експеријенсера, посесора

---

not reside in any particular structural configuration, but is rather a conceptual property arising from the global semantics of a clause and even its contextual interpretation… involving *the energetic interaction* between an *agent* and *a patient*…" (Langacker 2004: 149).

итд.) и стварање инваријантне форме директног објекта, који, опет, представља различите семантичке улоге (пацијенс, реципијент, извор уз одређене глаголе перцепције итд.). Ово је паралелно са променама у глаголским формама: губе се две основне глаголске парадигме, активна и инактивна, а глаголи добијају низ суфикса којима се сврставају у основне семантичке класе. У неноминативном типу језика маркирање ових категорија вршило се површинском формом дубинског субјекта, као у језицима ергативне типологије (Дяконов 1967: 100). У језицима номинативне типологије, пошто субјекат добија инваријантну форму (номинатив), сада се у глаголу јављају морфолошки елементи који упућују на његову семантичку улогу (Гухман 1967: 58—59). У индоевропским језицима инваријантна форма директног објекта постаје акузатив. То доводи, с једне стране, до тога да се слободни акузатив повлачи из адвербијаних функција, које преузимају други слободни падежи или предлошко-падежне везе, и, с друге, до његовог ширења уз глаголе уз које се првобитно јављао датив реципијента или генитива извора. О оваквом, у главним цртама представљеном развоју сведоче, како је напоменуто, настарији записани индоевропски језици. Али, развој транзитивности није ишао истим темпом у свим индоевропским дијалектима / језицима, што значи да су поједини језици дуже чували одређене карактеристике дономинативног система.

2. Словенска ситуација. Рана словенска ситуација није довољно позната, посебно када је реч о хронологији развоја транзитивности. У овом погледу је до сада темељније обрађен староруски период, у студији Криско (Крысько 1997), али су многа питања остала отворена, будући да испитивани корпус обухвата како споменике писане народним тако и оне писане рускословенским језиком. На важност разграничења ове две врсте грађе у историјској синтакси словенских језика вратићу се касније.

2.1. Старословенски језик. Иако сама природа старословенског језика намеће низ ограничења, пре свега због својеврсне словенско-грчке симбиозе на синтаксичком плану, најстарији књижевни језик Словена је, како се све више показује, вредан извор за историјску синтаксу словенских језика, уколико се има на уму степен и врста грчког утицаја, који не захвата све синтаксичке категорије (Грковић-Мејџор 2001: 8—18). Имајући у виду да је глаголски и падежни систем старословенског у бити словенски, а да се грчки утицај испољава пре свега у фреквенцији одређених црта у домену реализације падежних форми, покушала сам да утврдим до које мере је у њему развијена синтаксичка транзитивност.[5]

[5] Као извор за ово истраживање послужила је, на првом месту, грађа из речника канонских споменика (СС), у којем су наведене различите могућности глаголске допу-

Током прикупљања и анализе одговарајуће грађе показало се да у овом погледу старословенски нуди обиље материјала, што је отворило многа питања везана за субјекатско-објекатске односе, глаголску валенцу и рекцију, али и за дефинисање базичне семантике низа глагола, те да би овој проблематици морала бити посвећена већа студија. Истраживање је обухватило директни номинални објекат, док су случајеви прономиналног анафорског објекта овога пута остављени по страни.

2.1.1. Глаголска неутралност и адвербијални акузатив. Одређени глаголи се у старословенским текстовима реализују, из визуре номинативног језичког типа, и као интранзитивни и као транзитивни, са допуном у акузативу. На пример:

1) остати: а) без допуне „остати”:[6] не имать остати сьде каменъ на камене *Мар*. Мр. 13/2;
б) са акузативом „оставити”: останѣте дѣтии и не браните имъ. прити къ мьнѣ *Мар*. Мр. 19/14;

2) отърещи: а) без допуне „одговорити”: то же в<ог>оу і с<ъ>п<а>соу нашемоу іс<оу> х<рист>оу въпрошеноу бывъшю ... і отърекъшю (СС: 433);
б) са акузативом „заповедити”: іхъже въкоушение отъреклъ еси · въ законѣ с<ва>тѣмь своемь (СС: 433);

3) погънати: а) без допуне „журити, хитати”: не изидѣте · не поженѣе *Мар*. Лк. 17/23;
б) са акузативом „следити, гонити”: вьзици мира і пожени і (СС: 459);

4) потрьпѣти: а) без допуне „бити стрпљив”: потръпи оубо чѧдо *Суп̄р*. 290, 25;
б) са акузативом „чекати (с трпљењем, надом)”: ѣкоже потръпѣшѧ д<оу>шѧ моѧ *ПсСин*. 55,7;

5) прозѧбнѧти: а) без допуне „нићи”: а дроугое паде на земли добрѣ · и прозѧбъ сътвори плодъ *Мар*. Лк. 8/8;
б) са акузативом „родити (плод)”: прозѧбоста плода благовѣрнаго · и нарекоша имѧ емоу кононъ *Суп̄р*. 24, 25.

Ови и слични примери у потпуности одговарају случајевима апсолутних глагола у другим старим индоевропским језицима. Глагол реферише о радњи по себи, која није усмерена ни на какав објекат, те се отуда може јавити самостално, као у последњем примеру прозѧбнѧти, са значењем „нићи”, где глагол има својства интранзитивног глагола са једним актантом. Акузативом се првобитно исказује околност која појашњава радњу, и наведена реченица из *Суп̄р*. 24, 25 могла би се превести као „никоше благоверним плодом ...”. Ако се ово тумачење има у виду, онда се с правом може поставити питање да ли заиста наведени глаголи имају два значења у зависности од то-

---

не уз сваки глагол, а затим и четири канонска споменика, *Марцијино јеванђеље* (*Мар*), *Зоґрафско јеванђеље* (*Зоґр*), *Суп̄расаљски зборник* (*Суп̄р*) и *Синајски п̄салтир* (*ПсСин*).

[6] Преводи глагола дају се према СС.

га да ли се релизују самостално или са акузативом или је реч о једном значењу. Говорећи о сличним случајевима у грчком Е. Швицер истиче да је код оваквих глагола примарна апсолутна употреба (Schwyzer 1950: 71).

Уз низ глагола акузатив се јавља као падеж дифузне семантике, указујући на околност вршења глаголске радње која конкретну семантичку интерпретацију добија у зависности од семантике глагола и лексеме у акузативу, при чему важну улогу игра и то да ли је у акузативу појам са одликом живо /+/ или живо /–/. Литература о старословенској синтакси наводи да су трагови његове адвербијалне функције у канонским споменицима ретки, сведени углавном на примере темпоралне детерминације или детерминације начина (Večerka 1993: 278—310), те да је акузатив падеж за означавање директног објекта и предикативног члана који се односи на директни објекат (Граматика 1993: 457). Оваква дефиниција акузатива полази од тога да је обележје транзитивности било у потпуности развијено. Рецимо, у примеру оумлъчати бывъшеѥ *Суп̄р.* 551, 12 (Граматика 1993: 457) акузатив се тумачи као директна допуна прелазног глагола. Глагол оумльчати „ућутати” изведен је префиксацијом од мльчати „ћутати”, који је и по постанку и по семантици типичан глагол стања.[7] Овај основни глагол стања значи „бити у стању ћутања”, о чему сведоче и примери типа мльча же тоу шесть лѣты *Суп̄р.* 288, 29 „био је у стању ћутања шест година”, где се реферише о монашком подвигу живота у ћутању. Префиксирани глагол оумльчати значио би: „ући је у стање ћутања”: і дивьше сѧ о отъвѣтѣ его оумльчашѧ *Мар.* Лк 20/26. Акузатив у наведеном примеру *Суп̄р.* 551, 12 исказује околност: „да (у)ћуте у вези са оним што је било”.[8]

Погледајмо још неколико примера из канонских споменика у којима се акузатив употребљава адвербијално: цѣнѫ съвѣщашѧ крьви (СС: 645) „договорише се у вези са ценом крви”; а не съгрѣшаите ѣже гл҃те вь ср҃ціхъ вашихъ *ПсСин.* 4, 5 „а не грешите у вези са оним што говорите у срцима вашим”; мрьтва сьповѣдѣ *Суп̄р.* 508, 19 „испричао је у вези са мртвим”; разботѣѭтъ красънаа поустынѩ *ПсСин.* 64, 13 „пустиње ће постати плодоносне лепим стварима”; воѥвода же разоумѣвъ множьство мѧтежа ... *Суп̄р.* 50, 29—30 „а војвода, сазнавши за мноштво метежа ...” итд. И у оваквим случајевима се по правилу ради о глаголима стања.

О апсолутној семантици многих глагола сведоче и случајеви са другим падежним допунама. На овакве примере се може применити

---

[7] На то да је реч о примарном глаголу стања упућује и форма овога глагола, **mьlk-ēti*, изведеног ие. суфиксом *-ē-*, чија је инваријантна семантика „стање” (Грковић-Мејџор 2002—2003).

[8] Занимљиво је да Фр. Миклошич издваја овај и сличне случајеве у посебну групу уз следећи коментар: „Der acc. Bezeichnet das object einer grossen anzahl von verben, die man wegen dieser fügung verba transitiva nennt.” (Miklosich 1868—1874: 373).

Мејеова констатација да употреба падежа не зависи од глагола, већ само од значења које треба исказати (Меје 1965: 198). Глагол просто означава одређену радњу/стање уопштено, а допуном се његово значење конкретизује. На пример:

1) Глагол польѕевати просто означава „користити”, а тек његова допуна прецизира да ли је реч о значењу „бити користан” или „имати користи”: а) са дативом „бити користан”: искоушение на прѣдълежѧщии разоумъ польѕевати намъ мощи иматъ (СС: 474), б) са отъ + генитив „имати користи”: отъ мене польѕевалъ еси (СС: 474). Занимљиво је и поређење са грчким, у којем се дата опозиција исказује глаголском формом актив : медиј (ὠφελεῖν : ὠφελεῖσθαι).

2) Глагол оугодити значи „учинити добро, пријатно (време)”[9] и реализује се самостално: и ста финісъ и оугоди · и прѣста сѣчь *ПсСин.* 105, 30, или са дативом, и тада значи „угодити”: і оугоди ѥродоу *Мар.* Мт. 14/6. И у овом случају се у грчком опозиција исказује односом медиј : актив (ἐξιλάσκεσθαι : ἀρέσκειν).

3) Глагол ослабити реализује се са акузативом у значењу „ослабити”: ослабль жилы вашѧ *Суӣр.* 467, 5, а са дативом у значењу „дозволити”: ослаби ми да почиѭ *ПсСин.* 38, 14. У грчком му одговарају различите глаголске лексеме (παραλύειν, κατολιγωρεῖν, νεκροῦν : ἀνιέναι, ἀνέχεσθαι).

2.1.2. Семантика глагола и развој транзитивности. Старословенски период је, по свему судећи, био период учвршћивања категорије синтаксичке транзитивности, о чему сведочи стање превирања у погледу глаголских допуна, у којем се поред архаичних модела јављају и млађе структуре. Брзина ширења синтаксичке транзитивности уз поједине групе глагола била је у директној сразмери са степеном њихове семантичке транзитивности.[10]

1) Акузатив објекта најпре и најлакше се учвршћивао уз некадашње активне глаголе (акционе) који су морфолошки, дакле и семантички, били маркирани као семантички транзитивни, са два актанта. Такав је случај, на пример, са каузативима, изграђеним помоћу ие. глаголског суфикса *i*, који имају све параметре високе транзитивности: бѣдити, вабити, величити, оубити, цѣлити и др. А то је управо зато што се су каузативи прототипични транзитиви, те подразумевају прототипични агенс,[11] тиме и прототипични пацијенс. Насупрот томе,

---

[9] О етимологији основног глагола **goditi* в. ЭССЯ 6: 188—190.

[10] О могућим параметрима дефинисања семантичке транзитивности в. Hopper / Thompson 1980.

[11] Према Теорији обавезне контроле (Theory of obligatory control), базична структура каузативних радњи подразумева обавезну контролу пацијенса. По речима Р. Ван Валина: „Causative and jussive verbs have undergoer controle”, за разлику од осталих транзитивних глагола који имају „actor control” (Van Valin 1999: 10). О карактеристикама прототипичног агенса детаљније пише, осврћући се на у овом погледу релевантну литературу, М. Ивић (Ivić 2002: 45—50, 51—61).

активни глаголи с једним актантом (семантички интранзитивни) постају синтаксички интранзитивни: жити, ити, дѫти, дъıхати итд. Они тек префиксацијом могу постати транзитивни (ити интранз. : об-ити транз.). Исти процес запажен је и у другим индоевропским језицима, највише уз глаголе кретања, уп. лат. *ire* „ићи”: *circum-ire* „обићи”.

2) Класа инактивних глагола трансформише се у прасловенском у глаголе стања, обележене суфиксом *ē* (Иванов 1981: 221), и ови глаголи се даље различито развијају. Примарни глаголи стања који обележавају *физичка ст̄ања* у правом смислу постају интранзитиви: лежати, стоıати, сѣдѣти, горѣти, полѣти и др.

С друге стране, код глагола који означавају *мент̄ална ст̄ања*, у најширем смислу, уочава се развој транзитивности, који је очигледно далеко спорије текао него код активних глагола. Они могу за себе везивати различите допуне. Карактеристичан је пример глагола слъıшати:

а) без допуне „имати моћ слуха, бити у стању слушања”: ıмѣıѧи оуши слъıшати да слъıшитъ *Мар.* Мт 11/15;

б) допуна у генитиву „слушати од *x*” (извор), нънѣ мъı сънѧсомъ сѧ в’си въ коупѣ ... моусикиискъıхъ д<авъıдо>въ · слъıшати гѫслеи (СС: 615);

в) допуна у дативу „слушати (усмеривши пажњу према) *x*”: разгнѣвавъ же сѧ комисъ · ѣко дивиимъ животомъ слъıшитъ *Суп̄р.* 233, 28;

г) допуна у акузативу „слушати о *x*”: слъıшавъ же исоуса *Зог̄р.* Лк. 7/3;

д) допуна у акузативу „слушати *x*”: да бѫ слъıшали слово б̄жие *Мар.* Лк. 5/1;

ђ) допуна о + локатив „слушати о *x*”: о немьже азъ слъıшѫ *Мар.* Лк 9/9.

Примарно апсолутно значење глагола види се из прве четири наведене могућности. У свим датим примерима означава се стање слушања, док се падежним формама прецизира околност: генитивом извор, дативом оно ка чему је дато стање усмерено и акузативом такође околност „у вези са *x*”. Поред њих се јавља и новији тип, са објектом у акузативу (д), као и новије о + локатив, конкурентна форма архаичног адвербијалног акузатива. О стању превирања сведоче и варијанте присутне у старословенским споменицима. На пример, уместо архаичног слъıшавъ же исоуса у *Зог̄р.* у *Мар.* налазимо новије слъıшавъ же о ис̄ѣ.[12]

Пример глагола слъıшати није случајно изабран. У класичном грчком се његова семантичка паралела, κλύω, сасвим слично употребљава: апсолутно, са акузативом, генитивом или дативом. Коментаришући карактер допуна уз овај грчки глагол, А. Меје наглашава да

[12] Детаљније истраживање оваквих варијанти у старословенским споменицима могло би допринети реконструкцији првобитног текста и прецизнијем утврђивању хронологије настанка старословенских јеванђеља. Занимљиво је да се у Јагићевом издању *Мар.* у критичком апарату не бележе овакве варијанте.

„употреба акузатива, генитива или датива ...не зависи од глагола ништа више него употреба инструментала (који се не разликује од датива у грчком) οὔασι κλύω 'слушам својим ушима', или локатива (који је постао прилог у грчком) οἴκοι κλύω 'слушам у кући' " (Meje 1965: 196—197). Будући да су старословенски текстови превод са грчког, могло би се претпоставити да словенски текст у овом погледу копира грчке моделе. Али, управо пример адвербијалне употребе акузатива у примеру слъышавъ же исоуса нема паралеле у грчком тексту, где се јавља предлошка веза: ἀςκούσας δὲ περὶ τοῦ 'Ιησοῦ.[13]

Слично превирање потврђују и глаголи менталних стања грађени и помоћу других глаголских суфикса, уз које се јављају и старије и новије допуне: желѣти (генитив, датив, къ + датив, акузатив, на + акузатив), зьрѣти (без допуне, генитив, къ + датив, акузатив, на + акузатив), вънимати (датив, акузатив), разоумѣти (без допуне, датив, акузатив) и др. Спорије учвршћивање акузатива директног објекта уз ове глаголе последица је тога што они уз себе не везују прототипични агенс, или што их, другим речима, одликује „ниска транзитивност".

У којој је мери развој синтаксичке транзитивности био условљен семантичким факторима показује и једна важна разлика у развоју ових глагола. Глаголи *перцепције*, као слъышати, означавају стања која се могу конципирати као стања по себи или изазвана и усмерена, што показују и одговарајуће допуне, генитив и датив. Уз *волунтативне* глаголе првобитно се јављао датив: емоужє аще хощеши дамь ти *Мар.* Мр. 6/22. Будући да „хтети" првобитно значи „бити у стању жеље", дативом се исказивао појам ка којем је жеља усмерена. Волунтативни глаголи и глаголи перцепције (желѣти, хотѣти, волѣти, слъышати, зьрѣти, видѣти и др.) развијају постепено објекатски акузатив, уместо старог датива, односно генитива и на тај начин реализују структуру S-O. Исти процес одиграо се и код глагола *спознајне категорије* (вѣдѣти, разоумѣти и др.). Овакав развој је последица чињенице да се опажање, сазнање и хтење могу конципирати и као радње, са активним вршиоцем, и као стања, са експеријенсером. Дата амбивалентност се у праиндоевропском и лексички манифестовала, тј. постојале су различите лексеме за означавање вољне и невољне перцепције, сазнања и хтења. Губљењем дубинске дистинкције актив : инактив и развојем субјекатско-објекатских односа сада у први план долази семантички параметар „вољност", што и објашњава развој акузатива директног објекта уз ове глаголе стања.

С друге стране, основни глаголи *емоционалних стања* која се одигравају у сфери актанта (боꙗти сѧ, стꙑдѣти сѧ, гнѣшати сѧ и др.) већ у старословенском периоду углавном су рефлексивни. Уз њих се ја-

[13] Судећи према подацима из критичког апарата у Nestle-Aland 1985, ово је и једина варијанта у грчким текстовима.

вља генитив који експлицира околност типа извора, тиме узрока стања,[14] као у примеру иже бо постъıдитъ сѧ мене и моихъ словесъ *Мар.* Мр. 8/38. По свему судећи, њихова рефлексивизација се на словенском тлу окончала до појаве старословенских споменика, у прасловенском језику. У прилог овоме говори и чињеница да су глаголи одговарајуће семантике и у литавском рефлексивни (Перельмутер 1981: 97—98).[15] Рефлексивизацијом ових глагола се на семантичком плану маркира медијалност. Дати развој последица је чињенице да ови глаголи немају семантичке параметре транзитивности, њихов актант нема контролу над стањем и они означавају радње које нису усмерене ван актанта.

У старословенском, додуше, постоје и нерефлексивни глаголи којима се исказују емоционална стања усмерена ван субјекта који их доживљава. Реч је о иновативним префиксираним формама. Тако су, на пример, ꙁа-видѣти „завидети", възнена-видѣти „мрзети" добијени префиксацијом основног видѣти, а затим метафоризацијом: физичко > ментално. У зависности од глаголске семантике добијене метафоризацијом они уз себе везују акузативну (възненавидѣти кого) или дативну допуну (завидѣти комоу). Примарни глаголи стања по својој природи не могу исказивати овако конципирано емоционално стање. Старословенски има глагол стања мрьꙁѣти, али он значи „бити мрзак, непријатан", док се дативом исказује експеријенсер: весъ денъ словеса моѣ мръꙁѣахѫ їмъ *ПсСин* 55, 6.[16]

Овиме свакако није у потпуности приказан развој некадашњих глагола стања и њихова морфосинтаксичка трансформација. Но, верујем да је и изложено довољна потврда претпоставке да језици универзално поседују морфосинтаксичке структуре које рефлектују ступањ транзитивности једне реченице (Hopper / Thompson 1980: 280), те да је у развоју транзитивних структура главни покретач била семантика глагола.

2.2. **Староруски и старосрпски језик.** Запажајући проблем функција и значења акузатива у историјском развоју руског али и других словенских језика, А. А. Потебња истиче да се, за разлику од савременог стања, где се ближи и даљи објекат уз *verba sentiendi, cognoscendi* и *declarandi* морфолошки различито енкодирају, слободним акузативом или предлошко-падежним везама, у старом језику оба ти-

---

[14] В. Вечерка 1963: 212.

[15] Ово, наравно, може бити и последица паралелног словенског и литавског развоја.

[16] Овај глагол је у словенским језицима подлегао транзитивизацији, на различите начине. На пример, у чешком је *mrzeti* „досађивати", али се развија и медијални рефлексив *mrzeti se* „гневити се, срдити се". Словеначки има арх. *mrzeti*, у старом значењу „бити непријатан, неугодан", у конструкцији која је идентична старословенској: *ves svet mu je mrzel*, као и новију, транзитивну форму *mrziti*. У српском се *мрзѣти* развија као тип *видѣти, волѣти* итд.

па објекта исказују слободним акузативом. Примери које наводи као илустрацију у потпуности одговарају случајевима потврђеним у старословенским споменицима: *слышавъ же Ярославъ волхвы, Романовича же видэвша мятежь во земли великъ, Михаилъ же увэдэвъ приятье киевьское* итд. (Потебня 1958: 295—296). Према В. В. Иванову (1995: 465—466), анализа староруских споменика из периода XII—XIII века показује да у датом периоду не постоји граматичка категорија директног објекта и синтаксичке прелазности, будући да ове две категорије немају регуларну морфосинтаксичку реализацију. В. Б. Криско такође закључује да у староруском периоду синтаксичка транзитивност не постоји, те да тек у новоруском периоду директни објекат и синтаксичка транзитивност добијају граматички статус (Крысько 1997: 380—381).[17]

Поред старословенских и староруских споменика, на словенском плану међу најстарије спадају и старосрпски документи. Овај корпус је у тематском и жанровском погледу ограничен, те не пружа довољно података за све семантичке групе глагола нити за све могуће употребе акузатива. У овом корпусу се архаични адвербијални акузатив јавља врло ретко: **нь ако кога чоуете крива** (С 23, 1265) „ако за некога чујете да је крив”, **и ако ѣ чоую некоѥ зло на ваши коупьци · или на вашь градь** (С 27, 1254) „и ако чујем за неко зло...”, **да краљевьство ми разоумѣвьши законе прьве** (С 85) „краљевство моје, сазнавши за законе прве”, **ѥдьнѡ срьдце ѡбѣтоваше** (С 87) „једним срцем обећаше”. Уз глаголе уз које се у старословенском могао јавити изворно адвербијални акузатив потврђено је по правилу новије стање, предлошко-падешке везе: **споведеше ми за все кривинѣ и дльговѣ** (С 66), **ради смо слишати ѡ вашемь здравию** (С 88), **разоумесмо ѡ вьсемь** (С 139) итд. Реликт архаичног адвербијаног акузатива јавља се у примерима типа **акѡ ли цѥ погрѣше земли кралев'ства ми** (С 33, 1281), где је раније значење морало бити „учинити грешку у вези *x*”, будући да је **цѥ** (**čĭto*) окамењени *accusativus relationis* (Vaillant 1977: 28). Уз то, случајеви датива уз примарне глаголе стања уз које се касније уопштава акузатив директ-

---

[17] Када су у питању наведене студије понегде се резултати морају прихватити с резервом, будући да се у њима наводи како грађа из споменика писаних народним тако и она из споменика писаним црквенословенским језиком. А. А. Потебња (1958: 297) чак као илустрацију ситуације у староруском наводи пример из Супрасаљског зборника, старословенског споменика. Ово је с методолошке тачке гледишта оправдано ако се истражују одговарајуће општесловенске и прасловенске категорије, али није од помоћи у откривању хронологије промена у сфери транзитивности у словенским језицима. Једна од основних одлика црквенословенског јесте управо чување синтаксичких образаца старословенског језика, те док се многе црте које су биле општесловенске у периоду настанка старословенског језика губе у народним језицима врло рано, оне настављају да живе до краја црквенословенске писмености. Стога је раздвајање ове две врсте језичке грађе неопходно уколико се ближе жели утврдити хронологија промена. С друге стране, ако се погледају студије које се темеље на анализи староруских споменика (Стеценко 1977: 98—106, Борковский 1949: 351—378), одговарајући подаци о (не)постојању категорије транзитивности се не могу наћи, будући да се овом проблему не посвећује посебна пажња.

ног објекта веома су ретки, срећу се само уз глагол *хтети*: да = ко кемо правомоу станкоу (С31), керь ми злѣмь динаре не хтѣ гоьци (С 43), ѣа хокю ѡ нию плакиенью (С 78).

У српској епици се јављају примери апсолутне употребе глагола: *Шарац језди по среди планине* : *напоредо језде добре коње* (Вук 2: 160, 159), као и архаични адвербијални акузатив: *Јован мајку у пећину каже* (Вук 2: 32), *стаде играт' змија Ластавицу* (Вук 2: 51),[18] *...па ти крени звијера арслана* (Вук 2: 41), *а што питаш Арапове дворе?* (Вук 2: 300), *док чујете мене у животу* (Вук 2: 401) итд.[19] Уз то, срећу се и примери објекатског датива уз глаголе емоционалних стања: *воли њему него тебе сине* (Вук 2: 197), *или волиш царству небескоме, / или волиш царству земаљскоме?* (Вук 2: 214) итд.

У језику старијих писаца на српско-хрватском терену и у дијалектима јављају се такође трагови старијег стања: рецимо, уз *verba sentiendi, cognoscendi, declarandi*, уз глаголе типа *владати, управљати*, као и уз непрелазне глаголе могао се реализовати и архаични акузатив, уз *волети* се јавља поред акузатива и датив, генитив се поред акузатива реализује уз глаголе перцепције, когнитивне глаголе итд. (Гортан-Премк 1971: 23—29, 61, 66, 96, 97). Ширење акузатива, пре свега на рачун генитива и датива, траје уз одређене групе глагола и у историјском периоду српско-хрватског језика (Гортан-Премк 1971: 159).

Овоме треба додати да је исти процес запажен и у старочешком. Један од најизразитијих процеса у историји чешког управо је ширење акузатива у конструкцијама у којима су се некад реализовали други падежи, пре свега генитив, а потискивање генитива акузативом уз многе глаголе траје до данас (Lampecht—Šlosar—Bauer 1986: 361).

3. Општи осврт. Старословенски језик, чији настанак пада у сам крај општесловенске епохе, сведочи о томе да је процес развоја транзитивности био у току, будући да се чувају апсолутни глаголи и архаични адвербијални акузатив, те да одређене групе глагола још увек немају рекцију у савременом смислу. Овакво стање у процесу развоја транзитивности не може се посматрати изоловано од неких других синтаксичких црта старословенског језика, као што је древна индое-

---

[18] О значењу прасл. **jьgrati* в. ЭССЯ 8: 210—211. У наведеном примеру значење је могло бити семантички сужено на „скакати”, чиме се може објаснити појава адвербијалног акузатива: првобитно „скакао је помоћу Ластавице”.

[19] Старији граматичари овакве и сличне примере, третирајући их као део синхроног језичког система, покушавају објаснити на различите начине. Тако их Т. Маретић тумачи као брахилогију (Maretić 1963: 583), док М. Стевановић сматра да непрелазни глаголи са „објектом” у акузативу добијају каузативно значење (Стевановић 1969: 370—371). Међутим, ови обрасци структурно не припадају датом синхроном систему, те се њиме и не могу објаснити. Они су реликти дономинативног језичког стања, и неретко се јављају управо у епици, која и хиљадама година, најчешће у формулама, чува архаичне синтаксичке моделе (в. Грковић-Мејџор 2004: 107).

вропска *esse* предикација поседовања (Грковић-Мејџор 2005), употреба партиципа или апсолутних партиципских и инфинитивних конструкција, првобитно, као и адвербијални акузатив, самосталних делова исказа који карактеришу језике номиналног типа, какав је био и индоевропски. Ове структурне особености старословенског чине реконструкцију стања у погледу транзитивности типолошки прихватљивом.[20] Треба нагласити и то да се развојем транзитивности првобитно релативно аутономни делови индоевропског исказа чвршће везују за предикат, што води ка стварању централизоване реченице. Ово је било опште језичко кретање од праиндоевропског до његових савремених наследника, које се манифестује и низом других синтаксичких промена.

Чињеницу да се у словенском систему транзитивност, хронолошки гледано, развија спорије него у неким другим индоевропским језицима треба довести у везу и са дубинским дистинкцијама у погледу дијатезе. Прасловенски систем, али и системи посебних словенских језика показују дубинску (и површинску) дистинкцију актив—медиј, за разлику од класичног грчког или латинског, који развијају и морфолошки пасив, једну од основних компоненти субјекатско-објекатске схеме прелазних глагола (Десницкая 1984: 125).[21] Није случајно што језик хомерских епова, који у многоме чува индоевропске функције акузатива, нема оформљену пасивну дијатезу.

У новом систему са субјекатско-објекатским односима акузатив постаје инваријантна форма директног објекта, који представља различите семантичке улоге, нетипични објекатски односи[22] спецификују се другим падежима или предлошко-падежним конструкцијама и долази до стварања глаголске рекције. Поједине семантичке групе глагола могу имати, и у овоме се словенски језици данас разликују, сада и двоструку или вишеструку објекатску рекцију, али при томе је увек акузатив падеж директног објекта, док друге падежне и предлошко-падежне могућности постају семантички маркиране.[23] Маркира-

---

[20] Говорећи о неопходности праћења синтаксичких промена у светлу језичке типологије, В. Леман наглашава: „Unless any proposed reconstruction or explanation, or even a lexical item, accords with other characteristics of the stage of the language for which it is assumed, the reconstruction or explanation carries little weight." (Lehmann 1996: 208).

[21] Прасловенски је, за разлику од поменутих класичних језика, чувао индоевропску семантичку дистинкцију актив—медиј (в. Грковић-Мејџор 2002—2003).

[22] Овде користим термин В. Петровић (Петровић 2000: 444), који подразумева различите неакузативне врсте објекатских односа.

[23] На пример, на западнословенском терену и у словеначком језику глаголи перцепције могу уз себе имати поред акузатива директног објекта и датив, али овакве конструкције, за ралику од акузативних, имају специфичну семантику: ч. *naslouchat komu / čemu* …"poslouchat někoho + nerušit projev" (Běličová / Uhlířová 1996: 90). Пишући о допунама глагола *чекати* и *заборавити*, В. Петровић износи запажање да предлошки акузатив као допуна носи „додатне информације" (Петровић 2000: 443). Говорећи о допунама уз исте глаголе, М. Ивић истиче: „конструкција типа *чекати НА НЕКОГА* одиста је, због додатне инсинуације, информативно сложенија од конструкције типа *чекати НЕКОГА*" (Ivić 2002: 118). У студији о акузативу с предлогом у савреме-

ност акузатива као падежа директног објекта довела је до тога да се он повлачи из некадашњих адвербијалних функција (место, време, квалификатив, инструмент и др.).

Ширење синтаксичке транзитивности и учвршћивање акузатива директног објекта уз различите класе глагола протезало се вековима, од праиндоевропске епохе до историје посебних словенских језика. Брзина овога процеса уз поједине групе глагола била је у директној сразмери са степеном њихове семантичке транзитивности, односно степеном „агентности" вршиоца њима означене радње. Дуготрајност ове промене не треба да чуди. Јер, и након извршене дубинске промене у језику потребан је известан период у којем се површинске структуре доводе у склад са дубинским структурама, тј. известан период варијације између старих и нових образаца, пре него што стари образац нестане (или заузме маргинално место у систему).

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић 2003: Нада Арсенијевић, *Акузатив с предлогом у савременом српском језику* (II), Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVI/2, 2003, 53—216.

Борковский 1949: В. И. Борковский, *Синтаксис древнерусских грамот*, Издание Львовского государственного университета, Львов 1949.

Гамкрелидзе / Иванов 1984: Т. В. Гамкрелидзе / Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и Индоевропейцы* I—II, Издательство Тбилисского университета, Тбилиси 1984.

Гортан-Премк 1971: Даринка Гортан-Премк, *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*, Институт за српскохрватски језик (Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 2), Београд 1971.

Граматика 1993: *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис* (ред. Иван Дуриданов), Издателство на Българската академия на науките, София 1993.

Грковић-Мејџор 2001: Јасмина Грковић-Мејџор, *Питања из старословенске синтаксе и лексике*, Лингвистичке свеске 1, Филозофски факултет, Нови Сад 2001.

Грковић-Мејџор 2002—2003: Јасмина Грковић-Мејџор, *Прасловенски глаголи стања на индоевропском плану*, Зборник Матице српске за класичне студије, 4—5, 2002—2003, 87—94.

Грковић-Мејџор 2004: Јасмина Грковић-Мејџор, *Увод у историјску синтаксу*, Лингвистичке свеске 4, Филозофски факултет, Нови Сад 2004, 103—144.

Грковић-Мејџор 2005: Јасмина Грковић-Мејџор, *Индоевропска „esse" предикација поседовања на словенском плану*, у штампи: Јужнословенски филолог.

Гухман 1967: М. М. Гухман, *Конструкция с дательным / винительным лица и проблема эргативного прошлого индоевропейских языков*, у: Эргативная конструкция предложения в языках различных типов, Наука, Ленинград 1967, 58—73.

ном српском језику Н. Арсенијевић указује и на семантичке разлике између слободног и предлошког акузатива уз различите класе глагола: уз *знати*, на пример, предлошком конструкцијом се експлицира да се „глаголском радњом не обухвата дати објекат, него је управљена на неку од његових карактеристика" (Арсенијевић 2003: 148—149). Поред тога, разлике у морфолошком испољавању објекта међу словенским језицима сведоче о томе да је његов развој у великом броју случајева везан за њихову самосталну историју. Уп. нпр. типове предлошког објекта уз глаголе перцепције у словенским језицима у Běličová / Uhlířová 1996: 90—91.

Вечерка 1963: Радослав Вечерка, *Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке*, у: Исследования по синтаксису старославянского языка, Издательство Чехословацкой академии наук, Прага 1963, 188—223.

Десницкая 1984: А. В. Десницкая, *Сравнительное языкознание и история языков*, Наука, Ленинград 1984.

Дьяконов 1967: И. М. Дьяконов, *Эргативная конструкция и субъектно-объектние отношения*, у: Эргативная конструкция предложения в языках различных типов, Наука, Ленинград 1967, 95—115.

Иванов 1981: Вяч. Вс. Иванов, *Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки*, Наука, Москва 1981.

Иванов 1995, ред: *Древнерусская грамматика XII—XIII вв.* (ред. В. В. Иванов), Наука, Москва 1995.

Крысько 1997: В. Б. Крысько, *Исторический синтаксис русского языка: Объект и переходность*, Индрик, Москва 1997.

Перельмутер 1981: И. А. Перельмутер, *Индоевропейские истоки древнегреческого медия и категория переходности в структуре предложения*, у: Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках, Наука, Ленинград 1981, 87—102.

Петровић 2000: Владислава Петровић, *О предлошком објекту у српском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLIII, 2000, 437—445.

Потебня 1941: А. А. Потебня, *Из записок по русской грамматике* IV, Издательство Академии наук СССР, Москва / Ленинград 1941.

Стевановић 1969: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик* II (*Граматички системи и књижевнојезичка норма*), Научна књига, Београд 1969.

Стеценко 1977: А. Н. Стеценко, *Исторический синтаксис русского языка*, Высшая школа, Москва 1977.

Ярцева 1961: В. Н. Ярцева, *Исторический синтаксис английского языка*, Издательство Академии наук СССР, Москва / Ленинград 1961.

ЭССЯ 1974—: *Этимологический словарь славянских языков* [ред. О. Н. Трубачев] 1—, Наука, Москва 1974—.

Běličová / Uhlířová 1996: Helena Běličová / Ludmila Uhlířová, *Slovanská věta*, Euroslavica, Praha 1996.

Chantraine 1953: Pierre Chantraine, *Grammaire homérique* II: *Syntaxe*, Libraire C. Klincksieck, Paris 1953.

Ernout / Thomas 1953: Alfred Ernout / François Thomas, *Syntaxe latine*, Libraire C. Klincksieck, Paris 1953.

Fraenkel 1928: Ernest Fraenkel, *Syntax der litauischen Kasus*, L. U. humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, Kaunas 1928.

Hopper / Thompson 1980: Paul J. Hopper / Sandra A. Thompson, *Transitivity in Grammar and Discourse*, Language, 56/2, 1980, 251—299.

Lamprecht / Šlosar / Bauer 1986: Arnošt Lamprecht, Dušan Šlosar i Jaroslav Bauer, *Historická mluvnice češtiny*, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1986.

Langacker 2004: Ronald W. Langacker, *A Study in Unified Diversity: English and Mixtec Locatives*, Ethnosyntax (ed. N. J. Enfield), University Press, Oxford 2004, 138—161.

Lehmann 1996: Winfred P. Lehmann, *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*, Routledge, London / New York 1996.

Ivić 2002: Milka Ivić, *Red reči*, Biblioteka XX vek, Beograd 2002.

Maretić 1963: T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb 1963.

Meje 1965: Antoan Meje, *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika*, Naučna knjiga, Beograd 1965.

Miklosich 1868—1874: Fr. Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wilhelm Braumüller, Wien 1868—1874.

Nestle / Aland 1985: Nestle / Aland, *Novum testamentum graece*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1985.

Streitberg 1981: Wilhelm Streitberg, *Gotische Syntax* (hrsg. Hugo Stopp), Carl Winter Universitätverlag, Heidelberg 1981.

Schwyzer 1950: Eduard Schwyzer, *Griechische Grammatik* II: *Syntax und syntaktische Stilistik*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1950.

Vaillant 1977: André Vaillant, *Grammaire compare des langues slaves*, V: *La syntaxe*, Éditions Klinckieck, Paris 1977.

Van Valin 1999: Robert D. Van Valin, *Generalized Semantic Roles and the Syntax-Semantics Interface*, elektronska verzija:
http://linguistics.buffalo.edu/research/rrg/vanvalin_papers/gensemroles.pdf.

Večerka 1993: Radoslav Večerka, *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax* II: *Die innere Satzstruktur*, U. W. Weiher, Freiburg 1993.

Whitney 2004: William Dwight Whitney, *Sanskrit Grammar (Including both the Classical Language, and the older Dialects, of Veda and Brahmana)*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi 2004 (reprinted from the second edition of 1889).

ИЗВОРИ

Вук 2: Вук Стеф. Караџић, *Срйске народне йјесме II*, Дела Вука Караџића, Просвета / Нолит, Београд 1985.

Зогр: *Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus* [ed. V. Jagić], Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, Graz 1954 (reprint).

Мар: *Codex Marianus glagoliticus* [ed. V. Jagić], Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, Graz 1960 (reprint).

ПсСин: *Синайская псалтырь* [изд. Сергэи Северьяновъ], Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, Graz 1954 (reprint).

Супр: *Codex Suprasliensis* I—II [ed. S. Severjanov], Akademische Druck — U. Verlagsanstalt, Graz 1956 (reprint).

С: Љуб. Стојановић, *Стйаре срйске йовеље и йисма* I/1—2 (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа XIX), Београд 1929, 1934.

СС: *Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков)* [ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова], Русский язык, Москва 1994.

Ясмина Гркович-Мейцор

РАЗВИТИЕ СИНТАКСИЧЕСКОЙ ТРАНЗИТИВНОСТИ

Резюме

В работе рассматривается синаксическая транзитивность в древнейших славянских памятниках, прежде всего в старославянских, в свете типологического развития индоевропейской системы активного типа в язык номинативной типологии. Состояние в старославянском языке в большой мере соответствует состоянию явлений в самых ранних подтвержденных индоевропейских языках, с абсолютными глаголами и архаичным адвербиальным винительным. Оно в соответствии с некоторыми другими синтаксическими особенностями старославянского языка, какими, например, являются индоевропейский посессивный предикат *esse*, употребление причастий или абсолютных причастных и инфинитивных конструкций, изначально, как и адвербиальный винительный, самостоятельных частей высказывания, характерных для языков номинативного типа, каким был и индоевропейский. Эти структурные особенности старославянского делают реконструкцию состояния по отношению к транзитивности типологически приемлемой.

В новой системе с субъектно-объектными отношениями винительный становится инвариантной формой прямого дополнения, представляющего собой различные семантические роли, нетипичные объектные отношения специфицируются другими падежами или предложно-падежными конструкциями и происходит образование глагольного управления. Некоторые семантические группы глаголов теперь могут иметь

— и в этом славянские языки в настоящее время различаются — и двухвалентное или многовалентное объектное управление, но притом всегда винительный является падежом прямого дополнения, в то время как другие падежные и предложно-падежные возможности становятся семантически маркированными. Маркированность винительного как падежа прямого дополнения привела к тому, что он исчезает из прежних адвербиальных функций (место, время, квалификатив, инструмент и др.).

Распространение синтаксической транзитивности и укрепление винительного в функции прямого дополнения при различных классах глаголов длилось веками — от праиндоевропейской эпохи до истории отдельных славянских языков. Скорость настоящего процесса при некоторых группах глаголов была в прямом соотношении со степенью их семантической транзитивности, т.е. со степенью „агентивности" исполнителя ими обозначенного действия. Продолжительность данного изменения не должна удивлять, так как после происшедшего глубинного изменения в языке нужен определенный период, в котором поверхностные структуры согласуются с глубинными структурами, т.е. определенный период варьирования между старими и новыми моделями прежде чем старая модель исчезнет (или займет маргинальное место в системе).

UDC 811.163.1'366.543

Слободан Павловић

СТАРОСРПСКИ КВАЛИФИКАТИВНИ ГЕНИТИВ У СВЕТЛУ ПОСЕСИВНИХ РЕЛАЦИЈА*

У овом раду разматра се статус старосрпског квалификативног генитива. Базирајући се на значењу 'имати'*, односно на интегралности два појма, генитивом исказана квалификативност полази од исте релације као и семантичка категорија посесивности. Семантички гледано, квалификативни генитив развија се на бази посесивног генитива крећући се од прототипске посесивне релације, у којој је генитивом исказан субјекат посесије, тј. посесор (уп. старословенско* чѣкъ етєръ добра рода [← *добар род има човека]), до инверзивне посесивности у којој је генитивом исказан објекат посесије, тј. посесум (уп. старосрпско* г|дн҃ь ... здравє памєти и цѣла разоу҃ма [← *господин има здраву памет и цео разум]).*

Кључне речи: *старосрпски језик, историјска синтакса, посесивни генитив, квалификативни генитив*

1. У стандардном српском језику квалификативни генитив означава „стање односно особину карактеристичну за известан појам", што се „постиже откривањем квалитета неког интегралног дела тог појма (тј. нечега што с тим појмом чини јединствену целину), ако је само у питању такав квалитет чије везивање за одговарајући интегрални део значи непосредно одређивање самог датог појма" (*Ивић б*, 263), као на пример *човек средњег раста*, *стајати скрштених руку* и сл. У формалном смислу ова падежна конструкција увек је блокирана експлицитном одредбом придевског типа, што је и разумљиво с обзиром на семантичку рестрикцију која не допушта приписивање интегралног дела целини. У том контексту неиспустива експлицитна одредба „спецификује конкретни инхерентни ентитет у било којем смислу, а цео исказ битно добија у информативности" (*Радовановић б*, 95). Квалификативни генитив може се реализовати као адноминална или као адвербијална категорија, при чему се у сфери адвербијалности овим падежним моделом управна радња детерминише посредно квалификацијом њеног носиоца.

На основу реченог може се закључити да српски квалификативни генитив практично припада семантичкој сфери инклузивне физи-

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство за науку и технологију Републике Србије.

ономијске квалификативности парцијалног типа која упућује на оно што детерминисани појам и м а у датом моменту као свој интегрални део. Базирајући се на значењу „и м а т и" овај тип квалификативности полази од исте релације као и семантичка категорија посесивности — уп. квалификативно *човек седе браде* ← *човек има седу браду* с посесивним *брада оноī човека* ← *онај човек има браду*. Будући, међутим, да детерминативну функцију код физионимијске парцијалне квалификативност по правилу има објекат поседовања, односно посесум, а код посесивности субјекат поседовања, односно посесор, могло би се рећи да физиономијска квалификативност парцијалног типа иступа заправо као инверзивна посесивност — уп., с једне стране, квалификативно *човек седе браде*, где је *човек* детерминисани члан, односно субјекат поседовања, а *седа брада* детерминатор, односно објекат поседовања и, с друге стране, посесивно *брада оноī човека*, где је брада детерминисани члан, односно објекат поседовања, док је *онај човек* детерминатор, односно субјекат поседовања. У том би смислу граница између посесивности и квалификативности у начелу била дефинисана волуминозношћу детерминативног члана синтагме. Ако је детерминативним чланом означен инхерентни ентитет детерминисаног појма, говориће се о квалификативности, а уколико је детерминативним чланом обухваћен детерминисани појам, говориће се о посесивности. На граници између ове две семантичке категорије стајали би примери типа *човек īплеменūта рода*, где је детерминисани члан квалификован припадношћу специфичном ентитету као класи. Овде се практично ради о интерференцији посесивности и квалификативности, односно о категоријалнопосесивном или посесивно-квалификативном значењу.

2. Пошто је И. Грицкат још пре тридесетак година уочила да се „током језичког развоја на нашем терену ширио квалитативни генитив, веома редак у старословенско време", истичући да би био „интересантан сваки прилог историји његове употребе" (*Грицкаū*, 79), чинило се корисним осветлити генезу овог синтаксичког модела на старосрпском језичком материјалу. Испитивањем корпуса који је обухватио језичку грађу од старосрпских повеља и писама настајалих од краја XII до краја XV века,[1] затим записа и натписа настајалих од

[1] Грађа из старосрпских повеља и писама (укупно око 700 докумената) ексцерпирана је с фотографских снимака одговарајућих аката из Дубровачког (*Дубр.*), Хиландарског (*Хил.*) и Кермендског архива (*Кер.*), те архива Лавре св. Атанасија (*Лав.*) и св. Пантелејмона (*Пан.*), укључујући и снимак првог рукописа Дечанске хрисовуље објављен у књизи Павла Ивића и Милице Грковић *Дечанске хрисовуље*, Институт за лингвистику у Новом Саду, Нови Сад, 1976. Примери су сигнирани (1) бројем акта у наведеном архиву (за *Дубр.* према регистру у књизи Љубе Стојановића, *Сūаре срūске īовеље и īисма. Књиīа I. Друīи део*, Београд—Ср. Карловци, 1934, 527—557; за *Хил.* према регистру у раду Душана Синдика, *Срūска средњовековна акūа у манасūиру Хиландару*, Хиландарски зборник, књ. 10, Београд 1998, 9—134; за *Кер.* према регистру у раду

краја XII до краја XVII века,[2] преко средњовековних витешких романа из XV и XVI века[3] и српскословенске верзије житија Георгија Кратовца из друге половине XVI века,[4] те паштровских исправа настајалих између XVI и XVIII века,[5] закључно с *Љетописом црковним* Андрије Змајевића из XVII века,[6] — дошло се до резултата који упућују на закључак да је квалификативни генитив у старосрпском језику практично до XVII века фунгирао као периферно синтаксичко средство потврђено тек појединачним примерима:

(XIV век) ако ꙋ никоѥ вриеме прьде г|д|нь бань стефань ꙋ дьбровникь или негови синове или негово сиеме до згориенꙗ свиета мꙋшке главе да мꙋ дамо полаче зидане прьбивати (привилегија бан Стефан Дубровчанима 1333, Дубр. 52.33);[7]

(XV век) две теѱиѥ латинскехь форамь (дубровачка потврда о депозиту деспота Ђурђа Бранковића 1441, Дубр. 639.44), г|д|нь херцегь тадаи бѣше здраве

Ludwiga von Thallóczya, *Slavische Urkunden des Körmender Archives*. Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München und Leipzig, 1914, 6—27; за *Лав.* према регистру у књизи *Actes de Lavra. IV Études historiques. Actes serbes complèmentes et index.* Par Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou avec la colaboration de Sima Ćirković. Textes et planches. Paris, 1982; за *Пан.* према регистру у књизи *Actes de Saint-Pantélèémôn*. Édition diplomatique par Paul Lemerle, Gilbert Dagron, Sima Ćirković. Texte. Album. Paris, 1982), те (2) ознаком реда у којем пример почиње и то, разуме се, према фотографском снимку акта. Грађа из Светостефанске и Светоархангеловске хрисовуље ексцерпирана је из издања: Ватрослав Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, Беч, 1890; Јанко Шафарик, *Хрисовула цара Стефана Душана коиомъ оснива монастиръ Св. архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348*, Гласник Друштва србске словесности, Свезак XV, Београд, 1862, 264—310.

[2] Према издању Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи. Књига I*, Српска краљевска академија, Београд, 1902. Примери су сигнирани бројем записа.

[3] Према издањима Allan Ringheim, *Eine altserbische Trojasage. Text mit linguistischer und literarhistorischer Charakteristik*, Publications de L'Institut Slave D'Upsal IV, Prague—Upsal, 1951; *Српска Александрида. Свеска друга*, Критичка издања српских писаца II, Српска академија наука и уметности [приредиле Радмила Маринковић и Вера Јерковић], Београд, 1985.

[4] Према издању Димитрије Богдановић, *Житије Георгија Кратовца*, Зборник историје књижевности, Одељење језика и књижевности, књ. 10, Српска академија наука и уметности, Београд, 1976, 203—267. Роман о Александру Великом и поменуто житије уврштени су у истраживачки корпус, премда је реч о делима писаним српскословенским језичким идиомом, будући да се пошло од претпоставке да би жива употреба квалификативног генитива у српском народном језику могла доћи до изражаја и у овим жанровима.

[5] Према издањима Александар Соловјев, *Паштровске исправе XVI—XVIII века*, Споменик LXXXIV, Други разред 66, Српска краљевска академија, Београд, 1936; Иван Божић, Бранко Павићевић, Илија Синдик, *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека*, Историска грађа, књига I, Државни архив Народне Републике Црне Горе, Цетиње, 1959.

[6] Према издању Андрија Змајевић, *Љетопис црковни. Том I*, Обод [Приредио Мато Пижурица], Цетиње, 1996.

[7] Ту би можда спадао још и пример ако бань и негови синове и негове сиеме мꙋшкои главе и не бꙋдꙋ господа хомскои земли (привилегија бан Стефан Дубровчанима 1333, № 52.30) с инконгруентним обликом неиспустивог детерминатора (мꙋшкои) који би ваљало третирати као преписивачку грешку Никше Звијездића, који делује од 1431. до 1455, а у чијем се препису ова повеља једино и сачувала.

памети и цѣла разꙋма (тестамент херцега Стјепана Косаче 1467, Дубр. 680.191);

(XVI век) и беше игꙋмен ѳеѡфїль висок възрастом телѣсним, беле браде, и сирех ѡчїю, имаше братолюбїе велико (запис у рукопису манастира Шишатовца 1560, № 612).

Тек у XVII веку, или прецизније у *Љетопису црковном* Андрије Змајевића овај се синтаксички модел испољава као релативно стабилан израз адноминалне квалификативне детерминације функционишући као атрибут или као предикатив:

(квалификативни генитив у предикативној функцији) *Видећи да су дуга живота* (35), *би малахна стаса и грбава, груба образа, тепава језика* (136), *Би с. Петар стаса висока, окошта, образа поблиједа и бијела, коса главе и браде рудијех, не много дузијех, носа подуга, не остра, мало закучена, очи црнијех, крвју поштрапанијех, ради великијех суза његовијех, обрва голијех* (199), *покле он би мала благовања, спања, чиста живота* (457), *Би с. Грегорио средњега стаса, весела и мила погледа, образа мршава и проблиједа, чела висока, браде недуге дали густе, забучаста носа, обрва правијех, десногa ока ради ране мало стиснута* (475), *Би с. научитељ малахна стаса* (502);

(квалификативни генитив у атрибутској функцији) *првом бићу Дјевице узити ће дјевојчица, лијепа образа, дузијех коса* (77), *њеки човјек, стаса и јакости велике* (90), *Добри су коњици, бољи јунаци, лијепи људи, велика стаса, ... очи милостиво страшнијех* (142), *С. Телесфоро папа грк родом, човјек чудноватe мудрости и разума* (265), *С. Чечилија, дјевица римска племенита рода* (293), *С. Јулио папа би Римљанин чудноватe мудрости и светиње* (426), *човјек велике памети и разума* (471), *С. Чирило јерусолимски, човјек велике доброте, разбора и мудрости* (472), *погубити змију таке величине* (477), *дјевица чудне молитве и поста* (538).

Квалификативни генитив код А. Змајевића могао је бити лексикализован (1) ознаком интегралног дела детерминисаног појма, као што су *брада, језик, коса, мудрост, нос, образ, обрва, око, памет, разум, стас, чело* и сл., (2) ознаком класе, односно категорије као што је *род* и (3) девербативном именицом,[8] као што су *благовање, спање, живот, молитва, поглед, пост* и сл. Када се у својству лексичког експонента јави ознака интегралног дела детерминисаног појма, квалификативни генитив иступа као површински еквивалент базичног објекта посесије, односно посесума — уп. *првом бићу Дјевице узити ће дјевојчица, лијепа образа, дузијех коса* [← која има леп образ, дуге косе] (77). Ако се у позицији лексичког експонента јави ознака класе, овај падежни модел фунгира као површински еквивалент базичног субјекта посесије, односно посесора — уп. *С. Чечилија, дјевица римска*

[8] Појам *девербативна именица* овде се узима „у генеративном тј. синхроном, а не у генетском тј. дијахроном смислу”, односно у значењу које им даје „генеративна граматика: *пореклом од = деривиран из дубинске структуре од*” (*Радовановић А.*, 84).

племенита рода [← која припада племенитом роду] (293). У примерима овог типа детерминативни члан стиче статус носиоца посесивно-квалификативне интерференције, односно категоријалне, тј. класификационе посесивности. Уколико се, напокон, квалификативни генитив лексикализује девербативном именицом, овај падежни модел иступа као површински експонент базичне предикације, квалификујући детерминисани појам начином, односно интензитетом његовог учешћа у реализовању именоване радње — уп. *покле он би мала благовања, спања, чиста живота* [← мало је благовао, спавао, чисто је живео] (457), *дјевица чудне молитве и поста* [← која се чудно молила и чудно постила] (538). Лексикализујући се девербативним именицама квалификативни генитив улази у семантичку сферу функционалне квалификативности,[9] коју синтаксичари стандардног српског језика не помињу као значењски потенцијал овог падежног модела (уп. *Ивић б*, 260—269; *Стевановић*, 191—192; *Фелешко*, 42—48).

У својству неиспустивог одредбеног члана генитивне квалификативне синтагме јавља се придев, укључујући и глаголске придеве — уп. *Би с. Петар ... носа подуга, не остра, мало закучена, очи црнијех, крвју поштрапанијех, ради великијех суза његовијех* (199).

3. Изразито ниска учесталост квалификативног генитива у старосрпској писмености пре XVII века може бити мотивисана (а) ниском прагматичком рангираношћу прототипских случајева инклузивне физиономијске квалификативности парцијалног типа и/или (б) нестабилизованошћу ове падежне конструкције у сфери квалификативности. При разрешавању ове дилеме ваља, очигледно, узимати у обзир језичка факта са ширег словенског простора.

У старословенским споменицима квалификативни генитив везан је мање-више за случајеве када детерминисани појам има статус објекта посесије, односно посесума, што примарну посесивност овако употребљеног генитива чини сасвим прозирном. Према примерима датим у радовима из старословенске синтаксе (уп. *Вечерка а*, 162—163; *Вечерка б*, 189), овом се конструкцијом у већини случајева део детерминише квалитетом целине, а не целина својим саставним делом — уп. ч҃къ етеръ добра рода иде на странѫ далече Лк 19.12 Зогр., Мар.; поставишѧ... пресвѵтера коѥго митродора вѣры маркианъскыѩ Супр. 141.8 — па се у примерима овог типа ни не може говорити о инклузивној физиономијској квалификативности као инверзивној посесивности (за коју би било карактеристично приписивање интеграл-

[9] Физиономијска, односно проспективна квалификативност односни се на идентификацију појединости везаних за битисање детерминисаног појма независно од његовог функционисања, док се функционална, односно перспективна квалификативност фокусира на делатни аспект детерминисаног појма.

ног дела детерминисаном појму) већ о посесивно-квалификативној интерференцији, односно о категоријалној посесивности.[10]

Мада Р. Вечерка (*Вечерка б*, 189), полазећи вероватно од ретких старословенских потврда посесивно-квалификативне интерференције, говори о познопрасловенском пореклу квалификативног генитива, ваља напоменути да се у староруским синтаксама квалификативни генитив с обавезном одредбом уопште не помиње (уп. *Борковски*, 351—361; *Морозова*, 151—178), што може значити (а) да је измакао позорности истраживача, или (б) да за њега староруски језик није ни знао.[11] Ако је, међутим, овај падежни модел заиста и постојао, па је упркос томе остао нефиксиран у одговарајућим описима, то може значити само да је био изразито редак. Претпостављено одсуство квалификативног генитива у староруској писмености не би, међутим, требало да чуди уколико се пође од идеје коју је наговестио још Венцел Вондрак (*Вондрак*, 233—234), по коме би се ова падежна конструкција могла довести у везу с посесивним генитивом. „У староруском језику посесивни генитив имао је ограничену употребу", ревитализујући се тек у споменицима од XV века (уп. *Маројевић*, 50; 150). Појава квалификативног генитива на словенском истоку након XV века у том смислу не изненађује.[12] Посесивни генитив је у савременом руском језику сасвим уобичајена категорија, чиме је остварен и предуслов стабилности квалификативног генитива.[13]

На словенском западу, према подацима које дају историјске синтаксе чешког и словачког језика, ова се конструкција може пратити од XIV века,[14] али треба подсетити да је прастара номинативна реченица типа *Muž. dlúhá brada* као претходница квалификативног беспредлошког генитива с неиспустивом одредбом (*Вечерка б*, 189) доживела историјски период на чешком терену.

---

[10] У примеру всѣкъ младьньць мѫжьска полоу развръзаѭ ложесна Лк 2.23 Зогр., Мар., Ас., Сав. детерминисани генитив мѫжьска полоу могао би се третирати као типично квалификативна категорија под условом да се поль схвати као интегрални део младьньца. Ваља, међутим, имати на уму да мѫжьскыи полъ може бити концептуализован и као категоријална класа (поготову због употребе категоријалног придева на суфикс **-ьsk*) којој детерминисани појам младьньць припада.

[11] У таквом развојном контексту сасвим је очекиван староукрајински пример *а в томъ одинъ, побожного сердца и умыслу философского и богословского розуму полный... пришедши до него, мовилъ... Ист. о Флор. соборе 468* из XVI века, кога С. Е. Морозова (*Морозова*, 177) у оквиру категорије тзв. косог објекта.

[12] Уп. „er [der Gen. qualitatis] tritt gewöhnlich nur mit Attribut auf und kann mit Gen. possess. in Zusammenhang gebracht werden".

[13] Уп. *Но герой наш уже был средних лет и осмотрительно-охлажденного характера*; *мой князь был человек души доброй, но переменчивой*; *Ты был человеком определенных убеждений, светлой личностью* (*Золотова*, 32).

[14] Уп. чешко *Judáš, člověk všie přelesti* Jid. 44 (XIV), *bieše ten král smysla múdrého a hlahola jasného* Apoll 128ª (XV), *starý byl sedláček široké hlavy, na niž měl naraženu mrazovku opelichaného beránku a mašli zle již yvedených, tváři vráskami roysekaných, obrostlých šedým strniskem* Rais Vlast 1 (XIX) (*Гебауер* 363); или словачко *ja vravím, že toho xlapca škoda pri tom statku, to vizera bistrieho rozumu xlopec* Liptov, *Domáca pani, vysokej postavy a sivých pekných očú, bola čierno odetá* Timrava 71 (*Станислав*, 202).

4. Када се има у виду староруска ситуација, као уосталом и стање у старосрпском језику пре XVII века, настанак квалификативног генитива с обавезном одредбом врло је тешко везати за период прасловенског језичког заједништва — како су то чинили Јан Станислав,[15] или Радослав Вечерка[16] — упркос његовој раширености у савременим словенским језицима. Овде, наиме, долази до изражаја недостатност компаративне методе у реконструкцији писмено нефиксираних језичких факата.

Укључивањем метода интерне реконструкције мора се претпоставити уређеност семантичког система инклузивне физиономијске квалификативности парцијалног типа у прасловенском језику који је у овом значењском пољу морао располагати (1) номинативним, односно номиналним реченицама типа **čьloų̑ěkъ. sěda kosa*, и (2) рестриктивним, односно лимитативним инструменталом типа **čьloų̑ěkъ sědъ kosoi̯ǫ̑*. Номиналне реченице у сфери инклузивне физиономијске квалификативности као израз говорне синтаксе регистроване су у старим словенским писменостима,[17] а ни данас у српском разговорном дискурсу није необична конструкција типа *она млада, лепа, дуга црна коса, витак стас...* и сл. Рестриктивни инструментал, ограничен у савременом српском језику на ретке примере типа *висок растом*, *танак стасом* (*Ивић а*, 113), познат је старим словенским писменостима,[18] али и класичним индоевропским језицима, било директно, било кроз одговарајуће континуанте.[19]

---

[15] Уп. „Kvalitatívny genitív je známy aj z ostatnych slovanských jazykov. Jeho všeobecné rozšírenie v slovančine svedočí o tom, že je to väzba, ktorá siaha do dávnej predpísomnej doby" (*Станислав*, 201).

[16] Уп. „sowohl Gen. als auch Instr. *qualitatis* kommen im Aksl. zwar nur selten vor, sind jedoch auch in anderen slav Sprachen seit ältester Zeit sicher bezeugt, so daß sie allem Anschein nach ein bereits (spät)ursl. Ausdrucksmittel sin." (*Вечерка б*, 189).

[17] Уп. старочешко *Muž. dlúhá brada* (*Вечерка б*, 189), или старосрпско поч|т|ено и право натражи ни|х| срь|т|ца мѫшко колено како се више пише мѫшко колено (Дубровачка привилегија војводи Сандаљу 1420, Дубр. 321.82), таковь же образъ амоновь и|с|(ть). глава орлова а на нѣи розы василискови и ока аспидова и ногы львовы. крыли же гр҃їповы злати и чрьни. сицев образь амонов бѣ (Александрида 12р.14), бѣше же сьи м(оу)ч(є)никь... ѡбразѡм(ь) подльгновасть. вѣжди вьзвишени и гоусти нось похиль прьсти рѣч'ны тьн'ци и дльзи (Житије Георгија Кратовца 171в), *Би дјевица славна средњега стаса... руке и прсти дуге* (Змајевић 168).

[18] Уп. старословенско блажени ници доухомь ѣко тѣхъ естъ цѣсарство небесъное Мт 4.25 Ас.; старосрпско ѣко блгь и кротькь есмь и сьмѣрень срь|д|цемь · (повеља Стефана Немањића Хиландару око 1200, Хил. 1А.16), и срь|д|цемь вѣрни ви слѣга сребра вашега седамь сать и деветь десеть лить|р| фина сребра (дубровачка покладница о депозиту Вука Бранковића 1396, Дубр. 148.5), моужа wбо мала тѣлw|м|. велика же храбростїю. (Александрида 29р.16), бѣше же сьи м(оу)ч(є)никь лѣтѡм(ь). и тїим(ь). вьзорѡм(ь) же тьн'кь, и высѡк(ь), нарѣсичавь. ѡбразѡм(ь) подльгновасть. (Житије Георгија Кратовца 171в); староруско азъ бо господине одѣнiемъ оскѣденъ есмь но разѣмом обиленъ (Сл. Дан. Зат., 281 XII—XIII) (*Кедајтене и Јатропоуло*, 261—262); старочешко *by byla svata tělom i duchem* (Štít. uč. 40[a] XIV), *blahoslaveni chudí duchem* (Štít. V. 216 XV) (*Гебауер*, 409—410); старопољско *Ten psalm powyada ysz xps krasznỹ oblyczym tymo syny lyudzke, od boga oycza przylączon czerekvy blagoslawyony* (P. P. 77.12) (*Гадолина*, 304—310).

[19] Уп. староиндијско *akṣṇā kāṇaḥ*; грчко хомерско εὐρύτερος ὤμοισι (с дативом као континуантом старог инструментала), латинско *pedibus mobilis* (с аблативом као

Системски гледано, генитив блокиран неиспустивом одредбом могао се стабилизовати у семантичкој сфери инклузивне физиономијске спецификативности само на рачун квалификативних номиналних реченица, односно рестриктивног инструментала. Наиме, номиналне реченице као израз говорне синтаксе доживљавају дефанзиву под притиском интензивиране међузависности дискурсних елемената, што је нарочито подстакнуто развојем писмености, док се, с друге стране, рестриктивни инструментал повлачи, бар када је српски језик у питању, пред тенденцијом интензивирања инструментативног значења, или прецизније спроводничког значења, што је подразумевало маргинализацију других значења слободног инструментала и њихово лагано гашење (уп. *Ивић а*, 113).

Формално ослабљена сфера инклузивне физиономијске квалификативности парцијалног типа остаје отворена за продор, с једне стране, инструментала с конгруентном одредбом, односно његовог предлошког континуанта *sъ* + *instr*, који се шири на бази комитативне квалификативности, и, с друге стране, генитива с конгруентном одредбом, који се шири на бази свог посесивног значења. Генитив овакве развојне могућности стиче, разуме се, тек након ревитализације посесивног значења, што се на јужнословенском језичком простору десило пре појаве првих писаних споменика, а у староруском тек неколико векова касније. У најстаријим потврдама словенског квалификативног генитива посесивност је сасвим прозирна ако и не преовладава над квалификативношћу будући да специфична појединост по правилу има шири опсег од спецификованог појма — уп. старословенско ч҃къ етеръ добра рода иде на странѫ далече *Лк 19.12 Зог̄р Мар*. Чини се да управо у потврдама генитивом исказане категоријалне посесивности ваља тражити зачетке квалификативног генитива, који ће се продревши једном у сферу физиономијске квалификативности даље ширити, формално се надмећући за одговарајући „семантички идентитет” с квалификативним инструменталом. Сфера ексклузивне физиономијске квалификативности парцијалног типа остаје недоступна квалификативном генитиву[20] практично све док комитативна концептуализација релације између детерминисаног појма и пратећег (неинтегралног) детаља надвладава евентуалну посесивну интерпретацију. Исто тако квалификативни инструментал, који осим ексклузивне захвата и инклузивну физиономијску квалификативност парцијалног типа, не продире у граничну сферу посесивно-квалификативних релација типа *човек п̄леменӣта рода*, који, по свој прилици, представљају иницијални импулс за развој квалификативног генитива.

континуантом старог инструментала); те готско *unlēds ahmin* (с дативом као континуантом старог инструментала) (*Бруг̄ман*, 430).

[20] Уп. склоп **човек дрвеног̄ ш̄та̄па* граматички неприхватљив у стандардном српском језику.

5. Српски, односно словенски квалификативни генитив развија се, дакле, по свој прилици на бази свог примарно посесивног значења при чему је иницијални стимуланс за његов развој била сфера категоријалне посесивности као израз посесивно-квалификативне интерференције. У том би смислу, развој квалификативног генитива био условљен стабилизованошћу посесивног генитива. Посесивност при том није нужни услов за развој квалификативности већ само потенцијал који може бити искоришћен.[21]

ЛИТЕРАТУРА

Борковски — Виктор Иванович Борковский, *Синтаксис древнерусских грамот. Простое предложение*, Львов, 1949.

Бругман — Karl Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Berlin und Leipzig, 1922.

Вечерка а — Радослав Вечерка, *Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке*, — Исследования по синтаксису старославянского языка. Зборник статей, Прага, 183—223, 1963.

Вечерка б — Radoslav Večerka, *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax II, Die innere Satzstruktur*, Monumenta linguae slavicae vialecti veteris. Fontes et dissertationes, Tom. XXXIV (XXVII, 2), U. W. Weiher — Freiburg I. Br. 1993.

Вондрак — Vondrák, Wenzel, *Vergleichende Slavische Grammatik. II Band. Formenlehre und Syntax*, Göttingen, 1928.

Гадолина — М. А. Гадолина, *Творительный ограничения*, — Творительный падеж в славянских языках, Академия наук СССР, Москва, 1958, 201—221.

Гебауер — Jan Gebauer, *Mluvnice jazyka českého. Dil IV. Skladba*, Praha, 1929.

Грицкат — Ирена Грицкат, *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*, Народна библиотека СР Србије, Београд, 1972.

Дукат — Zdeslav Dukat, *Gramatika grčkoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1983.

Ерну и Тома — Alfred Ernout, François Thomas, *Syntaxe latine*, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1953.

Золотова — Галина Александровна Золотова, *Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса*, Наука, Москва, 1988.

Ивић а — Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, Српска академија наука, књига CCXXVII, Институт за српски језик, књига 2, Научна књига, Београд, 1954.

Ивић б — Милка Ивић, *Однос између квалитативног генитива и квалитативног инструментала*, Наш језик, књ VII, св. 7—10, Београд, 1956, 260—269.

Кедајтене и Јатрополо — Е. И. Кедайтене, И. С. Ятрополо, *Творительный падеж*, — Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения, Академия наук СССР, Москва, 1968, 228—264.

Маројевић — Радмило Маројевић, *Посесивне категорије у руском језику (у своме историјском развитку и данас)*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Монографије, књига LV, Београд, 1983.

Миклошич — Franz Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien, 1883.

---

[21] Ваља истаћи да „der Gen. qualitatis kommt im Arischen und älteren Griech. noch nicht oder nur selten vor" (*Вондрак* 233). Уп. ретко грчко οὐ πολλοὶ τῆς αὐτῆς γνώμης ἦσαν; εἶναι ἄλλου τρόπου (*Дукат*, 218—119) са сасвим уобичајеним латинским *hominesˆ magnae uirtutis; nec (uirtus) tantarum uirium est utˆ; uir magni ingenii summaque prudentia* (*Ерну и Тома*, 44).

Морозова — С. Е. Морозова, *Родительный падеж*, — Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения, Академия наук СССР, Москва, 1968.

Радовановић а — Milorad Radovanović, *Imenica u funkciji kondenzatora*, Matica srpska (Poseban otisak iz Zbornika za filologiju i lingvistiku, XX/1: 63—144; XX/2: 81—160), Novi Sad, 1978.

Радовановић б — Milorad Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest, Sremski Karlovci — Novi Sad, 1990.

Станислав — Ján Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka IV. Syntax 1*, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1973.

Стевановић — Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма. II. Синтакса*, Научна књига, Београд, 1974.

Фелешко — Казимјеж Фелешко, *Значења и синтакса српскохрватског генитива*, Вукова задужбина — Матица српска — Орфелин [с пољског превела Гордана Јовановић], Београд — Нови Сад, 1995.

Слободан Павлович

ДРЕВНЕСЕРБСКИЙ КВАЛИФИКАТИВНЫЙ РОДИТЕЛЬНЫЙ В СВЕТЕ ПОСЕССИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

В настоящей работе рассматривается статус древнесербского квалификативного родительного. Основываясь на значении „и м е т ь” (серб. „имати”), т.е. на единстве двух понятий, родительным падежом выраженная квалификативность исходит из того же отношения, из которого исходит и семантическая категория посессивности. С семантической точки зрения, квалификативный родительный развивается на основе посессивного родительного, двигаясь от прототипического посессивного отношения, в котором родительным падежом выражен субъект посессии, т.е. посессор (ср. старославянское ч҃къ етер добра рода [← добар род има човека]), до инверсивной посессивности, в которой родительным выражен объект посессии, т.е. посессуум (ср. древнесербское г|д|нь ... здраве памети и цѣ ла разоума [← господин има здраву памет и цео разум]).

UDC 811.163.41'367.332.3

Стана Ристић

СЕМАНТИЧКИ ПАСИВ У ДЕРИВИРАНИМ МЕТОНИМИЈСКИМ ЗНАЧЕЊИМА ГЛАГОЛА СА УЛОГОМ ДОЖИВЉАВАЧА

(на примерима деривираних значења глагола физичког деловања, типа: *стезати, стискати, притискати* и *давити*)

У раду је показано да деривирана метонимијска значења глагола физичког деловања са неагентивним, „акцидентним" агенсом у позицији субјекта и улогом доживљавача у позицији објекта на комуникативно-семантичком плану реализују пасивну дијатезу конверзног типа, која је представљена као семантички пасив у односу на активну дијатезу базне семантичко-синтаксичке структуре недеривираних, основних значења ових глагола са прототипичним карактеристикама и распоредом агенса и пацијенса.

Кључне речи: *глаголи са значењем физичког деловања, метонимијска деривација, семантички пасив, синтаксички пасив, неагентивни, „акцидентни" агенс, доживљавач, пацијенс, активна дијатеза, пасивна дијатеза, конверзија.*

1.0. Деривирана значења глагола физичког деловања представићемо глаголима са значењем физичке силе стезања, стискања, притискања, типа: *стезати, стискати, притискати, давити* и *гушити*. У питању су метонимијски изведена значења заснована на битној компоненти основног значења глагола. То је компонента непрекидног контакта.

1.1. Типична ситуација основних значења ових транзитивних глагола подразумева активног учесника ситуације, вршиоца радње — агенса и пасивног учесника који трпи радњу — пацијенса. На синтаксичком плану ова типична ситуација реализује се у агентивној структури са агенсом у улози субјекта и пацијенсом у улози директног објекта, што показују примери типа:

(1а) Водитељ је стезао микрофон.
(1б) Он је стезао руку (пријатељу).
(2а) Домаћица је стискала вишње.
(2б) Лекар је стискао/притискао стомак (пацијенту).
(3) Насилник је давио/гушио жртву.

1.2. Прототипичност ситуације на синтаксичком плану остварује се уз денотативно-семантичка ограничења учесника, која у улози су-

бјекта подразумевају човека као свесног, вољног вршиоца радње, односно учесника са семантичким обележјем [+ живо] и [+ хумано], а у улози директног објекта учесника са семантичким обележјем [– живо] и [+ конкретно, материјално],[1] како показују примери под (а). Примери под (б) показују иста ограничења за учеснике у улози субјекта, али се за учесника у улози објекта, осим учесника са наведеним семантичким обележјем, јављају и учесници са обележјем [+ живо] (делови тела), тако да разматрани глаголи у свом основном значењу не представљају типичне представнике транзитивних глагола, што им даје посебне карактеристике на лексичкосемантичком и синтаксичком плану. Учесници у улози објекта код глагола *давити* и *гушити* у њиховом основном значењу ограничени су само семантичким обележјем [+ живо], уведеним идентификационом семом 'лишавање живота', која се код ових глагола реализује у асертивном (пропозиционом) делу значења.

2.0. У деривираним метонимијским значењима ових глагола не мења се њихово денотативно својство нити се мењају денотативна својства актаната, предикативних учесника ситуације.[2] Основно денотативно значење физичког деловања на конкретне (материјалне) објекте задржава се и код њихових метонимијски изведених значења са истим учесницима ситуације (актантима), при чему се мењају њихове улоге пасивном дијатезом семантичког, а не синтаксичког типа,[3] а може се мењати и њихова таксономска класа (исп. Кустова 1998: 21). То показују примери типа:

(4а) Ципеле су (га) стезале.
(4б) Ципеле су (му) стезале ноге.
(5а) Пртљаг (га) је притискао.
(5б) Пртљаг (му) је притискао леђа.

---

[1] У типичној ситуацији, по Д. Кликовац „гешталт типичне активности", типичан агенс је човек, типичан пацијенс је предмет и типичан инструмент је такође предмет (Кликовац 2004: 288).

[2] У раду је употребљена терминологија у смислу како се употребљава у руској семантичко-синтаксичкој литератури. Тако, по Е. В. Падучевој семантичка улога карактерише учесника с тачке гледишта његовог места у когнитивној структури. Она разликује конкретне улоге и хиперулоге. Конкретне улоге су: агенс, узрок, место, почетна тачка, крајња тачка, инструмент, средство и адресат, а хиперулоге су нпр. пацијенс и каузатор, јер у истој ситуацији могу да реализују више улога (пацијенс и доживљавач; каузатор и агенс и сл.) (в. Падучева 1988: 93, 97 и 2000: 186).

[3] Глаголско стање се у нашим граматикама одређује као „однос између допуне у номинативу (субјекта) и радње изражене глаголом (Мразовић — Вукадиновић 1990: 85). У Граматици Станојчић-Поповић (2004) глаголско стање је представљено као граматичка категорија глаголског рода (грч. diathesis) (106), а појмови активних и пасивних облика, конструкција (актива и пасива) представљени су у оквиру прелазних (транзитивних) глагола (107). О типовима пасивних реченица и њихових модела в. у истој Граматици: 253—255. Синтаксички пасив као врсту дијатезе одређује и Танасић (2004: 41—42). У Руској граматици (1989: 272—273) глаголско стање „категория залога" осим односом глаголске радње, стања и субјекта одређује се и као однос гл. радње према објекту (предмету на који је усмерена та радња или стање).

(6а) Кравата (га) је давила (гушила)/стезала.
(6б) Кравата (му) је стезала врат.

2.1. Метонимијско извођење значења код разматраних глагола физичког деловања засновано је на чињеници да циљна, свесна радња и случајно збивање имају исти резултат („Y трпи, осећа радњу"), само што је у примарном значењу за резултат одговоран агенс (вољно, свесно деловање, обично видљиво као спољашња промена пацијенса — објекта), а у изведеном за резултат се зна преко доживљавача — објекта (он трпи због непланираног, невољног контакта са каузатором, промена је унутрашња, невидљива) (исп. Кустова 1998: 37).

2.2. Деривирана значења глагола заснивају се на основној компоненти значења 'непрекидног контакта', па реализују исти број актаната, учесника ситуације (глаголи остају двовалентни), али се њихове улоге подвргавају конверзној замени места у смислу истакнутих семантичких обележја којима се одређује типична, базна структура. Тако се у позицији субјекта јављају ентитети са обележјем [– живо], [+ — конкретно], [+ — самоактивност], [– вољност] у улози неагентивног, „акцидентног" агенса (исп. Алановић 2005: 18—19 и Суботић — Бјелаковић 2005: 64), а у позицији објекта ентитети са семантичким обележјем [+ живо], [+ хумано] (делови тела), [– вољност] у улози пацијенса (примери под (а)) или у улози адресата са пацијенсом као делом тела који трпи контакт (примери под (б)).

2.3. Конверзна замена код разматраних глагола може да обухвати актанте у целини, што се на комуникативном плану реализује као актантна стратегија, и/или неку од релевантних компоненти из њихове семантичке структуре, што се на комуникативном плану реализује као компонентна стратегија. У основи актантне стратегије јесте комуникативна функција језика која захтева да се нагласе, истакну у централне позиције различити учесници једне исте ситуације, а у основи компонентне стратегије јесте когнитивно-семантичко варирање значења у семантичкој структури исказа премештањем компонената из пропозиционог (асертивног) дела у пресупозиционi део, и обрнуто (исп. Кустова 1998: 20).[4]

2.4. Оваква семантичка деривација конверзног типа[5] на синтаксичко-семантичком плану се испољава у виду дијатезе,[6] трансформа-

---

[4] О семантичким аспектима конверзије на лексичком плану и о семантичкој условљености конверзије в. Апресјан I 1995: 256—283. Овакве појаве, по Ј. Апресјану, на синтаксичком плану се јављају у виду пасива, дијатезе, граматичког исказивања односа конверзије, што се манифестује у промени функција субјекта и допуна или у замени места допуна (I.: 256), па је конверзија карактеристична углавном за глаголе. Појаве овакве, обратне замене улога, било да се одражавају на синтаксичком било на лексичком плану, обухваћене су појмом дијатезе, па је, по Апресјану, и лексичка конверзија заснивана на дијатези (I.: 264, нап. 7). О семантичким аспектима пасива и дијатезе в. Храковски 2000: 470.

[5] По Е. В. Падучевој конверзиви су речи које се разликују по смислу само или скоро само комуникативним рангом учесника, иначе једнаких по улогама у ситуацији.

ције основне, базне агентивне структуре са прототипичним распоредом актаната и њихових улога, у изведену, неагентивну, пасивну структуру са обрнутим, конверзним распоредом актаната и њихових улога.[7]

3.0. У првој групи примера (пр. 1—3) представљено је основно агентивно значење глагола физичког деловања, а у другој групи примера (4—6) њихова изведена неагентивна значења. Пропозицијски садржај прве групе агентивних исказа активног типа може се уопштено представити:

X (агенс — субјекат) нешто ради, физички делује на Y (пацијенс — објекат).

3.1.0. Друга група примера са неагентивним значењем исказаним финитним облицима глагола означава статичну ситуацију одражену кроз доживљај посматрача, јер субјекат X са обележјем [– живо] ништа не ради, али метонимијском модификацијом значења може бити интерпретиран као агенс (исп. Алановић 2005: 6). Ситуација контакта са нетипичним, обрнутим (конверзним) распоредом централних актаната, неживог актанта у позицији субјекта, а живог у по-

---

Конверзија, семантичка деривација и промена синтаксичког модела омогућавају различит распоред учесника ситуације који је релативно слободан. На синтаксичкој равни говори се о актантима, а на лексичкосемантичкој равни о валентности глагола и о учесницима ситуације (1988: 88, 95). Ј. Апресјан одређује конверзиве као парове речи са обратним структурама улога или актанта, при чему се имају у виду њихове синтаксичке и сигнификативне разлике, а денотативна истоветност. За установљење односа конверзивности важно је одредити семантичке валентности, независно од тога да ли се оне реализују на површинско-синтаксичком плану (Апресјан I 1995: 260).

[6] Појам дијатезе по Мељчуку и Холодовичу, како наводи Храковски, одређује се као однос (соответствие) између семантичких актаната (партиципијената) и синтаксичких актаната одређене глаголске лексеме, а појам глаголског стања (рус. залог) одређен је као граматички маркирана дијатеза код глагола. У оквиру реченице концепција глаголског стања и дијатезе реализује се као однос појмова различитих нивоа: појам дијатезе јавља се као семантичко-синтаксички и универзалан — свака глаголска лексема и сваки језик има једну или неколико дијатеза, а појам глаголског стања јавља се као морфолошка категорија која нема универзални карактер, јер нити свака глаголска лексема нити сваки језик имају два формално различита облика који би одговарали различитим глаголским стањима (Храковски 2000: 466). О условима под којим се дијатеза може сматрати конверзном и на основу којих дијатеза маркирана грамемом 'пуни пасив' није конверзна в. I.: 471. Неконверзни карактер синтаксичке пасивне дијатезе евидентан је и из чињенице факултативности агентивне допуне у пасивним реченицама на коју указује Љ. Поповић у Станојчић-Поповић 2004: 253—254. Е. В. Падучева дијатезу одређује као лексемски скуп семантичких улога учесника са одређеним комуникативни рангом. (1988: 97—99).

[7] Комуникативни ранг учесника ситуације, како је представљено у литератури, одређује се на основу синтаксичке позиције његовог експонента. Највиши ранг има субјекат, који је на основу семантике предиката тема исказа, затим објекат, који при пасивизацији или рефлексивизацији може постати субјекат и тема. Сви остали учесници по позицији у реченици спадају у периферију. Још нижи ранг имају они учесници који се не реализују у синтаксичкој структури, али се подразумевају. Они имају „ранг нула", који одговара позицији „за кадром". Учесник није реализован ни једним чланом реченице уколико се по смислу глагола подразумева само на плану реченице, јер се подудара с једном од прагматичких замена: говорником, посматрачем и др. (Падучева 1988: 86, 91, 93—94).

зицији објекта, реализује се као перципирање, осећање, стање објекта проистекло из одређеног односа субјекта и објекта: нечија нога се налази у ципели, кравата се налази на нечијем врату, пртљаг на нечијим леђима. Пропозицијски садржај друге групе примера, може се представити:

X (каузатор — субјекат) стеже, стиска, дави Y-а, део тела Y-а (доживљавач и пацијенс — објекат).

3.1.1. Иако су синтаксички искази представљени у другој групи примера организовани као саопштења о ципелама, пртљагу, кравати, који у ситуацији контакта по неком свом својству делују на човека, реално ишчитавање овог каузалног односа одвија се у обрнутом поретку: најпре се се запажа последица, резултат (стезати, стискати, давити, гушити), а затим се установљује и уводи узрочник (виновник). Такав резултат може установити само човек сам на себи, осетивши, искусивши то, што се на семантичком плану исказа реализује у улози доживљавача.[8] Овај учесник ситуације, актант, изведена метонимијска значења глагола физичког деловања по заједничком својству експериенцијалне семантике,[9] увршатава у категорију предиката, речи са значењем осећања, веровања, чулних утисака сл. (типа: *болно, страшно, интересантно, чинити се, привиђати се, видети, чути*, који улогу доживљавача реализују у форми номинатива или датива у позицији субјекта, или глагола типа *појавити се, показати се* и сл. са улогом посматрача која се обично не реализује формалној структури). Речи овог типа опслужују чулну и унутрашњу, емотивно-когнитивну сферу човека — сферу осећања и осета, расположења, интересовања и сл. човекове реакције на свет који га окружује (исп. Суботић-Бјелаковић 2005: 63). Свако експериенцијално својство претпоставља нарочити вид човековог контакта с објектом. Зато се то својство назива и контактним (исп. Кустова 2002: 116—119).

3.1.2. Улога доживљавача код метонимијски изведених значења глагола, како показују наведени примери, на синтаксичком плану се реализује у форми акузатива у позицији објекта, или та улога може

---

[8] У руској литератури се ова улога означава терминима **експериенцер (экспериенцер)** или **експериент (экспериент)**, док се у нашој литератури употребљава домаћи термин доживљавач. Langacker (1991), према Д. Кликовац агенса, пацијенса, инструмента и доживљавача назива архетиповима улога, а по овом аутору, како истиче Д. Кликовац „модел који обухвата ове улоге лежи у основи типичних вредности финитне клаузе, као и субјекта и правог објекта" (2004: 288, нап. 10). Исти термин употребљава и Ј. Московљевић (2004: 60). Код Суботић-Бјелаковић уз термин доживљавач употребљен је као контактни синоним и термин „експериенсер" (2005: 63), док је код М. Алановића ова улога означена термином **реципијенс** у делу у коме представља сличности и разлике између ове улоге и улоге **рецептора** (**expérient**), као типа агенса са најнижим степеном агентивности (2005: 13).

[9] У руској литератури се речи са учесником ситуације у улози доживљавача одређују као речи експериенцијалне семантике (Кустова, Падучева), а сама улога, како је истакнуто у нап. 8, означава се термином експериенцер (Кустова) и експериент (Падучева).

бити синтаксички нереализована, што се означава термином „нулта позиција" или позиција „за кадром" (в. нап. 7). Уколико се исказује део тела који трпи контакт, онда се семантичка валентност доживљавача може реализовати у две форме, допуне: човек који трпи контакт исказује се у форми датива у улози адресата, а део тела и у форми акузатива у улози пацијенса и позицији објекта.

4.0. Модификација настала метонимијском заменом улога конверзног типа код глагола физичког деловања типа *стезати, давити* (како ћемо ове глаголе даље у раду означавати) обухвата актанте у целини, ако се има у виду прототипична реализација агентивности у њиховом основном значењу, али на семантичко-синтаксичком плану новонастале предикатне ситуације она обухвата релевантне компоненте из њиховог основног значења, па ће се у наредном излагању деривирана метонимијска значења ових глагола представити као компонентна стратегија на комуникативном плану.

4.1.0. Тако се са становишта компонентне стратегије основно, активно, агентивно значење ових глагола (пр. 1—3) може представити на следећи начин:

Агенс употребљава силу (стезања, стискања, притискања) на месту контакта — **асерција**;

Пацијенс се деформише, модификује, задржава у првобитном стању (али трпи силу деловања)

[Пацијенс се подвргава сили деловања] — **пресупозиција**.

4.1.1. Њихово основно значење илустроваћемо примерима из речника,[10] које нећемо посебно коментарисати:

> (7) У овом мјесецу [октобру] ... наши *сељаци пчеле гуше* и мед ваде; (8) *Симка стеѓла дах*; (9) *Сваки је* под собом *притиснуо кревети*ћ; (10) *Притисла своје лице* на нечије груди; (11) *Стеѓнули су каишеве*; (12) *Стеѓли су Ђоркана*; (13) Грчевито *стеже карабин*; (14) Срдачно *стиште руку свога пријатеља*.

4.2.0. Неагентивно, пасивно, значење (пр. 4—6), са истог становишта, може се представити на следећи начин:

Предмет X се налази у контакту с телом (делом тела) лица Y — **пресупозиција**;

Објекат, лице Y осећа стискање/стезање/притискање[11] — **асерција**.

4.2.1 Пре него што укажемо на још неке специфичности метонимијски изведених значења глагола илустроваћемо их и примерима из речничког корпуса. Глаголи *стиснути, стеѓнути, притиснути* по

---

[10] Примери су узети из Речника САНУ и Речника МС.

[11] Ако је објекат [+ живо] као резултат деловања, контакта реализује се сама „реакција живог објекта" („перципира, осећа објекат").

Речнику МС реализују углавном агентивна значења, док су метонимијска, неагентивна значења потврђена мањим бројем примера:

(15) *Кола* ... на њ и *стиснy гa* уз ограду; (16) Отац му се разболи: *притиснy гa нешто у грудима*; (17) *Стеѓао је реуматизам*; (18) *Умор му стеѓао вилице*; (19) *Узетост му стеѓла мождане конце.*

Метонимијско значење гл. *давити* и *гушити* представљено је у Речнику САНУ на следећи начин: *давити* **1.в.** 'отежавати дисање, гушити' и **3.в.** 'мучити, морити, притискивати, тиштати'; а *гушити* **1.а.** 'отежавати дисање или убијати трујући или загађујући ваздух ...' и **1.в.** 'ремети рад органа за дисање или изазивати осећај недостатка ваздуха (о поремећајима или ненормалним стањима организма)'.

Примери:

(20) *Кашаљ* га све више мучи — *дави гa*; (21) Првих неколико дана тресла га је грозница, а онда *гa је давила анѓина*; (22) *У грлу гa дави ропац*; (23) *Врућина* [*их је*] *давила*; (24) *Лешине* разбацане смрадом и вољом *гa гуше*; (25) *Гушио ме је задах нафталина*; (26) *Дим и прашина гушили су дисање*; (27) *Дим* запаљена села *гушио је у врату*; (28) Стане *гa кашаљ гушити*; (29) *Њу су гушиле уздржане сузе*; (30) *Гуши гa његово рођено срце.*

4.2.2. Предмет X у позицији субјекта, како показују и примери из речника, у новој ситуацији исказаној метонимијски деривираним значењем глагола физичког деловања, јавља се у улози каузатора који не делује сам по себи него при одређеним, додатним условима (исп. Алановић 2005: 13). У типским примерима (пр. 4—6), додатни услов јесте то што су ципеле мале, тесне, што је пртљаг тежак, кравата затегнута и сл.

4.3. Глаголи физичког деловања типа *стезати, давити*, како је показано, и са становишта компонентне стратегије, примарно означавају радњу, јер се она реализује у асерцији, пропозицији. Тако је на семантичком плану главна компонента активност субјекта, главни актант је субјекат радње — агенс, а и на синтаксичком плану главни актант је субјекат па је синтаксичка структура изоморфна, одговара њеној семантичкој организацији (исп. Кустова 1998: 28—29).

4.4. Код изведених значења ових глагола као главна компонента јавља се осет, перцепција, осећање, јер се реализује у асертивном, пропозитивном делу изведеног значења у виду компоненте 'реакција живог објекта' (исп. нап. 11). Међутим, на синтаксичком плану субјекат осећања не јавља се у позицији субјекта него објекта, а може, како је у типским примерима заградама показано, и да се не реализује, што се означава као нулта позиција или позиција за кадром. Овако организована синтаксичка структура са неагентивним, пасивним учесником у позицији субјекта, а са активним учесником у по-

зицији објекта супротна је њеној семантичкој организацији по хијерархијском распореду учесника ситуације, на основу чега се овај тип семантичке деривације може сврстати у конверзију у најширем смислу. Изведена значења маркирана су додатним семантичким условима, ограничењима који се односе на субјекат и објекат, на основу којих се предикативна веза реализује у виду семантичког пасива,[12] што их одликује од основних значења глагола који као предикати реализују активну синтаксичку дијатезу.

5.0. Суштина метонимијске трансформације[13] глагола типа *стезати 1, давити 1* у *стезати 2, давити 2* може се описати на следећи начин: семантички споредна у основној структури компонента везана за Y као трпиоца радње — пацијенса, постаје семантички главна у изведеној структури, јер се реализује у њеном асертивном делу у смислу „реакције живог објекта". И због тога дата трансформација конверзног типа може се на семантичком плану исказа назвати семантичким пасивом. За разлику од синтаксичког пасива, у коме конверзија захватајући централне учеснике ситуације, у главну позицију доводи објекат, при истовременом потискивању субјекта на периферију (в. нап. 3 и 5), семантички пасив чини главном „објектну" компоненту, при истовременом потискивању, слабљењу „субјектне" компоненте која се премешта у пресупозитивни део значења као случајно, невољно реализован контакт каузатора.

5.1. Са семантичког аспекта у изведеној структури објекат Y постаје семантички главни захваљујући асертивности своје компоненте и потискивању, слабљењу компоненте субјекта X (нешто слично се дешава и у пасивној дијатези синтаксичког типа, исп. нап.), који ипак због своје позиције, ранга у реченици задржава статус теме исказа. Међутим, у синтаксичкој структури Y не мења позицију, не премешта се у позицију субјекта, што је карактеристично за синтаксички пасив, него остаје у позицији објекта. При томе се његов синтаксички ранг може и снижавати: од директне допуне (пр. под (а) од 4—6) до индиректне (пр. под (б) од 4—6) и даље до реализације у нултој позицији, односно до његове синтаксичке нереализације (што је у типским примерима назначено стављањем овог члана у заграде) (в. нап. 7). Синтаксички Y остаје у нижем рангу.

---

[12] Појам „пасив" уопште, осим у синтаксичком смислу, употребљава се у савременој литератури и за неке типове семантичко-комуникативних трансформација конверзивног типа, а његово главно својство је условљено карактеристикама улога учесника ситуације. У ширем значењу то је подизање у виши ранг на било ком плану (синтаксичком, семантичком, комуникативном) сваке не активне компоненте и не активног, не агентивног учесника (Кустова 1998: 30). На могућност реализације пасива, уз одређена лексичкосемантичка ограничења, инверзијом чланова у позицији субјекта и објекта а не пасивном дијатезом, указала је М. Ивић (1973: 334—335).

[13] О значају метонимијске замене улога у варирању предикативне ситуације в. Алановић 2005: 11.

5.2. Међутим, на комуникативном плану семантички пасив у први план ставља објекат Y, јер он постаје носилац логичког акцента[14] (добија статус реме) захваљујући премештању асерције са субјектне компоненте на објектну. Објекту глагола типа *стезати, давити* са семантичким обележјем [+ живо] у примарном значењу (пр. под (б) од 1—3) и у изведеном метонимијском значењу (пр. 4—6) одговарају две различите улоге: а) пацијенс (субјекат промене) и б) доживљавач (субјекат осећања). Структура са семантичким пасивом, у деривираним метонимијским значењима глагола типа *стезати, давити*, подиже Y на виши ранг не у својству пацијенса него у својству доживљавача[15] (исп. Кустова 1998: 32). Те две улоге су у примерима 4—6 под (б) раздвојене на синтаксичком плану, и то у функцији посесора и дела тела који трпи контакт.

6.0. У кратком прегледу осврнућемо се на речничке примере метонимијски деривираних значења разматраних глагола, да би се указало на значај семантичког ограничења коју ова деривирана значења намећу предикативним учесницима ситуације. Примери из речника показују таксономску промену актаната у улози субјекта, у којој се поред предмета као материјалних учесника ситуације, јављају и одређене појаве,[16] којима се могу приписати следећа семантичка обележја: [– живо], [+/– конкретно], [+ самоактивност], типа: дим, духан, прашина, задах, смрад, мирис; врућина и друге временске прилике и појаве; затим и учесници апстрактне семантике, типа: болест, стање, осећање, мисао и др.

6.1. У вези са типом актанта у асертивном делу значења варира и смисао трпљење физичког деловања, који доживљавач у улози објекта перципира као „сметњу, тегобу, мучење, тиштање", као „стање изазвано осећањем терета, нелагодности, потиштености" и сл. У основи изведених значења са актантима апстрактног значења у улози субјекта јављају се и метонимијски и метафорични механизми промене, што се у речницима маркира квалификатором *фиг.(уративо)*, а што показују примери:

> (31) *Жеља* му разапе груди; порасте до самог грла и поче пријатно *да га гуши* (Речник САНУ); (32) За све то време тешко *ју је гушила мисао* о ножу (Речник САНУ); (33) *Стид је гушио* (Речник САНУ); (34) *Мора* му сједи на прсима и *гуши га* (Речник САНУ); (35) Тешко се подноси то самовање, особито кад *притисне старост* (Речник МС); (36) Док *ме стегне плаћање пореза*, нећу знати ни како ми је име (Речник

[14] О семантичким аспектима промене логичког акцента и фиксирању теме и реме, као и о њиховој повезаности са начином осмишљавања неке ситуације од стране говорника в. Апресјан I 1995: 257—258 и Падучева 1998: 105.

[15] Један учесник може испуњавати две улоге: адресата и бенефициента (Извинити се *пред њим*), инструмента и места (Путовати *на броду*) (исп. Падучева 1998: 97) (в. и нап 2).

[16] Појам **појаве** узима се онако како су одређене код Суботић-Бјелаковић 2005: 64.

МС); (37) *Стеѓне ме јад и несрећа* (Речник МС); (38) *Вељи јад је њеѓа стиско* (Речник МС); (39) *Стисла те најѓора биједа* (Речник МС).

7. Осим конверзије семантичких компонената у виду представљеног семантичког пасива, код глагола са значењем физичког деловања јавља се и лексичка конверзија схваћена у ширем смислу, која се на комуникативном плану реализује као актантна стратегија. Разматраном типу глагола припада и глагол *жуљити/жуљати*, као и његови деривати с префиксом *на-*, јер овај глагол у свом основном, примарном значењу реализује експериенцијално значење са конверзним распоредом учесника, актанта у односу на примарна значења глагола *стезати, притискати, стискати*. Тако би се овај глагол могао сматрати лексичким конверзивом недеривираних наведених глагола. То показује и дефиниција у којој се његово значење дефинише наведеним конверзивним глаголима (в. дефиниције наведених гл. у Речнику САНУ), а примери су нарочито репрезентативни за семантички пасив:

(40) Кад *ѓа жуљи ципела*, / Он ципелу туче; (41) Гдје *коѓа опанак жуљи*, најбоље зна; (42) *Мали камичци жуље* и вређају *рањаве табане*; (43) *Торба ме је жуљила*; (44) Бич *ѓа [кљусе]* бије, улар стеже, *жуљи руда*; (45) *Тврда клупа жуљи ме*; (46) *Ципеле су ме жуљале*; (47) По *свитњаку* орлово је перје, / Да *дивојци не нажуља тила*; (48) *Окрпљена чарапа и одећа* могу *нажуљити ногу*; (49) Наметнули су ми *велики јарам*, који *ми је грдно нажуљио* врат.

Агентивно значење потврђено је малим бројем примера, и то углавном у везаној конструкцији:

(50) Што ће *син* Шиме Беговића у школи! Да *жуља кости*?; (51) *Она је нажуљила своје старе кости*; (52) *Он* је каишем *нажуљио мршава леђа музином љубимцу*.

8.0. У претходном излагању представљена је неагентивност метонимијски изведених значења глагола физичког деловања и њихова експериенцијалност у виду пасивне дијатезе, семантичког пасива, заснованог на конверзији релевантних компонената значења актаната у позицији субјекта и објекта или на лексичкој конверзији. Међутим, она може бити маркирана и на синтаксичко-комуникативном плану, што се, уз лексичку конверзију, може представити као актантна стратегија. У речничком корпусу јављају се различити типови актантне стратегије синтаксичког типа, и то у виду следећих синтаксичких структура: пасивне реченице, реченице са логичким субјектом и бесубјектне, безличне реченице.

8.1. Најтипичнију ситуацију актантне стратегије показују примери пасивне синтаксичке дијатезе са пасивом партиципског и рефлексивног типа из Речника САНУ:

(53) *[Човек] гушен астмом*; (54) Клоне на један столац, *гушена сузама*; (55) Шкоди тијесна обућа ... *ноге се јако нажуљају*; (56) *Човјек се не нажуљи у таквим ципелама*; (57) Погледајте само како су ми *се прсти нажуљили од виолине*.

8.2. У реченицама са логичким субјектом акцидентни агенс се не реализује, потиснут је у нулту позицију, а у позицији субјекта јавља се пацијенс. То су примери из Речника МС у којима се актуелизује и посесор и део тела,[17] при чему се посесор у улози адресата јавља у функцији логичког субјекта у форми акузатива, а део тела у улози пацијенса у функцији адвербијалне одредбе у форми локатива.

(58) *Њега стегло у грлу* и сузе му замутиле вид; (59) *Стисло ме у грлу*; (60) Кад *ме стисне овдје, у прсима*, дође ми да све разбијем.

8.3. Пример безличне реченице најбоље илуструје експериенцијалну природу метонимијски деривираних глагола типа физичког деловања, јер се у фокус исказа ставља перципирање, осет, осећање, а учесници ситуације, актанти се потискују у други план, и то акцидентни агенс на периферију у позицију одредбе, а пацијенс, доживљавач у нулту позицију, позицију за кадром:

(61) Други ров је служио ... за обављање разних потреба, те *је* ту *гушило од смрада и задаха*.

9.0. Видели смо да се код метонимијског померања значења јављају два типа стратегија: комуникативно-синтаксичка — актантна стратегија (акцентовање, истицање неког актанта) и комуникативно-семантичка — компонентна стратегија (акцентовање, истицање неке компоненте одређеног учесника ситуације).

9.1. Типични случајеви актантне стратегије остварују се или трансформацијом, конверзијом актива и пасива, дијатезом синтаксичког типа (пр. 53—57), или лексичким конверзивима типа *стезати (стискати, притискати) — жуљити* (пр. 40—49), при чему се задржава денотативна истоветност актаната, и истоветност ситуације, а трансформације захватају синтаксички, комуникативни или лексички план једне исте ситуације. Циљ актантне стратегије јесте промена логичког акцента, тачке гледишта на ситуацију, тако да се она реализује на комуникативно-синтаксичком плану.

9.2. Компонентна стратегија формално се заснива, такође, на преношењу акцента али не на актанте него на импликативне компоненте основног значења, које се у изведеном значењу реализују као главне, асертивне. Циљ ове стратегије није у померању логичког ак-

[17] Овакво удвајање пацијенса јавља се зато што делови тела не могу бити агентивно интерпретирани ако се, као у наведеним примерима, контекстуално актуелизује њихов однос према посесору (исп. Алановић 2005: 6).

цента, него у максималном коришћењу потенцијала основног значења. Тако је могуће да свака импликативна компонента основног значења постане главна у изведеном значењу. Овакво померање не проистиче из комуникативне потребе да се истакне неки аспект основне ситуације. Изведено значење најчешће одговара сасвим другој ситуацији, а говорник просто користи предикат основне ситуације да означи ту нову ситуацију, што омогућава сличност неких фрагмената тих двеју ситуација. Компонентна стратегија се реализује на лексичко-семантичком и комуникативном плану, што показује и чињеница да виши ранг објектне компоненте, реализован конверзијом ове и субјектне компоненте у случају семантичког пасива, не обезбеђује виши синтаксички ранг самом објекту, него се тај ранг, како је показано, често снижава (исп. Кустова 1998: 39). Изведена метонимијска значења разматраних глагола реализују обе стратегије, што се показало претходним излагањем и наведеним примерима.

10.0. На основу свега изнетог може се закључити да метонимијски изведена значења глагола типа *стезати, давити* не припадају само глаголима са значењем физичког деловања (мада је значење деловања сачувано), него су они пре свега глаголи перцепције, осећања. Семантички, како је већ истакнуто, они су блиски глаголима који примарно реализују ово значење. Међутим, за разлику од њих деривирана значења глагола не исказују перцепцију, осећање субјекта (исказаним номинативом или дативом[18]) него перцепцију, осећање објекта (исказаним акузативом) — представљеним у синтаксичкој структури делом којим се трпи контакт — што показују многи примери) или уопште синтаксички нереализованог, као што показују примери:

(62) Јулско сунце већ упекло, *прашина дави* (Речник САНУ); (63) *Крчма* и сад јежури мемлом, *дави духаном* (Речник САНУ); (64) *Бјеше стеґла зима и љута ноћна студен* (Речник МС); (65) *Стеґао мраз* (Речник МС); (66) *Прстен је жуљао* (Речник САНУ).

10.1. Метонимијски изведена значења глагола означавају перцепцију, осећање[19] изазвано физичким деловањем, али и неким другим факторима деловања (осећањем, стањем, мишљу, временским приликама и сл.), као и односе између осећања, перцепције и фактора деловања, како показују и речнички примери. Захваљујући оваквом метонимијском значењу глаголи физичког деловања са неаген-

[18] Исказивање доживљавача, експериента дативом, по Падучевој, није могуће или је тешко могуће у контексту у коме субјекат није агенс. Тако је нпр. датив експериента немогућ код глагола који су подвргнути деагентивизацији и декаузативизацији (2000: 186).

[19] Реализовање значења осећања, осета, перцепције, „пасивни" смисао агентивних реченица, могуће је, иначе, и код других глагола, као што показују пр. типа: *Петар је* ***болно*** *ударио Вању*; *Он је* ***разумљиво*** *објаснио теорему*, а тај пасивни смисао носе у свом семантичком потенцијалу многи глаголи.

тивним субјектом саопштавају не само о осећањима човека у улози доживљавача него и о субјекту који се по неком свом карактеристичном својству јавља у улози виновника, каузатора тог осећања: тесним ципелама, тешком пртљагу, затегнутој кравати; загушљивом диму, прашини, неподношљивој врућини; мучној болести, болесном стању, осећању, непријатној мисли, оштрој зими, мразу и др. То својство може бити лексички реализовано: *вељи јад, најгора биједа, мали камичци, тврда клупа, окрпљена чарапа и одећа, велики јарам, љута ноћна студен* (из пр. 38, 39, 42, 45, 48, 49, 64), али и не мора (што показује већина примера). Међутим, оно је увек садржано у пресупозитивном делу семантике исказа.

10.2. У каузативној ситуацији коју исказују глаголи физичког деловања у зони резултата чији је носилац објекат — пацијенс са обележјем [+ живо], а најчешће и [+ хумано], унутрашњи резултат деловања, перципирање, осет, осећање, такође, може бити лексички реализовано: *Лекар је* ***болно*** *стискао стомак пацијенту* (→ пацијент осећа бол); *тешко* ју је гушила мисао; јарам му је *грдно* нажуљио врат (из пр. 32, 49), или нереализовано (у већини примера). Без обзира да ли се оно реализује или не, чак и празно место је откривена позиција која може бити попуњена увек када је објекат [+ живо]. То се на семантичком плану, како је већ истакнуто, реализује компонентом „реакција живог објекта".

11. Да закључимо:

Глаголи физичког деловања типа *стезати, давити* уз метонимијску деривацију реализују и конверзни распоред актаната, који се на семантичком плану предикативне ситуације може представити као семантички пасив. У основи овакве метонимијске замене улога јесте пасивна дијатеза, у смислу како се појам дијатезе као семантичког феномена одређује у руској литератури (в. нап. 6). Основно, немаркирано значење глагола физичког деловања реализује се у агентивној структури исказа, са прототипичним распоредом и семантичким карактеристикама актаната у функцији субјекта и објекта, па се може назвати и активно значење. Деривирано, маркирано значење реализује се у неагентивној синтаксичкој форми, са конверзним распоредом актаната и/или њихових семантичких компонената с обзиром на прототипичност која карактерише активну дијатезу, па се може назвати пасивним значењем. Зато су наведене метонимијске промене значења означене као конверзивне, а наведене промене у синтаксичкој структури које прате метонимијско померање значења означили смо дијатезом, јер је одликује замена улога слична синтаксичкој дијатези, глаголском стању, активу и пасиву (исп. Падучева 2000: 190).

ЛИТЕРАТУРА

Алановић 2005 — Алановић М., *Типологија и кореференцијалност агенса у српском, француском и немачком језику*, рад припремљен за штампу.

Апресјан I 1995 — Апрсян Ю. Д., *Лексическая семантика*, Изабранные труды, том I, РАН, Москва.

Ивић 1973 — Ивић М., О неким синтаксичким конструкцијама с квантификаторима у стандардном српскохрватском, *Јужнословенски филолог XXX/1—2*, Београд, 329—335.

Кликовац 2004 — Klikovac D., *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd.

Кустова 1998 — Кустова Г. И., Производные значения с экспериенциальной составляющей, *Семиотика и информатика*, Выпуск 36, Москва, 19—40.

Кустова 2002 — Кустова Г. И., Экспериенциальная сфера и концепт тяжести в русском языке, *Семиотика и информатика*, Выпуск 37, Москва, 116—146.

Московљевић 2004 — Московљевић Ј., О дистрибуцији комплементизатора у савременом српском језику, *Јужнословенски филолог LX*, Београд, 57—65.

Мразовић — Вукадиновић 1990 — Mrazović P. Vukadinović Z., *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika za strance*, Novi Sad.

Падучева 1998 — Падучева Е. В., Комммуникативное выделение на уровне синтаксиса и семантики, *Семиотика и информатика*, Выпуск 36, Москва, 82—107.

Падучева 2000 — Падучева Е. В., Наблюдатель как Экспериент „За кадром”, *Слово в тексте и словаре*, Москва, 185—201.

Речник МС 1973 — *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига V, Матица српска, Нови Сад.

Речник САНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига III, IV, V, XIII, САНУ, Београд.

Руска граматика 1989 — *Краткая русская грамматика*, Москва.

Станојчић — Поповић 2004 — Станојчић Ж. — Поповић Љ., *Граматика српскога језика*, Београд.

Суботић — Бјелаковић 2005 — Суботић Љ., Бјелаковић И., Исказивање и типологија агенса у пасивним конструкцијама, *Научни састанак слависта у Вукове дане 34/1*, Београд, 55—69.

Танасић 2004 — Танасић С., Безличне реченице с уопштеним агенсом, *Јужнословенски филолог LX*, Београд, 41—55.

Храковски 2000 — Храковский В. С., Диатезы и залоги (тридцать лет спустя), *Слово в тексте и словаре*, Москва, 466—474.

Стана Ристич

СЕМАНТИЧЕСКИЙ ПАССИВ В ДЕРИВАЦИОННЫХ МЕТОНИМИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЯХ ГЛАГОЛОВ С УКАЗАНИЕМ РОЛИ ИСПЫТУЕМОГО

(на примерах деривационных значений глаголов физического воздействия, типа: *стезати, стискати, притискати и давити*)

Резюме

В работе на примерах глаголов со значением физического воздействия, типа *стезати, давити* показано, что метонимическая деривация их значения обусловливает обратное, конверсивное распределение актантов по отношению к базовой семантическо-синтаксической структуре недеривационных, основных значений данных глаголов. Основные значения настоящих глаголов на синтаксическо-семантическом плане осуществляют активную диатезу с прототипическими характеристиками и распределением агенса и пациенса. Пропозициональное содержание агентивных высказываний активного типа можно обобщенно представить:

X (агенс — субъект) что-то делает, физически воздействует на Y (пациенс — объект).

Это иллюстрируют примеры типа:

(1а) Водитељ је стезао микрофон.
(16) Он је стезао руку (пријатељу).
(2) Насилник је давио/гушио жртву.

Их метонимически деривированные значения в семантическо-комуникативном плане осуществляют пассивную диатезу с неагентивным, „акцидентным" агенсом в позиции субъекта и в роли испытуемого в позиции объекта, что в работе представлено в качестве семантического пассива. Пропозициональное содержание неагентивных высказываний с семантическим пассивом можно представить следующим образом:

X (каузатор — субъект) стеже, стиска, дави Y-а, часть тела Y-а (испытуемый и пациенс — объект).

Это иллюстрируют примеры типа:

(3а) Ципеле су (га) стезале.
(36) Ципеле су (му) стезале ноге.
(4а) Кравата (га) је давила (гушила)/стезала.
(46) Кравата (му) је стезала врат.

UDC 811.163.41'367.332:811.163.2'367.332

Лили Лашкова

ИЗ СТРУКТУРЕ ПРОСТЕ РЕЧЕНИЦЕ У СРПСКОМ И БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се скреће пажња на повећану релевантност предиката у бугарској синтакси, што се нарочито јасно примећује приликом контрастирања са српским, а такође и са другим словенским језицима. Опис бугарске граматике требало би почети од предиката, а та доказују разлике у степену обавезности (у потенцирању) предикатске компоненте, све помоћне структуре и облици за наглашавање и редуцирање граматичке информације који су међусобно у пропорционалној зависности.

Кључне речи: *предикатска структура, реченична структура, непотпуна реченична структура, ангажованост предиката, пропорционална зависност, обрнута пропорција, дескриптивна решења, могућности креирања, глаголизација, повећана релевантност, предикативизација, принцип језичке економије, комуникација, лаконичност реченице и адекватност изражавања.*

Просте реченице у српском и у бугарском језику доста су сличне (оба језика припадају, у неку руку, источној подгрупи јужнословенских језика) са извесним разликама у структурирању, употреби и реализацији појединих врста модела, што је у складу са специфичностима њихових граматичких структура. Два позната универзална градивна структурна ослонца јесу субјекат и предикат при чему је (као и у свим словенским језицима) предикат[1] у већој мери обавезан за структурирање реченице, будући да концентрише основне врсте граматичке информације. На тај начин, када већ треба говорити о обавезној минималној граматичкој структури словенске просте реченице[2] требало би истаћи, пре свега, предикат. С тим у вези, сматрам да опис бугарске граматике треба, заправо, почети од предиката. Такође, приликом контрастирања појединих словенских језика треба испитати разлике у степену обавезности (у потенцирању) предикатске компоненте, све помоћне структуре и облике за преношење, наглашавање или редуцирање граматичке информације. И тако је реч о повећаној релевантности предиката. Такву позицију интерпретације прихватам у свом контрастивном прегледу, тим пре што су бугарски

[1] М. Ивић, *О неким проблемима структуре просте реченице*, XXXIV, 3, 1965.
[2] М. Ивић, нав. д. и *Лингвистички огледи*, II, III, Београд 1995, 2000.

примери* добра илустрација веће ангажованости предиката и предикатске фразе у реченичном структурирању.

Очигледан доказ томе јесте поређење могућности креирања непотпуних реченичних структура у бугарском и српском. Прихватајући Стевановићеву поделу[3] на: непотпуне и апсолутно непотпуне реченице, осврћем се углавном на другу врсту структура (апсолутно непотпуне). По мом запажању, постоји пропорционална зависност (обрнута пропорција) између продуктивности креирања таквих непотпуних структура и степена ангажованости предиката у словенским језицима. И то треба проверити на основу количинских података из других словенских језика. Упор.: Ни с места! б) Не мърдай! Официр ни да чује. б) ...не иска и да чуе. Ја лепа? б) Аз да съм хубава?

У другој врсти елипса (по Белићу — искази, нерашчлањива саопштења[4]) реч је о редуковању другог, чак и трећег степена, ако се доследно прати хијерархија синтаксичких конституената конструкција (укључујући и реченице) приликом обликовања текста. Оно што отежава једнозначна дескриптивна решења јесте предикативизација других, „неглаголских" и „невербалних" средстава и повећана релевантност (давање комуникативног, „реченичног" статуса) кратким фразама чија се информативност крије у најширем дискурсу и чије би моделе требало укључити у све синхроне описе језика. Упор.: Нећу му ништа. б) Нищо няма да му направя. Ништа њему гужва у кафани. б) Нищо не е за него (не му пречи) навалицата...

Поређење са бугарским еквивалентима показује да синтаксичка структура у српском дозвољава већу слободу у редукцијама компонената и због обиља синтетичких облика, и због мањег броја обавезних облика за постизање довољно информативне структуре. Уз то, надовезује се специфичност формирања књижевне норме на широкој народној основи (са неким модификацијама током времена), а то треба увек имати у виду и када је реч о другим словенским језицима. Фактор нормативности у сва доба веома је важан и не би требало да се искључује. Бугарски примери су више „глаголизовани", тамо се предикат допуњује из контекста или се одређује по смислу, прилошке конструкције се допуњавају до краја (да буду завршене). Очигледно, синтаксичка структура је више ангажована са предикатом.

У оба језика често се употребљавају негативни облици — честице, везници, заменице који су прикладни за стварање елипса. Напр. у пословицама: Ми о вуку а вук на врата. б) За вълка говорим, а той

---

* Можда би, евентуално, добра илустрација били и македонски примери, које ја немам и зато се обраћам колегама који су заинтересовани за ову проблематику, позивајући их на сарадњу.

[3] М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1969.

[4] А. Белић, *О језичкој природи и језичком развитку*, Београд 1941.

— в кошарата. Ко тебе каменом, ти њега хлебом. б) Който те замеря с камък, ти го замеряи с хляб.

У бугарском су непознате елипсе од дезидеративних реченица само аористом изражене са копулом у потенцијалу. Напр. Идем по кафу. И ја бих. б) Отивам за кафе. И аз искам. Зар би јој се тако нешто допало? Би.[5] б) Нима такова нещо ще ѝ хареса. Да (ще ѝ хареса). У српском презентска клитика глагола хтети и чисто егзистенцијално значење глагола бити стварају елипсе. Напр. Он је поручио сладолед. И ја ћу. б) И аз ще си поръчам. Щта му би сад? б) Какво му е сега? = Какво му става сега?

У српском пуни презентски облик ствара елипсу која потврђује претходну реченицу. Напр. Није могуће да нас је предао. А можда и јесте. б) Не е възможно да ни е предал. А може би ни е предал.

Упитне елипсе могу се тумачити на више начина. Упор. Откуд ти? б) Ти откъде се взе? (Не може само; *Ти откъде? Потребан је глагол или адверб: Ти откъде насам?)

Можемо констатовати да су сви конституенти с тачке гледишта редукованих структура релевантни и сваки може добити реченични статус. Ову констатацију потврђују бугарски преводи. У том погледу активна су претежно средства у границама предикатске фразе или у сложеној реченици, тј., све што може довести до предикативизације. Неопходно је дефинисати кључне позиције у реченичном исказу које су од вредности за комуникацију. Главни циљ у свим језичким реорганизацијама и новим усмереним тенденцијама развоја јесте задржати и побољшати начине преношења језичке информације под контролом одржавања принципа језичке економије у смислу тежње за постизањем лаконичности реченице и адекватности начина изражавања.

Уз већ образложена запажања о степену ангажованости предикатске групе (глагол и друге сличне структуре) треба додати податке о редукцији или преуређивању читаве парадигме периферних глаголских категорија у оба разматрана језика, у различито време и на различите начине извођења. Прво треба навести радне партиципе који се постепено или реорганизују у другу категоријалну функцију (српски — и глаголске прилоге, бугарски — у групу адјектива) или се ограничавају у употреби (бугарски — нарочито после 80-их година прошлог века). Полако се губи и асоцијативна веза за механизам стварања таквих облика (буг. пишещ, слушащ, гледащ, ср. неодољив, усељив, непремостив). Глаголски прилози у српском темпорално су и видски ограничени и опозиција је понижене фреквентности и сведена на један члан — глаголски прилог времена садашњег. У бугарском је герунд у јако редукованој употреби (само садашњег времена), која је већ архаична и ограничена за посебне врсте стилова и тексто-

[5] Пример: М. Ивић, *Лингвистички огледи*, III.

ва (администрација, право и др.). Замењује се зависним реченицама, предлошким конструкцијама са глаголским именицама или адвербијалним структурама. Напр. клечећи те молим. б) На колене те моля. Чита лежећи. б) Чете легнал. (арх. диал. лежешком). Пливајући је стигао на другу страну. б) С плуване стигна на другата страна.

Тако је у бугарском савременом језику глаголски прилог већ архаичан и норма га више не толерише. Ове наведене промене доказ су да се сада већ може говорити о секундарном процесу аналитизације у бугарском или о секундарној парадигматизацији, ако се могу прихватити партиципи и герунди као примарни прасловенски реченични кондензатори. Тиме се постиже рашчлањенији и адекватнији израз језичке информације.

Томе ћу додати препоруку да се погледа по већ одређеној истраживачкој шеми синтаксичка ситуација у руском језику, који има у одређено доба утицај на формирање нормативног приступа бугарском језику. У нашем конкретном случају дилема је: 1. задржавање општесловенске традиције 2. народна основа говорног језика 3. балансирање између традиције и иновација, степени интегрисања и усклађивања.

Тако су, например, бугарски герундијални облици на -айки, -ейки резултат нормативно-језичке политике и тежње за интегрисањем свих делова бугарске територије (XIX век). Напредовањем аналитичких преуређивања синтаксе они се нису могли сачувати у новије време.

У закључку бих скренула пажњу на основне врсте језичких промена које се намећу: 1. По вертикали — квалитативне промене језичког типа или периода у већем темпоралном размаку 2. По хоризонтали — синхроне квантитативне, иновационе тенденције, померање модела, конкуренција средстава.

Лили Лашкова

К СТРУКТУРЕ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СЕРБСКОМ И БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В работе обращается внимание на повышение релевантности сказуемого в болгарском синтаксисе, что особенно ясно замечается в сопоставлении с сербским и другими славянскими языками. Автор исходит из положения, что описание болгарской грамматики надо начать с группы предикатов. Это доказывают различия в степени обязательного присутствия предикативного компонента, а также и всех вспомогательных структур и форм подчеркивания и сокращения грамматической информации, связанных между собой пропозициональной зависимостью.

UDC 811.163.41'35+811.161.1'35

Ана Кречмер

О СИНТАКСИ ПРЕДСТАНДАРДНИХ ФАЗА ЈЕЗИЧКОГ РАЗВОЈА
(на материјалу руске и српске писмености)

Рад је посвећен проблемима разрађивања адекватног теоријско-методолошког апарата за истраживање предстандардних фаза писмености Православне Славије и могућностима интеграције метода и концепција савремене теоријске лингвистике у ове сврхе. Конкретно — концепције текстовне анализе de Beaugrande'a/Dressler'a, која се ту примењује на материјалу (а) тзв. „Хроника" Ђ. Бранковића (око 1700), (б) приватне преписке допетровског и петровског доба у Русији (1603—1731).

Кључне речи: *Pax Slavia Orthodoxa, предстандардној̀езичка писменост, методологија, кохеренција/кохезија, синтакса*

Одсуство адекватног теоријско-методолошког апарата још увек се може сматрати најозбиљнијом препреком у истраживању историјске синтаксе словенских језика. Уколико такав апарат и постоји, он је пре свега намењен проучавању иманентне, унутрашње историје језика (класична историјска граматика). Међутим, „спољашна" историја језика, тј. историја писмених његових форми, писмене културе поседује изражену специфику која тражи и посебне методе њеног истраживања — за које се, нажалост, може рећи да готово и не постоје.

Ова чињеница у нарочитој мери важи за ареал Православне Славије, чија писмена културна парадигма показује и своју изразиту специфичност (уп. истраживања Живова, Лихачова /Лихачев/, Пикија /Picchio/, Толстоја /Толстой/ и Успенског /Успенский/). Док су усмене народне културне традиције појединих словенских етноса прилично индивидуализоване, њихова цивилизацијска писмена компонента одликује се својим јединством за целокупан ареал Православне Славије и показује изразиту стабилност у времену и простору. Узрок томе свакако треба тражити у готово искључиво сакралном карактеру те културе — јер сакрално не сме да се мења. Сакралност писмене културе проузроковала је и стриктне границе њеног жанровског репертоара. Зато у текстовном канону старе Православне Славије готово нису заступљени световни жанрови. Крај те старе православне

словенске културе и прелаз ка новим културним парадигмама по обрасцу оних западноевропских (и то не само у погледу културе него и дубинских друштвених структура, начина живота) следи током 17—19. в. У ово доба постепено се формирају и национални писмени, одн. стандардни језици и нови (световни) жанровски канони писмене културе — уз истовремено неговање (у различитом обиму) православног културног наслеђа. Процес промена најраније почиње код Руса и источних Словена, затим код Срба. Нажалост, управо ово прелазно доба још увек је прилично слабо проучено и у русистици и у србистици. У русистици поред тога ни данас није сасвим превазиђено (идеолошки образложено) поистовећивање особених источнословенских елемената са јужнословенским елементима који су ушли у руску културу заједно са језиком њене писмености, који је током векова био црквенословенски (источнословенске одн. руске редакције). А у србистици се, понекад, вредност језика, аутора, текста још увек мери по количини заступљених елемената тзв. народног језика.

О посебној важности синтаксе за проучавање старијих фаза писмености више се пута писало и говорило. Према И. Грицкат „дух језика"

> „се садржи првенствено у фонологији и синтакси, затим у творби речи, док се о фонетици и морфологији може пре говорити као о утврђеним правилима или правилностима у језику" (Грицкат 1974, 58; уп. Хитл-Фолтер /Hüttl-Folter/ 1978).

Слажући се у потпуности са овим мишљењем додали бисмо овој листи још организацију текста и оно што се традиционално означава појмом „стил".[1] Наиме, у ово прелазно доба на терен Православне Славије стижу дотада непознати жанрови са својим стилом, структуром и језиком, тј. ствара се ситуација коегзистенције одн. конкуренције различитих елемената, модела, жанрова, схватања о језику и о жанровској структури писмености (уп. Толстој 1981). Свакако, те су промене нарочито видљиве на нивоу речника. Међутим, у синтакси, у принципима текстовне организације, у репертоару стилских елемената испољавају се, по нашем мишљењу, дубински развојни процеси и њихова динамика. Нажалост, историјска синтакса и данас представља вероватно најмање разрађени део дијахронијске славистике.

У ситуацији када још не постоји адекватна теоријско-методолошка база за таква историјска истраживања, могућ и научно оправдан јесте једино строго дескриптивни приступ грађи. Полазна тачка при томе је конкретан текст са свим својим ознакама (језик, доба, жанр,

---

[1] Стил се у прошлости одликовао много стриктнијим границама него данас. Укључујући још и доба барока стил је обухватао и детерминисао не само поједине манифестације, него целокупну културу и чак и сам живот друштва (уп. концепцију тзв. *стилског кључа епохе* код Лихачева 1968).

аутор, преводно одн. оригинално дело итд.). Тиме се искључује, одн. минимализује свака априорна селекција док је постулирање радних параметара анализе (добијених како интроспективним тако и емпиричким путем) експлицитно допуштено.

Осим тога, било би занимљиво проверити, колико концепције савремене теоријске лингвистике могу бити употребљене за сврхе историјских истраживања. Да је то не само могуће но и корисно добро показује тзв. теорија диглосије Успенског, који је у ствари пренео једну савремену социолингвистичку концепцију Ч. Фергасона на језичку ситуацију допетровске Русије (Ferguson 1959, Успенский 1983, 1987). С обзиром на поменуту предност синтаксе и организације текста одлучили смо се на покушај пројекције једне, и иначе веома занимљиве, концепције савремене лингвистике текста на корпус старије писмености. Речи је о концепцији де Beaugrande'a/Dressler'a, која постулира седам критерија текстуалности, наиме: *кохезију*, *кохерентност*, *интенционалност*, *акцептабилност*, *информативност*, *ситуационалност* и *интертекстуалност* (de Beaugrande/Dressler 1981, 3). Од њих су, по нашем мишљењу, од нарочитог интереса прва два — и то као могућа база типолошког приступа текстовном корпусу. Наиме, кохезија представља површински ниво организације текста док његову семантичку мрежу организују кохеренциона средства. Сваки од та два нивоа има карактеристичне ознаке. За различите типове (жанрове) текстова специфичне су посебне њихове комбинације одн. доминанте.

Најважнијим кохезионим средствима сматрају се различите врсте понављања (лексичког, семантичког, граматичког итд.), кондензација смисла, заменичке структуре (анафора, катафора и сл.), елипсе, јунктори, модалност, интонација итд (нав. д., 50—87).

Кохерентност (ниво смисаоне организације текста) регулише се преко *концепата / смисла* (= садржај концепта). Њима су подређени тзв. *глобални обрасци* који се састоје од:

(1) (*фрејмова* (свакодневно знање, апстрактно, широко, при чему редослед још није одређен)
(2) (*шемата* (догађаји, стање — уз одређени временски и каузални редослед)
(3) (*планова* (догађаји и стање усмерени према интендираном циљу)
(4) (*скриптова* (стабилизовани, узуелни планови).

Према ауторима постоје 4 примарна концепта (*објекти*, *ситуације*, *догађаји*, *радње*) и 34 секундарна (поред осталог: *стање*, *агенс*, *локализација*, *време*, *форма*, *узрок*, *циљ*, *квантитет*, *модалност*, *вредност*, *кореференција*, *рекуренција*, *релација* итд.) (нав. д., 88—117).

Циљ нашег рада јесте, пре свега, упозорење на озбиљне дефиците теоријско-методолошког апарата историјске славистике као и на неке могућности његовог стварања. Зато анализа корпуса служи ту пре свега у илустративне сврхе (да се прикажу могућности и корист текстолошко-типолошког приступа писмености предстандардног доба) и углавном се ограничава кохезијом.

За сврхе презентације изабрали смо по неколико фрагмената из два велика текстовна корпуса, насталих у доба прелаза од јединствене културне парадигме Православне Славије ка индивидуалним националним језичким и књижевним стандардима. Српска је писменост представљена тзв. *Хроникама* Ђ. Бранковића, једне од најутицајнијих личности српског друштва краја 17—почетка 18 века. Његов рад је био добро познат савременицима, зато се може претпоставити да је у њему заступљена норма писменог израза тога доба као и његов утицај на праксу језичке употребе српске образоване елите. Из овог доба сачувано је иначе веома мало световног текстовног материјала (а још је мање описано и обрађено). Руска је грађа представљена приватном преписком предпетровског и петровског доба. Овај избор није био случајан ни у погледу жанра — у оба случаја реч је о жанровима неканонским за православну словенску писмену културу. Изабрани фрагменти прилично су велики, како би се боље показала специфика синтаксе и организације текста.

Спроведена анализа је показала да и *Хронике* и приватна преписка поседују прилично строго нормиран језик и стил за које су карактеристичне одређене ознаке одн. *кохезиона* средства. Тако је за *Хронике* карактеристична тежња према дужим периодима, отежавању синтаксе (уз високу фреквентност употребе хипотактичких и нарочито партиципних конструкција), веома високи ниво редундантности (свакако намерне), плеоназам израза и веома често цитирање ауторитетних извора. Истовремено, евидентна је тежња према сужавању репертоара језичких и стилских елемената (ограничени број јунктора, синтактички паралелизам, ограничавање падежне парадигме итд.) уз истовремену високу фреквентност употребе тих елемената. Барем као радну хипотезу можемо претпоставити да је Бранковић тако покушавао да обележи свој рад као једно озбиљно научно дело. Веома важну улогу играју код њега и јунктори, пре свега заменички елементи који чине семантичку и дејктичку мрежу и перспективу нарације. Евидентан је и утицај традиционалне историографије Православне Славије, али ово питање затражује озбиљније и детаљније истраживање. У сваком случају, већ сада се може говорити о веома вештој интеграцији у индивидуални ауторски стил елемената како традиционалног тако и страног одн. новог. Синтакса и принцип нарације у *Хроникама* могу, пре свега, бити карактеризовани као намерно отежавање уз истовремену минимализацију репертоара изражајних средстава што води извесној — свакако намерној — монотонији нарације.

Језик и техника нарације у старом руском приватном писму умногоме су другачији. Најистакнутија њихова ознака свакако јесте снажан утицај тзв. канцеларског језика и стила. Друкчије него синтакса *Хроника*, синтакса преписке тежи према паратактичким ланчаним конструкцијама, често веома дугачким. Као јунктори служе пре свега паратактички везници, одн. њихови функционални еквиваленти. За приватно руско писмо овог доба иначе веома је карактеристична стриктна шема (формулар) у коју се урамљује лично-информативни део (који је доста често могао бити и нулти).

Као заједничке за оба корпуса могу се навести: (а) високи ниво редундантности (укључујући ту и ограничавање броја јунктора), (б) централна улога заменичких елемената и њихових функционалних еквивалената за успостављење анафоричке и дејктичке мреже.

Пројекција модела *кохеренционоī* нивоа на наш корпус није, међутим, била исто толико ефикасна. Један од разлога вероватно је у томе што су основне јединице и појмовни апарат изабраног модела направљени на основу савременог стања језика и норме његове писане употребе, па се зато теже дају пренети на парадигму сазнања и моделе вербализације смислова старијег доба него површински језички сигнали (ниво кохезије). Ипак, ово не умањује, по нашем мишљењу, принципијелну корист овог модела који се сигурно да модификовати и прилагодити за сврхе проучавања предстандардних фаза развоја писмене културе. Наиме, не може се порећи да су и у прошлости постајали *концепти*, *фрејмови*, *скриптови* и *планови* — као и глобални *обрасци* вербалног понашања.

Као конкретни задаци даљег истраживања писмене културе Православних Словена прелазног доба навели бисмо пре свега комплексну дескрипцију сачуваног текстовног корпуса. Таква дескрипција могла би да оперише одређеним радним параметрима као што су *жанр*, одн. тип текста, *оригинално* дело / *превод* (адаптација), *аутор*, *временска* карактеристика итд. Дескрипција свакако требало би да обухвата све језичке нивое као и ванјезичке карактеристике текста (уп. г.) али барем као радну хипотезу можемо да претпоставимо предност (у овом редоследу) синтаксе (укључујући синтаксу текста), елемената стила, творбе речи, речника. Од велике користи би свакако било проширење анализе кохезионих и кохеренционих средстава у сврхе типолошког проучавања старије писмености. Даље, при проучавању грађе требало би не само посматрати иновације, него је веома занимљиво, а и важно питање докле се, како и у којем обиму, одн. облику, чува наслеђе традиционалне православне културе, уколико се испољавају елементи живог говорног идиома одн. фолклорног којнеа.

За сврхе приказа изабрали смо тематски хомогене фрагменте корпуса. У сваком од њих курзивом је обележена по једна специфична кохезиона ознака.

Хронике Ђ. Бранковића

(1) (*Тема:* календари / хронолошки системи (књ. 1); *партиципи / партиципне конструкције*

[2]/3/ Ва Евреи же пьрвозачинателна лета, от васемирнаго битија *зачинаваема бивши*, савьршителни устав *изложен бист*, при есенному дневному и ноштному, единосаравнителному времену, егда сльнце ва небесно мерило *обретаваем бивает*, сиреч месеца септемврија, сему евреискому народу евреиски език, художествано *вамештаваюште* и света слова *приизобрев*, с[ве]ти преотац наш Авраам патриарха, и от тајажде света слова и езика евреискаго проча источником *произхождаваеми били сут*, тако сведетелствует *историчаствующтеи* именем *називаеми* Свида; о нем же есенному новолетному зачинанию, ва С[ве]тому писанию јавставним изображением по сему подобию *обретаваемо бивает*, *рекше*: Да санабдиши приуподобителна празнованија, ва исхождение васелетному времену, егда присавакупити будеши васа васплодија твоја от полнаго предела ... И паки С[ве]то писание гл[агол]ет, Празнованија седмицами да сатвориши тебе, ва пьрвородни васп/4/лодијах жетви твоеи житнои пшеници, и тьржествано празнование, егда пришаствием летним временом васачаска, присавакуплением *сахранјаваема бивают* ... Сему же убо от битија васемирному васеленству, течением новолетному зачинанию изложителному уставу, *сапособствовавши* ... и васи источни народи, паче же убо с[ве]тои цьркви васточнои *садьржаваюштеи* се. Новолетное зачетие садевают при есенному, дневному и ноштному единосаравнению, его же изложителнаго устава толиким дре|вним временом, бл[а]гоуреждително и С[ве]таго писанија сведетелством, *утвьрженнаго* и бл[а]гоугодно *вамештимаго биваемаго*, ва бл[а]гочастивому православију нашему, даже и до сего времена *нерушимо* и бл[а]гочастно *сахранјаваемо имеем*. Такожде и о саставлению летному течению от битија васемирному васеленству, многоразличние учителние даскали, паче же убо ва западню страну *биваемие*, различним и единонесагласним уставом саставление садевают, и сачисловают, и тоежде убо различно единонесагласно, саставление, и сачислование пьрвим исто/5/чником *случаваемо бивает*, от рождаства ... Авраама патриарха, его же ини произволјавают *рожденному бити*, ва лета оца своего Тарре ... (70) Ини же ва лета Тарре ... (130) вторим источником различно единонесагласно, саставление и сачислование *случимо бивает*, от летна сачисловании Судии израилеви книгах, и Царства израилеви книгах, ва них же ини маншим числом, ини же множаишим числом лета сачисловают: Третиим источником различно единонесагласно, саставление и сачислование *случимо бивает*, от летна сачисловања — ... (70) седмицам, когда *зачинаваема* и когда *савьршаваема била сут*, о них же седмицах, васпоминание бивает ва Книгу втору Макавеиску ... Паче же убо јавставнеише известву пр[о]рок Данїил ... *историчаствующтеи* Геѡргие Хорние тако сведетелствует. Православна же свештена с[ве]теиша ма|тер наша цьрква васточна; *сапособствовавши* Евсевија Кесариискаго, и прочие древние учителние даскали, летна зачинателна теченија от битија васемирснаго васеленства, изложителним уставом *заченши* /6/ ... по сему подобию садьржавает. Искони от зачетија, и сатворенија васемирнаго васеленства, даже и до васемирнаго потопа сут лета ... (2262) От васемирнаго потопа даже и до рождаства Авраамова, сут лета ... (1072) От рождаства Авраамова, даже и до путшаствија из — Египта сут лета ... (505) От путшаствија из Египта, даже и до пьрваго лета царства Соломонова сут лета ... (630) От пьрваго лета царства Соломонова, даже и до заплененија Израилева сут лета ... (445) От пьрваго лета запленителнаго, даже и до скончаванија запленению сут лета ... (70) От скончавание запленению, сиреч от втораго лета царства Дариева, даже и до самьрти Александра Великаго сут лета ... (201) /7/ От самьрти Александра Великаго даже и до Рождаства — Х[рист]а. Г[оспод]а. нашего, сиреч: до ... (42) лета царства Ау-

---

[2] Примери се наводе у савременој ћирилици. У косим заградама наводе се стране рукописа (издања), у округлим заградама разрешавају се цксл. бројеви. У угластим заградама [ ] разрешавају се конвенционалне скраћенице. Са више тачкица се обележавају изостављени фрагменти текста.

густа кесара сут лета ... (323) Васа же убо сумма, сиреч: васе естествано сачислование васем летом, от зачетија битија васемирному васеленству, даже и до Х[рист]а. Спасителја нашего лета сут ... (5508) От Х[рист]а. Спасителја нашего, даже и до Иустиниана цара васеленскаго, сут лета ... (527) И подобним сапособствованием, от битија *сатворившаго* се васемирнаго васеленства, лета сут ... (6035) От Иустиниана Пьрваго даже и до петаго лета: Иустиниана Втораго, от нуду же убо *сатворени сут* канони Шестаго сабора ва Труллу, лета сут ... (164) — И подобним пособствием ѿт битија *сатворившаго* се васемирнаго васеленства лета сут ... (6199) јако же ва третиему канону тогожде сабора *сачисловаема сут*.

(2) (*Тема:* порекло Словена (књ. 1); *заменички елементи*

/8/ Мартин Кромер ... по *сему* подобию сведетелствует, рекше: Словеном убо или Славним рекомим име, прежде времена Иустиниана цара, непознаваемо бист гречаским и латинским саписавателем, пьрви убо *иже* ваистину *мне* знаем бивает, Прокопие Кесариски о брантворению готскому, *сего* цара Иустиниана: саписаваюштеи, *ими* приваспоменуем бивает, при времена и лета Г[о]с[под]нја ... (538) битија же мира ... (6046) Аште же убо и Блонд Фороливїски *иже* прежде сто лета историу от склоненија Римскои области саписав, Аркадија и Хонорија времена саизследствовав, Словеном васпоминание сатваравает, потом же убо сице *они* име и краиние *свое* страни, брантворителними оружиїими приумножением разпространили сут, ватолико *иже* Мисиу, Дакиу, Пионииские дьржави, Дарданиу, Ливурниу, Далматиу, Иллириу, Истриу, и *некие* /9/ *инние* ва полуноштну страну, склонјаваемие биваемие дьржави от римски кесаров васхитили сут: Македониу, Тракиу, Епироту, Гречаску област, и — Италїиску област, разрушителному исташтеванию предали сут. Римску же убо област, сведетелством Иорнанда Алана васачаско запуштению, и ослаблеванию предали сут; ни же убо Немачску област опроштению допустили сут, вапоследи же ва *толико* приумноживателно, разпространевание приспевают, *иже* близу пол еуропииском чести, и *некую* асиискую чест *себе* присвоили сут, ва *томужде* словенскому народу превеличаишие, и прекрепчаишие народи даже и до н[и]нја саматраваеми бивает, јако убо сут Руси, Волини, Москви, Българи, Роксолани рекоми и — Тракиани, Сьрбли, Бошнјаци, Карни, Хьрвати, и *они иже* Далматиу, Иллириу, Истриу, и Угьрскои области *иже* планинские гори садьржавают, Словеном или Славним рекомим име, наипаче своеставно садьржавают, и паки ва бродна недра и острова морски пребиваюштеи, *иже* називаеми бивают Венди, Гьрци же именуют /10/ *их* Енети по сведетелству, Аполлонија и Ливија, *их* же *неци* гл[агол]ют от Савроматииски странах пришаствие сатворили сут, *друзи* же гл[агол]ют јако от Пафлагоние прихождение *свое* садевали сут, и проходештим Ливонииские и Прусиские дьржави, и ва *свою* област притворившим дьржави Вандалииском области, тамо пребивателно место *себе* вадрузили сут, *иже* Венеди или Енети нарицаеми биваху, о *них* же *васих* Хелмолд ва Кронику Словенску тако сведетелствует, и при окејану Немачскому бивающтими, при текуштими водами називаеми Сала и Алби, *ими* же Словеними оставшии се даже и до *сего* дна, Немци Винде или Венди именем називают, иногда многоразличними разьнствителними особленми, именми и народими обретаваеми били сут, јако же зримо бивает ва сведетелство Витикхинда Саксона. Вапоследи же Чехи, Лужаци, Морави, Касуби, Померани, Мозови, Силезии, и Леси, *васии* же *сии* народи, аште же убо диалектими *некоею* честию различие имеют обаче же *тоижде* словенски език /11/ ест, ни же убо велми различними обичаими сажителствуют, аште же убо и *толико* многоразличними, називателними именми особљаваеми бивают, обаче же *васи* обште единокупно, Словеном име *себе* припознавают, *еже* подобно бивает, да зачинателно источно похождение, *васем* обште единокупно, *тоижде* словенски език бивает

(3) (*Тема:* порекло Немањића (књ. 2); *п҃ртикула* же[3]

/44/ Бисть ва Захьлмскои дьржави ва село именемь Луца Стефань презвитерь гречаскаго закона и*же* от супружнице свое между инеми синови своими имевь и Любомира именемь сина, сеи *же* Любомирь по некоему времену, муж мудростию уподоблен, и бадарьставно ва воинставни потребах савьр/45/шена себе указати начинаеть; его *же* захьльмски кнезь ва некоемь дворнемь пребиваниа месту Терново нареченномь, исправникомь бити постављаеть, тое *же* и до данашнега дна от него Любимирь назива се, ва нем *же* бл[а]гоугодно свое строение садевавше, вамале мира сего отлучениемь преставлень бисть, оставивши по себе рожденаго сина своего Уроша именемь, и*же* оцу своему изреднимь мужаством јако ва воинставни тако и ва разумьни свои потребах бл[а]гоугодно последовавь, сиа убо слишавь и разумевь Георгие крал словенски диоклитииским и прочимь дьржавамь словенскимь обладаюштаго, ва више реченну Захьлмску дьржаву кнеземь поставивь, Уроша ва томь и утвьрждаеть его, и повангда Урошь бл[а]говерно бадьрьставнимь своимь воинством /46/ супостати Георгија кралја преодолевь, паки потомь воевавшу ему ва различни супостати, некогда ухиштень бисть от свои супостатовь, и ва Рашску дьржаву отслану бившу тамо придьржань бисть, донде *же* дьржаву Рашску Георгие крал паки ва свою область притвараеть; Зде убо по више реченаго ... архиепискупа Данила изволениемь, неци наши саписують јако Урошь два сина имевь, именем пьрворождени Тихомиль втори *же* Чедомиль, обаче *же* ванегда еште юни си два братија Тихомиль и Чедомиль младенствуюшти посредь завистники оцу им Урошу ва саузномь пребиванию страждушту; завистници же Урошеви и*же* ва ту дьржаву обретаху се, людие велеречиви и клеветиви езичници велми бившимь, /47/ ва велефалнои своеи гьрдини и лажнохулни бледословии, ва поругателно поношение и завистьно укорение симь младенцемь, ведуште их от Ликинија царскомь лозомь влечуштимь бити, Чедомила епископа бити нарекоше, Тихомила *же* попом назваше; обаче аште би и свештеничаски образь били си на себе вазели, темь ни ва чемь би себе обезчастили били, не мнози ли цареви и кнезови свештеничаски иночаски образь на себе ваземше мира сего отрекше се Вишнему Б[о]гу. паче угодити васхотевше таштеславїе века сего оставише, е да ли со тем господарску кнежевску, и царску лозу изгубише, или родителемь и прародителемь своимь вьлекому кьрвь осквьрнише, никако *же* не буди то, на елици мнишаским законоль ва иночастьво пребивати навикнуше, тие и подвигь свои добре и не/48/порочно сахранише; и*же* убо ва посагании бише јако же православна васточна мати цьрква наша узаконила есть, или мирски или свештеничаски образь имеюштеи от Б[о]га данними имь частними своими супружницами, рода своего влекуштую чисту кьрвь и неповинную лозу по достоиноподобному обичаю ва народе своемь кьрвно свое похожденїе придьржаюште кождо их лишениемь, ни прежде почам от Адама пьрвосатворенаго чловека да*же* и до сего времена не изгубише, ни по семь до сконьчанија века сего изгубити имеють; Повежд ми вапрашаю, Аронь пьрвосвештеникь бивши ва Израиле, изгубил ли есть кьрвь Моисеја брата своего царстьвуюштаго ва Израилја ради свештенства своего, Моисеи *же* /49/ не тачию царскимь прославлениемь уподоблень бисть, на еште и са Богомь гл[агол]ати дьрзновение от вишних с[ве]ти б[о]ж[е]ставни данно ему бисть, его *же* дьрзновенија, ни брать его Аронь аште и пьрвосвештеникь бисть, лицем ка лицу јако *же* Моиси гла[го]лати не улучи, тако и сеи Тихомиль синь Урошевь, аште и свештеникомь би биль царску влекому кьрвь и лозу ва себе имеюшту не изгуби, јако *же* злохулници бледословствоваху безместнимь завистиемь своимь, на очи никогда *же* усипаеми васевидештеи прештедраго Б[о]га, на смерение свое призираеи васегда, и сему Тихомилу от чресал утроби своеи четиреми синовими родити се изволи, и*же* именемь названи бише, пьрворождени супостатнаго завистија ради јако ва завистно време роди се Завида наречень бисть, втори, желаемаго /50/ мира приобрештениа ради Сретимирь, или Срецимирь наречень бисть, трети, пьрву славу рода своего вазисканиа ради наречень бисть Пьрвославь, четвьрти, Стефан и*же* потомь

---

[3] Овде са задржава традиционални назив *п҃ртикула* али примери употребе доста добро показују функционални размак овог елемента.

мужеставну силу васприемь супротивь супостатни завистьниковь и*же* ва време оца своего Тихомила, и ва време деда своего Уроша Пьрваго бише, не тачию стефанско свое име изјаснити вазхотевь, *еже* елинскимь езикомь венаць бити царски разумеет се, на и кьрвь царску лозомь влекому не манега себе ва царстьвию бити от цара Костантина Великаго, сестрою его Костантиею супружницею Ликиниевою, старожитною, пребабою своею указуюште, Немане призивателно, име себе васприемь, от нуду *же* наследници его Неманичи назваше се. Сеи *же* Пьрви Стефань Немане /51/ синь юнеиши Тихомила и внукь Уроша Пьрваго, аште и братиа его Завида, Сретимирь или Срецимирь, Пьрвославь, доблеставнии и великимь бл[а]городиемь бл[а]гоугодни бише, на обаче Стефань Неманја преизобилнимь подвигомь стефанскому имену своему паче сагласив се, и великемь жупаномь ва отачаствији рода своего бити избирает се; гл[агол]ють убо неци еште и ва дворь французкаго краља службу садевавь, от нуду *же* и супружницу себе ваземь посагаюште се сародницею више реченнаго езика краља именемь зовомою Анною, даштерию *же* Стефана босанскаго бана биваема тои *же* краль французки даруеть Неманю, не тачию по латинскому и алеманскому обичаю ва Римскои области, комисемь и грофомь назвати се и грофскаго сана часть имети, на и знаменителнимь кралства своего печатомь и*же* есть стабло от цвета /52/ кринь дарова его, и*же* и до сего времена ва Неманиномь печате зримь обретает се: пованегда *же* ва своемь ему отачаству вазвраштеному бившу, и кьрштение светои васточнои цьркви на себе васприем, и супротивь старовременнимь роду своему завистникомь воевати начинаеть умишљати ... призиваеть архистратига сили Г[оспод]ньи, Михаила ... икону *же* светаго архистратига сили Г[оспод]ни ва заслонну хоругву свою начинити повелевь, и дна празнованиа Михаилу Г[оспод]ню. архистратигу светим тьржаствомь савьршено испьлнити начинаеть, и тако ва то време Неманја и братиа его воевати начинаю/53/штимь, землю, ја*же* нашимь езикомь Зетска, латинскимь езиком *же* Зента именует се, тую землю ва скоро време себе освоивше, многие воини присавакупьлјають, и рукою властьною ванидут ва Рашску дьржаву, от нуду *же* Владимирь тои дьржави обладатель, и роду Неманиному старовременни и велми завистни супостать бивь, са народомь рашковскемь ваставь на брань супротивь Немани исходить, и ванегда саражению им случи се бити ва Приштину, преодолениемь изгнань бисть, Владимир *же* бегстьву себе вадавь, ва Бльгаре прибегнувь оставлјаеть землю, Неманја *же* и братија его себе землю присвајають: победи *же* тое ради, васхотеше јако да место то от того времена сьрбскому народу кралевь/54/скаго дијадимою сиреч венцемь венчаниа престолно место будеть: Тогда *же* убо Неманја подобнимь обичаемь великаго кнеза титломь назнаменовати се начинаеть, подь свою область садьржаюштему землю Рашску са вишою и нижною Зетскою землею; братија *же* его вазвратише се ва Захьльмску дьржаву свое им г[ос]п[о]дарство, братскою любовию единосаглашениемь Немане брату своему, повинно послушание и часть подобну ваздаваху.

(4) (*Тема:* краљевина Немањића (књ. 3); *п̄леоназам израза — 1* (географски појмови)

/83/ Ва таја же времена бьлгарски кнезь многи гречаские дерьжави себе васприель бисть; тогда и Втори Андреи краль угарски устьрмивши се на Стефана Неманю, мегалузупана изгнавши его Вьлка некоего именемь ва негово место начелника деспота постављаеть ва едину честь *Сьрбскои земли*, проча же себе васприемь са титломь сьрбскемь кралемь именованиемь: тогда Иоаникие бьлгарскимь господарстьвомь обладаюштеи, кралевски венаць вазискавь, от Третијаго Инокентија папи римскаго; тому же последовавь и мегалужупань сьрбски, сиречь велики жупань /84/ от того же папе Инокентие кралевски венаць себе вазискаеть, Андреи же више речени угарски краль завистию припревь не ваздати се ему кралевски венаць и тако тогда продьлжено бисть, тои же Лицие латински више реченни историкь — сведетелсвуеть: по самьрти же Инокентиево, Хонорие папа наследникь его, отлучаеть угьрскому кралю *Сьрьбскою ѡбластию* именовати се ... о нем же сведетелствуюште пишеть Тома Архидијаконь, рекше, јако ванегда Третијаго Бела угьрскаго краља синь Андреи обештанїе оца своего

испълнити ва/85/схотевь, на себе кърстоноснаго знаменија по обичаю васприемь, ради помоштнаго посештениа светаго *места Иерусалимскаго*, устьрмивши се убо сеи Андреи угърски крал са васею западнею помоштию, проходить прико мора от суду ва онь поль: ва то време Стефань господарь сърбски иже мегалужупань зовоми беше, посланники свое ка престолу римскому отславше, кралевски венаць от папе Хонорија приобрете, отсилаеть бо посланика от стране свое, иже пришадши венчавь его, вамештаеть бити ва землю свою пьрвемь кралемь от папе утвьрженнаго. Немане Втори венчани краль Радославь пьрворождени синь Пьрвовенчанаго Стефана крале, приеть начелство сърбскаго кралевства ва лето... (1224) /86/ и пребисть ва немь леть. ... (6) саматрати начинаеть јако би ему возможно било область дьржави своеи приумножити, тогда же ва несамирению бившему са Бьлгари и безь крале бившимь имь ва велику метежь обретаху се между собою, Радослав же краль присавакупивь множаство воинь и рукою властною ванидеть ва *землю Бьлгарску*, и от нее велику честь себе васприемь, от туду же возвратив се ва *Гърчаску* w*бласть*, и тамо многие дьржави себе присвоивше приобревь, и ва том недоволно ему бисть, са воинством /87/ своимь устьрмљает се на Угре, и ва јарамь области своеи ваведеть народи иже ва *Сремску дьржаву* пребиваху, их же мати угърскога кралја именемь Урица обладаше: видевши же она јако невазможно естъ еи брань творити ни Радославу кралю супостатсвовати, бегству себе вадаваеть и ва *Угьрску землю* прибегаеть, иде же на опьльчение благоугодно воинство присавакупљаеть и на брань ва сараштенїе са нимь ванидеть, борештим же се имь преодолена бисть, и жива васхиштена бисть, са нею же потомь мирь сатворивь свобожаеть ю, и потомь вамале жизань века сего скончавь ка Богу отходить, начелство и престоль кралевствьа своего остављаеть бра/88/ту своему Владиславу.

(5) (*Тема:* аутокефалија Српске цркве (књ. 4); *п̄леоназам израза — 2 / редундан̄тност̄*

/378/ Тогда васпоменувь себе некто, *пречастьнеишаго лика їеромонахїискаго Б[о]гу бл[а]гоугодни стараць* /379/ *именуеми Исаија*, ревностию б[о]ж[е]ставною раждег се, видевь клетовну анатему јаже бити случи се ва народе сърбскомь, ва дни Великаго Стефана рекомаго и Душана цара, иже и до того времена *не разрешена садьржима биваше*, отходить ка кнезу Лазару, и о васе сих *известно сказуюште вазвестивь*, *елика делати се потребна сут*, кнез же Лазарь *ка бл[а]годетелному делу пристоино понуждение имевь*, таковому *бл[а]гополазному трудодејанию себе сагласителна сатворивь*, и посилаеть тогожде частнеишаго старца, ка сърбскому патриарху Саве Второму симь именем Четвертомь, повелевь приити ка нему, Сава же патриарха пришадши ка кнезу Лазару, *купно единодушно саветь притвараюште*, више рекомаго частнеишаго старца /380/ Исаию приготовљают путшаствию ва Костандинополски град, от пьрвопрестолнаго васточнои цьркви васеленскаго патриарха, разрешение испросити, еже о више биваемои васпоменутој клетовнои анатеми, да би *разрешени имели бити* јако прежде *самьрьтию усапши*, тако и *по них вапоследи* ва народе нашем сърбском живи сушти, бл[а]гоугодни же частни стараць Исаија, *повелению себе повинувь*, и ваземь от кнеза Лазара јаже на потребу биваху доволно, и тако себе путу емлеть ка С[ве]тои Гори Атонскои, от нуду же ваземь са собою *пречастнаго ва добродетели бившаго* прота С[ве]тие Гори Атонскои, именуемаго Теофана, и два ученика Силивестра и Нифона, са ними и Никодима *гл[агол]омь* /381/ *тьлмачителја*, и от туду валезшим ва корабаль, и везуштим се *морским вълнениемь*, достизают и до царствуюштаго града Костантинополскаго, тогда царствуюшту Второму Калоиоану Палеологу, и сину еговому Второму Маноилу Палеологу, *васеленскому же патриарху васточнои цьркви пьрвопрестолно светителствуюшту именуему Филотею добродетелному и премудрому бивaему*, с[ве]теиши же патриарха васеленски, уведевь пришаствие частнаго старца Исаие, и вину разумевь ее же ради пришастьвие сатворивь, и повелевь саборному лику с[ве]тои васточнои цьркви, јако подобно есть са частию да васприеть будет частни стараць Исаија. Пованегда же с[ве]теиши васе/382/ленски патриарха, са царем и *са васем сабором јако духовнаго тако и мирскаго лика, санмиштем савет притворивь, единодушним саглашением*

купно васесаборно праштають прежде бивша запрештениа, и отлученија, елико случила се биваху ва дни Великаго Стефана рекомаго и Душана цара, и Втораго Иоаникиа сьрбскаго архиереа, и по них васех преставьлшїи се и живи биваеми, и васех јако духовнаго тако и мирскаго лика, ва обште свое сачетание и саслужение *прошт҃ениемь васприемлют*; еште к тому целокупним самотрениемь, словеносьрбскаго народа важделение ва разьнставно разсуждение, сьрдолюбазно васприели суть, и васесаборно васпоминаюште иже *пьрвоиустинијанска цьрковь*, подь областию народа сьрбскаго обреташе се, ва град рекоми /383/ Охридь; или паче по историчаству Асатиеву ва Презрин и јако *цьрковь рекома пьрвоиустинијанска*, еште ва дни бл[а]гочастиваго Великаго Иустинијана цара, обштесаборнимь произволениемь, *таја више васпоменутаја пьрвоиустинијанска цьрьковь* своеволному архиереиству предана биваше, јако же сведетелствует ... Великаго Иустинијана цара ... правило изложителнаго устава ... сие вини ради јако же више рекохом *пьрвоиустинијанска цьрковь*, бивши ва област народа словеносьрбскаго, и ради обштаго самиренија купно јако духовнаго тако и мирскаго лика, паче же убо да ва прочее сьрбски народ, супостатну бран творити супротивь народа гречаскаго да не имеет, его же ради, саборним изложением разсуждено бисть, и /384/ б[о]жественнои васточнои цьркви приключением вечним утвьрждено бисть, да от того времена словеносьрбски народь не тачию јако пьрвоиустинијанска, и бьлгарска цьрковь, своего самоволнаго архиеп[и]скупа имеаше, на еште *придаюште васесаборним услишанием чатушти се изјаснено бист*, да словеносьрбскаго народа архиеп[и]скупь, отнюд не тачию архип[и]скупом, на и *самоволнаго Духа с[ве]таго дара деиствиемь*, јако же и прочи патријарси именуеми сут, тако и сьрбски патриарха, да *патриаршаским нарицанием именован будет*, и никим же обладаемим да будет, и васе дьржавние епархие, иже ва више васпоменутому пьрво на десетому правилу Великаго Иустинијана цара, ва втору Паннонию сиреч пьрвоиустинијанску *изложителним саписаниемь* /385/ *воображенна сут*, да под области и престола сьрбскаго патриаршаства *имеют бити едину апостолску католичаску и ортодоксиску сиреч православну веру садьржаюште*: тачию сию едну заповедь особеште предложише уставом рекше, јако аште словеносьрбски народ помоштию васештедраго Б[о]га паки укрепити се имеет, и ва гречаском народе супостатно ваставше воевати начинают, тогда патријарха митрополити и вас свештенички чинь, словеносьрбски, по изложению повелителни с[ве]ти саборни правиль, *отлучением приети да не имеют бити*: сија же бл[а]годетию Б[о]жиею с[ве]тому сабору тако бл[а]гопроизволившему и писанием дело сие утвьрдивше /386/ посланники народа сьрбскаго са великою љубовию и подобною частию отпуштают

(6) (*Тема:* Милош Обилић (књ. 4); *ограничавање падежне парадигме* (доминанта *датива*)

/401/ Ва втори же убо дан дзело рано утьрнююште ваставь Милошь Кобиличь, и *никому иному не знаюштому*, *васедшему* на коню своему, по *старовременному обичаю словеньскому*, ванегда приластити васхотеху свое супостати, *прирушивь*/402/*шему* се бегству себе вадавь, и ва турско табориште *утекшему* себе сатворивь отходит, Турци же бл[а]гообразно васприемлют его, и ва таи час ва пребивателну сен цара *им* ваведут его, царь же Мурат видевь Милоша велми вазрадовав се, Милош же турскаго обичаја последовавь, на землю *простьршему* се *Мурату цару* поклонение сатворивь, и ванегда главою преклоненою руку цареву целовати васхотевь, отравним ханжалиром его же ва себе сакьрвена имевь, жестоким васхиштениемь цара Мурата *прободившему*, чрева егова от утроби его даже и до пьрси распоривь, *исходештему* же *ему* из подь сение, и паки бегством васпет вазвратити се *васхотевшему*, турскими оружиими окърсть нападшим на ним, самьртию /403/ погублень бисть: от того времена Турци нови обичај имети начинають, јако иже аште къто приходит ка *цару турскому*, рукоцелованија ради, да дьржим будет руками обоюдним странам, от царски бл[а]говерни служителевь, да нијаковим пособствием наскакаюште на царски образь, наступити никто не вазможет;

Руско приватно писмо (грамотка) предпетровског и петровског доба[4]

Редундантност / понављање:

(1) (*Г[о]с[у]д[а]рю* Петру Андреевичю биют челом сироти твои села Елицъ сироты твои самыя бедныя ... милости у тебе г[о]с[у]д[а]рь просимъ пожалу *г[о]с[у]д[а]рь* збав с *насъ* доли по четверти с рубла а у *насъ г[о]с[у]д[а]рь* никако животинишки во дворе нету а ныне *мы г[о]с[у]д[а]рь аброкъ* заплатили по рублю что была ржи посенна и тот хлепъ в поли за *брокъ* залажили а таперича *г[о]с[у]д[а]рь мочи нашаи мочи* не стала а дасльномъ *г[о]с[у]д[а]рь* в *аброки* воля твоя с *нами* смилуиса пожалуи (Котков/Панкратова 1964, 210 (№ 70); вероватно после1669)

(2) (*Г[о]с[у]д[а]рю* Андрею Никитичю бьет челом и пълачитца *сирота* вашъ *г[о]с[у]д[а]р[е]въ села Елецъ* кресянишъка Фомъка Детковъ прибыла *г[о]с[у]д[а]рь* ко мьне племянни брата моего дочишка сирота *въдовица* с *молчишкам* из Новгоротчины а прибрела с теми робятоми которыи стали житъ но Елнышихи Софоновы дети изволиш ли ты *г[о]с[у]д[а]рь тое вдовицу* деръжатъ въ вотчине твоеи *г[о]с[у]д[а]рва* въ *селе Ельцах* а бояръ *г[о]с[у]д[а]рь* Косицъскихъ *та вдовица* смилуися г[о]с[у]д[а]рь и пожалуи (Котков/Панкратова 1964, 199 (№ 44); вероватно после 1669 г.)

(3) (Г[о]с[у]д[а]рю моему Ивану Семеновичю Юшка Урусовъ челом бьет здравсвуи г[о]с[у]д[а]рь на множество летъ и покровенъ буди десницею в тр[ои]це славнаг б[о]га пожалуи г[о]с[у]д[а]рь прикажи ко мне писать о своемъ многолетном здорове какъ тебя г[о]с[у]д[а]ря моего Хр[и]ст[о]съ м[и]л[о]стию своею сохраняетъ, а про меня пожалуешъ г[о]с[у]д[а]рь изволишъ ведать и я на Москве ... живъ до воли б[о]жии в н[ы]нешнем г[о]с[у]д[а]рь ... году ... по указу *великих г[о]с[у]д[а]реи отданы* мне в *Синбирску* Чювичинские *воды* и об *оддаче тех вод* ихъ *великих г[о]с[у]д[а]реи грамота* к тебе послана и я с *тою великих г[о]с[у]д[а]реи грамотою* и для осматриваня *техъ вод* послалъ в Синбирскъ ч[е]л[о]в[е]ка своего Андрея Караулова прошу у *тебя г[о]с[у]д[а]ря моего м[и]л[о]сти* о чемъ *ч[е]л[о]в[е]къ мои* станет у тебя *м[и]л[о]сти* просит пожалуи буди к *нему* м[и]л[о]с[е]рдъ и где будетъ возможно пожалуи подаи мне руку помощи а о семъ к *тебе г[о]с[у]д[а]рю моему* пишу надеяся на *твое* ко мне *жалованя* а егда бл[а]говолитъ Хр[и]стосъ видети твои очи буду самъ тебе бити челом за *твое жаловане* о семъ тебе г[о]с[у]д[а]рю своему челомъ бью (Котков/Панкратова 1964, 63—64 (№ 2); 15.07.1694)

(4) (... и *что* ты изволил отпустит в Соколово *Василя Будникова* и *онъ* к нам приехал девятым днемь дал бг[о]ъ в целости и *что* лошадеи с *ним* послал и которая служивая рухедь со всем приве в целости Да ведомо тебе г[о]с[у]д[а]рь батюшко буди *что не стало тетушки* Аграфены Дмитревнои ... а *лежала она* четыре н[е]д[е]ли а к нам ведомости не было какъ *она лежала* и какъ *преставилас* в те поры к нам приезжало ч[е]л[ове]къ дворовои да дьячек и матушка сама боло поехала на *погребение* и воротилас *ис Карачева* для тово что некакие ведомости припали и *ис Карачева меня* изволила послат *с Петром Савостиным* и *мы погребения* не застали потому что *она преставилас* в четверток а *погребение* было в суботу а что были которые в доме ея сундучки з добромъ и с писмами и то все побрала Ивана Афонасевича Спешнева жена *к себе* в дом также и Дементея *к себе* жъ взяла а что сорокоусту по ц[е]рквамъ и я то все роздалъ и псалтыр нанял читат также пожаловал со мною ездилъ батко н[а]шъ соколовскои Леонтеи (Котков/Панкратова 1964, 120 (№ 87); 04.10.1709)

Јункτори:

(1) (Г[о]с[у]д[а]рю моему м[и]л[о]стивому ко мне кормилцу Андрею Ильичю раб м[и]л[о]сти твоеи и вскормленикъ богатые твоея трапезы Петрушка Мелентьевъ челом

---

[4] Примери се наводе у хронолошком редоследу.

бьетъ подаи тебе г[о]с[у]д[а]рю моему г[о]с[по]дь б[о]гъ многолетное здорове и все благое пребывание со всемъ твоимъ праведнымъ домом Пожалуи г[о]с[у]д[а]рь прикажи к намъ о своемъ здорове писат как тебя м[и]л[о]с[е]рдыи б[о]гъ м[и]л[о]стию своею хранит *а* мы твоего здоровя слышати по всякъ час жадни ведома г[о]с[у]д[а]рь тебе буди *что* твое челобите в Белеве о дворовом месте *и* посадские люди тебе смонили в обыску салгали сказали про то место *что* бутто было порозжая торговища бутто уезные люди на томъ месте ставливалис с торгомъ *а* слышал я от их же брати *что* они то место прочат себе подвары *и* хотят бит челом великому г[о]с[у]д[а]рю *чтоб* и дворы ваши на посаде все отдали имъ посадскимъ на селитбу *то* они мыслят *и* промышляют н[ы]не г[о]с[у]д[а]рь посадские люди *которые* у делъ на кабакех посидели *и* в старостах походили стали горды *и* спесивы обогателили всех чиновъ людей в Белеве преодолели иные чины противъ их и молвит не смеют и свою братю молотчих людеи богатые потоптали *и* в нищету предложили вес платеж на скудных людеи наложили *а* из них немногия люди то делают *а* скудными пролазят *и* все имъ в ротъ гледят *что* здумаютъ посадские лутчия *тово* и смотрят *и* на меня г[о]с[у]д[а]рь н[ы]не за землю Василья Грогоревича ковъ куют *и* зласловят везде напрасно небылыми словами поносят А за семъ тебе г[о]с[у]д[а]рю своему рабски челомъ бью ... (Котков/Тарабасова 1965, 73 (№ 125); 15.12.1680 г.)

(2) (Г[о]с[у]д[а]рь мои м[и]л[о]стивои бл[а]годател Андреи Ильичь здравствуи на многия лета и с супругою своею г[о]с[у]д[а]рынею моею Агафьею Василевною и со всемъ своимъ бл[а]годатным домомъ и пожалуи пиши ко мне про свое здоровье какъ тебя б[о]гъ милуетъ *а* пожалуешь изволишь ведать про меня *и* я на Москве з женою *и* с Александрушком ... жив до воли б[о]жии *А о чемъ* изволил ты ч[е]л[о]в[е]ка своего Ивана к Москве присылат *и я о томъ* ему словом сказывал *а* работат тебе свету своему вседушно рад *а* мне *о том* деле *что* было *и о том* вестно тебе г[о]с[у]д[а]рю моему будет после *а* терпеть за тебя готов пожалуи г[о]с[у]д[а]рь мои буд м[и]л[о]стивои приятел х кр[е]стнику моему к Михаилу Даниловичю *которои* к тебе будет после сего писма *а* у меня ему приказано в д[е]р[е]внишке *и* обо всем велел тебя доложит *а* я приволокуся после Семени дни какъ великии г[о]с[у]д[а]рь изволит итти в поход *и* за твое жаловане буду бит челом по семъ Мишка Прокофьев челом бьет (Котков/Тарабасова 1965, 83 (№ 145); вероватно пре 1682 г.)

Формулар:

(3) (*Г[о]с[у]д[а]рю моему Дьмитрею Ивановичю Тимошка Панютин челом бьет Здравствуи г[о]с[у]д[а]рь мои со всимь своимь бл[а]годатным праведнымь домомь и з... моею сестрицею Агафьею Савелевн[ою] и з детушками своими А про меня г[о]с[у]д[а]рь мои изволишь ведать и я на службе великихъ г[о]с[у]д[а]реи ... живь Пожалуи г[о]с[у]д[а]рь прикажи ко мне писат про свое многолетное здорове и про г[о]с[у]д[а]рню мою сестрицу и про детокъ а мне бы слышав про ваше многлетноя здоровья о б[о]зе радоватца* Да послал я грамотку во Брянескъ к матушки и ты пожалуи г[о]с[у]д[а]рь мои Дмитреи Ивановичь сошли во Брянескъ вели отдат на моемь дворе дворницы чтоб она сослала тотчас к матушки в д[е]р[е]вню а грамотку послал я сь Микитою Сапегинымь пожалуи Дмитреи Ивановичь отпиши ко мне какь думаешь об мелницы что я тебе говарил станем строит пополам *За семь тебе г[о]с[у]д[а]рю своему премного челом бью* (Котков/Панкратова 1964, 103 (№ 46); вероватно 1682—1696)

ИЗВОРИ

Бранковић, Ђ., *Хронике* (рукопис бр. 90, Библиотека Српске Патријаршије).

Котков, С. И., Панкратова, Н. П. (изд.), *Источники по истории русского народно-разговорного языка XVII — начала XVIII века.* Москва 1964.

Котков, С. И., Тарабасова, Н. И., *Памятники русского народно-разговорного языка XVII столетия* (Из фонда А. И. Безобразова). Москва 1965.

ЛИТЕРАТУРА

Грицкат, И., *У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. Поводом иницијативе Матице српске да се састави речник књижевног језика славеносрпског периода*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику IX (1966), 61—66.

Грицкат, И., *Положај синтаксе у Вуково време и у Вуковом делу*. Ковчежић XII (1974), 55—60.

Грицкат, И., *Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века*. Српска академија наука и уметности. Зборник историје књижевности, Одељење језика и књижевности, књ. 10 (1976), 297—322.

Грицкат, И., *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*. Београд 1972.

Грицкат, И., *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд 1975.

Живов, Б. М., *Язык и культура в России XVIII века*. Москва 1996.

Кречмер, А., *Актуальные вопросы истории русского литературного языка*. Вопросы языкознания, № 6/1995, 96—123.

Кречмер, А., *Сравнительная история славянских литературных языков: вопросы методологии*. Вестник Московского Университета. Сер. 9., № 3/1998, 48—59.

Кречмер, А., *О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (размишљања о словенској историјској стандардизацији)*. Јужнословенски филолог LVI/1—2 (2000) (in memoriam P. Ivić), 543—559.

Кречмер, А., *Русский язык на пороге нового времени (синтаксис грамоток XVII — начала XVIII вв.)*. Русский язык: система и функционирование. Материалы Международной научной конференции 18—19 мая 2004 г., Минск, Часть И. Минск 2004, 67—69.

Лихачев, Д. С., *Древнеславянские литературы как системы жанров*. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Славянские литературы. Москва 1968, 5—48.

Пиккио, Р., *Slavia Orthodoxa. Литература и язык*. Москва 2003.

Суботић, Љ., *Судбина партиципа у књижевном језику код Срба у 19. веку*. Нови Сад 1984.

Толстой, Н. И., *Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику 18. в. код Словена*, Научни састанак слависта у Вукове дане 10/1, Београд 1981, 33—40.

Толстой, Н. И., *Slavia Orthodoxa i Slavia Latina — общее и различное в литературно-языковой ситуации*, Вопросы языкознания, № 2/1997, 16—23.

Успенский, Б. А., *Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка*. Москва 1983.

Успенский, Б. А., *История русского литературного языка (XI—XVII вв.)*. Москва 1987.

Beaugrande, R.-A. de / Dressler, W. U., *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen 1981.

Ferguson, Ch., *On Diglossia*. Word 15 (1959), 325—340.

Hüttl-Worth, G., *Zum Primat der Syntax bei historischen Untersuchungen des Russischen*. Studia linguistica (in memoriam A. V. Issatschenko). Lisse 1978, 187—190.

Kretschmer, A., *Zur Diskussion um den Ursprung des russischen „literaturnyj jazyk"* (seit Ende der 50er Jahre). Bochumer Slavistische Beiträge 8. Hagen 1986.

Kretschmer, A., *Српски књижевни језик у деценијама пре Вука (језичка анализа славеносрпских текстова: проблеми и могућности)*. Научни састанак слависта у Вукове дане 17/2. Београд 1988, 139—149.

Kretschmer, A., *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte* (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums). Slavistische Beiträge 241. München 1989.

Kretschmer, A., *Схватања Доситеја Обрадовића о књижевном језику (теорија и пракса језичке употребе код Словена у 18. веку)*. Научни састанак слависта у Вукове дане 19/2. Београд 1990, 61—68.

Kretschmer, A., *Zur Frage der Texttypologie*. Jachnow, H. et al. (Hg.), Probleme der Textlinguistik / Проблемы лингвистики текста. Минск 1991, 122—150.

Kretschmer, A., *Методологија разрађивања лингвистичких текстовних модела за предстандардно-језичко доба*. Научни састанак слависта у Вукове дане 20/2. Београд 1991, 65—71.

Kretschmer, A., *Zur Rolle der Übersetzungen bei der Entstehung von slavischen Standardsprachen* (unter besonderer Berücksichtigung der russischen und der serbischen Situation). Zeitschrift für Slavistik № 37/1 (1992), 60—71.

Kretschmer, A., *Zur Entstehungsgeschichte slavischer Standardsprachen* (einige methodische Überlegungen). Welt der Slaven XXXVIII/2 (1993), 254—264.

Kretschmer, A., *О феномену тзв. Pax Slavia Orthodoxa у контексту историје словенских стандардних језика*. Научни састанак слависта у Вукове дане 25/2. Београд 1996, 31—39.

Kretschmer, A., *Zum Problem der vorstandardsprachlichen Norm* (am Material des russischen Privatbriefes). Die Welt der Slaven XLIII (1998), 259—270.

Kretschmer, A., *Zur Geschichte des Schriftrussischen*. Privatkorrespondenz des 17. und frühen 18. Jahrhunderts. Specimina Philologiae Slavicae, Suppl. 62. München 1998.

Kretschmer, A., *Од српскословенског ка рускословенском* (на материјалу „Хроника" Ђ. Бранковића). Научни састанак слависта у Вукове дане 28/2. Београд 1999, 197—202.

Kretschmer, A., *Уочи стандардизације српског језика* (језик „Хроника" Ђ. Бранковића). Научни састанак слависта у Вукове дане 30/1. Београд 2002, 11—19.

Kretschmer, A., *Slavenoserbisch*. Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens 10. Klagenfurt — Wien — Ljubljana—Sarajevo 2002, 473—476.

Кречмер, А., *Руско приватно писмо у 17. веку и у доба Петра Великог*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 62 (2002), 117—148.

Kretschmer, A., *Zur Syntax des serbischen und russischen Schrifttums um 1700*. W. Gladrow (Hg.). Die slawischen Sprachen im aktuellen Funktionieren und historischen Kontakt. Beiträge zum XIII. intenationalen Slawistenkongress vom 15. bis 21. August 2003 in Ljubljana. Berlin 2003, 111—131.

Kretschmer, A., *Vom Kirchenslavischen zu Schriftsprachen der Neuzeit* (Schriftserbisch um 1700). Welt der Slaven XLIX (2004), 145—160.

Kretschmer, A., *О русском языке петровского времени (в свете данных анализа частной переписки)*. Okuka, M., Schweier, U. (Hg.). Germano-Slavistische Beiträge. Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag. Die Welt der Slaven. Sammelbde — Сборники. Bd. 21 (2004), 137—148.

Kretschmer, A., *Формирање функционалних стилова у српској писмености у доба Вукових реформи*. Научни састанак слависта у Вукове дане 32/1. Београд 2004, 201—210.

Kretschmer, A., *Српски језик између старог и новог доба* (о језику *Хроника* Ђ. Бранковића). Научни састанак слависта у Вукове дане 34/1. Београд 2005, 43—53.

Picchio, R., *Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition*. Welt der Slaven 7 (1962), 1—27.

Анна Кречмер

О СИНТАКСИСЕ ПРЕДСТАНДАРТНЫХ ЭТАПОВ ЯЗЫКОВОГО РАЗВИТИЯ
(на материале русской и сербской письменности)

Резюме

В работе рассматриваются проблемы разработки адекватного методологического и теоретического аппарата для исследования предстандартных форм письменности. Особое внимание при этом уделяется письменности Православной Славии с ее ярко выраженной спецификой. Предложенная рабочая модель анализа базируется на постулате особой важности синтаксиса и организации текста для такого рода исследований, а также рассматривает возможности интеграции методов и концепций современ-

ной теоретической лингвистики в диахронии. В частности, в данной работе показаны возможности применения анализа кохезионного и когерентного уровня текста, представленного в работах де Beaugrande'a / Dressler'a, для исследования особенностей языка сербской и русской письменности периода перехода от старой письменной парадигмы Православной Славии к литературному и позднее стандартному языку нового времени. В качестве текстового корпуса здесь использованы т. н. „Хроники" Г. Бранковича (начало XVIII века) и частная руская переписка XVII — начала XVIII века.

UDC 811.16'367.625

Људмила Поповић

АРГУМЕНТСКА СТРУКТУРА ГЛАГОЛА ЕМОТИВНОГ СТАЊА У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Предмет овог рада чини анализа специфичних синтаксичких обележја глагола емотивног стања која су узајамно-узрочно повезана са семантичким одредницама. Полазећи од чињенице да је емоционално стање енграм реактивне природе, у аргументској структури предиката емотивног стања ауторка издваја обавезан аргумент пропозиционе природе, јер реакција субјекта подразумева догађај који јој претходи. На примерима из српског, руског, украјинског и, делимично, пољског језика у раду је извршена анализа пропозиционог аргумента у структури глагола емотивног стања. Парадигма варијанти површинске аргументске структуре глагола емотивног стања углавном се подудара у разматраним словенским језицима и одговара једној логичкој формули дубинске структуре:

P (x, q) — предикат вишег реда, први предметни аргумент, други пропозициони аргумент. Резултати анализе су потврдили да рематизација аргумента у структури унутрашњег предиката, тј. предиката који зависи од глагола емотивног стања, води његовој нултој заступљености у површинској структури. Глаголи емотивног стања могу да функционишу дескриптивно или као модални оријентири, у зависности од тога да ли је рематизовани аргумент пропозиционог предиката персоналне или објектне природе.

Кључне речи: *глаголи емотивног стања, предикат, аргументска структура, пропозициони аргумент, словенски језици.*

0.1 Глаголи који одсликавају одређене емоције субјекта у односу на објект или ситуацију стекли су у лингвистичкој литератури назив глаголи емоционалног односа или глаголи емотивног (емоционалног) стања.[1] Реч је о глаголима попут: *бојати се, плашити се, волети, мрзети*, *дивити се* и сличним. Ако протумачимо емоционални однос као успостављање емоционалне релације према објекту у свакој конкретној ситуацији, поставља се питање да ли је упутно говорити о емоционалном односу генерално, када знамо да је ситуација просторно-временски локализована, а разматрани глаголи управо се одликују тиме што описују емоције које нису на било који начин ограничене, одсликавају уопштено емотивно стање — *поштовати, стидети се, туговати, волети, не подносити, плашити се* и сл. Са аспекта

[1] *Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы* / Под ред. проф. Л. Г. Бабенко. — М.: АСТ-Пресс, 1999. — 704 с.

семантике глагола, реч је о континуалним, статалним глаголима, који одсликавају трајно емотивно стање за разлику од инхоативних глагола — који одсликавају тренутну промену емоционалног стања: *усхитити се, запањити се, растужити се, уплашити се, обрадовати се* и сл.

Емотивно стање можемо да одредимо као резултат успостављања комплекса емоционалних односа. Реч је о реактивном стању насталом услед доживљаја различитих догађаја.[2] У психијатрији се под реактивним стањем подразумевају патолошке девијације, ми користимо овај термин без такве конотације.

Глаголи емотивног стања одсликавају не толико саму емоцију, већ — како је то луцидно приметила Ана Вјежбицка — предуслов за емоцију (Wierzbicka 1971: 94).

У психијатрији налазимо потврде за такав став, јер се емоције попут страха, љубави и сл. сматрају неком врстом „емоционалног енграма", који се активира сваки пут када дођемо у контакт са објектом који изазива одговарајућу емоцију или када помислимо на њега (Šternić 1987: 171).

„X воли Y, сваки пут када X помисли на Y, осећа жељу да му учини добро", — узроковање добра, према Ани Вјежбицкој, јесте основна семантичка компонента глагола *волети*: волети = желети чинити добро за објекат љубави (Wierzbicka 1971: 94).

Интерпретација емотивног стања, наравно, може и мора да буде шира јер оно обухвата цео комплекс емоција: *И* ***стыд****, и* ***любовь*** *и* ***гордость*** *— все разом говорило во мне, и я чуть не в судорогах упала на постель. Я так* ***боялась*** *отказа!* (Ф. Достоевский); *Она* ***страдала****, жаловалась, и* ***торжествовала*** *этими страданиями, и* ***радовалось*** *ими, и* ***любила*** *их.* (Л. Толстой); *Сад сам дакле* ***љут*** *и* ***срећан****, помисли. И још* ***изненађен****. Сад сам много ствари* ***истовремено*** (Т. Телехен); *Він уже сказав мені те, що хотіла йому сказати я, і мені було* ***соромно****, й* ***лячно****, й* ***радісно*** (В. Шевчук).

Осећања и расположења у оквиру једног емотивног стања могу да буду и узајамно супротстављена.[3] У делима истакнутих филозофа и књижевника наилазимо на мисао да се осећања љубави и мржње узајамно преливају у емотивном комплексу љубави: *Здається, Толстой говорив колись, що найважче* ***полюбити*** *ближніх. Я думаю, шо ба-*

---

[2] В. И. Казарина, у свом раду *К вопросу о состоянии как семантической категории* образлаже став да је емотивно стање резултат успостављеног емоционалног односа. „К предикатам психологического состояния мы относим как собственно эмоциональные переживание, „активные эмоциональные состояния лица", в терминологии Е. К. Лебедевой, типа *гневаться, злиться, негодовать, раздражаться*, *сердиться*, так и предикаты эмоционального отношения типа *пленяться, восхищаться*. Границу между этими двумя разновидностями психологического состояния провести трудно: эмоциональное состояние возникает на основе эмоционального отношения" (Казарина 2002).

[3] Рецимо, у поменутом делу Ана Вјежбицка дефинише основну семантичку компоненту мржње као жељу субјекта да објекту наноси зло, док је, као што је већ било напоменуто, основна семантичка компонента љубави дефинисана као поводовање добра (Wierzbicka, 1971: 96—97).

гато важче їх же таки ***зненавидіти*** *справжньою ненавистю.* (М. Хвильовий); *То сердце не научится* ***любить****, / Которое устало* ***ненавидеть*** (Н. Некрасов).

Дакле, глаголи емотивног стања описују комплекс емоција које ми идентификујемо као одређено осећање које није ограничено просторно-временским локализатором конкретне ситуације: *Волим Бо̄га. Плашим се тишине.* Реч је о дескриптивним глаголима који у исказу претежно врше асертивну илокутивну функцију тврдње или информисања.

0.2 Постојање у исказу темпоралних актуализатора уноси у семантику глагола емотивног стања компоненту ситуативне ограничености, недовољности, смањеног интензитета. Упоредимо: *Јер те волим и волећу те* ***заувек и дан више.*** (М. Павић) наспрам *Волим те.* Неопходно је узимати у обзир и фактор неподударања интерпретације исказа од стране адресанта и адресата. Тако у Шмидтовој драми *Фредерик* отац младе девојке заљубљене у славног глумца упозорава чувеног заводника речима: „Сваки пут када јој будете говорили речи 'Волим те', она ће чути 'заувек' када ви будете мислили 'сада'." У последњем случају одсуство временске детерминанте указује на пресупозицију континуалности „сада и заувек".

Осим локативно-темпоралних актуализатора семантику глагола емотивног стања одређује ситуативни актуализатор, који упућује на чињеницу да је одређено стање везано за ситуације које се понављају: *Волим* ***да једем***. (М. Павић), ***Тада*** *се Софка највише бојала и плашила* (Б. Станковић), *Не любить вона* ***його п'яним****, терпіти не може!* (О. Гончар).

Неподударање карактера и интензитета описиване емоције у семантичкој структури глагола емотивног стања наводи истраживаче на размишљање о постојању различитих концептуалних и лексичких значења унутар једног глагола. Тако се за глагол *любить* у руском језику, у когнитивно-концептуалном плану издвајају два регистра — високи и ниски. У високом регистру *любить* указује на осећање—однос који субјект осећа према објекту љубави: *любить мать, жену, Родину*, а у другом — ниском регистру овај глагол указује на особину субјекта да ужива услед реализације неке ситуације: *любить прогулки в лесу, охоту, порядок* и сл. (Шмелев 2002: 170). Могућа су и даља диференцирања, заснована како на етичким (чулна љубав, алтруистичка љубав према ближњем, љубав према Богу), тако и на лингвистичким показатељима.

У последњем случају истраживачи проналазе лексичке, творбене и синтаксичке индикаторе диференцијације семантике глагола *любить.* Ј. Апресјан, разликујући код глагола *любить* значење емоције упућене представнику другог пола, схвата га као фундаментални концепт језичке слике стварности. У питању је љубав која се у руском језику

схвата као изузетно снажно и дубоко осећање које се доживљава једном у животу и у стању је да пружи човеку осећање среће. Такву врсту употребе глагола *любить*, према Апресјану, потребно је разликовати од значења „волети отаџбину, мајку, децу" и сл. Своја запажања Ј. Апресјан поткрепљује следећим језичким показатељима: у првом од два наведена значења истиче се континуалност радње (*находиться в состоянии влюбленности*), постојање одређених партиципних облика (*любящий*), могућност да се употребљава у апсолутивној конструкцији (*они умеют любить*) и сл. (Апресян 2000). Иако су многи од наведених показатеља подједнако својствени и глаголу *любить* у другом значењу, нашу пажњу у наведеном образложењу привукао је пример апсолутивне конструкције као показатеља употребе глагола *любить* у првом од два горенаведена значења. У таквом контексту поставили смо питање да ли постоје синтаксички показатељи поменуте семантичке и концептуалне диференцијације унутар једног глагола емотивног стања, тј. да ли је реч о једном предикату или о различитим предикатима који се односе на исти глагол емотивног стања.

Дакле, предмет овог рада чини анализа аргументске структуре глагола емотивног стања, која би требало да покаже да постоје одређени синтаксички показатељи њихове особености који су у узајамно-узрочној вези са семантичким одредницама.

0.3 Према теорији семантичко-синтаксичких трансформација пољског лингвисте Станислава Каролака, семантичка аутономија реченице може се довести у везу са функцијом формалне репрезентације предикативних односа. Комуникативна (семантичка) аутономија пропозиције подразумева попуњеност оних аргументских позиција њеног конститутивног предиката на основу којих се лако генерише тврдња да одређени аргумент поседује карактеристику која се о њему изриче. Дакле, предикативна релација формира пропозицију као конститутивни чинилац логичког става. С обзиром на то да је реч о бинарном односу, присуство обеју компоненти на семантичком нивоу јесте коначан предуслов његовог постојања. Пропозиција је семантички аутономна структура, тј. комуникативно самодовољна, не зависи ни од којег ситуативног или семантичког контекста, независно од тога да ли су сви семантички аргументи предиката попуњени на нивоу површинске структуре (Karolak 2001: 121).

Упоредимо:

1. P (x, y) → C (a, b) → V (Ux) Uy
Иван је убио Николу. Иван је убица.
2. P (x, y) → C (a, y) → V (Ux) Oy
Иван је убио. Иван је убица.

Ако погледамо пажљиво логичку структуру предиката у исказу *Иван је убио Николу*, видећемо да је реч о пропозицији са два актанта *P (x, y)* који могу на семантичком плану формирати отворену или затворену клаузу. Затворену клаузу *C (a, b)*, када су обе позиције предиката попуњене, налазимо у првом примеру. За отворену клаузу постоје две варијанте у којима нису све позиције попуњене константама:

Иван је убио. C (*a, y*) > *Иван је убица.*
Убио је Николу. C (*x, b*) > *Никола је убијен.*

То значи да су на семантичком плану позиције предметних аргумената попуњене конкретним предметним појмовима независно од њихове референцијалне вредности. На формалном-површинском нивоу присутан је конститутивни елемент синтагме изражен предикатом и двама аргументским изразима који се поистовећују са валентним позицијама. Тако за исказ

Иван је убио Николу важи P (*x, y*) — C (*a, b*) — V U*x* U*y*,

где P (*x, y*) представља опис појмовног нивоа, C (*a, b*) — опис семантичког нивоа, а V U*x* U*y* — модел површинске структуре наведеног исказа.

0.4 Број аргументских променљивих (непопуњених позиција на површинској синтаксичкој равни које кореспондирају са логичким актантима у дубинској) зависи од степена семантичке сложености предиката. За предикате емотивног стања сматра се да је довољан један аргумент који одговара носиоцу стања. С обзиром на то да је стање емоционални енграм реактивне природе, предикат емотивног стања мора поседовати и други аргумент, при чему тај аргумент јесте пропозиционе природе јер реакција субјекта подразумева догађај који јој претходи: *Радујем се. Радујем се сестри. Радујем се доласку сестре. Радујем се што је сестра дошла.* Друго је питање да ли је такав аргумент увек попуњен константом на површинској равни реченице и који је разлог попуњености / непопуњености позиције пропозиционог аргумента.

Предикат који у својој структури садржи пропозициони аргумент који зависи од конститутивног предиката пропозиције спада у такозване предикате вишег (другог) реда *P (x, q)*, за разлику од предиката првог реда *P (x, y)* са предметним аргументима. Размотрићемо за почетак аргументску структуру глагола емотивног стања *плашити се.*

У структури реченице са овим предикатом пропозициони аргумент може да буде изражен:

1. Унутрашњим предикатом са аргументима *V/W (Ux(1))*
P (x, q) — C[a, C(a(1)...)] → W (Ux) V/W (Ux(1))
Иван се плаши да не падне.

2. Катафоричком проформом *Uqpart* која упућује на зависну објекатску клаузу *V/Wpart* (у овом случају супскрипт *part* указује на то да је катафорички облик — семантички експонент пропозиционог аргумента)
P (x, q) — C[a, C(a(1)…)] → W (Ux)Uqpart V/Wpart …
Иван се плаши онога од чега је настрадао његов друг.

3. Девербативом или деадјективом са аргументима *NV/NWUx(1)…*
P (x, q) — C[a,C(a(1)…)] → W (Ux)NV/NWUx(1)…
Иван се плаши пада.

4. Девербативом или деадјективом са нултим аргументом *NV/NWØx…*
P (x, q) — C[a, C(x…)] → W (Ux)NV/NWØx…
Иван се плаши грмљавине.

5. Израженим аргументом скривеног унутрашњег предиката *ØpU*
P (x, q) — C[a, C(x…)] → W (Ux) ØpU
Иван се плаши Николе (да ће му Никола учинити нешто лоше).

6. Нултим пропозиционим аргументом *Øq*
P (x, q) — C[a, C(x…)] → W (Ux) Øq
Иван се плаши.

Као што следи из наведених примера, пропозициони аргумент може да буде експлициран, али и прикривен — тзв. унутрашњи предикат *Øp*:

W (Ux)V/W(Ux(1)) …
Иван се плаши да ће га Никола повредити.

W (Ux) ØpU…
Иван се плаши Николе.

Пропозициони аргумент може да има нулти израз, тј. да буде ограничен аргументом in praesentia — пропозиционим аргументом редукованим до конститутивног предиката са првим аргументом, али то је још увек исти предикат.

W (Ux) Øq
Иван се плаши.

Нулти пропозициони аргумент може да указује на хабитуалну употребу глагола *плашити се* коју допушта његова семантичка организација — *Плашим се својих снова* — или на актуелну континуалност радње — *Плашим се.*

0.5 Двоаргументски глаголи емотивног стања захтевају у функцији конститутивног предиката пропозиције обавезно постојање зависног експлицитног или имплицитног (унутрашњег) пропозиционог аргумента, тј. формула њихове логичке структуре је увек *P (x, q).* Другим речима, емотивно стање увек поводује нека ситуација. У случају глагола *плашити се, бојати се* таква теза не изазива двоумљења

— плашимо се онога што може да нам се деси. Ово „шта може да нам се деси" обухвата пропозициони аргумент који, као што смо показали, може да има различити површински израз. Исту аргументску структуру имају идентични глаголи емотивног стања и у другим словенским језицима, на пример у руском — *бояться*, украјинском — *боятися*, и пољском — *bać się*:[4]

1. *P (x, q) — C[a, C(a(1)...)] → V W (Ux)V/W(Ux(1))*
Плашио сам се ***да ће ме неко изиграти***. (М. Петровић)
Чи не боїшся ти, ***що нас хтось підслухає?*** *— з'язвила Аглая. — Тоді я буду мовчати.* (М. Хвильовий)
Боюсь, ***что нас кто-то может услышать***.
Boję się, ***że się spoźnię***.
Boję się, ***że nie zdam***.

2. *C[a,C(x...)] → W (Ux) VI/WIØx1*

Логично је да у другим словенским језицима пропозиционом аргументу српске конструкције да + презент *V/W(Ux(1))* одговара инфинитивна конструкција *W (Ux) VI/WIØx1*...:

Мати могла померти з хвилі на хвилю, то менший, Лук'ян, боявся ***залишатись*** *у хаті сам* (В. Земляк)
Чому ми, нарешті, боїмось ***виносити гірку правду на люди.*** (М. Хвильовий)
Мы боялись ***оставаться наедине***.

3. *P (x, q) — C[a,C(a(1)...)] → W (Ux)Uqpart V/Wpart ...*
Плашили смо се ***свега што би могло да помути нашу срећу***.
Мы боялись ***всего, что могло бы открыть*** *нашу тайну нам же самим.* (А. Чехов)
Боюся я ***того, що входиш у таємницю, яка тільки для двох****, Варко, бо коли хто вмішується третій — то це напевне чорт.* (В. Шевчук)

4. *P (x, q) — C[a,C(a(1)...)] → W (Ux)NV/NWUx(1)...*
Та већ очигледна ***сиротиња*** *није толико плашила матер колико тај очев све ређи долазак.* (Б. Станковић)
Я трохи боюся такої ***прив'язаності****, це вже сим рокив минуло, як вин посуд побив на весилли, а вин усе мицнише прив'язується до мене, влазить у мене, згортається клубочком, як ембрион, и спить, спить, спить...* (Ј. Андрухович)
Boję się ***śmierci***.

---

[4] Разматрајући семантику глагола емотивног стања у пољском језику А. Вјежбицка наводи следеће примере: *Boję się psów; Boję się śmierci; Boję się burzy; Boję się pająków; Boję się żony; Boję się, że się spóźnię; Boję się, że nie zdam; Boję się, że spadnę* и долази до закључка о пропозиционој природи другог аргумента следећим речима „Ilekroć boimy się, boimy się, że…" (Wierzbicka 1971: 37).

5. *P (x, q) — C[a,C(x…)] → W (Ux)NV/NWØx…*
Страх *кога се одвајкада плашио...* (М. Петровић)
Он боялся ***грома*** *и вообще был полон всяких предрассудков.* (П. Улитин)
Я боюся ***спокою****, бо спокий, як мени здається, — початок кинця.* (В. Шевчук)
Boję się ***burzy****.*

6. *P (x, q) — C[a,C(x…)] → W (Ux) ØpU*
Помало се плашим ***људи****. Живих и мртвих подједнако.* (М. Павић)
Па тога се ***перчина*** *и ја бојим.* (М. Павић)
Ја се не бојим од ***женскога соја****.* (М. Павић)
Боявся ***кущів****, темряви і своєї самоти.* (В. Шевчук)
Коли ж боюся ***без світла****, — відповіла вона.* (В. Шевчук)
Boję się ***psów.***
Boję się ***żony****.*

У овом случају реч је о различитим обрасцима аргументне структуре скривеног унутрашњег предиката:

а) постоји кореференција са првим аргументом конститутивног предиката: *W (Ux) ØpUx Oy1* (попуњена позиција првог аргумента унутрашњег предиката, док се други аргумент реконструише контекстуално и кореферентан је првом аргументу конститутивног аргумента): *Помало се плашим људи* — „**Ја** (*Ux*) се плашим (*W*) да ће људи (*Ux*) да науде (*Øp*) **мени** (*Oy1*)";

б) не постоји кореференција са првим аргументом конститутивног предиката: *Боявся* ***кущів*** — попуњена је сирконстантна позиција унутрашњег предиката док су аргументи непопуњени *W (Ux) Øp Øx Øy Uz* — „Он (*Ux*) се плаши (*W*) да ће се нешто (*Øx*) десити (*Øp*) њему (*Øu*) у жбуњу (*Uz*)";

в) могућа је двострука интерпретација кореференције аргумената унутрашњег предиката са првим аргументом конститутивног предиката (у питању су конструкције са предлогом *за — бојати се за X*):

Да ли ***се плашите за мене:***
W (Ux) ØpUx1 Oy — „Да ли се плашите да ћу ја нешто да урадим";
W (Ux) ØpOx Uy1 — „Да ли се плашите да ће неко да науди мени".

Він ще раз подумав, що вона все-таки існує на цій землі — любов, і, поки вона є, доти можна не ***боятися за сонце****: світитиме воно через мільярд років чи ні.* (В. Шевчук)
Спершу трохи ***боялася за нього****, щось дивне й незвичайне відчувала, здавалося, запалювавсь у Івані темний невгасимий вогонь, його сині добрі очі аж чорніли, і було трохи страшно поринати в них, хоч Іван лишався до неї так само чуйний та уважний.* (В. Шевчук)

6. *P (x, q) — C[a,C(x…)] → W (Ux) Øq*
Тада ***се*** *Софка највише* ***бојала и плашила***. (Б. Станковић)
Није се плашио. (М. Петровић)
Звідси вже можна вибратися нагору. Але поведу тебе далі. ***Не боїшся?*** (В. Шевчук)

Неопходно је напоменути да у појединим случајевима долази до десемантизације глагола емотивног стања. У таквим случајевима — реч је о псеудодескриптивној употреби глагола *плашити се, бојати се, жалити, надати се* и сл. — можемо их сагледати са прагматичког аспекта као интензификаторе учтивости, чија је сврха слабљење илокутивног напона (степена категоричности) полазне интенције:

Плашим се да нећу моћи да Вам помогнем...
Боюсь, что ваше время истекло.
Це, Вовчику, дуже складна історія, — хворобливо всміхнувся Дмитрій, — і я боюсь, що ти її не зрозумієш. (М. Хвильовий)

0.6 Да ли сви глаголи емотивног стања спадају у исту валенцијску класу као и глагол *плашити се*? Како стоје ствари, рецимо, са аргументском структуром глагола *волети*? Ако пођемо од разлагања глагола *волети* на елемантарне семантичке компоненте: осећати + добро + узрок, логички закључак јесте да је узрок пропозиционе природе, ма како био изражен на површинском нивоу. Таквој логици се супротставља аргумент да када волимо не постављамо себи питање шта то заправо волимо, рецимо, у вољеној особи, у вези с Богом, родитељима и сл. Шта више, уношење рационалног елемента у емотивну сферу често се доживљава као знак њене нестабилности или чак одсуства одређене емоције. Ирационалност љубави ипак не треба узимати као готову чињеницу. Изреке попут *Любовь зла, полюбишь и козла*, према Шмелеву, указују не толико на ирационалност љубави, колико на чињеницу да у руској језичкој слици стварности јарац најмање заслужује љубав (Шмелев 2002: 13).

Пођимо од претпоставке да се у случају свакојаког испољавања љубави налази једно те исто емотивно стање. Да ли синтаксичка структура одговарајућег предиката потврђује ову претпоставку? Размотрићемо парадигму аргументних структура српског глагола *волети* у односу на парадигме руског глагола *любить* и украјинског *любити*.

W (Ux)V/W(Ux(1)) …
W (Ux)Uqpars V/Wpars …
W (Ux)NV/NWUx(1)…
W (Ux) NV/NWØx…
W (Ux) ØpU…
W (Ux) Øq…

Марија воли ***да чита.***
Марија воли ***да јој Иван чита***.

Марија воли ***читање****.*
Марија воли ***пролећну грмљавину****.*
Марија воли ***Ивана****.*
Марија ***воли****.*

W (Ux) VI/WIØx1...
W (Ux)Uqpars V/Wpars ...
W (Ux)NV/NWUx(1)...
W (Ux) NV/NWØx...
W (Ux) ØpU...
W (Ux) Øq...

Мария ***любит*** *читать.*
Мария ***любит****, когда Иван читает стихи.*
Мария ***любит*** *чтение.*
Мария ***любит*** *ввесенний гром.*
Мария ***любит*** *Ивана.*
Мария ***любит.***[5]

Марія ***любить*** *читати.*
Марія ***любить****, коли Іван читає вірші.*
Марія ***любить*** *читання.*
Марія ***любить*** *весняний грім.*
Марія ***любить*** *Івана.*
Марія ***любить.***

Као што видимо, у односу на парадигму формула аргументне структуре глагола *бояться, боятися* у руском и украјинском језику недостаје образац *W (Ux)V/W(Ux(1)) ...* који се чува у аргументској структури српског глагола *волети.*

0.7 Наведена формула *P (x, q)* допушта генерисање различитих пропозиција са рематизованим аргументима зависног (пропозиционог) предиката. Пропозиција предиката са значењем емотивног стања са рематизованим пропозиционим аргументом подразумева необавезну кореференцију *Ux — Ux(1)* првих аргумената конститутивног и зависног предиката:

W (Ux)V/W(Ux(1)) ...
W (Ux)Uqpars V/Wpars ...
W (Ux)NV/NWUx(1)...
Марија воли да пева.
Марија воли како она пева.
Марија воли своје певање.

W (Ux)V/W(Ux) ...
W (Ux)Uqpars V/Wpars ...
W (Ux)NV/NWUx...
Марија воли када јој Иван пева.
Марија воли како Иван пева.
Марија воли Иваново певање.

---

[5] Примере такве аргументске структуре глагола *любить* у руском језику проналазимо и у споменицима из 18. века:

W (Ux)NV/NWUx(1)...:
и воспитанъ бысть во благочестии и вере христове и на игры николи же упражняя ся. но любляше смирение и кротость и тихость ко всемъ безмятежно и целомудріе (Ж Стлб 1350)

W (Ux) NV/NWØx...:
царевна же ксенія гласы воспеваемыя любляше и песни духовныя любезне желаше (ЖДИ Стлб 621);

W (Ux) ØpU...:
оставшее же племя царя блаженнаго феодора начатъ не любити. и мало помалу начатъ их смерти на сихъ поучати ся (САП Стлб 975).

У другим словенским језицима пропозиционом аргументу српске конструкције да+презент *V/W(Ux(1))* глагола емотивног стања *волети* одговара инфинитивна конструкција *W (Ux) VI/WIØx1…*, која је ређа у српском језику: *Сећа се да због тога као девојчица никада није волела ићи к њима.* (Б. Станковић).

Мария любит петь.
Мария любить співати.

Међутим, у овом случају, постојање обрасца *W(Ux)V/W(Ux(1))* у српском језику у аргументској структури предиката *волети* и његово одсуство у аргументској структури глагола *любить, любити*, сведочи о томе да норма српског језика допушта функционисање конструкција које одсликавају емотивно стање као реакцију на појединачну ситуацију: *Не волим што је тако; Волим што могу да Вам се нађем* што је неприхватљиво у руском и украјинском, где се појединачна манифестација изражава безличним глаголима *нравиться, подобатися.* Разматрајући ситуацију у пољском језику са тог аспекта, А. Вјежбицка пише: „'Podoba mi się" to jakas swoista liczba pojedyncza od 'lubię' " (Wierzbicka 1971: 78). Дакле, са становишта односа према ситуацији, од наведених језика само српски допушта употребу глагола *волети* у односу на појединачну конкретну ситуацију. У осталим разматраним језицима увек је реч о уопштеној, стандардној, а не о актуелној ситуацији. Зато је на српском сасвим логичан исказ: *Волим овај филм*, којем у руском и украјинском одговарају *Мне нравится этот фильм. Мені подобається цей фільм.* Дакле, уколико се у руском и украјинском језику ситуативни објект као аргумент глагола *волети* увек мисли уопштено, у српском се он може односити на конкретну ситуацију.

0.8 Рематизација аргумента у структури предиката зависног од глагола емотивног стања често узрокује превођење таквог предиката у имплицитну раван, тј. на површинској структури региструје се непопуњена позиција пропозиционог аргумента или тзв. унутрашњи предикат са експлицираним аргументом *ØpU:*

W (Ux) ØpUobj…
Марија воли јабуке.

Уколико је експлицирани аргумент унутрашњег предиката предметне природе, таква се реченица лако генерише у пропозицију са израженим пропозиционим аргументом:

W (Ux) Ø lUobjpl … → *W (Ux)V/W (Ux(1) Uuobjpl) …*
Марија воли јабуке. → *Марија воли да једе јабуке.*

Обавезна плуралност објекта у овом случају *Uobjpl* (упоредите **Марија воли јабуку*, са изузетком метонимије или објекта у облику singularia tantum) указује на понављаност, радње изражене пропозиционим аргументом *ØPpl*, тј. на стандардност ситуације. Када је реч о нестандардној ситуацији, израженој пропозиционим предикатом, валентна позиција унутрашњег предиката у формалној равни је попуњена.

W (Ux)V/Wpl (Ux(1) Uuobj) ... → *W (Ux) ØPplUobj...*
Марија воли да црта јабуке. → *Марија воли јабуке.*

0.9 Рематизација персонализованог аргумента у структури предиката зависног од глагола емотивног стања такође води изостављању таквог предиката на површинској равни:

W (Ux) ØpUpers...
Марија воли Ивана.

Међутим, у овом случају таква реченица не допушта једнозначно генерисање у пропозицију са експлицираним унутрашњим предикатом, јер су могуће различите површинске структуре:

W (Ux) ØpUpers...
Марија воли Ивана.

→ *W (Ux)V/W(Ux(1)) ...*
Марија воли да слуша / посматра... Ивана.
(Марији је пријатно када она нешто ради)

→ *W (Ux)Uqpars V/Wpars ...*
Марија воли како Иван прича / смеши се...
(Марији је пријатно када Иван нешто ради)

На примерима из различитих словенских језика илустроваћемо да рематизација аргумената предиката зависних од глагола емотивне делатности води формалној незаступљености таквих предиката на површинској равни.[6]

Више волим ***женска*** *него* ***мушка слова****.* (*Ја више волим да урезујем на надгробним плочама женска имена*) (М. Павић)

Ти, голубе мој, не волиш ***позориште?*** *Не волим. Зашто би га волео?... Дакле, не волим* ***театар****.* (М. Павић)

Публика је волела своју ***градску оперу****, али у једном тренутку — нико не зна зашто — престала у њу да долази.* (А. Гаталица)

Али волим да једем. И највише волим ***јела*** *с лепим насловима.* (М. Павић)

---

[6] Од наведеног обрасца аргументске структуре неопходно је разликовати примере са метонимијом: *А вы любите Брамса? = А вы любите музыку Брамса?*

*Итак, либеральное направление сделалось привычкою Степана Аркадьича, и он любил **свою газету**, как **сигару** после обеда, за легкий туман, который она производила в его голове.* (Л. Толстой)

*Я безумно люблю **город**. Я люблю виходити ввечері із своєї кімнати, іти на шумні бульвари, випивати шум, нюхати запах бензолу й тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські ліхтарики.* (М. Хвильовий)

*Я любила ходити й на луки, любила запах осоки й це **зелене море трав**, що хлюпотіло за рікою.* (М. Хвильовий)

*Купувала й любила **туалетні прибори**, щоб пахло від неї молодістю, радістю, гімназією, закоханими вечорами, коли хочеться кохати й без кінця когось невідомого, де малинник, де крижовник, де, може, ходять серпанкові тіні забутих дівчат із забутого теремка, де цілий світ минулого.* (М. Хвильовий)

1.0 Када је аргумент унутрашњег предиката персонализован рематизује се однос првог аргумента конститутивног предиката према њему: *Марија воли Ивана*.

***Саму** је **себе** више неґовала, више волела.* (Б. Станковић)

*Вона так любила ту **дитину**, що не могла сидіти в темені, а даремно палила світло, і це неправду вона сказала, що боїться, — хотіла на сина дивитися.* (В. Шевчук)

*Вона вірить у **бога**, вона любить його, вона хоче бути всією душею приємна йому.* (В. Винниченко)

*Але як ти любиш більш **грабіжників**, то чого ж ти маєш іти в тюрму за грабованих?* (В. Винниченко)

***Степана Аркадьича** не только любили все знавшие его за его добрый, веселый нрав и несомненную честность, но в нем, в его красивой, светлой наружности, блестящих глазах, черных бровях, волосах, белизне и румянце лица, было что-то, физически действующее дружелюбно и весело на людей, встречавшихся с ним.* (Л. Толстой)

*Просте слово прозвучало несподівано так: „любов". Але кого любити? **Бідних**? Смішно. Але „любов" виходить все-таки природно, а „смішно" — пусто. Правда, раніш любов уявляв дячок в образі християнки, яка буде носити йому яйця в клуночку, коли він одержить парафію.* (М. Хвильовий)

Такав исказ, уколико изостане рематизација објекта унутрашњег предиката, може да се темпорално актуализује и буде ограничен аргументом in praesentia или да указује на трајност, постојаност емотивног стања, тј. реч је о апсолутивној конструкцији са пропозицијом редукованом до конститутивног предиката са првим аргументом: *Марија воли*. У овом случају, то је *дескриптивна* употреба глагола емотивног стања:

*Човек који **не воли** није способан да осети величину туђе љубави, ни снагу љубоморе, ни опасност која се у њој крије.* (И. Андрић)

Когда мы любим, то не перестаем задавать севе вопросы: честно это или нечестно, умно или глупо, к чему приведет эта любовь и так далее. (А. Чехов)

Я ***любил*** *нежно, глубоко, но я рассуждал, я спрашивал себя, к чему может повести наша любовь, если у нас не хватит сил бороться с нею...* (А. Чехов)

Со жгучей болью в сердце я понял, как ненужно, мелко, как обманчиво было все то, что нам мешало **любить**. (А. Чехов)

Я понял, что, когда ***любишь****, то в своих рассуждениях об той любви нужно исходить от высшего...* (А. Чехов)

Сильна любов перемагає нелюбов, і нелюбов ***любить.*** (М. Хвильовий)

Чарівник не може сердитися чи ненавидіти, він має тільки ***любити****.* (В. Шевчук)

1.1 Када је рематизовани аргумент унутрашњег предиката предметне природе, конститутивни предикат са значењем емотивног стања врши функцију *модалног оријентира*: *Марија воли* ***књиге****. Марија се плаши* ***авиона****.* У овом случају изостављање рематизације аргумента унутрашњег предиката води експликацији унутрашњег предиката: *Марија воли* ***да чита****, Марија се плаши* ***да лети*** али не може и да се редукује до конститутивног аргумента пропозиције (*Марија воли. Марија се плаши*).

Он вообще ***не любит размышлять*** *— и хорошо делает.* (Л. Толстой)
Он вообще ***ни о чем не любит размышлять*** *— и хорошо делает.*

Дакле, у овом случају глаголи емотивног стања упућују на осећање „субјекту је пријатно/ субјекту је непријатно". Као што је познато, у појединим словенским језицима разлика између дескриптивне и модалне употребе глагола емотивног стања лексикализована је. Тако у украјинском и пољском лексеме *кохати, kohać одговарају дескриптивној употреби руског глагола любить* и српског *волети.*

Функцију модалног оријентира Г. Золотова је одредила као реактивни модусни оквир пропозиције: „Реактивная модусная рамка — краткие прилагательные и глаголы со значением эмоционального состояния — *рад, счастлив, жалеть, сожалеть, радоваться, удивляться*, краткие прилагательные и глаголы, выражающие отношение говорящего к чужому высказыванию, типа *согласен, не согласен, не уверен, не убежден*, предикативы и существительные со значением истинностной оценки — *сомнительно, неверно, правдоподобно, правда, ложь, факт, ерунда, басни, сплетни*" (Золотова 1998: 279—288).

1.2 Српски глагол *стидети се* има аргументску структуру, која одговара парадигми анализираних глагола емотивног стања. За разлику од украјинског и руског, где је однос субјекта према наведеном стању осмишљен пасивно: *мне стыдно*; *мені соромно*, емотивно стање стида у српској језичкој слици стварности доживљава се као свесно

преузимање одговорности услед непријатног узрока актуелног стања. Пасивна конструкција *стид ме је* ређа је у односу на конструкцију са глаголом *стидети се*, као што су у руском и украјинском ређе конструкције са глаголима *стыдиться, соромитися*:[7]

Бо коли він пішов, я порвала, зачепившись за той кущ, собі лиштву, і ***так мені було соромно, соромно, соромно****, що не виходила на вулицю кілька днів.* (В. Шевчук)

Галя засміялася і засоромилася раптом, що сказала синові таку сакраментальність.

їй стало соромно, що вона тратить час, що виставляє перед ним свою знесилу і кволість;

W (Ux)V/W(Ux(1)) ...
W (Ux)Uqpars V/Wpars ...
W (Ux)NV/NWUx(1)...
W (Ux) NV/NWØx...
W (Ux) ØpU...
W (Ux) Øq...

Стидим се што не могу ништа да учиним.
Стидим се када ме хвале.
Стидим се својих поступака.
Стидим се простаклука.
Стидим се својих пријатеља.
Стидим се.

1. *P (x, q) — C[a,C(a(1)...)] → V W (Ux)V/W(Ux(1))*

И чисто стидела ***се што он, њен газда, чак и о њима, њенима, води бригу****.* (Б. Станковић)

4. *P (x, q) — C[a,C(x...)] → W (Ux)NV/NWØx...*

Ona se bojala paše, gadila one Sare Jevrejke, i stidila ***dana*** *i* ***svijeta.*** (I. Andrić)

5. *P (x, q) — C[a,C(x...)] → W (Ux) ØpU*

Ko sam ja koji delam i živim na svoju bruku i na svoju štetu, a ko je onaj drugi koji, ne poznavajući sebe, živi u istoj koži sa mnom, stideći se ***svog nerazdvojnog parnjaka****.* (I. Andrić)

6. *P (x, q) — C[a,C(x...)] → W (Ux) Øq*

Поче и пре купања: голицање, смех, набацивање хаљинама једне на другу, силом свлачење и откопчавање неких које ***су се стиделе****...* (Б. Станковић)

---

[7] Континуалне глаголе *стыдится, соромитися* треба разликовати од инхоативних *постыдиться, засоромитися*:

Детей бы хоть ***постыдился!***

Галя засміялася і ***засоромилася раптом****, що сказала синові таку сакраментальність.*

їй стало соромно, що вона тратить час, що виставляє перед ним свою знесилу і кволість.

1.3 На основу изложене анализе глагола емотивног стања можемо доћи до следећих закључака:

1. Глаголи емотивног стања у словенским језицима функционишу у реченици као двоаргументски предикати вишег реда што подразумева присуство у њиховој аргументској структури пропозиционог аргумента.

2. Пропозициони аргумент глагола емотивног стања може да буде изражен:

— унутрашњим предикатом са аргументима *V/W(Ux(1))*;

— инфинитивом *W (Ux) VI/WIØx1…* (у српском језику је чешћа конструкција да + презент);

— зависном клаузом са анафоричком проформом *Uqpart V/Wpart*;

— девербативом или деадјективом са аргументима *NV/NWUx(1)…*;

— девербативом или деадјективом са нултим аргументом *NV/NWØx…*;

— аргументом скривеног унутрашњег предиката *ØpU*;

— нултим пропозиционим аргументом *Øp Øq*.

3. Рематизација аргумента у структури предиката зависног од глагола емотивног стања узрокује превођење таквог предиката у имплицитну раван.

4. Када је аргумент унутрашњег предиката персонализован рематизује се однос првог аргумента конститутивног предиката према њему — предикат описује емоцију.

5. Када је рематизовани аргумент унутрашњег предиката предметне природе, конститутивни предикат са значењем емотивног стања врши функцију модалног оријентира.

БИБЛИОГРАФИЈА

Апресян 2000: Апресян Ю. Д. Любить 2 // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Вып. 2. Москва, 2000.

Арутюнова 1976: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Москва, 1976.

Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва, 1988.

Булыгина 1982: Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. Москва: Наука. 1982. С. 7—86.

Гак 1997: Гак В. Г. Эмоции и оценки в структуре высказывания и текста // Вестник Московского университета. Серия 9: филология, 1997. — № 3. с. 87—95.

Золотова 1998: Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка. Москва, 1998.

Karolak 2001: Karolak S. Od semantyki do gramatyki. Warszawa, 2001.

Казарина 2002: Казарина В. И. К вопросу о состоянии как семантической категории // Проблемы когнитивного и функционального описания русского и болгарского языков. Выпуск второй. Под общей редакцией доц. д-ра Д. Митева и доц. д-ра А. Николовой. Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, 2002.

Падучева 1985: Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. Москва, 1985.

Пропозициональные предикаты 1987: Пропозициональные предикаты в логическом и лингвистическом аспекте. Москва, 1987.

Толковый словарь 1999: Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. проф. Л. Г. Бабенко. — Москва: АСТ-Пресс, 1999. — 704 с.

Шмелев 2002: Шмелев А. Д. Русская языковая модель мира. Материалы к словарю. Москва, 2002.

Шмелева 1984: Шмелева Т. В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. Москва, 1984.

Wierzbicka 1971: Wierzbicka A. Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne. Warszawa, Wiedza powszechna, 1971.

ИЗВОРИ

Андрић Иво, *Мара милосница; Знакови поред пута.*
Винниченко Володимир, *Сонячна машина.*
Галатица Александар, *Диригент без публике.*
Гончар Олесь, *Берег любові.*
Достоевский Федор, *Белые ночи. Сентиментальный роман (Из воспоминаний мечтателя).*
Земляк Василь, *Лебедина зграя.*
Павић Милорад, *Заувек и дан више.*
Петровић Миомир, *Панкратион.*
Сергеев Андрей, *Альбом для марок.*
Станковић Борисав, *Нечиста крв.*
Улитин Павел, *Ворота Кавказа.*
Хвильовий Микола, *Вальдшнепи; Сині етюди.*
Чехов Антон, *О любви.*
Шевчук Валерій, *Дім на горі.*

Людмила В. Попович

АРГУМЕНТНАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛОВ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

В статье рассматривается вопрос о наличии особых синтаксических признаков у глаголов эмоционального состояния. С этой целью анализируется аргументная структура соответствующих предикатов, в которой обязательно наличие пропозиционального аргумента. На примерах из сербского, украинского, русского и, частично, польского языков подробно описана структура этого пропозиционального аргумента. В результате исследования автор приходит к выводу о наличии парадигмы поверхностной аргументной структуры глаголов эмоционального состояния, различные варианты которой соответствуют одной и той же логической формуле глубинного уровня P (x, q) — внешний предикат высшего ранга + первый предметный аргумент + второй пропозициональный аргумент (выраженный или нулевой). Причиной нулевой позиции пропозиционального (внутреннего) предиката в поверхностной структуре высказывания является рематизация одного из его аргументов. Различные параметры структуры пропозиционального аргумента — например, одушевленность или неодушевленность рематизованного аргумента — определяют дескриптивное или модальное употребление глагола эмоционального состояния в высказывании.

UDC 811.161.1'367.332.7+811.163.41'367.332.7

Душанка Мирић

ПРЕДИКАТИ ЕМОЦИОНАЛНОГ ОДНОСА ЖАЉЕЊА У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

*У раду се на материјалу руског и српског језика анализирају семантички услови реализације емоционалног односа 'жаљења' као модусног значења. У својству семантичког контекста дефинише се низ мотивационих ситуација које емоционално однос изазивају и утврђују додатни семантички параметри релевантни за субкатегоризацију 'жаљења'. Контрастивним методом утврђују се разлике синтаксичког израза установљеног значења у руском и српском језику.**

Кључне ријечи: *емоција, оцена, модус, жаљење, контекст.*

1. Емоционални однос човјека према стварности као дио језичког садржаја и његова манифестација у језичком изразу одавно су дио истраживачких напора, чији резултати се виде у описима експресивних функција језичких јединица, лексичке семантике, синтаксичко-семантичких категорија, интонације. Сложена природа емоционалног садржаја тешко подлијеже формализацији и рационалном објашњењу, тако да многа питања остају отворена, тражећи адекватније методе истраживања. У овом раду биће представљен покушај да се контрастивним методом освијетли један ужи сегмент оваквог језичког садржаја, семантика жаљења, и начин њеног представљања у руском и српском језику. На материјалу руског језика значење жаљења је детаљно анализирано у радовима А. А. Зализњак (1992, 2004) и И. Б. Левонтине (1997), са тежиштем на лексичкој семантици. На српском језичком материјалу средства оваквог значења нису посебно истраживана. У овом раду семантика жаљења биће првенствено посматрана као емотивни модус у свјетлу семантичко-синтаксичких карактеристика односа између модуса и диктума. При томе ће као полазни основ бити узета функционално-семантичка еквиваленција средстава изражавања и њихов инвентар у руском и српском језику, чију основну групу чине финитни и нефинитни предикати: глаголи *жалеть, сожалеть / жалити*, предикативи *жалко, жаль / жао* (у изразу

* Рад је написан у оквиру научноистраживачког пројекта „Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања".

жао ми је), модални изрази *к сожалению / нажалост*, именице *жалость/ ш̲т̲е̲т̲а*, узвици *увы / авај, јао*.

Експликација емоционалног садржаја у језику подразумијева извјесну функционалну спецификацију средстава која служе као непосредни израз емоционалног стања (тзв. језик емоција) и средстава интерпретације емоција, међу којима није могуће поставити јасну границу. У језик емоција уврстила би се у првом реду интонација везана за специјализовану лексику као што су узвици (*увы! јој — јаој! е-е-е!* и сл.) и средства номинације саме емоције у типизираним лексичко-синтаксичким конструкцијама као што су: *Какая жалость! Какова ш̲т̲е̲т̲а! Туга једна*! и сл. Овај аспекат функционисања језичких средстава овом приликом ће бити у другом плану.

1.1 Када се говори о емотивном садржају у језику, незаобилазно је питање узајамног односа емоција и семантике оцјене, њихове повезаности. Овај проблем се манифестује на најмање два начина: примарно, у сфери разграничавања ових смислова и одређивања првенства једног од њих као импулса за вербалну реакцију и секундарно, као њихов узајамни однос у лексичком значењу. У теорији се нераздвојна веза између оцјене „добро/лоше" као рационалног елемента и емоционалног односа према стварности тумачи двојако, у зависности од тога којој се компоненти даје примат. Неки истраживачи емоцијама приписују секундарну улогу, сматрајући да оне настају као резултат рационалне оцјене ситуације као добре или лоше за субјекта оцјене (говорника) (Вольф, 1985). С друге стране, афирмише се и став да је свака вербална реакција заснована првенствено на емоционалном односу, па би се тако и рационална оцјена ситуације која је изазвала емоцију сматрала секундарном (Шаховский, 2004).[1]

Узајамни однос ових компонената код предиката жаљења у руском језику истражила је А. А. Зализњак (Зализняк, 1992), утврђујући њихову сталну заступљеност у лексичкој структури и зависност реализације од семантичког контекста. Ипак, и ова ауторка оцјенској компоненти даје статус сталне у асертивом дијелу значења, а емоционалној статус промјенљиве.[2] Г. А. Золотова (Золотова и др., 1998, 159) такође износи слично мишљење, будући да сложену социјално-психолошку природу оцјене види као њену предодређеност за изражавање емоционалне реакције у дијалогу.

Посвећујући овом приликом пажњу семантици жаљења као модусном значењу приклонићемо се ставу о присуству рационалног

---

[1] Усмено саопштење као програмски став групе истраживача на II међународном конгресу Русский язык: исторические судьбы и современность. Круглый стол „Homo sentiens и его язык: эмоции в жизни и системе языка", руководилац В. И. Шаховский. Москва, 2004.

[2] А. А. Зализњак (1995) разликује презумптивни и асертивни дио у структури лексичког значења; оцјенска (рационална) и емоционална компонента су третиране као асертивне у том моделу.

момента као релевантног за појаву емоције која се по правилу јавља као реакција на ситуацију оцијењену негативно, у њеној суштини или по накнадно изазваним посљедицама. При том се емоционална смисаона компонента може тумачити као израз тренутне емоционалне реакције на импулс, или као емоционално стање које је по својој природи трајније.

Значење жаљења се схвата као један од смислова емотивног модуса, који чини оквирну компоненту уз диктум исказа.[3]

1.2 Како је већ речено, за основне репрезентанте семантике жаљења у руском језику узимају се глаголи *жалеть*, *сожалеть*, предикативи *жалко, жаль*, именица *жалость*, модални израз к *сожалению*, узвик *увы*. Као основно средство номинације дате емоције служи именица *жалость*, чије се значење тумачи као „душевни бол, изазван туђом патњом" (Левонтина, 1997, НОСС; Зализняк, 2004, 93). Овдје се већ мора констатовати разлика између руског и српског језика, пошто у српском такво тумачење одговара именици *сажаљење (*самилост, саосјећање, према двојезичним рјечницима), док за номинацију елементарне емоције (као даље неразложивог смисла) служи именица *жалост* (туга, РМС-МХ), дакле, душевни бол који није примарно изазван туђом патњом, него ситуацијом или догађајем који погађа првенствено говорника. *Сажаљење* би се у овом случају могло тумачити као емоција посебног типа, а значење именице и глагола *сажаљевати* као изведено. Ова разлика у денотату се рефлектује и на значења глагола *жалеть* у руском и *жалити* у српском, мада се функционална еквиваленција међу њима практично успоставља при изражавању значења „жалити, бити тужан".[4] Остала средства у српском језику јесу конструкција са предикативом *жао ми је*, модални израз *нажалост*, именица *штета*, узвик *авај*!, којега у живом говору заправо више нема, али су фреквентни узвици *ој*!*/ јао(ј)!*, који такође могу изразити жаљење. У инвентару на српском језику изостаје трпни глаголски придјев *жалостан* који има дескриптивно значење а модусну функцију не врши, као и прилог *жалосно* са значењем оцјене другог типа (*жалосно је — за осуду је*; РМС-МХ). У савременом руском језику као његов еквивалент не налазимо *жалостный*, већ *грустный*. Руски придјев *жалкий* има значење „који изазива сажаљење, јадан" и сл., па самим тим излази из круга емоционалних средстава.

---

[3] Емотивни модус према (Вольф, 1985; Арутюнова, 1988) тумачи се као значење које подразумијева и оцјенски и емоционални смисао. Другачије тумачење модуса налазимо код Г. А. Золотове (Золотова, Онипенко, Сидорова, 1998), која предикативе на -о у служби изражавања стања у руском језику, а међу њима и предикатив *жалко*, убраја у реактивни модус, у складу са класификацијом говорних регистара и одговарајућих модуса.

[4] За значење „сажаљење" еквиваленцију између руског и српског видимо у пару глагола *сожалеть — сажаљевати*.

Истом творбеном гнијезду припадају глаголи *жаловаться / жалити се*, који излазе из круга истраживаних средстава (*Жаловались, что житья нет от тараканов, клопов и мышей* (Чехов) / *Жалили су се да се не може живети од бубашваба, стеница и мишева*), који такође неће бити укључени у анализу.

Наведена средства сваког од језика имају различит модусни и диктумски потенцијал, а функционисање сваког појединачног средства има сопствене специфичности на унутар- и међујезичком плану.

Диктумску позицију предикати *жалеть / жалити; жаль, жалко / жао* заузимају нпр. у упитном исказу, када се, у зависности од фокуса питања, предикат жаљења рематизује (а) или тематизује (б):

а) — Мислиш да ми је жао /живота/? (Ћосић)
— Думаешь, мне жизни жалко?

б) — А шта више имаш да жалиш? (Ћосић)
— О чем еще тут можно жалеть?

Диктумска позиција предиката жаљења неће бити даље разматрана у овом раду.

2.0 Да би се утврдиле функционалне разлике међу предикатима и њихов синтаксички израз, претходно је потребно размотрити семантичке услове реализације модусног значења. Емоционални однос изражен неким од наведених средстава са значењем жаљења мотивисан је по правилу ситуацијом која је представљена пропозитивним садржајем у диктуму исказа или се да реконструисати из контекста, а означићемо је као ***мотивациону ситуацију***. Диктум најчешће заузима десну (објекатску) валентност модуса и чини основни семантички контекст реализације предиката жаљења. Такав поредак модуса и диктума у синтаксичкој равни може се сматрати неутралном линеаризацијом.

Садржај мотивационих ситуација послужиће као основа потребна за одређивање могућих подзначења. Као допунски критеријум важан за разликовање емоционалне и оцјенске компоненте при томе може бити искоришћена лијева валентност, која је показатељ субјективације — објективације модуса, односно његове експлицитности или имплицитности.

2.1 Емоцију жаљења може изазвати ситуација која се десила у прошлости, ранијој или непосредној, а она сама или њена посљедица у садашњости оцијењена је са тачке гледишта говорника као негативна или неповољна (-р) за њега самог. Лијева валентност конструкције показује да се као субјекат стања (експериенсер) појављује сам говорник. Такву ситуацију ћемо означити као *мотивациона ситуација 1.* Примјери:

(...) или я жалел, что эта девочка не моя и никогда не будет моею(...) (Чехов) / (...) или сам жалио што та девојчица није моја — нити ће икада бити (...)

Жалко, что все так нехорошо получилось (БТС) / Жао ми је што је све тако лоше испало.

Все-таки жалко, что молодость прошла (Чехов) / Ипак ми је жао што је младост прошла.

Ирина, ты завтра уезжаешь — такая жалость. Останься еще хоть на недельку. (Чехов)/ — Ирина, ти сутра путујеш, како ли ми је жао. Остани бар још недељицу дана.

Испод стена нема снега (...), прошапута Уча и би му жао што им не види лица. (Ћосић) / (...) и ему стало жаль, что не видит их лиц.

(...) деце, нажалост, немамо (...). (Црнчевић) / (...) детей у нас, к сожалению, нет (...).

Нажалост, и ја сам заробљен. (Ћосић) / К сожалению, и я попал в плен.

Жао ми је што тако мислиш о мени. (разг.) Жалко, что ты так думаешь обо мне.

Уколико је реализација те ситуације зависила од говорника — експериенсера, онда се емоција жаљења може интерпретирати као кајање:

Жаль только, что не удосужился спросить у профессора, что такое шизофрения. (Булг.)

Жао ми је само што се нисам сетио да замолим професора да ми објасни шта је то шизофренија.

2.2 Мотивациона ситуација 2 је такође негативно оцијењена од стране говорника као субјекта стања, али не као реална него као потенцијална (неповољна, нежељена, неостварљива). Оваква ситуација погодује испољавању значења оцјене, поред емоције жаљења. Као нефинитни предикат оцјене овдје се у српском појављује именица *штета*. Са тачке гледишта испољавања односно интерпретације емоционалног односа могло би се рећи да се ради прије о интерпретацији емоције него о емоционалној реакцији, што управо погодује помјерању значења у сферу оцјене.

Жалко работу бросить. (БТС) / Жао ми је да напустим посао.

Жалко тратить деньги на чепуху. (БТС) / Жао ми је да трошим новац на глупости.

Жао ми је што нећу видети како изгледа та наша слобода. (Ћосић) / Жалко, что не увижу я, как она, как она будет выглядеть, наша свобода.

А все-таки жаль, что в Москве больше нету извозчиков,

Хотя б одного и не будет отныне, а жаль. (Окуджава) / А неће бити ни од сада, нажалост.

(...) и извлечь его оттуда никоим образом нельзя, уверяю вас.

— А жаль! Отозвался задира поэт / Штета, одиста! — одговори песник.

— И мне жаль! — подтвердил неизвестный (...) (Булг.) / Штета, штета, него шта!

Могућност двоструке интерпретације ситуације овог типа исказа показује и превод руског рјечничког примјера: *Жалко, если ничего не удастся сделать.* (БТС)

У српском језику могућа два еквивалента који се могу тумачити као више или мање емоционални јесу: *Биће ми жао ако ништа не успем(о) да учиним(о)* (емоција); *Биће штета ако ништа не успем(о) да учиним(о)* (рационална оцјена).

2.3 Посебну врсту ситуације способне да изазове субјективни однос чини мотивациона ситуација 3, која је била потенцијално неостварљива у прошлости, а вреднује се позитивно (+р). Изражени однос у оваквим случајевима има претежно карактер интерпретације, а не експресије властитих осјећања, па тако погодује испољавању више оцјенског него емоционалног смисла. Примјери су забиљежени само у српском разговорном дискурсу:

Штета би било да није отишао на студије, видиш како добро полаже. (разг.)

Било би ми жао да нисам отишла на тај концерт. (разг.)

Било би ми жао да ништа нисмо покушали у таквој ситуацији, да бар нисмо пробали. (разг.)

Модус у потенцијалу у руском језику системски је могућ (*Мне было бы жалко, если вы так думаете обо мне*), што потврђују говорни представници, али га нису прихватили као уобичајен. Изворне примјере нисмо забиљежили, што је можда недостатак узорка, али реакција информаната може значити и да овакав начин изражавања изостаје у руском језику.

2.4 Мотивациона ситуација 4 разликује се од претходних по томе што је ријеч о ситуацији која се није остварила у прошлости, а са садашње тачке гледишта говорника — субјекта стања то је позитивна, пожељна ситуација (+р). Емоционални однос који она изазива може се дефинисати као жаљење блиско разочарању.

— Совсем не играю... Папенька запрещал. (...)

— Жаль, озаботился Бриллинг. — Без этого вам у графа делать нечего. (Акунин)

Законный вопрос мне: где это вы видели сегодня такие „старинные" свадьбы? *Сегодня — нигде. К сожалению.* (Шукшин) / (...) Данас — више нигде. Нажалост.

— Добро, волиш ли још Наду? (...)
— Лепа је била... Штета! (Ћосић) / Красивая была... Жаль!

2.5 У посебну групу могуће је издвојити мотивационе ситуације које говорник оцјењује као негативне (-р), неповољне за адресата или за трећу особу, које доносе патњу том протагонисти. Ово служи као додатни критериј разликовања значења. Говорник се и у овој ситуацији јавља у улози експериенсера, али се остварено значење не манифестује као жаљење него као сажаљење

Мотивациона ситуација 5 оцијењена као неповољна (-р) за треће лице или адресата, условљава сажаљења. Карактеристика оваквих конструкција јесте да десну валентност заузима именица (са значењем лица, другог живог бића или предмета), представљајући номинализовану ситуацију. Када је ријеч о лицу, по правилу, ради се о другом или трећем:

Мне стало очень жаль ее; теперь я многое понимал в ней, (...). (Тургенев) / Постаде ми јако жао ње; сада сам разумео много штошта о њој, што ме раније збуњивало.

Жаль мне моего бесприютного друга. (БТС) / Жао ми је мог сиротог пријатеља.

Кажем ти, жао ми Манојла, онемоћо је у рату (...) (Поповић) / Знаешь, жалко Мануила, одряхлел он в войну (...).

У оба језика измјену значења представља десна валентност на прво лице, зато што се значење модификује у самосажаљење. Слиједећи примјер показује паралелено сажаљење и самосажаљење:

Почему-то мне было жаль и себя, и дедушки, и армянина, и самой армяночки... (Чехов) / *Однекуд ми би жао и себе, и деде, и Јерменина, и саме Јерменчице ...*

Именица која означава лице — објекат емоционалног односа израженог предикативом у оба језика је по правилу у генитиву. Нешто је другачији случај у руском када десну валентност заузима именица која означава животињу: А. Зализњак (2004, 94) скреће пажњу да се у руском језику поред генитива, може употребити и акузатив. Генитив *жалко собаки* употребљава се када говорник саопштава о својим осјећањима након што је изгубио пса (жаљење), а акузатив *жалко собаку* када изражава саосјећање са патњом животиње (сажаљење). Овај вид емоције могућ је, пошто објекте емоционалног односа (лице и животињу) повезује лексичко-граматичка категорија аниматности. У српском језику у оба случаја биће употребљен генитив *жао ми ӣса* или нпр.: *Поручнику Гаращанину жао волова* (Поповић) у ситуацији страдања или нестанка животиње. Акузатив је обавезан ако се употреби

прави прелазни глагол, попут *продати*, *заклати* — нпр. *Поручнику Гаращанину жао продати волове.*

Ако десну валентност заузима именица предметног значења у руском је такође могућа варијативност: *жалко чашку / жалко чашки* при чему се разлика у значењу углавном губи — акузатив се може везати за ситуацију када предмет није потпуно уништен, него оштећен (Зализняк, 2004, 94).

Српски језик у овом случају уз предикатив тражи генитивски облик (*жао ми шоље*), док глагол *жалити* тражи или допуну која означава лице у акузативу (*жалити кога*) или предикативну јединицу (*жалим што ...*), мада мало вјероватну при безначајном мотиву. Рекцијски однос *жалити за (ким — инструментал)* везан је за значење *оплакивати некога* чија је мотивација сличнија мотивационој ситуацији 1, него 5, што је случај и са *жалити за чим*.

2.6 Специфичност мотивационе ситуације 6 састоји се у томе да је говорник оцјењује као неповољну, неугодну за адресата због говорниковог сопственог чињења / нечињења, неуспјеха у реализацији нечег или само неповољног исказа о адресату / трећој особи. Ту спадају све ситуације које не иду у прилог адресату — објективно или силом конвенција друштвеног понашања, а у контексту којих се семантика жаљења помјера у сферу прагматичког значења извињења. Емоционални однос овдје уступа мјесто конвенционализованом значењу жалости из учтивости, рјеђе оцјени.

(а) Ситуација неповољна за адресата

— Жаљење као извињење:

— Дайте-ка посмотреть, — Воланд протянул руку ладонью кверху.

— Я, к сожалению, не могу этого сделать — ответил мастер, — потому что я сжег его в печке. (Булг.)

— Дајте ми да га погледам. — Воланд испружи руку дланом окренуту нагоре.

— Нажалост, то не могу да учиним — одговори мајстор — јер сам га спалио у пећи.

— Немате право да га узнемиравате.

— Нама је жао, госпођо, али наређење је наређење. (Ћосић)

— Вы не имеете право беспокоить его.

— Очень сожалеем, приказ есть приказ.

— Жаљење као оцјена:

— Штета што ћеш у рату да исцепаш тако лепо одело — обрати му се Павле.

— Није штета, друже комесару! ... (Ћосић)

— Жаль трепать на войне такую красивую одежду, — обратился к нему Павел.

— Совсем не жаль, товарищ комиссар! ...

— (...) но Прасковья Федоровна — милейший, но, увы, рассеянный человек. (Булг.)

— (...) али је Прасковја Фјодоровна, истина, дивна, али, авај, исто тако расејана жена.

(б) Ситуација неповољна за треће лице или неповољна уопштено: жаљење као извињење.

Эту поэму Иван Николаевич сочинил, и в очень короткий срок, но к сожалению, ею редактора нисколько не удовлетворил. (Булгаков) / Ту је поему Иван Николајевич написао, и то за веома кратко време, али уредник њоме, нажалост, није био задовољан.

Он показался мне тогда ужасно ученым, умным и важным. А теперь уж не то, к сожалению. (Чехов) / (...) А сада више није тако, нажалост.

— К сожалению, ничего сделать не могу, так как валюты у меня больше нет, — спокойно ответил Дунчиль. (Булг.) / — Нажалост, ништа не могу да предам, пошто валуте више немам (...)

Заједничка карактеристика свих описаних ситуација јесте да се као субјекат стања (експериенсер) јавља говорник, без обзира на помјерање значења у сферу оцјене или извињења. Могућности попуњавања субјекатске валентности предиката жаљења у једном и другом језику нису овим пописом исцрпљене — у тој улози се може наћи и не-говорник, што ће бити размотрено ниже у оквиру синтаксичких карактеристика модуса.

3. Примјери који су наведени као илустрација уз класификацију мотивационих ситуација показују да употреба средстава за изражавање емоције жаљења у оба језика није строго диференцирана према семантичком контексту. Могу се установити прије тенденције у функционисању појединих средстава него специјализација. У оба језика најширу употребу имају предикативи *жалко, жаль / жао ми је* који се срећу у свим контекстима. Глаголи *сожалеть, жалеть* у руском језику, према Зализњак (Зализняк, 1992), ријетко се употребљавају у ситуацији која одговара мотивационој ситуацији 4 (позитивно оцијењена ситуација, +р), док се углавном не употребљавају у ситуацији 1 (-р); у оба случаја доминира употреба *жалко* и *жаль*. Финитни облик глагола служи за интерпретацију туђе емоције: *Жалко, что идет дождь* → *Он пожалел*, *что идет дождь*. За руски финитни предикат *сожалеть* и предикативе *жалко, жаль* према А. А. Зализњак (1992, 18), карактеристично је да служе за изражавање и познате и непознате чињенице, док се израз *к сожалению* употребљава при саопштавању нове информације. Надаље, исти аутор наводи да се у контексту односа према личном губитку адресата (изјава саучешћа) употребљава глагол *сожалеть*, док је рецимо, израз *к сожалению* у том контексту недозвољен.

За српски језик се може утврдити да се у контексту изражавања односа према нечијем губитку не може употребити израз *нажалост*

или *шта*, већ финитини глагол *жалим* или, рјеђе, *жао ми је*. Сам говорни чин изјаве саучешћа се ипак формулише најчешће као: *Примите моје саучешће* или *Саучествујемо у болу*... Употреба именице *шта* као предиката овог типа тиче се прије оцјене него емоције, и овдје није допуштена.

Сфера употребе узвика *увы*! и *авај*! ограничена је углавном на прагматичко значење извињења (мотивациона ситуација 6), а у српском се *авај*! не може сматрати актуелним средством. За разлику од овог узвика, савремени и фреквентни узвик jao(j) // joj! израз је непосредне реакције жаљења.

4. Преглед семантичких услова реализације модуса жаљења у руском и српском језику даје могућност да се као опште карактеристике диктумног садржаја, релевантне за даљу анализу језичке форме установе значења фактивности и нефактивности. На синтаксичком плану то се манифестује индикативним или неиндикативним обликом диктумског садржаја и начином остваривања синтаксичке везе између модуса и диктума. При неутралном реду предикативних јединица које их представљају (модус + диктум у виду клаузе) у руском језику фактивни садржај се уводи везником *что* (*Жалко, что мы с ним не попрощались*), а нефактивни са *если* (*Жалко, если мы с ним не попрощаемся*)

У српском као сигнал фактивног диктума налазимо везник *што* (*Жао ми је што се нисмо опростили*), *због* (*Данас жалим због тога*), према *да, ако, кад* за нефактивне (*Жао би ми било да се не опростимо*; *Биће ми жао ако се не видимо*; *Жао ми је кад такво нешто видим*). Поред мотивационе ситуације као диктумски садржај се у оба језика може појавити и аргументација уз оцјену, што онда показују други везници — *јер*, *потому что*:

> Дуго нисам написао писмо, не осећам се кривим, није ме због тога срамота, али *ми је жао*.
>
> *Жао ми је јер* мислим да писање код људи освежава памћење и на неки начин едукује. (Базар)
>
> Я давно не писал писем, не чувствую себя виноватым, мне не стыдно, но жаль. Жаль, *потому что* я думаю, написание писем освежает наши воспоминания и в некотором роде воспитывают.

Као мотивациона ситуација за постпоновани модус уведен супротним везником (*р + али ми је жао*) овдје се јавља *дуго нисам написао писмо*, док у другој реченици диктум *мислим да писање код људи освежава памћење* (...) представља аргумент оцјене, уведен везником *јер* (*жао ми је јер + р*), а мотивациона ситуација остаје иста.

Могућност успостављања функционалне еквиваленције међу начинима изражавања нефактивних садржаја у два језика види се и као

однос условног значења у индикативу (у руском) према условном значењу у потенцијалу (у српском језику):

Однако это жалко, если она выйдет замуж: она такая хорошенькая. (МАС)

Било би штета ако би / кад би се она удала: баш је згодна.

Инверзија модуса и диктума као у горњем примјеру, погодује помјерању модалног значења у сферу рационалног, тј. у сферу оцјене.

А теперь уж не то, к сожалению. (Чех.) / А сада више није тако, нажалост.

Била је лепа...Штета! (Ћосић) / Красивая была ... Жаль.

Сегодня — нигде. К сожалению. (Шукшин) / Данас — више нигде. Нажалост.

Церкви и коней не было. О церкви никто не жалел, что коней не было — малость жаль. (Шукшин)

Цркве и коња није било. Због цркве нико није жалио, а што коња није било — понеко јесте.

Диктумски дио изражен инфинитивом релативно чест је у руском језику, а везан је за нефактивни садржај. Оваква форма изражавања постоји и у српском језику, мада са различитом фреквенцијом на територији коју овај језик заузима (мање уобичајен на истоку, него на западу српског језичког простора).

Ей жалко будить его (Чехов) / Њој је жао да га буди.

Жалко тратить деньги на чепуху (БТС) / / Жао ми је да трошим / трошити новац на глупости.

— Ах, как мне жалко отпускать тебя! — сказала Ольга Ивановна (...). (Чехов)

— Ах, како ми те је жао пустити да идеш! — рече Олга Ивановна (...).

4.1 Битна карактеристика диктума у српском језику, која произлази из његове фактивности или нефактивности, јесте могућност да има индикативну и неиндикативну форму (*жалим, жао ми је*, *биће ми жао*, *било би ми жао*), као и способност да се комбинује са индикативним и неиндикативним модусом.

Жао ми је што сам пропустила тај концерт / Било би ми жао да пропустим тај концерт / Било би ми жао кад бих пропустила тај концерт.

Насупрот томе, за руски језик немамо потврду за неиндикативни диктум и неиндикативни модус изражен потенцијалом. Примјер као што је: **Мне было бы жалко, если бы вы на самом деле так думали обо*

мне системски је могућ, али није потврђен.[5] Такође, није потврђена уобичајеност комбиновања неиндикативног модуса са индикативним диктумом (*Мне было бы жалко, если вы на самом деле так думаете обо мне*). Поуздано је потврђена само могућност комбиновања индикативног модуса са индикативним диктумом *Жаль / Жалко, если вы на самом деле так думаете обо мне.*

5. Степен експлицитности модуса жаљења у оба језика може бити различит, тако да се може говорити о постојању двају његових полова, експлицитног и имплицитног модуса. Однос је овдје прије градуелни него опозитивни, зато што у оба језика постоје прелазне варијанте. Синтаксичке особине као што су индикативност и неиндикативност тичу се експлицитног, али не и имплицитног модуса. Поред индикативноси / неиндикативности, у битна обиљежја експлицитности спадају попуњеност субјекатске валентности предиката жаљења, промјенљивост других граматичких категорија предиката и могућност њиховог негирања.

5.1 Финитни глаголи *жалити, сажаљевати / жалеть, сожалеть* у оба језика граде активну конструкцију:

Не жалим те јер си издајник. (Ћосић)

Да нешто я был тебя по злобе? Бил так, зря. Я тебя жалею.

Она жалела их и давала им понемногу взаймы (...) (Чехов) / Она их је сажаљевала и давала им ситне позајмице (...).

Активне конструкције се у оба језика много рјеђе употребљавају као средства изражавања модуса жаљења него конструкције са предикативима.

5.2 Употреба предикатива при изражавању експлицитног модуса у оба језика подразумијева реченични модел за исказивање стања гдје је субјекатска валентност попуњена дативом личне замјенице или именице.

Мне его так жалко. Тебе себя не жалко, день и ночь работаешь. (БТС)

Изгубисмо ми тринаес волова, шта ћеш, жао људима, жао и мени. (Поповић)

Субјекатска валентност може послужити као један од показатеља помјерања значења из сфере емоционалног у сферу оцјенског и то на два начина. Први начин се тиче интерпретације властитих или туђих осјећања, када је валентност попуњена денотатом говорника или

[5] Пошто у примјерима, ексцерпираним из писаних текстова и рјечника, примјера са неиндикативним модусом није било, конструисани су примјери који су провјеравани са изворним говорницима руског језика, филолозима и нефилолозима.

не-говорника, а други се тиче објективације модуса, тј. непопуњавања субјектне валентности уопште, па ни на говорника као субјекта стања.

Интерпретацију осјећања видимо као сигнал губљења емоционалности и помјерања у сферу рационалног, оцјенског, у ситуацији када говорник описује властито осјећање жаљења у прошлости, предвиђа такво осјећање или када описује емоционално стање другог субјекта. Другим ријечима, када субјекатску валентност предиката жаљења заузима говорник, а граматичка категорија времена или начина показује неактуелност ситуације, није ријеч о непосредној емоционалној реакцији него о интерпретацији властитог односа, што може имати и карактер вредновања, тј. оцјене.

Мне было жаль и себя, и ее, и хохла, который провожал ее взглядом (...) (Чехов) / Мени је било жао и себе, и ње, и Украјинца који ју је пратио погледом (...)

Било би ми жао да пропустим тај концерт. (разг.) / (Мне) Жалко будет если я пропущу этот концерт.

О помјерању значења према оцјени поузданије се може говорити када субјекатску валентност заузима друго лице (адресат, трећи учесник), пошто у таквој ситуацији не може бити ријечи о непосредној емоционалној реакцији.

Поручнику Гарашанину жао волова. (Поповић); Баш то је Лазару најжалије. (Политика)

Ему жалко было себя, не хотелось умирать. (МАС); Ей жалко будить его. (Чехов)

Ако је заиста ријеч о емоционалној реакцији чије је својство краткотрајност, то свједочи исказивање инхоативности радње у прошлом времену, за шта руски језик користи прошло време фазног глагола *стать*, а српски аорист глагола *бити*, *постати, осетити*.

Испод стене нема снега... — прошапута Уча и *би му жао* што им не види лица. (Ћосић)

Под стеной нет снега... — прошептал Уча, и ему *стало жаль*, что не видит их лиц.

Чисто ми *би жао* моје мајке што се онако радова па каже (...) (Поп.)

Мне *стало* невыразимо *жалко* его. (МАС)

(...) и почему-то теперь первый раз в жизни ему *стало жалко* медицину. (Чехов) / (...) и однекуд, први пут у животу, *осети сажаљење* према медицини.

Поузданије о емоционалности реакције говори присуство лексичких интензификатора *само, како*, *чисто, тако, толико; только, невыразимо, горько, так*, *как*.

Најуочљивији контраст између руског и српског језика запажа се управо код конструкција са предикативима, због различитих тенденција у експликацији субјекта стања када се он поклапа са говорником. У руском језику се може констатовати изражена објективација модуса управо изостављањем субјекатске валентности у оваквим случајевима и свођење на предикатив *жалко / жаль*.

Жалко, что все так нехорошо получилось (БТС); Жалко ушедшей молодости. (БТС)

Свечку зажечь жалко, да и к чему. (МАС); Жаль покидать родные места (БТС);

А все-таки жаль, что в Москве больше нету извозчиков,/ Хотя б одного и не будет отныне, а жаль. (Окуджава)

На овакав начин степен експлицитности модуса смањује се, изражени однос добија вредност општег мишљења, које може имати и доминантну оцјенску интерпретацију. То показује да се и предикативи *жалко* и *жаль* уклапају у ширу групу предикативних ријечи на -о које у руском имају значење стања, а при елипси датива теже значењу оцјене, како наводи Г. А. Золотова (1998, 154—155).

Као индиректна потврда помјерања значења може се узети појава именице *штета* као еквивалента у српском језику.

Еминентно значење оцјене, али етичке, изражава у српском језику облик трпног глаголског придјева *жалосно* у функцији предиката: *Какве су пензије, па још касне — жалосно*! (разг.).[6]

Конструкције са предикативом *жао* у српском језику, за разлику од руских еквивалената. имају обавезну експликацију субјекта стања у дативу, при чему је висока фреквенција енклитичког облика личне замјенице. И у овом сегменту се руски и српски системски разилазе, пошто руски не познаје енклитичке облике замјеница. Елипса се у конструкцијама разговорног српског језика остварује само испуштањем глаголске копуле у презенту.

Жао ми је што нећу видети како ће да изгледа та наша слобода. (Ћосић)

Само ми је жао што ће вероватно у овом рату угинути лоза Живића. (Ћосић)

Засташе преда мном, а ја гледам, па ми жао девојке, тако рећи још је дете, мало је старија од мог Радоја. (Поповић)

Ја вас гледам, вели, па ми и жао и криво. (Поповић)

Остали сигнали експлицитности модуса јесу нпр., могућност варирања категорије времена глагола (*било ми је жао, биће ми жао / было жалко, стало жалко, будет жалко*), компарације прилога у предика-

[6] Према тумачењу које даје РМС—МХ, израз жалосно је значи „за осуду је", што је етичка оцјена а не општа („лоше је").

тивној функцији, што је забиљежено само на српском материјалу (*жалије, најжалије*).

У својства експлицитног модуса такође треба убројати и способност да прими негацију:

> *Не жалим* те зато јер си издајник! (Ћосић) / Мне *не жаль* тебя, потому что ты изменник!
>
> О церкви никто *не жалел*, что коней не было — малость жаль. (Шукшин)
>
> Ништа ми *није жалије* од изгубљених књига. (разг.) / Ничего *не жаль* так, как пропавших книг.

5.3 Објективација модуса у руском језику представља корак ка имплицитном модусу који је у оба језика сличним средствима — изразима *нажалост / к сожалению*, узвицима *авај / увы*, као и *жаль*, које преузима функцију партикуле. Они се постављају као модални оператори, а не као пропозитивни предикати. Имплицитан је модус из кога се одстрањују сигнали субјекатске и објекатске валентности, што значи његову објективацију. За средства изражавања имплицитног модуса, као и за друге модалне операторе карактеристична је парентетичка позиција у синтаксичкој структури исказа. Из тога проистичу различите могућности линеаризације, па и инверзивног реда диктум + модус, што се остварује и када ове средства у дијалогу имају статус синтаксички независне реплике.

> Самое лучшее в вашем положении — бежать отсюда. Но, к сожалению, это бесполезно. Вас задержат. (Чехов) / (...) Али, нажалост, то нема смисла. Вас ће ухапсити.
>
> — Все о нем? — спросил Пилат у прокуратора.
>
> — Нет, к сожалению. (Булг.) / Нажалост, има још.
>
> Пока что (к сожалению, мало приходилось наблюдать его во время работы), понял одно:... (Шукшин) / За сада (нажалост, имао сам мало прилике да га посматрам док ради), схватио сам једно:..
>
> Я бы зашел к вам, да, жаль, времени совсем нет. (БТС) / Свратио бих код вас, али нажалост времена уопште немам.
>
> — Увы! — с сожалением ответил Берлиоз. (Булг.) / — Авај! — одговори Берлиоз са жаљењем у гласу.
>
> Но, увы, и то, и другое, было непродолжительно. (Булг.) / Али, нажалост, и једно и друго беше кратког века.

Контраст између српског и руског језика у овом сегменту чини способност модалног израза нажалост да оствари субјекатску валентност, што га укључује и у инвентар средстава за изражавање експлицитног модуса: *на моју (велику) жалост, на нашу жалост, на његову жалост*. Валентност на адресата као експериенсера у овом случају је прагматички ограничена, јер израз *на твоју жалост* може да имплицира провокацију, иронију или поругу у директној комуникацији.

Руски еквивалент овог израза, к сожалению, досљедно се употребљава са нултом субјекатском валенцијом, имплицирајући став говорника или опште мишљење.

Заједничка особина ових израза у оба језика је да не примају негацију (**не нажалост*, **не к сожалению*), али се комбинују са негираним диктумом, нпр. у постпозицији када се негација односи на претходну реплику: *Не, нажалост. / Нет, к сожалению.*

> К сожалению, ничего сделать не могу. / Нажалост ништа не могу да учиним.

Узвик *jao(j) / joj*! у српском језику има способност експликације говорника као експериенсера у дативу: *Jao(j) / joj мени*! Руска граматика (1982, т. 2, 421) указује на такву могућност код узвика *увы* у руском: *Увы мне*!

5.4 Модусно значење жаљења има у руском језику и посебан синтаксички израз у виду независног исказа са именицом *жалость* и интензификатором уз експресивну интонацију: *Какая жалость! Такая жалость!* Основна функција датог типа исказа јесте изражавање високог степена емоције номиноване датом именицом.[7] Са тачке гледишта исказивања актуелности емоционалног односа, овакви искази су непосредне емоционалне реакције (експресиви).

> Какая жалость! Я рассчитывал провести вечерок, но если болен ребеночек, то, конечно... (Чехов)
>
> Такая жалость, черт побери! Так хотелось посмотреть Ленинград! Не успел. (Каверин)
>
> Изражени емоционални однос је најближи дефиницији жаљења као разочарања (мотивациона ситуација 4).

Еквивалентан модел остварује се и у српском језику у контексту мотивационе ситуације 2 и 4, када је употребљена именица *шта* уз интензификатор и експресивну интонацију: *Каква шта! Права шта!* када изражава емоционалне реакције жаљења и разочарања. Промјена интонације по правилу изражава иронију: *Баш шта! Вражја шта!*

У оба језика наведена конструкција може у дијалогу као реплика—реакција имати позицију инвертираног модуса.

6. Емотивни однос жаљења изражен у руском и српском језику у првом реду предикатима *жалеть, сожалеть / жалити* и њиховим семантичким дериватима, реализује се у оба језика као низ контек-

---

[7] Према *Руској грамати̏ци*, АН СССР, т. 2, 225, овај тип синтаксичких конструкција служи за изражавање високог степена особине, праћеног емоционалном реакцијом.

стуално условљених значења: жаљење/жалост, сажаљење, кајање, разочарање, оцјена, извињење. Осјетљивост финитних и нефинитних предиката на контекст дозвољава да се у већини случајева утврде само основне тенденције њихове употребе, али не и оштре границе међу њима. Као основни семантички контекст за анализу значењске структуре и синтаксичког израза модуса жаљења послужило је шест типова мотивационих ситуација. У збиру њихових обиљежја издваја се говорникова оцјена ситуације као негативне (-п) или позитивне (+п) као основно обиљежје и уједно критеријум за разликовање значења. Као допунски критеријуми издвајају се: реалност / потенцијалност ситуације, њена остварљивост / неостварљивост, контрола семантичког субјекта над ситуацијом. За основно значење 'жаљења'/ 'жалости' услов је негативна ситуација, реално остварена, док је за 'разочарање' услов позитивна ситуација, али нереализована. У оба случаја обиљежје контролисаности ситуације није релевантно, док код значења *кајања* јесте. При реализацији прагматичког значења извињења обиљежје контролисаности ситуације се неутрализује — може бити присутно (ако је реализација ситуације зависила од експериенсера), али не мора. Овдје се у односу на друге мотивационе ситуације као диференцијално обиљежје јавља оцјена ситуације као неповољне не за говорника, него за адресата или треће лице. Потенцијална неостваривост ситуације у прошлости погодује реализацији значења оцјене.

Мотивационе ситуације су по правилу представљене у диктуму реченице и заузимају десну, објекатску валентност предиката жаљења. Субјекатска валентност предиката се такође може сматрати за релевантно семантичко обиљежје контекста. Запажа се да валентност на говорника или не-говорника (другог учесника комуникативне ситуације) као субјекта стања показује разлику између експресије емоције и њене интерпретације, при којој се стварају услови за доминацију значења оцјене — (негативно) над емоцијом.

Синтаксичке карактеристике модуса жаљења описане са ослонцем на семантички контекст дају основ за закључак да он у оба језика може имати различит степен експлицитности, али да је у руском језику израженија тенденција ка објективацији када се као основни сигнали семантике жаљења јављају предикативи *жалко, жаль*. Субјективација модуса је досљеднија у српском језику, поготову у конструкцијама са предикативом *жао*. У оба посматрана језика ријеч је о подударном типу средстава, уз доминантну употребу структура са предикативима. Најуочљивију разлику између два система чини појава неиндикативног модуса који се може комбиновати са индикативним и неиндикативним диктумом, док се у руском неиндикативни модус жаљења не користи, иако је системски могућ.

На когнитивном плану основну разлику између руског и српског језика чини неподударност базичног концепта 'жалост': у ру-

ском језику он је конципиран као жалост—саосјећање (душевни бол изазван туђом патњом), док се у српском може говорити о примарности концепта жалост — душевни бол изазван директним утицајем неповољног узрока на субјекта стања.

БИБЛИОГРАФИЈА

Апресян Ю. Д., *Избранные труды*, т. 1. *Лексическая семантика*. Москва, 1995.

Арутюнова Н. Д., *Типы языковых значений. Событие. Факт. Оценка*. Москва, 1988.

Вольф Е. М., *Функциональная семантика оценки*. Москва, 1985.

Вежбицкая А., *Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики*. Москва, 2001.

Зализняк Анна А., *Семантика предикатов внутреннего состояния*. Slavistische Baiträge, Bd. 298, München, 1992.

Зализняк Анна А., *Семантика сожаления 20 лет спустя. // Сокровенные смыслы. Слово. Текст. Культура*. Сб. статей в честь Н. Д. Арутюновой, отв. ред. Ю. Д. Апресян. Москва, 2004, 89—100.

Золотова Г. А., Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова, *Коммуникативная грамматика русского языка*. Москва, 1998.

Ивић, Милка, *Теоријско-методолошки концепти словенске реченице везани за концепт „фактивности”* // Јужнословенски филолог, 1977, XXXIII, 1—16.

Кузнецов С. А. (автор и гл. ред.), *Большой толковый словарь русского языка*. СПб, 2000.

Левонтина И. Б., *Жалость, сочувствие, сострадание, участие // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*. Под общим руководством акад. Ю. Д. Апресяна. Вып. 1. М., 1997, 107—112.

Пипер, Предраг и др., *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица. Прилози граматици српскога језика*, у ред. академика М. Ивић. Београд, 2005.

Ратмайр Ренате, *Прагматика извинения. Сравнительное исследование на материале руского языка и русской культуры*. Москва, 2003.

Ремнева М. Л., О. В. Дедова, А. А. Поликарпов (сост.), *Русский язык — исторические судьбы и современность*. II Международный конгресс исследователей русского языка. Труды и материалы.

Речник српскохрватскога књижевног језика, т. 1—6, МХ — Загреб, 1967—1969; МС — Н. Сад, 1971—1976.

Словарь русского языка в 4-х томах, АН СССР, Москва, 1981.

Цейтлин С. Н., *Синтаксические модели со значением психического состояния и их синонимика. // Синтаксис и стилистика*. Москва, 1976, 161—181.

Шведова Н. Ю. (отв. ред.), *Русская грамматика*, т. 2. АН СССР, Москва, 1982.

Шмелев А. Д., *Русская языковая модель мира. Материалы к словарю*. Москва, 2002.

Шмелева Т. В., *Семантический синтаксис*. Текст лекций. Красноярск, 1988.

Душанка Мирич

ПРЕДИКАТЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ СОЖАЛЕНИЯ В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В данной работе рассматривается функция предикатов эмоционального состояния *жалеть, сожалеть / жалити* и их семантических дериватов (предикативов *жалко, жаль/ жао*, модальных слов *к сожалению / нажалост* и междометий), как средств выражения эмотивного модуса в руском и сербском языках. На основании выделенных шести типов мотивационных ситуаций, как основного семантического контекста употребления данных средств, устанавливается цепочка субкатегориальных значений в обоих языках: сожаление, оценка, раскаяние, разочарование, извинение. В качестве дополнительных семантических параметров выделения рассматриваются реальность / потенциальность ситуации, ее контролируемость и заполнение субъектной валентности предикатов.

На синтаксическом плане модус сожаления в двух языках различается степенью объективации, более сильно выраженной в русском языке, и использованием неиндикативных форм модуса и диктума в сербском языке. По данным исследования, системная возможность употребления неиндикативных форм в русском языке для выражения модуса сожаления в речи не представлена или, по крайней мере, не предпочитается.

UDC 811.163.41'367.625.1/.2:811.161.1'367.625.1/.2

Марија Стефановић

О СИНТАКСЕМАМА СА ГЛАГОЛИМА — СТИМУЛУСИМА У АСОЦИЈАТИВНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ И РУСКОГ ЈЕЗИКА

У овом раду бавимо се асоцијативним пољима у којима су стимулуси прелазни и непрелазни глаголи дати у различитим облицима. Анализирају се глаголи представљени у Асоцијативном речнику српскога језика *и резултати се пореде са резултатима анализе асоцијативних поља у руском језику коју је извршио Ј. Н. Караулов.*

Кључне речи: *вербалне асоцијације, синтаксема, глагол, транзитивност, српски језик, руски језик*

Материјал садржан у асоцијативним речницима пружа могућност да се његовом анализом дође до одговора на питање на који начин говорници, заправо, актуализују своја језичка знања. У радовима Ј. Н. Караулова *Ассоциативная грамматика русского языка* и *Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть*[1] постављени су темељи за нов начин проучавања језика и нов тип његовог описа — за асоцијативну граматику.

У асоцијативној граматици је оно што традиционално називамо граматиком (падешки облици са правилима конгруенције, облици глаголског времена, вида итд.) везано за лексеме у конкретној конструкцији која служи као прототип или извор различитих аналогија за наредне реакције на исти или сличан стимулус, а он може бити повезан са првобитним стимулусом најразноврснијим асоцијацијама.[2] Пар стимулус—реакција (С-Р) основна је јединица асоцијативне граматике. У односу на укупан број реакција у једном асоцијативном пољу занемарив је број реакција које се не могу објаснити граматичким односом.[3]

---

[1] Библиографски подаци су дати на крају рада.

[2] На пример, ако је стимулус прелазни глагол типа *дати*, очекују се реакције — именице у акузативу (*дати — шта*), дативу (*дати — коме*), номинативу (*ко даје*), реакције — прилози (*дати — колико, када, колико често* и сл.), које су у основи базиране на пресликавању реалне ситуације у којој говорник обично користи дати стимулус.

[3] Реакције се, наравно, могу тумачити и на семантичком и когнитивном нивоу, али овде нас пре свега занима граматички, посебно синтаксички ниво. О нивоима

Иако је релативно велики број случајева када пар С-Р представља синтагму, због различитих ограничења која су повезана са појмом синтагме у синтактичкој теорији Ј. Н. Караулов прдложио је, као једну од могућности за именовање пара С-Р, израз „*модел двеју речи*”.[4] Међутим, материјал асоцијативних речника (даље: АР) даје и један број комбинација стимулуса и реакције које се састоје од више од двеју речи (на пример: *историја — је важна наука*), што чини израз недовољно свеобухватним (због очигледних формалних разлога). Зато је прихваћен термин *синтаксема*, који је у руску синтактичку теорију увела Г. А. Золотова.[5] Ми ћемо, као и Ј. Н. Караулов,[6] садржај овог термина још проширити и синтаксемом сматрати и сваку комбинацију речи која се може „уградити” у неки текст без промене облика, било да се ради о истој врсти речи (р. *просить и плакаться*, с. *говеђи и свињски*), било да је то комбинација глагола и предлога, на пример (р. *просить о*, с. *експериментисати са*), било да је реч о „незавршеној” комбинацији која као да подстиче говорника на даљу активност, која би се одвијала „изван граница анкете” (нпр. р. *просить мыть...*, с. *волео сам...*).[7]

Јединице које је потребно минимално изменити да би се добила синтаксема јесу синтаксички примитиви. Они су хијерархијски нижи од синтаксеме и различитим трансформацијама могу се подићи до нивоа синтаксеме,[8] али важно је држати се принципа да трансформацијама не градимо реченице, већ хијерархијски ниже структуре.

асоцијативне граматике в. Караулов 1999, 38—46, као и *Асоцијативни речник српскога језика* (даље: АРСЈ), 28—30.

[4] В. Караулов 1993, 210, Караулов 1999, 38 и даље.

[5] „Синтаксемой названа минимальная, далее неделимая семантико-синтаксическая единица русского языка, выступающая одновременно как носитель элементарного смысла и как конструктивный компонент более сложных синтаксических построений, характеризуемая, следовательно, определенным набором синтаксических функций. [...] [Д]ля характеристики синтаксической единицы существенным оказывается разграничение и противопоставление трех основных возможностей, трех функций синтаксем:

1. Самостоятельное, изолированное употребление единицы;
2. Употребление единицы в качестве компонента предложения.
3. Присловное употребление единицы в качестве компонента словосочетания (или сочетания слов).”

(Золотова, Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. Москва, Наука, 1988, стр. 4).

[6] Караулов 1999, 76—77.

[7] Не треба заборавити да је испитаницима речено да на стимулус реагују само једном речју.

[8] Основна правила по којима се синтактички примитиви могу мењати јесу:

1. може се променити падеж, род или број реакције или стимулуса када је он именска реч,
2. може се извршити промена врсте речи реакције творбеним средствима (нпр. *срећа—срећан*),
3. могу се додати везници између стимулуса и реакције (*добар и паметан*, *чита и пише*),

Пошто је граматика (и синтакса) у асоцијативној граматици расута по асоцијативно-вербалној мрежи (АВМ), и могуће је успостављање веза међу њеним чворовима на различитим нивоима, често није могуће, а није ни важно, реконструисати синтаксему од синтаксичког примитива само на један начин. Оно што је битно јесте да реконструисана структура већ постоји, односно да је потврђена било у истом асоцијативном пољу, било у неком другом.[9] Применом метода минималне трансформације пара С-Р омогућава се дешифровање бројних реакција које би било немогуће објаснити на другачији начин.[10]

У асоцијативној граматици пар С-Р може се наћи и изван граница једне реченице: сам начин добијања реакција путем анкете изазива у испитаницима осећај да је ситуација анкетирања у ствари дијалог, где је стимулус питање, а очекује се одговор на њега. Стога је уведен појам *синтаксички примитив односа питање—одговор*.[11] Материјал који смо ми анализирали захтева и увођење појма *синтаксички примитив управног говора*, јер су даване и реакције које представљају директно навођење садржине оног што испитаник претпоставља да „саговорник" у анкети може да каже (нпр. *вичеш*: „*Ватра*!").

Ми смо желели да на материјалу садржаном у *Асоцијативном речнику српског језика* установимо евентуално постојање тенденција приликом асоцијативног повезивања стимулуса—глагола са реакцијама. Посебно нас је занимало да ли је материјал речника довољан да би се само на основу њега могла реконструисати актантна и сирконстантна структура глагола, то јест да ли ће се након анализе асоцијативног поља појавити потпуна слика потенцијала глагола за повезивање са субјектом, директним и индиректним објектима и прилозима и прилошким одредбама.[12] Такође смо хтели да утврдимо да ли по-

---

може се додати поредбени везник (*лет као слика*), итд. — в. Караулов 1993, 219—223. Списак овде датих дозвољених промена није потпун, али се односи на највећи број случајева.

[9] На пример, синтактички примитив *волети Горан* трансформише се у *волети Горана*, јер је у истом асоцијативном пољу присутан већи број примера са властитом именицом м.р. у акузативу, нпр. *Дамира*, *Игора*, *Ненада*, *Ромеа* и сл. — АРСЈ, 148—149.

[10] Треба истаћи и да се приликом анализе материјала АР (а посебно приликом анализе граматичког потенцијала АВМ) не тежи стопостотно сигурном идентификовању мотива који су испитанике навели да на стимулус дају управо такву реакцију као што су дали, што би, уосталом, било и практично немогуће, већ да се на основу анализе довољног броја реакција утврде могућности у оквиру система које су довеле до успостављања одређених веза међу стимулусом и реакцијом.

[11] Ј. Н. Караулов ово назива *синтаксический примитив вопросо-ответного отношения* (в. Караулов 1993, 200 и даље). Међутим, нама се чини да се овде ради о синтаксеми, а не о синтаксичком примитиву, јер практично није потребно вршити никакве трансформације да би се добила независна целина која се у потпуности уклапа у лако замислив контекст/ситуацију. Исто се односи и на синтаксички примитив управног говора, али ћемо ипак задржати предложени термин. В. такође фусноту бр. 15 у овом раду.

[12] Потпунији резултати би се сигурно добили анализом асоцијативних поља обрнутог асоцијативног речника (од реакције ка стимулусу), али за сада не располажемо таквим речником за српски језик.

стоји корелација између неких морфолошких категорија глагола—стимулуса (као што су лице, време, глаголски род, нпр.) и избора облика реакције. Због тога смо анализирали неколико асоцијативних поља где су стимулуси глаголи — прелазни, неправи прелазни и непрелазни, у различитим облицима — у инфинитиву, 2. и 3. лицу презента и у облику радног глаголског придева у мушком роду.

Реакције на стимулусе поделили смо по принципу морфолошке карактеристике и способности да са стимулусом граде истоврсне комбинације двеју (или, понекад, више) речи, било да је реч о синтаксемама или о синтаксичким примитивима. Именске речи истог облика најчешће су дате заједно због идентичне функције, а понекад смо због тога у једну подгрупу укључивали и именске речи у једнини и множини. Постојали су случајеви када је било практично немогуће одредити да ли је реакција придев у средњем роду или прилог, што је, уосталом, и разумљиво за садржај асоцијативних поља, па смо се трудили да на основу минималних трансформација начинимо највероватнију поделу.

Приликом анализе јасно су се издвојиле две врсте односа између стимулуса и реакције:

— реакције су условљене ширином потенцијала стимулуса за стварање граматичких веза, и за свако асоцијативно поље се може утврдити хијерархија вероватноће појављивања одређеног облика реакција;[13] комбинација стимулуса и реакције најчешће је синтаксема, и

— реакције припадају истој врсти речи као и стимулус и у преовлађујућем броју случајева мотивисане су његовим обликом (без обзира да ли је он лема или је граматикализован); комбинација стимулуса и реакције може бити синтаксема.

Ови односи могу се повезати са основним принципом који важи у АВМ — принципом аналогије којим се штеди место у меморији, јер се заједно „складиште" за говорника најуобичајенији модели конструкција са одређеним врстама речи, или морфолошки облици који су идентични, што је опет у вези са полазним законом у асоцијативној граматици — законом предикације у ширем смислу.

Након извршене анализе материјала из АРСЈ, закључујемо да је могуће реконструисати валентност глагола—стимулуса, и то са великом вероватноћом да ће се у асоцијативном пољу реализовати цео потенцијал који глагол носи.

Због ограничености простора овде ћемо представити материјал из српског асоцијативног речника[14] и упоредићемо га са резултатима

---

[13] Хијерархија вероватноће појављивања одређених облика може се установити и за општије (веће) групе, нпр. врсте речи, што захтева анализу великог броја асоцијативних поља. Овде ћемо се користити резултатима до којих је, истражујући материјал АР руског језика, дошао Ју. Н. Караулов и представио их у *Асоцијативној граматици руског језика* (в. Караулов, 1993).

[14] Потпун списак реакција на дате стимулусе је дат на крају овог рада, у Прилогу.

анализе асоцијативних поља са глаголима — стимулусима коју је обавио Ју. Н. Караулов.

Када је стимулус непрелазни глагол *блистати*, овде дат у облику 3. л. презента једнине, најчешће реакције су оне које са њим чине синтаксему (у ствари реченицу). То су именице или заменице у номинативу сингулара, које би у реченици биле субјекат или агенс (406 од 776 реакција у асоцијативном пољу, или 52%, нпр. *блиста сунце*). Следећа најфреквентнија група јесу глаголски облици који по готово свим морфолошким обележјима копирају стимулус (229, или 29%, нпр. *блиста — сија*), и парови С-Р су синтаксеме, а потом следе придеви (15%), који граде синтаксичке примитиве (нпр. *блиста — чист*). С обзиром на специфичну семантику глагола у овом асоцијативном пољу нису присутни прилози, али примећујемо конструкције са именицама у косим падежима које имају функцију прилошких одредби за начин и узрок (2%).

Слика која се добија анализом асоцијативног поља *блиста* указује на уобичајену за непрелазне глаголе доминацију реакција са значењем потенцијалног субјекта или агенса које су изражене најчешће у истом броју који има стимулус (овде — сингулар), затим следе глаголски облици који копирају доминантне морфолошке особине стимулуса, укључујући време, лице, број, род а потом и остали облици који употпуњују синтактичку и семантичку слику овог глагола.

У случају глагола *експериментисати*, најфреквентније реакције јесу именице у номинативу сингулара које, узете са стимулусом, не представљају синтаксему, већ изражавају семантичку везу са њим. Оваквих именица је 448 или 57%. С обзиром на то да је ријеч о стимулусу — неправом прелазном глаголу датом у инфинитиву, практично се елиминише могућност да се у комбинацији са номинативом добију синтаксеме. Реакције се могу посматрати као покушај испитаника да опишу ситуацију експеримента, укључујући место, апаратуру, извођаче експеримента, објекте на којима се експериментише, осећања и мотиве да се врше експерименти итд. Стога сматрамо да су у овој групи присутни синтаксички примитиви субјекта — то су именице које означавају потенцијалног вршиоца радње, и да би се синтаксема добила од оваквих реакција потребно је променити облик стимулуса. Бележимо и примитиве прилошке одредбе за место (нпр. *експериментисати у лабораторији, у школи*), за узрок (*експериментисати из радозналости, из досаде*), примитиве индиректног објекта (*експериментисати на белом мишу, са клонирањем*). Сви овакви облици потврђени су у истом асоцијативном пољу, и представљају релативно велику групу (реакције које указују на валентност глагола са инструменталом чине укупно 10%, а са локативом 4%, и све су синтаксеме). Забележене су и реакције — именице у номинативу плурала (укупно 5%) које представљају синтаксичке примитиве, јер захтевају трансформисање управо у облике ових двају падежа да би се до-

биле граматички правилно формиране целине са значењем прилошке одредбе. Могућност употребе прилога за начин, време, количину и место уз стимулус *експериментисати* такође је забележено (2%). Присутни су и облици именских речи у акузативу.[15]

Петнаест процената реакција представљају облици идентични са стимулусом (нпр. *експериментисати — пробати*), али се разликују од њега по прелазности: у односу на укупан број реакција у инфинитиву 93% чине прелазни глаголи, а по 3% чине непрелазни и повратни. Запажамо апсолутну доминацију несвршених глагола: 91% према 9% свршених. Реакцијама се дају дефиниције стимулуса, као и синоними и квазисиноними.

У овом асоцијативном пољу су најбројније именске врсте речи[16] (632, или 81%), а следе глаголи (121, или 15%), па прилози и прилошке одредбе (19, или 2%).

Испитивали смо и асоцијативно поље глагола датог не у инфинитиву, већ у 2. лицу једнине презента. Када је стимулус глагол *вичеш*, најфреквентније су реакције у номинативу једнине (292 од 769, или 37%). Комбинације стимулуса и реакције не чине синтаксеме нити синтаксичке примитиве, што је очекивано с обзиром на то да је задатим обликом стимулуса већ сугерисан субјекат, већ указују на бројне семантичке везе са стимулусом.[17]

Следе 174 реакције које су прилози или прилошке одредбе (22%) и представљају синтаксеме. Бележимо прилоге за начин (нпр. *вичеш гласно*), време (нпр. *вичеш увек*), количину (нпр. *вичеш много*). Осамдесет једна реакција представља индиректни објекат са предлогом *на* и именицом или заменицом (нпр. *вичеш на мене*), што је укупно 10%. Шездесет четири реакције у идентичном облику са стимулусом су, очигледно, мотивисане најпре формом самог стимулуса (овакав тип реакција представља 8%, нпр. *вичеш — дереш се*). Најфреквентнији су синоними и квазисиноними, иако има и неколико реакција које изражавају став анкетираног према особи која врши радњу именовану стимулусом, и могу се схватити као дијалог са том особом (нпр. *дебилишеш се*, *нервираш ме*). Бројем невелику, али зато разновр-

---

[15] С обзиром на то да је реч о неправом прелазном глаголу, није очекиван тако висок број реакција у овом падежу (укупно 16). Међутим, то је узроковано фреквентним одговором *нешто* (12). Он се може објаснити семантичком неодређеношћу замернице или могућношћу да се глагол стимулус дефинише као „*нешто радити*". Остали облици из ове групе морали би се на различите начине трансформисати да би са стимулусом чинили синтаксему.

[16] Овде је углавном реч о именицама, заменица је статистички занемариво мало.

[17] Пошто ово није наш примарни задатак, даћемо само оквирну поделу именица које су у асоцијативној вези са датим стимулусом: анкетирани дају објашњења за узрок (*вичеш због* + реакција у генитиву), описују радњу (већина реакција се може објаснити уз помоћ конструкције *вичеш па се чује*...), последицу радње (*вичеш, а резултат је*...) и место где се радња дешава, а дају и листу делова људског тела или уређаја који могу да учествују у радњи исказаној стимулусом или је описују — в. прилог на крају овог рада.

сну групу чине различите реакције — синтаксички примитиви односа питање—одговор:[18] реакције у 1. л. једнине презента (нпр. — *Вичеш*? — *Дерем се*.), у императиву (— *Вичеш*? — *Ућути*!), речце (— *Вичеш*? — *Да*.), заменица 1. лица у номинативу једнине (— *Вичеш*. — *Ја*?), именица у номинативу плурала (— *Вичеш*? — *Живци*.). Такође је разнородна и група у којој су реакције које се могу тумачити као синтаксички примитиви управног говора, који исказују садржај оног што неко виче (узвици, именице, глаголи, придеви).

У односу на укупан број реакција по врстама речи запажамо доминацију именских речи (укупно 434, или 60%), а следе прилози и прилошке одредбе (174, или 22%), па глаголи (122, или 15%). На основу врсте и фреквенције реакција на овај стимулус закључујемо да су испитаници посматрали глагол *викати* превасходно као формално непрелазни глагол, али да су у асоцијативном пољу присутне и реакције које га карактеришу и као прелазни глагол уз који иду допуне у акузативу са и без предлога, и дативу. Поређењем са подацима датим у *Речнику глагола са граматичким и лексичким допунама*[19] утврдили смо да је у оквиру овог асоцијативног поља реализован целокупан потенцијал глагола за везивање са другим врстама и облицима речи.[20]

Давањем стимулуса — прелазног глагола *волети* у облику радног глаголског придева у мушком роду једнине пре свега смо желели да видимо какав утицај ће на испитанике имати морфологија стимулуса, пошто је било очекивано да ће, због специфичне семантике и велике фреквентности употребе глагола у свакодневном животу, у потпуности бити реализован потенцијал за склапање синтаксичких веза са реакцијама. Претпоставка је потврђена добијеним реакцијама: доминантне су именице и заменице у акузативу, које у комбинацији са стимулусом имају функцију директног објекта и представљају синтаксему (36%, нпр. *волео жену*). Неочекивано ниска је једино фреквенција именица мушког рода у једнини, које са стимулусом чине синтаксему — њих је свега 2%, што значи да је функција објекта, а не функција субјекта (барем у случају овог прелазног глагола) доминантна.

Следе реакције — прилози или прилошке одредбе за време (нпр. *волео некад*), начин (нпр. *волео лудо*) и количину (нпр. *волео много*), а можда и за место, ако се *волео сам ту* чита тако — њих је 11%, и такође су сви синтаксеме, а потом имамо 56 именица у номинативу (8%) које су, када су женског рода, семантички примитиви за ди-

---

[18] Можда би у неким ситуацијама било оправдано да се овај синтактички примитив назове синтактички примитив дијалога, јер стимулус не мора да буде постављен у форми питања да би изазвао реакцију саговорника. Са развојем асоцијативне граматике ће се вероватно променити и усталити и терминологија.

[19] Библиографски подаци су дати на крају рада.

[20] У *Речнику глагола*... постоји и тип везе са акузативом и инструменталом са предлогом *за* (*викати нешто за неким* — с. 18), али сматрамо да је примарна веза која се остварује непосредно између стимулуса и реакције.

ректни објекат.[21] Када су именице из ове групе у мушком или средњем роду, или су апстрактне именице женског рода, углавном захтевају веће трансформације да би се дошло до синтаксеме. Неке од 25 реакција у облику инфинитива (укупно их је 3%) се условно могу сматрати синтаксемама, посебно оне које нису синоними, квазисиноними или антоними стимулуса, јер представљају објекатску допуну глаголу *волети*. Неодређени глаголски облик је вероватно схваћен као најнеутралнији у давању реакција, тј. стимулус је „прочитан" као инфинитив.

На другом месту по фреквенцији појављивања у овом асоцијативном пољу су идентични облици, мотивисани формом стимулуса (16%, нпр. *мрзео*). Не чини се да прелазност—непрелазност (98:11) или свршеност—несвршеност (18:91) имају значајнију улогу у избору реакције; превлађују глаголи који су семантички повезани са стимулусом (антоними, синоними, дефиниције итд.).

С обзиром на то да је дати стимулус облик радног глаголског придева, испитаници су додавањем помоћног глагола градили пун облик перфекта, а најчешће су градили и целу синтагму или реченицу. Интересантно је да се из реакција у овом асоцијативном пољу добијају сви облици једнине перфекта: **волео сам** (18), **волео си** некада (1), **волео је** (4). Реакције које укључују облике помоћног глагола (укупно 12%) углавном су садржале и објекат или прилог/прилошку одредбу, показујући да је тежња да се обликују формално и семантички потпуне целине надвладала упутство да се само једном речју одговори на стимулус.

Додавањем облика аориста помоћног глагола *бити* стимулусу добијен је потенцијал (*волео бих*), а честе реакције су биле и додавање објекатске реченице (нпр. *волео бих да си ти*), тако да су све комбинације стимулуса и реакције (укупно 3%) синтаксеме.

У овом асоцијативном пољу забележене су и реакције у презенту, којих је 2%, као и 3 реакције у облику футура које представљају синтаксички примитив односа питања и одговора. У случају када су реакције придеви (1%)[22] потребно је извршити више од једне трансформације да би се синтаксема добила, или је комбинацији стимулус—реакција неопходно додати помоћни глагол, што није у складу са правилима допуштених трансформација да би се од синтаксичких примитива добиле синтаксеме.

Укупан број именских реакција је 313 (48%), а следе глаголске (254, или 38%), па прилошке (74, или 11%).

Закључујемо да је у асоцијативном пољу *волео* реализован сав синтаксички потенцијал стимулуса. Велики значај има и задати об-

---

[21] Именице мушког рода *слаткиши* и *колачи* су уврштене у ову групу због семантике (инаниматне, нормално нису субјекат у комбинацији са датим стимулусом).

[22] Реакције—придеви у мушком роду су мотивисани родом стимулуса, а они у средњем роду вероватно представљају реакције на сему „волети".

лик стимулуса, који је проузроковао додавање помоћних глагола да би се добиле синтаксеме. Готово да нису забележене реакције које се не могу објаснити синтаксичким везама.

Да би се проверили овакви закључци, анализирали смо и асоцијативно поље *волети* — дакле исти глагол, овог пута дат у инфинитиву. Због ограничености простора нећемо се задржавати на његовој подробнијој анализи, већ ћемо изнети најважнија запажања: од укупно 741 реакције највећи број овде представљају именице у номинативу које изражавају семантичку везу са стимулусом (250, али реакција *љубав* се јавља са фреквенцијом 197, што значи да је осталих реакција, углавном са ниском фреквенцијом, укупно 53),[23] а следе глаголи (186 инфинитива и 4 облика у презенту), именске речи у акузативу (у функцији директног објекта) — 166, именице у номинативу — синтаксички примитиви објекта или субјекта (106), прилози (23) и придеви (6). Када се изузме најбројнија група (која је у асоцијативном пољу *волео* тек пета по фреквенцији), видимо да малу предност у односу на реакције у акузативу имају облици идентични са стимулусом, а да следе различити синтаксички примитиви. Прилога је знатно мање у односу на асоцијативно поље стимулуса *волео* (свега 3%, према 11%). Дакле, именских речи је 522 или 70%, глаголских облика 190, или 25%, а следе прилози (23, или 3%).

Анализом глагола *продавати* датог у инфинитиву видимо да су сва три аргумента реализована. Као што је и претпостављено, највећи број реакција чине именице у акузативу — директни објекти (дакле синтаксеме), нпр. *продавати цвеће*, а следе реакције у номинативу, које су углавном синтаксички примитиви директног објекта, или прилошких одредби за начин, место или узрок. Бележимо и именице које означавају потенцијалног субјекта (*Марко, препродавци, човек*). Неочекивано за троаргументски глагол, индиректни објекат у дативу забележен је само у једној анкети, а овај облик уопште није присутан у сличном стимулусу (*продајем*).

Интересантно је да нисмо забележили присуство прилога, прилошких одредби или њихових синтаксичких примитива за количину, док су остале врсте изражене (продавати где, када, како, зашто).

У случају када су реакције мотивисане обликом стимулуса, углавном представљају његове антониме, синониме или нуде објашњење значења (нпр. *куповати*, *трговати*, *давати за новац* и сл.). Што се тиче морфолошких категорија, примећујемо веће присуство прелазних у односу на непрелазне и повратне глаголе (84:11:6).

У овом асоцијативном пољу доминирају именске речи[24] (635, или 85%), а следе глаголи (101, или 13%), па прилози (5, или 0,6%).

---

[23] Овде су именице које су у асоцијативном пољу *волео* дате под 5б (в. прилог).

[24] То су углавном именице, статистички је занемариво учешће заменица и придева.

Ово је још један доказ да код асоцијација на праве прелазне глаголе доминира тежња да се са стимулусом изгради правилна конструкција која је најчешће у употреби приликом свакодневне комуникације, а да чисто формалне категорије заузимају ниже позиције у хијерархији асоцијација.

Анализа асоцијативних поља са непрелазним и прелазним глаголима — стимулусима, датим у различитим облицима, показује разлику у односу на резултате до којих је дошао Ј. Н. Караулов: за сва овде посматрана асоцијативна поља карактеристична је доминација реакција које су именице или именске врсте речи, а следе глаголи, па прилози, док је Караулов установио да су, у принципу, за стимулусе—глаголе најбројније реакције глаголи, а да их следе именице, па прилози.[25]

Примећен је велики значај глаголског рода за избор врсте и облика реакција. Прелазност или непрелазност глагола представља основни или први критеријум приликом давања вербалне асоцијације, што се види, пре свега, из редоследа врста реакција у анализираним пољима: када су глаголи прави прелазни, најбројније су реакције које имају функцију директног објекта, са стимулусом чине синтаксеме, а велики је број синтагми, чак и реченица (посебно када је стимулус у личном глаголском облику). Ове реакције су често и у облику синтаксичких примитива директног објекта или других аргумената, а следе облици идентични са формом стимулуса. Исти закључак важи и за стимулусе — прелазне глаголе дате у инфинитиву.

Када је глагол непрелазан, или када га испитаници доживљавају пре свега као формално непрелазни глагол (нпр. *викати*),[26] најбројније су оне реакције које, када је стимулус у личном глаголском облику који не сугерише субјекат, имају функцију субјекта и са стимулусом граде синтаксему или чак реченицу, а следе различити синтаксички примитиви и облици који копирају форму стимулуса.[27] Када је субјекат јасно назначен (као у случају стимулуса *вичеш*), испитаници најпре дају своју интерпретацију радње исказане стимулусом (реакцијама које немају формалну везу са стимулусом), а онда дају прилоге који је карактеришу, стварајући синтаксеме.

У анализи асоцијативних поља које смо одабрали није било ни једног стимулуса који није изазвао појаву реакција које копирају његову форму и, по потреби, допуњују његов облик до „пуне" форме (када је гл. придев радни схваћен као крњи перфекат или непотпуни облик потенцијала, нпр.). Копирање облика стимулуса, међутим, ни

---

[25] В. Караулов 1993: 31.

[26] Ово закључујемо на основу врсте и броја реакција.

[27] Као што смо раније напоменули, специфична семантика стимулуса *блиста* условила је непостојање (или мали број) прилога који се у принципу очекују за стимулусе—непрелазне глаголе.

у једном од поља није било најфреквентнија реакција, иако се увек налазило при врху листе.

Као што резултати поређења различитих асоцијативних поља показују, чини се да је за говорнике најважније утврђивање (и реализовање у анкети, тј. у комуникацији) могућих синтаксичких веза које гради стимулус, које, у највећем броју, теже да искажу граматички правилно формираном целином, било да је она на нивоу синтаксеме, било да се налази ван оквира једне реченице.[28] Бројни су и синтаксички примитиви који захтевају минималан напор да би се од њих сачинила синтаксема. Ово нам поново указује на то да је асоцијативна граматика граматика позиција, где се не могу изоловано проучавати елементи граматичког система и њихови односи, већ се мора узимати у обзир њихово узајамно деловање и начин на који су они „ускладиштени" у меморији, на граници спремности за употребу.

БИБЛИОГРАФИЈА

Караулов, Ю. Н., *Ассоциативная грамматика русского языка.* Москва, Русский язык, 1993.

Караулов, Ю. Н., *Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть.* Москва, ИРЯ РАН, 1999.

Петровић, В., Дудић, К., *Речник глагола са допунама.* Нови Сад, Београд, Сарајево, 1989.

Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М., *Асоцијативни речник српског језика.* Београд, 2005.

Прилог: Анализа асоцијативних поља датих у *Асоцијативном речнику српског језика*

Блиста — укупно 770 реакција.[29]

1. Реакције су именске речи у номинативу (укупно 406 реакција, укључујући облике плурала):

а) реакција је потенцијални субјекат:[30]

сунце 53, сјај 44, звезда 32, дијамант 21, срећа 18, чистоћа 15, злато 10, кућа, стакло, ум 9, чаша 7, бисер, прозор, шума, река, светлост 6, кристал, осмех, зуб 5, девојка, глиста, љубав, око, она, суза, светло, вода 4, цвет, дан, драгуљ, камен, лепота, лице,

---

[28] Овде мислимо на синтаксичке примитиве односа питање-одговор и управног говора.

[29] Цифра иза реакције означава укупан број реакција; уколико има више реакција са истом фреквенцијом, број се ставља после последње наведене реакције са датом фреквенцијом. Редослед група датих у анализи примера зависи од укупног броја реакција истог типа.

[30] Реакција *шума* са фреквенцијом 6 се може тумачити и на прагматичком нивоу, јер је вероватно изазвана утицајем прецедента — дечје песме *Шума блиста*, што не мења генералну слику јер је и ту употребљена као субјекат. Што се тиче реакција *глиста* (3), *биста* (2), *листа* оне су највероватније изазване звучним обликом стимулуса, иако су могуће, мада мање вероватне, и ситуације у којима би ове именице биле субјекти у реченицама са датим глаголом. Због тога их сматрамо реакцијама које са стимулусом чине синтаксему.

успех 3, биста, глава, језеро, кип, месец, образ, огледало, посуђе, прстен, жена 2, ауто, бело злато, благо, божићна јелка, брилијант, бритва, будућност, душа, горчина, један, Јерусалим, јутро, кап воде, капљица, капљице воде, киша, круна, крв, кугла, купатило, лампа, листа, медаља, метал, моћ, мрак, нада, накит, наша, нешто лепо, нешто сјајно, она, писта, поглед, површина воде, роса, школа, шофершајбна, спомен, стрела, свежина, течност, трава, трудница, улица, зграда, знање, зора.

б) реакција је у номинативу плурала — потенцијални субјекат:[31]
ципеле, капљице воде, кола, очи, зраци светла, зуби, звезде.

в) реакција је у номинативу једнине, али не потенцијални субјекат:
чистач, детерџент за судове, сапун, уредност, заљубљеност, заслепљивање.[32]

2. Реакција је по облику идентична са стимулусом (укупно 229 реакција)
сија 163, сјаји 37, цвета 6, светли 4, шљашти 3, сија се, сјаји се, не блиста 2, цакли, позитивно зрачи, сија у искрама, сја, све блиста, светлуца, учи, вреди, задивљује, задовољава, зрачи.

3. Реакције су придеви (укупно 116):[33]
чисто 34, чист 23, сјајно 8, срећан 5, леп, лепо, светло 4, бело, чиста 3, добар, добро, паметан, прљав, прљаво, сјајан 2, бистра, црн, лепа, ново, осветљен, перфектан, прљава, радостан, сиво, скупа, спреман, сребрна, светао, таман, тамни, угашено, задовољно, жуто.

4. Реакције су именице у косим падежима (укупно 17), и имају функцију прилошке одредбе јер указују на узрок и начин:
од среће 6, од задовољства 7; као сунце, као звезда 2.

5. Реакција је инфинитив (укупно 2 реакције):
освајати, сијати.

Вичеш — укупно 769 реакција

1. Реакције су именице у номинативу једнине (укупно 292):
Узрок (106 реакција):
свађа 28, бес, нервоза 16, љутња 14, агресија, бол, 2, афект, агресивност, беснило, дальина, експлозивност, гнев, грубоћа, грубост, хистерија, јебачина, конфликт, љутина, мржња, некултура, немоћ, нерасположеност, нервирање, незадовољство, олуја, паника, пијанство, потрес, рок музика, сметња, темперамент, умор, узбуна, ватра, забрана.

---

[31] Примећујемо да су овде углавном лексеме које се најчешће (или искључиво) користе у плуралу (нпр. *зуби*, *звезде*, *очи*, *кола*), и с обзиром на то да је потребно извршити промену броја глагола—стимулуса, комбинацију оваквих реакција са стимулусом сматрамо синтактичким примитивима, а не синтаксемама.

[32] Ове именице не чине синтаксеме узете са стимулусом *блиста*, али су у семантичкој вези, и то првих пет реакција као спољашњи или унутрашњи узрок — изазивач тога да нешто блиста, а последња означава оно што блистав предмет може проузроковати. Оваквих именица има 6 и све су са фреквенцијом један.

[33] С обзиром да је облик придева у средњем роду идентичан прилогу, практично је немогуће са потпуном сигурношћу утврдити да ли је реч о једном или другом, посебно у ситуацијама када је могућа употреба оба. Међутим, ипак нам се чини да због специфичне семантике датог глагола реакције са обликом средњег рода придева треба и сматрати придевима. Бележимо 62 придева у средњем роду, 46 придева у мушком роду, и 8 у женском роду. Све ове реакције су семантички повезане са стимулусом и представљају разлог за блистање нечега (на пример, *чисто* па *блиста*, *чист* па *блиста*, *осветљен* па *блиста* итд.), осим реакција *прљав*, *-а*, *-о* и *угашено*. За ове последње реакције би требало негирати предикат (*прљав* па не *блиста*), односно овакве реакције су квазиантоними за претпостављени типичан придев који би се нашао уз облик *блиста*. Парови стимулус—реакција синтактички су примитиви, јер захтевају присуство именице или заменице на које би се придеви односили.

Опис (85):
бука 29, глас 19, галама 14, дрека 7, драње 4, гласност 2, дерање, дерњава, ехо, говор, крик, ларма, слух, тон, вриштање, звук.

Последица (23):
страх, тишина 6, плач 2, главобоља, хаос, казна, лом, послушност, помоћ, прекор, шамар.

Место (13):
митинг, музика 2, фудбалска утакмица, обданиште, протест, школа, соба, улица, утакмица, Ваљево, железничка станица.

Делови тела (16):
уста 6, грло 5, језик 2, глава, уши, уво.

Справе и појмови повезани са радњом (4):
микрофон, акустика, мегафон, волуме.

2. Реакције су прилози или прилошке одредбе (укупно 174):
гласно 70, јако, много 18, прегласно, беспотребно, стално 5, превише, као луд, без везе, тихо 3, грубо, к'о коњ, непријатно, полако, понекад, тише, увек 2, бадава, често, џабе, енергично, енглески, иритирајуће, исувише, из све снаге, кад перем ноге, кад причаш, као да се дереш, к'о луд, крештаво, љутито, наглас, неоправдано, непотребно, претерано, пуно, ружно, с разлогом, сваког дана, у глас, у себи, упорно, узалуд, ужасно.

3. Реакције су конструкције акузатива са предлогом (укупно 81):
на мене 49, на некога, на њега 4, на неког 3, на дете, на маму, на тату 2, на брата, на децу, на друге, на друге људе, на куче, на људе, на нешто, на њу, на професора, на родитеље, на себе, на сестру, на сина, на себе, ни на кога.

4. Реакција је по облику идентична са стимулусом (укупно 79 реакција):
дереш се 23, ћутиш 13, галамиш 8, дереш 6, шапућеш 5, урлаш, не вичеш, плачеш, вриштиш 2, дебилишеш се, добијаш, гласно говориш, грмиш, јечиш, мораш, не постојиш, нервираш ме, нервираш се, плашиш, сметаш, свађаш се, удараш, уједаш, вучеш, звоцаш.

5. Реакције су у номинативу сингулара (44):
професор 8, мама 6, сестра 3, брат, дете, мајка, тата, тренер 2, Ана, ћале и кева, човек, Дарија, дивљак, Ивана, лудак, најбоља другарица, нервозан човек, отац, пас, певач, родитељ, вештица, во, змија.

6. Реакције су придеви (32)[34]
љут 7, бесна, љут си 3, нервозан 3, бесан, глув, строг 2, бесан сам, црвено, глуво, груб, хистеричан си, љута, лоше, нервозна, несрећна, уплашен.

7. Реакције су у 1. л. једнине презента (15):
ћутим 3, чујем 2, дерем, дерем се, дишем, мрзим, не вичем, не волим, не чујем, попујем, вичем.

8. Реакције су у инфинитиву (15):
дерати се 3, галамити, урлати, викати 2, драти, драти се, нападати, не мислити, псовати, свађати.

9. Реакције су у императиву (13):
ћути 4, не дери се 5, немој 2, ма вичи на кеву, ућути.[35]

---

[34] Интересантно је да су присутне реакције у сва три рода, што је вероватно условљено обликом стимулуса где је изражено само лице, а не род. Када је реч о реакцијама у мушком и женском роду (23 м. + 6 ж.), имамо синтаксеме, а када су реакције у средњем роду (укупно 3), потребно је извршити комплексније трансформације да би се добила синтаксема (нпр. *Вичеш, а то је лоше*, или *Вичеш, јер је нешто црвено*).

[35] Реакције су схваћене као продужење стимулуса, тј. као упућене саговорнику за кога је испитаник констатовао да виче (*Вичеш, не дери се*; *Вичеш, немој* итд.) и представљају синтаксему.

10. Реакције су именице и заменице у акузативу (6):
девојку, мене, песму, самогласнике, тебе, свашта.

11. Реакције су именице у номинативу сингулара, али семантички и формално неповезане са стимулусом (4):[36]
крпа, сарма, семафор, вотка.

12. Реакције су именице у вокативу (3):
коњу, примитивче!, свињо.

13. Реакције су у 3. л. једнине презента (3):[37]
боли 2, смета.

14. Реакције су именице у косим падежима (2):[38]
столу, гласом.

15. Реакције су узвици (2):
хеј, ура.

16. Реакције су речце (2):[39]
да, него.

17. Реакција је лична заменица првог лица у номинативу (1):
ја.

18. Реакција је именица у номинативу плурала (1)
живци.

Експериментисати — укупно 775 реакција

1. Реакције у номинативу сингулара (укупно 448):

Област: хемија 78, наука 27, биологија 3, биохемија, физиологија, психологија 2, физика.

Место: лабораторија 54, школа 2, факултет, лаб, лабораторија, лабораторије.

Апаратура и средства која се користе: епрувета 22, боца, бокал, буђкуриш, киселина, књига, кување, лупа, мантил, микроскоп, пожар, рецепт, руке, ударац.

Субјекат: научник 6, др Џекил, експерт, физиолог, генијe, истраживач, ја, Миша, омладина.

Објекат на којем се врши експеримент: миш 18, пацов 14, животиња 8, заморче, зец, живот 5, жаба 4, клон, коса 3, болест, секс, пас 2, беба, бели миш, фарба, глава, хрчак, кола, крв, лек, љубавни живот, маца, мозак, одећа, паук, пиво, понашање, ствари, све, ум.

Разлози за вршење експеримента: оглед 37, проба 6, опит, покушај, рад, радозналост 4, клонирање, тест, ризик 3, експеримент, игра, проблем 2, циљ, досада, егзибиција, егзибиционизам, храброст, истраживање, лудост, машта, мудрост, мување, начин, нешто ново, оцена, профит, производ, проверљивост, рачун, радозналост, смелост, шатирање, труд, убиство, вежба, забава, задовољство, занимљивост, злоупотреба.

---

[36] Ове реакције могу се сматрати садржином оног што неко виче (*вичеш: „Крпа*!"), и представљају синтактичке примитиве управног говора.

[37] Реакције су нека врста коментара на радњу именовану стимулусом (*Вичеш, а то боли*; *Вичеш, а то смета*) и не представљају синтаксеме, или могу бити синтактички примитив односа питање—одговор (— *Вичеш*? — *Боли*!).

[38] Појединачне реакције (једна именица у дативу, једна у инструменталу) дају нам ипак информације о потенцијалној валентности глагола викати: ако се може викати столу (ситуација, признајемо, не би спадала у уобичајене), може се викати и деци, и Марку, и Петру, што се дешава (нпр. *викати деци да дођу*, *викати Петру да пожури* итд.), те ову врсту реакција сматрамо синтаксемама, док реакцију у инструменталу не можемо тако класификовати, а не сматрамо је ни синтактичким примитивом, јер је потребно извршити значајнију допуну да би се синтаксема добила (нпр. *вичеш промуклим гласом*).

[39] У случајевима реакција под бројевима 16, 17 и 18 имамо синтактичке примитиве односа питање—одговор.

2. Реакције у инфинитиву (укупно 121):

пробати 36, истраживати 14, радити 6, мућкати 5, испробавати 4, покушати 3, анализирати, играти се, испитивати, испробати, изучавати, проучавати, проверавати, ризиковати, тестирати, тражити 2, брчкати, брљати, бућкати, буричкати, чачкати, чинити, дирати, добијати истину, играти, изумети, изводити, извољевати, јебати без куртона, кувати, мислити, мутити, огледати, откривати, паметовати, покушавати, постићи, потврђивати, правити, пронаћи, проналазити, проверити, радовати се, трагати, тражити сазнање, требати, убити досаду, вежбати, забављати се.

3. Реакције су именице/заменице у инструменталу (са и без предлога), предлог *са* (85):

људима 8, са животом 5, са, са људима, животињама 4, с људима, са косом, са животињама 3, човеком, хемијом, нечим, осећањима, са чим, са собом, са свим, животом 2, бојом, чашом, динамитом, формом, хемикалијама, храном, јелом, косом, лековима, лупом, огледом, оружјем, с нечим, с ватром, с тобом, са другим, са генима, са храном, са изгледом, са мишем, са мишевима, са њим, са одећом, са осећањима, са пацовима, са шибицом, са тим, са тобом, са жабом, са здрављем, собом, срећом, сваčим, ватром, знањем.

4. Реакције су именице у номинативу плурала (укупно 39):[40]

животиње 15, људи, огледи, пацови 3, епрувете, мишеви, научници 2, балончићи, девојке, дроге, глисте, кунићи, рокови, вежбе, заморчићи, зечеви.

5. Реакције су именице и заменице у локативу и предлог на (35):

на људима 6, на животињама 5, у лабораторији 4, у хемији, у љубави, у животу 2, на мајмуну, на, на човеку, на крави, на кртицама, на мишевима, на њима, на њој, на пацовима, на себи, на зецу, о њима, по телу, у лабораторији.

6. Реакције су прилози или прилошке одредбе (укупно 19):

Време: стално 2, често, некада, одмах, понекад, сада, увек.

Начин: екстремно, ин витро, ин виво, лоше, лудо, научно, радознало, ризично, сам.

Количина: више пута.

Место: кући.[41]

7. Реакције су именице или заменице у акузативу (16):

нешто 12, хемију, људе, ову рупу, пацова.

8. Реакције су придеви (9):

ново 5, радознао, шарено, супер, корисно.

9. Реакције су ономатопеје (2):

бум, бум-бум.

10. Реакција је речца (1):

да.

Волео — укупно 652 реакције

1. Реакције су именице или заменице у акузативу (укупно 240):

жену 38, девојку 30, прошлост 20, њу 14, неког 10, некога, живот 9, мене 6, људе, себе 4, дете, ме, срце, жене 3, човека, детињство, друга, другу, јело, крај, мајку, осећај, паре, родитеље, секс, тебе 2, цртани филм, Ћулума, дечка, деду, драгог, другарицу, ду-

---

[40] Парови С—Р су синтактички примитиви, јер је за добијање граматички и синтактички правилно формиране целине неопходно трансформисати реакције. Када су реакције именице које означавају објекте на којима се обично врше експерименти (животиње, људи, пацови, мишеви и сл.), и именица *огледи*, треба их ставити у инструментал или локатив са предлогом *на*, а када су у питању делови лабораторијске опреме (епрувете, балончићи), као и лексеме *рокови*, *вежбе* — треба их ставити у локатив са предлогом *у*. Интересантно је да су ове трансформације потврђене у истом асоцијативном пољу (в. следећу групу реакција).

[41] Правилан облик би био „код куће”, али овде нисмо мењали облик ни једне реакције.

шу, јахање, кола, кошарку, круг, кућу, лето, леп живот, лубеницу, лудост, маму, Мому, мраз, науку, неког дечка, неког драгог, нежност, никог, никога, оца, Партизан, Пека, песму, пиво, плусквамперфекат, погрешну жену, пса, раскид, рођаке, руке, сестру, сина, сир, сисе, слепе, слободу, смрт, шницле, спорт, Србију, Стојкета, свакога, свет, свој живот, своју гробу, своју жену, те, усне, вечност, воће, загрљај, животиње, журке.

2. Реакције су идентичне са стимулусом (109):

мрзео 36, љубио 18, не волео 10, желео 9, имао, преболео 6, изгубио 5, патио, живео, умро 2, био заљубљен, дао, добио, и умро, обожавао, па мрзео, поштовао, прошао, трпео, узео, уживао, видео, жудео.

3. Реакције су допуњене обликом помоћног глагола и објектом или прилогом (укупно 83):

сам 18, сам је 8, ме је 6, је, је њу 4, сам те 3, је фудбал, је нешто, је жену свог живота, јесам, ју је, сам једном, сам неког, сам њу, сам тебе 2, је девојку, је девојку из града, је једном, је нај, је превише, је сунце, је живот, ме је и још воли, сам Ану, сам давно, сам девојку, сам Ивону, сам једну, сам људе, сам Мару, сам некога, сам пса, сам себе, сам те девојко, сам ту, си некада, сам једном.

4. Реакције су прилози (укупно 74):

некад 14, једном, некада 10, много 7, давно 5, увек 4, јако, никад 3, никада, пуно, заувек 2, без наде, искрено, лудо, мудро, некад давно, некада давно, несрећно, поново, раније, вечно.

5. Реакције су именице у номинативу (укупно 56):

а) жена 7, девојка 6, другарица 2, Цеца, ћерка, игра, једина, Јелена, колачи, лепота, планина, прича, промена, ружа, сарма, сестра, слаткиши, величина, врлина.
б) туга 8, патња 3, брак, младост, несрећа, неузвраћена љубав, носталгија, обмањивање, осећање, пролазност, прошло време, прва љубав, стара љубав, тајна, туговања, задовољство.[42]

6. Реакције су у инфинитиву (25):

љубити, желети 5, изгубити 4, мрзети 3, волети 2, бити пристојан, чинити, читати, давати, пробати, заљубити се.

7. Реакције садрже аорист помоћног глагола бити (20):

бих 15, би, би да се, бих да имам пса, бих да си ту, бих да те не волим.

8. Реакције су именице мушког рода у номинативу (17):

дечко 6, мушкарац, пас 3, он, бата, бик, будала, Драган, друг, Горан, лудак, људи, момак, мушкарци, особа, роб, самац, Стефан, Васа Ладачки, во.

9. Реакције су облици у презенту (14)

волим 5, мрзим 3, и сад воли, још воли, мрзи, не воли више, верујем, воли.

10. Реакције су придеви (11):

тужан 4, лепо 2, чоколадно, црвен, разочаран, срећан, тужно.

11. Реакције су у футуру (3):

и волећу 3.

---

[42] Иако су и именице из друге групе у номинативу, и у неким ситуацијама би се могле сматрати синтактичким примитивима за директни објекат (нпр. волео младост, волео прву љубав, волео брак), чини се да је семантички моменат описа осећања изазваних стимулусом или околности у којима се одвија радња примарнији, те се ове именице не сматрају синтактичким примитивима за директни објекат. Трансформацијом реакција брак, младост, прошло време пребацивањем у локатив (*у браку*, *у младости*, *у прошлом времену*) добијају се синтактички примитиви прилошке одредбе за време, а употребом творбених трансформација од реакција *несрећа, носталгија, тајна* у прилоге добијамо синтактичке примитиве прилога за начин.

Продавати — укупно 741 реакција

1. Реакције су именице или заменице у акузативу (458):

цвеће 49, маглу 35, воће 25, ципеле 16, ствари 15, дрогу, књиге, робу 14, хлеб 11, јабуке 10, цигарете, памет 9, цигаре 8, кокице, паре, себе 7, душу, љубав, новине, зјале 6, лажи, нешто, површе, слаткише, жваке 5, храну, играчке, кола, сладолед 4, чарапе, кућу, љубичице, семенке, све, тело, знање 3, ауто, банане, бомбоне, глупости, идеје, кромпир, крпице, купус, куртоне, млеко, одећу, паприке, парадајз, шарену лажу, сналажљивост, срећу, свеће, телефон, украсе, земљу 2, аутомобил, бижутерију, чизме, чоколаде, долар, гаће, гардеробу, глупост, грисине, игле, инјекције, Ивана, јаја, капу, карте, касете, кекс, кесе, кифле, кикирики, кишобран, кишобране, колаче, кондоме, кошаре, козметику, краставац, лампе, лажне наде, љубимце, људе, лубенице, лутке, мајице, марихуану, мед, мекиње, мудрости, мушмуле, накит, нељубазност, немоћ, обућу, огласе, пакет, паприку, парадајз, пасуљ, пециво, пелене, перје, пиће, полице, пољско цвеће, посао, празне приче, псе, ручни рад, шалове, свеће, сир, склоп, шкољке, слатко, смеће, смоки, сок, стан, свашта, тикете, торбе, траву, улазнице, виршле, вишкове, воду, вутру, задовољство, живот, злато.

2. Реакције су именице у номинативу (171):[43]

пијаца 37, новац 20, продавница 19, трговина 12, роба 10, трговац 9, шверц 7, радња 6, тезга 5, душа 4, дрога, магла, зарада, жвака 3, бутик, бувљак, цвећар 2, боја, бресква, Цигани, ципела, Ц-маркет, чоколада, човек, деца, храна, корупција, кућа, маркет, маркетинг, Марко, месар, немоћ, пијаца, препродавци, продавнице, производи, проституција, Турска, учитељ, улични продавци.

3. Реакције су у идентичном облику са стимулусом (101):

куповати 34, купити 8, зарађивати 7, радити, трговати 5, нудити 4, зарадити 3, дати, давати, лагати, продати, узети, узимати 2, бацати, бавити се, цењкати се, дати нешто за паре, давати за новац, добијати, имати, издавати, красти, малтретирати се, мувати, наудити, обући, отимати, поклањати, се, смрзавати се, снаћи се, спуштати, шверцати, тешко радити, задржати, живети.

4. Реакције су прилози за начин (4):

јефтино, небитно, непотребно, скупо.

Све реакције представљају синтаксеме.

5. Реакције су именице у локативу (5):

на пијаци 3, на Ташу, у трафици.

6. Реакције су именице у дативу (1):

купцима.

7. Реакција је прилошка одредба за време (1):

по потреби.

---

[43] Реакције у овој групи представљају синтактичке примитиве директног објекта (неопходно је променити падеж именице, нпр. продавати *робу*, *брескве*, *чоколаду*...), прилошке одредбе за место (такође уз промену падежа именице — продавати *у радњи*, *на тезги*, *у Ц-маркету*, *на пијаци* итд.), прилошке одредбе за узрок (*због новца*, *због зараде*) итд. Именице које означавају потенцијални субјекат не сматрамо синтактичким примитивима, јер је за добијање синтаксеме потребно изменити стимулус, нпр. *Марко продаје*, *човек продаје*, *препродавци продају* итд.

Мария Стефанович

О СИНТАКСЕМАХ СО СТИМУЛАМИ—ГЛАГОЛАМИ В АССОЦИАТИВНЫХ СЛОВАРЯХ СЕРБСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Резюме

Предметом анализа являются ассоциативные поля в которых стимулы переходные и непереходные глаголы, данные в различных формах. Анализируются глаголы, содержащиеся в *Ассоциативном словаре сербского языка*, а результаты сравниваются с результатами исследований, которые на материале *Русского ассоциативного словаря* проводил Ю. Н. Караулов.

UDC 811.161.1'367.2

Александр Киклевич

АССОЦИАТИВНАЯ СИНТАКСИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ*

В статье рассматривается понятие ассоциативной синтаксической связи, которое ранее было введено А. Ф. Прияткиной (соотносительная связь) и П. В. Чесноковым (опосредованная или же соприкасательная связь). Автор рассматривает ассоциативную связь как определенное нарушение симметрии предложения, т.е. соответствия между его грамматической и семантической структурой. Вопрос о неграмматичности ассоциативной связи остается открытым. Ассоциативные группы различаются по степени грамматичное: в сочетаниях с парными предлогами, а также в тех случаях, когда ассоциативная связь обусловлена регулярностью синтаксической модели и синтаксическим параллелизмом, в ее основе лежат определенные грамматические отношения. Приводятся результаты психолингвистического эксперимента, который подтверждает психологическую реальность ассоциативной синтаксической связи. Описываются факторы и формы реализации ассоциативных комплексов в структуре простого предложения: линейная контактность словоформ, синтаксическая конденсация (в частности, эллипсис), парцелляция, препозиция глагольного предиката, регулярность синтаксической модели и синтаксический параллелизм в тексте, общая коммуникативная (чаще рематическая) функция словоформ, их лексико-семантическое или фонетическое сходство, парные предлоги и др.

Ключевые слова: *синтаксическая связь, поверхностно-синтаксическая (формально-грамматическая) структура предложения, глубинно-семантическая структура предложения, паратаксис, гипотаксис, соотносительная синтаксическая связь, опосредованная синтаксическая связь, сочинение, параллельное сочинение, многократное сочинение, психолингвистический эксперимент, порядок слов, гештальтпсихология, эллипсис, компрессия формальной структуры предложения, оксюморон, языковая игра.*

1. Дуализм предложения: асимметрия грамматических и семантических связей

Принятое в синтаксической науке разграничение подчинительной и сочинительной связи (гипотаксиса и паратаксиса) в простом предложении базируется на двух критериях:

---

* Рад је био пријављен за међународну конференцију „Словенске синтаксе", али због објективних околности није могао бити поднет на конференцији.

1. структурно-семантическом — наличии/отсутствии детерминативности как отношения словоформ, одна из которых является главной, а другая — зависимой;

2. формально-грамматическом — манифестации синтаксической связи преимущественно с помощью грамматических морфем (словоизменительных аффиксов) — при гипотаксисе, или же, преимущественно, служебных слов (союзов) и интонации — при паратаксисе.

Граница между гипо- и паратаксисом не является, однако, абсолютно строгой: во-первых, к категории паратаксиса относятся, кроме типично сочинительных (однородных), также синтаксические конструкции, в которых идентичные с формально-грамматической точки зрения словоформы вступают между собой в детерминативную связь, ср.:

(1) *дядя Сережа*
(2) *поезд Минск — Варшава*
(3) *профессор Корытко*
(4) *пойди скажи* и др.

Подтверждением детерминативной семантической связи дожет быть то, что паратаксическая конструкция в подобных случаях трансформируется в гипотаксическую, например:

(5) *Да кто же мужчины носят корсет? — возражала Варвара* (Ф. Сологуб); ср. *кто из мужчин.*

(6) *Провизор Леопольд Григорьевич* [...] *продавал свояченице брандмейстера „Крем Анго, против загара и веснушек, придает исключительную белизну коже*" (И. Ильф/Е. Петров); ср. *крем* [...] *который придает исключительную белизну коже.*

(7) *Добрый день, это Моисеев Борис Григорьевич, Москва* („Комсомольская правда", 11. 1. 1987); ср. *это Моисеев Борис Григорьевич из Москвы.*

Во-вторых, как отмечалось в литературе (Topolińska 1984, 240 сл.), не существует содержательных или формальных признаков, которые были бы обязательными для подчинительной или сочинительной связи, поэтому вполне обоснована трактовка сочинения как разновидности конгрегационной категории (т.е. категории с размытыми границами) (Кіклевіч 1996, 52).

Характерным проявлением гипотаксиса в предложении является вербоцентризм — ядерное положение глагольного предиката, который обусловливает функции (а в случае управления — и грамматические формы) семантически зависимых от него предметных имен (Норман, 1994, 142). В идеально организованном, симметричном гипотаксическом выражении семантические функции компонентов, их морфологические свойства и синтаксические связи соответствуют друг другу. Впрочем, среди грамматически правильных гипотаксических

выражений встречаются и несимметричные, в которых содержательные и формальные связи компонентов не совпадают — например, сочетания с количественными числительными типа *купил пять карандашей* или сочетания с „расщепленными" (термин Ю. Д. Апресяна) семантическими валентностями типа *погладить кого-нибудь по волосам*.

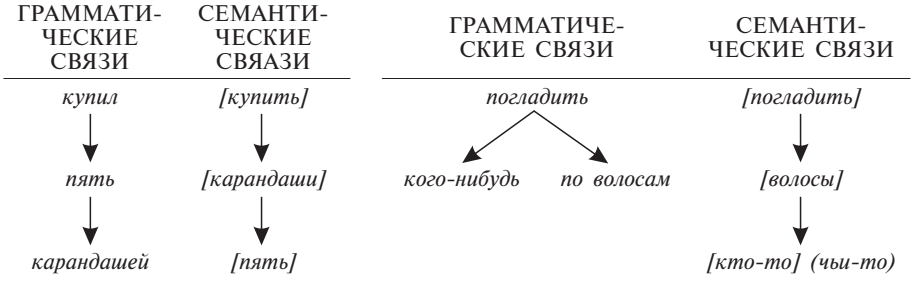

Для слов с предметной семантикой в составе гипотаксических конструкций характерна сочетаемость с признаковыми словами, сочетания же типа *S—S* считаются производными от сочетаний с глаголом, т.е. типа *S—V—S*; ср.:

(8) *человек со стороны ← человек пришел со стороны*
(9) *трактир на Пятницкой ← трактир находится на Пятницкой*
(10) *ученик первого класса ← ученик учится в первом классе*

При семантическом (номинативном) подходе к описанию предложения оказывается, что гипотаксическая организация предложения вступает в противоречие со структурой описываемой референтной ситуации, в которой непосредственно связаны не признак и предмет, а отдельные предметы — участники ситуации. Признак же как раз и представляет собой конкретный вид связи предметов. К примеру, в высказывании

(11) *На полях лежал снег*

сообщается о двухместном отношении между референтами существительных *поля* и *снег*, при этом одно выполняет функцию субъекта состояния (экзистента), а другое — функцию локатива. В грамматической же структуре предложения словоформы существительных непосредственно никак не связаны — они соподчинены глагольному предикату.

На асимметрию грамматических и семантических связей в предложении обратил внимание С. Кароляк. По его мнению, „формальные отношения между компонентами отражают далеко не все глубинные отношения между ними" (1969, 109). В качестве примера

подобной асимметрии предложения можно привести выражение (см.: Karolak 1968, 148):

(12) *Она мне кажется интересной.*

а) поверхностно-синтаксическое членение:

б) глубинно-семантическое членение:

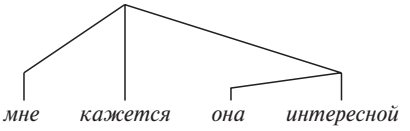

Различие между грамматической и семантической структурами предложения было бы менее очевидным, если бы не существовала тенденция к переразложению синтаксических отношений, которая имеет определенную направленность: от моделей типа „имя предмета + имя признака" — к моделям типа „имя предмета + имя предмета" (Шведова 1966, 28; см. далее). Подобная реорганизация предложения направлена на то, чтобы увеличить его иконичность, т.е. степень подобия между структурой предложения и структурой референтной ситуации.

2. Ассоциативная синтаксическая связь

Преодоление симметрического принципа организации предложения может иметь и более радикальные последствия, когда в предложении возникают смысловые связи между единицами, которые не имеют непосредственного формально-грамматического отношения. П. В. Чесноков предложил называть такого рода синтаксические отношения опосредованными или же, более экзотично, соприкасательными:

> „При опосредованном смысловом отношении между компонентами мысли и синтаксической структуры отношение между содержанием одного и содержанием другого компонента раскрывается [...] с помощью третьего структурно-самостоятельного компонента" (1983, 48).

По наблюдениям Чеснокова, опосредованная синтаксическая связь, как правило, возникает между подлежащим и дополнением (иначе

говоря, между первым и непервым аргументом), что определяет направленность от первого компонента ко второму; ср. (примеры Чеснокова):

(13) *Не ем я раков* [*я* → *раков*].
(14) *Но пусть она вас больше не тревожит* [*она* → *вас].*
(15) *Я вас любил* [*я* → *вас*].

А. Ф. Прияткина называет подобного рода содержательную связь в простом предложении с о о т н о ш е н и е м: „Соотношение характеризуется тем, что оно устанавливается между членами единой конструкции, не образующими синтаксической связи, и служит выражению присущего ей значения" (1979, 103). По наблюдениям Прияткиной, соотношение (или соотносительная связь) реализуется:

1. в пояснительных конструкциях — между поясняемым и поясняющим членами, например:

Обратитесь в какую-нибудь другую организацию, например, в профком;

2. в конструкциях с союзом *а* — между распространителями формально сочиненных единиц, например: *Он утром ушел, а вечером вернулся*;

3. в конструкциях с „параллельным" сочинением — между членами разных рядов, например: *Готовь сани летом, а телегу зимой* (соотносительная связь между словоформами *сани — летом*, с одной стороны, и *телегу — зимой*, с другой стороны);

4. в сравнительных конструкциях с союзами *как, чем* между атрибутивными членами, например: *Чужую беду переживаю, как свою; Зимний лес я люблю больше, чем осенний.*

Кроме того, как отмечает Прияткина, соотношение возникает в некоторых типах простых и сложных (прежде всего — бессоюзных) предложений, например, между определением и именной частью составного сказуемого в высказываниях типа:

(16) *Сухие вина кислые* (*сухие* → *кислые*).

З. Салёни/М. Свидзинский, авторы фундаментального „Синтаксиса современного польского языка" (1998, 225), вводят понятие синтаксической связи без аккомодации (*związek nieakomodacyjny*), т.е. такой, которая не выражена какими-либо морфосинтаксическими показателями, но соотносят это понятие только с конструкциями типа *V* + *Adv*, т.е. с типом синтаксической связи, который в традиционных грамматиках квалифицируется как примыкание. Что касается субстантивных словосочетаний, авторы приводят только иллюстрации гипотаксических конструкций типа S_{Abstr} + *S* (*wręczenie odznaki, szaleństwo, brata*) или же типа *S* + S_{Abstr} (*ścieżki zdrowia*), а также иллюстрации паратаксических конструкций типа *S* + *S* (*kobieta lekarz*)

(ibidem, 281). Опосредованную же синтаксическую связь Салёни/Свидзинский вообще не рассматривают.

В работе Киклевич 1999 введено понятие ассоциативной синтаксической связи, которая устанавливается в простом предложении между соподчиненными по отношению к глагольному предикату именными группами. В основном, понятие это соответствует опосредованной связи Чеснокова или соотносительной связи Прияткиной, хотя сам термин „ассоциативная связь" подчеркивает наличие семантического отношения между словоформами, которое вытекает из их соположения, что объясняется первым законом гештальтпсихологии, согласно которому линейные отношения объектов способствуют возникновению между ними семантических связей (на синтаксическом материале этому явлению много внимания уделил Б. Ю. Норман — 1994, 101). Рассмотрим пример:

(17) *Поэзия — не поступайся ширью,*
Храни живую точность — точность тайн,
Не занимайся точками в пунктире
И зерен в мере хлеба не считай (Б. Пастернак).

Ассоциативная связь в цепочках *точками — в пунктире и зерен — в мере хлеба* возникает на основании их соподчиненности, а также их непосредственного линейного контакта. Кроме того ассоциации *точки — пунктир, зерна — мера хлеба* вытекают из общей апперцептивной базы языкового субъекта, отражают знания о мире (ассоциация в психологии понимается как „связь между психическими явлениями, при которой актуализация [...] одного из них влечет за собой появление другого" — Петровский/Ярошевский 1985, 24).

Ассоциативная связь в предложении становится более очевидной в результате конденсации, а именно — при элиминировании глагола, как в предложениях:

(18) *Пахло соломой в сарае. Тело — травой и ветром. Губы — лесной земляникой. Волосы — яблоней дикой* (Д. Самойлов).
(19) *Там, в душной стеклянной оранжерее, в белом халате на голое тело, спала лаборантка Таня* (В. Попов).

В поэтических текстах ассоциативной синтаксической связи способствует анжанбеман (фр. *enjambement*) — ритмическое деление предложения на фразы, которые располагаются в разных строках стиха, например:

(20) *Был Ахиллес стрелою в пятку*
сражен [...] (А. Жуков).

Опосредованная синтаксическая связь обнаруживается в результатах психолингвистических, а именно — ассоциативных экспери-

ментов (Киклевич 1986; Kiklewicz 2001). Лексические ассоциации типа *окно — мир, окно — сад, окно — море, окно — Европа* являются, скорее всего, не парадигматическими, а синтагматическими и отражают опосредованные связи в выражениях типа

(21) *Окно смотрит/открыто в мир.*
(22) *Окно смотрит/выходит в сад.*
(23) *Окно смотрит/выходит на море.*
(24) *Прорубить окно в Европу.*

Подобные данные имеются в ассоциативно-вербальной сети Ю. Н. Караулова (1993). Так, для описания серии наречных ассоциаций типа *занятия — плохо, жизнь — тяжело, деревня — близко, праздник — редко* используется промежуточное звено — общий для существительного и наречия глагольный предикат, который Караулов называет „семантическим примитивом" (ibidem, 83 сл.): *занятия* — [*идут*] — *плохо*; *деревня* — [*находится*] — *близко*; *праздники* — [*бывают*] — *редко*. Это косвенно указывает на то, что в выражениях

(25) *Занятия идут плохо*
(26) *Деревня находится близко*
(27) *Праздники бывают редко*

имеется семантическая связь соподчиненных членов, иначе бы они попарно не актуализировались в ассоциативно-вербальной сети. Такую же основу имеют и многие ассоциативные цепочки типа „существительное + существительное", например: *билет — кассир*, *билет — деньги, билет — драка, билет — ряд, билет — карман* и др., которые можно соотнести с глагольными предложениями:

(28) *Кассир продает билеты.*
(29) *За билет нужно платить деньги.*
(30) *Причиной драки был билет.*
(31) *В билете указан ряд.*
(32) *Билет лежит в кармане.*

3. Два типа ассоциативной синтаксической связи

Можно различать два типа ассоциативных связей. В первом случае семантическое отношение между словами возникает в результате их соположения или же соподчинения ядерному предикату (в форме личного глагола), как, например, в предложении (18). В другом, более интересном, случае ассоциативная связь возникает в результате компрессии глагольного предиката. Так, в предложении (19) между именными группами *в белом халате — на голое тело* устанавливается ассоциативная семантическая связь — посредством пре-

диката *надеть*, ср.: *в белом халате, надетом на голое тело* [лаборантка надела белый халат на голое тело]; при этом только один из элементов ассоциативной связи — именная группа *в белом халате* — зависит от ядерного предиката *спала*:

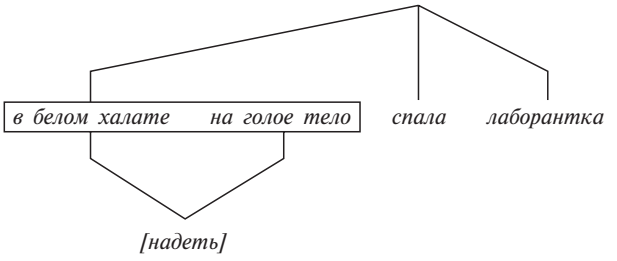

Для конструкций этого типа обычно характерна направленность связи — от первого компонента ко второму, в результате чего между субстантивными словоформами устанавливается определительное отношение; ср. (примеры Н. Ю. Шведовой — 1966, 24—32):

(33) *вести огонь слева* → *огонь слева*
(34) *надеть доху внакидку* → *доха внакидку*
(35) *приготовить кофе по-турецки* → *кофе по-турецки*

Можно констатировать, что именно ассоциативная синтаксическая связь между соподчиненными словоформами лежит в основе процесса переразложения синтаксических связей и образования именных сочетаний из глагольных. Впрочем, этот деривационный процесс может иметь и дальнейшую перспективу — образование относительных прилагательных:

(36) *дом сделан из дерева* → *дом из дерева* → *деревянный дом*

Другая особенность ассоциативных комплексов, являющихся результатом синтаксической компрессии, заключается в том, что в структуре предложения может возникать двойная семантическая зависимость (Киклевич 1994, 103 сл.). Рассмотрим предложение:

(37) *Душа обязана трудиться, Чтоб воду в ступе не толочь* (Н. Заболоцкий).

Здесь можно выделить ассоциативный комплекс *воду — в ступе*, при этом словоформа *в ступе* семантически зависит как от ядерного предаката *толочь*, так и от существительного *воду* — эта вторая зависимость является результатом компрессии выражения:

(38) *воду, которая находится в ступе*

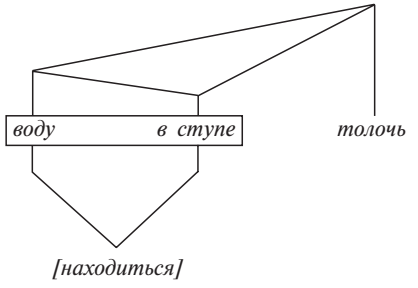

Выражение

(39) *увидеть Москву ночью*

является двузначным: 1. ’ночью увидеть Москву’; 2. ’увидеть Москву такой, как она выглядит ночью’. Во втором случае в структуре выражения имеется ассоциативный комплекс *Москва — ночью*, а словоформа *ночью* характеризуется двойной семантической зависимостью:

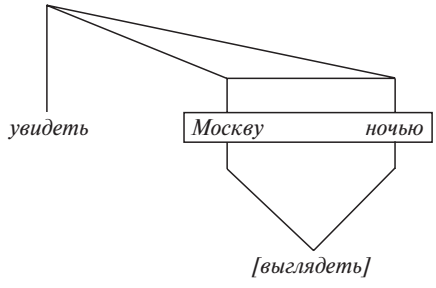

4. Ассоциативные комплексы в предложениях с сочинительной связью

Обычно в сочинительных конструкциях коннектор (чаще всего — сочинительный союз) связывает два элемента, например:

(40) *Петя и Маша читают книгу ← Петя читает книгу, Маша читает книгу.*

Однако встречаются и такие сочинительные конструкции (они описывались в работах: Бабалова 1980, 58; Brettschneider 1978; Misz 1956, 360; Pisarkowa 1974, 83 и др.), в которых один и тот же коннектор связывает более, чем два, элемента. А. Ф. Прияткина предложила называть такие конструкции „параллельным сочинением” (1977, 204). Так, по мнению исследовательницы, в предложении

(41) *Готовь <u>сани летом, а зимой телегу</u>*

имеются две пары сочиненных словоформ: *сани — телегу, летом — зимой*, при этом в поверхностно-синтаксической структуре предложения выступает только один показатель сочинительной связи — союз *а*. Символически предложения типа (40) и типа (41) можно представить с помощью метаязыка логики предикатов:

P (a, c) & P (b, c) ⇒ & (R (a, c), P (b, c)) ⇒ λ P (a, & (c, d)) (1)
P (a, c) & P (b, d) ⇒ & (P (a, c), P (b, d)) ⇒ λ P (& (a, c), (b, d) (2)

В предложениях с параллельным сочинением возникает ассоциативная связь между соподчиненными элементами (a, c) и (b, d), например, между словоформами *сани — летом* и *телегу — зимой* в предложении (41).

В речевом материале имеются также конструкции многократного сочинения, которые можно рассматривать как преобразование или даже своего рода преодоление параллельного сочинения. Рассмотрим одно из таких предложений:

(42) *Где-то под ногами да над головами Лишь земля и небо* (Б. Окуджава).

Многократное сочинение состоит в том, что сочинительной связью охвачены словоформы, выполняющие разные синтаксические функции — таким образом, в предложении имеется несколько сочинительных рядов. Ср. символическое представление двух вариантов многократной сочинительной связи:

P (a, c) & Q (b, c) ⇒ & (P (a, c), Q (b, c)) ⇒ л а (& (P, Q), & (a, b)) (3)
P (a, c) & P (b, d) ⇒ & (P (a, c), P (b, d)) ⇒ λ П (& (а, б), & (ц, д)) (4)

Модель (3) может быть проиллюстрирована предложением:

(43) *Молоко с картошкой пить и есть в охотку будем* (Б. Слуцкий); ср. *Будем в охотку пить молоко и есть картошку.*

Формула (4) имеет ту же деривационную историю, что и формула (2):

P (a, c) & P (b, d) ⇒ & (P (a, c), P (b, d)) (5)

поэтому формулы (2) и (4) взаимно преобразуемы:

λ P (& (a, c), (b, d)) ⇔ λ P (& (a, b), &) c, d)) (6)

С лингвистической точки зрения это означает, что конструкции многократного сочинения (по крайней мере некоторые) можно рассматривать как трансформы конструкций с параллельным сочинени-

ем, т.е. сочинением ассоциативных комплексов. Так, предложение (42) преобразуемо в предложение с ассоцативными комплексами *под ногами — земля, над головами — небо*, ср.:

(44) *Где-то под ногами земля и над головами небо.*

Ср. подобные синтаксические конструкции:

(45) *Прожил 10, 20, 30 лет в Италии, Франции и Англии, где и умер* (А. Битов); ср. *Прожил 10 лет в Италии, 20 лет во Франции и 30 лет в Англии.*

(46) *Состоялись массовые выступления молодежи, в которых участвовало более 30 тысяч студентов и учащихся местных университетов и колледжей* („Комсомольская правда", 15. 07. 1982); ср. *...в которых участвовало более 30 тысяч студентов местных университетов и учащихся колледжей.*

(47) *В минувшем туре заглавной была игра динамовцев Киева и „Спартака", отстающих от лидера на 4 и 3 очка* („Известия". 14. 06. 1983); ср. *Заглавной была игра динамовцев Киева, отстающих от лидера на 4 очка, и „Спартака", отстающего от лидера на 3 очка.*

5. Психолингвистическое подтверждение ассоциативной синтаксической связи

Для эмпирического подтверждения ассоциативной синтаксической связи в сочинительных конструкциях рассматриваемых типов был проведен психолингвистический эксперимент. Испытуемым (студентам-филологам младших курсов Белорусского государственного университета в количестве 200 человек) предлагалось задание: „Из каждого предложения выпишите пары слов, связанных друг с другом. Образец: *Художник работал днем и ночью: художник работал, работал днем, работал ночью, днем ночью*". Список предложений:

(48) *Валентина шныряла с веранды на кухню, из кухни на веранду.*
(49) *Пахло розами под балконом и сеном вокруг.*
(50) *Это вызвало похолодание в Перми до пяти, а кое-где до восьми.*
(51) *Они носили песок и уголь.*
(52) *Нас охраняют от сенегальцев или сенегальцев от нас?*

В список включены предложения с ассоциативными комплексами, за исключением предложения (51), которое поставлено в список с контрольной целью. В результате эксперимента было получено 200 анкет, которые содержали множество выделенных пар слов. Цифра после тире указывает на количество анкет, в которых упоминается данная пара.

Предложение (48): *Валентина шныряла* — 197, *шныряла на кухню* — 159, *шныряла с веранды* — 158, *с веранды на кухню* — 150, *из кухни на веранду* — 149, *шныряла из кухни* — 132, *шныряла на веранду* — 130, *из кухни на кухню* — 6, *с веранды на веранду* — 5, *с веранды из кухни* — 1, *на кухню на веранду* — 1; Предложение (49): *пахло розами* — 198, *пахло сеном* — 189, *пахло под балконом* — 181, *пахло вокруг* — 180, *розами сеном* — 88, *розами под балконом* — 24, *сеном вокруг* — 18, *под балконом вокруг* — 11, *под балконом сеном* — 3;

Предложение (50): *вызвало похолодание* — 188, *похолодание в Перми* — 184, *похолодание до пяти* — 170, *это вызвало* — 149, *похолодание до восьми* — 75, *вызвало в Перми* — 24, *вызвало кое-где* — 18, *до пяти до восьми* — 18, *в Перми до пяти* — 15, *кое-где до восьми* — 13, *в Перми кое-где* — 6, *это похолодание* — 5, *это в Перми* — 3, *в Перми до восьми* — 2, *вызвало до восьми* — 2, *вызвало до пяти* — 1, *это до восьми* — 1, *это до пяти* — 1;

Предложение (51): *носили песок* — 197, *носили уголь* — 194, *они носили* — 192, *песок уголь* — 161, *они песок* — 1;

Предложение (52): *нас охраняют* — 195, *охраняют от сенегальцев* — 186, *охраняют от нас* — 134, *охраняют сенегальцев* — 121, *сенегальцев от нас* — 40, *нас сенегальцев* — 20, *нас от сенегальцев* — 20, *от сенегальцев от нас* — 16, *от сенегальцев сенегальцев* — 8, *нас от нас* — 2, *или нас* — 1, *нас или* — 1, *нас от* — 1, *охраняют от* — 1.

Сравним количественные данные о синтаксических связях между однофункциональными — колонка I, и разнофункциональными — колонка II, компонентами ассоциативных комплексов.

Ряд I	Ряд II
с веранды из кухни — 1	*с веранды на кухню* — 150
на кухню на веранду — 1	*из кухни на веранду* — 149
розами сеном — 88	*розами под балконом* — 24
под балконом вокруг — 11	*сеном вокруг* — 18
до пяти до восьми — 18	*в Перми до пяти* — 15
в Перми кое-где — 6	*кое-где до восьми* — 13
нас сенегальцев — 20	*нас от сенегальцев* — 20
от сенегальцев от нас — 16	*сенегальцев от нас* — 40

Среднее количество отмеченных в анкетах синтаксических связей в парах однородных членов составляет 20 единиц, а среднее количество связей в парах неоднородных членов — 61 единицу. Различие между этими величинами, при значительной дисперсии, статистически достоверно: $t = 1{,}82$ — при 14 степенях свободы. На этом основании можно сделать вывод, что почти одна треть испытуемых фиксирует ассоциативную синтаксическую связь между разнофункциональными компонентами предложения, причем эта связь оказывается более сильной, очевидной для испытуемых, чем связь однофункциональных компонентов (эта разница наиболее заметна в первом и во втором предложениях). Если в контрольном предложении сочиненные словоформы (однородные члены) воспринимаются боль-

шинством испытуемых как синтаксически связанные — общее количество упоминаний таких пар составляет 161 единицу (80,5%), то в предложениях типа (48) синтаксические связи внутри ассоциативных комплексов *с веранды — на кухню, из кухни — на веранду* подавляют отношения однородных членов *с веранды — из кухни, на веранду — на кухню*. Таким образом, в подобных предложениях мы имеем дело, скорее всего, не с параллельным сочинением, как считает А. Ф. Прияткина, а с сочинением ассоциативных групп (*с веранды на кухню*) — (*из кухни на веранду*).

6. Типы сочинения ассоциативных комплексов

Тип *P (ab)(cd)*

В этом случае имеется условие P_{simil} *(a, c)* & P_{simil} *(b, d)*, т.е. между первым и третьим, вторым и четвертым компонентами существует семантическое сходство. Примеры:

(53) *„Опасные люди" имеют тот интерес для провинции, который имеют известные Ловласы для женщин и куртизаны для мужчин* (А. Герцен).

(54) *Вдруг Ипполит Матвеевич почувствовал жар в ладонях и прохладу в животе* (И. Ильф/Е. Петров).

(55) *И вот простерли мы к тебе — Истоку дня — Земля свои цветы и я — слепые очи* (М. Волошин).

(56) *Он увидел большую деревню с речкой внизу и церковью на горе* (Ю. Казаков).

Обычно, как в приведенных примерах, сочинительная связь объединяет два ассоциативных комплекса (ср. *с речкой внизу — с церковью на горе*), однако в речевой практике встречаются и более развернутые синтаксические конструкции:

(57) *Да мочи нет: мильон терзаний Груди от дружеских тисков. Ногам от шарканья, ушам от восклицаний. А пуще голове от всяких пустяков* (А. Грибоедов).

(58) *Дай мне сил перед Ней, чистоты пред Тобой и пред жизнью отваги* (З. Гиппиус).

(59) *Мужик разинул рот и закричал от горя смерти, жалея свои целые кости от сотления в прах, свою кровную силу тела от гниения, глаза от скрывающегося белого света и двор от вечного сиротства* (А. Платонов).

Конструкции рассматриваемого типа могут различаться также количеством компонентов внутри ассоциативных комплексов. В обычном случае ассоциативный комплекс содержит два компонента (*с веранды — на кухню*), но их число может быть большим:

(60) *Целует бабушке в гостиной руку И губы мне на лестнице крутой* (А. Ахматова).

(61) *Петя принес Маше книги в четверг, а Павел Оле чертежи в пятницу.*

Тип *P (ab)(ba)*

(62) *Ходили неясные слухи о том, кто кого свалит — Фотий ли министра Голицына, Голицын ли Фотия, или Аракчеев съест их обоих* (Ю. Тынянов).

(63) *Валентина шныряла туда-сюда — с веранды на кухню, из кухни на веранду* (Ю. Трифонов).

Данная модель соответствует семантической структуре выражений с симметричными предикатами (Йомдин 1981, 89). Это семантическое тождество проявляется в возможности трансформации сочинительной конструкции и замены одного (обычно второго) ассоциативного комплекса показателем симметричности (взаимности); ср.:

(64) *Мать пекла пироги и курсировала по коридору из комнаты в кухню и из кухни в комнату* (А. Битов); ср. *курсировала из комнаты в кухню и обратно.*

(65) *В повести Пушкина нет предпочтения ни Петру перед Евгением, ни наоборот* (А. Платонов); ср. *Нет предпочтения ни Петру перед Евгением, ни Евгению перед Петром.*

Л. Л. Йомдин (ibidem, 90 сл.) отмечает несоответствие между поверхностно-синтаксическими и глубинно-семантическими связями в высказываниях с симметричными предикатами, которое затрудняет структурное моделирование таких выражений: оказываются нерепрезентативными ни идея „двойного синтаксического подчинения", ни понятие „синтаксической сферы действия". Это объясняется тем, что в симметричных конструкциях реализуется ассоциативная синтаксическая связь, которая не упаковывается в традиционные модели структурного представления синтаксических единиц.

Тип *P (aa)(bb)*

(66) *Слей в единую ночь мои ночи И в единственный день мои дни* (Д. Самойлов).

(67) *Надо было ответить кляузой на кляузу, подлостью на подлость или убийством на убийство* („Литературная газета". 17. 03. 1982).

Семантическая связь в ассоциативных группах *кляузой на кляузу, подлостью на подлость* и т.п. обусловлена, прежде всего, лексической идентичностью словоформ. Часто подобные ассоциативные ком-

плексы имеют фразеологизованный характер; ср.: *из года в год, от вершины к вершине, плечом к плечу, глаза в глаза* и др.

Тип *P (ab)(ac)*

(68) *С большим трудом, к концу нового лета, удалось Марии Никифоровне убедить крестьян устраивать каждый год добровольные общественные работы — месяц весной и месяц осенью* (А. Платонов).

(69) *За свою жизнь он успел сделать много добра, помочь многим — кому словом, кому делом* („Литературная газета". 17. 02. 1982).

В первом высказывании повторяющаяся субстантивная словоформа месяц выступает в одном и том же значении, поэтому высказывание может быть конденсировано:

(70) *...Удалось убедить крестьян каждый год один месяц весной и осенью устраивать добровольные общественные работы.*

Во втором высказывании словоформа кому употребляется с разной референцией, поэтому такая конденсация предложения невозможна:

(71) **Успел помочь кому словом и делом*; ср.: *Одному помог словом, другому — делом.*

Тип *P (ab)(bd)(cd)*

В этом случае наблюдается последовательная замена в составе ассоциативных комплексов одних лексических единиц другими, новыми:

(72) *Как привыкла она к поездам От японской войны до германской. От германской войны до гражданской. От гражданской войны до финляндской. От финляндской до новой гражданской* (Д. Самойлов).

7. Факторы и формы реализации ассоциативной синтаксической связи

Ассоциативная синтаксическая связь широко распространена также за пределами сочинения, при этом имеются общие факторы ее реализации. Одним из них являются синтаксические модели и их регулярное воспроизводство в речи. А. Ф. Прияткина (1979, 103) обратила внимание на синтаксический параллелизм частей бессоюзных сложных предложений как причину соотносительной связи между словоформами; ср.:

(73) *Слева — лес, справа — речка.*

Если бы каждое высказывание опиралось только на глагольные словосочетания (ср.: *пахло под балконом, пахло розами → Под балконом пахло розами*), то вряд ли имелось бы основание для возникновения ассоциативной синтаксической связи между компонентами *розами и под балконом* — ведь их синтаксическая валентность в формально-грамматической структуре ориентирована относительно глагольного предиката. Однако формирование высказывания опирается на конкретную синтаксическую модель, которой в речи соответствует серия реализаций; ср.:

(74) *Под балконом пахло розами.*
(75) *Вокруг пахло сеном.*
(76) *В саду пахло яблоками.*
(77) *В лесу пахло земляникой.*
(78) *В комнате пахло луком.*
(79) *В погребе пахло плесенью* и т.д.

Именно существование такой серии выражений с однотипными отношениями способствует появлению ассоциативной связи между существительными. При этом нельзя не заметить парадокса: с одной стороны, синтаксическая модель обусловливает возникновение ассоциативной связи, но с другой стороны, ассоциативная связь „неблагодарно" нарушает симметричность предложения, преодолевает закодированные в модели формально-грамматические отношения.

Другим фактором появления ассоциативной связи выступает общая коммуникативная функция словоформ, т.е. их принадлежность к теме или, чаще, к реме высказывания (Чесноков 1983, 51), как, например, в предложении:

(80) *Отец привез детям подарки: Кате — роликовые коньки, а Игорю — катер с дистанционным управлением.*

Как уже отмечалось, важным фактором ассоциативной синтаксической связи является порядок, а именно — контактное положение словоформ, часто в результате поверхностно-синтаксического устранения глагольного предиката; ср. в газетных заголовках:

(81) *Из огня в полымя.*
(82) *Мужчины без женщин.*
(83) *Взрослым о детях.*
(84) *На север за снегом.*
(85) *С тока в закрома* и др.

Подобное явление наблюдается также в секвентивных высказываниях, где благодаря обособлению, конденсации, парцелляции и другим процессам существительные освобождаются от „диктата" глагольного предиката и образуют собственные семантические связи:

(86) *Вдруг он вспомнил желтую глиняную тарелку с опятами — и тогда поплыли, побежали, замелькали, все убыстряясь, путая очередность, воспоминания вчерашнего дня. Миша — брюки, Миша — Люся, Люся — Валя, Валя — дверь, Валя — Клава... Валя!* (А. Битов).

(87) *По мере возрастания достоинств банкнот, увеличивается и возраст изображенных на них людей — от девушки до старца* („Собеседник". 1985/3).

Важным фактором возникновения ассоциативной синтаксической связи является лексико-семантическая близость словоформ (Прияткина, 1979, 104). Так, широко распространены конструкции с лексическим дублированием соподчиненных единиц:

(88) *Во всеобъемлющее море За льдиной льдина вслед плывет* (Ф. Тютчев).

(89) *Одиночество гонит меня от порога к порогу* (А. Межиров).

(90) *И кто-то долго За тостом новый тост произносил* (Ю. Левитанский).

При образовании ассоциативных комплексов учитывается семантическое, в частности, тематическое сходство словоформ, например:

(91) *Самая высокая и благородная ответственность — это ответственность отца за сына* („Вечерний Минск". 21. 04. 1987).

(92) *И как мало оперившихся среди окольцованных!* (Д. Сухоруков).

В последнем предложении учитывается семантическая близость первичных (орнитологические признаки) и вторичных (социальные признаки) значений лексем *оперившийся* и *окольцованный*, столкновение которых внутри ассоциативной группы, как в своеобразном синтаксическом монтаже, и обусловливает комический эффект афоризма. В состав ассоциативного комплекса могут входить и противопоставленные по значению единицы — в подобных случаях мы имеем дело с разновидностью оксюморона:

(93) *Ведь нет колбасы на Луне, и все же она остается планетой* (Ю. Мориц).

(94) *Некстати сказанное слово тут — как скрежет бульдозера в библиотеке* („Литературная газета". 09. 06. 1982).

Очередной фактор объединения слов в ассоциативном комплексе — их фонетическая близость. Здесь мы нередко имеем дело со своего рода языковой игрой:

(95) *Жилец схватился за жилет* (Б. Слуцкий).
(96) *— Теперь я разорен! — Но почему, мой друг? — Я Данта приобрел у спекулянта* (В. Драгунский).
(97) *И белоручкам белошвейки прощают молодую лень* (Б. Ахмадулина).

К грамматическим формам реализации ассоциативной синтаксической связи в простом предложении следует отнести также парные предлоги: *от... до, из... в, с... на* и др.:

(98) *Громокипящий кубок с неба. Смеясь, на землю пролила* (Ф. Тютчев).

8. Заключение

Один из принципов организации предложения заключается в том, что синтаксические связи между словоформами устанавливаются в определенной степени независимо от формально-грамматических связей между ними. Подобного рода синтаксические связи, называемые в данной работе ассоциативными, отражают семантический уровень предложения, где полноценными элементами содержательных отношений выступают аргументы. Синтаксические связи ассоциативного типа отражают иконичность высказывания: структурная организация высказывания при этом уподобляется организации описываемой им референтной ситуации. Таким образом, семантическая и грамматическая структура высказывания может быть рассмотрена в русле активно культивируемой в западной лингвистике проблематики „натуральности" (*Natürlichkeit*) (Coseriu 2004, 109 сл.).

Ассоциативная связь приводит к диссимметризации структуры простого предложения, т.е. к несовпадению его поверхностно-синтаксического и глубинно-семантического членения. Впрочем, вопрос о неграмматичности ассоциативной связи остается, пожалуй, открытым. А. Ф. Прияткина (1979, 105) пишет о том, что конструкции с соотношением различаются по степени грамматичности. Действительно, в сочетаниях с парными предлогами, а также в тех случаях, когда ассоциативная связь обусловлена регулярностью синтаксической модели и синтаксическим параллелизмом, можно говорить о том, что в ее основе лежат определенные — хотя для традиционной теории непривычные — грамматические отношения.

Ассоциативная синтаксическая связь подтверждается данными психолингвистических экспериментов. Другим ее подтверждением выступает переразложение глагольных словосочетаний с несколькими

соподчиненными существительными и образование на их основе именных словосочетаний.

К факторам актуализации ассоциативной синтаксической связи в русском языке относятся линейная контактность словоформ, синтаксическая конденсация (в частности, эллипсис), парцелляция, препозиция глагольного предиката, регулярность синтаксической модели и синтаксический параллелизм в тексте, общая коммуникативная (чаще рематическая) функция словоформ, их лексико-семантическое или фонетическое сходство, парные предлоги и др.

ЛИТЕРАТУРА

Бабалова Л. Л. (1980), *Об употреблении союзов „и", „а", „но" в сложном предложении*. В: *Русский язык за рубежом*. 4, 57—62.

Йомдин Л. Л. (1981), *Симметричные предикаты в русском языке*. В: *Проблемы структурной лингвистики 1979*. Москва, 89—104.

Кароляк С. (1969), *Структура высказывания и его значение*. В: Biuletyn PTJ. XXVII, 107—120.

Караулов Ю. Н. (1993), *Ассоциативная грамматика русского языка*. Москва.

Киклевич А. К. (1986), *Ассоциация, сочинение, паратаксис*. В: *Веснік Белорус, ун-та*. IV/1, 49—53.

Киклевич А. К. (1994), *Модальность в семантике кванторных слов*. В: Jachnow H. (ред.), Modalität und Modus. Allgemeine Fragen und Realisierung im Slawischen. Wiesbaden, 91—113.

Киклевіч А. К. (1996), *Аб формах сістэматыкі ў мовазнаўстве*. В: *Веснік Белорус, ун-та*. IV/2, 50—55.

Киклевич А. К. (1999), *Ассоциативная синтаксическая связь*. В: Кудреватых И. П. (ред.), Слово в диахронии и синхронии. Сборник научных статей к 80-летию профессора М. Г. Булахова. Минск, 76—88.

Норман Б. Ю. (1994), *Грамматика говорящего*. Санкт-Петербург.

Петровский А. В./Ярошевский М. Г. (1985), *Психологический словарь*. Москва.

Прияткина А. Ф. (1977), *Союзы в простом предложении*. Москва.

Прияткина А. Ф. (1979), *Синтаксическая связь и соотношение*. В: *Русский язык в школе*. 5, 102—105.

Чесноков П. В. (1983). *Два типа взаимодействия синтаксических единиц*. В: Содержательные аспекты предложения и текста. Калинин, 46—52.

Шведова Н. Ю. (1966), *Активные процессы в современном русском синтаксисе*. Москва.

Brettschneider G. (1978), *Koordination und syntaktische Komplexität. Zur Explikation eines linguistischen Begriffs*. München.

Coseriu E. (2004), *Der Physei-Thesei-Streit. Sechs Beiträge zur Geschichte der Sprachphilosophie*. Tübingen.

Karolak S. (1968), *Interpolacja, interpretacja i analiza semantyczna*. B.: Biuletyn PTJ. XXVI, 139—152.

Kiklewicz A. (2001), *Syntaktische Assoziationsnormen im Russischen*. B.: *Zeitschrift für Slawistik*. 46/2, 185—203.

Misz H. (1956), *Szeregi ze spójnikiem, „a" we współczesnej polszcznýnie*. B.: *Język Polski*. XXXVI/5, 354—364.

Pisarkowa K. (1974), *O stosunku między parataksą a hipotaksą. Na przykładzie polskich zdań przeciwstawnych i przyzwalających*. B.: *Język Polski*. LIV/2, 81—93.

Saloni Z./Świdziński M. (1998), *Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa.

Topolińska Z. (red.) (1984), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa.

Александар Киклевич

АСОЦИЈАТИВНА СИНТАКСИЧКА ПОВЕЗАНОСТ У СЕМАНТИЧКОЈ СТРУКТУРИ РЕЧЕНИЦЕ

Резиме

У раду се разматра појам асоцијативне синтаксичке повезаности, који је раније увела А. Ф. Пријаткина (корелативна повезаност) и П. В. Чесноков (индиректна или контактна повезаност). Аутор разматра асоцијативну повезаност као одређено нарушавање реченичне симетрије, тј. слагања граматичке и семантичке структуре реченице. Питање неграматичности асоцијативне повезаности остаје отворено. Асоцијативне групе разликују се с обзиром на степен граматичности: у спојевима с парним предлозима, као и у оним случајевима када је асоцијативна повезаност условљена регуларношћу синтаксичког модела и синтаксичким паралелизмом, у њеној основи леже одређени граматички односи. Наводе се резултати психолингвистичког експеримента, који потврђује психолошку реалност асоцијативне синтаксичке повезаности. Описују се фактори и форме реализације асоцијативних комплекса у структури просте реченице: линеарни контакт речи-облика, синтаксичка кондензација (посебно елипса), парцелација, препозиција глаголског предиката, регуларност синтаксичког модела и синтаксички паралелизам у тексту, општа комуникативна (чешће рематска) функција ријечи--облика, њихова лексичко-семантичка или фонетска сличност, парни предлози и др.

UDC 811.161.1'367.625.41:811.163.41'367.625.41:811.162.1'367.625.41

Дойчил Войводич

ОБ ИНФИНИТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С СУБЪЕКТОМ В ДАТЕЛЬНОМ ПАДЕЖЕ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТАХ В СЕРБСКОМ И ПОЛЬСКОМ

В статье рассматриваются семантико-синтаксические (темпорально-модальные) значения конструкции „дательный + инфинитив" в современном русском языке в сопоставлении с сербским и польским. Анализ показывает, что инфинитив в сочетании с дательным падежом в русском языке приобретает более высокий функционально-грамматический статус, так как становится семантически близким к личным видо-временным (грамматикализованным) формам. В современном сербском и польском языках, в отличие от русского языка, данная конструкция почти исчезла; вместо нее используются другие морфо-синтаксические и лексико-семантические средства.

Ключевые слова: *инфинитивные предложения, субъект в дательном падеже, темпоральный/модальный аспект, стилистический эффект, русский язык, эквиваленты в сербском и польском языках.*

1. Общеизвестно, что употребление (на синтаксическом уровне) личных (финитных) глагольных форм регулярно связано с субъектом в именительном падеже, т.е. с „чистым" синтаксическим субъектом (подлежащим), в то время как употребление инфинитива (в инфинитивных предложениях), как правило, связано с субъектом в дательном падеже, т.е. с семантическим субъектом.

В настоящей статье будут рассматриваться последние (инфинитивные предложения с дательным). Употреблением данных предложений реализуются две основные информации: временная[1] и мо-

[1] Временная информация, которая имеется в виду в данном случае, относится прежде всего к категории *футуральности* как к одном из трех компонентов (подкатегорий) категории темпоральности, где модальное и предикативное значения инфинитивных предложений функционально совпадают, так как они оба ориентированы на момент речи с имплицитной проспективной направленностью (речь идет о презентно-футуральной перспективе, формально не выраженной личными формами глагола, а лишь с помощью „чистой" конструкции „дательный + инфинитив" с нулевой глагольно-темпоральной связкой, типа *Мне <Ø> не уехать*). Инфинитивные предложения, предикативно-модальные значения которых связаны с эксплицитной ретроспективной (темпоральной: *Мне было не уехать*), проспективной (темпоральной: *Мне будет не уехать*), проспективно-гипотетической (атемпоральной, оптативной: *Хоть бы мне не уехать*) или же со „смешанной" (ретроспективно-проспективно-гипотетической

дальная (ср.: *Белошапкова 1977*, 106—109; *Шведова 1980*, 373—374). Следовательно, инфинитив становится семантически близким к личным видо-временным формам и тем самым приобретает более высокий функционально-грамматический статус.

Наряду с этим, инфинитивное предложение информативно более насыщено, чем предложение с личными видо-временными формами, вследствие чего в данном случае можно говорить о своеобразном синтаксическом синкретизме, соответственно о компрессии, с помощью которой, как правило, достигается особый стилистический эффект в художественном оформлении содержания высказывания, как, например, в поэзии. Ср. следующие стихи (инфинитивные предложения) из известных стихотворений И. Сурикова и В. Высоцкого:

(1) *Нет, нельзя рябинке*
К дубу перебраться!
Знать, ***мне, сиротинке****,*
Век одной ***качаться.*** (РПИР/ИСР 303)[2]

(2) ***Мне*** *теперь* ***не понять****, кто же прав был из нас*
в наших спорах без сна и покоя.
Мне не стало хватать его только сейчас,
когда он не вернулся из боя. (ВВ/ОНВИБ 29)

со следующими „личными" предложениями, которые лишь вместе, в „совокупности", своими временными и модальными свойствами приравниваются к (1) и (2):

(1а) ***я буду*** *век одна* ***качаться*** + (1б) ***я должна*** *век одна* ***качаться*** = (1) ***мне*** *век одной* ***качаться*** (ср. также вариант в качестве безличного предложения с модальным глаголом: ***Мне придется*** *век одной* ***качаться***);

(2а) ***я*** *теперь* ***не пойму*** + (2б) ***я*** *теперь* ***не (с)могу понять*** = (2) ***мне*** *теперь* ***не понять.***

Приведенные две информации можно синтаксически выразить и другим способом, другими средствами. Это значит, что данные инфинитивные конструкции можно рассматривать в качестве синонимического синтаксического ряда;[3] ср.: (3) ***Ему ехать*** *завтра* → (3а)

: *Мне бы не уехать / мне было бы не уехать <если бы не он забрал меня с собой*) направленностью, нами здесь не рассматриваются.

[2] Буквы и цифры в скобках после примеров обозначают автора и страницу источника (сокращения-источники примеров см. в конце работы). Примеры без данных указаний представляют предложениия, проверенные информантами-носителями трех сопоставляемых языков.

[3] Отношения синонимии в этом плане определяют, в частности, приведенное употребление инфинитива как его транспозицию (о чем побольше скажем в заключительной части работы; см. параграф 3); о синонимии в рамках одной и той же модифицированной модели предложения см. *Золотова 1982*, 182—183.

Ему нужно ехать *завтра* → (3б) ***Ему придется ехать*** *завтра* → (3в) ***Он должен ехать*** *завтра* → (3г) ***Он*** *завтра* ***едет*** → (3д) ***Он*** *завтра* ***будет ехать.*** Сопоставление данных предложений дает возможность отметить, что только конструкция „дательный + инфинитив" (***ему ехать***) обладает двумя сравнительно равноправными, более или менее четко выраженными информациями — темпоральной и модальной.

2. Рассмотрим (в кратких чертах) основные типы инфинитивных конструкций в русском языке (прежде всего относительно их структуры).[4]

Тип 1. Инфинитивные конструкции с т.н. самостоятельным (полнозначным) инфинитивом (как правило, несовершенного вида). Например:

(4) (*Скоро* ***мне выходить*** (ОР 142).

Этот тип предложения выражает значение предстоящего действия, реализация которого, соответственно, ожидается после момента речи. Данная конструкция обладает темпоральным значением футуральности (= „я скоро выйду"), а также модальным значением обязательности выполнения действия (= „скоро я должен выйти"). Наряду с этим, она (как и почти все подобные конструкции в русском языке) с помощью несовершенного вида „покрывает" совершенный вид,[5] что, в частности, характерно для славянских языков (меньше для южнославянских, а болше для севернославянских <западно- и восточнославянских>), в первую очередь для русского.

На сербский язык (а также на польский) настоящий тип предложения можно перевести двумя способами — (а) как временное (формой будущего времени): (4а) *Ускоро* ***ћу изаћи*** (*Niedługo* ***wyjdę /***

---

[4] Конструкции „дательный + инфинитив" рассматривались в лингвистических исследованиях в различных аспектах. Большинство исследований обращает внимание на модальные отношения, проявляющиеся при использовании данных конструкций-предложений. Ср., в частности, *Метс 1985*, 200—210, где значения, выражаемые инфинитивными преложениями, автор (Л. Л. Бабалова) сводит к трем основным: (1) возможности/невозможности, (2) долженствования/недолженствования, и (3) желательности/нежелательности. Ср. также *Фортуин 2000*, 236—500 и *2005*, где конструкции „дательный + инфинитив" автор рассматривает и классифицирует через призму присутствия/отсутствия модальных отношений необходимости (*necessity*), возможности (*possibility*) и разрешения (*permission*), учитывая при этом важность роли семантико-синтаксической структуры данных конструкций, их аспектуальных характеристик, а также их употребления с отрицанием или без него. В данном анализе мы используем классификацию, проведенную Н. И. Гришиной в ее кандидатской диссертации (см. *Гришина 1988*, 8 и сл.; см. *е е ж е 2001*). Настоящий вопрос был впервые нами затронут в работе *Войводич 1994.*

[5] О взаимосвязи вида и модальности (в первую очередь, необходимости) в инфинитивных конструкциях данного типа см., в частности: *Фортуин 2000*, 338—378; *2005*, 47—49; ср. также *Туровская 1998*, 481—482.

Będę *niedługo* ***wychodzić***) и/или (б) модальное (формой будущего или настоящего времени модального глагола в сочетании с зависимым инфинитивом полнозначного глагола): (4б) *Ускоро* ***ћу морати изаћи / да изађем*** (***Muszę / mam*** *niedługo* ***wyjść / wychodzić***).

К этому типу предложений (при учете более широкого контекста) можно отнести и инфинитивное предложение, действие которого связано с другим действием — действием реального (хотя контекстуально воображаемого) будущего времени (*он уедет*):

(5) *Он не решился идти к ней ни домой, ни на работу: он уедет, а* ***ей тут жить****, мало ли что скажут* (МЧ/СВП 177). (= „она будет тут жить"; „она должна <будет> тут жить"; ср.: „ей придется тут жить")

Ср. предложения данного типа (а также и их эквиваленты в сербском и польском языках), в которых вследствие их вопросительного характера модальный семантический компонент чаще преобладает над временным (футуральным), но не вытесняет его полностью, что более наглядно прослеживается в переводах (в которых используются формы и модальные конструкции с презентно-футуральной перспективой):

(6) — *Выходит,* ***мне*** *теперь обратно в Подольск* ***ехать?*** (КС 358). (= „должен ли я / буду ли я <должен> обратно ехать"; ср.: „придется ли мне обратно ехать")

(6а) — *И* ***шта*** *сад?* ***Да се вратим*** *у Подольск?* (КСс 389). (= „да ли морам / ћу морати да се вратим")

(6б) — *To ja niby* ***mam*** *teraz* ***wracać*** *do Podolska?* (КСп 441).

(7) — *Куда же* ***нам идти?*** (КС 24) (= „куда нам надо <будет> идти"; „куда мы пойдем")

(7а) — *Куда* ***идемо?*** (КСс 28). (= „куда треба да идемо"; „куда ћемо да идемо/ ићи")

(7б) — *Dokąd więc* ***mamy iść?*** (КСп 28).

(8) — *А почему* ***ехать мне*** *вправо? — спросил ямщик с неудовольствием.* (АП 15) (= „почему я должен / я буду <должен> ехать")

(8а) — *А* ***што да терам*** *надесно? — запита кочијаш зловољно.* (АПс 27) (= „а зашто морам / ћу морати да терам")

(8б) — *Czemu to* ***mam jechać*** *na prawo? — spytał woźnica niezadowolony.* (АПп 23)

(9) — *И как же* ***вам ехать*** *в дорожном платье?* (АП 111) (= „как вы поедете" / „как вы сможете ехать")

(9а) — *А зар* ***да идете*** *у путничким хаљинама?* (АПс 125) (= „зар / како ћете <моћи> да идете"; ср.: „нећете ваљда да идете")

(9б) — *I jak* ***ty pojedziesz*** *w stroju podrożnym?* (АПп 175) (= „jak ty masz jechać")

(10) — *Ну, погоняй, погоняй! Господа, я решительно не могу дальше так ехать! Когда он нас довезет? (...) Старая холера, слышишь? Ведь шею накостыляю! (...) Ты слышишь, Змей Горыныч? Или* ***тебе плевать*** *на наши слова?* (АЧ/Т 61) (= „тебе все равно” / „ты не хочешь учитывать наши слова <приказы, угрозы >/ выполнять наши требования”)

(10а) — *Него̄ по̄терај, по̄терај! Госпо̄до, ја про̄сто̄ не могӯ да се возим овако! Кад ће нас он довестӣ? (...) Чујеш̱ ли тӣ, ста̄ра колеро? Шију ћу тӣ заврнутӣ! (...) Чујеш̱ ли тӣ, аждајо про̄клета̄? Или* ***тӣ не хајеш̱*** *за наш̱е речи?* (АЧс/Т 256)[6]

(11) *„Соседка, перестань срамиться, —*
Ей Шавка говорит, — ***тебе ль*** *с Слоном* ***возиться?***
Смотри, уж ты хрипишь, а он себе идет
Вперед
И лаю твоего совсем не примечает” (ИК/СИС 36)

(12) *Скажи,* ***ужель ему взирать***
На квакающих и шипящих? (ИР/С 25)
Ср. также инклюзивное употребление инфинитива:

(13) — ***Не пойти ли нам*** *домой? — спрашиваю я.* (АЧ/Ш 89)
(13а) — ***Да није време да идемо?*** *— пита̄м ја.* (АЧс/МШ 236)

Иногда в вопросительных (и особенно в вопросительно-восклицательных) предложениях, где ответ-реплика не является всегда обязательной, инфинитивная конструкция может потерять темпоральный (футуральный) признак, что отражается и в переводных эквивалентах:

(14) — *А я вас не знаю, — сухо сказала Маргарита.*
— ***Откуда*** *ж* ***вам*** *меня* ***знать!*** *А между тем я к вам послан по дельцу.* (МБ 183) (= „вы не можете знать”)

(14а) — *А ја вас не по̄знајем — сухо је рекла Марга̄рита.*
— ***Одакле биште ви*** *мене* ***по̄знавали?*** *Међӯтим, мене су к вама по̄слали по̄ по̄слу.* (МБс 243) (= „ви не можете знати / да знате”)

(14б) — *A ja pana nie znam — powiedziała oschle.*
— ***Skąd*** *mnie* ***pani może znać?*** *A nawiasem mówiąc, to przysłano mnie do pani z interesem.* (МБз 275)

Ср. также следуюший сербский пример с формально выраженным будущим временем и его „инфинитивный” перевод на русский язык:

---

[6] В данных примерах (10 и 10а) чувствуется темпоральный признак расширенного настоящего, относящегося не только к моменту речи, но и к плану прошедшего и будущего. Это более наглядно проявляется в сербском переводе, где благодаря форме настоящего времени (***хајеш̱***), с помощью которой переведена русская инфинитивная конструкция, сохраняется оттенок презентности.

(15) — *Неки паметан човек. Тај има Вилзонов мозак!... И где* ***ће*** *ови наши* ***да ратују*** *с њима?* (ДЧ 268) (= „наши не могу да ратују с њима")

(15а) — *Сообразительный мужик! Ум у него, как у Вильсона... Где уж* ***нашим*** *с ними* ***воевать!*** (ДЧр 246) (= „наши с ними не могут / не способны воевать")

Подобное атемпоральное значение вопросительных инфинитивных конструкций встречается также в поэзии, пословицах и других изречениях, отличающихся универсальным характером передачи информации. Ср.:

(16) *Ничего не нужно представлять,*
Кто не видит Красоты — несчастлив.
И ***душе ли*** *слово* ***не рождать****,*
Если сердце не пустые ясли? (ИР/СЧ 242)

В следующих поэтических иллюстрациях (стихи о. Романа) под воздействием (теперь невопросительного) контекста темпоральный компонент почти полностью вытесняется модальным на второй план, за счет чего акцентируется внимание на „недолженствовании, некомпетентности, неспособности" семантического субъекта осуществить определенное действие:

(17) *Бог с тобой —* ***не тебе сомневаться****,*
Бог с тобой — ***не тебе унывать****.*
С нашим Богом негоже сдаваться:
Победитель велит побеждать! (ИР/ЕС 333)

(18) *А дым пущать — наивных уловлять,*
Не верь тому, кто света не имеет.
Не дыму *путь полночный* ***освещать****,*
А ***той свече****, что ясно пламенеет.* (ИР/ПЛЧ 230)

Добавим, что конструкция „дательный + инфинитив" в данных примерах приобретает омнитемпоральный характер, не соотносясь ни с одним из трех „конкретных" временных планов — настоящим, прошедшим, будущим; ср. нижеприведенные пословицы с глаголом *быть* (значение „долженствования") — примеры (24) и (28).

Тип 2. Конструкции с инфинитивом вспомогательного глагола *быть*. Рассматриваемый тип конструкций реализуется в четырех подтипах. Первые три подтипа состоят из трех, а последний — из двух компонентов.

Подтип А, в котором инфинитивная связка (как правило, вспомогательный глагол *быть*) при существительном или местоимении в дательном падеже требует существительного в творительном:

(19) ***Быть ему*** *отличным СПЕЦИАЛИСТОМ / СТУДЕНТОМ...*
(20) *Верю,* ***быть ему*** *хорошим МУЗЫКАНТОМ* (К-Р 146).

Основное значение таких предложений — значение футуральности (= „будет он <несомненно> отличным специалистом / студентом / хорошим музыкантом”), что наглядно отражается и в переводах на сербский язык, а также на польский (в котором, как и в русском, именное дополнение глагола используется в творительном); ср.:

(19а) *Он* ***ће*** *<несумњиво, свакако>* ***да буде / да постане (постати)*** *одличан стручњак / студент...*
(19б) *On* ***będzie*** *(na pewno) doskonałym specjalistą / studentem...*
(20а) *Вјерујем да* ***ће*** *он* ***бити / постати*** *добар музичар.*
(20б) *Wierzę, że on* ***będzie*** *(na pewno) dobrym muzykiem.*

Обратим внимание, что при употреблении инфинитивной связки в вопросительном предложении опять, как и в типе (1), преобладает модальный компонент:

(21) — *Да зачем же* ***мне*** *тут* ***быть*** *СВИДЕТЕЛЕМ?* (АП 31) (= „почему я должен быть свидетелем”)
(21а) — *Али зашто* ***да ја*** *ту* ***будем*** *сведок?* (АПс 45) (= „зашто морам / ћу морати да будем сведок”).
(21б) — *Lecz po cóż* ***mnie brać*** *na świadka?* (АПп 48) (ср. здесь <лишь> в качестве возможности употребление конструкции „дательный + инфинитив”: *Po cóż* ***mi być*** *świadkiem?*)

Подтип Б, в котором конструкция, состоящая из дательного падежа существительного/местоимения и инфинитива вспомогательного глагола, сочетается с прилагательным в творительном падеже:

(22) ***Быть ей*** *СЧАСТЛИВОЙ* (НГ 8).

Как и в предыдущем случае, и здесь предложение имеет значение футуральности (= „будет она счастливой / счастливая”); ср. сербский и польский переводные эквиваленты:

(22а) ***Биће она*** *срећна* / ***Она ће*** *(свакако)* ***да буде*** *срећна.*
(22б) ***Ona będzie*** *(na pewno) szczęśliwa.*

Роль творительного как вспомогательного средства для выражения футуральности в приведенных случаях (подтипы А и Б) более значительна, чем кажется на первый взгляд. На это указывает и следующий синтаксический тест, где глагол *жить* можно использовать в контексте (и значении), подобном тому, в котором используется глагол *быть* (синонимия данных глаголов основывается на общем семантическом компоненте „экзистенциальности”). Ср. в качестве иллюстрации заглавие поэмы Н. А. Некрасова и его модифицированные варианты:

(23) *„Кому на Руси жить хорошо?”* (= „кто на Руси живет хорошо”) с его возможными вариациами:

(23а) ***Кому** на Руси **жить** хорошей жизнью* (= „кто на Руси будет жить хорошо / хорошей жизнью”);

(23б) ***Кому** на Руси **жить** счастливо* (= „кто на Руси живет счастливо / счастливым”);

(23в) ***Кому** на Руси **жить** счастливым / счастливой жизнью* (= „кто на Руси будет жить счастливым / счастливой жизнью / счастливо”);

(23г) ***Кому** на Руси **быть** счастливым* (= „кто на Руси будет счастлив / -ый / -ым”).

Ср. также следующую русскую пословицу со значением „условного долженствования” (в которой вместо „объектного” творительного *повешенным* употреблен дательный *повешену*) и ее сербский эквивалент:

(24) ***Кому** ПОВЕШЕНУ **быть**, тот не утонет* (Д/П) (= „<если> кто должен быть повешен/ кто будет повешен, тот не утонет”)

(24а) ***Ко се** за вјешала **родио**, неће утонути* (В/П) (= „<ако> ко се родио да буде објешен, неће утонути”; „ко мора <треба> да буде објешен / ко ће бити објешен, неће утонути”).

Подтип В, в котором инфинитив с дательным сочетается с существительным-наречием:

(25) ***Быть тебе** В ОТВЕТЕ* (НГ 9) (*за кого- / что-либо*).

(26) *Ежели еще раз к конторе этих тунеядцев пустишь, **быть тебе** В КРИТИКЕ* (НГ 9) (*из-за чего-либо*).

Здесь опять же выражена футуральность (= „ты будешь в ответе” / „ты будешь отвечать”; „ты будешь критикованным” / „тебя будут критиковать”); что более наглядно выражено в сербских и польских переводных эквивалентах:

(25а) ***Биħеш** одговоран / **Одговараħеш** (за некога / нешто).*

(25б) ***Będziesz** odpowiedzialny(m) / odpowiadać (za kogoś / coś).*

(26а) ***Биħеш** критикован / **Критиковаħе те** (због нечега).*

(26б) ***Będziesz** krytykowany(m) / **Będą** cię krytykować (za coś).*

Подтип Г, в котором инфинитивная связка сочетается только с существительным в дательном падеже:

(27) *А что если он не придет и Уча не образумится? **Быть** тогда большой **БЕДЕ** — вот увидишь!* (ДЧр 83) (= „обязательно будет беда” / „непременно придет беда”).

Ср. сербский оригинал:

(27а) *Ако он не дође и ако се Уча не уразуми, боґами* ***биће*** *велике* ***несреће*** (ДЧ 90) (= „биће обавезно велика несрећа”, т.е. „доћи ће сигурно до велике несреће”).

Ср. также следующий перевод на польский язык, представляющий один из возможных эквивалентов приведенной русской инфинитивной конструкции:

(27б) *Jeżeli on nie przyjdzie — (na pewno)* ***będzie źle***.

Подобное значение футуральности, совмещенное с модальным значением долженствования (обязательности), реализуется в гномических конструкциях-выражениях следующего („условного”) типа:

(28) ***Чему быть, тому не миновать*** (Д/П) (= „<если> что должно случиться, то обязательно случится”).

(28а) *Што је суђено, томе нећеш умаћи / Што ће бити, биће.*[7]

2.1. К вышеописанным типам можно отнести и те инфинитивные предложения-конструкции, в которых иногда пропускается субъект в дательном падеже.[8] Например:

(29) *Это, Щука,*
Тебе наука:
Вперед ***умнее быть***
И за мышами ***не ходить*** (ИК/ЩИВ 80)
(= „тебе умнее быть”; „тебе не ходить”).

(30) *Кто со мной? С КЕМ* ***идти***?
Здесь Борисов, здесь Леонов.
Ох, еще этот тип
из второго батальона! (ВВ/РБ 28) (= „с кем мне идти”).

Несмотря на то, что такой субъект формально отсутствует, за ним позиция дательного падежа сохраняется. Речь идет о предложениях 1-го типа с вопросительной интонацией (вопросительные слова

---

[7] Подобное значение может быть выражено и пословицами другого лексико-грамматического состава. Ср.:

От судьбý ***не уéдешь*** (Д/П)
Од суђења ***се не може утећи*** (В/П).

[8] К настоящим типам можно причислить и предложения-конструкции, в которых отсутствует инфинитивный компонент, в то время как дательный падеж в них сохраняется. Такая возможность связана, в первую очередь, с глаголами движения, отсутствие которых восполняется контекстом, например, использованием винительного со значением направления; ср.:

Не запирайте, — люди, плачут дома детки,
ему *же в Химки, а* ***мне*** *в Медведки!...* (ВВ/МП 137).

выделены нами здесь прописными буквами), или, точнее, о т.н. делиберативных вопросах, с помощью которых выражается нерешительность, неуверенность, колебание в обстоятельствах необходимого выбора одного из двух возможных (предлагаемых) вариантов. Таким образом говорящий, как правило, обращается к самому себе, обычно не имея при этом ответа на поставленный им вопрос, чем его высказывание-предложение сближается с монологическими вопросительными конструкциями (ср. *Светлик 1979, 324—325*). Наряду с этим, вследствие вопросительности предложения-высказывания степень информативности инфинитива уменьшается (ср. Пешковский 2001: 348—349).

Ср. следующие примеры, первый из которых с эксплицитно выраженным субъектом:

(31) — *ЧТО* ***нам делать?*** *— спросил командир подошедшего к нему комиссара.* (ДЧр 61) (= „что будем делать")[9]

(31а) *Павле приђе Учи. — ШТА* ***да радимо?*** *— упита га Уча.* (ДЧ 65) (= „шта ћемо радити")

(32) *Так мне и надо. Я сам во всем виноват. ЧТО теперь* ***делать?*** (ДЧр 131) (= „я не знаю, что мне делать / я буду делать")

(32а) *Тако ми и треба. Сам сам ово удесио. ШТА* ***ћу*** *сад* ***да радим?*** (ДЧ 143)

(33) *Но его все нет и нет. ЧТО же* ***делать****, если он не придет? КУДА дальше* ***идти?*** *КАК с раненными и голодными* ***двигаться*** *целый день по горам?* (ДЧр 16) (= „что нам делать", „куда нам идти", „как нам двигаться")

(33а) *(...) требало је одавно да стигне. А ШТА* ***да се ради*** *ако не стигне? КАМО* ***кренути*** *одавде? КАКО с рањеницима и гладним људима* ***провести*** *читав дан у маршовању кроз планину?* (ДЧ 12) (= „шта ћемо радити", „како ћемо кренути", „како ћемо провести")

Ср. употребление инфинитива во всех трех сопоставляемых языках.

(34) — *A kiedy pan nie słucha. JAKŻE tu* ***mówić?*** (СЖ 73) (= „jakże będę / mogę mówić", т.е. „nie mogę / nie chcę / nie będę mówić")

(34а) — *Да ведь вы не слушаете. КАК же* ***рассказывать***? (СЖр 91) (= „как мне рассказывать", „как я буду / могу рассказывать", т.е. „я не могу / не хочу / не буду рассказывать")

(34б) — *Али кад ви не слушате. КАКО* ***ћу говорити?*** (СЖс 140) (= „како да говорим", „како могу да говорим", т.е. „не могу / нећу (не желим) да говорим" / „нећу говорити")

2.2. Приведенные русские примеры имеют свои эквиваленты в сербском языке, в котором, как это можно заметить, с помощью рестриктивной метаплазмы, т.е. использованием „минус-приема",[10] со-

---

[9] Ср.: — *Ну что ж, товарищи, что* ***будем делать?*** (ДЧр 17) (= „что <нам> делать?").

[10] Данные термины весмьа широко используются в работах Б. Тошовича; см., в частности, *Тошович 1995*, 338—367.

ответственно опущением части формы будущего времени (либо опущением вспомогательного глагола, либо опущением инфинитивного компонента) реализуется соответствующее значение (ср., в частности, *Войводич* 1997, 11—12). Например (в диалоге):

(35) — *ЧТО* ***делать?***[11]

— Если бросятся на нас — стрелять. Это твоя псина во всем виновата! Вот ты и решай теперь, ЧТО ***нам делать****, — сердито говорил Павле, сам не зная, КАК* ***быть****, если на них набросятся специально обученные собаки.* (ДЧр 71) (= „что будем делать", „как (нам) быть")

(35а) — *ШТА* ***ћемо***?

— Ако налете на нас, пуцамо. За све је то ова твоја цукела крива! Деде, реци ШТА ***да радимо*** *сада? — љутио се Павле, не знајући ни сам ШТА* ***да чини*** *ако пси, који су сигурно за то дресирани, налете на њих.* (ДЧ 76) (= „шта ћемо чинити", „шта ћемо радити сада", „не знајући ни сам шта ће чинити")[12]

2.3. Напомним лишь попутно, что приведенные примеры с глаголом *делать* в русском языке могут быть синонимичны глаголу *быть*, который не десемантизован полностью, вследствие чего их нельзя отнести ко 2-му типу, а лишь к 1-му (инфинитивным конструкциям с самостоятельным инфинитивом). Например:

(36) — *Нам надо решить, КАК* ***быть*** *с отрядом.* (ДЧр 99) (= „что будем делать")

(36а) — *Ти знаш да ми морамо сами да одлучимо ШТА* ***ћемо*** *са одредом.* (ДЧ 107) (= „шта ћемо радити / чинити")

(37) — *А КАК* ***быть*** *с водой?* (ДЧр 173) (= „что будем делать с водой")

(37а) — *ШТА* ***да радимо*** *са водом?* (ДЧ 189) (= „шта ћемо радити / да радимо с водом")

(38) — *А* ***мне*** *КАК* ***быть****, если я не умею? Только и остается, что повесить винтовку на шею да прыгнуть в воду!* (ДЂо 177) (= „а что я буду делать")

(38а) — *Ја ћу да препливам!*

— А ШТА ***ћу*** *ја што не знам. Да ставим пушку на врат и скочим!* (ДЧ 193) (= „а шта ћу ја чинити")

Ср. также один и тот же контекст во всех трех сопоставляемых языках:

(39) *CÓŻ by tu* ***robić****, gdy przyjdą?* (СЖ 38) (= „co będziemy robić?")

(39а) *КАК же* ***нам быть****, если они явятся?* (СЖр 56) (= „что мы будем делать")

---

[11] Ср. здесь название романа (программного произведения) Н. Г. Чернишевского „*Что делать?*" (= „что нам делать?"; „что <нам> надо делать?"; „что мы будем / должны делать?").

[12] Ср. следующее выражение в разговорном сербском языке: *Шта* ***нам је чинити?***.

(39б) *Па ШТА* ***да радимо****, ако дођу?* (СЖс 114) (= „шта ћемо радити / да радимо”)

2.4. Особый интерес представляет употребление инфинитива со значением будущего действия в конструкциях типа „гамлетовского вопроса”, которые в некоторой мере другого характера, чем предыдущие конструкции:

(40) ***Быть*** *или* ***не быть****, — вот, в чем вопрос.*
(40а) ***Би҃ти*** *или* ***не би҃ти*** *— и҃тање је сад.*
(40б) ***Być*** *albo* ***nie być*** *— nasuwa się pytanie.*

В приведенных примерах неизвестно, будет ли действие, от которого зависит экзистенция субъекта (здесь и говорящего — адресанта), выполнено или нет. Неизвестность и последствия, которые могут быть негативными в обоих случаях, заставляют субъекта быть нерешительным и ожидать изменения актуальной ситуации. Во всяком случае, выполнение или невыполнение действия относится ко времени, которое лишь потом должно последовать — к будушему времени. Другими словами, произнесение приведенной конструкции (высказывания) связано с решением (намерением) говорящего выполнить определенное действие, независимо от того, какой будет конечный результат (последствие), который может быть как удачным, так и неудачным для него.[13]

Русский пример формально почти идентичен предыдущим случаям употребления инфинитива, лишь с той разницей, что здесь пропущено употребление дательного падежа личного местоимения *я (мне, ему)*, но оно подразумевается. И в польском языке можно подобным образом истолковать приведенную конструкцию (= „nasuwa się pytanie — będę / będzie albo nie będę/ będzie”).

Наряду с эим примером, давно уже ставшим фразеологическим оборотом, можно привести следуюший пример в качестве подтверждения, что и в такой конструкции используется субъект в дательном падеже:

(41) ***Быть*** *или* ***не быть*** *партизанскому ОТРЯДУ — партизанскому ДВИЖЕНИЮ вообще — вот основной конфликт романа Добрицы Чосича.* (БВ 7—8)

В сербском языке данное употребление можно было бы понять так же, как и в русском: „мени (њему) је бити или не бити...” В таком случае можно говорить об особой разновидности транспозиции неопределенной глагольной формы в определенную. Есть, однако,

---

[13] Ср. *Мусич 1910*, 128—129, где подобные примеры рассматриваются как „делиберативные (прямые и косвенные) дисъюнктивные вопросы”.

основания для иной трактовки данного явления: инфинитивные формы в примере на сербском языке представляют *футурум*, употребленный без десемантизированной презентной формы вспомогательного глагола *хт̄(j)ет̄и*, а также без части контекста, принадлежащей ему в синтаксической сочетаемости (вопросительная частица *да ли*). После настоящего декодирования приведенное высказывание могло бы, в парафразированной форме, звучать так: „да ли ћу (ћеш, ће, ћемо, ћете, ће) бити или нећу (нећеш, неће, нећемо, нећете, неће) бити...” Следовательно, такое употребление инфинитива в сербском языке можно рассматривать в качестве одного из приемов пропуска действия (рестриктивной метаплазмы).

3. Способность инфинитива на синтаксическом уровне (т.е. при определенных, строго заданных условиях) достигать, наряду с модальным, и постоянное временное (футуральное) измерение можно также понимать как своего рода транспозицию, но только по отношению к его морфологическому статусу.

Транспозиция в принципе подразумевает такое употребление глагольных форм, в котором их значение расходится с темпоральностью контекста (*Бондарко 1971, 129*). Иными словами, чтобы какая-либо глагольная форма могла бы транспонироваться, она как форма грамматикализованная должна иметь свое основное значение и функцию. Все личные (т.е. спрягаемые) глагольные формы это имеют. Имеет ли эти свойства и инфинитив как неопределенная форма, т.е. как форма, не выражающая категорий времени, лица и числа?

Несмотря на то, что инфинитив на синтаксическом уровне, т.е. с помошю инфинитивных предложений (здесь в русском языке) может выражать и время и лицо, мы не можем говорить о нем как о грамматикализованной форме, а следовательно, и о его транспозиции вышеприведеного типа.

Однако необходимо обратить внимание на своего рода транспозицию и перенос значений за счет возможности включения конструкции „дательный + инфинитив” в другие индикативные парадигмы. Например, если конструкцию *ему не уехать* из плана настоящего времени перенести в план прошедшего (*ему было не уехать*) или будущего времени (*ему будет не уехать*), заметно, что она обозначает не настоящее, а будущее время с сопровождающими его модальными значениями невозможности — „он не уедет” / „он не может уехать”.[14]

Присутствие категорий лица и времени, хотя формально скрытых и не выраженных в самой инфинитивной форме, находит свое

---

[14] Ср. *Пешковский 2001*, 349, где допускается возможность предложения данного типа (т.е. их претеритальные и футуральные варианты <с употреблением глагольных форм *было* и *будет*>) рассматривать как безличные, в отличие от „презентного” варианта, не содержащего формальных презентных показателей глагола *быть* (формы *есть*).

выражение в южнославянских языках, представителем которых, в частности, является сербский, в котором в позиции, занимаемой инфинитивом, может стоять и личная презентная форма глагола, т.е. композита „*да* + презенс"; ср. вышеприведенный пример (4) в русском языке: *Скоро* ***мне выходить*** (с семантическими компонентами „я скоро выйду" + „скоро я должен выйти"), а также и его эквиваленты в сербском.: (а) *Ускоро* ***ћу изаћи/да изађем*** и (б) *Ускоро* ***ћу морати изаћи/да изађем***.

Все же следует заметить, что все грамматикализованные глагольные формы, в составе которых находится инфинитив (соответственно композита „*да* + презенс"), обладают меньшей степенью мобильности, чем другие глагольные формы (ср.: *Ивич 1970, 43* и сл.; *Джуканович 1986, 38—39*), что особенно отражается именно в ограниченных возможностях их транспозиции.

Такое употребление неопределенной глагольной формы, сближающее ее с грамматикализованными формами, является ее семантической характеристикой, которая, в частности, определеляет и в какие синтаксические связи может вступать глагольное действие (ср. *Золотова 1982, 253* и д.). Так, для лексико-синтаксической сочетаемости инфинитива глагола *быть* (и реже, еще некоторых „экзистенциальных" глаголов) и существительных в дательном падеже можно сказать, что она функционально-семантически ограничена теми существительными, или явлениями, которые, как правило, не являются результатом воли человека: *беда, ссора, гроза, дождь* и т.п. Конструкцию „дательный + инфинитив" в русском языке можно рассматривать в качестве адаптированного транспонированного эквивалента конструкции, составленной из именительного падежа и личной глагольной формы, так как наряду с временным значением футуральности (которым обладают и основные грамматикализованные формы в сочетании с именительным) она имеет и спровождающие модальные значения, какие чаще всего встречаются именно у транспонированных форм. Это подтверждает и параллельное употребление (транспозиция) форм прошедшего времени и инфинитива в следующем примере:

(42) *Ох, батюшки, — вздыхала за дверью старуха. —* ***Пропала*** *твоя головушка!* ***Быть*** *беде, родимые мои,* ***быть*** *беде!* (МГ 95)

Все это указывает на то, что темпоральность (здесь футуральность), реализующая свое выражение в инфинитвной конструкции с дательным падежом, становится стилистически маркированной категорией. Этому, в свою очередь, способствует и независимость действия от воли его субъекта (*Золотова 1982, 183*).

В отличие от безличных предложений (типа *нам надо ехать*), внутренняя синтаксическая модальность (как отношение между субъектом действия и действием) в инфинитивных предложениях (типа *нам ехать*)

выражается не лексически (модальными словами), а структурно (где субъект в форме дательного) и интонационно (*Золотова 1973, 154*).

3.1. Здесь также следует подчеркнуть, что для всех приведенных типов и подтипов инфинитивных конструкций общим признаком является выражение предстоящих действий, т.е. действий, реализация которых ожидается после момента речи.[15] Таким образом, их основным значением является *футуральность*. Без этого значения реализация таких конструкций невозможна. Признак темпоральности (футуральности) является постоянным (ингерентным) свойством приведенных инфинитивных предложений, в то время как все остальные (модальные) признаки имеют характер необязательный и непостоянный. Следовательно, данные предложения-конструкции отличаются друг от друга степенью или оттенком модальности.

Первый тип (*скоро мне выходить*), в отличие от второго типа, наряду с футуральностью, обязательно выражает и большую степень (облигаторной) модальности. Это наглядно иллюстрирует следующий пример из популярного стихотворения В. Высоцкого *Козел отпущения*:

(43) *Не один из вас будет землю жрать,*
Все подохнете без прощения.
Отпускать грехи кому — это ***мне решать****,*
Это я — Козел отпущения! (ВВ/КО 191)
(„это я буду решать"; „это я должен решать";
ср. „это мне надо решать")

Выражение большей степени модальности (прежде всего, когда речь идет о невозможности или неспособности совершения субъектом определенного действия) особенно ярко проявляется в отрицательнных предложениях типа *Мне не понять этого* („я этого не могу понять"):[16]

(44) *Чуть помедленнее, кони, чуть помедленнее!*
Вы тугую не слушайте плеть.
Что-то кони мне попались привередливые...
И дожить не успел, ***мне допеть не успеть*** (ВВ/КП 229)

(45) *Пусть враги, как голодные волки,*
У границ оставляют следы —
Не видать им *красавицы Волги*
И не пить им *из Волги воды!* (ЯЛТЖ /ВЛК 77—78)

---

[15] Кроме, конечно, тех случаев, когда вследствие контекста (ситуации) темпоральный характер предложения-высказывания слабеет или же полностью исчезает (временная нейтрализация).

[16] Следует отметить, что темпоральная рамка в предложениях данного типа может иногда содержать не только футуральный („я этого не пойму"), но и презентный компонент („я этого не понимаю"); ср. также пример (2).

(46) *И никого не нужно обвинять,*
Что жизнь порой — тоскливое ненастье,
*Покуда тучи — **солнцу не сиять**,*
Покуда страсти — не согреет счастье (ИР/АСХ 47)

(47) ***Ничтожеству** богатства **не создать**,*
***Не поделиться** радугою Света,*
В душе ничтожной нужно ли искать
Мыслителя, художника, поэта? (ИР/АЖИВ 286)

(48) — ***Уряднику** за всем **не углядеть**, да урядник и не понимает того, что я понимаю ...* (АЧ/УП 57)

(48а) — ***Полицајац не може** свуд **да сшиīне**, а он и не разуме оно шшо ја разумем ...* (АЧс/ПП 272)

Второй тип, т.е. все его подтипы, наряду с футуральностью, отличаются большей или меньшей степенью *персуазивности*, или, точнее, степенью оценки внушения, уверенности говорящего в том, что действие совершится. Напомним, что персуазивность данной инфинитивной конструкции очень часто сопровождается (и таким образом подтверждается) и добавочными лексическими средствами (поясняющим контекстом) ее выражения, как например, вводными словами типа: *видно, по-видимому, знать, верю, выходит, оказывается* и т.п. (ср. примеры 1, 20, 49). Самая высокая степень персуазивности реализуется в последнем подтипе (*быть беде*). Например, в следующей строфе (в более широком контексте) из стихотворения В. Высоцкого *Что случилось в Африке*:

(49) *В желтой жаркой Африке,*
в центральной ее части,
как-то вдруг вне графика
случилося несчастье.
Слон сказал, не разобрав:
*„Видно, **быть потопу!**...”*
В общем, так: один Жираф
влюбился — в Антилопу. (ВВ/ЧСВА 180)

Благодаря приведенным характеристикам, а также своей специфической структуре, инфинитивные конструкции способствуют проявлению образности и экспрессивности высказывания, а соответственно, и контекста, в котором они используются.

4. Наряду с этим, условно названным синхроническим аспектом, настоящий вопрос можно проанализировать и с диахронической точки зрения, как это весьма основательно сделал А. А. Потебня в своем фундаментальном труде (*Потебня 1958, 390—403*). Критически ссылаясь прежде всего на Ф. И. Буслаева, ученый рассматривает инфинитив в современной конструкции типа *ему ехать* в каче-

стве дополнения безличного предиката *есть*, который чаще всего имеет значение глагола *предстоять*, т.е. его презентной формы в 3-м л. ед. ч. *предстоит*, благодаря чему в современном русском языке конструкции приведенного типа часто заменяются формами будущего времени.[17] Исходная основа такой конструкции содержится в древнерусской конструкции *ему есть (бе, было есть* и др.) *ехати*. Однако, и древнерусские памятники свидетельствуют о сравнительно частом пропуске сказуемого *есть* без каких-либо последствий, влияющих на основное значение конструкции. Таким образом, конструкции типа *мне умереть* и *мне есть умерети*, или *быть грому* и *есть быть грому* (необходимость или возможность как потенциальность) функционально не отличаются друг от друга (*Потебня 1958, 394;* ср. также: *Буслаев 1959, 374—375*).

Данный прием пропуска сказуемого *есть* особенно часто встречается в русских былинах (народных эпичских песнях). Проиллюстрируем это на примере сравнительно небольщого контекста (на части адаптированной былины *Три поездки Ильи Муромца*, где инфинитивная конструкция с дательным падежом сочетается с прилагательным в творительном /подтип Б/, или — в народной речи — в дательном):

(50) *Подъезжает Илья к трем дорожкам, на перекрестке камень лежит, а на том камне написано: „Кто вправо поедет — **тому** УБИТЫМ **быть**, кто влево поедет — **тому** БОГАТЫМ **быть**, а кто прямо поедет — **тому** ЖЕНАТЫМ **быть**".*

Призадумался Илья Муромец:

*— (...) **поехать мне** разве, где ЖЕНАТОМУ **быть?** (...) Поеду-ка я по той дорожке, где УБИТОМУ **быть.** (...)* (РБ/ТПИМ 86)

5. Прочная связь (синтаксическая сочетаемость) дательного и инфинитива в приведенных конструкциях в современном русском языке иногда больше походит на сильную подчинительную связь в несвободных словосочетаниях (фразеологизированных выражениях), чем на конструкции, формирующиеся взаимосочетанием двух свободных компонентов. Отражение такого состояния можно найти и в толковых и фразеологических словарях, в которые некоторые из приведенных конструкций внесены в качестве фразеологизмов. Например: *быть беде, быть дождю* (ср., в частности: СО 70; ТК 69).

В дополнение отметим, что конструкция „дательный + инфинитив" в русском языке встречается как в народном эпическом творчестве на древнерусском языке, так и в современном языке в художе-

---

[17] В связи с этим ср. следующий пример в современном русском языке, а также и его эквивалент в сербском: *— Мне не нужно знать (...), приятно или неприятно тебе говорить правду. Но **тебе** ПРИДЕТСЯ ее **говорить**.* (МБ 28) (= „ты (обязательно) будешь говорить") // *— Није ми потребно да знам (...) је ли теби говорити истину угодно или неугодно. Али ти **ћеш** је МОРАТИ **рећи**.* (МБс 33).

ственном стиле (в первую очередь, в поэтической речи). Думается, сегодня она самая частотная в разговорном, „бытовом" языке, проявляющемся чаще всего в диалогическом контексте. Употребление приведнных конструкций в художественном стиле является отражением приема стилизации, т.е. их переноса из разговорного стиля. В нарративных же частях художественных текстов такие случаи употребления инфинитива встречаются весьма редко.

6. Хотя употребление инфинитива с дательным встречается в самых древних памятниках письменности, в таких, какими являются, например, памятники на санскритском языке или же на старославянском, хронологически и генетически более близком ситуации в славянских языках, в настоящее время данная конструкция функционирует не во всех языках. Ее исчезновение можно объяснить (по меньшей мере, в некоторых славянских языках), прежде всего, влиянием неславянской части балканского языкового союза. Речь идет, преимущественно, о влиянии греческого и албанского языков на южнославянские, в которых полностью (в болгарском и македонском) или частично (в сербском) инфинитив исчез, причем его функцию заняла композита „*да* + презенс", синтаксически не сочетающаяся с дательным[18] (*Миклошич* 1876, 188; *Кравар* 1953, 43).[19]

В заключение отметим, что в современном сербском и польском языках, в отличие от русского языка, данная инфинитивная конструкция почти полностью исчезла; вместо нее используются другие морфо-синтаксические (формы будущего или настоящего времени, сослагательного наклонения, будущего или настоящего времени модального /неполнозначного/ глагола <серб. *морати, моћи, требати* и т.п.; польск. *mieć, móc, musieć* и т.п.> в сочетании с зависимым инфинитивом полнозначного глагола, различные модальные конструкции с презентно-футуральной перспективой) и лексико-семантические средства (сопровождающие /поясняющие/ лексические средства, выражающие модальные оценки персуазивного характера <серб. *неизоставно, несумњиво, сигурно, свакако, по свему судећи, вјероватно* и т.п.; польск. *niewątpliwie, na pewno, chyba, widocznie, zapewne, prawdopodobnie*> и др.).[20]

---

[18] Исключение из этого правила составляют некоторые из оптативных инфинитивных предложений, в которых вместо инфинитива возможно использовать композиту „*да* + презенс", например, в сербском языке: *Да* ***ми је наспавати се!*** / *Да* ***ми је да се наспавам!*** (*Да* ***ми је*** *само* ***да се наспавам!***).

[19] Ср. *Потебня 1958*, 353, где выдвигается гипотеза о том, что в данном случае речь идет не о внешном влиянии, а о самостоятельном (внутреннем) развитии приведенного язкового явления.

[20] Об употреблении данных лексических средств в славянских языках в другом (претеритальном) контексте в качестве адвербиальных эквивалентов (конклюзивных „предположительных" и „умозаключительных" модификаторов) болгарских конклюзивных глагольных форм см. *Куцаров 2007.*

Примеры употребления инфинитива с дательным в сербском языке весьма редки, и они, в отличие от того же употребления в современном русском (и в древнерусском) языке, в котором оно широко распространено (как в разговорном, так и в художественном стиле), встречаются, главным образом, в поэтической речи и в высоком (архаизированном) стиле. Данному употреблению инфинитива грамматики сербского/сербско-хорватского языка не уделяют особого внимания (можно предположить, что такой ситуации спсобствовали именно слабая частотность и функционально-стилистическая ограниченность настоящей конструкции). Так, например, новый синтаксис сербского языка (*Пипер и др. 2005*, 181) этому вопросу посвещает всего несколько строк в виде примечания относительно того, что субъектный дательный в сочетании с инфинитивом в современном сербском языке сохранился только в фразеологизме (51) ***Богу је плакати***. В предыдущих грамматиках настоящий вопрос также не обсуждался подробным образом. Например, в грамматике *Брабец и др. 1965*, 228 авторы, допуская возможность употребления инфинитива с (логическим) субъектом в дательном падеже, приводят следующие примеры: (52) ***Бјеше му пазити***; (53) *Сваную је дан када* ***је Јожи било путовати*** *у Копар* и (54) ***Нама је засукати*** *рукаве*, отмечая при этом, что безличные формы глагола *бити* имеют значение глаголов *требати, морати*. М. Стеванович, рассматривая в своей грамматике (*Стеванович 1969*, 742) предложения типа (55) ***Њему је*** *сада* ***кушати*** *штит* (В. Назор, *Шарац*, 17) или (56) ***Нама је*** *сутра зором* ***путовати***,[21] лишь коротко отмечает, что они имеют преимущественно модальное значение обязательности и неотложности выполнения действия (ср. *Потебня 1958*, 402—403*;* ср. также *Катичич 1986*, 469). К этим примерам можно причислить и примеры (вопросительные предложения) типа: (57) *Шта* ***нам је*** *(сада)* ***чинити?*** (ср.: *Шта* ***нам ваља чинити?***) (= „шта ћемо чинити” /”шта треба да чинимо”); ср. также вышеприведенные русские примеры (31), (32), (33), (35). В польских же грамматиках о возможности использования подобной конструкции вообще не упоминается (ср., в частности, *Салони, Свидзиньски 1987*, 119—123). Тем не менее считаем, что такое употребление допустимо, о чем свидетельствует и следующий пример (58) *Po cóż* ***mi być*** *świadkiem?*;[22] ср. пример (21б); ср. также пример (39) (без выраженного субъекта: *Cóż by tu* ***robić****, gdy przyjdą?*).

На наш взгляд, в этих примерах, как и в русском языке, темпоральный компонент (в первую очередь, футуральность) является, если не более важным по сравнению с модальным, то в достаточной степени значительным и стабильным для полного понимания предло-

---

[21] Ср. также примеры типа *Чему се журити?* (*Стеванович 1969*: 743).

[22] Возможность такого употребления данной конструкции подтвердил информант из Польши — преподаватель польского языка Маргарита Криска (Małgorzata Kriska) из Варшавского университета.

жения-высказывания. Добавим также, что несмотря на небольшую частотность употребления инфинитива в сочетании с дательным в сербском, польском, а также в других славянских языках, данный вопрос заслуживает более подробного рассмотрения в современных синтаксических исследованиях и на материале этих языков.

СОКРАЩЕНИЯ — ИСТОЧНИКИ ПРИМЕРОВ

АП — А. С. Пушкин. *Капитанская дочка.* М.: Русский язык, 1974.

АПп — Aleksander Puszkin. Córka kapitana. Dama pikowa (tłumaczyli T. Stępniewski, S. Pollak). Warszawa: Książka i Wiedza, 1989.

АПс — Александар Пушкин. *Капетанова кћи* (превео Б. Ковачевић). Београд: Нолит, 1965.

АЧ — А. П. Чехов. *Рассказы.* Л.: Художественная литература, 1978 [ЛФ — „Лошадиная фамилия", З — „Злоумышленник", УП — „Унтер Пришибеев", Т — „Тоска", Ш — „Шуточка"].

АЧс — A. P. Čehov. *Dvoboj i druge pripovetke* (preveo P. Mitropan). Beograd: Rad, 1954 [КП — „Konjsko prezime", ЗСП — „Zločinac s predumišljajem", ПП — „Podoficir Prišibejev", Т — „Tuga", МШ — „Mala šala"].

БВ — Борис Всеволодов: „Предисловие" — в кн.: Д. Чосич. *Солнце далеко*: 5—8 (см. ДЧр).

ВВ — В. С. Высоцкий. *Нерв.* М.: Современник, 1982[2] [КО — „Козел отпущения"; КП — „Кони привередливые"; МП — „Милицейский протокол „; ОНВИЗ — „Он не вернулся из боя"; РБ — „Разведка боем"; ЧСВА — „Что случилось в Африке"].

ДЧ — Добрица Ћосић. *Далеко је сунце.* Београд: Просвета / Сарајево: Свјетлост, 1966.

ДЧр — Добрица Чосич. *Солнце далеко* (перевод Т. Поповой и А. Романенко). М.: Издательство иностранной литературы, 1956.

ИК — И. А. Крылов. *Басни.* М.: Детская литература, 1975 [СИС — „Слон и Моська"; ЩИТ — „Щука и Кот"].

ИР — Иеромонах Роман. *Радоваться небу.* Минск: Белорусский Экзархат — Белорусская Православная церковь, 2004 [АЖИВ — „А жизнь и Вера, как душа и Свет"; АСХ — „А счастье ходит вместе с Красотой"; ПЛЧ — „Прозрачностью лучится чистота"; С — „Соловей"; СЧ — „Снéга — чуть, но ветер позатих"].

К-Р — Н. Н. Кохтев, Д. Э. Розенталь. *Популярная стилистика русского языка.* Москва: Русский язык, 1988[2].

КС — К. М. Симонов. *Живые и мертвые.* Роман в 3-х книгах. Кн. I. Москва: Советский писатель, 1977.

КСп — Konstantin Simonow. Żywi i martwi (przełożył J. Brzęczkowski). Warszawa: Widawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1984.

КСс — Konstantin Simonov. *Živi i mrtvi* (prevela V. Flaker). Zagreb: Naprijed, 1966.

МБ — М. А. Булгаков. *Избранное: Роман „Мастер и Маргарита". Рассказы.* М.: Художественная литература, 1982.

МБп — Michał Bułhakow. *Mistrz i Małgorzata* (tłumaczyli I. Lewandowska, W. Dąbrowski). Warszawa: Czytelnik, 1996.

МБс — Mihail Bulgakov. *Majstor i Margarita* (prevela V. Flaker). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980.

МГ — М. Я. Гловинская. *Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм* // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект: Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика (отв. ред. Д. Н. Шмелев). М.: Наука, 1989, 74—146.

МЧ — М. А. Чванов. *Крест мой?!: Рассказы. Загадка штурмана Альбанова: Роман-поиск.* М.: Голос-Пресс, 2001 [СВП — „Свидание в Праге"].

НГ — см. литературу (Гришина 1988).

ОР — О. Р. Rassudova. *Aapectual Usage in Modern Russian* . Moscow: Russky Yazyk, 1984.

РБ/ТПИМ — *Русские богатыри: Былины и героические сказки в пересказе И. В. Карнауховой* (= составитель Г. И. Карнаухова). Л.: Детская литература, 1988 [ТПИМ — „Три поездки Ильи Муромца"].

РПИР — Русские песни и романсы (= составитель В. Гусев). М.: Художественная литература, 1989 [ИСР — И. Суриков. „Рябина"].

СО — С. И. Ожегов. *Словарь русского языка* (под ред. Н. Ю. Шведовой). М.: Русский язык, 1990[23].

ТК — T. Korać, A. Menac, M. Popović, M. Skljarov, R. Venturin, R. Volos. *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik* , Prvi dio (u red. A. Menac). Zagreb: Školska knjiga, 1979.

ЯЛТЖ — *Я люблю тебя, жизнь!: Советская песенная поэзия* (= составители А. Баташов, Ю. Нахабин). Пермь: Пермское книжное издательство, 1987 [ВЛК — В. Лебедев-Кумач. „Песня о Волге"].

ЛИТЕРАТУРА

Белошапкова 1977 — В. А. Белошапкова. *Современный русский язык: Синтаксис*. М.: Высшая школа, 1977.

Белошапкова 1989 — В. А. Белошапкова (ред.). *Современный русский язык*. М.: Высшая школа, 1989[2].

Бондарко 1971 — А. В. Бондарко. *Вид и время русского глагола: (значение и употребление)*. М.: Просвещение, 1971.

Брабец и др. 1965 — I. Brabec, M. Hraste, S. Živković. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika* . Zageb: Školska knjiga, 1965[6].

Буслаев 1959 — Ф. И. Буслаев. *Историческая грамматика русского языка*. М.: Учпедгиз, 1959.

Војводић 1994 — Д. Војводић. *О „транспозицији" инфинитива у руском језику (у поређењу са српским)* // Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XXIII (1994), 207—216.

Војводић 1997 — Д. Војводић. *О елиптичним конструкцијама у словенским језицима* // Славистика, књ. И (1997), 7—14.

Гришина 1988 — Н. И. Гришина. *Место инфинитивных предложений в синтаксической системе современного русского языка*. (= Автореф. канд. дисс.). М.: МГУ, 1988.

Гришина 2001 — Н. И. Гришина. *Дативные предложения как один из типов предложений русского языка* // Русский язык: исторические судьбы и современность (Труды и материалы) (= Международный конгресс исследователей русского языка, Москва, филологический факультет МГУ, 13—16 марта 2001 г.), М.: МГУ, 2001, 204—205.

Џукановић 1986 — В. Ђукановић. *Употреба инфинитива у језику А. Шеное, М. Глишића, З. Мајдака и Д. Ненадића* // Наш језик, књ. XXVII/1—2 (1986), 38—66.

Золотова 1973 — Г. А. Золотова. *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. М.: Наука, 1973.

Золотова 1982 — Г. А. Золотова. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. М.: Наука, 1982.

Ивић 1970 — М. Ивић. *О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником* ***да*** // Зборник за филологию и лингвистику, књ. XIII/1 (1970), 43—54.

Катичић 1986 — R. Katičić. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: Nacrt za gramatiku*. Zagreb: JAZU — Globus, 1986.

Кравар 1953 — M. Kravar. *O tzv. „razlici" između infinitiva i veze* ***da*** *+ prezent* // Jezik, god. II (1953/4), sv. 2, 43—47.

Куцаров 2007 — И. Куцаров. *Славянские лексические средства выражения специфических грамматических значений болгарского глагола* // Зборник Матице српске за славистику, књ. 71—72 (2007).

Метс 1985 — Н. А. Метс (ред.). *Практическая грамматика русского языка для зарубежных преподавателей-русистов*. М.: Русский язык, 1985.

Миклошич 1876 — F. Miklosich. *Vergleichende Wortbildungslehre der slavischen Sprachen*. Wien, 1876[2].

Мусич 1910 — A. Musić. *Pitanja u hrvatskom ili srpskom jeziku* // Rad JAZU, knj. 184 (1910), 96—235.

Пешковский 2001 — А. М. Пешковский. *Русский язык в научном освещении*. М.: Эдиториал УРСС. 2001[8].

Пипер и др. 2005 — П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић. *Синтакса савременог српског језика: проста реченица* (у ред. М. Ивић). Београд: Институт за српски језик САНУ / Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 2005.

Потебня 1958 — А. А. Потебня. *Из записок по русской грамматике*: т. I—II. М.: Учпедгиз, 1958[3].

Салони, Свидзиньски 1987 — Z. Saloni, M. Świdziński. Składnia współczesnego języka polskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987[3].

Светлик 1979 — Я. Светлик. *Синтаксис русского языка в сопоставлении со словацким*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, 1979.

Стевановић 1969 — М. Стевановић. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма)*, II: *Синтакса*. Београд: Научна књига, 1969.

Тошовић 1995 — В. Tošović. *Stilistika glagola*. Wuppertal: Lindenblatt, 1995.

Туровская 1998 — С. Н. Туровская. *Употребление вида глагола в высказываниях с модальным смыслом необходимости (К вопросу о доле участия вида в формировании модального значения)* // Типология вида: проблемы, поиски, решения (отв. ред. М. Ю. Черткова). М.: Школа „Языки русской культуры", 1998, 477—485.

Фортуин 2000 — E. L. J. Fortuin. *Polysemy or monosemy: Interpretation of the imperative and the dative-infinitive construction in Russian.* Amsterdam: Institut for Logic, Language and Compuation, Amsterdam University, 2000.

Фортуин 2005 — E. Fortuin. *From necessity to possibility: the modal spectrum of the dativ-infinitiv construction in Russian* // Modality in Slavonic Languages: New Perspectives (eds.: B. Hansen, P. Karlík). München: Verlag Otto Sagner, 2005, 39—60.

Шведова 1980 — Н. Ю. Шведова (гл. ред.). *Русская грамматика*, т. II. М.: Наука, 1980 (= АН СССР).

Дојчил Војводић

О ИНФИНИТИВНИМ РЕЧЕНИЦАМА СА СУБЈЕКТОМ У ДАТИВУ У РУСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊИХОВИМ ЕКВИВАЛЕНТИМА У СРПСКОМ И ПОЉСКОМ

Резиме

У раду се разматра употреба инфинитива са субјектом у дативу (семантичким субјектом) у руском језику и његових еквивалената у српском и пољском језику. Анализа показује да оваква употреба наведеног облика садржи двије основне информације: временску и модалну, чиме се постиже виши функционални статус (јер се инфинитив на тај начин приближава личним видско-временским облицима), с напоменом да се унутрашња синтаксичка модалност (као однос између субјекта и радње) у инфинитивним реченицама (типа *нам ехать*) не изражава лексички (модалним ријечима), већ структуром реченице (гдје је субјекат изражен дативом) и интонацијом. То истовремено значи да је инфинитивна реченица информативно засићенија од реченица с личним видско-временским облицима, због чега се у овом случају може говорити о својеврсном синтаксичком синкретизму, односно о компресији, која, у правилу, изазива посебан стилски ефекат у умјетничком (пре)обликовању садржаја исказа. На синкретички карактер руске конструкције посредно упућују и њени преводи на српски и пољски језик; уп. реченицу *Скоро* ***мне выходить*** (са синкретичким семантичким компонентама „я скоро выйду" + „скоро я должен выйти"), која може да се преведе на два начина: (а) временски: *Ускоро* ***ћу изаћи*** (*Niedługo* ***wyjdę / Będę*** *niedługo* ***wychodzić***) и/или (б) модално: *Ускоро* ***ћу морати изаћи*** (***Muszę / mam*** *niedługo* ***wyjść / wychodzić***).

Присуство категорија лица и времена, премда формално скривених и неисказаних у самоме инфинитиву, посебно налази свој израз у јужнословенским језицима, какав је и српски, у којем на мјесту инфинитива може стајати и лични презентски облик глагола, односно композита „*да* + презент”; уп. сљедеће варијанте превода наведене инфинитивне реченице: (а) *Ускоро* ***ћу да изађем*** и (б) *Ускоро* ***ћу морати да изађем***. Конструкција „датив + инфинитив” у руском језику може се такође посматрати као адаптирани транспоновани еквивалент конструкције која је састављена од номинатива и личног глаголског облика, јер уз временско значење (које имају и основни граматикализовани облици у споју са номинативом) она има и пропратна модална значења, каква се најчешће сусрећу управо код транспонованих облика. Међутим, иако иннфинитив на синтаксичком нивоу, тј. помоћу инфинитивних реченица (у руском језику) може исказивати и вријеме и лице, овдје се, ипак, не може говорити о њему као о граматикализованом облику. Оно што такву употребу овог неодређеног глаголског облика приближава граматикализованим облицима јесу његове семантичке карактеристике које, између осталог, одређују и у какве ће синтаксичке везе улазити глаголска радња. У савременом српском и пољском језику, за разлику од руског, ова конструкција је готово нестала из употребе; умјесто ње користе се друга морфо-синтаксичка и лексико-семантичка средства. Због свих наведених карактеристика, као и због своје специфичне структуре, дате инфинитивне конструкције доприносе сликовитости и експресивности исказа, односно контекста у којем се употребљавају.

UDC 811.161.1'373.611:811.163.41'373.611

Биљана Вићентић

СИНТАКСИЧКА ДЕРИВАЦИЈА У РУСКОМ И СРПСКОМ
(теоријски поглед)

У раду се бавимо појмом синтаксичке деривације у обрађиваној литератури. Представљена су различита тумачења овог појма и различити приступи анализи ове језичке појаве. Скрећемо пажњу на одређене моменте везане за семантички аспект проучаване појаве.

Кључне речи: *синтаксичка деривација, творба речи, врста речи, транспозиција, промена значења*

„Синтаксичка деривација" се везује за име Ј. Куриловича, који је тридесетих година прошлог века овај појам објашњавао у свом чланку под називом *Лексичка и синтаксичка деривација. Прилог теорији врста речи*. Курилович деривацију одређује не само као поступак образовања једних речи од других с променом синтаксичке функције, већ и као употребу једне речи с различитим секундарним синтаксичким значењима (у обележеном синтаксичком окружењу).

Синтаксичка деривација се одређује у поређењу с лексичком. Лексички деривати су нове речи које имају исту примарну синтаксичку функцију као и мотивациона реч. Рецимо, Курилович наводи да су именички деминутиви лексички деривати именица (имају и исту синтаксичку функцију). Дакле, синтаксички деривати су облици с истим лексичким садржајем, као код мотивационе речи, али с другом синтаксичком функцијом (Курилович, 1962).

Синтаксичка деривација језички је феномен везан за неколико језичких нивоа: за творбу речи (посматра односе двеју творбено сродних речи, и то непосредно творбено мотивисаних), семантику (с обзиром на значење деривата одређује се да ли је у питању лексички или синтаксички дериват) и, на крају, за синтаксу (ако се дериват посматра у саставу већих синтаксичких јединица: синтагме и реченице, синтаксичка деривација утиче на промену врсте речи, па и примарне синтаксичке функције).

У нашем раду обратићемо пажњу на употребу термина синтаксичка деривација и синтаксички дериват код неколицине аутора. Али, пре тога, размотрићемо значење термина блиских или сличних син-

таксичкој деривацији, као што су: трансформација, транспозиција, конверзија и перифраза.

1. Трансформација се највише повезује с генеративном (трансформационом) граматиком Чомског. У руској науци о језику термин није толико распрострањен (нема га ни у Енциклопедији *Русский язык*, 1998). Међутим, у књизи *Имена. Предикаты. Предложения* Ј. Степанова (Степанов, 1981) аутор цело поглавље посвећује тој појави коју дефинише на следећи начин: трансформације су преображаји предикатора у имена и имена у предикаторе (нпр. *белый — белизна, бегать — бегание* и сл.). Тај преображај не подразумева промену лексичког значења (тј., према Степанову, сигнификата), већ само синтаксичке функције (тј. денотата, предмета у лингвистичком поимању). Касније Степанов трансформацију у правом смислу речи изједначава с тзв. актуелном деривацијом под којом се подразумева деривација „протекающая в речи и зачастую не приводящая к устойчивым результатам в виде идиоматических слов, обрастающих историческими значениями" (Степанов, 183). А онда, даље конкретно наводи продукте актуелне деривације: 1. називе предмета рада и професије: *расклеивательъ, черпательъ...* (дакле, именице глаголског порекла); 2. апстрактне номинације особина, тј. апстрактне именице образоване од придева: *сезонный — сезонность, массовый — массовость...*; 3. образование апстрактних глаголских именица које означавају процес: *бурение, вождение...*

2. Транспозиција се такође код Степанова помиње у контексту трансформације и одређује на следећи начин: као језичка појава у којој језичка јединица или језички знак, не мењајући своје „материјално", конкретно значење, мењају граматичко значење (Степанов, 185). Другим речима, транспозиција је општији појам од трансформације и деривације, подразумева прелазак речи или облика речи из једне у другу врсту речи (на пр. супстантивација, адвербијализација, прономинализација и сл.).

Лопатин, у *Енциклопедији руског језика*, као једно од значења транспозиције наводи значење синонимично синтаксичкој деривацији (у Куриловичевој интерпретацији). Дакле, под транспозицијом се подразумева образовање речи која се семантички разликује од мотивационе речи само по општем категоријалном значењу врсте речи (*падать — падение; смелый — смелость: быстрый — быстро, быстрота: завтра — завтрашний*). Случајеви образовања придева од именица типа *берег — береговой*, или глагола од придева типа *белый — белеть, белить* не спадају у транспозицију (тј. синтаксичку деривацију), јер постоји извесно померање значења.

3. У сличном значењу употребљава се и реч конверзија. У ширем поимању дате речи она би се подударала с транспозицијом. Међутим, чини нам се да се термин обично чешће користи да означи творбени начин прелажења из једне у другу врсту речи без икаквих

материјалних формалних промена, без афикса (в. Енциклопедију *Русский язык*). Појава је присутна, рецимо, у енглеском језику у чистом виду: *scan — снимак*, *to scan — снимати, скенирати*, *answer — одговор*, *to answer — одговорити*. У руском:

Лучшее завтра еще не наступило.

4. Перифраза се код Степанова схвата као појава када две јединице имају исти денотат (предмет или ситуацију), а различит сигнификат (смисао). Пореди се са ситуацијом када говорници у дијалогу описују исти предмет с различитих тачака гледишта. Трансформација не уноси ништа ново у лексичком погледу, а перифраза — да. Без синтаксичких деривата не би биле могуће перифразе типа *принимать участие, делать заявление* и сл., примећује Милославски (Милославский, 1980, 141—2).

Вратимо се на појам синтаксичке деривације. Сви аутори (Курилович, Степанов, Гинзбург, Милославский, СР, РЯ) слажу се у погледу одређења датог појма. Синтаксичка деривација је појава стварања нових речи с истим лексичким значењем и различитом синтаксичком функцијом у односу на мотивирајућу реч. У значењу синтаксичког деривата нема ничег новог, додатог у односу на мотивирајућу реч. Синтаксички дериват објективира компоненте семантике мотивирајуће речи које у њој нису формално испољене. Гинзбург наводи пример глагола *везти/возить* и његових синтаксичких деривата. Синтаксичка схема глагола у реченици гласи: „кто", „на чем-л.", „что-л." или „кого-л.", „куда-л." „откуда-л." „по какому-л. месту" перемешчает. Субјекатску позицију у реченици објективирају речи *возчик, возница, возничий, извозчик*; позицију средства: *воз, возок, повозка* (Гинзбург, 1979). З. Тополињска такође наводи пример глагола *читати* у македонском језику: *читател* актуелизује, објективира значење првог персоналног аргумента реченице (субјекта) с глаголом *читати* (Тополињска, 2003). Занимљиво да глаголске именице типа *вождение* у руском, *читање* у српском није могуће уклопити у синтаксичку схему реченице (не актуелизују ниједан реченични аргумент, већ означавају целу ситуацију). Другим речима, *читање* је процес вршења радње глагола *читати* схваћен као предмет (говора).

Прави синтаксички дериват нема допунских значења, његова формална структура изражава све компоненте значења. Међутим, најчешће долази до померања значења речи, па, рецимо, *охрана* у једном значењу може да буде синтаксички дериват (*охрана имущества*), а у другом лексички дериват (*охрана сообщает*) (Милославский, 69—70).

Проблем настаје у покушају одређивања речи које представљају синтаксичке деривате, а које не представљају. Чини се да већина аутора не сумња у то да су глаголске именице типа *читање, падение*

синтаксички деривати глагола *читати, падать*; а именице *младост, белизна* синтаксички деривати придева *млад, белый*. У првом случају изражава се исто лексичко значење као код глагола, само што се оно, апстраховано, категоријално разликује: процес је представљен као предмет, факт стварности. Глаголске именице се у принципу образују од свих глагола (ипак ређе од свршених), осим од неких чије значење то онемогућује. Милославски каже да их не образују глаголи „семантика которых не предполагает наличия активного субъекта, а рассматривает действие либо как происходящее „само по себе", либо как состояние (грустить, зеленеть, течь)" (Милославский, 153—154).

Оно на шта бисмо ми скренули пажњу и у овом раду, а нарочито у будућим у којима ћемо се конкретније бавити датом темом, јесте једна улога ових синтаксичких деривата у везаном тексту. Код Степанова се среће термин метазнак, док Гинзбург говори о анафори или епифори, тј. функцији упућивања на претходни текст или текст који ће уследити. Дакле, реч је о метајезичкој употреби датих језичких јединица (имају и упућивачку и замењивачку функцију, и функцију сажимања).

> Мама је свирала на клавиру. *Њено свирање* је било надахнуто. Била је лепа. *Та лепота* није обична.

М. Ивић у својој најновијој књизи *О речима* такође скреће пажњу на ову, како је она назива, парапрономиналну службу именица (в. Ivić, 25).

Именице придевског порекла типа *скупец, мудрец, хитрец* Милославски сматра синтаксичким дериватима, јер немају никакав други допунски елемент значења: *скупец — скупой человек* итд. Аутори СР сматрају речи типа *желтый — желток, храбрый — храбрец* лексичким дериватима, јер имају значење „носилац особине"; то значење је ново, није исто што и *желтизна, храбрость*, које имају значење „признак в отвлечении од его носителя".

Научници нису јединствени ни у погледу одређивања деривацијске природе односних придева типа *ґрад — ґрадски, лес — лесной*. Земска у СР без недоумица сврстава ову појаву у синтаксичку деривацију, јер такви придеви означавају општи, неконкретизовани однос према ономе што је дато у мотивирајућој речи. Овакви придеви представљају транспозицију значења предмета у значење особине („који се односи на...", „који се тиче..."). Тако је, на пример, придев *лесной* синтаксички дериват, а *лесистый* лексички, јер има допунско значење.

Међутим, Лопатин у РЯ одбацује односне придеве као синтаксичке деривате не образлажући то посебно. Ново је значење, претпостављамо, „однос према предмету од кога је образован придев".

Образовање глагола од придева Лопатин такође не сматра синтаксичком деривацијом (*белый — белить, белеть*).

3. Тополињска у својој студији посвећеној синтаксичкој деривацији у пољском и македонском језику као продукте синтаксичке деривације издваја следеће врсте речи и творбене категорије: девербалне именице и придеве, деадјективне именице и глаголе и десупстантивне глаголе и придеве. Ауторка каже да се ради о речима (глаголима, именицама и придевима) које у процесу формалне деривације прелазе из једне врсте речи у другу, што доводи до промене синтаксичке функције. Иако оваквим приступом Тополињска обухвата оне деривацијске односе који се традиционално не тумаче као односи синтаксичке деривације, она занимљивом поставком проблема долази до корисних закључака из творбе речи и (морфо)синтаксе. У ствари, Тополињска у самом раду чешће користи термин транспозицијски дериват него синтаксички. На крају ове монографије она експлицира закључак, који се намеће у анализи, да је транспозиција увек семантички мотивисана, тј. да је семантичка промена „неотуђив атрибут транспозиције" (Тополињска, 161). Под семантичком променом се подразумева и 1. додавање и/или замена неке семантичке компоненте присутне у творбеној бази, или 2. промена у хијерархији већ постојећих компоненти значења. Оваквим закључком Тополињска укида потребу за разликовањем лексичке и синтаксичке деривације, јер је, према њеном мишљењу, семантичка промена обавезна и у синтаксичкој деривацији. Закључак је, у ствари, последица синтаксичког приступа творбено-морфолошким процесима: промена синтаксичке функције повлачи за собом и промену структуре синтаксичке схеме реченице и текста.

До сличног закључка друкчијом анализом и методом долази и Урисон анализирајући употребу глагола и глаголских именица уз глаголе *видеть и слышать*. Ово истраживање је показало да је уз глаголе комбиноване визуелно-аудитивне природе типа бомбить, рубить, стирать и сл. (у чије значењско одређење не улази звучна компонента, али то да звук прати радњу ми знамо из свог ванјезичког искуства) могуће употребити и *видеть*, и *слышать*: *Он видел как бомбили город* и *Он слышал как бомбили город*, док глаголске именице истих глагола захтевају употребу само глагола *видеть*: *Он видел бомбежку города*. Другим речима, изводи закључак Урисон, предмети (глаголска именица претвара глагол у именицу, а именице означавају предмете у ширем смислу) могу само да се виде, а звуци се чују. Навешћемо ауторове речи: „приведенные факты свидетельствуют о том, что синтаксическая деривация — это не просто номинализация, а скрытая перестройка лексемы 'в духе' другой части речи" (Урысон).

Та „скрытая перестройка" биће тема наших будућих радова посвећених синтаксичкој деривацији у руском језику у поређењу са српским.

ЛИТЕРАТУРА

Гинзбург Е. Л., *Словообразование и синтаксис*, Москва, 1979.

Курилович Е., *Очерки по лингвистике*, Москва, 1962, 454 стр.

Милославский И. Г., *Вопросы словообразовательного синтеза*, Москва, 1980, 294 стр.

Русская грамматика, СССР, т. 1, Москва, 1982.

РЯ — *Русский язык*. Энциклопедия, под ред. Ю. Н. Караулова, Москва, 1998.

СР — *Современный русский язык*, под ред. В. А. Белошапковой, Москва, 1989.

Степанов С., *Имена. Предикаты. Предложения*, Москва, 1981, 400 стр.

Тополињска Зузана, *Полски-македонски. Граматичка конфронтација*. 6. Синтаксичка деривација, Скопје, 2003, 191 стр.

Урысон Е. В., *Отглагольные существительные со значением ситуации и „наивная энциклопедия”*, Вопросы языкознания, 1996, 4, с. 25—38.

Ivić Milka, O rečima. *Kognitivni, gramatički i kulturološki aspekti srpske leksike* . Lingvistički ogledi, pet, Beograd, 2005, 138 str. (*O imenicama u parapronominalnojslužbi* , str. 25).

Биляна Вичентич

СИНТАКСИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ
(теоретический аспект)

Резюме

В нашей работе приводятся анализы и толкования понятия синтаксической деривации и традиционной лингвистике. Обращается внимание на новый семантический подход к данному языковому явлению: на то, что формальные изменения всегда влекут за собой и семантические сдвиги. Работа представляет только теоретическое введение в область, которая более конкретно будет исследоваться нами в будущем.

UDC 811.161.1'367.622:811.163.41'367.622

Милена Ивановић

КОНГРУЕНЦИЈСКЕ КЛАСЕ ИМЕНИЦА У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се разматрају особености основних конгруенцијских класа у српском и руском језику, понаособ и контрастивно, са посебним освртом на потпарадигме основних класа, хетероклитичне и дублетне парадигме.

Кључне речи: *конгруенцијска класа, конгруенцијска парадигма, атрибут, предикат, потпарадигма, хетероклитична парадигма, дублетна парадигма, род, број, анимантност*

Полазећи од традиционалног схватања конгруенције као морфосинтаксичке везе између именичког конституента, као главног члана синтагме, и глагола, односно придевске речи и допуњујући га моделом конгруенцијске класе, покушаћемо да одредимо особености конгруенције у именичким синтагмама у руском и српском језику.

Појам конгруенцијске класе у славистику увео је Андреј Анатољевич Зализњак (Зализняк, 1967[1]), а у србистици га примењује Предраг Пипер (ССЈПР[2]).

Појам конгруенцијске класе подразумева скуп језичких јединица које имају функцију главног члана у конгруенцијском односу, а које имају иста конгруенцијска својства. Припадност одређеној конгруенцијској класи утврђује се на основу морфосинтаксичког окружења дате јединице, а помоћу тзв. дијагностичких контекста.

Припадност одређене језичке јединице истој конгруенцијској класи утврђује се на основу тзв. дијагностичких контекста. Дијагностички контексти имају леву страну, која обухвата препозицијску (атрибутску) конгруенцију и десну страну, која, пак, обухвата постпозицијску конгруенцију (оличену у везничкој речи која уводи зависну клаузу), односно предикатску конгруенцију.[3]

---

[1] Зализняк, 1967: Зализняк, А. А., *Русское именное словоизменение*, Москва, 1967.

[2] ССЈПР: *Синтакса савременог српског језика: проста реченица* (Предраг Пипер и др.; у редакцији М. Ивић), Београд/Нови Сад, 2005.

[3] Пример дијагностичког контекста (за именице типа *сироче*):

Знам то Х, које...	*Знам те Х, који...*
То Х је било поменуто.	*Ти Х су били поменути*
Знам то Х, које...	*Знам ту Х, коју...*
То Х је било поменуто.	*Та Х је била поменута. //*
	Та Х су била поменута.

1. *Основне конгруенцијске класе*

На основу анализе морфосинтаксичког окружења именичких јединица помоћу дијагностичких контекста Андреј Зализњак издваја седам основних конгруенцијских класа у руском језику:

1. **класа** — именице типа *дом*
2. **класа** — именице типа *слон*
3. **класа** — именице типа *стена*
4. **класа** — именице типа *коза*
5. **класа** — именице типа *окно*
6. **класа** — именице типа *чудовище*
7. **класа** — именице типа *сани*

Табела 1:

анимантност/род	мушки	женски	средњи	„парни”
неживо	I класа тип *дом*	III класа тип *стена*	V класа тип *окно*	VII класа тип *сани*
живо	II класа тип *слон*	IV класа тип *коза*	VI класа тип *чудовище*	

Именице плуралија тантум Зализњак сврстава у посебну конгруенцијску класу. Именице које припадају овој класи разликују се од свих осталих класа хомонимијом облика једнине и множине. Ова хомонимија доводи у руском језику до неутрализације обележја рода. У складу са приступом Зализњака плуралија тантум се не разматрају као именице код којих одсуствује категорија рода, већ као именице које имају тзв. „парни род” (Зализняк, 1967, 75—80).

Предраг Пипер одређује 20 конгруенцијских класа, укључујући и бројеве (укупно 5 класа) у српском језику (СССЈПР), од чега као основне можемо издвојити четири:

1. **класа** — именице типа *град*
2. **класа** — именице типа *Словен*
3. **класа** — именице типа *мајка*
4. **класа** — именице типа *слово*

Посебан случај у српском језику представљају именице типа *сироче*, које имају дублетну парадигму рода и броја па и дублетну конгруенцијску парадигму. С обзиром да именице овог типа имају две врсте облика у множини — облик на — *ићи* и облик на -*ад* (овде је реч, заправо, о збирној именици), имају и различите могућности конгруенције у множини. У оба случаја њихова конгруенција је хетероклитичка — у једнини одговара типу *грање* (као потпарадигми типа

слово), а у множини, код облика на *-ићи*, типу *Словен*, а код облика на *-ад* типу *Земља* (као потпарадигми типа *мајка*):

> Моје ће се другарице наиграти и нагледати света, а ја овде, необучена како **какво** сироче, седим код оваца (Домановић).
>
> Сада, његовом смрћу и нестанком, постају као **неки** сирочићи, **остављени** свакоме, целом свету, на милост и немилост (Станковић).

У другом случају, при слагању са предикатом, с обзиром на конфликт семантичких и формалних показатеља, могуће је употребити како облик једнине, тако и облик множине, због чега би именице овог типа могле чинити посебну конгруенцијску класу:

> Сирочад Раданова **потуцају се** по најму, а жена му некако убрзо пресвисла од тешка јада (Глишић).

С обзиром, међутим, да се сви елементи конгруенцијске парадигме овог типа могу извести из елемената других парадигми, као и да се, за разлику од наведене четири основне конгруенцијске класе, из елемената парадигме именица типа *сироче* не изводе друге потпарадигме или хетероклитичке парадигме, по нашем мишљењу нема основа за издвајање именица овог типа *сироче* у посебну, основну, конгруенцијску класу. Осим тога, поједине именице овог типа имају, пак, само један облик за множину, па и само једну конгруенцијску могућност (нпр. ждребе — ждребад, *ждребићи).

У српском језику хомонимија облика једнине и множине код именица плуралија тантум не доводи до неутрализације обележја рода. Ове именице могу бити како мушког (нпр. *ноґари*), тако и женског (нпр. *санке*) и средњег рода (нпр. *кола*). Тако се оне у српском језику могу посматрати као потпарадигме одговарајућих основних конгруенцијских класа (в. Табелу 1).

Именице сингуларија тантум у оба језика посматрамо као непотпуне потпарадигме основних конгруенцијских класа — иако имају потенцијалну множину, ретко се, а поједине именице и никада, употребљавају у овом облику. У табелама 1 (за српски језик) и 2 (за руски језик) приказане су потпарадигме основних конгруенцијских класа: тип *уґаљ* — потпарадигма 1. класе (типа *ґрад*); тип *Марко* — потпарадигма 2. класе (типа *Словен*); тип *Земља* — потпарадигма 3. класе (типа *мајка*); тип *ґрање* — потпарадигма 4. класе (типа *слово*). У руском: тип *лед* — потпарадигма 1. класе (типа *дом*); тип *Иван* — потпарадигма 2. класе (типа *слон*); тип *смелость* — потпарадигма 3. класе (типа *стена*); тип *крестьянство* — потпарадигма 5. класе (типа *окно*).

Табела 1:

основне конгруенцијске класе	потпарадигме основних класа
I класа: тип *гра̄д*	Ip класа: тип *уго̄ль* Ip класа: тип *ного̄ри*
II класа: тип *Словен*	IIc класа: тип *Марко*
III класа: тип *мајка*	IIIc класа: тип *Земља* IIIp класа: тип *санке*
IV класа: тип *слово*	IVc класа: тип *гра̄ње* IVp класа: тип *кола*

Табела 2:

основне конгруенцијске класе	потпарадигме основних класа
I класа: тип *дом*	Ic класа: тип *лед*
II класа: тип *слон*	IIc класа: тип *Иван*
III класа: тип *стена* IV класа: тип *коза*	IIIc класа: тип *смелость*
V класа: тип *окно* VI класа: тип *чудовище*	Vc класа: тип *крестьянство*
VII класа: тип *сани*	

Док у руском језику имамо седам основних конгруенцијских класа, у српском је тај број, дакле, знатно мањи — четири. Поред различитог статуса именица плуралија тантум, разлике између два језика условљене су и различитим испољавањем категорије анимантности. У руском језику ова категорија формално је изражена у облицима сва три рода, и то: мушког и у једнини и множини, а женског и средњег само у множини.

У српском категорија анимантности има свој формални израз само код именица мушког рода у једнини. Морфолошка, као и конгруенцијска парадигма именица женског рода које означавају живо (нпр. *мајка*) и оних које означавају неживо (нпр. *кућа*) не разликују се, тако да ове именице чине једну конгруенцијску класу. Исто важи и за именице средњег рода. Упореди табеле (Табела 3 за српски језик и Табела 4 за руски језик):

Табела 3:

<table>
<tr><th>аниманто̄ст/род</th><th>мушки</th><th>женски</th><th>средњи</th></tr>
<tr><td>неживо</td><td>1. класа
тип гра̄д</td><td rowspan="2">3. класа
тип мајка</td><td rowspan="2">4. класа
тип слово</td></tr>
<tr><td>живо</td><td>2. класа
тип Словен</td></tr>
</table>

Табела 4:

аниманшносш/род	мушки	женски	средњи	„парни”
неживо	1. класа тип *дом*	3. класа тип *стена*	5. класа тип *окно*	7. класа тип *сани*
живо	2. класа тип *слон*	4. класа тип *коза*	6. класа тип *чудовище*	

Насупрот малом броју основних конгруенцијских класа у српском језику уочавамо богатство потпарадигми и хетероклитичких парадигми. Као што смо навели, класе именица сингуларија и плуралија тантум чине у српском потпарадигме основних конгруенцијских класа (укупно седам потпарадигми). У руском језику класе именица сингуларија тантум чине потпарадигме основних конгруенцијских класа (укупно четири), док именице плуралија тантум чине посебну конгруенцијску класу.

2. *Хешероклишичне конгруенцијске парадигме*

Хетероклитичне конгруенцијске класе имају различите парадигме у једнини и множини. Тако именице *власшелин, госпо̄дин* у једнини имају конгруенцију типа *Словен*, а у множини као именице сингуларија тантум типа *Земља*:

> Господин **је ушао** у кола боје свог капута и нестао (Павић).
> Погледајте **ову** господу (Црњански).

Именски изрази са именицом господин често конгруирају са множином у предикату (тип *слово*):

> Али тамо **седе** господа са школама и наукама и ништа нису поверовали (Радовановић).

Овакве парадигме карактеристичне су како за целе класе именица (именица типа *гешо*, именице типа *финале*, именице типа *судија*), тако и за појединачне именице (именице властелин, господин, дете, брат).

Табела 5:

тип	једнина	множина	атрибутска/ предикатска конгр.
тип *гешо*	Ic класа: тип *уга̄љ*	IVp класа: тип *кола*	
тип *финале*	IVc класа: тип *гра̄ње*	Ip класа: тип *ног̄ари*	
тип *судија*	IIc класа: тип *Марко*	IIIp класа: тип *санке*	

тип *сироче*	IVс класа: тип *грање*	1. *сирочићи*: II класа: тип *Словен* 2. *сирочад*: IIIс класа: тип *Земља* IVр класа: тип *кола*	атрибут/предикат предикат
тип *властелин*	IIс класа: тип *Марко*	IIIс класа: тип *Земља*	
тип *господин*	IIс класа: тип *Марко*	IIIс класа: тип *Земља* Iр класа: тип *кола*	атрибут/предикат предикат
тип *дете*	IVс класа: тип *грање*	IIIс класа: тип *Земља* IVр класа: тип *кола*	атрибут предикат
тип *брат*	IIс класа: тип *Марко*	IIIс класа: тип *Земља* IVр класа: тип *кола*	атрибут предикат

Као што се види из Табеле 4 осим разлика у парадигми у једнини и множини, у оквиру једне исте класе именица атрибутска и предикатска конгруенцијска парадигма могу се изводити из елемената парадигме различитих конгруенцијских класа.

Тако именица *дете* у једнини има конгруенцију као именица *грање*, а у множини има атрибутску конгруенцију као именица *Земља*, а предикатску као *кола*:

> **Свако** дете **знало је** за живописне ритуале у којима су туђинци погубљавали све заробљенике без изузетка, жртвујући их свом богу сунца (Јакшић).
>
> Све вештице насрћу на **малу** децу, слатка им је крв, и ујна се страшно брине за судбину Петровог унука, кога Лела ионако није желела (Савић).
>
> **Мања** деца **су вриштала** док су они све то набрајали (Огњеновић).

Код именица типа *судија* реч је о неподударности граматичког и природног рода, па у једнини имамо конгруенцију према природном роду — као именице типа *Марко* (тзв. семантичка конгруенција), а у множини према граматичком — као именице типа *санке* (граматичка или формална конгруенција).

> Судија га ништа **није питао**, али је он рекао (Јосић-Вишњић).
>
> Тешко да икакав „афекат" то може да оправда, ма шта **школоване овоземаљске** судије **рекле** о томе (Стојановић).

Наведене карактеристике односе се на све именице овог типа које се односе искључиво на лица мушког пола (*кадија, владика* и сл.). Што се тиче именица које могу означавати лица оба пола (као, на пример, *судија*) наш корпус показује да је у оним случајевима када се именице овог типа односе на лица женског пола у једнини могућа предикатска конгруенција као тип *мајка*, док атрибутска, по правилу, остаје као код типа *Марко*:

Истражни судија **је продужила** притвор на још 30 дана двојици осумњичених за аферу трговине људима (Политика).

У множини, када се наведене именице односе на особе мушког пола срећу се примери конгруенције са предикатом као тип *Словен* (при чему је предикат, по правилу, удаљен од именице са којом конгруира). То даје основа да код ових именица говоримо о тенденцији ка развијању дублетне парадигме.

Наведене судије су током ове године више пута незаконито **поништавали** одлуке НБЈ о одузимању дозвола за рад банкама... (НБС)

Хетероклитичне парадигме специфична су црта српског језика у односу на руски, што је мотивисано:

1. Одсуством формалног показатеља рода у облицима множине конгруентних речи у руском језику. Тако на пример уз именице типа *г̄е̄то* у српском језику у једнини конгруентне речи стоје у облику мушког, а у множини — средњег рода, док је у руском таква употреба немогућа јер конгруентна реч има један облик у множини без обзира на род именице са којом конгруира.

2. Особеношћу српског језика да код појединих именица значење множине изражава помоћу одговарајућих облика збирних именица уз које атрибут употребљавамо у облику једнине (*т̄а г̄осп̄ода, т̄а браћа* и сл.), а предикат у облику једнине (*Госп̄ода је дошла* и сл.) или множине (*Госп̄ода су дошла, Браћа су дошла* и сл.). У руском језику, напротив, облици типа *господа, братья* имају статус облика плурала а не збирних именица па се конгруентне речи уз њих употребљавају у облику множине:

Могут ли писать **ваши** братья — писатели? (А. Синявскиь, РЦЗ)

3. *Дублет̄не конг̄руенцијске п̄арадиг̄ме*

Неке именице имају дублетне или варијантне конгруенцијске парадигме — припадају једној конгруенцији, али у целини или у појединим елементима могу припадати и некој другој конгруенцији. Тако у српском језику именице типа *варалица* имају конгруенцију типа *мајка*, али могу имати и конгруенцију типа *Словен*. Конгруенција ових именица зависи од тога да ли се односе на лица мушког или женског пола. Однос мушки пол — мушки род када се ове именице односе на особе мушког пола није, међутим обавезан — у том случају ове именице могу имати конгруенцију како типа *мајка* (формална конгруенција), тако и типа *Словен* (семантичка конгруенција), док, уколико се односе на лица женског пола, могу имати само конгруенцију типа *мајка* (и формална и семантичка):

Хемингвеј је био прилично **лоша** пијаница... (Аурора).
По би требало да је био **ноторни** пијаница... (Хост).

Конгруенција типа Словен (дакле, према семантичком моменту) у множини веома се ретко среће и у већини случајева не одговара норми (в. СССЈПР).

У руском језику дублетну конгруенцијску парадигму имају именице тзв. општег рода типа *умница* — конгруенцију као именице типа *слон* и конгруенцију типа *коза*. Као и у српском, облик конгруентне речи зависи од пола особе на коју се ове именице односе.

Всем непонятно казалось и странно, каким это образом вдруг, в деревне, **мог** проявиться **такой** умница (Тургенев).
Почему **этот** пьяница, всю жизнь свою **пивший** только вино, **спросил** в час своей смерти большой стакан воды? (А. Синявский, РЦЗ).
— Перестань! — прикрикнул он на скулящую в дверях Юльку. — Дуй за отцом, за Викториной Мироновной, гуляка **сопливая**! (Астафьев).

Овај тип именица функционише, дакле, као и одговарајуће именице у српском језику, будући да именице општег рода могу имати конгруенцију и према формалном показатељу — као именице типа *коза* и кад се односе на особе мушког пола:

Зараза **немилая**, ты промахнулся из всех трех пистолетов, и ни в одном из них больше нет ни одного заряда (в. Ерофеев, РЦЗ).
Подлежит ли **круглая** сирота призыву на военную службу? (Военкомат).

Дублетну конгруенцијску парадигму у руском језику имају и именице типа *судья*:

Судья немедленно **объявила** перерыв, после которого мы этого майора больше не видели... (Костров)
А при том, — ответил дядя Сандро, — что он, как **хороший** судья, наказал нас (Искандер).

Ове именице разликују се од именица општег рода по томе што уколико се односе на особе мушког пола, могу имати само конгруенцију типа *слон*, док уколико се односе на особе женског пола могу имати и конгруенцију типа *коза* и конгруенцију типа *слон*:

Как же трудно разговорить **федерального** судью. Татьяна Юрьевна не слушала, а взвешивала каждое мое слово и решала: имеет ей смысл молвить что-нибудь в ответ? (Сергеи-насонов)

Посебан случај представљају именице типа *врач*, које такође имају дублетну парадигму — зависно од пола особе на коју се односе

(као *слон* или као *коза*), али је двојака конгруенција могућа само у номинативу једнине, при чему се облици женског рода срећу ретко и то најчешће у разговорном језику:

> Однако **бывшая наша** врач **ушла** в декретный отпуск (Сататоолс).
> **Исполнительная** директор высокомерно **стрельнула** глазками и **поправила** свою высокую причёску (Проза. ру).

Именице овог типа у српском обично се односе само на лица мушког пола, док се за означавање лица женског пола користе од њих изведене именице: *доктор — докторка, директор — директорка, министар — министарка*. У руском језику такође срећемо изведенице овог типа, али оне обухватају знатно мање именица: *учитель — учительница, студент — студентка, бригадир — бригадирка*, док су изведенице типа *директорша* карактеристичне само за разговорни језик.

Уколико, пак, у српском језику именице тог типа немају еквивалентну изведеницу (као на пример именице типа *филолог*), атрибутска конгруенција одговара типу *Словен*, док је за предикатску конгруенцију карактеристична дублетна парадигма (као тип *Словен* и, ређе, као тип *мајка*):

> **Школски** психолог **је истакла** проблем запуштеног и запрљаног школског дворишта (Форцапозега).

Најчешће су, пак конструкције следећег типа, где предикат заправо не конгруира са субјектом израженим именицом типа *филолог*, већ са апозицијом, израженом именом које недвосмислено указује на пол:

> Предавач, **г-ђа Милена Топалов**, психолог је својим динамичним и отвореним излагањем, **придобила** моју пуну пажњу... (Праксаплс).

Појава дублетних конгруенцијских парадигми повезана је, дакле, са сложеним односом између формалног (граматичког) и семантичког (природног) рода. Код именица овог типа конгруенција је могућа било према семантичком роду (тај варалица), било према граматичком (Он је велика варалица), при чему се семантички и граматички род могу подударати (Она је велика варалица). У руском језику ова појава је нешто раширенија, што је повезано, пре свега, са творбеним особеностима.

Извршен опис конгруенцијских класа показује да у српском језику постоји већи број конгруенцијских парадигми него у руском: 20 у српском (од чега 4 основне, 7 потпарадигми, 8 хетероклитичких парадигми и 1 дублетну парадигму) према 13 у руском (7 основних, 4 потпарадигме и 2 дублетне парадигме). Овакав однос условљен је, како је наше истраживање показало, различитим испољавањем пре свега таквих категорија као што су род и анимантност, али и број

(нпр. суплетивни облици типа браћа, сирочад), а посебну пажњу требало би посветити изучавању односа семантичког и граматичког рода код дублетних парадигми.

ЛИТЕРАТУРА

Большая Российская энциклопедия (гл. редактор В. Н. Ярцева), Москва, 1998.

Bernadette J. Urtz, *Gender, iconicity, and agreement in Russian* // Slavic gender linguistics, Amsterdam/Philadelphia, 1999, p. 27—37.

Зализняк, А. А., *Русское именное словоизменение*, Москва, 1967.

Синтакса савременог српског језика: проста реченица (Предраг Пипер и др.; у редакцији М. Ивић), Београд/Нови Сад, 2005.

Пипер, П., *Алтернацијски типови и конгруенцијске класе у српској именичкој парадигми* // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXVII, Нови Сад, 1994, стр. 499—511.

Русская грамматика (под ред. Н. Ю. Шведовой и В. В. Лопатина), Москва, 1990.

ИЗВОРИ ПРИМЕРА

1. За српски језик

Аурора: http://aurora.ekof.bg.ac.yu/~mladen/zelena vila.htm

Глишић: М. Глишић, *Изабране приповетке*, Београд, 1983.

Домановић: П. Домановић, *Сатире*, Београд, 1974.

Јакшић: З. Јакшић, *Никадорски ходочасник*, http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/fantastika/jaksic_nikadorski_c.html

Јосић-Вишњић: М. Јосић-Вишњић, *Прича о издавачу*, http://www.ac.wwu.edu/~kritika/PricaJWi.html

НБС: http://www.nbs.yu/serbian/012.htm

Огњеновић: *Најлепше приповетке Виде Огњеновић* (избор и предговор Милисав Савић), Београд, 2001.

Политика: http://www.rtvpolitika.co.yu/vesti/default.asp?ID=l500

Савић: М. Савић, *Ујак наше вароши*, Београд, 1977.

Станковић: Б. Станковић, *Нечиста крв*, Београд, 1998.

Стојановић: Д. Стојановић, *Лепота и мржња*, http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/naukaknjiz/andric/dstojanovic-anika.html

Форцапозега: http://www.forcapozega.org/Racdialjp2.htm

Хост: http://host.sezampro.yu/rec/9603/rec96033.htm

2. За руски језик

Астафьев: В. П. Астафьев, *Печальный детектив*, Екатеринбург, 2003.

Военкомат: http://www.voenkomat.ru/showrazdel.php?razdelid=910

Искандер: Ф. А. Искандер, *Сандро из Чегема*, Москва, 1989.

Костров: И. Костров, *И равнодушно смотрят небеса*, http://www.media-objektiv.com/spezproekts/book/zona.doc

Проза.ру: http://www.proza.ru/texts/2005/03/05-131.html

РЦЗ: В. Ерофеев, *Русские цветы зла (антология)*, Москва, 1998.

Сататоолс: http://www.satatools.ni/magazm.php?id=11&idnews=25223&current_magazin=1544

Сергеи-насонов: http://sergei-nasonov.narod.ru/Effekt.doc

Тургенев: И. С. Тургенев, *Рудин*, XXX.

Милена Иванович

СОГЛАСОВАТЕЛЬНЫЕ КЛАССЫ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В работе рассматриваются характеристики основных согласовательных классов в русском и сербском языках (отдельно и сопоставительно). Особое внимание уделяется подпарадигмам основных классов, гетероклитическим и двойным парадигмам. В русском языке существует семь основных согласовательных классов, в сербском — четыре, что обусловлено различиями в формальной реализации категории одушевленности/неодушевленности и различным статусом существительных pluralia tantum.

Существительные pluralia tantum, вместе с существительными singularia tantum в сербском языке являются подпарадигмами основных классов (семь подпарадигм). В русском языке — четыре подпарадигмы — к ним принадлежат существительные singularia tantum.

Специфической чертой сербского языка являются гетероклитические согласовательные парадигмы (парадигмы, которые объединяют элементы двух или больше согласовательных классов). Это обусловлено отсутствием формального показателя рода в множественном числе в русском языке и особенностью сербского языка выражать множественное число соответствующими формами собирательных имен существительных.

Двойные парадигмы подразумевают принадлежность отдельных имен существительных одновременно одному согласовательному классу и, целиком или частично, какому-то другому классу. Это явление обусловлено несоответствием грамматического и семантического рода и характерно для обоих языков.

UDC 811.162.1'367.623.6:811.16'367.623.6

Мотоки Номати

О ПОСЕССИВНО-РЕЗУЛЬТАТИВНОЙ КОНСТРУКЦИИ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

(на материале польского языка в сравнении с другими славянскими языками)[1]

В работе рассматриваются грамматические (морфологическая и синтаксическая) и семантические особенности польской конструкции типа mam to zrobione *с точки зрения типологии славянских языков. Автор отмечает, что для формирования данной конструкции важную роль играют заинтересованность в результате действия и ясное изменение ситуации до и после совершения действия.*

Сфера употребления настоящей конструкции отличается в зависимости от языка, но между западнославянскими языками кашубский язык занимает особое положение благодаря более сильной грамматикализации и стабильности посессивно-результативной конструкции. Однако, в сербском языке, по причине более широкого употребления посессивного дательного с глаголом бити*, упомянутая конструкция используется редко.*

Ключевые слова: *посессивно-результативные конструкции, польская конструкция* mam to zrobione*, грамматикализация, грамматический субъект, семантическая роль агенса, пациенс, заинтересованность лица, результат действия, новая ситуация, (не)процессуальность, семантические ограничения, польский язык, славянские языки, типология славянских языков.*

1. *Введение*

По Ю. С. Маслову, в индоевропейских языках структурный тип перфектных образований циклически повторяется. В этом развитии мы можем наблюдать 3 последовательных „раунда" и славянские языки находятся в третьем, последнем „раунде" с общеиндоевропейской точки зрения.[2] Третий раунд представлен двумя типами формирования, т.е. посессивным и непосессивным типами. Посессивному типу принадлежат следующие 2 конструкции: 1. конструкция со вспомогательным глаголом *иметь* и причастием на *-н-*, *-т-*. (напри-

[1] Автор приносит благодарность проф. Предрагу Пиперу за ценные советы и полезные замечания.

[2] По Маслову, к первому раунду относится синтетическая конструкция. Второй раунд представлен аналитическими формами, развивающимся из предикативных сочетаний активного причастия с глаголом бытия или пассивного причастия с глаголами бытия или обладания. См. *Типология результативных конструкций*, стр. 46—53.

мер, польск. *mam to zrobione*, чеш. *mám vyhráno* , мак. *имам напишано*), 2. конструкция со вспомогательным глаголом *быть*, причастием на *-н-*, *-т-* и с компонентом, который означает „обладателя" результата (например, рус. *у меня все сделано*, *у Ивана письмо написано* и т.д.). Различие подтипов 1 и 2 состоит в том, что первый выражает „обладателя" результата через флексию глагола, а последний же через дополнительный элемент (в этом случае предлог *у* с местоимением в родительном падеже). Непосессивным типом является конструкция с предикативным деепричастием или причастием (например, рус. диал. *сын три года уже женивши*, мак. *сум дојден*, польск. диал. *on był przyjechany* и т.д.). Особенно нас здесь интересует посессивный тип.

Этот посессивный тип, наблюдаемый во всех славянских языках,[3] выражает в основном результат предыдущего действия. Так, например, польское предложение *mam to napisane* указывает на то, что в прошлом было действие (в этом случае *написать*), и это действие уже совершено и результат названного действия существует и продолжается в последовательном временно́м плане. В примере *mam to napisane*, следовательно, речь идет о статальной ситуации в настоящем времени, связанной с прошлым действием. Здесь не наблюдается процессуальность в отличие от примера с глаголом совершенного вида *napisałem to*, в котором выражается процессуальное значение в прошлом.

Разумеется, данная конструкция не употребляется в равной мере точно в одном и том же значении во всех славянских языках. Как известно, в македонском и кашубском языках она подвергается сильной грамматикализации под влиянием других с одной стороны,[4] а в других языках названная конструкция еще слабо грамматикализована, с другой. Принимая во внимание этот факт, автор старается проанализировать данное явление на материале польского языка с точки зрения типологии славянских языков.

2. *Ситуация в польском языке*

Как сказано выше, интересующая нас конструкция состоит из трех элементов: 1. глагол *mieć*, 2. существительное или местоимение

---

[3] Интересно заметить, что в старославянском языке не было этой конструкции. Но по П. Хр. Илиевскому, есть конструкция, калькированная по модели греческого языка. См. П. Хр. Илиевски, *Балканолошки лингвистички студии со посебен осврт кон историскиот развој на македонскиот јазик*, стр. 240.

[4] Как известно, часто отмечают, что в македонском языке данная конструкция развилась под влиянием соседних балканских языков. Но П. Илиевский считает, что иностранные языки оказали влияние на македонскую конструкцию с глаголом *има*, но в этом языке не отрицает общее направление развития в индоевропейских языках. См. указ. соч. стр. 241—242. То же самое можно сказать о кашубском языке. В этом языке данная конструкция развилась под влиянием немецкого языка.

как прямое дополнение, 3. причастие (и псевдо-причастие) на *-н-*, *-т-* переходного глагола совершенного вида, согласованное с элементом 2 в роде, числе и падеже. Следовательно, от возвратного глагола не формируется названная конструкция.

При этом семантика элемента 3, точнее, семантика исходного глагола играет существенную роль при образовании данной конструкции. Как справедливо отмечает З. Тополиньска в ряде своих работ посвященных этому вопросу, употребленное в этой конструкции причастие обязательно происходит из переходного глагола совершенного вида.[5] Ясно, что совершение действия, выраженного переходным глаголом на предмет в прямом дополнении легче всего достигает определенного результата. Интересно, однако, заметить, что случается, даже если глагол в исходной конструкции удовлетворяет условию (т.е. употребляется переходный глагол совершенного вида), что такая конструкция не формируется, например, с глаголами *poczytać*, *polubić*, *powitać*, *ucałować*, *zjechać* (в смысле *рассердиться на кого-то*) и многое другое. Так что не допускаются предложения **mam książkę poczytaną*, **mam dziewczynę polubioną*, **mam faceta ucałowanego*, **mam dziecka zjechanego* и т.д.

С другой стороны, есть глаголы, которые часто формируют результативные конструкции. Вот группы таких глаголов:

1. глаголы, имеющие семантику действия динамического, развивающего характера, результат которого порождает новую ситуацию, новый продукт: *zrobić, wykonać, zbudować, napisać, spisać, sfotografować, wydrukować, skasować, zepsuć, przetłumaczyć* и т.д. Приведем примеры: *Ja mam je już napisane* (K. Makuszyński), *bo będę miał te obrazy sfotografowane* (из разговора), *Wszystkie daty pamiętałem tak, jakbym miał je wydrukowane w mózgu* (J. Brzechwa); *Paznokcie mam już pomalowane* (из разговора), *Wiedzą o mnie wszystko, wszystko mają nagrane i zarchiwizowane* (R. Kobierski), *Lubię mieć wszystko zaplanowane* (из журнала)

2. глаголы, имеющие семантику изменения места или ситуации: *wyjąć, wysprzedać, wykupić*, *nakleić, ustalić, ustabilizować, zamówić, ubrać, zdjąć, położyć, nakryć, rozwiązać, obsadzić, rozdzielić, zapewnić, skreślić, pokroić, rozkopać, spakować* и т.д. Приведем примеры: *Baterie mam wyjęte* (из разговора), *Mamy taksówkę zamówioną* (из разговора); *Miejsce już mam ustalone* (из разговора), *Już teraz mam spakowane na stałe trzy walizki* (из журнала), *Już bym miała całkiem w ogóle problem rozwiązany* (из журнала); *Buty masz już ubrane* (из разговора), *Mamy już stół nakryty do kolacji* (из разговора), *Pokoje mamy już rozdzielone* (из разговора), *Mam adres tu naklejony* (из разговора).

3. глаголы, семантика которых означает не внешнее, а внутреннее изменение или новое сознание человека: *zmierzyć*, *policzyć, zna-*

---

[5] См. З. Тополиньска, *Полски-Македонски, Граматичка конфронтација*, 3. Студии од морфосинтаксата, стр. 62—74.

leźć, wyćwiczyć, wymyślić, wykuć. Ale my tu wszystko mamy policzone (D. Bieńkowski), *Ja to mam sprawdzone i zmierzone* (из разговора), *Tutaj mam dwa miejsca znalezione* (из разговора), *Słuch masz wyćwiczony* (из разговора), *Do egzaminu wszystko mam wykute* (из разговора).

4. глаголы, имеющие семантику запрещения, приказания, обещания и т.д. *rozkazać, nakazać, zakazać, polecić, obiecać. Mają obiecane normalne mieszkania w przyszłości* (из журнала), *Dalej zakazane mam* (W. Myśliwski), *Nawet na święta nam nie włączył, mimo iż sądownie miał nakazane, aby to zrobić* (из журнала).

Из семантики этих глаголов видно, что перед действием и после действия ситуация становится совсем другой. Ср. *mam artykuł napisany* (Ø → существование написанной статьи), *mam bilety wysprzedane* (билеты → Ø), *mam miejsce znalezione* (для меня не было места → теперь есть место, на которое могу сесть), *mam to zakazane* (я мог это делать → теперь не могу этого делать). К тому же, совершенно естественно, что в достижении определенного результата и связанного с ним положения может состоять какая-то заинтересованность лица, которое участвует в данной ситуации в неком смысле. Именно поэтому **mam książkę poczytaną*, **mam dziewczynę polubioną*, **mam faceta ucałowanego*, **mam dziecka zjechanego* недопустимы, так как в этих примерах не наблюдается существенное изменение ситуации (или контраст перед и после действия), которая имеет значение для участника ситуации. Другими словами, здесь не ожидается ясный результат, с которого начнется или с которым связывается логическая последовательность для участвующего в данной ситуации лица.

Существование такого рода заинтересованности объясняется путем сравнения результативной конструкции с ее исходной конструкцией.

Как известно, в результативной конструкции грамматический субъект и семантическая роль агенса часто не совпадают. Точнее говоря, она вообще молчит о значении агенса. Например, *mam to zrobione* толкуется так результат *zrobiłem to sobie*, как и результат *zrobiono mi to*, *ktoś mi to zrobił*. В обоих случаях, грамматическому субъекту в результативной конструкции соответствует особа в дательном падеже в исходной конструкции, на которую в самом широком смысле направлено действие *zrobić*. Показательно, что к результативной конструкции нельзя прибавить дательный падеж. Ср. **mam to zrobione sobie* vs. *zrobiłem to sobie*. Этот факт говорит, что результативной конструкцией с глаголом *mieć* выражается заинтересованность в статальном положении. Здесь не важно то, *кто это сделал*, а речь идет о том, что *совершение этого действия и его результат связаны со мной*, а именно *у меня это сделано.*

Что касается других особенностей в результативной конструкции, то можно привести следующие: 1. расширение употребления данной конструкции с опущением существительного в винительном падеже, или абсолютное употребление причастия, которое должно

бы било зависеть от существительного или местоимения (*mamy już napalone*, *mam już zrobione*). 2. употребление причастия в среднем роде, несогласованного с существительным (*mam już napisane 20 stron* vs. *mam już napisanych 20 stron*), 3. употребление положительной формы при отрицании (*nie mam odmierzone* vs. *nie mam odmierzonego*), хотя конструкции с такими особенностями считаются неправильными.

В связи с этим, интересно, что Г. Конечная отмечает, что Ян Хризостом Пасек (из 17 века) не употреблял конструкции с причастием в среднем роде без существительного типа *mam już w piecu napolone*, *mam już z pola sprzątnięte*, а всегда употреблял конструкцию, где существительное и причастие согласуются в роде, числе и падеже. К тому же, в свое время К. Нитч писал, что в польском языке данная конструкция употребляется все чаще, но никогда не допускаются предложения, типа *mam śniadanie zjedzone*, *mam obraz sprzedany* и т.д.[6] Но по наблюдению К. Писарковой, в материалах более позднего времени можно найти предложение типа *mam już obiad zjedzony*.[7] Я тоже слышал конструкцию типа *dziś mam zjedzone 1500 kcal* и в переносном значении *po instalacji tego programu mam zjedzone 60MB* и т.д. Поэтому ясно, что сфера семантики глагола тоже расширяется.[8]

3. *Ситуация в других славянских языках*

Все указанные особенности этой конструкции в польском языке более или менее соответствуют особенностям других западнославянских языков. В этих языках имеется семантическое ограничение данной конструкции, так же как в польском наблюдается расширение употребления причастия в среднем роде, несовпадение грамматического субъекта и семантической роли агенса и т.д. Конечно, частота ее и сфера употребления отличается в разных языках.

3.1. *Чешский язык*

В чешском языке названная конструкция формируется с помощью глагола *mít* и причастия переходного глагола совершенного

---

[6] См. K. Nitsch, *Nowy czas przeszły złożony* // Język Polski I, стр. 102—106.

[7] См. K. Pisarkowa, *Składniowa funkcja imiesłowów z czasownikiem mieć* // Język Polski XLIV, стр. 231—237.

[8] Так, З. Тополиньска считает, что конструкциж *mam już kupiony chleb* в значении посессивно-результативной конструкции вряд ли допустима, но я нашел в разговорном языке такие примеры: *bilety autobusowy mamy już kupiony, lodówkę mam już kupioną*. Наверное, эти примеры находятся на границе допустимости и постепенно входят в сферу употребления. Ряд явлений этого рода можно было бы считать зародышем грамматикализации данной конструкции. См. З. Тополиньска, *Полски—Македонски, Граматичка конфронтација*, 3. Студии од морфосинтаксата, стр. 62—74.

вида. Существительное или местоимение и причастие согласуются в роде, числе и падеже. Как известно, она не подвергается грамматикализации в полной мере. В чешском языке употребляется названная конструкция чаще, чем в польском языке. В этом языке особенно часто наблюдается конструкция с причастием в среднем роде, без дополнения типа *mám hezky uklizeno*, *už máte zaseto, mám s ním domluveno* и т.д. Этого рода конструкцию мы можем найти, прежде всего, в разговорном стиле, но в отличие от польского языка, иногда она уже проникает и в сферу письменного языка, особенно тогда, когда эта конструкция сопровождается существительным в дополнении, как справедливо отмечает К. Гаузенблас.[9] Ср. *Každou knihu mám zabalenu do modrého papíru*, *Všechny dluhy už má splaceny* и т.д. При этом надо отметить, что в чешском языке, в отличие от польского языка, родительный падеж отрицательный не становится нормой, а употребляется чаще всего винительный падеж. Этот факт, наверное, увеличивает и расширяет частоту употребления данной конструкции.

Так же как в польском языке, в этой конструкции в чешском языке грамматический субъект не выражает агенса, а выражает скорее заинтересованное в результате действия и новой ситуации лицо.

Интересно заметить, что в отличие от польского языка, существует своего рода пассивная конструкция типа *Jan dostal přikázáno*, *aby…*, которая, по-видимому, связана с посессивно-результативной конструкцией *Jan měl přikázáno*, *aby…*, не выражающей пассивности в прямом значении, хотя в этом примере Ян оказывается, на самом деле, адресатом действия. В этой конструкции употребляется причастие только переходного глагола совершенного вида, который управляет дательным падежом, так же как в результативной конструкции. Можно отметить, что глагол *dostat* является глаголом *mť* с своего рода модифицированным значением, т.е. *придет ситуация, где кто-то начнет иметь*, *каузируется, чтобы иметь*. Поэтому видно, что этим глаголом выражается ясное направление к Яну, грамматический статус которого в исходной конструкции был дательным падежом (ср. *Přikázali Janovi...*). Но надо сказать, что нет полной параллели в этой пассивной конструкции и посессивно-результативной конструкции (ср. **Jan dostal napsáno*).[10]

3.2. *Кашубский язык*

Среди западнославянских языков, кашубский язык занимает особое место. В этом языке в отличие от польского и других западно-

---

[9] См. K. Hausenblas, *Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině* // Naše řeč, стр. 13—28.

[10] Эта пассивная конструкция, по Г. Далевской, имеется и в лужицких языках (Ср. Ниж. луж. *Ja krydnu (wot mejstarja Suka) nowy woblak šyty*; Верх. луж. *Kow dósta wjace wowsa přidźělene*).

славянских языков, под сильным влиянием немецкого языка результативная конструкция полностью подверглась грамматикализации, поэтому нет семантического ограничения при ее формировании. Хотя и в кашубском данная конструкция сопровождается колоритом разговорного языка, она часто употребляется и в языке литературы. Далее рассмотрим особенности кашубского языка в области морфологии, синтаксиса и семантики.

Так же, как и в польском языке, данная конструкция формируется с помощью глагола *miec* и причастия. В отличие от польского, употребляется и причастие на *-l-*, кроме причастия на *-t-, -n-*: *Piper miôl porę plecónków postawióné na kléwrze*. (J. Drzeżdżon), *jô go móm loni zabité*, (J. Drzeżdżon), *Më doch jich nikòmù ni mómë ùkradłé!* (M. Jelińsczi).

В отличие от польского, результативная конструкция формируется и с помощью глагола несовершенного вида. *Przez wokno wowi mjelë vjidzoné* (A. Budzisz), *po prôwdze jô móm wiele razy czëté, że on zrobi do wole* (J. Drzeżdżon), *ona ni mô na mię wiele razy żdóné* (J. Drzeżdżon). В этом случае значение результата повторяющегося действия может превращаться в значение своего рода опыта, связанного с результатом в прошлом. Поэтому естественно, что она связывается с наречием, означающим повторяемость. *Kuliż razy jô móm wiornioné przed moją Klarką* (J. Drzeżdżon), *w Srakòjcach na jôrmarkù móm bëté wiele razy* (J. Szutenberg), *A tëlé razy jô cë móm gôdóné, że të ùpadniesz i so jesz przez te twòje klucze zãbë òstatné wëbijesz* (K. Lewna).

При этом видовая оппозиция иногда оказывается неясной. Например, у А. Майковского мы находим: *„Cud sę stanje abo jô ti noce we przeżije" — tak wona mje mjała móvjoné.* Этот пример Л. Батковский переводит на польский язык следующим образом: *„Cud się stanie albo ja tej nocy nie przeżyje" — tak mi powiedziała* с одной стороны. С другой стороны кашубское предложение „*Starszi jim mjele povjedzané, że Remus blądzi*" переведено на польский: *„Starsi mowili im, że Remus blądzi."*

Названная конструкция формируется и с непереходным глаголом. Когда она сочетается с глаголом движения, то, как в немецком языке, в качестве вспомогательного глагола употребляется глагол *bëc*, а не *miec*: *„Chłopje, svjinja je vëlazło" — nazód — „A vrëkji mô rozpiskąné"* (A. Budzisz), *Të muchji bëłë zpod płôchtë na kjipje vëlazłé* (A. Budzisz), *Naszi bëlë wuszli do koscoła* (A. Majkowski), *jô nie bél tak dalek wpadli* (J. Drzeżdżon). В отличие от других западнославянских языков, в кашубском языке данная конструкция формируется и от возвратного глагола: *Jô so móm pitóné, oni bë doch so to moglë miec dowiedzóné* (J. Drzeżdżon).

Что касается синтаксических особенностей, сразу бросается в глаза тот факт, что причастие часто появляется в среднем роде, без согласования с существительным: *dzeż të môsz swojégo Julisa ostawi-*

oné? (J. Drzeżdżon), *To też të mosz pevno ju sporo talarów wuzbrané v soloku* (A. Majkowski). Но есть возможность согласования с существительным в роде, числе и падеже: *...młin, chtëren młënôrz wod svojich przódków mjôł erbovąni* (A. Budzisz), *Mia ju prawie robòtã skùńczoną* (W. Czedrowskô).

Особого внимания заслуживает порядок слов в кашубском. Так же как в немецком языке, глагольное слово находится в конце предложения, как уже было видно в приведенных примерах. Но иногда это правило нарушается, особенно тогда, когда подчеркивается другой элемент в предложении: *one mają znioslé jajo, Jô niedôwno móm widzóné brëmzę* (J. Drzeżdżon). *Miała ùkùńczoné wëższą ekònomiczną szkòłã* (H. Dawidowsczi).

Как и в польском языке, в кашубском языке названная конструкция выражает, в основном, ситуацию уже совершенного в прошлом действия. Но, в отличие от польского, данная конструкция может не подсказывать конкретную ситуацию после совершения действия (следовательно, заинтересованность к этой ситуации и потенциальная последовательность этой ситуаций), а результат общего характера. Ср. *Kvjatë jesinné mają svój kledzëk vjeselni woblekłé* (A. Budzisz). Интересно как Я. Джежджон переводит это предложение на польский следующим образом: *Kwiaty jesienne mają suknię weselną na sobie*. Здесь уже ясно, что речь идет о положении. Например, возможна была бы конструкция *Kwiaty jesienne mają suknię weselną ubraną*, но в этом случае ясно ощущается заинтересованность в отношении к результату действия, которой в свою очередь нет в кашубском примере *Kvjatë jesinné mają svój kledzëk vjeselni woblekłé.*

В конце следует отметить самое важное. В отличие от польского языка, грамматический субъект совпадает с семантической ролью агенса. Например: *Król mjoł rozkôząné, że vszëtcë muszëlë narzędë stołové jak ti zbójce na stół kłasc*. (A. Budzisz), *Mëmka ji mja wobjecąné a rękę dąné* (A. Budzisz). В первом случае, само по себе разумеется, король приказал, а не кто-то королю приказал. Что касается второго примера, то Я. Джежджон переводит предложение на польский следующим образом: *Matka obiecała i podała na tę ugodną rekę.* Из этого перевода ясно, что агенсом здесь является мать. Как уже сказано, в польской результативной конструкции грамматический субъект всегда толкуется как адресат, как и в других западнославянских языках.

Из всего сказанного следует, что возможность сочетания с глаголом несовершенного вида, в связи с этим расширение семантического ограничения, окаменение причастия в среднем роде и перенос статуса релятивизатора на статус агенса тесно взаимосвязаны. Посредством этих процессов синтаксическая категория превращается в морфологическую категорию.

Интересно, что лужицкие языки тоже были и есть под сильным влиянием немецкого языка, но посессивно-результативная конструк-

ция не грамматикализирована. В этих языках наблюдается семантическое ограничение при ее образовании, несовпадение грамматического субъекта с семантической ролью агенса в предложении и т.д. так же как в польском языке.

3.3. *Словенский язык*

Большой интерес представляет ситуация в словенском языке, который во многом показывает сходство с западнославянскими языками, хотя он сам принадлежит к южнославянской ветви.

В словенском языке, так же как в польском, существует посессивно-результативная конструкция, которая не подвергается грамматикализации в полной мере. Названная конструкция формируется с помощью глагола *imeti* и причастия переходного глагола совершенного вида (ср. *priěsko je imela lepo urejeno, moramo imeti to stvar urejeno* и т.д.). Как правило, причастие и местоимение или существительное в дополнении глагола согласуются. Так же как в польском языке, существует семантическое ограничение при ее формировании. Так же как в польском языке, глагол должен иметь семантику, которая откроет новую ситуацию после действия. Наблюдается и несовпадение грамматического субъекта и семантической роли агенса. Так, в примере *sestanek imamo obljubljen za danes* грамматический субъект является пациенсом. Еще приведем пример: *poslednji članek je imel objavljen po smrti.* Здесь, разумеется, грамматический субъект не является агенсом, а в этом случае грамматический субъект выражает лицо, связанное с данной ситуацией. Данная конструкция характерна, как в других славянских языках, для разговорного языка, но мы можем найти ее и в языке газеты, литературы и т.д., в том случае, если он более или менее отражает разговорный стиль.

Как известно, в словенском языке употребление родительного падежа отрицательного обязательно при негации, так же как в польском языке. Но в разговорном языке, хотя не часто, наблюдается и употребление положительной формы при отрицании (*nimam še pospravljeno, nimam ničurejeno* и т.д.). Конечно, такого рода конструкция отклоняется от нормы словенского языка и вообще считается неправильной, но все-таки, можно сказать, что это уже начало окаменения причастия в среднем роде, которое потом влечет за собой грамматикализацию данной конструкции. В связи с этим, надо отметить, что и в словенском языке мы можем найти абсолютное употребление причастия в среднем роде. В этом случае обычно подразумевается эллипсис местоимения *to*, *vse* или существительного, которое с контекстуальной точки зрения уже ясно для коммуникаторов (*sem imel napisano, imam pospravljeno* и т.д.).

3.4. *Сербский язык*

В сербском языке существует посессивно-результативная конструкция, но она, по-видимому, не употребляется так часто, как в упомянутых здесь языках. Ни в академическом словаре, ни в словаре Матицы Сербской, т.е. в нормативном словаре не отмечается конструкция данного типа. Об этой конструкции пишет И. Грицкат, приводя такой пример *имам лађу спремљену*.[11] При этом она говорит, что в сербском языке нет посессивного перфекта (речь идет о посессивно-результативной конструкции). С одной стороны мы можем согласиться с проф. Грицкат в том смысле, что в сербском языке нет такого полностью грамматикализованного посессивного перфекта, какой мы находим в германских и романских языках. С другой стороны, есть факт, что в сербском языке существует не полностью грамматикализованная посессивно-результативная конструкция. Характерна она особенно для языка административного стиля (ср. *јер смо овом културом имали засејано више од сто хиљада хектара, они већ имају обрађено око 50 случајева*). Но в разговорном языке (и в подражании административному стилю?) тоже можно ее найти (ср. *имам већ написано 30 страна, овде имамо поручено две кафе и два пива*).

Эта конструкция формируется с помощью глагола *имати* и причастия переходного глагола совершенного вида. В принципе, местоимение или существительное в дополнении и причастие согласуются в роде, числе и падеже. По-видимому, есть семантическое ограничение глагола при образовании данной конструкции, но сфера ее употребления очень ограничивается и стилистическом фактором. Не ясно, какое ограничение существует при образовании настоящей конструкции. Кроме того, нельзя привести парадигму глагола *имати*, т.е. теоретически можно было бы ее привести полностью, но совершенно неестественна была бы конструкция с глаголом *имати* в имперфекте (?*Имаше засејано... / ?Беше имао засејано*), так как такая форма не подходит административному стилю.

Мы сказали, что в принципе согласуются существительное в дополнении и причастие в роде, числе и падеже. Хотя данная конструкция нестабильна, мы можем найти такие примеры: *Већ имамо изгубљено 100 радних сати* с одной стороны, *У том погону имате 70 изгубљених сати* с другой. В первом примере числительному предшествует причастие, а во втором примере наоборот. По-видимому, числительное легче всего управляет непосредственно последующими компонентами, поэтому в первом случае употребляется причастие в винительном падеже, единственном числе, среднем роде. Что касается второго примера, то числительное управляет причастием. Но

---

[11] См. I. Grickat, Razvoj značenja glagola *imati*. Radovi AN NRBiH XVIII, стр. 67—81.

это случается окказионально. Однако, более важным является то, что в первом случае употребляется окаменевшее в среднем роде причастие, что может быть признаком грамматикализации.

Но эта конструкция, в общем, занимает периферическое место в сербской глагольной системе. Этот факт, однако, не значит, что сербский язык не может выразить конструкции польского типа *mam to zrobione*. Хотя нет полного соответствия польскому типу, в сербском языке очень часто употребляется конструкция с глаголом *бити* и дательным падежом в смысле польской посессивно-результативной конструкции. Так, например, польское предложение *mam samochód zaparkowany przed parkiem* переводится на сербский язык не как *имам кола паркирана испред парка*, а скорее *кола су ми паркирана испред парка*; предложения же *mieliśmy wszystko dobrze zrobione*, *mam nogę złamaną — све нам је било добро урађено, ноѓа ми је сломљена* и т.д. Так же как польские примеры, сербские примеры молчат об агенсе в данной конструкции. Предложение *све нам је било добро урађено* может быть результатом или *све смо (себи) добро урадили*, или *све су нам добро урадили*. Дательный падеж здесь играет такую роль, какую играет польский глагол *mieć*. Это именно роль показателя заинтересованного лица. С другой стороны, интересно заметить, что в польском языке такая дативная конструкция вообще не допускается (ср. **samochód mi jest zaparkowany przed parkiem*, **wszystko mi jest dobrze zrobione*, **noga mi jest złamana* и т.д.).

Поэтому, эта дативная конструкция является сербской посессивно-результативной конструкцией, в которой показатель заинтересованного лица выражается путем дополнительного элемента т.е. дательного падежа в отличие от польского языка, где показатель этот появляется во флексии глагола *mieć*.

4. *Заключение*

В этой статье мы показали, что в польском языке формирование названной конструкции во многом зависит от семантики глагола, поэтому она не подвергается грамматикализации в полной мере. При ее формировании глаголы должны иметь семантику, которая ясно передает изменение ситуации, вызывающую заинтересованность у участника в данной ситуации. Кроме того, сфера употребления данной характерной для разговорного языка конструкции, постепенно расширяется. И можно сказать, что названная конструкция находится на пути грамматикализации.

Сравнив ситуацию польского языка с другими славянскими языками, мы можем сказать, что чешский и словенский языки представляют общую с польским тенденцию. Подробнее говоря, в этих

языках показывается невысокая степень грамматикализации с одной стороны, результативная конструкция развивается с другой.

Кашубский язык имеет совершенно грамматикализованную посессивно-результативную конструкцию. Этот факт связан са статусом агенса в ней. В отличие от других славянских языков, агенс и грамматический субъект всегда согласуются.

В сербском языке посессивно-результативна конструкция употребляется сравнительно редко. Вместо нее, часто наблюдается дативная конструкция с глаголом *быть*. Для польского же языка наоборот такая конструкция не характерна. Поэтому в некотором смысле можно сказать, что сербский ориентируется на группу языков *esse* в рамках групп языков *habere*.

ЛИТЕРАТУРА

Dalewska-Greń H. 1997. *Języki słowiańskie*, Warszawa.

Grickat I. 1961. Razvoj značenja glagola *imati*. *Radovi ANBiH XIII*, 67—81.

Hausenblas H. 1963. Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině. *Naše řeč*, 13—28.

Nitsch K. 1913. Nowy czas przeszły złożony *Język Polski I*, 102—106.

Pisarkowa K., 1964. Składniowa funkcja imiesłowów z czasownikiem *mieć*. *Język Polski XLIV*, 231—237.

Илиевски П. Хр. 1988. *Балканолошки лингвистички студии со посебен осврт кон историскиот развој на македонскиот јазик*, Скопје.

Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект), 1983, Л.

Тополињска З. 2000. *Полски-Македонски, Граматичка конфронтација, 3. Студии од морфосинтаксата*, Скопје.

Мотоки Номаћи

О ПОСЕСИВНО-РЕЗУЛТАТИВНОЈ КОНСТРУКЦИЈИ У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

(на материјалу пољског језика у поређењу са другим словенским језицима)

Резиме

У раду се анализирају граматичке (морфолошка и синтаксичка) и семантичке особености пољске конструкције типа *mam to zrobione* с обзиром на типологију словенских језика. Аутор констатује да за формирање дате конструкције важну улогу играју заинтересованост за резултат радње и јасна промена ситуације пре и после вршења радње.

Сфера употребе дате конструкције разликује се у зависности од језика, али међу западнословенским језицима кашупски језик заузима посебно место због јаче граматикализације и стабилности посесивно-резултативне конструкције. У српском језику се, међутим, ретко употребљава поменута конструкција због ширег дијапазона употребе посесивног датива са глаголом *бити*.

ИНДЕКС КЉУЧНИХ РЕЧИ

агенс 199
адвербијална клауза 329
активна дијатеза 445
акциональный класс 73
акузатив 417
аналитическое толкование лексемы 49
аналитичке појаве 357
анафора 261
ангажованост предиката 461
аниматност 587
antonymní a komplementární významy 101
aorist 391
apredykatywność 223
аргументска структура 481
архаичнији дијалекти 405
аспектология 63, 89
аспектуальная ситуация 27
аспектуальность 27
атрибут 587
аутоматска морфолошка анализа 305

балкански језички савез 357
безлична реченица 319
болгарский язык 117
број 587

валентность 73
valence 101, 143
valenčni primitivi 143
вид 73
víceznačnost 101
вишезначност 305
временные союзы 237
врста речи 581
współczesny język polski 161
вторичные имперфективы с „пустыми" префиксами 89

гештальт-психология 537
гипотаксис 537
glagol 391
глаголи емотивног стања 481
глаголи са значењем физичког деловања 445
глаголизација 461
глубинно-семантическая структура предложения 537
grammar 189
граматика 283
gramatyka 161
грамматикализация 599
грамматический субъект 599
граматички облик 293
gramatičko-leksička formalizacija 273
grupa imienna 19

деадјективи 199
девербативи 199
декомпозиција 199
дескриптив 209
дескриптивна решења 461
дијахронија 405
доживљавач 445
допунска (комплементна) клауза 329
дублетна парадигма 587

егзистенција 319
эквиваленты в сербском и польском языках 557
ekspresivnost 391
ekstensja 19
електронски речник 305
эллипсис 537
емоција 499
ендофора 261

жаљење 499

зависносложене реченице 329
зависност успостављања синтаксичког споја са *бивши* (*-а, -е*) од могућности дезактуализовања информације исказане лексичким значењем дате именице 13
zaimek 19
заинтересованность лица 599
значење 293

имати 319
индоевропски језици 417

infinitiv 391
инфинитивные предложения 557
историјска синтакса 435

языковая игра 537
језик Милоша Црњанског 283
југоисток — северозапад 357

катафора 261
категориальная ситуация 27
категоризация семантики 27
категория 73
квалитатив 209
квалификатив 209
квалификативни генитив 435
классификация 73
комплементација 329
компрессия формальной структуры предложения 537
комуникација 461
коначни трансдуктор 305
конверзија 445
конгруенцијска класа 587
конгруенцијска парадигма 587
конклюзивные формы (КФ) и модификаторы (КМ) 117
конклюзив(ность) 117
контекст 499
контрастивный анализ 237
корпусная лингвистика 237
кохеренција/кохезија 465

лаконичност реченице и адекватност изражавања 461
łączliwość 223
лексема 73
lexikální desambiguace 101
лексикографија 293
лексическая обусловленность 209
лексическая семантика 63
лексические компоненты (наполнения) 209
лексические ограничения 209
лингвистика/lingvistika 343, 377
linearyzacja 19
локална граматика 305

межкатегориальные связи 27
metatekst 223
методологија 465
метонимијска деривација 445
многократное сочинение 537
могућности креирања 461
модус 499
морфосинтакса 305

неагентивни, „акцидентни" агенс 445
негација 199
нейтральные и дубитативные ПМ 117
непотпуна реченична структура 461
(не)процессуальность 599
новая ситуация 599
номинализације 199

објекат 199, 417
објекатска клауза 329
обрнута пропорција 461
однос трпних придева (пасива) и адјектива (придева) 293
оксюморон 537
опозиција облика: *дūпломиран* : *изгубљен* : *ūечен* 293
опосредованная синтаксическая связ 537
отношение времени и вида 89
оцена 499

падежи 343
Pax Slavia Orthodoxa 465
парадигме 199
параллельное сочинение 537
параметр 73
паратаксис 537
партиципи 293
пасивна дијатеза 445
пациенс 599
пацијенс 445
пересказывательные формы (ПФ) и модификаторы (ПМ) 117
пересказывательность 117
перспектива 63
поверхностно-синтаксическая (формально-грамматическая) структура предложения 537
повећана релевантност 461
полская конструкция *mam to zrobione* 599
полский язык 237, 599
порядок слов 537
посесивни генитив 435
поссесивно-результативные конструкции 599
посједовање 319
потпарадигма 587
прагматика/прагматика 89, 273
прагматичка семантика 343
предикат 209, 481, 587
предикативизација 461
предикатска структура 461
предстандарднојезичка писменост 465
према + генитив 405
према + датив 405
према + локатив 405
przymiotnik 223
prijedlog 391
принцип језичке економије 461

прогресивнији дијалекти 405
промена значења 581
пропозиции 209
пропозиционi аргумент 481
пропорционална зависност 461
проста реченица 319
психолингвистический эксперимент 537

результат действия 599
результати(вность) 117
рекција 199
релативна клауза 329
релевантност лексичке семантичке именице за прихватљивост/неприхватљивост синтаксичког споја са *бивши* (*-а, -е*) 13
ретроспекция 63
reflexive pronouns 189
рефлексивност 261
реченична структура 461
род 587
русский язык 209, 237, 557

савремени српски језик 329
свободные и фразеологические связанные модели (структурные схемы) 209
семантика 73, 89, 199, 283, 343, 417
семантика и синтаксис 237
semantyka leksykalna 161
семантическая категория 27
семантическая роль агенса 599
семантические актанты 49
семантические ограничения 599
семантические основы 49
семантички пасив 445
semantičko-sintaksička obeležja objekta 377
сербский язык 237
синтакса/sintaksa 199, 273, 283, 343, 377, 391, 417, 465
синтаксемы 209
синтаксическая связ 537
синтаксические актанты 49
синтаксические модели 209
синтаксические позиции 209
синтаксичка деривација 581
синтаксичка семантика 343
синтаксички пасив 445
синхронија 405
синхронность 63
składnia 161
Slavic language 189
славянские языки 117, 209, 599
slovarska verbalizacija 143
словенски језици 417, 481
slovenščina 143
соответствия между актантами 49
соотносительная синтаксическая связ 537
сочинение 537
способы выражения актантов 49
српски језик / srpski jezik 199, 261, 305, 319, 343, 377
српски народни говори 357
стандард 343
старословенски језик 417
старосрпски језик 435
стилистика 283
стилистический эффект 557
struktura tematyczno-rematiczna 223
субъект 209
субъект в дательном падеже 557
subkategorialni semi 143

таксис 27
таксисная (аспектуально-таксисная) ситуация 27
творба речи 581
темпоральный/модальный аспект 557
теоријско-методолошки приступ 343
типология славянских языков 599
tranzitivnost/транзитивност 377, 417
транспозиција 581
трехуровневая теория управления 49

универсальные, предположительные и умозаключительные КМ 117
уопштени агенс 319

фундаментальная классификация предикатов 49
функција 293
функциональная грамматика 27
функционально-семантическое поле 27

хетероклитична парадигма 587

центар — периферија 357

części mowy 161

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

1. *Зборник Матице српске за славистику* објављује оригиналне радове из лингвистичких, књижевноисторијских и теоријских дисциплина славистике о узајамним везама словенских језика и књижевности и појединим националним језицима и књижевностима. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени.

2. Радови се публикују на свим словенским језицима. По договору са Уредништвом, могу се прихватити радови на неком од других страних језика с тим да Уредништво обезбеди превод. Радови на српском језику и резимеи штампају се ћирилицом. Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. Рукопис треба да буде исправан у погледу граматике и стила. У *Зборнику Матице српске за славистику* у употреби је *Правопис српскога језика* аутора Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска, Нови Сад 1993).

3. Поред правописних норми овде утврђених аутори треба да се у припреми рукописа за штампу придржавају и следећег.

• Називи уметничких дела — без обзира на то о којој се врсти или обиму ради — штампају се курзивом, односно у тексту рукописа обележавају подвлачењем црном линијом. Називи књижевних дела, ако она нису преведена, наводе се изворним језиком и писмом, а у заградама се може дати превод на језик на коме је написан и рад. Уколико је реч о преведеном делу, наводи се наслов превода (са неопходним библиографским подацима у подножним напоменама), а у заградама може се навести изворни наслов дела.

• У тексту рада страна имена пишу се прилагођено језику на коме је написан рад (транскрибују се), а када се име први пут наведе, у загради се даје изворно писање.

• Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу бити на језику изворног текста или у преводу, а може се предочити и изворни текст и превод, али је потребно доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања.

4. Рукопис треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, наслов рада, апстракт (сажетак), кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат, редоследом којим су овде наведени. Име и презиме аутора у студијама и чланцима стављају се у леви горњи угао, а у приказима на крају текста.

5. У сажетку (на језику на коме је рад написан) и резимеу (на једном од словенских језика) треба да буду информативно и језгровито приказани проблеми и резултати истраживања. У принципу, требало би да сажетак буде краћи, али ни један ни други облик резимеа не могу премашити 10% дужине текста. Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод, треба да напише резиме на језику на коме је написан и рад, а Уредништво ће обезбедити превод.

6. Кључним речима треба указати на целокупну проблематику истраживања, а не би требало да их буде више од десет.

7. Сви прилози који чине научни апарат или илустрације (фусноте, факсимили, слике, табеле и сл.) прилажу се на крају текста. Фусноте се обележавају арапским бројевима (иза правописног знака, без тачака или заграда) и прилажу на крају текста (не у дну сваке странице рукописа). Остали прилози обележавају се арапским бројевима (на полеђини), прилажу такође на крају текста рукописа, а њихово се место означава на левој маргини рукописа.

8. Подаци о цитираном делу наводе се оним писмом и језиком којим је штампано. Ако није могуће друкчије, исписују се читко руком. Ако је дело штампано на савременој латиници, то се може означити подвлачењем црвеном линијом. Од постојећих, мање или више уобичајених, а разноликих начина навођења библиографских података о делима која се у раду цитирају Уредништво се определило за два.

а) библиографски подаци дају се у фуснотама; први пут када се неко дело наводи дају се комплетни подаци о библиографској јединици, а сваки следећи пут употребљава се нека од уобичајених скраћеница (*Исто, Нав. д.* — Ibid., Op. cit. итд., доследно или латинским или скраћеницама језика на коме је написан рад). Библиографска јединица — уколико се цитира књига — треба да се састоји од следећих података: име и презиме аутора, наслов дела (у курзиву), издавач, место и година издања, број цитиране странице, а када се наводи чланак објављен у часопису, иза наслова чланка следи број (годиште, том) часописа (зборника) у којем је дело објављено. Библиографска фуснота, на пример, треба да изгледа овако:

Зоја Карановић, *Антологија српске лирске усмене поезије*, „Светови", Нови Сад 1996, 297 (односно, ако је прекуцано машином, Зоја Карановић, Антологија српске лирске усмене поезије, „Светови", Нови Сад 1996, 297).

Драгиша Живковић, *Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil" -а,* Зборник Матице српске за књижевност и језик, XLIII/1, 1995, 7—16 (Драгиша Живковић, Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil"-а, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XLIII/1, 1995, 7—16).

Овакав начин навођења погодан је за радове мањег обима.

б) Библиографски подаци доносе се у посебном прилогу (*Литература*) на крају рада — истим редоследом и начином као и у претходном случају, азбучним или абецедним редоследом (у зависности од писма на коме се рад објављује) по презименима аутора и са скраћеницама, које преузимају функцију наслова и наводе се у заградама у тексту рукописа. На пример, у прилогу *Литература* једна јединица изгледала би овако:

Живковић — Драгиша Живковић, *Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil"а* , Зборник Матице српске за књижевност и језик, XLIII/1, 1995, 7—16,

а у тексту рукописа: ...(*Живковић*, 10)... (када се цитира једна страна рада) или само ...(*Живковић*)... (када се позива на цео текст).

Овакав начин цитирања погодан је за радове већег обима, у којима се више пута наводе поједина дела. Треба обратити пажњу на то да се словима азбуке означе скраћенице изведене из имена аутора од којих у списку литературе постоји више радова (нпр. (*Живковић а; Живковић б*).

9. Сви делови текста рада за *Зборник Матице српске за славистику* куцају се на хартији величине 21 x 29,5 cm, са проредом и маргинама које дају 30 редова на једној страни и 65 словних знакова (укључујући и проред између речи) у једном реду.

10. Рукописе за објављивање треба слати на адресу: Уредништво *Зборника Матице српске за књижевност и језик*, Матица српска, Нови Сад, Ул. Матице српске бр. 1.

Уредништво Зборника Матице српске
за славистику